9 771332 512004
#35/36 • Zagreb, 2019.
cijena 200 kn

UP&UNDERGROUND

9 771332 512004

Zagreb, 2019.
broj 35/36
cijena 200 kn

UP&UNDERGROUND

UP & UNDERGROUND
CRITICAL THEORY DOSSIER 35/36
'Svjetovi koji dolaze / Svjetovi koji nestaju'

12.Subversive Film Festival: Svijet i film
Međunarodna konferencija: Europa na rubu
Alterekonomski forum: Novi ekonomski modeli i društvene transformacije
Subversive Forum; Mediteran Forum; Balkan Forum; Škola Suvremene humanistike: Transformativni potencijali radikalne pedagogije

5. – 18. 5. 2019., kino Europa, Kulturno informativni centar (KIC), Muzej suvremene umjetnosti (MSU), kino Tuškanac

ISSN 1322-5124
BROJ/NUMBER: 35/36
OSNOVAN/ESTABLISHED: 1995.
ZA NAKLADNIKA/FOR THE PUBLISHER: Nikola Devčić
NAKLADNIK/PUBLISHER:
Bijeli Val, Ilica 203a, 10000 Zagreb, Hrvatska
nikoladevcic@inet.hr
GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK/CHIEF EDITOR:
Nikola Devčić
UREDNICI OVOGA IZDANJA/SPECIAL ISSUE EDITORS:
Martin Beroš, Karolina Hrga, Leonardo Kovačević
PREVODITELJI_CE/TRANSLATORS: Toni Bandov, Martin Beroš, Bartul Čović, Marija Ćaćić, Stipe Ćurković, Velimir Gašparac, Karolina Hrga, Ivana Jandrić, Tomislava Jukić, Ruža Lukšić, Mislav Marjanović, Tomislav Medak, Milena Ostojić, Jana Pamuković, Srećko Pulig, Barbara Šarić, Zoran Veselinović, Goran Vujasinović
AUTORI_CE I SURADNICI_E /AUTHORS AND CONTRIBUTORS:
Robert Albritton, Cinzia Arruzza, Martin Beroš, Jacques Bidet, Dimitrije Birač, Mira Bogdanović, Boris Buden, Gergely Csányi, Ankica Čakardić, Bartul Čović, John D'Emilio, Silvia Federici, Sebastian Friedrich, Ágnes Gagyi, Lina Gonan, Mia Gonan, Andreja Gregorina, Vedran Grladinović, Michael Heinrich, Christoph Hesse, Karolina Hrga, Ursula Huws, Ivana Jandrić, Josip Jagić, Branimir Janković, Ágnes Kerékgyártó, Gal Kirn, Ed Lewis, Luka Matić, Robert W. McChesney, Tomislav Medak, Marko Milošević, Goran Pavlić, Ivana Perica, Dina Pokrajac, Katja Praznik, Srećko Pulig, Jacques Rancière, Tibor Rutar, Richard Seymour, John Simoulidis, Bhaskar Sunkara, Danijel Švraka, Tad Tietze, Éric Toussaint, Enzo Traverso, Ana Vilenica, Clara Zetkin, Goran Zubak
FOTOGRAFIJA/PHOTO:
Arhiv Up&Underground Critical Theory Dossier
LEKTURA I REDAKTURA/PROOF-READING AND EDITING:
Vanja Ackie, Martin Beroš, Ankica Čakardić, Marija Ćaćić, Dijana Ćurković, Andreja Gregorina, Karolina Hrga, Ivana Jandrić, Mario Kikaš, Marko Kostanić, Hrvoje Kovač, Dora Levačić, Ljuban Marić, Jana Pamuković, Krunoslav Stojaković, Danijel Švraka,
GRAFIČKI UREDNIK/GRAPHICS: Ruta
TISAK/PRINTED BY: Grafomark
NAKLADA/PRINT RUN: 300
Pisma i rukopise slati na adresu nakladnika.
ZAHVALE/ACKNOWLEDGEMENTS:
— Gradski ured za obrazovanje, kulturu i šport, Zagreb
— Hrvatski audiovizualni centar
— Društvo hrvatskih filmskih redatelja

www.up-underground.com
www.subversivefilmfestival.com

6 ALBRITTON, ROBERT
Kapitalizam i hrana neka jedu smeće!

10 ARRUZZA, CINZIA
Rod kao društvena temporalnost: Butler (i Marx)

23 BIDET, JACQUES
Foucault s Marxom

35 BOGDANOVIĆ, MIRA
Liberalizam 19. stoljeća kao ideološko utemeljenje poretka nejednakosti u 21. stoljeću

42 BUDEN, BORIS
Padaj (jezična) silo i nepravdo! Produktivni paradoks Deklaracije o zajedničkom jeziku

52 ČAKARDIĆ, ANKICA
Kapital je društveni odnos

59 ČOVIĆ, BARTUL
S roguljama boj smo bili

68 D'EMILIO, JOHN
Kapitalizam i gej identitet

76 FEDERICI, SILVIA
Feminizam nije moralna policija

80 FRIEDRICH, SEBASTIAN
Nova klasna politika: perspektiva protiv desnih i neoliberalnih pripovijesti

86 GAGYI, ÁGNES; KERÉKGYÁRTÓ, ÁGNES; CSÁNYI, GERGELY
Socijalna reprodukcija: izvor života u kapitalizmu

91 GONAN, LINA; GONAN, MIA
Transfobija i ljevica

98 GREGORINA, ANDREJA
Pet funti godišnje

102 GREGORINA, ANDREJA
Rosa Luxemburg i Clara Zetkin – Politička suradnja kao revolucionarna praksa

113 HEINRICH, MICHAEL
Klase, klasna borba i povijesni determinizam

118 HESSE, CHRISTOPH
Slike u pokretu – opažanja o filmu i politici

126 HUWS, URSULA
Kriza kao kapitalistička prilika

132 **JAGIĆ, JOSIP**
Biti vitez u NDH – elementi biografije Rafaela Bobana

141 **JANKOVIĆ, BRANIMIR**
Nema revolucije bez kontrarevolucije – komparativna historija revolucija Arna Mayera

149 **KIRN, GAL**
Spomenik nacionalističkoj pomirbi

155 **MCCHESNEY, ROBERT W.**
Novinarstvo, demokracija, ...i klasna borba

163 **MEDAK, TOMISLAV**
Tehnooptimizam na staklenim nogama

172 **PAVLIĆ, GORAN**
O povijesnoj genezi autorskih prava

177 **PAVLIĆ, GORAN**
Bogdan Jerković: nekoliko crtica o sistemskom brisanju

181 **PERICA, IVANA**
1968.: kulturna evolucija ili revolucija?

186 **PRAZNIK, KATJA**
Paradoks neplaćenog umjetničkog rada: ljubav u ritmu eksploatacije

192 **PULIG, SREĆKO**
Prilog izučavanju klasa u Hrvatskoj

204 **JACQUES RANCIERE**
Kronike konsenzualnih vremena

209 **RUTAR, TIBOR**
Hegemonija i kolektivno djelovanje

214 **SUNKARA, BHASKAR; SEYMOUR, RICHARD**
Nekoliko generacija za obnovu ljevice

223 **ŠVRAKA, DANIJEL**
Fašizam i kultura zaborava

228 **TIETZE, TAD**
Propala strategija

234 **TOUSSAINT, ÉRIC**
Programi strukturne prilagodbe

250 **TRAVERSO, ENZO**
Totalitarizam. Povijest i aporije koncepta

259 **VILENICA, ANA**
Od socijalne države do socijalne majke

265 **ZETKIN, CLARA**
Za oslobođenje žena!

SVJETOVI KOJI DOLAZE

SVJETOVI KOJI NESTAJU

ALBRITTON, ROBERT

Kapitalizam i hrana neka jedu smeće!

Intervju vodio: John Simoulidis

— Autor ste niza knjiga o marksističkoj teoriji i političkoj ekonomiji: otkud knjiga o hrani?

Kad sam s Odsjeka za političke znanosti Sveučilišta York otišao u mirovinu nakon 36 godina predavanja političke teorije i političke ekonomije, dobio sam više vremena za pisanje i istraživački rad. Dotad sam se uglavnom bavio teorijom i odlučio sam da je vrijeme da preusmjerim pažnju na nešto malo konkretnije. Mnogo je toga utjecalo na moj odabir hrane kao teme, među ostalim svakako i to što moja supruga predaje prehranu i nutricionizam na Sveučilištu Ryerson u Torontu. Kad sam otišao u mirovinu, bio sam u mogućnosti posvetiti veći dio svakog dana istraživanju našeg prehrambenog sustava i pisanju knjige na tu temu – koja se pokazala mnogo opsežnijom nego što sam izvorno očekivao. Zaista, što sam se više bavio ovom temom, otkrivao sam sve više poveznica među našom ekološkom krizom, krizom našeg društvenog i fizičkog zdravlja, našom ekonomskom krizom i našim globalnim sustavom prehrane.

Utjecaj kapitalizma na hranu i poljoprivredu osobito je zahvalno i bogato područje istraživanja želimo li povezati borbe za socijalizam i borbe za ekološku održivost. Nadam se da će moja knjiga pridonijeti osvještavanju potrebe da se ljudska inteligencija i materijalno bogatstvo preusmjere u preoblikovanje prehrambenog sustava i kapitalističke ekonomije u koju je ugrađen.

— U posljednje je vrijeme objavljeno mnoštvo različitih knjiga i članaka koji kritički promatraju kontrolu tvrtki nad prehrambenim sustavom. Što čitaoci mogu naći u vašoj knjizi, a da nedostaje drugim kritikama?

Nakon 40 godina proučavanja kapitalizma, vjerujem da ne postoji djelo koje je više napredovalo u shvaćanju njegove unutarnje logike i unutarnje dinamike od Marxova Kapitala. To me djelo više od ijednog drugog usmjeravalo k mom glavnom cilju, razumijevanju načina na koji kapitalizam oblikuje naš prehrambeni sustav.

Iz ovog proistječe da je prva razlika između moje knjige i ostalih knjiga na istu temu to što, koliko je meni poznato, nijedna druga knjiga na temu hrane eksplicitno ne temelji svoj teorijski okvir na Marxovu Kapitalu (mnoge nemaju nikakav teorijski okvir). Drugo, nijedna druga knjiga o hrani ne pokriva tako široko područje. Treće, nijedna druga knjiga o hrani ne sadrži toliko či-

njeničnih podataka. Četvrto i konačno, gornje tri osobine ove knjige čine je najradikalnijom dosad napisanom kritikom kapitalističkog prehrambenog sustava. Tomu je razlog što knjiga istražuje povezanost prehrambene krize s drugim krizama razvijenog kapitalizma te pokazuje da je indiferentnost kapitala prema uporabnoj vrijednosti osobito pogubna kad kapitalizam preuzima i komodificira hranu i prehrambeni sustav.

— Možete li nabrojati neke od najzanimljivijih i/ili stvari koje su vaš najviše iznenadile dok ste prikupljali podatke za ovu knjigu?

Mnoštvo stvari me šokiralo. Spomenut ću neke.

Kao prvo, dojmila me se ogromna moć šećerne industrije. Šećer je među najjeftinijim i najisplativijim sastojcima te lako izaziva ovisnost. Stoga ga se u sve većim količinama koristi pri pripremi i obradi hrane, unatoč tome što se upravo šećer krivi za globalnu epidemiju dijabetesa. Napori da se ograniči uporaba šećera većinom su propali, unatoč nedavno pokrenutoj međunarodnoj kampanji za 'odbacivanje gaziranih pića' koju vodi Centar za znanost u javnom interesu (Center for Science in the Public Interest).

Drugo, iako mi je općenito bilo poznato da globalna distribucija hrane ostavlja mnoge ljude da se bore s glađu i neuhranjenošću, nisam znao da gotovo polovica svjetskog stanovništva zarađuje 2 dolara dnevno ili manje, niti da oko milijardu ljudi pati od mentalnih ograničenja kao posljedice neuhranjenosti.

Napokon, naš prehrambeni sustav truje okoliš; imao je ključnu ulogu u deforestaciji, isušivanju i zagađivanju izvora vode i degradaciji tla; u ogromnoj mjeri doprinosi globalnom zatopljenju i ubrzano iscrpljuje preostale zalihe fosilnih goriva. Ukratko, on ne samo da ugrožava ljudsko zdravlje, nego nas i vodi u ekološku katastrofu.

— Koje su glavne teme kojima se bavite? Koji su najvažniji nedostaci sustava prehrane i poljoprivrede što ga kontroliraju "duboke strukture" kapitala?

Naslov bi mogao biti krivo protumačen ne shvati li se referenca na onu slavnu Marije Antoanete: "Neka jedu kolače!" Po mom shvaćanju, brza hrana planetarno poznata kao "smeće" (junk food) utjelovljuje kapitalističku prehranu u ovoj povijesnoj fazi, a radi se o hrani koja sadrži ogromne količine šećera, masti i soli, a neznatne količine ostalih hranjivih tvari. Moja knjiga nije usmjerena na usku temu brze hrane, nego na prehrambeni sustav temeljen na brzoj hrani i velikim tvrtkama uglavnom smještenima u SAD-u, odakle se šire na ostatak svijeta. Glavne su teme knjige neuspješnost prehrambenog sustava u unaprjeđivanju ljudskog zdravlja, zdravlja okoliša ili društvene pravde; i poveznice između prehrambene krize i mnoštva drugih kriza tipičnih za razvijeni kapitalizam.

Racionalno ponašanje u kapitalizmu zahtijeva od kapitalista da neprestano premještaju proizvodnju s dobara i usluga koje ne donose profit (i stoga će ih nakon nekog vremena odvesti u bankrot) na ona dobra i usluge koji su isplativi. Kako ih konkurencija prisiljava da uvećaju kratkoročni dobitak, svuda počinje prevladavati usmjerenost ka kvantiteti koja donosi zaradu, umjesto da se teži kvaliteti uporabne vrijednosti.

Primjerice, ako kapitalist sazna da će dodavanjem šećera u hranu za bebe povećati zaradu zato što je šećer vrlo jeftin kao i zato što će bebe onda jesti više te hrane te više šećera kad odrastu, ako je racionalan upravo će to i učiniti, usprkos mnoštvu istraživanja koja dokazuju da je želju za šećerom koja graniči s ovisnošću moguće izazvati već od najranije dobi prehranom bogatom šećerom. Kapitalist si ne može priuštiti zabrinjavanje oko doživotne pretilosti i s njom povezanih oboljenja do kojih ovakva prehrana može dovesti. Ukratko, kako bi bio racionalan, kapitalist se mora fokusirati na profit (kvantitetu), a ne kvalitetu života ljudi (ili uporabnu vrijednost) osim ako je tu kvalitetu moguće lako pretočiti u profit. Isto tako, ako je trgovina palminim uljem isplativa, a najlakši način da se poveća proizvodnja je sječa prašuma jugoistočne Azije, racionalni bi kapitalist to trebao učiniti bez oklijevanja.

Napokon, ako kapitalistički farmeri profitiraju od plaćanja niskih nadnica ilegalnim fizičkim radnicima, svaki kapitalist koji to ne učini vjerojatno će izgubiti utrku s konkurencijom. Nažalost, ovaj i mnoštvo drugih razornih trendova danas su na djelu.

— Kako je kriza u prehrambenom sustavu povezana sa širom ekonomskom i ekološkom krizom trenutne faze neoliberalnog kapitalizma? Kakve će biti njene posljedice i kako će se one osjetiti u različitim dijelovima svijeta?

Robert Albritton, "Let Them Eat Junk", Pluto Press, 2009

Prehrambena kriza hrani druge vrste krize, a one zatim hrane nju. Sjevernoamerički prehrambeni sustav toliko je ovisan o fosilnim gorivima da se procjenjuje da bi, da cijeli svijet usvoji sustav SAD-a, iscrpili sve poznate zalihe fosilnih goriva u roku od sedam godina. Zaista, prehrambeni je sustav odgovoran za jednu trećinu ukupnog doprinosa globalnom zatopljenju, što je više od ijednog drugog sektora gospodarstva. Istovremeno, globalno će zatopljenje smanjiti urod usjeva zbog ekstremnih vremenskih uvjeta i visokih temperatura.

Nadalje, da spomenemo samo dva glavna uzroka zagađenja: ogromna potrošnja petrokemijskih proizvoda u poljoprivredi u kombinaciji s zagađivanjem vode od strane zatvorenih postrojenja za tovljenje životinja (confined animal feeding operations) čine kapitalistički prehrambeni sustav glavnim uzročnikom trovanja okoliša, već sad dovedenim do zabrinjavajućih razmjera.

Napokon, zbog ovisnosti prehrambenog sustava o nafti, cijena hrane raste s cijenom nafte, a uporaba plodne zemlje za proizvodnju etanola samo će dodatno podignuti cijene. Pad uroda zbog globalnog zatopljenja i ekstremnih vremenskih uvjeta također će dovesti do rasta cijena hrane. Ne poduzmemo li nešto, ovaj rast cijena imat će katastrofalne posljedice po onih 40% svjetskog stanovništva koje živi sa[k1] 2 dolara dnevno ili manje.

— Sad ste nam govorili o tome kako kapitalizam stvara glad. Možete li objasniti kako u isto vrijeme stvara pretilost?

Proizvođači brze hrane koji zarađuju na lakoći s kojom ljudi postaju kvazi-ovisni o šećeru, masti i soli daju potrošačima mnoštvo kalorija, ali malo hranjivih tvari. Zakačeni na brzu hranu i bez novca kojim bi si priuštili hranjivije obroke, ljudi konzumiraju previše kalorija i premalo hranjivih tvari. Ovo je recept za pretilost, slabljenje imunološkog sustava i konačno bolest i smrt. Izvješće Američkog udruženja liječnika tvrdi da će, nastavi li se s trenutnim praksama, trećina američke djece rođene 2000. oboljeti od dijabetesa.

Još je ozbiljniji problem od takozvane "pandemije pretilosti" glad i neuhranjenost od koje pati više od milijardu ljudi. Procjenjuje se da svakih pola sata od gladi i s njom povezanih bolesti umre 360 djece mlađe od pet godina.

— Možda će najneprohodniji dio vaše knjige za čitatelje koji nisu upoznati s Marxovim Kapitalom ili čitanjem Kozua Unoa na kojem temeljite vaš teorijski rad biti dva poglavlja u 2. dijelu u kojima ocrtavate "apstraktni, općenito shvaćen kapitalizam" i "konzumerizam" kao fazu kapitalizma. Možete li ukratko obrazložiti zašto je ova vrsta teorijskog rada nužna za razumijevanje globalnih i lokalnih nedostataka poljoprivrednog / prehrambenog sustava?

Apstraktnija razina analize razjašnjava temeljne osobine u potpunosti razvijenog kapitalizma: pokazuje na koji način on preuzima društvene odnose i istovremeno se produbljuje i širi.

Apstraktna dinamika kapitala prisutna je u povijesti koliko i kapitalizam. Istovremeno je kapital ograničen i/ili podržan od strane historijski specifičnih struktura i sila koje ga oblikuju i koje on oblikuje. Apstraktna razina analize iznosi na svjetlo dana razloge zbog kojih će kapitalizam čak i kad je na samom vrhuncu funkcioniranja, vjerojatno pokazivati značajne kontradikcije i iracionalnosti u načinu upravljanja u potpunosti kapitalističkim prehrambenim i poljoprivrednim sustavom. Srednja razina moje analize ilustrira oblik koji su ove iracionalnosti zadobile u fazi konzumerizma, nakon Drugog svjetskog rata. Napokon, ove dvije više razine analize pomažu nam da shvatimo razvoj prehrambenog sustava tijekom posljednjih dvadesetak godina.

Lako je napisati dug popis zabrinjavajućih činjenica o trenutnim tendencijama kapitalističkog prehrambenog sustava, ali teorija nam pomaže da odvagnemo činjenice po važnosti, shvatimo veze među njima, i time shvatimo najvažnije sile koje oblikuju prehrambeni sustav i bivaju njime oblikovane. Što bolje razumijemo kako funkcionira trenutni sustav, moći ćemo razviti učinkovitije strategije transformacije.

— Trenutnu fazu kapitalizma opisujete kao "kapitalističku plansku ekonomiju". Možete li ukratko objasniti što to znači i kako se u nju uklapaju pitanja koja navodite u zaključnom poglavlju knjige o "borbi za demokraciju, društvenu pravdu, zdravlje i održivost?"

Prehrambena industrija uvijek ističe ogroman izbor koji pruža modernom potrošaču, ali to je iluzija.

Prvenstveno zato što je većina ljudi na svijetu presiromašna da bi kupila bilo što osim najjeftinije hrane. Drugo, zato što se onima kojima imaju novca uglavnom nudi ogroman izbor različitih industrijski obrađenih namirnica koje se zapravo razlikuju samo po omjerima soje, kukuruza, masti, šećera i soli. Ako ste alergični na genetski modificiranu soju, morate izbjegavati većinu industrijski obrađenih namirnica jer većina sadrži soju ili nusproizvode soje, a propisi ne zahtijevaju da se na proizvodu navodi sadrži li genetski modificiranu hranu. Treće, indoktrinacija na temu hrane toliko je raširena i moćna da je većina prehrambenih izbora uvjetovana otrovnim okruženjem prehrambene industrije i moćnim marketinškim tehnikama. Četvrto, gotovo sva hrana u većini supermarketa proizvod je nekolicine divovskih korporacija (primjerice, Nestlé ili Kraft).

Tijekom Hladnog rata zapadne ekonomije su često suprotstavljale "totalitarne planske ekonomije", karakteristične za sovjetski blok "slobodnim tržišnim ekonomijama" karakterističnima za kapitalistički blok. Danas, svjetska bi se kapitalistička ekonomija trebala smatrati "korporativnom planskom ekonomijom" jer velike korporacije kojima upravljaju male elite imaju daleko previše moći nad budućnošću čovječanstva za koju nikome nisu odgovorne.

Tržišta su danas ponajviše instrumenti planiranja koje korporacije koriste kako bi stvorile ponudu kao i potražnju. Veliki se profiti zgrću čak i kad stvaraju mnogo veće društvene troškove (eksternalije nisu uključene u tržišne cijene) koje će morati platiti porezni obveznici i buduće generacije.

Iako u stvarnosti većina tržišta nikad nije funkcionirala kao ideal optimalnosti tržišta kojeg su podrazumijevali mnogi ekonomisti, danas se ovaj ideal toliko uvriježio da ga je još moguće koristiti kao opravdanje "slobodnih tržišta" dok u stvarnosti sve češće gledamo kako korporacije koriste tržišta kao planske mehanizme da bi povećale kratkoročne prihode i pritom stvorile ogromne, dugoročne troškove za cijelo društvo. Ovi se društveni troškovi mogu promatrati kao dugovi koje će morati platiti buduće generacije, bili oni ekonomski, ekološki ili zdravstveni.

To moramo promijeniti, i to što prije. Morat ćemo očistiti umove od mita slobodnog tržišta, kako bismo mogli svjesno početi koristiti tržišta kao mehanizme demokratskog planiranja, u svrhu unapređivanja ljudskog blagostanja i zdravlja okoliša. Uz demokratiziranje tržišta, moramo demokratizirati i korporacije i vlade. Demokratizacija korporacija znači uvođenje transparentnog donošenja odluka kako bi za njih mogle odgovarati javnosti. Prvi je korak u demokratizaciji vlada naći načine da se spriječi da ih ucjenjuju divovske korporacije.

U trenutnim okolnostima, od osobite je važnosti demokratizacija tržišta rada. Uvijek će postojati neispunjene društvene potrebe, i stoga bi uvijek trebali postojati i poslovi koji te potrebe ispunjaju. Postojeća tržišta rada iznimno su neučinkovita u mobiliziranju ljudskih energija za ispunjavanje ljudskih potreba. Kompjutorske bi se tehnologije mogle upotrijebiti za iznalaženje novih načina određivanja prioriteta među ljudskim potrebama i mobiliziranja ljudske inteligencije i materijalnog bogatstva za njihovo ispunjenje. Nitko tko želi i sposoban je raditi ne bi smio biti nezaposlen, osim radi stjecanja novih vještina potrebnih za ispunjenje određenih potreba; takva bi obuka trebala biti javno financirana.

Na kraju, a to će možda biti najteži dio, moramo iznaći načine da redistribuiramo svjetsko bogatstvo, kako bi osigurali jednakost, nužnu da bi demokracija bila učinkovita, a sloboda uopće imala nekakvo značenje. Demokratizacija tržišta, korporacija i vlada po mom mišljenju nije "srednji put" kompromitiran neoliberalizmom, nego najbolji put kojeg se mogu sjetiti – put koji nudi pravedan i human izlaz iz mnogih kriza koje su nas zadesile.

S engleskog prevela Ruža Lukšić
Preneseno sa Slobodni Filozofski (25. siječnja 2011.): http://slobodnifilozofski.com/2011/01/kapitalizam-i-hrana-neka-jedu-smece.html
Izvorno objavljeno u ožujku 2010. u časopisu *Relay* kanadskog *Socialist Projecta*

ARRUZZA, CINZIA

Rod kao društvena temporalnost: Butler (i Marx)

Krajem devedesetih Nancy Fraser i Judith Butler upustile su se u zanimljivu raspravu o "puko kulturnoj" naravi performativnosti roda i spolne opresije. Iako su se složile da je ta opresija materijalno uvjetovana i da ima materijalne posljedice, razilazile su se u razumijevanju samog pojma materijalnog i u pitanju odnosa kapitalističkoga načina proizvodnje prema performativnosti roda i spolnoj opresiji. U svom članku *Merely Cultural* (*Puko kulturno*), odgovarajući na neke od prigovora na *Nevolje s rodom* što ih je iznijela Fraser, Butler je stavila naglasak na ulogu koju normativna heteroseksualnost ima u kapitalističkom načinu proizvodnje.[01] Pozivajući se na marksističku analizu ključne uloge koju obitelj ima u reprodukciji radne snage, Butler je pokušala pokazati da je normativna heteroseksualnost – popraćena posljedičnim nepriznavanjem homoseksualnosti i drugih izbora objekata seksualne žudnje – zastrašujuće sredstvo namijenjeno perpetuiranju reprodukcije mononuklearne heteroseksualne obitelji. Drugim riječima, normativna heteroseksualnost nije samo kulturna činjenica; naprotiv, od ključnog je značaja za način proizvodnje ali i za socijalnu reprodukciju u cijelosti.

Fraser je u svom odgovoru na spomenuti članak pozdravila "Butlerinu posvećenost prepoznavanju i vraćanju uistinu vrijednih aspekata marksizma i socijalističkog feminizma 70-ih koje trenutna intelektualna i politička moda pokušava potisnuti",[02] no prigovorila joj je zbog sklonosti miješanju pojmova materijalnog i ekonomskog. Prema Fraserinu razlikovanju, *materijalno* podrazumijeva set oblikā rodne i spolne diskriminacije što ih društvene prakse i institucije (npr. obrazovni ili zdravstveni sustavi) implementiraju i reproduciraju, dok *ekonomski* označava proizvodne odnose. Spolna opresija u obama slučajevima ima uvelike materijalan aspekt: ima posljedice na ljudske živote, a održavaju je društvene institucije koje se ne mogu promatrati kao puki govorni činovi i jezik ili pak samo kao simboličko nepriznavanje. Kod Butler ostaje nejasno treba li normativnu heteroseksualnost promatrati i kao konstitutivnu komponentu proizvodnih odnosa, npr. igra li ona ili ne ključnu ulogu u podjeli rada.

Butlerina je argumentacija u *Puko kulturnom* htjela osporiti hijerarhiju primarne i sekundarne opresije, tj. eksploatacije i opresije, koju zamjera neobjašnjenom

"ortodoksnom marksizmu". Kritizirala je pretpostavku "ortodoksnog marksizma" da kulturna sfera i ekonomija uopće mogu biti postojano odvojene. Butler je usto otvorila i potencijalno plodonosnu mogućnost promišljanja konstruiranja roda u njegovu odnosu prema kapitalističkom načinu proizvodnje, i to iz pozicije koja dovodi u pitanje reduktivistički i jednosmjeran analitički pristup izražen u neslavnoj formuli *baza–nadgradnja*. Ova je mogućnost međutim ostala nedovoljno razmotrena i razvijena u njezinim radovima o rodu.

U samoj srži rasprave između Bulter i Fraser bilo je, da se poslužimo riječima Rosemary Hennessy, pitanje odnosa između "diskurzā pomoću kojih razumijevamo svijet te strukturā akumulacije i rada".[03] Pozivajući se na altiserijanski pojam "naddeterminacije", Hennessy naglašava da tradicionalni model baze i nadgradnje ne uspijeva uočiti da je kultura relativno autonomna niti da odnos determinacije nije jednosmjeran jer kulturno-ideološki konstrukti ujedno i utječu na proizvodne odnose i njihov razvoj i ravnaju se prema njima.[04] Npr. iako nema sumnje da je kapitalistički razvoj sila koja razara prethodeće sustave društvenih odnosa, ujedno je istina da je ta tendencija izrazito kontradiktorna te da određeni oblici patrijarhalnih i obiteljskih odnosa u određenim dijelovima svijeta ili sferama proizvodnje dobara mogu ne samo opstati nego i oblikovati podjelu rada i odnose eksploatacije. Drugim riječima, model baze i nadgradnje (koji, zapravo, uopće nije Marxov, on metaforu baze i nadgradnje koristi veoma rijetko i aluzivno) ne uočava da se kapitalistička eksploatacija nikada ne odvija u čistom obliku ili u zrakopraznom prostoru. Ona se uistinu nužno mora suočiti s historijski prethodećim ekonomskim, društvenim i kulturno-ideološkim konstruktima, a neki od njih opstanu i preoblikuju se pod utjecajem odnosa eksploatacije, ali istovremeno i doprinose oblikovanju tih odnosa, sve stvarajući različite i promjenjive društvene formacije. No smatram da čak i pojam naddeterminacije – budući da zadržava model prostorne odvojenosti sfera koje djeluju jedna na drugu (tj. ekonomska struktura i ideološka ili kulturna sfera) – i dalje ne uspijeva obuhvatiti složenost i dubinu Marxove analize društvenih odnosa.[05]

Hennessy se žalila da je na problem modela baze i nadgradnje *queer* teorija uglavnom odgovarala zamjenom jednosmjerne determinacije beskrajnom igrom različitih oblika društvenih odnosa. Drugim riječima, idejom da sve determinira sve ostalo, i to do mjere da na kraju sama ideja determinacije postaje besmislena.[06] Iako se situacija – zahvaljujući objavi nekolicine tekstova koji se ponovo fokusiraju na odnos između spolne opresije, seksualnog identiteta i trenutnih dinamika kapitalizma – uvelike promijenila u posljednjih 15 godina,[07] Hennessyno je zapažanje u potpunosti primjenjivo na Butlerine ranije radove o rodu. Npr. u *Telima koja nešto znače* Butler ide čak toliko daleko da – u svom viđenju citatnosti kao naravi performativnosti roda – brani neki oblik beskonačne regresije:

> "A ipak, odakle već postojeći zakon koji on [sudac] navodi crpi svoj autoritet? Postoji li izvorni autoritet, prvobitni izvor, ili se *u* samoj praksi citiranja, čija je regresija potencijalno beskonačna, konstituiše temelj autoriteta kao neprekidno *odlaganje*? Drugim rečima, autoritet se gradi upravo tako što se beskonačno odlaže u nepovratnu prošlost. Odlaganje je ponovljeni čin iz kojeg se pojavljuje ozakonjenje. Ukazivanje na temelj koji nikad nije otkriven postaje neutemeljeni temelj autoriteta."[08]

Inzistiranje na pluralnosti društvenih praksi što provode norme oblikovanja i reguliranja identitetā – u kombinaciji s odbacivanjem ideje determinacije – možda nudi fenomenologiju ili kritičku genealogiju, ali u samom svom temelju nije u stanju osigurati uzročno objašnjenje koje bi moglo pomoći u razvijanju jasnije i čvršće fenomenologije takvih identiteta. Štoviše, pokušaj da se pokaže da klasni odnosi nemaju nikakav prioritet pred drugim društvenim odnosima može voditi ne samo previđanju nužnosti i neizbježnosti uloge koju klasni odnosi imaju u samom postojanju kapitalizma nego i potpunom brisanju same kategorije eksploatacije iz analize.

Upravo u svjetlu ove opće problematike, tj. u svjetlu stvaranja nereduktivističkog okvira za analizu odnosa kapitalizma, roda i seksualnosti koji bi uzeo u obzir determinirajuću ulogu kapitalističkih proizvodnih odnosa, željela bih dati nekoliko prijedloga glede performativnosti i temporalnosti u Butlerinim ranim radovima o rodu. Ovaj rad sadrži četiri koraka. Prvo ću dati pregled uloge i naravi temporalnosti u Butlerinoj teoriji performativnosti roda. Drugo, pokazat ću sličnosti i poveznice između uloge koju temporalnost ima u Butleri-

01 Butler 1998; Butler 2008. [Butler 2000]; Fraser 1997. (U uglatim je zagradama naveden objavljeni hrvatski prijevod *Nevoljā s rodom*. Reference na objavljene prijevode djelā na BHSCG-jezike koji su citirani u prijevodu ovoga članka bit će navedene u uglatim zagradama uz izvorne reference, a popis citiranih objavljenih prijevoda nalazi se na kraju teksta, op. prev.)
02 Fraser 1998, str. 140, s engleskoga prevela J. P.
03 Hennessy 2000.
04 Althusser 2005.
05 Kritiku prostornog modela odvojenih sfera u Althusserovoj ideji naddeterminacije vidi u: Meiksins Wood 1995, str. 49–75. Kritiku strukturalističkog pristupa odnosu rodne opresije i kapitalizma vidi u: Ferguson 1999. i Ferguson 2008. Obranu strukturalističkog marksističkog feminizma vidi u: Gimenez 1997.
06 Hennessy 2000, str. 88–90.
07 Vidi npr. Cruz-Malavé i Manalansan (ur.) 2002; Duggan 2002; Eng, Halberstam i Muñoz (ur.) 2005; Drucker 2011. Teorijski je najartikuliraniji u ovoj temi Floyd 2009.
08 Butler 2011, str. 70–71. [Butler 2001, str. 143].

noj teoriji performativnosti roda i njezine uloge u Marxovoj analizi kapitala. U obama se slučajevima radi ne samo o strategiji denaturalizacije društvenih fenomena kao što su rod i kapital nego i o ideji da se transformativne prakse pojavljuju upravo zbog i iz pukotina i nedosljednosti performativnog ponavljanja tih društvenih fenomena. Treće, iznijet ću kritiku Butlerina razumijevanja temporalnosti i historičnosti, s posebnim osvrtom na nedostatak historizacije njezinih vlastitih kategorija u *Nevoljama s rodom* i *Telima koja nešto znače*. Smatram da je taj nedostatak posljedica lingvističkog okvira kojim se Butler služi, tj. njezina promatranja društvenih praksi i odnosa kroz prizmu lingvističkih koncepata izmještenih iz njihova teorijskog konteksta. Na kraju, istaknut ću Floydovu i Hennessynu analizu oblikovanja spolnih identiteta kao dobre primjere historizacije performativnosti roda: i Floyd i Hennessy uvjerljivo uspostavljaju vezu između postvarenja spolnih identiteta i difuzije masovne potrošnje robe, doprinoseći tako rasvjetljavanju onoga što nazivam *apstraktnom naravi* temporalnosti u performativnosti roda.

Nakon ovog kratkog pregleda vjerojatno bi bilo dobro najaviti čime se *neću* baviti u ovome članku. Cilj je članka obraditi neke specifične teorijske probleme koji se tiču vremena i temporalnosti u Butlerinim ranim radovima o rodu, posebice u *Nevoljama s rodom*; pregled i artikulirana rasprava o recentnijim razmatranjima vremena unutar *queer* teorije nisu dakle namjera ovoga rada. Uzak fokus ovoga članka također objašnjava izostanak razmatranja specifičnog odnosa između *queernessa* i rase ili pak proučavanja recentnih radova koji se bave rasom i performativnošću.[09]

Temporalnost u radovima Judith Butler

Značaj pitanja temporalnosti u analizi performativnosti potvrđen je brojnošću radova koji su se, na tragu Butlerina prijelomnog rada, fokusirali upravo na taj aspekt. Posvećenost pitanjima vremena i temporalnosti u radovima *queer* teoretičara kretala se od razrade koncepta *queer* vremena,[10] preko analize načina na koji temporalni procesi i regulacija vremena doprinose taloženju i normalizaciji rasnih i spolnih identiteta artikulirajući tako *queerness* i rasijalizaciju,[11] pa sve do povezivanja nataložene historijske prošlosti s budućnosti, tj. do tematiziranja sposobnosti djelovanja,* novih mogućnosti i transformacija.[12]

Inzistiranje na temporalnosti (koje Butler dijeli s drugim *queer* teoretičarima) često se upotrebljava kao teorijska strategija za suprotstavljanje pokušajima naturalizacije i dehistorizacije rodnih odnosa i identiteta. Naglašavajući temporalnu narav praksi što su nataložile rodne identitete, *queer* teoretičari, zapravo, deesencijaliziraju rod i otvaraju put transformaciji, budućosti i slobodnom djelovanju. Tako npr. u uvodu u svom zborniku *Queer Times, Queer Becomings* (*Queer vremena, queer postajanja*) McCallum i Tuhkanen pišu:

> "Pozabaviti se problemom vremena i, posredno, života problematiziranjem jezika, kategorija, definicija i okvirā znači slijediti kritičku, antiesencijalističku struju mišljenja – filozofski okvir kroz koji je *queer* teorija, potaknuta ne samo Foucaultovim radovima nego i dekonstruktivističkim kritikama identiteta te feminističkim pobijanjem ograničavajućih definicija spolnih razlika, izronila iz kritike zapadnjačke metafizike i njezine čvrste ontologije."[13]

Kao što je dobro poznato, u *Nevoljama s rodom* Butler se suprotstavlja esencijalističkom viđenju roda i ospolovljenoga tijela držeći da privid da rod ima ontološki status nije ništa drugo doli rezultat niza regulatornih praksi koje svojim taloženjem skrivaju vlastitu genezu. Rod je dakle društveno konstruiran i upravo je to konstruiranje ono što tijelo čini društveno vidljivim jer tek posredstvom niza društvenih praksi tijelo uopće postaje orodnjeno: tijelo "nije 'biće' nego promjenjiva granica, površina kojoj je propusnost politički regulirana, praksa označivanja u kulturalnom polju rodne hijerarhije i prisilne heteroseksualnosti".[14] Međutim, Butler ne tvrdi samo da je rod društveni rezultat skupa regulatornih praksi, nego, štoviše, da rod jesu same te prakse dok se izvode ili kada su već izvedene:

> "Budući da ne postoji ni 'bit' koju rod izražava ili eksternalizira niti neki objektivan ideal kojemu rod teži, i budući da rod nije činjenica, različiti činovi roda stvaraju ideju roda, a bez tih činova ne bi uopće bilo roda."[15]

09 Izvorno oblikovanje rodne performativnosti u *Nevoljama s rodom* nije uključivalo nikakvu stabilnu raspravu o rasi. U *Telima koja nešto znače* i radovima koji su nakon toga uslijedili Butler sve više uključuje pitanja rase i rasijalizacije. Vidi npr. Butler 1997a.

10 Vidi npr. Halberstam 2005. U Halberstaminu je radu *queer* temporalnost shvaćena kao poseban "način života", utjelovljena alternativa konvencionalnoj temporalnosti ljudskih života. Suprotno konvencionalnoj temporalnosti, koju određuju i kojoj ritam daju ciklus izrazito reguliranih markera iskustva – kao što su rođenje, brak, reprodukcija i nasljedstvo – te želja za dugim razdobljima stabilnosti, *queer* vrijeme jest "termin za one posebne modele temporalnosti koji se pojavljuju unutar postmodernizma kada se napuste temporalni okviri buržoaske reprodukcije i obitelji, dugovječnosti, rizika/sigurnosti i nasljedstva" (Halberstam 2005, str. 6, s engleskoga prevela J. P.).

11 Vidi npr. Freeman 2007. Kako Elizabeth Freeman piše u uvodniku broju časopisa *GLQ* posvećenom *queer* temporalnostima, temporalnost je način usađivanja pomoću kojeg se institucionalne snage čine kao fizičke činjenice: pomoću manipulacije vremenom – a time i temporalnim iskustvom – "esencije" nisu samo utvrđene, nego se zapravo proizvode. Manipulacija je vremenom dakle ono što uopće omogućuje politike tijela. Freeman kasnije produbljuje svoju kritiku ideje objektivnosti i prirodnosti temporalnosti naših života artikulirajući koncept *kronomormativnosti* (Freeman 2010).

* Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje u svom projektu Struna (Hrvatsko strukovno nazivlje) engleski termin *agency* prevodi kao *djelovanje subjekta*, a definira kao "smisleno ponašanje subjekta koje proizvodi učinke u društvenoj strukturi i/ili prirodnome okolišu" (http://struna.ihjj.hr/naziv/djelova-

Rod je dakle taloženje niza normi koje se u postvarenom obliku pokazuju kao tjelesni stilovi, kao "prirodna konfiguracija tijelā", ali rod su ujedno i prakse koje te stilove odigravaju i propisuju i time proizvode orodnjene subjekte. Vrijeme je u obama slučajevima ključni faktor. U prvom su slučaju talog normi i tjelesni stilovi proizvedeni s vremenom. U drugom slučaju odigravati i propisivati te stilove znači tijekom vremena ponavljati činove koji izvode rod i stvaraju orodnjeni subjekt. Kao što Butler kaže,

> "(...) rod je identitet koji se suptilno stvara u vremenu, koji se unosi u vanjski prostor kroz *stilizirano ponavljanje činova*. (...) Ta formulacija premješta koncepciju roda od temelja supstancijalnog modela identiteta do onog koji zahtijeva koncepciju roda kao konstituirane *društvene temporalnosti*."[16]

Rod je definiran kao *konstituirana* društvena temporalnost: ako su tjelesni stilovi postvaren oblik što ga poprimaju nataložene norme, mogli bi se shvatiti kao opredmećeno vrijeme, kao prošlo vrijeme koje proganja sadašnje pod likom postvarenja. Upravo činjenica da su dane u postvarenom obliku dopušta tim normama privid "prirodnosti". Štoviše, u tom prividu "prirodnosti" možemo uočiti tipično izvrtanje uzroka i posljedice karakteristično za postvarenje kao takvo. Zapravo, ideja postvarenja implicitno igra glavnu ulogu u Butlerinu tumačenju roda. U *Nevoljama s rodom* npr. ističe tragove koje je marksistička ideja postvarenja ostavila na teorijama Monique Wittig i Michela Foucaulta, a pogotovo na njihovu inzistiranju na tome da upravo miješanje "uzroka" i "rezultata" posljedično vodi razumijevanju "spola" kao neposredne datosti. Budući da Butler taj pristup dijeli s Wittig i Foucaultom, priznavanjem marksističkog porijekla kritike postvarenja u njihovim teorijama ujedno implicitno priznaje i vlastiti dug marksizmu.[17] Međutim, smatram da su izostanak eksplicitne artikulacije ideje postvarenja u *Nevoljama s rodom* i nedostatak detaljnije i historijski konkretnije analize društvenih odnosa koji postvaruju rod doveli do niza krivih čitanja njezina gledišta, a posebno do miješanja perfor-

nje-subjekta/21451/#naziv; posljednji pregled 1. siječnja 2017). Smatram da je teško i, u konačnici, pogrešno ovaj termin prevoditi isključivo jednom (pa onda i navedenom) sintagmom i da je bolje prevoditi ga opisno, ovisno o kontekstu. U ovom sam prijevodu *agency* prevodila prvenstveno kao sposobnost djelovanja (ili za djelovanje), a u nekoliko navrata i kao slobodno djelovanje. J. P.

12 Vidi npr. Fraccero 2006, Love 2007 i Muñoz 2009. Pitanje treba li se *queer* teorija baviti budućošću u posljednje je vrijeme postalo kontroverzno. Tako je npr. u raspravi o "antidruštvenom" zaokretu Lee Edelman iznio stav da bi *queer* teoretičari trebali odbaciti bilo kakvu budućost – a time i normativne politike – te posve podržati negativnost za koju su *queer* osobe oduvijek bile privezane (Edelman 2004).

13 McCallum i Tuhkanen (ur.) 2011, str. 2, s engleskoga prevela J. P.

14 Butler 2008, str. 189. [Butler 2000, str. 139].

15 Butler 2008, str. 190. [Butler 2000, str. 140].

16 Butler 2008, str. 191. [Butler 2000, str. 141].

17 Butler 2008, str. 35. [Butler 2000, str. 38–46].

mativnosti sa svjesnim izvođenjem roda kojim upravlja navodno suveren i slobodan subjekt. Da bi otklonila upravo takva pogrešna čitanja, u *Nevoljama s rodom* Butler se snažnije oslanja na Foucaultov koncept normativnosti te inzistira na prinudnoj** naravi performativnosti shvaćene kao "prisilno ponavljanje normi":

> "Dakle, nije reč samo o tome da postoje ograničenja performativnosti, već da ograničenje treba shvatiti kao sam uslov performativnosti. Performativnost nije ni slobodna igra ni teatarsko predstavljanje sebe, niti se može prosto poistovetiti sa onim što se čini. Štaviše, ograničenje nije nužno ono što postavlja granicu performativnosti, već pre ono što podstiče i održava performativnost."[18]

Proces kojim tijelo postaje orodnjeno implicira neprekidno i "stilizirano ponavljanje činova kroz vrijeme": temporalnost koja je tu dovedena u pitanje jest temporalnost "ponovn[og] izvođenj[a] i ponovn[og] iskušavanj[a] jednog skupa značenja koji je već društveno ustanovljen".[19] Drugim riječima, ta su ponavljanja nužna za neprekidnu reprodukciju roda. Upravo stoga što to konstruiranje nije jedinstven čin ili događaj, ono nije "uzročni proces koji je subjekt pokrenuo i koji kulminira kao skup utvrđenih posledica", nego se radi o "vremensk[om] proces[u] koji napreduje kroz ponavljanje normi", zbog čega je izvjesna nestabilnost implicirana u samom tom procesu.[20] Zapravo, tijela se nikada u potpunosti ne pokoravaju normama koje ograničavaju njihovu materijalizaciju:[21] pukotine i rascjepi stalno se otvaraju u samom procesu ponavljanja, a norme nikada nisu savršeno citirane.

Kao što smo vidjeli, moguće je razlikovati sposobnost taloženja od sposobnosti ponovnog izvođenja. Ponovno izvođenje opredmećenih normi uvijek implicira nužnu mogućnost varijacije u načinu na koji se norme izvode. Zaključno, društveno konstituirana temporalnost i ponavljanje – u obliku historičnosti bez historije – dva su ključna koncepta za Butlerinu deesencijalizaciju roda. Kao što smo vidjeli, čak je i orodnjeno tijelo orodnjeno otjelovljenje vremena, a time ni prostorna metafora "temelja" nije drugo doli ponavljanje i taloženje u liku postvarenja.[22] Konačno, budući da propisivanje tjelesnih stilova zahtijeva performativno ponavljanje činova i praksi, rodni se identitet nikada ne može smatrati stabilnim jer je uvijek izložen mogućnosti loma te apstraktne temporalnosti kroz pogreške, otpore, ironičnu igru rodnih izvedbi, rascjepe granica binarnosti što ih je nametnula heteronormativnost i kroz neusklađenost roda s izborom objekta seksualne žudnje.

Suprotstavljanje esencijalističkom mišljenju i smještanje konstruiranja roda u društvenu temporalnost otvara dakle mogućnost transformacije. Bi li ta transformacija trebala biti smještena na razini individualne izvedbe ili bi – u skladu s društvenom naravi normi koje stvaraju rod – trebala biti shvaćena kao kolektivan proces, u *Nevoljama s rodom* nije posve razjašnjeno. Butler to pitanje rasvjetljava u kasnijim radovima: budući da pojedinac ne može postojati izvan društvenih odnosa koji ga konstituiraju, potencijal za slobodu impliciran u performativnosti uvijek je društven.

Marx i temporalnost

U ovom bih dijelu željela ispitati neke sličnosti između Butlerine analize temporalnosti rodnog postvarenja i Marxova razumijevanja temporalnosti kapitala. Sama Butler u kratkome tekstu *Further Reflections on Conversations of our Time* (*Daljnja promišljanja o raspravama našeg vremena*) objavljenom 1997. godine nedvosmisleno naglašava važnost temporalnosti za svoj rad. U tom tekstu Butler pozdravlja knjigu *Hegemonija i socijalistička strategija* Ernesta Laclaua i Chantal Mouffe kao marksističko djelo koje ozbiljno problematizira način na koji diskurz nije puka reprezentacija prethodećih društvenih i historijskih stvarnosti, nego ih, zapravo, konstituira. Prema njezinu mišljenju, njihovo djelo označava odmicanje od altiserijanskog viđenja načina proizvodnje kao strukturnog totaliteta ili kao teorijskog predmeta, odmicanje koje omogućava da se promišljanja temporalnosti i budućosti ponovo uvedu u analize društvenih formacija.[23] I premda knjigu Laclaua i Mouffe pozdravlja kao novitet koji uvodi pitanja temporalnosti u promišljanja o strukturi, Butler je, zapravo, posve svjesna da je razmatranje temporalne naravi društvenih formacija, uključujući i zanimanje za budućost, u središtu Marxova rada. Tako u *Telima koja nešto znače* u zanimljivoj bilješci o Marxovim *Tezama o Feuerbachu* Butler naglašava sličnost između svoga razumijevanja materijalnosti i Marxove kritike trivijalnog i naivnog materijalizma i empiricizma. Kao

** Engleski termin *constraint* i od njega tvorene riječi prevodila sam kao prinudu/prisilu ili ograničenja, ovisno o značenju za koje sam smatrala da je za pojedinu rečenicu primarno. Gdje sam smatrala da su za razumijevanje važna oba značenja, prevela sam obama mogućim prijevodima (npr. *constraints* = prisile i ograničenja). Ukratko, treba imati na umu da prisila ujedno podrazumijeva i ograničenje i obratno. J. P.

18 Butler 2011, str. 59–60. [Butler 2001, str. 127].

19 Butler 2008, str. 191–192. [Butler 2000, str. 140–141].

20 Butler 2011, str. xix. [Butler 2001, str. 23].

21 Butler 2011, str. xii. [Butler 2001, str. 16].

22 Butler 2008 [Butler 2000, str. 140]: "Ako je temelj rodnog identiteta stilizirano ponavljanje činova kroz vrijeme, a ne naizgled bešavan identitet, tada će prostorna metafora 'temelja' biti prokazana kao stilizirana konfiguracija, dapače, rodno korporealiziranje vremena."

23 Butler 1997b.

što ističe, u *Tezama o Feuerbachu* društveno transformativna praksa konstitutivna je za materijalnost kao takvu:

> "(...) po toj novoj vrsti materijalizma koju Marks predlaže, objekt ne biva samo preobražen, već on sam, u jednom važnom pogledu, *jeste* preobražavajuća delatnost i, štaviše, njegova materijalnost se uspostavlja kroz to vremensko kretanje od ranijeg ka kasnijem stanju. Drugim riječima, objekt *materijalizuje* u meri u kojoj je on tlo *vremenske transformacije*."[24]

Osim ove reference na *Teze o Feuerbachu*, Butler je mogla primijetiti da je promišljanje vremena ključno za Marxovo razumijevanje kapitala. Kao prvo, kapitalistička ekonomija – kao i bilo koji drugi način proizvodnje – može se, u konačnici, svesti na ekonomiju vremena, što Marx govori u svojoj čuvenoj tvrdnji u *Grundrissama*:

> "Ekonomiziranje vremenom, na to se naposljetku svodi sva ekonomija. Kao što pojedinac mora ispravno rasporediti svoje vrijeme da bi u primjerenim proporcijama stekao znanja ili da bi zadovoljio različite zahtjeve za svoju djelatnost, tako i društvo mora svrsishodno rasporediti svoje vrijeme da bi postiglo proizvodnju primjerenu svojim sveukupnim potrebama. Ekonomiziranje vremenom kao i planska raspodjela radnog vremena na različite grane proizvodnje ostaje, dakle, prvi ekonomski zakon na osnovu zajedničke proizvodnje."[25]

Što dakle razlikuje jedan način proizvodnje od drugog jest, među ostalim, upravo historijski specifičan način organizacije vremena. U kapitalizmu, kao što (među ostalima) naglašavaju Stavros Tombazos, Daniel Bensaïd i Massimiliano Tomba, vrijeme je ujedno i društveni odnos i mjera društvenih odnosa. U ovoj se ekonomiji vremena isprepliću različite temporalnosti: temporalnost proizvodnje analizirana u prvom tomu *Kapitala*, temporalnost cirkulacije kapitala u drugom tomu i temporalnost cjelokupne reprodukcije u trećem tomu.[26] Daleko od toga da se radi o skladnom spoju ovih triju isprepletenih vremenā; vrijeme kapitalističkog načina proizvodnje u temelju je rastrojeno. Njegov problem naime leži u neprekidnoj nužnosti usklađivanja neskladnih i oprečnih temporalnosti. Ti sukobi vremena ne tiču se samo odnosā između proizvodnje, cirkulacije i reprodukcije. Prvi se ključni sukob može pronaći već u samoj domeni proizvodnje, u opreci između živog i minulog rada te konkretnog i apstraktnog rada. Poput robe, stalni je kapital, iz očišta vrijednosti, čvrsta kristalizacija vremena apstraktnog rada:[27] oboje su opredmećenja vremena koje proganja sadašnjost. Društvena je narav ljudskoga rada u robi skrivena jer se manifestira u postvarenom obliku, kao predmetna narav proizvoda.[28] U stalnom kapitalu minuli, tj. opredmećeni, prošli rad postavlja se prema živom radu kao izvanjska i neprijateljska sila koja disciplinira tijelo radnice podčinjavajući bogatu temporalnost njezina života homogenoj, pravilnoj, mehaničkoj temporalnosti apstraktnoga rada. U *Grundrissama* je ta suprotnost opisana i kao odnos prostora i vremena jer prošli rad u obliku prostora proganja sadašnji, živi rad:

> "Jedina razlika od *opredmećenog rada* je *neopredmećeni* rad, tj. onaj koji se još opredmećuje, *rad* kao subjektivnost. Odnosno *opredmećeni rad*, tj. *prostorno prisutni rad* može se suprotstaviti *vremenski prisutnom radu* i kao *prošli rad*. Ukoliko on treba da postoji kao vremenit, kao živ, on može postojati samo kao *živ subjekt*, u kojem on egzistira kao sposobnost, kao mogućnost, dakle kao *radnik*. Zato jedina *upotrebna vrijednost* koja može sačinjavati suprotnost kapitalu jest rad *(i to rad koji stvara vrijednost, tj. produktivan rad)*."[29]

Unutar cirkulacije kapitala prošli je rad – u obliku robnog kapitala i novčanog kapitala – u odnosu a ponekad i sukobu s temporalnošću ponavljanja kružnih tokova kapitala, u kojima kapital neprestano prolazi kroz fantazmagoriju svoje stalne metamorfoze. U cjelokupnom procesu kapitalističke reprodukcije ova se napetost između sukobljenih temporalnosti naposljetku rasprsne u proliferaciju mnoštva vremenā, vremenā konkretnih društvenih formacija koje kapital, shvaćen kao totalitet u svom realnom kretanju, donosi na svijet.[30] No, ipak, kretanje kapitala nije samo puki ishod kontingentnog i arbitrarnog preklapanja različitih temporalnosti i društvenih odnosa. Njegova srž, njegov misterij – koji Marx rasvjetljuje ulaskom u "skriveno mesto proizvodnje"[31] – jest kretanje samovrednovanja vrijednosti, proces reprodukcije s postojano rastućim razmjerom. Drugim riječima, to je proces akumulacije koji implicira stalno ponavljanje prisvajanja viška vrijednosti i stalno ponavljanje transformacije živoga rada u minuli rad.

24 Butler 2011, str. 191–192. [Butler 2001, str. 51. (5. fusnota)].
25 Marx 1993, str. 173. [Marx 1979, str. 74–75].
26 Vidi Tombazos 1994; Bensaïd 2002, str. 72–77; Tomba 2012.
27 Iz gledišta vrijednosti Marx definira robu ujedno kao čvrst kristal rada i kao kristalizirano, ščvrsnuto radno vrijeme. Potonja mi definicija pada na pamet kada Marx razmatra robu kao ono što određuje količinu rada, drugim riječima, kada govori o "mjeri" rada. Vidi npr. ovaj odlomak iz prvog toma *Kapitala*, glava peta: "Određene, iskustvom utvrđene količine proizvoda predstavljaju sada jedino određene količine rada, određenu masu ščvrsnutog radnog vremena. One su još samo ovaploćenje jednog časa, dva časa, jednog dana društvenog rada" (Marx 1976, str. 297. [Marx 1974, str. 173]).
28 Marx 1976, str. 163–177. [Marx 1974, str. 46–63].
29 Marx 1993, str. 272. [Marx 1979, str. 153].
30 Bensaïd 1995, str 29–30.
31 Marx 1976, str. 279. [Marx 1974, str. 162].

I dok Butler govori o rodu kao o "konstituiranoj društvenoj temporalnosti", Marx opisuje robu i stalni kapital kao kristale opredmećenog vremena apstraktnog rada: u obama slučajevima imamo postvarenje vremena kao društveni odnos. U Butler prostornost roda, tj. njegovo upisivanje na tijelo, nije ništa drugo doli konstituirana društvena temporalnost, ili, drugim riječima, društveni činovi izvedeni u prošlosti. Za Marxa se prošli, opredmećeni rad isto tako kao prostor suprotstavlja sadašnjem vremenu živoga rada. Dok Butler niječe da je rod činjenica inzistirajući na tome da se on stalno ustanovljava ponavljanjem performativnih činova tijekom vremena, Marx tvrdi da kapital nije stvar, nego, zapravo, proces samovrednovanja vrijednosti koji implicira ponavljanje prisvajanja viška vrijednosti kao i ponavljanje kružnih kretanja kapitala te njihovo jedinstvo. Moglo bi se reći da kroz ta ponavljanja kapital izvodi sam sebe. U četvrtoj glavi drugog toma *Kapitala*, referirajući se na metamorfozu kapitala unutar cirkulacije, Marx piše:

> "Kao vrednost koja se oplođuje, kapital ne obuhvata samo klasne odnose, određeni društveni karakter koji počiva na egzistenciji rada kao najamnog rada. On je kretanje, proces kružnog toka kroz različite stadijume; a ovaj opet i sam obuhvata tri različna oblika procesa kružnog toka. On se, dakle, može shvatiti jedino kao kretanje, a ne kao stvar koja miruje."[32]

Konačno, oblici koje poprima industrijski kapital u ovim metamorfozama fluidni su.[33] U ovim odlomcima, osim što daje definiciju kapitala kao kretanja, Marx također pobija usko ekonomsko viđenje kapitalističkih proizvodnih odnosa jer oni ne znače samo eksploataciju najamnog rada unutar procesa proizvodnje nego i sveukupne metamorfoze kapitala. Ako vodimo računa o dinamici i široj slici kapitalističkih odnosa koji su ovdje prikazani, možemo izbjeći reduktivističku interpretaciju kapitalističkih odnosa i interakcije kulture i ekonomije. Da se poslužimo Tombazosovim riječima:

> "Kapital je konceptualna organizacija vremena. On nije prosta društvena relacija, nego živuća racionalnost, djelatni koncept, 'neposredna ideja' ekonomije, kako bi rekao Hegel, 'apstrakcija *in actu*', kako Marx piše više puta. Između apstraktnih zakona, imanentnih djelatnoj ekonomskoj racionalnosti, i historijskog vremena nema odvajanja; oni su u odnosu komunikacije i uzajamne oplodnje. Prvo se ostvaruje u konkretnim historijskim formacijama – ekonomskim, institucionalnim i političkim (...)."[34]

Marxovo inzistiranje na procesnoj naravi kapitala naglašava činjenicu da kapital ne samo da nije prirodni fenomen ukorijenjen u nepromjenjivoj ljudskoj prirodi, nego se radi o posebnom obliku organizacije društvenih praksi. Kao takav ima izrazito historičnu narav, i stoga, unatoč tomu što se čini kao da je prirodan, nije neizbježna sudbina čovječanstva. Štoviše, mogućnost transformativne prakse ili klasne borbe usađena je upravo u toj procesnoj naravi, u procesu reprodukcije samog kapitala, koji je pun proturječnosti i rascjepa. Ta veza između temporalnosti i mogućnosti za djelovanje i transformaciju obilježava pothvat denaturalizacije kapitala kod Marxa i roda kod Butler.

Rodna temporalnost bez historije

Dosad sam naglasila sličnosti u značaju temporalnosti za Butlerino tumačenje roda i za Marxovo tumačenje kapitala. Tu sličnost međutim prati dublja razlika, kojom se sada treba pozabaviti. Govoreći o Butlerinoj fusnoti o *Tezama o Feuerbachu*, Kevin Floyd ukazuje na to da Butler ne razlikuje temporalno i historijsko: materija za Marxa nije samo temporalna, kao što Butler naglašava, nego i društvena i historijska.[35] Iako da bi denaturalizirala rod, pa čak i ospolovljeno tijelo, Butler više puta inzistira na historičnosti normi, historija je iznenađujuće odsutna u njezinoj analizi, kako u *Nevoljama s rodom* tako i u *Telima koja nešto znače*. Do toga je u *Nevoljama s rodom* došlo zbog snažnog Derridaova utjecaja u razradi ideje performativnosti, što ću objasniti kasnije. No u slučaju *Tela koja nešto znače*, iako Foucaultov utjecaj jača i Butlerina analiza postaje manje apstraktna nego u njezinim prijašnjim radovima, historijska – ili barem genealoška – dimenzija normi svejedno je *de facto* umanjena, formalnim pozivanjima na historičnost unatoč, te stoga čak i njezina analiza prisile ostaje apstraktna i uglavnom zatvorena u psihoanalitičkoj dimenziji.[36]

Npr. ostaje nejasno može li se Butlerina analiza roda dosljedno primijeniti na različite historijske prilike – u različitim načinima proizvodnje ili historijskim epo-

32 Marx 1978, str. 185. [Marx 1977, str. 94].
33 Marx 1978, str. 184 [Marx 1977, str. 93]: "Kapital se kao celina nalazi onda jednovremeno, prostorno naporedo, u svojim različnim fazama. Ali svaki deo redom prelazi stalno iz jedne faze, iz jednog funkcijskog oblika u drugi, funkcioniše, dakle, redom u svima. Na taj način oblici su tekući oblici, čija je istovremenost posredovana njihovom uzastopnošću."
34 Tombazos 1994, str. 11–12, s engleskog prijevoda na hrvatski prevela J. P.
35 Floyd 2009, str. 116.
36 Prisile o kojima tu govori zapravo su one koje, prema Lacanovu prikazu ospolovljene pozicije koja se zauzima kroz tabu incesta, djeluju u samoj strukturi jezika. Butler 2011, str 58–73. [Butler 2001, str. 125–157].

hama. Namjera njezina rada nesumnjivo je, kao što sam rekla, deesencijalizirati rod: to, naravno, implicira da bi konstruirana narav roda trebala biti promatrana kao transhistorijski fenomen. Drugim riječima, sve su historijske epohe konstruirale i opredmećivale rod. Međutim način tog postvarenja nipošto nije isti u različitim epohama. E, sad; jedno od temeljnih obilježja Butlerine razrade roda jest veza (koju s pravom analizira) između roda i seksualnosti:

> "'Spoznatljivi' rodovi jesu oni koji u stanovitom smislu uvode i održavaju odnose koherencije i kontinuiteta između spola, roda, spolne prakse i žudnje."[37]

Međutim, u prvom tomu *Povijesti seksualnosti* Foucault inzistira na činjenici da je sama ideja seksualnosti i posljedičnog postvarenja homoseksualnih i heteroseksualnih identiteta relativno nov fenomen, koji on smješta na kraj 19. stoljeća. Kao i obično, Foucault taj fenomen opisuje u okvirima režimā znanja, stvaranja i raspršivanja novih disciplina, među kojima psihoanaliza figurira kao točka kulminacije procesa postvarenja seksualnosti. Kada postane potrebno da detaljnije rastumači historijsku periodizaciju tog procesa, on ga, poprilično iznenađujuće (kada se u obzir uzme njegovo odbijanje ideje determinacije), u veoma kratkom odlomku dovodi u vezu s rastom buržoaske klase, potrebama kapitalističke proizvodnje te njihovom transformacijom tijekom vremena:

> "Prvi bi trenutak odgovarao nužnosti stvaranja 'radne snage' (...) i osiguravanja njene reprodukcije (...). Drugi bi trenutak odgovarao onom dobu zvanom *Spätkapitalismus*, u kojem iskorištavanje plaćenog rada ne zahtijeva iste nasilne i fizičke prinude kao u XIX. stoljeću i u kojem politika tijela više ne traži izostavljanje seksa ili njegovo ograničavanje samo na reprodukcijsku ulogu; ona se prije odvija njegovim višestrukim kanaliziranjem u kontrolirane tokove ekonomije: kako se to kaže, nadrepresivna desublimacija."[38]

U ovom bi svjetlu bilo prirodno pomisliti da je Butlerina dijagnoza roda primjenjiva samo na konkretan historijski period; no taj aspekt nije spomenut u njezinu radu. Butler posljedično podbacuje na vlastitom terenu jer,

"Bifurcated Girls" iz posebnog izdanja Vanity Faira 6. lipnja 1903. godine (izvor: Infrogmation)

višekratnom inzistiranju na historizaciji unatoč, ona niti historizira vlastite kategorije niti govori o historijskim uvjetima koji uopće omogućuju njezin prikaz roda. Također, budući da u potpunosti briše kapital iz svoje analize, čak i kada govori o pitanju prisile u *Telima koja nešto znače*, nije jasno kakve prisile i ograničenja kapitalistički proizvodni odnosi nameću tim varijacijama citiranja i ponavljanja normi u koje ona smješta sposobnost djelovanja i transformaciju.[39]

Narav tih varijacija uistinu je poprilično apstraktna: jesu li one nasumične, mogu li se pripisati samo slobodnom djelovanju ili ipak neke od njih pri ponavljanju i ponovnom izvođenju normi slijede temeljnu logiku koju pokreće nešto što tek imamo otkriti? Osim toga, ako nijedno ponavljanje nikada nije potpuno istovjetno onome što se ponavlja, ako norma nikada nije savršeno citirana, kako možemo razlikovati varijacije od ponavljanja? I općenito, je li ova metoda analize u stanju dati ozbiljan prikaz empirijskih historijskih fenomena transformacije i subverzije? Budući da kod Butler naglasak na temporalnosti roda nije popraćen historijski konkretnom analizom tih nataloženih normi i njihova sadržaja, nije jasno kakva ograničenja to taloženje utjelovljuje kada su u pitanju mogućnosti subverzivne varijacije.[40]

37 Butler 2008, str. 23. [Butler 2000, str. 31].
38 Foucault 1990, str. 114. [Foucault 2013, str. 101–102].
39 Butler 2011, str. 58–73. [Butler 2000, str. 125–157].
40 Odlična zapažanja o ovoj temi vidi u: Floyd 2009, str. 115–119.

Formalna narav analize rodne performativnosti u *Nevoljama s rodom* posljedica je Butlerina primjenjivanja Derridaovih koncepata iterabilnosti i citatnosti na dekonstrukciju roda.[41] Butler zapravo posuđuje Austinovu ideju performativnog iskaza, posredovanu Derridaom, i primjenjuje ju na širi raspon društvenih praksi koje nisu u užem smislu lingvističke.

Iako namjera ovoga članka nije detaljno raspraviti Derridaovo čitanje Austina, svejedno bi moglo biti korisno ukratko razmotriti ulogu koju pojam iterabilnosti igra u Derridaovoj raspravi o Austinovoj ideji performativnih iskaza te kratko spomenuti par odlomaka iz Butlerina rada *Excitable Speech* (*Uzbudljiv govor*) objavljenoga 1997, koji bi mogao malo rasvijetliti njezine ranije radove o performativnosti roda. U *Kako djelovati riječima* Austin definira performativne iskaze kao one iskaze koji, umjesto da opišu stanje stvari (kao što to rade konstativni iskazi), djeluju u samom trenutku u kojem su iskazani. Iako izgledaju kao tvrdnje, takvi iskazi ne mogu biti "istiniti" ili "lažni" jer njihova funkcija nije izvještavanje o stanju stvari. Poznati primjeri koje je Austin dao u svojoj preliminarnoj definiciji i odvajanju performativnih iskaza od konstativnih jesu: imenovanje broda, iskaz "Uzimam." u bračnom obredu, oporuka ("Ostavljam sat bratu.") te iskazi kao što su "Kladim se". Ono što je tim primjerima zajedničko jest da "izreći rečenicu (dakako, u prikladnim okolnostima) nije *opisati* ono što bi se reklo da izričući ju činim niti je izjaviti da to činim; to je činiti to".[42]

Raspravljajući o Austinovoj ideji performativnog iskaza u *Potpisu događaju kontekstu*, Derrida prvo pozdravlja Austinovo postignuće u oslobađanju analize performativa od autoriteta i istinosne vrijednosti te u otvaranju puta razumijevanju komunikacije koja nije ni usko određena prijenosom semantičkog sadržaja ni orijentirana prema idealu podudarnosti sa stanjem stvari. Derrida ipak uočava korijen Austinove aporetičke obrade performativa, kao i uzrok poteškoća (i, na kraju, neuspjeha) na koje nailazi pri pokušaju da pruži uvjerljivu klasifikaciju performativnih iskaza odvojeno od konstativnih. Prema Derridau, razlog svim ovim poteškoćama leži u činjenici da Austin ne uzima u obzir ono što Derrida naziva *grafematskim općenito*, tj. sustav predikata koji je uvijek već sadržan u strukturi lokucije kao takve, prije bilo kakvog razlikovanja ilokucijskog i perlokucijskog.[43] Jedna je od osobina *grafematskog* iterabilnost. To znači da je znak znak samo ako se može ponoviti i upravo je to ponavljanje ono što znaku daje status znaka. S te je točke gledišta svaki govorni čin strukturno citatski i ritualne naravi. Štoviše, ta je općenita citatnost ili iterabilnost ono što uopće omogućuje performativne iskaze: performativni govorni čin ne bi mogao uspjeti bez citiranja:

> "Može li performativni iskaz uspjeti ako njegova formulacija nije ponovila 'kodirani' ili iterabilni iskaz, ili, drugim riječima, ako se formula koju izgovaram da bih započeo sastanak, porinuo brod ili proglasio brak ne može prepoznati kao usklađena s iterabilnim modelom, ako se ne može na neki način prepoznati kao 'citat'?"[44]

Upravo je ta općenita iterabilnost i citatna narav svakog govornog čina ono što Austin ne uspijeva dokraja prepoznati. Pri razmatranju općenite iterabilnosti kao konstitutivnog obilježja jezika logično se nameće pitanje statusa događaja. Na pitanje možemo li i dalje govoriti o događaju ako je svaki govorni čin iteracija Derrida odgovara predlažući da nadiđemo opoziciju čistoće događaja s jedne strane i citatnosti i iterabilnosti s druge strane:

> "Umjesto da se citiranje ili iteracija suprotstavljaju neiteraciji događaja, trebalo bi izgraditi razlikovnu tipologiju oblikā iteracije."[45]

Derrida ovdje zapravo želi ukazati na to da ponavljanje znaka nikada nije iteracija identičnog jer svako ponavljanje podrazumijeva varijaciju. Ono što bi nam dakle bilo potrebno neki je vid klasifikacije različitih vrsta iteracije/varijacije, a ne potraga za čistoćom događajnosti.

Kao što je dobro poznato, ideja performativa koju je razradio Austin ključna je za Butlerin koncept performativnosti roda. No za njezinu je recepciju Austina presudno to što je bila posredovana preko Derridaa, što je jasno ne samo iz predgovora *Nevoljama s rodom* iz 1999.[46] i njezina inzistiranja na citiranju i ponavljanju koje se provlači kroz cijelu knjigu nego i iz činjenice da podržava kritiku koju Derrida upućuje Austinu govoreći da Austin nastavlja iluziju o intencionalnom subjektu kao autoru diskurzivnih učinaka. U *Uzbudljivom govoru* Butler piše:

41 Derrida 1988, str. 1–23.
42 Austin 2003, str. 6. [Austin 2014, str. 4]. Također vidi pronicljivu interpretaciju Austinove obrade performativa u Crary 2007, str. 49–95. Iako se Crary, za razliku od većine komentatora, slaže s Derridaovim čitanjem Austina kao napada na ideju doslovnog rečeničnog značenja općenito, ona smatra da to ne otvara put nadilaženju ideje objektivnosti, nego razradi manje uske ideje objektivnosti.
43 Derrida 1988, str. 14.
44 Derrida 1988, str. 18, s engleskog prijevoda na hrvatski prevela J. P.
45 Ibid., s engleskog prijevoda na hrvatski prevela J. P.
46 Butler 2008, str. xv. [Butler 2000, str. 18. i 151]. Tu Butler pojašnjava da je na njezino izvorno čitanje performativnosti snažno utjecalo Derridaovo čitanje Kafkine priče *Pred zakonom*.

> "Ustvari, je li možda proizvodnja subjekta kao pokretača svojih učinaka upravo posljedica te prikrivene citatnosti?"[47]

Ranije u tom tekstu inzistira na tome da osporiti ideju suverenog subjekta nije isto što i uništiti sposobnost za djelovanje kao takvu. Naprotiv, sposobnost djelovanja može se, zapravo, razumjeti samo ako se u obzir uzmu omogućujuća ograničenja i prisile unutar kojih se sposobnost za djelovanje odvija, tj. samo ako odbacimo ideju vlastitog suvereniteta. Međutim, na kakva ograničenja Butler ovdje misli? Čini se da su to temeljno lingvistička ograničenja:

> "Onaj tko čini (što nije isto što i biti suveren subjekt) čini točno u onoj mjeri u kojoj je on ili ona konstituiran_a kao glumac_ica, operirajući dakle od samoga početka unutar ligvističkoga polja omogućujućih ograničenja."[48]

Tvrdim da u svojim ranijim radovima o rodu, i to posebno u *Nevoljama s rodom*, Butler podupire lingvistički zaokret u razumijevanju društvenih praksi – lingvistički zaokret koji njezinu pozornost odvraća od historične (neteleološke) dimenzije Foucaultova genealoškog projekta. Ono što se pritom gubi dva su od triju metodoloških principa kojima se vodi genealoška analiza: diskontinuitet i specifičnost, tj. ideja da su sustavi i diskurzi jedinstveni i da nisu ni na što drugo svodivi, da nisu izvedeni iz prethodnih sustava kontinuiranim transformacijama.[49] Kao što Foucault govori u *Znanju i moći*:

> "Ako se prihvati da je strukturalizam bio najsistematičniji napor da se pojam događanja eliminira ne samo iz etnologije, nego i iz čitavog niza drugih znanosti a u krajnjem slučaju i iz same povijesti, ne vidim tko bi mogao biti veći antistrukturalista od mene."[50]

Umjesto da obrati pozornost na radikalne diskontinuitete, Butler društvenim praksama pripisuje citatnu narav – kako praksama koje stiliziraju tijelo ponavljanjem norme tako i onim praksama koje subvertiraju normu koju ponavljaju, uključujući borbe *queer* osoba: te su borbe, ustvari, protumačene kao performativne varijacije koje normu citiraju da bi je subvertirale:

> "Kritička je zadaća (...) locirati strategije subverzivnog ponavljanja što ih te konstrukcije omogućuju, afirmirati lokalne mogućnosti intervencije kroz sudjelovanje u upravo onim praksama ponavljanja koje konstituiraju identitet i stoga čine imanentnu mogućnost njihova osporavanja."[51]

Primjena ideja citatnosti i iterabilnosti na društvene prakse ipak nailazi na ozbiljna ograničenja. Koncepti citata i varijacije poprilično su nedostatni alati za razumijevanje historijskih transformacija. Možemo li na tom temelju izgraditi povijesnu periodizaciju? Kada varijacija predstavlja zaokret u historijskoj epohi i zašto? Možemo li pojmiti ideju historijskog događaja unutar takvog okvira?

Ovdje je korisno usporediti Butlerin odlomak o sposobnosti djelovanja (ranije citiran) s uvodnim redcima Marxova *Osamnaestog brumairea*:

> "Tradicija svih mrtvih generacija pritiskuje kao mora mozak živih. I upravo kad izgleda da su zauzeti time da sebe i stvari preokrenu, da stvore nešto čega još nije bilo, upravo u takvim epohama revolucionarne krize oni bojažljivo prizivaju u svoju službu duhove prošlosti, pozajmljuju od njih imena, bojne parole, kostime, da bi, prerušeni u to prečasno ruho i pomoću tog pozajmljenog jezika, izveli novi svjetskohistorijski prizor. Tako se Luther maskirao kao apostol Pavao, revolucija od 1789–1814. zaodijevala se naizmjence kao Rimska republika i Rimsko carstvo, a revolucija od 1848. nije umjela da uradi ništa bolje nego da parodira čas godinu 1789, čas revolucionarnu tradiciju od 1793–1795. Tako početnik koji je naučio neki novi jezik uvijek prevodi taj jezik na svoj materinski, ali u duh novog jezika on je ušao i slobodno može da njime vlada tek kad se u njemu kreće bez sjećanja na svoj materinski jezik i kad govoreći taj jezik zaboravlja svoj materinski."[52]

Pri površnom se čitanju može učiniti da ovaj odlomak predlaže viđenje sposobnosti djelovanja slično onom koje naglašava Butler.[53] Međutim, pri podrobnijem proučavanju ispostavlja se suprotno. Da se poslužim Butlerinim riječima, tu imamo diskrepanciju između citatne i parodijske naravi kolektivnog samorazumijevanja i autoreprezentacije kod pariške revolucionarne radničke

47 Butler 1997a, str. 51, s engleskoga prevela J. P.
48 Butler 1997b, str. 16, s engleskoga prevela J. P.
49 Gutting 1990, str. 340.
50 Foucault 1980, str. 114. [Foucault 1994, str. 174].
51 Butler 2008, str. 201. [Butler 2000, str. 148]. Isti je stav ponovno izražen na pomalo drugačiji način u Butler 2011: "Performativnost opisuje taj odnos upletenosti aktera u ono čemu se suprotstavljaju, okretanje moći protiv nje same da bi se proizveli alternativni modaliteti moći, da bi se zasnovala jedna vrsta političkog nadmetanja koje nije 'puka' opozicija, 'iskorak' iz savremenih odnosa moći, već težak rad iskivanja budućnosti od nužno nečistih sirovina" (Butler 2011, str. 184. [Butler 2001, str. 295]).
52 Marx 1975, str. 103–104. [Marx 1973, str. 145].
53 *Osamnaesti brumaire* zaista je bio podvrgnut postmodernim čitanjima. Vidi npr. Cowling i Martin (ur.) 2002, posebno članak Jamesa Martina koji ideju performativa uzetu od Austina primjenjuje na Marxovo razumijevanje klasne borbe u Francuskoj (Martin 2002).

klase iz 1848. te *onoga što su zapravo radili*. Dok su oni svoje djelovanje tumačili u okvirima Francuske revolucije iz 1789, drugim riječima, dok je za njih ono što su radili bilo razumljivo samo kao citat prošlih historijskih događaja, njihovo je djelovanje već započinjalo nešto radikalno novo, što *nije* bilo citat i što se razlikovalo od subverzivnog ponavljanja norme. Kao što Marx objašnjava odmah nakon gore citiranog ulomka, to "svjetskohistorijsko prizivanje pokojnika" prikrilo je činjenicu da su ti revolucionari, zapravo, izvršavali zadatak sadašnjosti. Razlog je tomu to što historija ne poznaje ponavljanja: Marxova se tvrdnja da se veliki historijski događaji ponavljaju kao farsa zapravo treba razumjeti kao naglašavanje činjenice da se povijesni događaji uopće ne ponavljaju.[54] Farsa dakle leži u obmani aktera povijesti u razdoblju poslije revolucije 1848. koji, misleći da ponavljaju događaje iz prošlosti, ne znaju što rade, odijevaju zastarjelu odjeću i igraju uloge koje nisu njihove u kolektivnoj komediji pogrešaka.

Ukratko, inzistiranje na citatnosti kao naravi društvenih praksi i činjenica da Butler mogućnost borbe smješta u sudjelovanje u subverzivnom ponavljanju dovodi do miješanja ograničenja značenjā (ili inteligibilnosti djelovanja) s ograničenjima postavljenima općenito društvenim praksama.

Apstraktna temporalnost performativnosti roda

Kao što sam ranije pokazala, temporalnost koju Butler uzima u obzir u svojoj analizi performativnosti roda apstraktne je naravi: to je temporalnost taloženja, ponavljanja i varijacije. U prethodnim dijelovima ovoga članka naglasila sam ahistorični karakter takve apstraktne temporalnosti i dala tumačenje da je do toga došlo zbog Butlerina lingvističkog pristupa društvenim praksama. U ovom bih, posljednjem dijelu željela predložiti drugačije čitanje ovog problema, koje je međutim potpuno u skladu s prvim čitanjem koje sam ponudila.

Smatram da je formalna i apstraktna narav temporalnosti performativnosti roda razlikovno obilježje procesa konstruiranja roda i spolnih identiteta u državama razvijenog kapitalizma. Drugim riječima, iako sama Butler ne priznaje eksplicitno taj odnos, ta spacijalizacija praznog vremena do koje dolazi u prisilnom ponavljanju stilizirajućih činova posredovana je sveprožimajućim apstraktnim vremenom do kojega dolazi uslijed rasprostranjenosti robnog oblika. Za Marxa je vrijeme apstraktnog rada indiferentno, homogeno vrijeme koje se mjeri satom i ščvrsnuto je u stalnom kapitalu, robi i novcu, za razliku od vremena individualnog, konkretnog rada, koje je ispunjeno konkretnim sadržajem.[55] To apstraktno, linearno, izračunljivo vrijeme, koje se mjeri satovima i kronometrima, a zauzvrat mjeri rad, posredstvom robe širi svoje kraljevstvo daleko izvan zidova radnog mjesta i sve više regulira i vrijeme odmora.

Upravo taj aspekt Floyd naglašava kada inzistira na tome da je performativna narav maskuliniteta u fordističkom režimu kapitalističke akumulacije u SAD-u rezultat niza propisanih ponašanja i obrazaca potrošnje u vremenu odmora što ih strogo regulira robni oblik. On te performativne činove vidi kao neku vrstu "kvalificiranog rada" koji se izvodi tijekom vremena odmora. Taj se kvalificirani rad sastoji od vidljivih ponašanja koja se odigravaju unutar sfere potrošnje, te su stoga posredovana robom; riječ je o kvalificiranom radu koji proizvodi kako maskulinost tako i ontološku iluziju da maskulinost postoji prije te proizvodnje. Koherentna definicija muškarca artikulira se dakle u potrošnji. Međutim činjenica da se maskulinost naročito izvodi u sferi potrošnje ne znači da su ti performativni činovi rezultat individualnih i potrošačkih slobodnih izbora, upravo suprotno: robni oblik ne samo da organizira i apstrahira temporalnost vremena za odmor nego i daje temeljni disciplinirajući karakter samoj potrošnji.[56] U tom bi smislu možda bilo manje dvosmisleno i učinkovitije smjestiti performativnost roda u sferu cirkulacije, a ne u sferu puke potrošnje. To bi npr. omogućilo da se u obzir uzme i širi skup fenomena koji pridonose postvarenju spolnih identiteta. Ako se umjesto na potrošnju osvrnemo na cirkulaciju, možemo se pozabaviti stilizacijom određenih tipova rada koji su ključni za sferu cirkulacije (kao što su npr. prodavanje robe i usluga) ili pak načinom na koji težnja ostvarivanju vrijednosti (potraga za tržištima za proizvedene robe) doprinosi stvaranju ne samo novih potreba nego i novih želja.

Iako se Floyd fokusira samo na konstruiranje maskuliniteta u SAD-u za vrijeme fordističkog režima akumulacije (suprotstavljajući ga devetnaestostoljetnom određenju muških obilježja), njegova se argumentacija može proširiti tako da obuhvati performativnost roda kao takvu. Butlerin poseban opis performativnosti po-

54 Vidi npr. Massimiliano Tomba: "Oblik ponavljanja redefinira oblik samog Hegelova citata: formula ponavljanja priče od samog 'Hegela' radi farsu, i to ne stoga što bi se povijest, zbog nekog misterioznog zakona, trebala ponoviti u obliku farse, nego zato što ponavljanje uopće ne postoji" (Tomba 2013, str. 23, s engleskoga prevela J. P.).
55 Tombazos 1994, str. 18.
56 Floyd 2009, str. 94–119.

kazuje narav konstruiranja roda – koji je određen izborom predmeta seksualne želje, a regulira ga normativna heteroseksualnost – u specifičnom razdoblju kapitalističke akumulacije u zemljama naprednog kapitalizma. Rosemary Hennessy i Kevin Floyd ukazali su na vezu između postvarenja heteroseksualnosti u identitet te postvarenja impliciranog u proizvodnji robe u razdoblju između kraja 19. stoljeća i prvih desetljeća 20. stoljeća.[57] Njih oboje tvrde da je zaokret prema izboru objekta seksualne žudnje kao određujućem obilježju spolnog identiteta povezan s razarajućim učinkom koji kapital ima na mrežu rodbinskih i tradicionalnih društvenih sveza. S jedne strane, preoblikovanjem podjele rada, masovnim zapošljavanjem žena kao radne snage i poopćavanjem potrošnje dobara proces kapitalističke akumulacije inducira krizu tradicionalnih patrijarhalnih struktura i odnosa i time potencijalno zamućuje granice između spolnih identiteta i rodnih identiteta. Ja bih dodala da je odvajanje seksa od reprodukcije dalo temeljni doprinos ovom procesu.

S druge strane, kapitalizam ipak pridonosi postojanosti rodne podjele rada, uključujući rodnu podjelu rada u reprodukciji radne snage, te pridonosi preoblikovanju rodnih identiteta i osiguravanju njihove stabilnosti putem heteronormativnosti, tj. normativno stapajući rodni identitet s izborom objekta seksualne žudnje. Drugim riječima, ne može se poreći da kapital ima sposobnost razaranja koja bi, ako se primijeni na rodnu hijerarhiju, na rodbinske odnose i poglavito na oblike reprodukcije materijalnog života koji imaju temelj u rodbinskim odnosima, mogla voditi njihovu potpunom nadilaženju. Međutim, druga je strana medalje ta da se radi samo o *jednoj* od konstitutivnih tendencija kapitala jer kapital ipak neprestano reproducira rodne identitete i hijerarhije, čuvajući hijerarhijsku podjelu rodova te istovremeno dubinski nanovo oblikujući ono što se smatra rodnim identitetom.[58] Performativnost je odgovor na novu nestabilnost rodnih i spolnih identiteta što ih proizvode razarajuće tendencije kapitala: budući da su ti identiteti unutar kapitalističke produkcije uvijek potencijalno dovedeni u pitanje, sama njihova nestabilna stabilnost osigurana je kroz performativnost – drugim riječima, kroz neprekidno, teatralno ponavljanje normativnih diskurzivnih činova i društvenih praksi tijekom vremena. Na taj način oni postaju dijelom konceptualne organizacije vremena koju provodi kapital.

Postvarenje rodnih identiteta, ali i sam proces u kojem se to postvarenje odvija, tj. ponavljanje odigravanja tih identiteta tijekom vremena, može se shvatiti kao dio kapitalističkog totaliteta ako se potonje razumije kao konceptualna organizacija vremena i skup društvenih odnosa i praksi. No taj je totalitet "samopokrećući". Drugim riječima, on nikada nije stabilno dat, nego sam sebe mora izvoditi opet i iznova kroz stalna ponavljanja tijekom vremena. Zaključno, ovo viđenje temporalnosti i performativnosti osvjetljava temeljna preklapanja između opredmećivanja i ponavljanja ili reprodukcije koji obilježavaju ujedno i kapital i rod u zemljama razvijenog kapitalizma.

S engleskoga prevela Jana Pamuković
Preneseno sa Slobodni Filozofski (26. siječnja 2017.): http://slobodnifilozofski.com/2017/01/rod-kao-drustvena-temporalnost-butler-i-marx.html
Članak je objavljen pod naslovom "Gender as Social Temporality: Butler (and Marx)" u časopisu *Historical Materialism*, vol. 23 (1), 2015., 28-52

57 Hennessy 2000, str. 97–103; Floyd 1998.
58 Za detaljnije objašnjenje vidi npr. Gimenez 1997.

Objavljeni BHSCG-prijevodi citirani u prijevodu ovoga članka:

Austin, John Langshaw. 2014. *Kako djelovati riječima. Predavanja* William James *održana na Sveučilištu Harvard 1955*. S engleskoga prevela Andrea Milanko. Zagreb: Disput.

Butler, Judith. 2000. *Nevolje s rodom. Feminizam i subverzija identiteta*. S engleskoga prevela Mirjana Paić-Jurinić. Zagreb: Ženska infoteka.

Butler, Judith. 2001. *Tela koja nešto znače: o diskurzivnim granicama "pola"*. S engleskoga prevela Slavica Miletić. Beograd: Samizdat B92.

Foucault, Michel. 1994. *Znanje i moć*. S francuskoga preveo Rade Kalanj. Citirani intervju s talijanskoga prevela Nicoletta Burger. Zagreb: Globus.

Foucault, Michel. 2013. *Povijest seksualnosti 1: Volja za znanjem*. S francuskoga preveo Zlatko Wurzberg. Zagreb: Domino.

Marx, Karl. 1973. *Osamnaesti brumaire Luja Bonaparta*. U: *Klasne borbe u Francuskoj od 1848. do 1850. Osamnaesti brumaire Louisa Bonapartea*. S njemačkoga preveo Hugo Klajn. Zagreb: Naprijed.

Marx, Karl. 1974. *Kapital. Prvi tom*. S njemačkoga preveli Moša Pijade i Rodoljub Čolaković. Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret. Prosveta, izdavačka radna organizacija.

Marx, Karl. 1977. *Kapital. Drugi tom*. S njemačkoga preveo Moša Pijade. Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret. Prosveta, izdavačka radna organizacija.

Marx, Karl. 1979. *Osnovi kritike političke ekonomije. (Ekonomski rukopisi 1985–1859). Prvi deo*. S njemačkoga preveli Branka Petrović, Moša Pijade i Gajo Petrović. Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret. Prosveta, izdavačka radna organizacija.

Marx, Karl. 1975. *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*. U: *Marx/Engels Collected Works*, vol. 11. New York: International Publishers.

Marx, Karl. 1976. *Capital: A Critique of Political Economy. Volume I*. Prijevod: Ben Fowkes. Harmondsworth: Penguin Books.

Marx, Karl. 1978. *Capital: A Critique of Political Economy. Volume II*. Prijevod: David Fernbach. Harmondsworth: Penguin Books.

Marx, Karl. 1993. *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*. Prijevod: Martin Nicolaus. Harmondsworth: Penguin Books.

Meiksins Wood, Ellen. 1995. *Democracy against Capitalism: Renewing Historical Materialism*. Cambridge: Cambridge University Press.

Muñoz, José Esteban. 2009. *Cruising Utopia: The Then and There of Queer Futurity*. New York: New York University Press.

Tomba, Massimiliano. 2012. *Marx's Temporalities*. Biblioteka *Historical Materialism*. Prijevod: Peter D. Thomas i Sara R. Farris. Leiden: Brill.

Tomba, Massimiliano. 2013. "Marx as the Historical Materialist: Re-reading *The Eighteenth Brumaire*". *Historical Materialism*, 21, 2: 21–46.

Tombazos, Stavros. 1994. *Le Temps dans l'analyse économique. Les catégories du temps dans le Capital*. Paris: Cahiers des saisons.

Bibliografija:

Althusser, Louis. 2005. "Contradiction and Overdetermination". U: *For Marx*. Prijevod: Ben Brewster. London: Verso.

Austin, John Langshaw. 2003. *How to Do Things with Words*. Cambridge, MA.: Harvard University Press.

Bensaïd, Daniel.1995. *La discordance des temps*. Paris: Les Editions de la Passion.

Bensaïd, Daniel. 2002. *Marx for our Times: Adventures and Misadventures of a Critique*. Prijevod: Gregory Elliott. London: Verso.

Butler, Judith. 1997a. *Excitable Speech: A Politics of the Performative*. London: Routledge.

Butler, Judith. 1997b. "Further Reflection on Conversations of our Time". *Diacritics*, 27, 1: 13–15.

Butler, Judith. 1998. "Merely Cultural". *New Left Review*, I, 227: 33–44.

Butler, Judith. 2008. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. London: Routledge.

Butler, Judith. 2011. *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of 'Sex'*. London: Routledge.

Cowling, Mark i James Martin (ur.). 2002. *Marx's Eighteenth Brumaire: (Post)modern Readings*. London: Pluto Press.

Crary, Alice. 2007. *Beyond Moral Judgment*. Cambridge, MA.: Harvard University Press.

Cruz-Malavé, Arnaldo i Martin F. Manalansan (ur.). 2002. *Queer Globalizations: Citizenship and the Afterlife of Colonialism*. New York: New York University Press.

Derrida, Jacques. 1988. "Signature Event Context". U: *Limited Inc*. Evanston: Northwestern University Press.

Drucker, Peter. 2011. "The Fracturing of LGBT Identities under Neoliberal Capitalism". *Historical Materialism*, 19, 4: 3–32.

Duggan, Lisa. 2002. "The New Homonormativity: The Sexual Politics of Neoliberalism". U: *Materializing Democracy: Toward a Revitalized Cultural Politics*, ur. Russ Castronovo i Dana D. Nelson. Durham, NC.: Duke University Press.

Edelman, Lee. 2004. *No Future: Queer Theory and the Death Drive*. Durham, NC.: Duke University Press.

Eng, David L., Judith Halberstam i José Esteban Muñoz (ur.). 2005. *Social Text*, 23, 3/4, posebno izdanje, *What's Queer about Queer Studies Now?*.

Ferguson, Sue. 1999. "Building on the Strengths of the Socialist Feminist Tradition". *Critical Sociology*, 25, 1: 1–15.

Ferguson, Sue. 2008. "Canadian Contributions to Social Reproduction Feminism, Race and Embodied Labor". *Race, Gender & Class*, 15, 1/2: 42–57.

Floyd, Kevin. 1998. "Making History: Marxism, Queer Theory, and Contradiction in the Future of American Studies". *Cultural Critique*, 40: 167–201.

Floyd, Kevin. 2009. *The Reification of Desire: Toward a Queer Marxism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Foucault, Michel. 1980. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*, ur. Colin Gordon. New York: Vintage Books.

Foucault, Michel. 1990. *The History of Sexuality, Volume 1: An Introduction*. Prijevod: Robert Hurley. New York: Vintage Books.

Fraser, Nancy. 1997. *Justice Interruptus: Critical Reflections on the 'Postsocialist' Condition*. London: Routledge.

Fraser, Nancy. 1998. "Heterosexism, Misrecognition and Capitalism: A Response to Judith Butler". *New Left Review*, I, 228: 140–9.

Freccero, Carla. 2006. *Queer/Early/Modern*. Durham, NC.: Duke University Press.

Freeman, Elizabeth. 2007. "Introduction". *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies*, 13, 2/3: 159–76.

Freeman, Elizabeth. 2010. *Time Binds: Queer Temporalities, Queer Histories*. Durham, NC.: Duke University Press.

Gimenez, Martha. 1997. "The Oppression of Women: A Structuralist Marxist View". U: *Materialist Feminism: A Reader in Class, Difference, and Women's Lives*, ur. Rosemary Hennessy i Chrys Ingraham. London: Routledge.

Gutting, Gary. 1990. "Foucault's Genealogical Method". *Midwest Studies in Philosophy*, 15, 1: 327–43.

Halberstam, Judith. 2005. *In a Queer Time and Place: Transgender Bodies, Subcultural Lives*. New York: New York University Press.

Hennessy, Rosemary. 1993. *Materialist Feminism and the Politics of Discourse*, London: Routledge.

Hennessy, Rosemary. 2000. *Profit and Pleasure: Sexual Identities in Late Capitalism*. London: Routledge.

Love, Heather. 2007. *Feeling Backward: Loss and the Politics of Queer History*. Cambridge, MA.: Harvard University Press.

Martin, James. 2002. "Performing Politics: Class, Ideology and Discourse". U: Cowling i Martin (ur.). 2002.

McCallum, E.L. i Mikko Tuhkanen (ur.). 2011. *Queer Times, Queer Becomings*. Albany: State University of New York Press.

BIDET, JACQUES

Foucault s Marxom

Uvod
Zašto i kako objediniti Marxa i Foucaulta?

Kraj kapitalističke globalizacije sukladan je tendenciji koju je promatrao Marx: opća komercijalizacija dobara i usluga, proizvoda znanja, same "radne snage" i svih stvari u prirodi. Potvrda te dijagnoze gotovo da ponosom ispunjava neke od njegovih učenika. No revolucije do kojih je trebao dovesti sam razvoj kapitalizma su bile su kratkog daha. A "novi čovjek" koji je stupio na scenu nije bio emancipirani proizvođač, kako se očekivalo, nego normirani i sa svih strana kontrolirani subjekt podčinjen neoliberalnoj moći. Foucault koji je, kao avangarda kritike, nagađao ovaj problem, trebao je nadomjestiti Marxa. No u negativu, kao svjedok poraza.

Budućnost se, možemo pomisliti, ne može tako jasno mapirati unaprijed. Ono što ćemo ovdje pokušati jest ponovno izgraditi konstrukciju, ukrštavajući međusobno ova dva nasljeđa, Marxovo i Foucaultovo. Jer tek u toj konjunkciji, u toj ekstremnoj tenziji, oni će izručiti sav svoj potencijal i pronaći svoju relativnu istinu. Takva je barem moja hipoteza. Nastojat ću uspostaviti uvjete pod kojima Marx i Foucault mogu surađivati na rigorozan način, nasuprot svakom eklektičnom aranžmanu. Naravno, ne bezostatno. Foucaultovo djelo nadilazi granice Marxova projekta i obrnuto. Ali bitan moment ovog *work in progress*a upisuje se u okvir izvjesnog "historijskog materijalizma" kojemu, na različite načine, pripadaju i jedan i drugi. Smještam ga prvenstveno u Foucaultova predavanja na Collège de France u razdoblju od 1971. do 1979, koja se odnose Marxa kao autora Kapitala.

Tih su se godina sučelila su se dva modela "kritike" i "istine" koja su vodila u dvije divergentne i antagonistične političke prakse. Ovaj sukob, koji trajno obilježava Foucaultov rad, i koji motivira dio njegovih javnih intervencija, nije usko odrediv u prostoru i vremenu. Nego je riječ o podjeli jasno primjetnoj skoro posvuda u današnjem svijetu. Nazovimo je terminom iz drugog vremena što, vidjet ćemo, nije neopravdano: "kontradikcije u narodu". Postoje, s jedne strane, oni za koje velika pitanja društva treba uzeti na osnovu proces proizvodnje i prisvajanja, na osnovu "eksploatacije", shvaćene ne jednostavno kao nejednakost, nego kao princip akumulacije kapitala u rukama manjine indife-

rentne spram socijalnog i ekološkog sadržaja proizvodnog rada. *Za njih je Marx referentna točka.* S druge su strane oni koji misle da treba razmatrati, na neposredan način, konstituiranje subjekta, "tretman čovjeka po čovjeku": u hijerarhiji poduzeća, u obiteljskom poretku, u odnosima među spolovima, između integrirane većine i onih "sans part" (bez udjela u vlasništvu), u administraciji etničkih ili seksualnih manjina, prognanih i imigranata, stigmatiziranih po zdravlju ili delinkvenciji. *Za njih, Foucault može činiti točku okupljanja.* Naravno, prvi će reći da su također angažirani u drugom registru: ništa što je ljudsko nije im strano. Drugi se smatraju najradikalnijim kritičarima kapitalizma: njegovog produktivističkog i konzumerističkog skretanja. Ipak, ovaj raskol je rekurentan i smatram da je znakovit za društvenu kritiku koja nastaje iz strukturno diferenciranih mjesta modernog društva u suvremeno doba. On dijeli i oslabljuje "stranu" onih koji se pozivaju na projekt univerzalne emancipacije.

S različitih strana, naravno, tražili su se uvjeti produktivne kolaboracije. Različiti marksizmi, da samo njih spomenemo, najbolje su zaživjeli u hibridizacijama u kojima su povezani s bliskim misliocima. Od generacije do generacije, istraživači različitih disciplina okušavali su se, uvijek iznova, u istraživanju parova: Marx-Weber, Marx-Keynes, Marx-Braudel, Marx-Lacan, Marx-Bourdieu, Marx-Heidegger, Marx-Rawls, Marx-Derrida... Par Marx-Foucault formira se danas najčešće unutar kvazi "službenog" programa kritičke misli koja se referira na triptih "klasa/rasa/rod". Za prvi termin spremno se mobilizira Marx, a Foucault je zadužen za druga dva. No ovakvim postupkom jedva da se prevladava stadij eklektičke podjele rada koji prvom pripisuje područje, navodno najlakše prepoznatljivo, eksploatacije – dok drugom povjerava navodno opskurnije zone dominacije. Rezultat je raskol između dvije perspektive, koji oslabljuje te trivijalizira i jednu i drugu.

Pokušat ću stoga visokorizičan pothvat, jedan "manœuvre de force", u smislu koji vojni inženjering pridaje ovom izrazu, a koji nastoji razumjeti ukupnost oba pristupa u *jednoj te istoj teorijskog konstrukciji*: u "općoj teoriji modernog društva", čijemu definiranju obje pridonose. Pokus je očito pun zamki. Od te kolaboracije ne možemo očekivati da nam omogući nadvladati filozofski disenzus između dva pristupa. Što se socio-teorijskog sadržaja tiče, problematičan je s obje strane. Pothvat označava prijelom unutar marksističke tradicije. Foucault bi ga pak procijenio neprihvatljivim u samom načelu. Kao što znamo, on je usmjerio svoju kritiku protiv Marxa "hegelijanca", Marxa kao mislioca totaliteta i njegova historijskog razvoja do točke u kojoj bi socijalne kontradikcije bile prevladane. Za Foucaulta, velike historijski značajne cjeline, one koji daju supstancu i ritam ljudskom djelovanjima i životima, su "dispozitivi" sačinjeni od heterogenih elemenata, odvojeni jedan u odnosu na drugi, uvijek u pokretu, obdareni brzinom, intenzitetom i disparatnim orijentacijama. Oni ne formiraju sustav. Kao nasljednik Nietzschea, Foucault misli na osnovu mnogostrukosti stvari, bića i jedinstvenih događaja u njihovom susretu. Misli o poretku na osnovu nereda. Ja ću načiniti suprotno: pokušat ću – neka mi bude oproštena drskost – razumjeti nered na osnovu poretka. Marksizam je, kao što znamo, opsjednut takvim projektom. On ukazuje na nered koji proizvodi kapitalistički poredak. No to, prema meni, ne iscrpljuje polje nereda. Pokušat ću pokazati ono što u tom pogledu nedostaje tradiciji potekloj od Marxa, i zašto nas taj nedostatak navodi da se okrenemo Foucaultu. Marksizam je ukazivao na kraljevski put, razumski put borbe od klasne dominacije do slobode-jednakosti među svima. Naravno, već tada, u tim "slavnim" godinama, bilo je razvidno da mnogi – ludi, bolesni, delinkventni, devijantni, stranci i manjine svake vrste – ne ulaze u taj program. No znamo kako je s tim naročito danas, u vrijeme masovne nezaposlenosti, dezafilijacije, lutanja, dezintegracije komunalne solidarnosti. "Manjine" – dakle oni bez udjela u vlasništvu (sans-parts) i bez budućnosti; ili barem bez horizonta – postale su većina. Foucaultova slava neće tako brzo ugasnuti. Foucault nas liječi od Hegela, od Hegela izumljenog kako bi bio anđeo velikih pripovijesti. Koji nas i dalje ranjava.

Ovaj kontradiktoran odnos sklonosti i odbojnosti između Marxa i Foucaulta opravdava – i to unatoč činjenici da ih dijeli više od stoljeća – pokušaj da ih se zajedno sazove za analizu i kritiku sadašnjeg vremena što je, štoviše, u skladu s kritičkom funkcijom filozofije koju obojica obnašaju.

Plodan susret pretpostavlja, držim, reelaboraciju ova dva teorijska korpusa u terminima "strukturne" kritike i jednog "*metastrukturne*" reutemeljenja (refundation), dakle ispitivanje moderne društvene "strukture" na osnovu njezine "metastrukture". Pod tim razumije-

vam ne samo njezin moralni ili politički temelj, nego njezine "pretpostavke": fikciju koju ova struktura pretpostavlja i koju postavlja, dakle ono što proizvodi kao realni uvjet svoje egzistencije. U tom je smislu Marx kritizirao "društveni ugovor". Razvio sam ovaj projekt kroz nekoliko knjiga, kroz razdoblje od kroz tri desetljeća;[1] i ne namjeravam ga ovdje iznova izložiti. No ipak trebam dati nekoliko elementarnih indikacija.

Što se tiče interpretacije sadašnjeg vremena, Frankfurtska je škola, kako znamo, zastupala ideju dominacije "instrumentalnog uma". Odjeci te ideje mogu se naći kod Foucaulta, kada se 1978. referira, upravo u ovom smislu, na "um kao despotsko svjetlo" (DE3/433). Predlažem zvučnu, ali u temelju prilično različitu maksimu [2] : "modernost", kao historijski specifičan društveni poredak, treba razumijevati u terminima "instrumentalizacije uma". Primijetit ćemo da je već Marx za to pružio djelatnu shemu: on dekodira kapitalistički klasni odnos kao instrumentalizaciju robnog uma, i definira kapitalizam preko eksploatacije radne snage transformirane u "robu". U ovom smislu, tržište konstituira metastrukturnu pretpostavku koja je instrumentalizirana u kapitalističkoj klasnoj strukturi. Smatram da Marx međutim time pokriva tek polovicu društvenog polja (a vidjet ćemo kako će se Foucault uspostaviti na drugoj polovici...). Jer "moderni klasni odnos" u stvarnosti implicira *dva posredovanja*: *tržište*, naravno, ali jednako tako i korelativno, *organizaciju.* To su zapravo, u terminima institucionalističke ekonomije, [3] dva primarna i međusobno neodvojiva načina "racionalno-razumske koordinacije na društvenoj razini". Instrumentalizacija uma sastoji se dakle u tom što se ta dva inteligentna društvena "posredovanja", tržište i organizacija, okreću u "klasne faktore". Drugim riječima, u "modernom" društvu, klasni *odnos* se analizira kao kompleksna kombinacija ova dva klasna *faktora.*

Paradoks – koji komentatori kao da nisu primijetili – jest u tom što je upravo Marx razaznao prvorazredni karakter tog para, koji uostalom eksplicitno označava kao dva "posredovanja". [4] Definirao je *tržište* kao ravnotežu *a posteriori* između distinktnih privatnih proizvodnji, a *organizaciju* – termin je također njegov – kao *a priori* raspored (ordonnancement) svrh i način u proizvodnji koja potpada pod istu vlast (privatna u fabrici, ali i kolektivna, u socijalističkom društvu). [5] Od ovog je para napravio glavnu os svoje historijsko-ekonomske teorizacije. Ali – i upravo je to suština kritike koju mu upućujem – nije ga tretirao ispravno, transformiravši ga u teleološku shemu. U kapitalističkoj "koncentraciji" i "centralizaciji" koju generira *tržišno* natjecanje vidio je korelativ širenju *organizacije* na kraju kojeg bi preostalo, u krajnjoj liniji, tek jedno poduzeće po branši, čak u svakoj naciji: [6] *tržišna* logika tendirala bi prema tome povući se i konačno popustiti pred logikom *organiziranog* poretka "prema udruženom planiranju", koja otvara put socijalizmu. U ovom dovođenju do krajnjih konzekvenci, Marx u neku vrstu tržišta smješta uz prošlost, a organizaciju u budućnost. Upravo tu je njegova pogreška. Jer ova dva posredovanja, tržište i organizacija, u modernom su društvu, strukturno, dakle trajno, neodvojiva i stoga suvremena jedno drugom.

Jacques Bidet
izvor: Ubamanual prema Creative Commons licenci (30 travnja 2011)

Ako ova dva posredovanja mogu biti instrumentalizirana kao klasni faktori, to je stoga što svako od njih zadržava potencijal za dominaciju, utoliko što svako što može biti podvrgnuto socijalno reproducibilnoj privilegiji, bilo u terminima vlasništva (na *tržištu*), ili kompetencije (u *organizaciji*). "Kompetencija" ovdje nije mišljena u smislu u kojem se *jest* kompetentan (obdaren znanjima koja ga čine sposobnim da...), nego u smislu u kojem se ima (ili se stekla) kompetencija: u kojem se vrši jedna moć-znanje, moć upravljanja povezana sa sankcioniranim znanjem. Dominantna, ili privilegirana klasa, sadrži tako dva pola. Dvije društvene snage koje oni definiraju – utemeljene na ovim dvjema zasebnim privilegijama, u akumulaciji društvene moći koju priskrbljuju – bit će označene kao "kapitalistička" ili sila "upravljača-kompetentnih", ili "kompetentnih", upravljača zbog stečene kompetencije. Oni su u isto vrijeme konvergentni i antagonistički. No Marx je definirao dominantnu klasnu unilateralno, u terminima vlasništva, kao onu koja zadržava sredstva proizvodnje i razmjene na kapitalističkom tržištu. Izostavio je drugi pol, pol "moći-znanja". Dobro je naslutio problem: nakon ukidanja tržišta, piše on u *Kritici Gotskog programa*, ostat će još uvijek "podjarmljujuća subordinacija" "manualnog rada intelektualnom radu" – dakle moći-znanja. No odgodio je njezino prevladavanje u daleko vrijeme "druge faze komunizma" gdje će, uz pomoć produktivnosti, rad prestati biti društvena prinuda kako bi postalo slobodna aktivnost. Znamo što se dogodilo s tim.

U stvarnosti, moderna klasna dominacija se konstituira u varijabilnom odnosu između ova dva pola "instrumentalizacije uma", koje smo označili kao tržište i organizaciju. No ne radi se samo o ekonomiji. Jer ova "bipolarnost", koja je izraziva polovima "među svakim" i "među svima", dijeli se nadalje analogno prema svoja dva "lica": u poretku "racionalno" ekonomskog (tržište/organizacija) i u poretku pravno-političkog "razumnog" (individualna/centralna kontraktualnost).[7] Upravo je cijela ta ekonomsko-politička matrica instrumentalizirana u modernom klasnom odnosu.

Upravo se ukrštavanjem tih perspektiva, definiranim ovim "metastrukturnim kvadratom", otvaraju veliki programi različitih "socijalnih znanosti" – ekonomija, sociologija, historija, pravo – no jednako i političke filozofije, kakvi su se kontradiktorno razvijali već nekoliko stoljeća. Na toj osnovi toga se također mogu poimati klasne analize i političke strategije emancipacije. [8]

Svaki od ovdje izloženih termina zahtijevao bi naravno dulja objašnjenja, ponajprije termin "organizacija", koji se može učiniti neprikladnim na foucaultovskom terenu, ali ništa manje termini "polovi", "lica", "racionalnost", "razumnost", "kompetencija", "upravljači", itd. Primijetit ćemo da Marx ne koristi izraz "moć-vlasništvo", kao ni Foucault "moć-znanje", barem ne sustavno. Smatram međutim, da su one savršeno prikladne za izražavanje dvaju koncepata koji igraju, premda na različite načine, vodeću ulogu kod jednog i drugog. Ja ću ih pak u konfrontaciji njihova dva pristupa koristiti redovito. Svaka teorija riječima koje koristi stavlja u zalog da predstavljaju koncepte čiji se definirani sadržaj može pojaviti tek u na kraju izlaganja i u pertinentnoj upotrebi koja nadalje od njih može biti načinjena; a pritom na raspolaganju ima samo riječi koje označavaju drugo od onoga što ona želi da kažu! Stoga neću dalje širiti preambule.

No već se može, čini mi se, naslutiti zbog čega odnos između Marxa i Foucaulta treba pokušati identificirati na osnovu tog "metastrukturnog kvadrata". To omogućava konfrontaciju između "makrološkog" i "mikrološkog": u prvoj analizi, između klasnog poretka i poretka subjekata. No metastrukturni pristup – koji se referira na "klasne faktore" koji su pretpostavka "klasnom odnosu" – ukazuje na dvije odlučujuće datosti. S jedne strane, ova dva "posredovanja" koje on stavlja u prvi plan – tržište i organizaciju, pretpostavljeni prijenosnici jednog "neposrednog diskursa" – su *odnosi među individuama*. "Klasni odnos" artikulira klase posredovanjem "klasnih faktora" koji artikuliraju individue.

Marxova analiza, navodno "holistička" (ili "strukturalistička": usredištena na strukturirani totalitet) tako će se naći u prilici da djeluje na "nominalističkom" (individualističkom) foucaultovskom terenu. S druge strane, ako je točno da ova dva klasna faktora posjeduju

Tablica.

Dva pola\dva lica	ekonomsko *racionalno*	pravno-političko *razumsko*
među svakim	tržište	interindividualna kontraktualnost
među svima	organizacija	centralna kontraktualnost

tako analogan status, dominantna klasa (o kojoj Foucault spremno govori referirajući se na Marxa) podrazumijeva dva pola, pol tržišta, kojim upravlja vlasnička moć, i pol organizacije, kojim upravlja moć-znanje. Ako je tomu tako, bit ćemo navedeni da identificiramo Foucaultovo djelo kao jedno od glavnih žarišta metastrukturalnog "proširenja" Marxove matrice. Slično je, na drugom planu, s djelom Bourdieua, koji je otkrio "kulturni kapital". To su, između ostalih, teoretičari "drugog pola", kako smo ga ovdje označili – ali vratit ćemo se na te termine – kao i na termin moći-znanja ili "kompetencije" koje je Foucault identificirao u svim institucijama (bolnica, zatvor, škola, fabrika...) i koje istražuje u određenim registrima, onima koji imaju specifičnije veze s "tijelom" i "dušom". Oni ilustriraju nužnost šire elaboracije od one koju nam je Marx ostavio u zalog. Nasuprot najopćenitijoj upotrebi, koja povezuje nauk Marxa, Foucaulta (ili Bourdieua) s različitim empirijskim poljima, postavljam si izazov rasporediti ih u jednu te istu teoriju, koja manifestira bipolarnost dominacije u modernom društvenom poretku. Iz tog proizlazi, smatram, cijeli lanac posljedica po analizu i interpretaciju historije modernih društava i potencijala koji se tu razvijaju.

Marx i Foucault u ovoj knjizi neće biti tretirani na istom planu. Pokušavam integrirati Marxov doprinos u jednoj shemi koja proširuje njegovu teoriju. Ne bi bilo nikakva smisla postupati jednako s Foucaultom, koji otklanja svaku ideju teorije cjeline. To neće dovesti do rastvaranja foucaultovske analitike i kritike u konceptualnosti Marxa, niti Foucaultove politike u Marxovoj. Usvojit ću od početka isti kritički postupak po pitanju zasebnih koncepata svakog od njih. Međutim rad koji je za to potreban nije točno istog opsega. Foucault je suvremenik. Poznajemo ga još uvijek prvenstveno preko (manje ili više) neposrednog čitanja njegovih djela. Naše poznavanje Marxa proizlazi iz stoljeća i pol interpretacija, kontroverzi, sukoba i različitih teorijskih i političkih upotreba. U jednom i drugom slučaju, uhvaćeni smo u mrežu posredovanja, no ono što nas vezuje uz Marxa je kompleksnije i kontradiktornije. I jedini način da prokrčimo put jest proizvodnja novih čitanja, koja nemaju za cilj konačno doseći istinskog Marxa, nego razraditi koncepte za razumijevanje sadašnjeg vremena.

Foucault je jednom postavio izazov: "Marksistu koji mi govori da je marksizam znanost odgovaram: vjerovat ću da prakticirate marksizam kao znanost onog dana kada mi, u ime te znanosti, pokažete u čemu se Marx prevario" (DE2/409). Dobro ću paziti da ne prihvatim taj izazov. Nastojat ću zapravo ustanoviti "u čemu se Marx prevario", i u čemu je mogao biti u pravu. No neću to činiti *u ime marksizma*, "u ime te (navodne) znanosti". Okušat ću se u široj teoretiizaciji, koja povezuje Marxa i Foucaulta, unatoč njihovih antagonističnim epistemologijama. Ne treba ovdje tražiti postmarksizam koji je konačno okrenuo stranicu, niti jednostavni neomarksizam, novu varijantu marksizma. Nego prije jedan "metamarksizam", [9] jednu reutemeljenje, koja ne implicira samo marksizam.

U Poglavlju I, nastojim izmjeriti opseg spora između Foucaulta i Marxa, kojeg prvi priznaje kao jednog od svojih učitelja. I to po dvije neuralgične točke. Prva je mješavina afiniteta i prividno neprevladivih raskola, koji počinju od *Nadzora i kazne*, između "društva discipline", koje je predmet njegova istraživanja, i "klasnog društva" koje uvijek podrazumijeva u pozadini, no koje nikad eksplicitno ne definira. Druga se tiče tematike "guvernmentaliteta", koji se može suprotstaviti Marxovoj viziji države, a koja je predstavljena na izlaganjima na Collège de France u razdoblju od 1977. do 1979. I u jednom i u drugom slučaju, treba pokazati kako obje djelomične teorijske konstrukcije, Marxova i Foucaultova, očekuju konceptualne uvjete za jedinstvene rekonstrukcije. No također ću identificirati ono što izmiče pothvatu objedinjavanja.

U poglavljima koja slijede, sustavno ću se baviti odnosom između Marxova i Foucaultova konceptualiteta. Pokušavam dakle upisati ih u širu konfiguraciju, koja će omogućiti svakom od njih da ima koristi od učinka spoznaj i kritike koji mu drugi donosi. Ostajem bliže tekstovima Foucaulta, referirajući se naročito na izlaganja na Collège de France i filozofske uvide rasute u *Dits et écrits*.

Drugo poglavlje, "Moć-vlasništvo i moć-znanje", koristeći tu uzajamnu preradu dvaju pristupa pokazuje *nekompletnost* Marxove analize, koja ne pruža nužna konceptualna sredstva za integraciju "drugog pola" klasne dominacije, pola koji smo nazvali "moć-znanje". Nećemo tu pokušati dodati još jedno krilo Marxovom zdanju, u koje bi onda trebalo smjestiti Foucaultovu riznicu, nego ponovno fundirati teoriju cjeline koja bi omogućila da rekonstituiramo, na osnovu foucaultovskih ispitivanja, "karike koje nedostaju" teoriji Kapitala.

Treće poglavlje, "Marxov strukturalizam i Foucaultov nominalizam?" pita se o značenju tog raskola između dva filozofska izbora u terminima društvene znanosti. Prevodim taj spor u par "struktura"/"dispozitiv", koji čini se vlada dvjema distinktnim koncepcijama moći, praksi i socijalnih borbi. Nastoji raspoznati, pod ovom širokom opozicijom, kako nominalizam svojstven Marxu tako i odlučujući doprinos Foucaulta strukturalnoj analizi modernog društva. Ovdje se međutim javljaju, ovaj put s Foucaultove strane, "slabe karike" koje otežavaju stratešku elaboraciju ove politike odozdo, s univerzalističkim stremljenjem, koju tvrde da zastupaju i jedan i drugi.

Četvrto poglavlje, "Marxov 'kapitalizam' i Foucaultov 'liberalizam'" ispituje horizonte historijske ontologije koje otvaraju ove dvije teoretizacije. "Produktivnost" modernog socijalnog poretka manifestira se vrlo različito prema tomu razumijevamo li je iz aspekta načina proizvodnje ili načina vladavine. Ova dva pristupa, od kojih je jedan fiksiran na kontradikcijama, drugi na antagonizmima, ipak međutim dijele zajedničke konceptualne uvjete koji omogućuju da ih se razradi zajedno, jednog protiv drugog i jednog za drugog.

Zaključak nastoji odgovoriti na političko pitanje postavljeno u uvodu. Nasuprot ove dvije strane odozdo, jedna na Desno, druga na Lijevo, maskirane Financije *versus* samoproklamirana Elita, privilegirani vlasništvom i privilegirani "kompetencijom", naspram ove dvostruke dominantne oligarhije, kako misliti su nepojmljivu "treću stranu", za koju ni jedno mjesto nije predviđeno na političkoj sceni: stranu narodne mnoštva, koje je lišeno privilegija ali bogato znanjem i nositelj života? "Strana" se ovdje ne piše velikim početnim slovom, u smislu konstituirane organizacije, Stranke ili Partije. Treba je razumjeti u smislu "zauzeti stranu". Jer postoji također treća perspektiva, treći princip okupljanja. Treća strana. U smislu u kojem se 1848., dok čak još nije postojala nikakva "Komunistička partija", u Manifestu oglasila jedna "komunistička partija". Upravo o tom se ustvari radi. No to nije samo strana klase: nego i spola kao i "rase". I ona *već postoji*, disperzirana u tisuću oblika organizacija, udruženja, pokreta, inicijativa, zahtjeva, stvaranja, indignacija, revolta. Na djelu je u svemu što pronosi emancipaciju. Zašto bi trebalo da ostane i dalje nesvjesna sebe, te plijenom frenetičnih i melankoličnih podjela? Hoćemo li ikad preboljeti ovu "dječju bolest komunizma"? Mogu li se Marxove i Foucaultove istine razumjeti i usustaviti za jednu zajedničku strategiju odozdo?

Elementi zaključka
Strategija odozdo

Time se vraćamo opet na "kontradikciju u narodu", od koje smo pošli. Svatko, naravno, zna da su vlasništvo i znanje na neki način povezani. No koncepti koji su nam omogućili da tu odgonetnemo dva faktora moderne klasne moći proizlaze iz heterogenih teorijskih pristupa, koji tendiraju oslanjati se na antagonistične filozofije i sugeriraju divergentne verzije ljudske emancipacije. Onima koji se inspiriraju Marxom odnosno Foucaultom nije dakle lako sporazumjeti se po pitanju strateške perspektive.

Strategije Marxa

U svojih historijskim radovima, Marx analizira strategije i taktike buržoazije i njezinih različitih frakcija. No u svojem velikom teorijskom djelu posvetio se utemeljenju istovremeno kritičke analize kapitalističkog društva kao i načel *strategije proletarijata*. Oni koji se pozivaju na njega, od Lenjina do Maoa, od Jaurèsa do Gramscija, Castra i mnogih drugih, uključujući i one koji su radili na promicanju socijalizma unutar kapitalizma, slijedili su ga na tom putu. Predlagani oblici bili su raznoliki baš kao i historijski uvjeti s kojima su se suočavali. No osnovna linija koju zastupaju ostaje ista: na osnovu moći (puissance) koju industrijska koncentracija daje radničkoj klasi, treba okupiti sve radne ljude kako bi se stavila u pogon ekonomija koja ne bi bila podređena "zakonu tržišta", nego demokratskoj organizaciji kojom bi upravljali ljudi kojih se to tiče. Socijalizam se svakako poziva na Internacionalu, no ostvaruje se u novoj formi Države-nacije. No danas, prolaskom vremena, možemo bolje ocijeniti revolucionarni utjecaj komunističkog pokreta prve polovice 20-og stoljeća u cijelom svijetu – a naročito njegovu ulogu u transformaciji starih društava koja su imperijalizmi na neko vrijeme podčinili – ali i ograničenja ovog historijskog iskustva. U "realnom socijalizmu", moć-znanje organizacijskih kadrova najčešće su stvarali

novu dominantnu klasu i hegemonijski režim osuđen na smrtonosne kontradikcije. Ili su se, kao u Kini, u konačnici povezali s kapitalističkom moći. Što se tiče "socijalizma pod kapitalizmom", u smislu saveza između znanja i osnovne klase (la classe fondamentale), on je također duboko obilježio tijek svjetske historije u razdoblju trideset poslijeratnih godina. No u preokretu 1980-ih godina ušao je u fatalnu krizu. Financijski kapital, koji nikad nije prestao promicati svoje stare projekte, konačno je uspio, uz pomoć tehnoloških (uzlet digitalizacije, između ostalog) i geopolitičkih uvjeta (skoro besplatan rad i dostupna bogatstva za pljačku na periferiji) na globalnoj razini nametnuti neoliberalnu hegemoniju koja neutralizira stare perspektive nacionalne socijalne države. Ljevica i Desnica došle su do točke u kojoj figuriraju kao varijante jedne te iste politike: što je izazov za one koji i dalje misle da se dominantna klasa ne može slomiti bez saveza između (hegemonijskog) naroda i moći-znanja.

Strategije Foucaulta

Foucault je bio društveni akter, začetnik borbi koje su se često pokazale plodonosnima. Baš kao i Marx, intervenirao je ujedno u teoriju i praksu. Sedamdesetih su se godina dvadesetog stoljeća termini "strategija" i "taktika", često u paru, redovito pojavljivali u njegovu diskursu, povezani s idejom klasne borbe. Ticali su se katkad dominantnih katkad dominiranih. No koncept "strategija" neposrednije je povezan s konceptom "dominacije" (DE3/94 *et passim)* i stoga pripisan dispozitivima "buržoazije", na različitim terenima kaznenih, pravnih, školskih institucija, kao i institucija zdravlja, psihijatrije i seksualnosti. Foucault ne zaboravlja ekonomsku dimenziju. Jer koncepti znanja-moći vrijede također za analizu radnih odnosa. No cjelokupni proces koji artikulira moć-znanje i moć-vlasništvo (kapitalističko) ostaje izvan njegova polja, pa stoga također strateški izazov na koji odgovara. U totalu, Foucaultova strategija i marksistička strategija okreću si leđa: svaka djeluje na svom frontu i ignorira ovu drugu.

Marx, koji rezonira u terminima socijalnih *struktura*, ne može odatle neposredno dospjeti do strategij . On definira, kako smo vidjeli, klasni odnos ne kao odnos između dvije supstancijalno konstituirane socijalne grupe, nego kao djelitelj, kao strukturalni proces dijeljenja koji uzrokuje manje ili više trajna grupiranja ("industrijska radnička klasa", vlasnici rudnika, itd.). "Klasna svijest" ovih grupa potvrđuje se u skladu s tehnološkim transformacijama koje određuju varijabilne strateške prilike, u preklapanju tendencija i konjunktura. Foucault koji, kako smo vidjeli, poima društveni prostor u terminima *dispozitiva*, promišlja, u neposrednije konkretnom registru, moć i dominaciju u terminima "strategije". Prikazuje dominantnu klasu kao svjesnu same sebe u implementaciji svojih dispozitiva moći. Buržoazija 19-og stoljeća, piše, razvila je "apsolutno svjesnu, organiziranu, promišljenu strategiju", znala je i "vrlo točno govorila što radi" (DE2/719). Povratak arhivima koji čuvaju sjećanje o tome pomoći će nam da bolje shvatimo njene današnje strategije (njezin arsenal "zakona koje su napravili jedni i koji je nametnut drugima", *ibid.*), i razradimo uzvratne strategije – za što nam Foucault nudi svoje "kutije alata" (*ibid.* 720). On zna da je proletarijat, također, konačno dospio (između ostalih, pod utjecajem marksizma) do izvjesne "svijesti o sebi", i da je nastojao, cijelo jedno dugo stoljeće, razraditi historijski značajnu strategiju obrnutog smjera. No ovo ga iskustvo ne ispunjava u konačnici nikakvim entuzijazmom. Prije će biti da ga potiče da unaprijed odbaci bilo kakvu ideju promicanja cjelovite strategije u ime emancipacije. Buržoazija je vodila klasnu borbu, no barem – to je argument "rasnog rata" – nije imala ludu i opasnu namjeru da ga okonča.

Foucault međutim radi na snabdijevanju dominiranih elementima *taktike*, kontranapada i kontraofanzive. Razumije da je otpor kadar prometnuti se u prednosti; kao i to da na različitim frontovima prava zatvorenika, psihijatrijskih bolesnika, žena, stranaca, homoseksualaca, itd., treba izumiti "nove strategije" (DE3/265-7). Naglašava čak, usuprot ljevičarskom anarhizmu, nužnost njihove međusobne artikulacije (DE3/157). No zazire od imenovanja društvenog subjekta koji bi joj bio nositelj. Unaprijed diskvalificira one koji se u to ime predstavljaju kao zaduženi za njezinu *stratešku misiju.* "Politika istine" – koju smješta, kako smo vidjeli, pod egidu "filozofije" – podrazumijeva davanje značenja cjelokupnosti sektorijalnim borbama. Skicira također okvir jedne strategije emancipacije. No to ne definira jedinstveni historijski subjekt, kakav je nekoć bila "buržoazija", društvena sila nositeljica jedne strategije bez

stratega (i kojemu se proletarijat mogao predstaviti kao nasljednik). Foucault ga poima u njegovom dvostrukom identitetu kapitalističke moći, koja uvijek stoji u pozadini njegova mišljenja, i moći-znanja, koja je neposredni predmet njegova istraživanja, kao društvena proizvodna moć. Što se tiče otpora s kojim se susreće ova klasna dominacija, on ga svakako misli kao moć (pouvoir) odupiranja, ali ne isporučuje nam historijski definiran *pozitivan koncept* jedne takve "moći" – što bi svakako moglo značiti krajnje priznanje subalternosti. Navodi nas na pitanje zašto je tako teško zamisliti stratega odozdo, onog kojeg bi Gramsci, referirajući se na Machiavellija, nazvao "modernim vladarom"? Bi li bio osuđen na čisti "rad negativnog"?

Primijetit ćemo da Foucaultov diskurs o "otporu" prije upućuje na atemporalni nego na historijski definiran konceptualitet. Tako on u opći registar ponovno uvodi pojam "plebsa" (preuzet iz Hegelova diskursa o društvu njegova vremena), kako bi označio "konstantnu i konstantno nijemu metu dispozitiva moći" (DE3/418). Reaktivnu metu. Postoji tako "plebs", "u tijelu ljudi, individua, u proletarijatu, u buržoaziji" (DE3/421). Odnosi moći tu konstantno nailaze na svoja ograničenja. Njihovi pothvati izazivaju kod partnera neprekidni "pokret kako bi ih se oslobodili". Ovdje imamo neku vrstu vitalističkog svojstva, imamo činjenicu o ljudskoj prirodi, kapacitet upisan u tijelo. Živo, kao živo, uvijek je slobodno. Tako je, kaže, i sa slobodom roba, dok god nije okovan: posjeduje kapacitet za bijeg (DE4/238). Kad govori o ovoj "permanentnoj provokaciji" koju treba razumjeti "istodobno kao uzajamni poticaj i borbu" (*ibid.*), Foucault nema u vidu samo posebno antagonističnu društvenu konfiguraciju, nego agonizam svojstven ljudskoj prirodi. Odbijajući onaj marksizam koji nas usmjerava prema iluzornim horizontima pomirenog društva, on upravo u nietzscheanskoj genealogiji" kani pronaći "stratešku metodu koja se tiče borbe" koja nedostaje marksizmu (DE3/605-606). Borba je tu oduvijek; i rat je "šifra mira". Ostaje međutim pitanje da li se, kada se smjestimo se ovaj antropološki registar, registar ljudske prirode – u isto vrijeme dok se kanimo baviti *historijom* političkog uma -, stavlja u poziciju da razumijeva *historijski definiran* kapacitet odozdo, i da poima nešto kao strategiju *za danas*, koja priskrbljuje taktikama i kontranapadima horizont historijske univerzalnosti. Želimo li razumjeti modernu klasnu borbu u njenim vlastitim uvjetima i logikama, ne treba li taj revolucionarno-strateški princip tražiti, poput Marxa, u samoj formi modernog društva?

Provokacija i interpelacija

Argumentacija koju ovdje predlažem kako bi se odgovorilo na to pitanje proizlazi iz radnog programa koji smo označili "metastrukturalnim". Odgonetavajući strukturu na osnovu amfiboloških pretpostavki koje ona proizvodi, ona nastoji zahvatiti Marxovu teorizaciju s više točke apstrakcije. Tek na toj "visini", smatram, može se izvesti spoj Marxa i Foucaulta.

Znamo kakvom se inicijalnom "čvrgom" pokreće teorijska mašinerija Kapitala. Prvo poglavlje postavlja tezu prema kojoj je vrijednost robe određena vremenom rada koje je nužno da se proizvede. Kada radna snaga, putem institucije nadnice, funkcionira kao roba, radnik mora raditi dulje od vremena koje je uključeno za proizvodnju dobra koja mu priskrbljuje nadnicu, i kojom se reproducira. Zapravo, tek pod tim uvjetom je pozvan. Tim viškom rada proizvodi višak vrijednosti koja valorizira kapital. No ova operacija realizira se u strogo *robnom* okviru, jer je radna snaga kupljena po vrijednosti koja se, po definiciji, mjeri nadnicom. Konceptualitet koji je ovdje u pitanju je dakako problematičan; mora odgovoriti na neprestano rekurentnu plimu prigovora i upita i rigorozno definirati prostor svoje istine, i njezinih ograničenja. Zadržimo se ovdje na tom formalnom aspektu: *kapitalizam se shvaća kao instrumentalizacija robne racionalnosti*. Stoga, ako je točno, kako tvrdi institucionalistička ekonomija, da "racionalna koordinacija na društvenoj razini" podrazumijeva dva primarna modaliteta, koji su *tržište* i *organizacija*, onda oba treba razumijevati na isti način, kao društveno *instrumentalizibilne*. Tako smo – u referenci na velike analitičke tradicije političke filozofije i sociologije – kadri razumjeti da ova dva posredovanja čine ekonomsko lice odnos među-svakim i među-svima, čije je drugo lice pravno-političko. To sam označio kao "metastrukturalni kvadrat". Iz toga izvodimo da dominantna klasa nije samo klasa kapitalista; ona pokazuje dva pola, pol moći-vlasništva na tržištu i pol moći-znanja u organizaciji. Vidjeli smo doprinos Foucaultova istraživanja u pružanju supstance argumentu. Nazire se skica uvjeta jednog susreta na vrhu.

No želimo li se pozabaviti problemom "otpora", po pitanju kojeg nas Foucaultova analiza u svojem antropološkom prijegibu (repli) ne zadovoljava, trebamo se popeti još više u našoj teorijskoj konstrukciji. Ova dva *racionalno-razumska* "posredovanja"mogu se takvima obznaniti samo u mjeri u kojoj se nadaju kao posrednici razumijevanja između slobodnih, jednakih i racionalnih bića u *neposrednosti* komunikacijskog diskursa: u krajnjoj liniji, "jedan čovjek – jedan glas" u državnom poretku koji prosuđuje pretenzije tržišta i organizacije. To je barem *moderna fikcija*, koja se izražava u službenom diskursu slobode/jednakosti/racionalnosti: moć-vlasništvo ih proglašava osiguranima "slobodnim tržištem", moć-znanje elaboracijom "sporazumnih planova" među svima. Ovaj diskurs, koji nitko ne može odbaciti bez da se sam dovede u kontradikciju, mjesto je *spora*, imanentnog modernom klasnom odnosu, između onih koji odozgo proglašavaju da su potraživanja zadovoljena onoliko koliko je *hic et nunc* moguće, i onih koji odozdo proklamiraju da moraju biti *hic et nunc* realizirana. U ovoj se točki proglašava moderna klasna borba između onih čije se privilegije (vlasništvo i znanje) reproduciraju u realizaciji strukturalnog mehanizma i onih čiji je horizont njihovo ukidanje. Taj "uzajamni poticaj", koji Foucault predstavlja kao princip *antropološkog* agonizma, neprekidno obnavljanog, pronalazi ovdje svoje *historijsko* određenje.

Metastrukturalni pristup tako obnavlja u nominalističkim i historijski detaljiziranim (circonstanciel) terminima "interpelaciju" o kojoj govori Althusser. No, on postavlja "podvrgni-se!" u korelaciju s antitetičkim "digni-se!". Interpelacija je poticaj, antagonistični poticaj, spor. U modernom klasnom kontekstu, singularne osobe njim interpeliraju druge, pretpostavljeno slobodne, jednake i racionalne, razmjenom-diobom u pretpostavljeno zajedničkom diskursu. Interpelacija nije ništa drugo do jedna amfibološka inter-interpelacija klase. Svi se akteri tu preklapaju, u klasnim pozicijama. Foucault govori o "permanentnoj provokaciji". Ona pak nije uvijek ista. Interpelacija odozgo nadaje se u formi komunikacije koja ukazuje na učinak dominacije preko materijalno-institucionalnih mreža. To je, reklo bi se, politička vječnost. No politika se odigrava drukčije čim zahtijeva na slobodu i jednakost među svima. Onaj koji je interpeliran kao slobodan, jednak i racionalan to je, u ostalom, samo zato što je već ustao kao takav i proglasio se takvim – kroz jednu "sekularnu borbu", kako kaže Marx. Ne možemo dakle instrumentalizirati razum a da ga ne zazovemo pozitivno i na mnogostruke načine suprotstavljene dominaciji. Figura subjekta odozdo počinje izranjati. To ipak još uvijek ne definira strategiju koja bi mu bila svojstvena.

Strategija i hegemonija

Želimo li napredovati ovim putem, treba najprije dekonstruirati ideju "strategije buržoazije". Ne radi se tu zapravo o epistemološkoj prepreci koja skriva bitnu činjenicu da su u modernoj epohi moguće različite strategije odozgo. Razlog tomu je što privilegirana klasa artikulira dvije društvene sile (kapitalističku/kompetentni upravljači) dakako složne, no i potencijalno divergentne. Ovim dvama polovima odgovaraju dva distinktna tipa privilegija, koji otvaraju onima koji ih sadržavaju različite načine reprodukcije i akumulacije svoje moći, dakle i različitih strateških perspektiva: veliki psihijatrijski liječnici i majstori urbanizma, o kojima govori Foucault, visoki činovnici, suci... spontano nemaju isti horizont moći kao vlasnici kapitala. *Svakako u modernom društvu postoje dvije klase, no klasna borba je igra u troje, jer privilegirana klasa sadrži dvije distinktne sile, utemeljene na dva distinktna tipa socijalno reproducibilnih privilegija.* "Buržoaski" moment (1750-1930, kao najjednostavnija referentna točka) jest moment njihove relativne konvergencije na vrhu: upravo taj historijski okvir legitimira pojam "strategije buržoazije". Nakon čega je, pod pritiskom odozdo, pod učinkom velikog ustanka, socijalnog prevrata na svim kontinentima – i dok su druge socijalne formacije nadirale u drugim sistemskim kontekstima – u starom zapadnom centru nastao i objavio savez, vrlo raznolik u vrsti i stupnju, između pola kompetencije i osnovne klase (la classe fondamentale). Tako su se potvrdile nacionalne strategije "socijalne države", čija se budućnost činila zajamčenom. 1980-ih godina – a poviše smo pokušali identificirati uvjete tog zaokreta – dogodio se trijumf neoliberalne strategije, relativno oslobođen navlastitog utjecaja kompetentnih-upravljača, čiji je viši sloj ponajviše tendirao prijeći u službu financijskog kapitala. Pohlepa Financija sada zadaje ton, radikalizirajući ovu strategiju apstrakcije koju Marx definira kao svojstvenu kapitalu: strategiju akumulacije vi-

ška vrijednosti, bez obzira na posljedice po ljude, kulture i prirodu. "Buržoazija" o kojoj govore Marx i Foucault više nije kurentna: bit će predstavljena tek kao privremena konfiguracija. Takva je, barem, nit vodilja metastrukturalne historije "režima hegemonije", shvaćena na osnovi te igre saveza i konfrontacije, koja je varijabilna od faze do faze modernosti, a između tri primarne društvene sile koje konstituiraju društvo u kojem se u krajnjoj instanci međutim sukobljavaju dvije klase.

Ukratko, ako su u modernom društvu moći tako raznolike i promjenjive, to je stoga što se ne konstituiraju u utvrdi privilegirane klase koja je u bitnom jedna, nego u sukobu društvenih sila koje su smještene na njezina dva pola. Strukturiraju se u neprekidno obnavljanoj igri otpora i inicijative, utjecaja i raspuštanja (emprise et déprise), saveza i kompromisa koji se vezuju s onima odozdo, koji nikad nisu, čak ni oni, lišeni sve moći. Ukorjenjuju se i međusobno ukrštavaju u raznolikosti funkcija i dimenzija društvene egzistencije. Uzimaju oslonac u "pozicijama" u poretku vlasništva ili društvene organizacije, od kojih si različita tijela, grupe i individue, na nejednak način, dijele privilegije. Upravo na osnovu toga može se predočiti – no samo ako ga svaki put smjestimo u konjunkturalnu konfiguraciju svjetskog-sistema – pitanje strategije odozdo.

Disperzirani poredak i strategija odozdo

Princip stvari bi se sad mogao činiti jasnim. U svojoj naivnoj jednostavnosti, koja se tiče apstraktnog konteksta ove "moderne strukture" s dva dominantna ali heterogena pola, strategija odozdo – nazovimo je "metastrukturalnom" – stremila bi kolektivnoj reaproprijaciji tržišta i organizacije, koji u krajnjoj instanci konstituiraju forme naše zajedničke društvene racionalnosti, koje su koinstrumentalizirane u modernoj klasnoj dominaciji. Drugim riječima, stremila bi emancipaciji klasnih odnosa narodnom asimilacijom ova dva "posredovanja", koja bi ih neutralizirala kao klasne faktore. Horizont bi joj bio ovladavanje tržištem putem organizacije (dakle, "socijalizam"), i ovladavanje organizacije putem neposrednog diskursa jednako dijeljenog među svima (dakle, "komunizam", radikalna demokracija). Ukratko, kontrola samog socijalizma komunizmom. Tako bi se definirala logika emancipacijske borbe klasnih odnosa (ne zaboravljajući, a vratit ćemo se na to, da se društvena emancipacija ne svodi na ovo): konstruirati *jedinstvo* osnovne klase, što je uvjet njezine hegemonije nad polom kompetentnih unutar *saveza* protiv kapitalista. Slomiti jedinstvo dominantne klase i ukinuti postojanje kapitalista. Ne zaboravljajući nikad da je partner u savezu, kompetentni-upravljač, najprije klasni protivnik, i kao takav treba biti *nadvladan* (surclasser) – kako bi postao upravo partner u toj zajedničkoj borbi. Ova "strategija" ne obećava ništa. Ona se potvrđuje tek kao nezaobilazni aksiom. Reklo bi se da takva apstrakcija ne zaslužuje ime strategije. Njezin jednostavni iskaz međutim – i to je opravdava – omogućuje da bolje identificiramo prepreke koje se nalaze na putu narodne emancipacije. Omogućuje, preciznije, da ih čitamo u ogledalu tri osi ove konfrontacije.

Kapitalistička moć, zapravo, utoliko što je njezina svrha "apstraktno bogatstvo", višak vrijednosti, udara *nasumice* posvuda gdje se ukaže prilika za profit. Financije imaju svoju strategiju; svaki *hedge fond* ima svoje taktike i grabi svoj plijen kad god se pokaže ranjivim. Što je opet, u vrhu, znalačka strategija financijskog kapitala – koji se *organizira* u mjeri u kojoj se koncentrira s - ideološki proklamiranim - ciljem *programirane* demontaže svih institucija nacionalne socijalne-države, ili u svrhu kontrole čitavih grana proizvodnje – izražava se, u osnovi, u *dezorganiziranoj* destrukciji. Čuvena "kreativna destrukcija" u isto je vrijeme predatorska. Grabi svoj raštrkani plijen. Točke udara su također one na osnovi kojih se javlja otpor, čiji klasni bijes hrani strategije odozdo. Javljaju se raštrkani odgovori, baš kao što su raštrkani *nasumični* udari kapitalizma. Ti odgovori mogu mobilizirati samo opravdavajući se u ime principa i normi koje svi mogu usvojiti. Borba odozdo pobjeđuje tek ako se potvrdi kao globalna. No napreduje samo rasprskavajući se na tisućama raspršenih frontova.

Moć-znanje, kako naglašava Foucault, postoji tek u obliku mnogostrukosti distinktnih moći, specifičnih "dispozitiva", na preklapanju različitih vrsta funkcionalnih zahtjeva i oblika znanja. Iz ovoga slijedi tako mnogo emancipatornih borbi, koje se ne vode protiv *moći,* nego protiv specifičnih *moći* (množ.). Ne protiv "glavnog neprijatelja" nego protiv "neposrednog neprijatelja", koji se skriva u raspršenosti funkcija organizacije društvenog života. Dakle, "cijelog niza mreža moći koje prožimaju tijela, seksualnost, obitelj, stavove, zna-

nja, tehnike" u uvjetujućem i uvjetovanom odnosu s ovom "meta-moći" (DE3/151). Riječ je svakako o *klasnoj* moći, koja se reproducira strukturalno u klasnom *odnosu* koji transcendira *odnose* među individuama. No ta se moć vrši nad singularnim bićima u svim aspektima njihove egzistencije. I upravo iz ponora singularnosti moraju izroniti kolektivne prakse emancipacije koje su značajne za svakoga.

Što se tiče osnovne klase, ona se može konkretno predočiti samo u vezi s odnosima roda i "rase", povezanima također s konfiguracijama svjetskog-sistema. Apstraktno razmatrana unutar granica ove studije – koji se bavi klasnom strukturom - , ona se čini plijenom dvaju načina podjele.

Govorili smo o *vertikalnoj dimenziji:* njezinoj metastrukturalnoj *trostrukoj razdiobi* (trifractionnement). Tri dijela uobličuju se u skladu sa svojim odnosima s dva posredovanja/klasna faktora. Tržište i organizacija uvijek funkcioniraju kao "instrumenti" klasnog odnosa, koji utječu na sve. No utječu različito ovisno o relativnoj premoćnosti jednog ili drugog: hijerarhijski odnos (zaposlenih u javnom sektoru), tržišni odnos (samozaposleni pojedinci u proizvodnji i trgovanju) ili naglašenija interferencija ova dva (zaposleni u privatnom sektoru). Klasna konfrontacija uvijek se odigrava na dvije ploče: tržište (nadnice, itd.) i organizacija (uvjeti zaposlenja, itd.), prema modalitetima koji variraju od frakcije do frakcije. Ovaj proces, odozdo, implicira neprekidno obnavljanu dinamiku, čiji je cilj da reaproprira te "instrumente", da od njih načini elemente kojima će ovladati koordinacija odozdo. Njezini progresi se mjere registriranim "dobicima", koji s "privilegijama" (moći-vlasništva i moći-znanja) imaju zajedničko to da postoje kao takvi tek utoliko što inkorporiraju princip svoje reprodukcije. Tipično: norme nadnice, zaposlenja, rešetke priznatih kvalifikacija, itd. No agende ovih raznolikih frakcija, privatnih i javnih, samozaposlenih i zaposlenih, su uvijek već u neskladu, i su-pripadanje "djece naroda" jednoj te istoj "narodnoj klasi" ostaje visoko kontraintuitivno. I upravo je zadatak teorije da pokaže ujedno ono što ih odvaja i ono što ih okuplja, bilo da su zaposleni ili ne, u privatnom ili javnom sektoru. Upravo tomu treba poslužiti metastrukturalna gramatika "posredovanja".

U isto vrijeme, ona daje obrise *druge, horizontalne razdiobe* osnovne klase. Jer njezini napretci su naravno nejednaki i ovise o historijski uspostavljenim odnosima snaga u raznolikim profesionalnim kontekstima. Dok god je prevladavao savez između kompetencije i naroda u loncu za taljenje nacionalne socijalne-države, tendencija za ujedinjenjem uvjeta mogla se osloniti na narodnu participaciju u ovom režimu hegemonije, dakle na organizacijske predispozicije koje proizlaze iz zakona, dakle na kritičko uprizorenje izvjesne univerzalnosti. S neoliberalizmom koji neutralizira, koliko god može, nacionalno-državnu instancu, širi se jaz između onih koji mogu, učinkom akumulirane korporativne snage, iskoristiti "dobitke", i onih koji su isključeni i zapriječen im je pristup njima, koji su svedeni na status nevidljivosti. Ne smijemo pomiješati "dobitke" i "privilegije". Ne možemo, kako se s različitih strana danas predlaže, analizirati ovaj novi društveni poredak na osnovu jaza koji odvaja privilegirane, koji su sposobni participirati u "sporazumu", drugih, koji su manje ili više isključeni iz njega, koji su prognani u "nesporazum". Jer ovaj jaz, očito, proizlazi iz manje neposredno čitljive no dublje podjele, što znači da klasna podjela definira moderno društvo u cijelom svom opsegu, kontradikcijama, dinamici i horizontima, kao bojno polje. Metastrukturalni pristup klasi priskrbljuje analitičkog operatera, princip eksplikacije i interpretacija. No upravo glas onih "bez udjela" ("sans parts") – koji su nositelji univerzalnog koje narodu, raspršenom i podijeljenom, uvijek nedostaje – definira prioritete i fiksira perspektivu metastrukturalne strategije. Jer jedino njihov glas je adekvatan kritičkim zahtjevima modernosti.

S onu stranu klasnog horizonta

Ostali smo sve do sada, a budući da je to predmet našeg istraživanja, u apstraktnom okviru "klasne strukture", koju su proširili Marx i Foucault. Ponovno smo zasnovali (refonder) zdanje na osnovu koncepta "instrumentalizacije uma", koja nas je dovela do formulacije strateškog principa emancipacije i identifikacije prepreka. Ova lijepa apstrakcija treba međutim biti proglašena nedovoljnom i, sama po sebi, varljivom. Jer moderno društvo je to, no također nešto sasvim drugo, što ovdje možemo tek evocirati.

Moderna dominacija, eksploatacija i nasilje predstavljaju drugu dimenziju, koja nije dimenzija "struk-

turnog" klasnog odnosa, nego svijeta u svojoj geografskoj, "sistemičkoj" cjelokupnosti, utoliko što je načinjen od distinktnih teritorijalnih društava, idealno u formi država-nacija. Ovaj odnos dominacije ne proizlazi iz prisvajanja sredstava proizvodnje ili iz znanja-moći dominantne klase, nego od prisvajanja teritorija od strane etničkih ili državnih zajednica. Koncepti koji su ovdje pertinentni, koncepti "svjetskog-sistema", ne mogu se referirati na nikakvu *instrumentalizaciju* uma: to ilustrira tematika rasizma, zasnovana na *negaciji* kod onih koje se oprimira i koji su izbačeni iz moderne interpelacije; ona otkriva drugu, globalnu (sistemičku a ne strukturalnu) dimenziju modernosti, a u njoj, prostor kolonije i postkolonije. Ni Marx ni Foucault ne krče put za emancipaciju od jarma Svjetskog-sistema. I sam internacionalizam tek lateralno tretira pitanje kojim se treba baviti frontalno. Nije u pitanju samo dominacija naroda-teritorija nad drugima. Čak niti Centra nad Periferijom i njihova međuprožimanja. Jer u pitanju je odnos prisvajanja između teritorija i naroda koji zahtijeva da je državna zajednica. To je i moderna "republika", na koju se poziva država-nacija, medij slobode za sebe i opresije za druge, koje treba "emancipirati". Ipak, trebamo tek otkriti što je taj širi horizont.

Kad je riječ o spolnoj dominaciji – u smislu materijalističkog feminizma, kao "spolni društveni odnos" – ni ona također nema nikakve veze s nekom "instrumentalizacijom uma". Ona ne svjedoči o prirodno-razumskom obratu, nego o odnosu snaga među spolovima, historijski konstituiranom i rekurentnom, koji treba čitati u povijesti moći-znanja koju elaborira Foucault i u ekonomsko-političkim putanjama koje skicira Marx. Ove raznolike borbe svoj cilj mogu postići tek u zrcalu univerzalnih prava, a ne "razlike". Mogu uspjeti tek kao dioničari zajedničke borbe. No istodobno su upisani u sasvim različite temporalnosti, koje proizlaze iz potpuno različitih mjera hitnosti i neposrednih zahtjeva. To vrijedi *a fortiori* za svaki amalgam singularnosti u preklapanju tih raznolikih motiva za emancipaciju, bilo da se odnose na spol, klasu ili "rasu".

Ukratko, povijesti i agende emancipacije ne objedinjuju se u oblik velike pripovijesti. No, interpelacija je univerzalna i ništa ne izmiče, barem ne u načelu, komunikaciji među svim ljudima. Čovječanstvo se sada suočava samo sa sobom kao s prolaznom vrstom, jednostavnom karikom života koji je pronosi. Diskursi koji su sposobni integrirati jedinstvo i raznolikost, kontradikciju i solidarnost, invenciju budućnosti i poštivanje prirode, nisu tek teorije. To su kolektivne, kulturne i političke kreacije, koje se stvaraju kroz borbu i svakodnevno iskustvo, dijelom raznolikog pamćenja koje je uvijek u izgradnji. Teorijski rad može ipak sudjelovati.

Prijevod: Milena Ostojić
Izvornik: JB, "Foucault avec Marx", La Fabrique, Pariz, 2014.

BOGDANOVIĆ, MIRA

Liberalizam 19. stoljeća kao ideološko utemeljenje poretka nejednakosti u 21. stoljeću

Restauracija građanskog društva u Srbiji, "pokošenog" socijalističkom revolucijom, drugim riječima restauracija kapitalizma nakon rušenja Slobodana Miloševića, zahtijevala je i (re)konstrukciju njegova ideološkog temelja. Toga su se posla prihvatili brojni pređašnji ljevičari. Glasić koji navodim možda najbolje rezimira čuvstva i opredijeljenja u prijelomnim vremenima: "Bez želje da se identificiram s propalom socijalističkom idejom, kao i bez volje da prihvatim neki od ponuđenih prokaženih (sic!) nacionalističkih interpretacija svijeta, nekako je jedini prirodni izlaz bio treći svjetonazor, ideja liberalnog kapitalizma i parlamentarne demokracije. Prvo Popper, a potom Hayekov *Put u ropstvo*, činili su mi se kao vrata svijeta poželjnog za život. Taj svijet stoji stiješnjen između dva glomazna svjetskopovijesna izazova, nacionalizma s jedne i socijalizma s druge strane, lijevog i desnog totalitarizma. To mi se činilo kao sasvim točan opis svijeta u kome sam živio".[01] Ovako je pisao kolumnist zagrebačkog *Večernjeg lista* Borislav Ristić, nekoć blizak liberalima beogradskog jezgra oko Helsinškog odbora za ljudska prava, u kojem se nalazi i Latinka Perović.

Nije Latinka Perović jedina koja je napustila svoja pređašnja, ja bih rekla površna i konformistička marksistička stajališta. Ovakvu su evoluciju prošli i mnogi drugi. To je Borislav Ristić, kako rekoh, precizno izrazio. Ono što je zanimljivo je da među njima ima i pripadnika marksističke filozofske grupe *Praxis*, koja se s Latinkom Perović nalazila u političkom klinču. Provodeći *tadašnju* čvrstu liniju Partije, uvođenje tržišnih reformi, srpski su "liberali" krajem 1960-ih, do svog pada s vlasti početkom 1970-ih, progonili kritiku te linije sa ljevice, čiji su nositelji bili praksisovci, i čija je oštrica bila naročito usmjerena na rast socijalne nejednakosti. Nakon propasti realnog socijalizma, dio progonjenih i progonitelja su se našli na istoj poziciji – postali su liberali. Između dva totalitarizma socijalizma i nacionalizma – koja spominje Ristić, izabrali su put liberalizma. Drugi su postali nacionaliste.

Crta koju sada dijele je ljudsko-pravaško-privatno-vlasnički fetišizam. Na jednoj strani se žali manjak brige za ljudska prava, nepotpuno uklanjanje svakog traga opakog kolektivizma, čime zanemaruju ukidanje i svakog oblika društvene solidarnosti, a na drugoj se narod prezirno tretira kao rulja koja onemogućava uspostavu društvene harmonije na načelima testiranim i

* Tekst je za potrebe izlaganja na 10. Subversive festivalu 18. svibnja 2017. nastao kao djelomična kompilacija autoričina članka "Otkud tu možemo da nađemo nekakvu levicu?" (Republika, br. 582-585, 1. oktobar – 30. novembar 2014.), njezina istraživanja "The Rift in the Praxis Group: Between Nationalism and Liberalism" (Critique, 43:3-4, 2015., 461-483) i njezine knjige Elitistički pasijans: Povijesni revizionizam Latinke Perović – O nemislicama, nedomislicama, dvomislicama i besmislicama (Mostart, Zemun, 2016.)

01 http://www.vecernji.hr/hrvatska/borislav-ristic-se-pridruzio-uglednim-kolumnistima-vecernjeg-lista-985832

usvojenim u modernom liberalnom zapadnom svijetu. Slijedi ambivalentna pohvala sjaju liberalne baštine, ali, opet za pohvalu, i svijest o njezinom praktičnom oportunizmu i tragičnim padovima, iz pera Nebojše Popova: "'Očevi osnivači' konstitucija modernog doba nastojali su da ih, oslanjajući se na religijska verovanja i načela liberalizma, utemelje na čvrstim uverenjima o prirodnim pravima ljudi na slobodu i jednakost, na ličnu imovinsku bezbednost i traganje za srećom. *Nad tim temeljima ustavne demokratije modernog doba, zna se, postoje mnoge naslage konkretnih dešavanja koje ih dovode u pitanje, čak i brutalno negiraju, pomenimo samo ratove, kolonizaciju, ropstvo, genocide, surovu eksploataciju ljudi i prirode, ali se ne može poreći da su oni, ipak, deo istorije modernog doba. Te ideje i načela nadživeli su i razne grozote fašizma, nacizma i staljinizma, pa se i danas u metežu nasilnog globalizma javljaju kao regulativne ideje prilikom traganja za alternativom haotičnom stanju.*"[02]

Slično vrijedi i za socijalističke ideje i ideale provedene u praksi, ali Popov bira liberalizam, ne pitajući se kud on također opet može odvesti, mada usputno spominje totalitarizam neoliberalnog zaokreta. Na dobrom je tragu. Dakle, sad ih imamo tri komada: lijevi: komunizam, desni: fašizam i neoliberalni, slobodarski totalitarizam. Ali i (izvorni) liberalizam može biti autoritaran, kako ću kasnije nastojati pokazati baš na srpskoj varijanti povijesnog liberalizma, od čije revitalizacije se sad očekuje spas, ili se njegovim neuspjehom objašnjava i sadašnji glib, bez sociološke analize njegovih minornih šansi da uspije ne samo kad se pojavio, nego i do današnjeg dana.

Dubravka Stojanović objašnjava odsustvo liberalizma u Srbiji nepostojanjem snažnih građanskih – naglašavam *građanskih* – pokreta, koji su jačali promjenama u kapitalizmu. Za nju kao povjesničarku ne postoji radnički pokret, iako se u svojem radu bavila Srpskom socijaldemokratskom partijom do 1914. Došla su druga vremena i povijesni revizionizam ili zaborav. Kapitalizam je "preko širenja privatne svojine omogućavao sve širim slojevima društva nezavisnost od države i jačao mogućnost kritičkog odnosa prema njoj". Zatim sebi hitro skače u stomak, pa piše: "Ne kažem da građanska hrabrost nije moguća bez privatne svojine, ali, složit ćete se, nekako je lakše udariti na državu ako ne primate platu od nje. E, upravo su takve društvene grupe ovde uvek bile najslabije."[03] Isto uvjerenje dijeli Nebojša Popov, doduše bez Stojanovićine ograde. A oboje su bili na državnoj plaći i kritičari režima, nekoć i sad. "Ukidanje svake značajnije privatne svojine u industriji, zanatstvu, trgovini i poljoprivredi značilo je ukidanje bilo kakvog uporišta autonomije pojedinaca i društvenih slojeva spram vlasti.", tvrdi Popov.[04] A u trenutku neopreza, on će u samoupravljanju vidjeti začetak privatnog vlasništva među radnicima. To je samo jedan primjer konfuzije i nedosljednosti, koji inače obilježava nova stajališta komunista konvertiranih u liberale.

U debati o postojanju ili nepostojanju ljevice u Srbiji početkom 2014. godine, Popov je izložio svoja nova shvaćanja, nastojeći proglasiti liberalizam ljevicom.[05] Polazi od uvjerenja da ni akademski, ni praktično, nije jasno što je ljevica. Vesna Pešić je tom prilikom ispravno primijetila da se u njegovim promišljanjima radi o klasičnim liberalnim zahtjevima, naime o vladavini prava. To ona povezuje s ljevicom u novome ključu. Za to u pomoć priziva Stevena Lukesa, te svojim potrebama prilagođava njegovu definiciju ljevice. Lukes uzima princip rektifikacije kapitalizma kao najapstraktniji zajednički nazivnik sviju formi ljevice, pa ih onda poimenice nabraja. Princip rektifikacije je zbilja apstraktan. Zapravo je to, kako autor piše, idealni tip. Lukes upućuje na dvije niti u povijesti ljevice od Francuske revolucije 1789. nadalje. Prva je nit ideal slobodnih i jednakih građana u republici. To je ta formalna jednakost koja je prikrivala (i još prikriva) stvarnu nejednakost u raznim oblicima: političku, ekonomsku, rodnu, itd. Zato je ljevica dinamička povijesna kategorija. Prazna ljuska formalne jednakosti se nastoji na ljevici ispuniti stvarnim sadržajem. Princip rektifikacije znači uklanjanje prepreka borbom za istinsku jednakost.[06]

Pešić amputira princip rektifikacije iz cjeline u koju ju je postavio Lukes, pa istinskom ljevicom ne proglašava ukidanje kapitalizma, već njegovu popravku, ono što Zagorka Golubović, također konvertirana komunistica u liberalku, govoreći u ime najnovije alter-globalističke ljevice, zove humanijim kapitalizmom ili možda nekim novim socijalizmom. Za nju je to isto. A ja se pitam: ako je kapitalizam human, kakav će tek biti kad postane još humaniji.

Popov, naime, polazi od permanentno neustavnog stanja koje odlikuje Srbiju od Prvog srpskog ustanka 1804. godine protiv Turaka do današnjeg dana, pa navodi austrougarskog školovanog Srbina, Teodora Filipo-

02 *Republika*, br. 564-565, Beograd, Godina XXVI (2014), 16. Kurziv M.B. Dalje u tekstu skraćeno na R1.
03 https://pescanik.net/neprijatelj-br-1-liberalizam/
04 Popov, isto, 15.
05 Debata je otvorena u *Republici* (vidi bilješku 2) te nastavljena u *Republici*, br. 566-567. Dalje u tekstu skraćeno na R2.
06 Steven Lukes, "Socialism and Capitalism, Left and Right", *Social Research*, sv. 57, br. 3 (jesen, 1990.), 571-577, dostupno na: https://stevenlukes.files.wordpress.com/2012/06/7-socialism--and-captialism-left-and-right.pdf

vića, *alias* Božidara Grujovića, koji se pridružio ustanicima i skicirao nacrt ustava u kojem su bila garantirana "elementarna ljudska prava na život, imovinu i životnu sigurnost." Samo nedostaje traganje za srećom. Prema Popovu, ustavotvorna skupština je početno rješenje sviju problema. Mada spominje Ustavotvornu skupštinu nakon formiranja Prve Jugoslavije i Vidovdanski Ustav iz 1921., on ističe nepostojanje konsenzusa među političkim akterima i marginalizaciju liberala, koji bi već tad, u seljačkoj Srbiji, utemeljili liberalnu demokraciju.

Ustavotvorna skupština Druge Jugoslavije 1946. godine, također je onemogućila nastanak liberalne demokracije. A evo zašto: samu suštinu i funkciju ustava Popov vidi u definiranju svojinskih odnosa: vlast mora biti jasno utemeljena na privatnoj svojini, koju su komunisti *ukinuli* 1945. Znači, privatna svojina je *do tada postojala i bila ustavno zajamčena*. Popov hvali mišljenje ultraliberalnog ekonomista Ljubomira Madžara da je i u najnovijem ustavu Srbije (2006) učinjen "krupan korak kojim je uklonjena društvena svojina, kao temelj starog poretka, ali da to nije učinjeno dovoljno radikalno, tako da su pretekli žilavi tragovi 'egalitarnog sindroma'."[07]

Taj isti Madžar, nekoć istaknuti ekonomist u socijalizmu, sada je najžešći protivnik sindikalnog pokreta. On je zagovornik slobodnog kapitalizma u kojem privatnu svojinu treba osloboditi svake stege, kako bi se vlasnici motivirali za racionalno korištenje resursa. Pa citiram: "'Po prirodi stvari' sindikati imaju 'partikularan interes', veštački podižu nadnice i obaraju zaposlenost. Pored toga, kolektivni karakter sindikalnih odluka onemogućuje procvat strogo individualnih ukusa i preferencija – 'pojedinci se u njih ne mogu uklopiti'!" I dalje: "To znači da sindikat treba, pre svega, da se odrekne oportunističkih strategija zastupanja uskog strukovnog i staleškog interesa. (...) Sindikalno delovanje biće najuspešnije ako se osloni na platformu autentičnog društvenog interesa, koji danas podrazumeva što bržu i dosledniju tranziciju u tržišnu privredu i sistematično institucionalizovanu parlamentarnu demokratiju.'"[08] Dakle, sindikati kao transmisija interesa posjedničke klase.

Privatno vlasništvo je Sveti Gral svakoga tko sebe smatra naprednim danas u Srbiji. Napredan znači biti protiv nacionalizma i protiv komunističkog totalitarizma, a jedno i drugo utjelovljivao je Milošević. Tu su, što se privatnog vlasništva tiče, u zagrljaju bivši komunisti i potomci nacionalizacijom oštećenih predratnih kapitalista i/ili kolaboracionista, koji sad potražuju i dobivaju restituciju imovine. A "preumljenje", promjena ideološke pozicije o kojoj govori Ristić, ipak se treba zamaskirati traženjem liberalnih uvjerenja u vlastitoj prošlosti. Neki, kao Popov i Zaga Golubović će se vratiti u doba svoje praksisovštine, sada shvaćene u liberalnom smislu, a Latinka Perović sebe predstavlja kao vječitog liberala s korijenima u 19. stoljeću.

Skorašnji most k liberalizmu Popov vidi u inicijativi UJDI-ja iz 1989. godine, čiji je jedan od osnivača bio, da se naprosto amandmanom na Ustav SFRJ legaliziraju političke slobode i da se na slobodnim izborima formira Ustavotvorna skupština za formuliranje novog ustava. Drugi mostić k liberalizmu je pokušaj da se studentskoj buni na Beogradskom Univerzitetu 1968. pripišu liberalne natruhe. Popov ih vidi u studentskom zahtjevu da se utvrdi tko je izdao zapovijed za primjenu nasilja i da za to odgovara. Pa piše da se time duboko zadire u legitimitet poretka i otvara pitanje njegove demokratske legitimacije. Također su se, tvrdi Popov, pred zgradom Filozofskog fakulteta od okupljenih građana "čuli i glasovi o potrebi slobodnih izbora." Mi u dvorištu Filozofskog fakulteta pod lipama to nismo tražili, već smo se borili za bolji socijalizam.

Zagorka Golubović, također istaknuta pripadnica praksisovaca, otići će još dalje u pokušaju da pobunjene studente pretvori u liberale, nakon što je otkrila da izvorni liberalizam, usuprot totalitarizmu, predstavlja današnju ljevicu. Zanemarujući da je dobar dio svoje doktorske disertacije posvetila analizi Marxovih antropoloških ranih spisa, iz koje perspektive analizira ne-marksističke pristupe istoj problematici, ona sad otkriva, pozivajući se na Castoriadisa, da liberalizam i marksizam dijele istu vrijednost, Slobodu, i identičan pristup, princip samooslobođenja i autonomije ličnosti i društvenih *grupa*. Samooslobođenje od čega? Kojih društvenih grupa? Vesna Pešić spominje razne manjine, u međuvremenu otkrivene LGBT koje nisu bile "uključene". Ali LGBT osobe nisu dugo vremena bile uključene ni na Zapadu.

Pošto je Golubović socijalizam izjednačila sa staljinizmom, a staljinizam s fašizmom, ona se pita da li je socijalizam uopće spojiv s idejama ljevice. Otuda je onda izvorni liberalizam, za koji ne znamo što ona pod tim točno podrazumijeva, osim spomenutih općih fraza i načela, jedina autentična ljevica. Studentski pokret je,

07 Popov, R1, 13.
08 Mira Bogdanović, "Vruć kesten sindikalizma i autoritarni neoliberalizam", *Nova srpska politička misao*, VII:1, 317-329. Citat na strani 323-325.

09 Šire o kritici ovih stajališta, u Mira Bogdanović, *Konstante konvertitstva – Hod u mjestu: od Đilasa do Đilasa*, Centar za liberterske studije, Beograd, 2013., 177-190.
10 R1, 17-18.
11 R1, 14.
12 R2, 6.

prema njoj, predstavljao opasnost za partijsku državu, hijerarhijski ustrojen poredak, očuvanje kolektivističke podređenosti pojedinaca, za koncept bezlične mase kao agensa društvenog razvoja. Studenti su bili protiv svega ovoga i tako bili na pozicijama autentične ljevice, tvrdi ona, iako to nisu bili u stanju adekvatno, tj. liberalno eksplicirati, već su se zalagali za humanističku interpretaciju marksizma i socijalizma. Kako Popov, tako i Golubović, aktivni su učesnici u studentskoj pobuni, koju je partijska vrhuška, ne bez razloga, pripisivala praksisovskoj inspiraciji. S tim što je to za partiju bila negativna, a za mene, kao učesnicu u studentskim gibanjima, pozitivna kvalifikacija.

Zaga Golubović ovo stajalište ustrajno i manje-više sistematski, ali opterećeno raznim konfuzijama i proturječnostima, brani već niz godina. Potpuno delegitimizirajući iz liberalne, ljudsko-pravaško-privatno-vlasničke perspektive viđen pokojni real-socijalizam, najvažniji praktični oblik povijesne ljevice, koji je i sama gradila i kontinuirano ruši, ona "izvornom liberalizmu", istinskoj ljevici u njezinoj interpretaciji, podmeće dostignuća realnog socijalizma. Ona kaže da je "autoritarni socijalizam Brozove epohe imao izvestan ograničen kontakt sa idejama levice (u socijalnoj sferi)." Pa navodi punu zaposlenost, osiguranje prava na rad i život, antifašizam, socijalnu sigurnost i egzistencijalnu bezbednost, besplatno školovanje i zdravstvenu zaštitu. Ne bih ulazila u nastanak države socijalnog staranja, ali je svima bjelodano da je liberali danas razbijaju.[09]

Privatizacija i kapitalizam su u radovima ovih autora tek naoko koherentno razvijene ideje pa ih odlikuje duboka nesvjesna ambivalencija. Nebojša Popov: "Protagonisti 'divljeg kapitalizma' stvaraju neki poredak koji se bitno razlikuje od klasičnog kapitalizma upravo apsolutizacijom privatne svojine i tržišta, što više pogoduje nekom totalitarizmu. Čak i ako poverujemo u mogućnost čuda, bezmalo su nikakvi izgledi da se čudo zaista dogodi. Jedno od najvećih čuda bilo bi da 'divlji kapitalizam' obnovi čitav kapitalizam i liši ga sve dubljih kriza."[10] To nije mogao ni kapitalizam kad je bio pitom. Nebojša Popov žali raštrkanost i nepovezanost ljevice (misli na liberale), ali se bojim da na platformi koju on nudi, *istinska ljevica* nikad neće biti povezana. On čezne za normalnim, umivenim, pitomim kapitalizmom, u normalnom društvu sretnih i zadovoljnih masovnih privatnih vlasnika, svojih na svom. Dakle, za kapitalizmom koji nigdje ne postoji, niti može postojati: za kapitalizmom kao Utopijom.

Nakon promjene ideološke pozicije protivnika privatnog vlasništva, Popov se sad kao njegov branitelj, ipak ne slaže s efektima privatizacije. Nominalno ljevičarske stranke, poput Demokratske stranke, kao članice Socijalističke Internacionale i Socijalističke partije Srbije, sljednice Saveza komunista Srbije, preko Miloševićeve uzurpacije, žali se Popov, "ne haju za posledice privatizacije: masovnu nezaposlenost, siromaštvo i beznađe što se nikako ne može dovesti u vezu sa bilo kakvom iole ozbiljnom levicom."[11]

Zagorka Golubović u spomenutoj debati ne štedi pohvale Popovu, ali njegove stavove o privatnoj svojini kao poželjnom temelju normalnog društva i ustavnog uređenja, tumači na prilično zbrkan način (protiv čega se on na tribini nije bunio): "Umesto 'neoliberalnog koncepta svojine, jasno definisati načela svojinskih odnosa na osnovu nove strukture društva'..." Meni nije jasno što ovo znači. Da li je nekomu drugom jasno? I dalje, sve gore: "U sve agresivnijem nastupu neoliberalne ideologije potrošačkog društva odbacuje se izvorni liberalizam (Kantovog kategoričkog imperativa i teorijskih principa Džona Stjuarta Mila) i nasuprot proklamovanju principa o većoj važnosti ličnog nad društvenim vlasništvom, inauguriše se dominacija privatne svojine i stvara društvo ekstremnih nejednakosti i sve većeg siromaštva donjih slojeva u 'savremenom potrošačkom' 'fluidnom' društvu." Nije li uvijek tako bilo, s izuzetkom perioda jake države socijalnog staranja, koja je sad urušena? Još malo Golubićeve: "Ustanoviti odgovornost za loše posledice privatizacije i masovne nezaposlenosti i beznađa..." Znači, privatizacija je po sebi dobra, ali ima loše posljedice. I šećer na kraju: "Analiza strukturnih i političkih uslova zbog kojih je '... radništvo koje je svojim višedecenijskim radom uvećalo vrednost društvene imovine (sic!) ... sada masovno gurnuto među suvišne ljude'".[12]

Ali Zaga Golubović ne upire prstom na privatno vlasništvo i privatizaciju kao takvu, pa njene lamentacije zvuče lažno i prazno. Privatizacija je za nju neupitna, ali je samo imala loše posljedice. I za Popova je "nakaradna" privatizacija prouzročila haotično stanje. Može li biti "karadna"? Nije li Zaga Golubović ipak intimno protiv privatizacije, pa proizvodi ovakav konfuzan bućkuriš, ali je obavezuje tabu privatnog vlasništva, pa se ne

snalazi u zbrci koju je dijelom i sama prouzročila? Ili je u pitanju (loša) savjest (taj prokleti *superego*): kao komunist, ona je jamačno bila za nacionalizaciju/podruštvljenje sredstava za proizvodnju, a sad je za povratak na staro predkomunističko stanje naslijeđeno iz prethodnog poretka, protiv kojega se borila. Jasno je do bola da želi pripadati ljevici i tužno je da se svrstala na krivu stranu.

Karakteristično je za ovu struju mišljenja da načelo privatnog vlasništva ne gledaju kao ekonomsku, socijalno-političku, već kao čisto pravnu kategoriju, a naglasak je na interesu intelektualne kaste da ima nesputanu slobodu izričaja bez cenzure. Činjenica da privatno vlasništvo implicira najamni odnos i da svaki liberalizam prestaje na porti tvornice, za njih ne predstavlja nikakav problem. Čini mi se da iz toga proizlazi i njihov prezirni odnos prema običnom puku.

Tako Popov piše: "Čitavo to razdoblje (od 200 godina) traje u znaku traženja formule za uspostavljanje minimuma normalne države i normalnog društva, za razliku od onoga što se podrazumeva pod *populusom* i što populisti uglavnom rabe kao pojam koji obuhvata pripadnike etničke zajednice i pretke i savremenike i potomke doživljavajući tu zajednicu kao toplo krilo u kojem ima prostora za sve koji se osećaju pripadnicima *populusa*, a da se nije dospelo do afirmacije i potvrde normalne države modernog doba, a to znači do ustavne demokratije ..."[13]

Popov tvrdi da tijekom 200 godina, do današnjeg dana, nije okončano "formativno razdoblje u elementarnom smislu". Dalje: "Otuda bi se moglo reći da kao i u svakom drugom slučaju kad je na delu nezrelost, nedozrelost, razmaše se nepunoletstvo, tako da možemo govoriti da je u svim tim periodima dolazilo do razmaha nepunoletstva. Slikovito bi se moglo reći da je to doba permanentne cirkulacije, vrlo glasne, dinamične i agresivne jedne populacije u kojoj ne oskudevamo, a koja se obično zove maloletnicima. Dakle mi smo pod stalnim nekim pritiskom onoga što se popularno naziva pubertelijama."[14]

Ni Zaga Golubović nema lijepo mišljenje o građanima Srbije, zapravo o političkom narodu, jer građane stavlja u navodnike. "Građana nema, ima samo podanika." Da li to znači da pauper ne može postati građaninom? Građansko/civilno društvo je u skučenoj pomodnoj artikulaciji svedeno na nevladine udruge i intelektualnu kastu, s kojom se preklapa. Polazeći od pogrešno shvaćene Freudove teorije ličnosti, ona u *superegu*, kao *vanjskoj* instanci, koju izjednačava s Vođom, Partijom i, naravno, roditeljima (Golubović, 2004, 233-246, 245), vidi glavnog krivca za osujećenje modernizacije srpskog društva u zadnjih 200 godina, psihologizirajući kompleksan problem, a spas vidi u davanju prednosti obrazovanju i vaspitanju, kako bi se stvorila kompletna, neautoritarna ličnost, *bez superega*, sposobna za kritičku procjenu svojih mogućnosti izbora i razvoja.[15] A tko će vaspitavati vaspitače?

Golubović zanemaruje i činjenicu da je prva značajna studija o autoritarnoj ličnosti nastala u liberalno-demokratski ustrojenoj državi. Ivan Šiber piše: "Najčešće citirano djelo u društvenim znanostima je knjiga *The Authoritarian Personality*, a o problematici autoritarnosti objavljeno je do 1990. preko 2000 radova. Pa ipak, još nema jednoznačnih dokaza o odnosu autoritarnosti kao osobine ličnosti i funkcioniranja demokracije."[16] Izgleda da ni sama Golubovićeva ne zna što bi s ovim prenapuhanim monokauzalnim objašnjenjem pa, ne primijetivši nesuglasnost sa samom sobom, kao jednu od važnih narodnih crta navodi "bundžijski" mentalitet u Srba![17] Ako je išta antiautoritarno, onda je to pobuna. Da li ona tu narodnu karakternu crtu vidi kao potencijalnog saveznika u odgoju antiautoritarne ličnosti ostaje nejasno, ali kod nje ima negativan naboj. Da li ipak treba ostati pokoran?

Kako Popov, tako i Golubović površno nekritički idealiziraju "izvorni" liberalizam, zaboravljajući da su liberali u 19. i početkom 20. stoljeća listom bili protiv davanja prava glasa "pubertetlijama", sirotinji i ženama. Prezrivo držanje naših "izvornih" liberala prema obespravljenoj većini svedenoj na prosjački štap, ostavlja otvorenim pitanje tko može u ovakvoj viziji biti protagonist temeljne promjene kakvu oni žele? Tim prije jer očito ni elita ne valja: neće, pa neće da provede reforme. I tako se već 200 godina duri i zanovijeta. Neka se spreme izvorni liberali.

Latinka Perović također traži poveznicu s izvornim liberalizmom i zadire poput Popova duboko u 19. stoljeće. Njezin noviji opus, nakon 2000., tj. nulte godine, revitalizira nedemokratski, aristokratski liberalizam 19. stoljeća koji se boji "tiranije većine", te nastoji suzbiti realizaciju načela jednakosti ustoličenog u Francuskoj revoluciji. Povezan s Perovićinim elitističkim pristupom društvenoj slojevitosti, ideologija liberalizma koju

13 Isto.
14 R2, 6.
15 Zagorka Golubović, "Autoritarno nasleđe i prepreke za razvoj civilnog društva i demokratske političke kulture" u *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska, Knjiga II, Civilno društvo i politička kultura*, urednici Dragica Vujadinović, Lino Veljak, Vladimir Goati, Veselin Pavićević, CEDET (Beograd CEDEM, Podgorica CTSR, Zagreb, Izdavač CEDET, 2004.), 233-246. Citat na str. 245.
16 Ivan Šiber, isti zbornik, str. 247-261. Citirano mjesto na str. 258.
17 R2, 7.

ona naknadno bez kritičke distance sada promiče, svjedoči o jednom autoritarnom shvaćanju politike. U ovoj čisto ideološkoj viziji, na kojoj je utemeljeno i njezino čitanje povijesti Srbije unatrag, otkrivamo usuglašavanje ideologije sa zatečenim stanjem, ili stanjem u nastanku i daljnjem razvoju. Dakle, društvene nejednakosti kao preduvjeta modernizacije i napretka.

Prezirni odnos novih liberala prema običnom ne-liberalnom puku, kod Latinke Perović dostiže vrhunac. Dok Golubovićeva i Popov još donekle iz svojih perspektiva vide tračak svjetla – kod Golubovićeve kroz preodgoj k antiautoritarnosti i u naznakama bundžijskog karaktera puka, što je opet u paternalističkim rukama obrazovane elite, a kod Popova u pozitivnom (za mene dubioznom) stavu prema radnicima kao privatnim vlasnicima – kod Perović pomaka nema. Društvena struktura je svedena na ulje (elitu), koja pliva na vodi (masi). Osobno dijelim liberalne vrijednosti, koje shvaćam u pomalo anarhoidnom smislu: ni Boga ni gospodara. To mi je na apstraktnom nivou bit svih političkih borbi zadnjih dvjestotinjak godina. Mislim da su svi ljudi, bez obzira na spol, rasu, itd. jednaki, pa mi je posve strano povlačenje oštre granice između elite i mase.

Na elitističkom se pristupu susreću Popov, Golubović i Perović. Dok Golubović odriče građanski status podanicima, Popov ističe neustavno stanje u zadnjih 200 godina, u kojima su harali pubertetlije, pa podsjeća na Perovićin teror mase i njoj odgovarajuće elite od osnutka moderne srpske države 1878., odnosno od 1888. godine, kad je na vlast došla proto-komunistička Narodna radikalna stranka Nikole Pašića. Ona je uvela teror jednakosti! A nejednakost je za Perović jedini put u modernu. Prema njoj je period komunističke vlasti lažna modernizacija, jer nije proizvela modernost, jer je onemogućila kapitalizam i parlamentarnu demokraciju. A modernost je za nju kapitalizam, neizbježno uparen s demokracijom. Ovo zadnje bez preciznijih odredbi, samo na razini fraze.

Latinka Perović danas u liberalnoj i antinacionalističkoj javnosti širom regiona slovi za najistaknutiju povjesničarku u Srbiji. Međutim, nepristran pristup povijesnim procesima bi zahtijevao kritičku analizu baštine srpskog liberalizma. Perović umjesto toga konstruira neprekinutu (iako marginalnu) liniju liberalne misli od 19. stoljeća do danas, kako bi pružila čvrsto utemeljenje svojem političkom angažmanu u vrhu Saveza komunista Srbije do današnje aktivnosti u elitističkoj Liberalno-demokratskoj partiji Čedomira Jovanovića. Iz mraka 19. stoljeća, Perović izvlači aristokratske autoritarne liberale koji se protive općem i jednakom pravu glasa, ostvarenju narodne suverenosti kroz narodnu skupštinu, baštini Francuske revolucije. Nasuprot liberalnoj, kako je ona naziva, neželjenoj eliti, stoji dominantna elita propalih studenata i sankiloterije. Ona se ne razlikuje od rulje, čije potrebe autentično tumači. Ta elita vlada u kontinuitetu od 1888. do prevrata 2000. godine i, po ruskom modelu narodnjaka iz 19. stoljeća, koji su se borili protiv feudalnog poretka i carskog samodržavlja, zagovara povratak tradicionalnim seljačkim zadružnim ustanovama i jednakosti u siromaštvu. Ali, kako tvrdi Perović, nema elite bez bogatstva i tradicije. Pa tako zagovara jedno u biti feudalno shvaćanje elite. Vladati se može samo odozgo, a nikako odozdo, citira ona Jovana Ristića, elitnog liberala, predstavnika, kako ga ja zločesto zovem, policijskog liberalizma iz 19. stoljeća. Sad više nema ni jednakosti u siromaštvu, a siromaštvo nikad nije bilo veće. Da li su konačno postavljeni temelji kapitalističkog demokratskog društva? Uvjeti su ispunjeni: nema više dominantne elite koja je mutirala od ruskog pučističkog narodnjaštva preko srpskog radikalizma do realnog socijalizma.

Tu se opet susreću Popov, Golubović i Perović u obrani elitističkog pristupa politici. Jedina je razlika što prvo dvoje odobrava privatizaciju, ali ne odobrava njezine loše posljedice. Perović se tim povodom nije oglašavala, ali je krajem 2016. godine, na proslavi obljetnice osnutka Čedine i njezine Liberalno-demokratske partije, u polusatnom govoru izjavila da je premijer Aleksandar Vučić preuzeo ekstremno liberalni politički program LDP-a te da će LDP pratiti njegovu realizaciju. Do sada nismo čuli ni riječ kritike od strane Latinke Perović. Moj je zaključak da je ona oduvijek bila pristaša autoritarne politike, pa se može naći u autoritarnom stilu Aleksandra Vučića. Tim prije jer su ciljevi Vučićeve Srpske napredne stranke pristupanje EU, te konkretni iako proturječni koraci u rješavanju kosovskog problema. Jedino gdje se ne slažu Latinka Perović i Aleksandar Vučić je Vučićevo laviranje između Zapada i Rusije, te deklarativno proglašenje vojne neutralnosti, umjesto nedvosmislenog izjašnjavanja za pristup NATO paktu.

Kako Latinka Perović, tako Zaga Golubović i Nebojša Popov uspjeli su u jednom životnom vijeku pripa-

dati dvjema avangardama: jednom antikapitalističkoj revoluciji, a drugi put kapitalističkoj kontrarevoluciji. Nije to za podcijeniti. Zato sad pišu i govore potpuno suprotno onome što je ostalo zabilježeno iz njihovih ranijih radova.

Preneseno sa Slobodni Filozofski (9. svibnja 2018.): http://slobodnifilozofski.com/skripta-tv/liberalizam-19-stoljeca-ideolosko-utemeljenje-poretka-nejednakosti-21-stoljecu

BUDEN, BORIS

Padaj (jezična) silo i nepravdo! Produktivni paradoks Deklaracije o zajedničkom jeziku

Kao što su dijalekti samo arbitrarne podele na cjelini jezičke površine, tako i granica koja navodno razdvaja dva jezika može biti samo konvencionalna.
— Ferdinand de Saussure[01]

Čitava drama oko Deklaracije o zajedničkom jeziku može se svesti na jedan jedini paradoks: upravo ono što Deklaracija ideološki prešućuje najbolji je razlog za njezino potpisivanje – nesvodiva politička bit pitanja o jeziku na prostorima bivše Jugoslavije.

I

Pođimo od prešućivanja. Konačna verzija Deklaracije ponuđena javnosti na potpisivanje rezultat je kompromisa koji je postignut u užem krugu intelektualaca i intelektualki pozvanih da rasprave, odnosno usuglase njezin prvotni tekst, proizašao iz projekta "Jezici i nacionalizmi".[02]

Sama ideja jedne takve deklaracije pojavila se, međutim, slučajno kao inicijativa jednog dijela šire javnosti, konkretno, "grupe mladih ljudi" koji su u svojoj konkretnoj društvenoj praksi prošli kroz iskustvo jezične segregacije u obrazovnom sistemu daytonske Bosne i Hercegovine.[03] Dakle, upravo je kritika realno egzistirajućeg represivnog političkog sistema potaknula lingviste i intelektualce uključene u projekt "Jezici i nacionalizmi" da sastave tekst Deklaracije. Ova, u svojoj biti autentično politička motivacija nije međutim naknadno integrirana u Projekt, pa tako ni u konačnu verziju Deklaracije. Naknadno, kažemo, jer je početna intencija samog projekta "Jezici i nacionalizmi" ne samo apolitička, nego eksplicitno antipolitička. Da podsjetimo: svoju kritičku namjeru, tj. ulogu, autori/ice[04] projekta zasnivaju u odnosu između subjekta znanja, "lingvista i drugih stručnjaka" i predmeta njegove kritike, "političkih" jezika (navodnici su u izvornom tekstu Projekta) u četirima državama bivše Jugoslavije. Štoviše, Projekt se legitimira u dramatskom sukobu između "lingvističke nauke" i "identitetske politike", dakle u naizgled samorazumljivom proturječju između znanosti i politike.[05]

Problem je očigledan: Projekt i Deklaracija nemaju isto ishodište. Dok "grupa mladih ljudi" politizira jezično pitanje, pozivajući lingvističke eksperte na političku borbu, koja ne može ne dovesti u pitanje postojeći politički sistem kao takav – kojega je jezična segregacija ne samo učinak nego i uvjet/mehanizam njegove reprodukcije – pokretači Projekta vide glavni problem tog istog jezičnog pitanja upravo u njegovoj politizaciji. Oni se čak nedvosmisleno distanciraju od tog "političkog" karaktera jezika, stavljajući ga, da još jednom naglasimo, pod navodnike. A svoju kritičku subjektivnost zasnivaju ne samo izvan politike, nego u otvorenoj opreci spram nje. I pritom, naravno, ostaju slijepi za ovo tako očigledno proturječje. Toliko slijepi, da su ga bez zadrške ugradili u završni tekst Deklaracije. U njemu se, naime, sam subjekt Deklaracije – njezini autori, odnosno potpisnici – paradoksalno podvaja: na subjekt koji najprije iz pozicije suverena daje odnosno dopušta slobodu, da bi u sljedećem koraku tu istu slobodu, ali sada iz pozicije njezine uskraćenosti, odjednom zahtijevao.

Tako "potpisnici ove Deklaracije" najprije garantiraju individuama njihovo pravo da usprkos postojanju zajedničkog policentričnog jezika iskazuju pripadnost različitim narodima, regijama ili državama; daju slobodu svakoj državi, naciji, etno-nacionalnoj ili regionalnoj zajednici da samostalno kodificira svoju varijantu zajedničkog jezika; garantiraju ravnopravnost sve četiri varijante; ostavljaju svakom korisniku slobodu da imenuje taj jezik kako želi; dopuštaju artikulaciju razlika u jezičnim i kulturnim tradicijama i praksama, upotrebi pisma, rječničkom blagu, itd.

Odmah potom, ti isti "potpisnici ove Deklaracije" traže ukidanje svih oblika jezične segregacije i jezične diskriminacije u obrazovnim i javnim ustanovama; zaustavljanje represivnih, nepotrebnih i po govornike štetnih praksi razdvajanja jezika; prestanak rigidnog definiranja standardnih varijanti; slobodu individualnog izbora i uvažavanje jezičnih raznovrsnosti; jezičnu slobodu u književnosti, umjetnosti i medijima; slobodu dijalekatske i regionalne upotrebe; i konačno, slobodu "miješanja", uzajamnu otvorenost te prožimanje različitih oblika i izričaja zajedničkog jezika na sveopću korist svih njegovih govornika.

Dakle, isti subjekt koji slobodu daje, čak i državama, odjednom tu slobodu zahtijeva. Od koga? Od tih istih država?

II

Ono što u ovom slučaju izaziva čuđenje nije toliko samo ovo proturječje koliko njegovo otvoreno potiskivanje. Psihoanaliza nas je naučila kako dva stava koja se međusobno isključuju mogu u ljudskoj psihi miroljubivo koegzistirati, dakle izbjegavati otvoreni konflikt, samo ako postoji treći element – fetiš koji pacificira sukob suprotnosti i harmonizira ambivalentnost.

U našem slučaju riječ je o fetišu znanstvene kompetentnosti, odnosno umišljenoj poziciji subjekta koji govori sa stajališta objektivnog i znanstveno provjerljivog uvida u činjenice. U konačnoj verziji Deklaracije taj je fetiš prešućen. Njegovi efekti, međutim, ostali su na djelu i sačinjavaju (ne)logičnu okosnicu Deklaracije, to jest, njezin već spomenuti paradoks – nepremostiv rascjep njezina subjekta.

Taj rascjep u potpunosti je shvatljiv tek iz ranije verzije koja je u tom smislu bila daleko transparentnija. U njoj se stav Deklaracije, odnosno njezin zahtjev za promjenom loše stvarnosti eksplicitno legitimirao kao "empirijski provjerljiva konstatacija" koja proizlazi iz "evidentiranja činjeničnog stanja".[06]

Konkretno, stav je sugerirao da je zajednički jezik kojim govore Bošnjaci, Crnogorci, Hrvati i Srbi činjenica, dok je činjenica praktičnog korištenja četiriju naziva za taj jezik – bosanskog, crnogorskog, hrvatskog i srpskog – iluzija, odnosno kako je prvobitni nacrt Deklaracije implicirao, nacionalistička iluzija. Time se smisao čitavog projekta "Jezici i nacionalizmi" sveo na sukob između jezika, kao jednostavne i znanstveno provjerljive lingvističke činjenice i nacionalizma kao – političke, odnosno ideološke iluzije.

Ova redukcija problema jezika i nacionalizma na odnos između činjenične stvarnosti i (ideološke iluzije) prije svega je sama žrtva svojeg vlastitog ideološkog sljepila, odnosno nesposobnosti da misli ideološke pretpostavke svoje navodno, čisto lingvističke pozicije. Zato joj se činjenice ukazuju kao isključivo lingvističke činjenice koje nemaju ništa, ni s društvenim odnosima, ni s historijom, ni s ideologijom, ni, naravno, s politikom. Rezultat je arogantno dociranje sa stajališta "subjekta za koji se pretpostavlja da zna", tipično za danas možda najefikasniju ideološku figuru na ovim našim prostorima, beskonačno izrabljivanu u frazama o ekonomiji koju treba prepustiti ekonomistima, povijesti koju treba pre-

01 "De même que les dialectes ne sont que des subdivisions arbitraires de la surface de la langue, de même la limite qui est censée séparer deux langues ne peut être que conventionnelle.", *Cours de linguistique générale*, Payot, Paris, 1997 [1916], str. 279, u prijevodu Rastka Močnika kojemu se zahvaljujem na ovom citatu, jednoj jedinoj rečenici koja ne samo objašnjava nego i razrješava sve jezične dileme na bivšejugoslavenskim prostorima. Ijekavica i ekavica u istoj rečenici također su Močnikovo "djelo". To nije rijedak slučaj kod slovenskih govornika četveroimenog jezika. Umjesto da ih se ispravlja, tj. nasilno utjeruje u jedan od četiriju standarda, treba s radošću pozdraviti njihovu spremnost da se aktivno koriste njima "polustranim" jezikom i ohrabrivati ih u slobodi i kreativnosti koju pritom tako neopterećeno demonstriraju. Njihov jezik nikoga ne ugrožava. Naprotiv, on nas sve zajedno obogaćuje.

02 Ustvari, on je rezultat javne rasprave na tu temu koja se odvijala na konferencijama održanim 2016. u gradovima četiriju postjugoslavenskih država (Podgorici, Splitu, Beogradu i Sarajevu), a u kojoj je sudjelovala veća grupa jezičnih stručnjaka, odnosno teoretičara jezika, kao i različitih intelektualaca, uglavnom pisaca i novinara.

03 Vidi članak o Deklaraciji u bosanskoj verziji Wikipedije: https://bs.wikipedia.org/wiki/Deklaracija_o_zajedni%C4%8Dkom_jeziku

04 U daljnjem se tekstu zbog prohodnosti neće opetovno naznačavati, ali svi rodno obilježeni izrazi podrazumijevat će i rodnu diferencijaciju istih.

05 "Osnovna namera projekta JEZICI I NACIONALIZMI jeste da se kroz otvoreni dijalog lingvista i drugih stručnjaka problematizuje pitanje postojanja četiri 'politička' jezika u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji, kao i sve one značajne i izazovne teme u kojima se lingvistička nauka već godi-

pustiti povjesničarima ili, kao u ovom slučaju, jeziku koji treba prepustiti jezikoslovcima.

U tom smislu su potonji, nakon što su objavili činjeničnu istinu jezika, mogli u prvoj verziji Deklaracije predložiti i jednostavno rješenje problema: preimenovati u nastavnim programima sadašnje jezike, bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski u "Nastavni jezik" (u nižim razredima) odnosno "Jezik i književnost" (u višim).

Dakako, to je trebalo biti samo privremeno rješenje koje bi trajalo dok se domaći lingvisti napokon ne usuglase oko zajedničkog naziva za jezik. Da bi to usuglašavanje moglo potrajati, autori prve verzije Deklaracije su unaprijed pretpostavili, pa su stoga predložili strpljivost: lingvisti bi se generacijama mogli usuglašavati oko naziva tog jezika. Svejedno, problem bi ipak bio riješen tako da čitavo to vrijeme "ne bi bilo osnove za segregaciju učenika što je bitno postignuće".

Uvjerenje da će problem rasističke segregacije izazvan političkom i vojnom pobjedom nacionalista na bivšejugoslavenskim prostorima biti riješen promjenom naziva jezika, odnosno nedoglednim usuglašavanjem lingvista oko njegova konačnog imena, ukratko, spretnim nominalističkim trikom, više je od obične naivnosti. Ono je izravan učinak depolitizacije jezičnog pitanja.

Onima koji se tako samorazumljivo pozivaju na činjenice promakla je, nažalost, sasvim jednostavna činjenica da naziv jezika nije stvar ni navodno čisto lingvističkih činjenica, niti njihove znanstvene refleksije, nego, naprotiv, političke volje, odnosno rezultat borbe političkih snaga za vlast i hegemoniju u sasvim konkretnim historijskim i socijalnim okolnostima. Naposljetku, ni pitanje, govore li Bošnjaci, Crnogorci, Hrvati i Srbi jedan ili više različitih jezika, također nije čisto lingvističko, nego prije svega političko pitanje. To, međutim, za lingviste koji su pokrenuli Projekt i u konačnici autorizirali Deklaraciju, nije činjenica, te su stoga mogli, s upravo zastrašujućom lakoćom, projicirati rješenje problema rasističke segregacije u nekakvo prazno, homogeno vrijeme bez konca u kojem se s jezikom – kroz generacije?! – ne zbiva ništa drugo do beskonačno usuglašavanje oko njegova imena. Pritom su se pozvali na primjer Austrije u kojoj se njemački jezik sedam godina nakon Drugog svjetskog rata zvao "Nastavni jezik", naime sve "dok netrpeljivost nije splasnula". A zašto i kod nas nije splasnula nakon sedam godina? A zašto do danas više od dvije decenije nakon rata još uvijek nije splasnula? A kada će splasnuti? Da i to pitanje ostavimo budućim generacijama lingvista i ostalim stručnjacima za razlikovanje činjenica od iluzija?[07]

III

Apstraktna ahistorijska temporalnost, u kojoj ovi jezični stručnjaci nude rješenja za najtraumatičnije probleme naše političke stvarnosti najbolji je dokaz njihove ideološke samozasljepljenosti te imperativa apolitičnosti, koji ih je iz opravdanog razloga i dobrih namjera javne intervencije odveo tako daleko od realnosti.

To potvrđuje i centralna kategorija njihove argumentacije, pojam standardnog jezika koji je upravo u svojoj ahistoričnoj "činjeničnosti" paradigmatski primjer ideologema. Historijska je činjenica, naprotiv, da je taj koncept igrao sasvim konkretnu političku ulogu u procesu nacionalizacije evropskih teritorijalnih država u 19. stoljeću, dakle u arbitrarnom, što će reći politički kontingentnom, fiksiranju stanovite jezične prakse za politički mapirani teritorij, u pravilu teritorij nacionalne države.

Ovo historijski proizvedeno poistovjećivanje političkih i jezičnih granica, kognitivno sublimirano u gotovo samorazumljivoj pretpostavci postojanja različitih, međusobno jasno razgraničenih i u sebi zatvorenih jezičnih entiteta, konkretno "nacionalnih jezika", danas je ideološki naturalizirano.

Pod tom nam se pretpostavkom, recimo, praksa da govornike takozvanih stranih jezika automatski adresiramo kao pripadnike drugih lingvističkih zajednica ukazuje kao prirodno, odnosno činjenično stanje. Tako nam se, kao posljedica ovog *homolingvalnog* adresiranja, prevođenje, na primjer, ukazuje kao sekundarna forma jezične prakse čija je zadaća da premosti jednu po sebi uvijek već zadanu jezičnu razliku, što u potpunosti odgovara zdravorazumskom razumijevanju prevođenja prema kojemu ono služi prije svega uspostavljanju komunikacije među govornicima različitih jezika.[08] Ta perspektiva implicira ne samo naknadnost prevođenja u odnosu na unaprijed uspostavljene jezične entitete, nego i prirodnost razlikovanja takozvanog "jezika izvornika" i "jezika cilja" (*source/target* jezika). Štoviše, ona sugerira da unutar tog jednog jezičnog entiteta, odnosno u

nama neprincipijelno ukršta s identitetskom politikom." Ibid.

06 Mogući prigovor, da u svojoj argumentaciji koristim radnu verziju Deklaracije koja kao takva nije objavljena nego je, kao *draft*, raspravljana u užem krugu "intelektualaca" kojem sam i sâm pripadao (aktivno sudjelujući u usuglašavanju konačnog teksta, za koji snosim djelomičnu odgovornost), prigovor, dakle, da iznosim u javnost nešto što toj javnosti izvorno nije bilo namijenjeno, posve je opravdan. Odluku da to učinim nisam donio bez dvojbe i grižnje savjesti. Moji argumenti međutim ne bi bili jasni bez genealogije "produktivnog paradoksa" o kojem ovdje govorim i koji je sastavni dio projekta "Jezici i nacionalizmi" od njegove inicijalne ideje do konačne verzije Deklaracije. Drugim riječima, kognitivni dobitak mi je bio važniji od moralnog gubitka.

07 Kada je riječ o vremenu potrebnom za "splašnjavanje netrpeljivosti", na ovom se mjestu valja sjetiti još jednog austrijskog primjera: filma snimljenog 1953. (dakle upravo nakon tih sedam osam godina "splašnjavanja") u austrijsko-jugoslavenskoj koprodukciji, i to upravo na prostoru danas najradikalnije jezične i etničke segregacije, u Mostaru i njegovoj okolici. U "Posljednjem mostu" (*Die letzte Brücke*, režija Helmut Käutner) Maria Schell, u ulozi koja ju je učinila internacionalnom zvijezdom, igra bolničarku Wehrmachta koja, zarobljena, liječi partizane i na kraju gine u unakrsnoj vatri – na mostarskom Starom mostu. U vremenu, dakle, u kojem je taj film snimljen, ne samo da na prostoru Mostara ljudi koji su danas razdvojeni jezicima i međunacionalnom netrpeljivošću, žive u miru i uzajamnoj toleranciji, tek nekoliko godina nakon međusobnih pokolja u Drugom svjetskom ratu; oni, štoviše, zajedno s pripadnicima nacije počinitelja najgorih zločina u dvadesetom stoljeću stvaraju kulturna dobra međunarodne vrijednosti. Kako je to

međusobnoj komunikaciji njegovih govornika – pripadnika jedne te iste jezične zajednice – vlada potpuna transparentnost, što potrebu prevođenja čini suvišnom, jer se ono, u toj istoj predodžbi, zbiva tek na vanjskom obodu jezika, ondje gdje on dodiruje drugi, strani jezik i gdje prestaje komunikacija i počinje crni mrak, što onda, naravno, iziskuje intervenciju prevoditelja.

Ova predodžba, koja je sama ideološki efekt homolingvalnog adresiranja, nekritički se rabi u često ponavljanom argumentu "antinacionalističkih" lingvista o navodno evidentnoj činjenici da govornicima zajedničkog jezika Bošnjaka, Crnogoraca, Hrvata i Srba ne treba prevođenje u međusobnoj komunikaciji.

Upravo zato što ne mogu misliti jezik izvan logike homolingvalnosti oni ostaju slijepi za prevođenje koje je imanentno "unutarjezičnoj" praksi, i to u daleko širem smislu od Jakobsonovog koncepta parafraziranja kao forme "intrajezičnog" prevođenja. Riječ je dakle o prevođenju koje se ne odvija na nekakvoj unaprijed jasno definiranoj granici na kojoj jedan jezik susreće drugi, nego u samoj matici onoga što Vološinov/Bahtin naziva *strujom* jezika koja ni u jednom trenutku ne prestaje teći, koja se, dakle, ni u jednom trenutku ne pretvara u "činjenično stanje".

Zato lingvisti, autori Deklaracije, naivno pretpostavljaju da unutar "standardnog jezika" nema potrebe za prevođenjem. Ali taj njihov "standard" nije nikakvo ahistorijsko lingvističko stanje, nego kontinuirani historijski proces jezične standardizacije koji se ne samo odvija unutar društvenih i političkih proturječja nego je sam kontingentni ishod borbe tih proturječja, odnosno sam ih generira, između ostalog, upravo praksom prevođenja koja je tom političkom i društvenom procesu standardizacije intrinzična.

Još jednom, da ne bude zabune: prevođenje nije specifična forma jezične prakse u kognitivnoj nadležnosti lingvista, nego društveni odnos i kao takav stvar jedne historijski sasvim konkretne društvene, pa dakle i političke prakse. Ono u tom smislu ne samo komunikativno povezuje ljude koji "jedan drugoga jezično ne razumiju", nego ih u društvenom i političkom smislu također razdvaja i to tako što ih u logici homolingvalnog adresiranja retroaktivno hipostazira u pripadnike odvojenih jezičnih zajednica. Jedno je reći da osoba A ne razumije osobu B. Nešto sasvim drugo je pritom misliti da se osoba A i osoba B ne razumiju jer pripadaju različitim jezičnim zajednicama, a upravo je to ono što homolingvalno adresiranje uvijek implicitno pretpostavlja. Drugim riječima, iz perspektive homolingvalnosti potreba za prijevodom se ne legitimira samo navodno bjelodanom činjenicom da se ljudi međusobno ne razumiju, nego prije svega njihovom ideološki projiciranom pripadnošću različitim jezičnim zajednicama.

Savršen primjer homolingvalnog adresiranja u prevodilačkoj praksi nudi nam onaj slavni slučaj srpskog filma *Rane* koji se u hrvatskim kinima pojavio u hrvatskom prijevodu. Pravi skandal tog prijevoda nije u njegovoj navodno očiglednoj suvišnosti, nego naprotiv, u činjenici da je on bio moguć, a u ideološko-političkom smislu čak i nužan.

Nema standardizacije bez – represivnog! – "unutarjezičnog" prevođenja. Kao što je historijska standardizacija nacionalnog jezika institucionalno prisilila govornike različitih dijalekata (koji u tom trenutku to uopće nisu, jer ih tek standard distingvira kao takve) da sami sebe prevode u oktroirani standard, čime su se ujedno politički regrutirali, odnosno ideološki interpelirali (u Althusserovskom smislu) u pripadnike jedne distinktivne jezične zajednice, tako ona i dalje sili ljude na neprestano "unutarjezično prevođenje", bez obzira razumiju li se oni u međusobnoj komunikaciji ili ne.

Rijeka Sutla u Zelenjaku, pokraj Klanjca, na teritorijalnoj granici Hrvatske i Slovenije (izvor: commons.wikimedia.org, preuzeto i obrađeno prema Creative Commons licenci).

bilo moguće tada, jedva osam godina nakon najveće ratne katastrofe čovječanstva, i tek deset godina nakon što je jedan Austrijanac, general Alexander Löhr, nedaleko od Mostara, na Sutjesci, naredio egzekuciju hiljada partizanskih ranjenika? I zašto to nije moguće danas na tim istim prostorima,više od dvadeset godina nakon rata kada su, kako nas uvjeravaju političke elite, "rane još svježe" i kada "još puno vode treba proteći" Neretvama, Savama, Drinama i Dunavima, prije nego ...? Vrijeme, u smislu svog mehaničkog protjecanja, nije čimbenik splašnjavanja netrpeljivosti. Politika, naprotiv, jest. I dok god je netrpeljivost među narodima u interesu njihovih ideoloških i političkih elita, kao *perpetuum mobile* njihova samolegitimiranja, ona ne može i neće splasnuti.

Zašto? Zato što je to jedini način da oni reproduciraju standardizacijom ideološki impliciranu – i u homolingvalnoj paradigmi naturaliziranu – jezičnu zajednicu. U mjeri u kojoj na našim prostorima svaka standardizacija gotovo automatski zadobiva formu nacionalizacije, ona nužno počiva na nacionalističkom "unutarjezičnom" prevođenju.

U hrvatskoj jezičnoj praksi, primjerice, danas je svaki govornik[09] u trenutku prekoračenja granice između privatne i javne upotrebe jezika automatski prisiljen prevoditi svoj govor na identitetski optimalnu verziju jezika sankcioniranu nacionalističkim standardom, odnosno onu verziju koja će govornicu ili govornika automatski kooptirati u društvenu grupu "pravih Hrvatica i Hrvata" i time im osigurati ne samo efikasnu zaštitu od diskriminacije, nego često i sasvim konkretne društvene, ekonomske, političke i kulturne privilegije. Ova grupa "pravih Hrvatica i Hrvata" nije, dakle, nikakva ideološki neutralna jezična zajednica, nego upravo u svojoj arbitrarnosti instrument nacionalističke kontrole i dominacije.

Ako je čovjek, recimo, u privatnoj komunikaciji upotrijebio riječ "hiljada", zanijet odveć intenzivnim čitanjem nekih od najboljih djela hrvatske književnosti, tu će riječ stupajući u javni prostor automatski prevesti u "tisuću", ako ne želi riskirati svoje izbacivanje iz jezične zajednice, odnosno dovesti se u opasnost da završi u nekoj drugoj jezičnoj zajednici, recimo onoj Srba ili Jugoslavena, ili još gore, onoj "jugo-srbo-četnika-komunista". Ako, dakle, ovo "unutarjezično" prevođenje – kao forma nasilja – u glavama ljudi uspostavlja granicu između Hrvata i Srba, odnosno "pravih" i "nepravih" Hrvata, nacionallojalista i izdajnika, zašto to ne bi činilo i na filmskom platnu?

Ili, iz druge perspektive: isti oni ljudi koji su u mraku kino dvorane umirali od smijeha nad "suvišnim" prijevodom sa srpskog na hrvatski, na ulici, u javnoj komunikaciji, ili još više, u školama, na fakultetima i državnim institucijama, i dalje su, više ili manje svjesno, bili prisiljeni činiti upravo ono čemu su se maloprije smijali, što nije naravno nimalo smiješno.

Dok god je standardni jezik mjera nacionalne identifikacije, a ne recimo neutralno sredstvo međuljudske komunikacije – što jezik nikada nije bio – on je uvijek već i politička činjenica i, kao takav, potencijalno sredstvo društvene represije. Tko, kao lingvisti, autori Projekta i Deklaracije, vjeruje da se ta činjenica, s politički neutralne pozicije, može ignorirati, odnosno da se njezini društveni efekti, kao što je spomenuta rasistička segregacija, mogu eliminirati jeftinim nominalističkim trikom, jednostavnom promjenom imena jezika, nije naprosto naivac, nego instrument jedne sasvim određene politike. Zašto? Zato što oni koji nas pozivaju da se politički proizvedenoj nacionalističkoj mržnji odupremo tako da ostanemo politički nevini, da ne krenemo ni lijevo ni desno, nego zalegnemo "usred činjenica", dok ta mržnja, valjda sama od sebe, ne splasne, postaju njezini nimalo naivni suučesnici.

IV

U svojoj konačnoj verziji Deklaracija je ostala unutar ideološkog okvira već spomenute homolingvalnosti, u kojem nema bitne razlike između jednog jedinstvenog (monocentričnog?) nacionalnog jezika i takozvanog policentričnog, recimo slovenskog i "zajedničkog". U oba slučaja jezični standard počiva na predodžbi jezika kao jedne u sebi zatvorene cjeline unutar koje vlada imanentna transparentnost, što se argumentira "činjenicom" da se govornici tog "jednog jezika", policentričnog ili ne, međusobno razumiju. Štoviše, kriterij "razumljivosti" uzima se kao krunski dokaz da je riječ o jednom, a ne više jezika, pri čemu se ide tako daleko da se ta razumljivost "znanstveno" kvantificira u postotcima, pa se, primjerice, pripadnost jednom jeziku utvrđuje rezultatom od preko 75 posto razumljivosti.

Kriterij razumljivosti ima, međutim, nekog smisla samo u mjeri u kojoj je čitava jezična praksa svedena na paradigmu komunikacije: ljudi govore jedan jezik zato što s uspjehom razmjenjuju međusobne poruke, a to je moguće samo zato što se sadržaj informacije prenosi unutar istog koda, dakle, unutar istih pravila komunikacije. Ako manje od 75 posto poruke dolazi do adresata, onda imamo posla s drugim kodom, odnosno s drugim jezikom. Primijenjeno na postjugoslavenski prostor, preko Drine ili Save prelazi 75 ili više posto poruke dok je preko Sutle taj postotak znatno manji. Ergo, s ove strane Sutle se govori jedan "zajednički policentrični", a s one strane drugi, slovenski jezik. S ove strane postoji jezični kontinuitet koji se proteže preko Drine i Save, dok se na Sutli taj jezični kontinuitet naprasno prekida. S

08 Na temu "homolingvalnosti", odnosno "heterolingvalnosti", vidi Boris Buden/Stefan Nowotny: "Cultural translation: An introduction to the problem", *Translation Studies* 2/2 July 2009, p.196-208; Naoki Sakai, *Translation and Subjectivity. On "Japan" and Cultural Nationalism*, Minneapolis and London: University of Minnesota Press 1997; Naoki Sakai, "Translation as a Filter," *Transeuropeennes*, March 25, 2010, http://www.transeuropeennes.eu/en/articles/200/Translation_as_a_filter.

09 S izuzetkom jednog dijela intelektualne elite koja si može čak i u javnosti priuštiti jezičnu slobodu, odnosno ignoriranje rigidnog standarda.

ove strane živimo "mi koji se razumijemo", "komunikatori unutar istoga koda", odnosno pripadnici iste policentrične jezične zajednice, a s one strane, oni drugi, stranci koje ne razumijemo, pripadnici jezične zajednice s kojima je komunikacije nemoguća – osim ako nas na Sutli ne čekaju prevoditelji, carinska služba jezika koja će propustiti sadržaj poruke (premda, nažalost, nikada u stopostotnom opsegu), dok će samom kodu zapriječiti prolaz, jer na drugoj obali čeka drugi kod, slovenski jezik koji će poruku preuzeti i prenijeti do konačnog adresata. Amen!

U stvari, koncept jednog policentričnog jezika svojevrsni je jezični Schengen. Unutar tog prostora poruke prelaze granice bez zaustavljana i carinske kontrole, što je krasno, jer olakšava i ubrzava komunikaciju … ali, naravno, samo do vanjskih granica tog prostora, iza kojih se proteže nepregledna tama nerazumijevanja i počinje strani svijet napučen drugima i različitima. No taj otok, na kojem poruke uživaju potpunu slobodu kretanja, u bitnome se ne razlikuje od sličnih otoka u nepreglednom oceanu nerazumljivosti. Jezici, nacionalni ili policentrični, važe kao komenzurabilni. U svima njima vlada neka vrsta primordijalne harmonije u kojoj je historijski uspostavljen primat razumijevanja nad nerazumijevanjem u potpunosti naturaliziran i normaliziran – što automatski znači, dehistoriziran i depolitiziran. I premda su oboje, razumijevanje i nerazumijevanje, u jednakoj mjeri sveprisutni fenomeni jezične prakse i društvenog iskustva na svim njihovim razinama, razumijevanje je hipostazirano u pravilo, dok je nerazumijevanje degradirano na njegovu negativnu aberaciju. Dok ovo prvo ima tu moć da u potpunosti totalizira prostor jezika, drugim riječima, da izravna čitavu površinu jezične prakse, ono drugo važi za patološku anomaliju kojoj na toj zdravoj površini jezika nema mjesta.

U metaforičkom horizontu pojma materinjeg jezika, razumijevanje je ono što se usisava s majčinim mlijekom; nerazumijevanje je, naprotiv, uljez koji izvana ugrožava ovu nativističku idilu, čime smo došli do drugog ideološkog efekta ideologema razumljivosti – nativizma. Predodžba jezika kao ograđenog prostora transparentnosti također implicira primordijalno pripadanje. Govornici tog jezika gotovo automatski pretpostavljaju svoju urođenost u taj prostor i doživljavaju sebe kao mono- odnosno, homolingvalne životinje čija jezična praksa svoj modus autentičnosti nalazi isključivo u tom jednom, jasno razgraničenom i ograđenom prostoru. Samo tu na teritoriju svojeg jezika oni se osjećaju kod kuće, svoji među svojima, u materinjem jeziku kao u majčinom krilu. Historijska arteficijelnost tog takozvanog materinjeg jezika, tj. činjenica njegove historijski kontingentne standardizacije, dakle njegove historijske nastalosti, promjenjivosti i prolaznosti, da ne kažemo smrtnosti, ni malo, međutim, ne ometa ovaj oceanski osjećaj autentičnosti. Ahistoričnost je *conditio sine qua non* nativističke spacijalizacije jezika.[10]

Ako dakle, unutar homolingvalne paradigme, koncept nacionalnog jezika nužno implicira specifičnu – nacionalnu – formu subjektivacije i kulturalizacije, odnosno sam je instrument izgradnje nacije i nacionalne kulture, kako onda koncept zajedničkog policentričnog jezika, unutar te iste homolingvalne paradigme, može izbjeći pitanje svoje subjektivacije i kulturalizacije? Ne može, naravno. Otuda panika režimlija postjugoslavenskih nacionalnih država, od jezikoslovaca i nacionalne inteligencije do političara i popova. Na sam spomen zajedničkog jezika njima se ukazuje "zajednička" nacija i kultura, a gdje je za njih nacija i kultura, tu mora biti i država. Pritom ne pomažu usporedbe s drugim policentričnim jezicima,[11] kao što ne pomaže ni poricanje političkog karaktera problema. U nedostatku realne prijetnje logika homolingvalne paradigme proizvodi utvare koje su u stanju izazvati sasvim realne strahove – ne od "oduzimanja prava naciji na njezin jezik", što je glavni refren kritičara Deklaracije, nego od gubitka pozicija moći i privilegija koje uživaju političke, kulturne i religijske elite postjugoslavenskih država. A ta moć i te privilegije neće se braniti samo rabijatnom glupošću i neznanjem, kao što je danas slučaj s reakcijom na Deklaraciju, nego i nasiljem. To treba imati na umu svatko tko se na ovim prostorima drzne dovesti u pitanje postojeći jezični režim. Riječ je uvijek o političkom činu, kao što je i nasilje, kao zadnji i najuvjerljiviji argument tog režima, također politička kategorija.

Naposljetku, homolingvalna paradigma – zajednička, da ponovimo, jedinstvenom nacionalnom kao i zajedničkom policentričnom jeziku – potiskuje one oblike jezične prakse koji ne odgovaraju njezinoj logici, točnije, ona derealizira učinke njihove društvene i kulturne formativnosti. Uzmimo jedan primjer: kada sociolog Primož Krašovec, gostujući u Zagrebu, naziva jezik na kojem drži predavanje "nolitovski srpskohrvatski",

10 U svojoj histeričnoj reakciji na Deklaraciju o zajedničkom jeziku hrvatski nacionalistički jezikoslovci dovode ovu ahistoričnost do apsurda, pa tako jedan od njih piše: "Hrvati imaju hrvatski jezik od pamtivijeka …". (https://hr.wikipedia.org/wiki/Deklaracija_o_zajedni%C4%8Dkom_jeziku) "Pamtivijek" nije kategorija historijske, već *a*historijske temporalnosti. Unutar historijske temporalnosti veza između jezika i nacije u Evropi se uspostavlja tek krajem osamnaestog stoljeća, a hrvatska nacija nastaje još mnogo kasnije.

11 Takve usporedbe vrijede ionako samo lingvistički, ne i historijski. Policentričnost jezika jedne sekularne, postkolonijalne imperije kao što je Francuska ne može se izjednačavati s policentričnošću, primjerice, arapskog jezika, jedne srednjovjekovne *linguae franca* koja svoj opstanak uvelike duguje vlastitoj religijskoj konotaciji. Historijska razlika između policentričnih jezika kao što su njemački, engleski ili španjolski nije ništa manje značajna.

onda on aktivira jezičnu praksu koja izmiče homo- i monolingvalnoj paradigmi, što jednostavno znači da unutar te paradigme ona nije reprezentabilna, zbog čega nužno ostaje ne samo ispod površine nacionalnog jezičnog standarda, nego i s onu stranu njegove dijalektalne subdivizije.[12] Usprkos tomu, Krašovčev "nolitovski srpskohrvatski" također implicira, ili bolje, zaziva jednu jezičnu zajednicu koja se ne poklapa ni s onom nacionalnog, slovenskog, niti s onom zajedničkog policentričnog jezika,[13] ali je srodna onoj u kojoj Rastko Močnik u jednoj rečenici upotrebljava ekavicu i ijekavicu, kao i onoj "alanfordovskog" hrvatskog, kako taj svoj jezik naziva grafički dizajner Žiga Testen.[14] Riječ je o nekoj trećoj, historijski, kulturno (i, potencijalno, politički) specifičnoj zajednici koja, premda zadovoljava čak i kriterij razumljivosti, ipak nema svoj ograđeni teritorij, svoje vanjske granice na kojima nas čekaju njezina granična policija, falanga jezikoslovaca standardizatora i carinici-prevoditelji. Ona nema svoje kulturne i obrazovne institucije, svoje jednojezične rječnike i svoje *mainstream* medije, pa tako, naravno, nema ni svoje države. Što nikako ne znači da nije sposobna za kulturno i kognitivno subjektiviranje. Dapače, ali ono koje s lakoćom izmiče logici identitetskih politika. Naposljetku, riječ je o jezičnoj praksi koja se, gle čuda, niti definira niti legitimira potrebom, odnosno suvišnošću prevođenja. Zašto? Zato što je sama nastala prevođenjem kao formom heterolingvalne jezične prakse, prevođenjem koje govornike ove jezične prakse nije čekalo na njezinim vanjskim granicama, nego se, kao njezin formativni element, odvijalo u samoj njezinoj matici, struji jezika koja se usprkos svim preprekama, okukama, slijepim rukavcima i beskonačnim meandrima nikada ne zaustavlja. Za aktere i kreatore ove jezične prakse Sutla je bila i ostala tek mali potok koji svaki prosječno inteligentan čovjek može u hodu pregaziti – u oba smjera! – i pritom ponijeti sa sobom ne samo poruku, nego i kod koji sam usput stvara i slobodno preoblikuje.

V

Ponovimo: ahistoričnost je rak-rana Deklaracije. Njezini simptomi ne dolaze do izražaja samo u eksplicitnoj depolitizaciji ovog kritičkog poduhvata, preciznije, u nekoj vrsti njegova scijentističkog fetišizma u kojem realni društveni sukob koji dolazi do izražaja u jezičnoj praksi poprima fantazmagorični oblik sukoba između lingvistike i politike ("jezika i nacionalizma"). Taj je fetišizam moguć, dakako, samo u potpunoj apstrakciji jezične prakse od njezine historijske genealogije.

Ahistoričnost, međutim, u još odlučnijem smislu rastavlja jezičnu praksu od njezine *aktualne* historije, dakle od njezine vlastite suvremenosti. To što se autorima Projekta i Deklaracije ukazuje kao sukob jezika i nacionalizma na prostorima bivše Jugoslavije, u kojem oni, a što drugo, staju na stranu jezika, poprima sasvim drugo značenje sagleda li se u kontekstu postkomunističke tranzicije u kojem ti prostori pod uvjetima koje nameće neoliberalna ideologija prolaze kroz kaotični proces integracije u globalni kapitalizam – sa svim socijalnim, političkim i kulturnim posljedicama koje ta integracija ima na živu jezičnu praksu.

Paradoksalno ili ne, ali ono što čitavu debatu o jeziku čini historijski irelevantnom su upravo pitanja koja ona ne postavlja: Kakve posljedice po jezičnu praksu ima na primjer kriminalna privatizacija i njezin neizbježni efekt, erozija javnog prostora, zajedno s njemu pripadajućim oblicima društvenog života? Zar sada već dovršena deindustrijalizacija, redukcija ekonomije na jednu, turističku, branšu, kao što je slučaj u Hrvatskoj, i posljedični nestanak u vrijeme industrijske moderne dominante figure "radnog kolektiva", nije ni na koji način utjecala na jezik kojim govorimo? Čemu u tom kontekstu služi visoko obrazovanje u strojarstvu, elektrotehnici, brodogradnji, kemiji, biologiji, itd. na nacionalnom/policentričnom jeziku kada u tim granama na našim prostorima više nema radnih mjesta niti se obavljaju internacionalno relevantna fundamentalna istraživanja? Što je s novim oblicima klasnog raslojavanja, raspada relativno egalitarnog društva socijalizma na kriminalno kompradorsku elitu s jedne i amorfnu subalternu masu s druge strane; a pauperizacija, politička marginalizacija i kulturna dekadencija takozvane srednje klase; a refeudalizacija društvenih odnosa koji sve više sliče onima staleških društava predindustrijskog doba[15]; a što je s muzealizacijom nacionalne kulture koja se degradira na svoju komemorativnu, identitetsku funkciju; što je s njezinom ubrzanom provincijalizacijom, propadanjem u etno-nacionalistički autizam – zar sve to nije radikalno izmijenilo historijski kontekst unutar kojega govorimo o jeziku i nacionalizmu? Zar nas, napokon,

12 Vidi uvodnu riječ Stipe Ćurkovića na predavanju Primoža Krašoveca: "Nekoliko otvorenih pitanja vezanih uz teoriju ideologije", Skripta TV, https://www.youtube.com/watch?v=r2Qdf4gjHb8

13 Trebamo li reći "slovenski" sociolog, ili je u trenutku kada drži predavanje on zapravo "nolitovsko srpskohrvatski" sociolog. Je li Jacques Derrida, "židovsko alžirski" ili "francuski" filozof? Odgovor na ova pitanja iziskuje silan napor, premda će uvijek biti pogrešan. Nije li onda bolje uložiti taj napor u kritiku samoga pitanja?

14 U privatnom razgovoru sa mnom. Pod "alanfordovskim hrvatskim" misli se naprosto na jezik usvojen kroz medijsku praksu masovne kulture.

15 Uz pojam "refeudalizacije" vidi Rastko Močnik, "Utopizam s onu stranu utopije", u: isti autor, *Spisi o suvremenom kapitalizmu*, Zagreb: Arkzin, 2016 str. 269-284, preveo Srećko Pulig.

jednako radikalna promjena društvene uloge i pozicije jezičnog standarda koja se odigrala u konkretnom historijskom kontekstu tranzicije ne tjera da pitanje "jedan nacionalni" ili "jedan zajednički policentrični" jezik postavimo na drugačiji način[16] – pogotovo u svjetlu zasigurno najdramatičnije transformacije koja je zahvatila našu jezičnu praksu u procesu integracije ovih prostora u globalni kapitalizam. Riječ je o fenomenu revernakularizacije našeg/naših jezika, o kojem, začudo, nitko na ovim prostorima ozbiljno ne govori.

Ako danas jedan od, nakon engleskog, dva najmoćnija jezika na svijetu[17], "policentrični" njemački, na svom vlastitom "policentričnom" teritoriju, unutar svoje "policentrične" kulture biva istisnut – od ultra- ili još bolje, post-policentričnog engleskog dakako – iz svih važnijih diskursa, ekonomskih, političkih, kulturnih i obrazovnih, srozavajući se na razinu srednjovjekovnog vernakulara, što se onda u sličnim uvjetima zbiva s tim našim zajedničkim "policentričnim" jezikom?[18] Što još znači "policentričnost" u uvjetima nezaustavljive revernakularizacije? Kakav je smisao standarda u tim istim uvjetima? Revernakularizacija implicira radikalno drugačije postavljanje pitanja o društvenom smislu i značenju jezične prakse: jedan zajednički standardni jezik, kolikogod policentričan, sada više ne implicira ni najnižu razinu društvene homogenosti. Naprotiv, on sam postaje odlučujući faktor društvenog raslojavanja. Nekad još u sebi jedinstveni jezični prostor raspada se na subalternu monolingvalnost s jedne strane i elitnu dvojezičnost s druge. Ukratko, nacionalni/policentrični jezik prema dolje, u svakidašnjem životu i lokalnim institucijama, a engleski prema gore, u višim sferama znanja, ekonomije, politike i kulturno-umjetničkog stvaranja. Pod tim je uvjetima odgovor na pitanje "govorimo li četiri različita nacionalna jezika ili jedan zajednički policentrični?" jednostavan – u oba slučaja govorimo vernakular.

Naposljetku, kada je riječ o ahistoričnosti, kakav historijski smisao ima nazivanje ove kritičke inicijative "deklaracijom"? Po uzoru (!?) na onu hrvatsku otprije 50 godina? Pa ona je bila instrument – a iz perspektive devedesetih s pravom možemo reći i oružje – (malo) građanske nacionalističke elite u borbi za vlast, dakle ne samo u borbi za preuzimanje državne kontrole nad jezičnim standardom, nego u borbi za državu kao takvu. Drugim riječima, njezini pokretači nisu herojski štitili slobodu jezika od represivne države, nego su instrumentalizirali jezik da bi se domogli države i kroz njezine institucije, ništa manje represivno, nametali svoj državotvorni standard. Oni su mislili i djelovali kao državotvorci, ne kao jezikoslovci[19]. To što tada nisu predvidjeli da u ostvarenom snu za njih neće biti mjesta, da će novouspostavljeni nacionalistički režim, odnosno njegova kriminalno kompradorska oligarhija tu svoju malograđansku srednju klasu – koja je bila društveno ekonomsko dijete i ujedno ideološki grobar jugoslavenske socijalističke modernizacije – odbaciti kao potrošenu kurvu[20], samo je pola tragedije. Tek druga polovica čini tu tragediju epohalnom. Upravo u nacionalizmu kao svojoj navlastitoj ideologiji, nacionalizmu kojega je represivna nacionalizacija jezika jedan od glavnih mehanizama, ta je (malo)građanska "deklaracionistička" elita pronašla najefikasnije sredstvo ne samo vlastita društvenog deklasiranja, nego i nacionalne samodestrukcije. Danas je, naime, jasno da nacija, na duži rok, ne može preživjeti apsolutnu dominaciju svoje vlastite nacionalističke ideologije. Završno poglavlje priče o onoj historijskoj Deklaraciji o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika bit će na koncu ispričano u hrvatskom postnacionalnom vernakularu.

Zašto onda "deklaracija"? Čemu ovo nominalno poistovjećenje sastavljača Deklaracije o zajedničkom jeziku s tragičnim iluzijama hrvatskih nacionalista otprije pola stoljeća? Nije li ovdje iznova riječ o dobro nam poznatom "memorandumskom sindromu" ovdašnjih intelektualaca čije posljedice po stvarnost u kojoj živimo nisu ništa manje tragične – o fantaziji jedne umišljene elite "eksperata" koja zna što je za narod dobro i što bi taj narod trebao učiniti da postane sretan?

VI

Vratimo se na koncu najvećem problemu Deklaracije i čitavog projekta "Jezici i nacionalizmi" – nekritičkoj fascinaciji pitanjem o jednom ili više jezika. Da je jezike moguće brojati kao jabuke, jedan, dva, tri … čini nam se prirodnim i normalnim samo pod jednom historijski i ideološki partikularnom – homolingvalnom – paradigmom, odnosno na njoj zasnovanom načinu predstavljanja jezične prakse.[21] A što se tiče teze da je umjesto četiri posebna nacionalna, u nas ipak riječ o "jednom"

16 U ovaj kontekst pripadaju i silne transformacije medijske tehnologije, digitalizacija, epohalno napuštanje takozvane Gutembergove galaksije, uključujući isparivanje duha iz bivših "duhovnih znanosti" i kulture (Kittler). Nažalost, nemamo vremena baviti se tom temom ovdje. Za nju bio bi nam potreban sasvim novi tekst.

17 Drugi je francuski. U takozvanom svjetskom sistemu prevođenja, ova dva jezika zauzimaju centralnu poziciju s desetak posto naslova koji se godišnje u svijetu prevode sa svakog od njih. "Hipercentralnu" poziciju zauzima naravno engleski s oko šezdeset posto, dok je na "semi-centralnoj" nekih pet ili šest jezika (ruski, španjolski, talijanski, itd) s jedan do tri posto prijevoda. Ostali su jezici periferni ili marginalni. Vidi: Johan Heilbron, "Structure and Dynamics of the World System of Translation", http://portal.unesco.org/culture/en/files/40619/12684038723 Heilbron.pdf/Heilbron.pdf

18 Vidi Jürgen Trabant, "Über abgefahrene Züge, das Deutsche und andere Sprachen der Wissenschaft", u: *Denkströme. Journal der Sächsischen Akademie der Wissenschaften*, Heft 6 (2011); isti autor, "Europa spricht mit gespaltener Zunge", u: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 18. 10. 2012, S. 28; isti autor, "Globalesisch oder was?" Ein Plädoyer für Europas Sprachen. Verlag C. H. Beck, München 2014.

19 Ova razlika, kada je riječ o hrvatskim režimskim jezikoslovcima, naravno nema smisla.

20 Govoreći u stilu prostačke mizoginije, navlastitoj izražajnoj figuri tog režima čijem barbarstvu, naša građanska, srednja klasa ne samo da nije pružila nikakav spomena vrijedan otpor, nego ga se čak i ne stidi. Ako je netko zaboravio: ranih devedesetih pred nosom hrvatskog građanstva i njegove kulturne elite, uništeno je skoro tri milijuna knjiga u vlasništvu javnih knjižnica u Hrvatskoj, dignuti su u zrak najvrjedniji spomeni-

ali "policentričnom" jeziku, ona, kao što smo već rekli, ničim ne dovodi u pitanje tu paradigmu i njezine društvene i političke konzekvence.

U tom smislu je pitanje, govorimo li na ovim našim prostorima jedan ili četiri jezika – pogrešno pitanje, odnosno iz perspektive njegove društvene i političke istine, jedini ispravan odgovor na ovo pitanje je, da se na tim prostorima govore dva jezika, režimski i oporbeni, ili, da stvar politički još više zaoštrimo, desni i lijevi.

Režimski jezik je četveroimeni jezik postjugoslavenskog nacionalističkog režima. Da, režima u singularu. Naime, krajnje je vrijeme da stanje postjugoslavenskog historijskog rasula koje uključuje krvavi raspad bivše zajedničke države na kvazisuverene nacionalne bantustane, čiji odnos prema njihovom hegemonijalnom geopolitičkom i ekonomskom okruženju ima vazalni, odnosno neokolonijalni karakter, stanje koje također implicira politiku međusobne isključivosti, nesvodivosti kulturnih razlika i nekompatibilnosti ekonomskih interesa, ukratko, politiku nacionalističke mržnje i etničke segregacije – sagledamo u njegovu dijalektičkom jedinstvu. Kao i u slučaju navodno zasebnih i nesvodivo različitih jezika, tih naših nacionalnih jezika koje možemo brojati kao da su jabuke, i ovdje imamo posla s kvazi suverenim nacionalnim državama i njihovim navlastito pripadajućim demokracijama, ekonomijama, kulturama, etno-nacionalnim identitetima, historijama … i naravno jezicima. No ipak, ove male, siromašne, slabe, ali zato u međusobnim odnosima agresivne i zle državice, sa svojim politikama permanentne mržnje i nepomirenja, postaju u kontekstu reprodukcije i legitimacije globalne moći mehanizmi jedne funkcionalne cjeline – jedne historijski i geopolitički specifične i u sebi jedinstvene forme dominacije i eksploatacije koja, premda sastavljena od pojedinačno demokratski legitimiranih elemenata, u cjelini nema demokratski karakter te se stoga, s pravom, može nazivati režimom, točnije, postjugoslavenskim režimom globalne dominacije. Na razini egzistencijalnog iskustva plebejskih masa s postjugoslavenskih prostora, ovaj režim funkcionira kao nezaustavljivi mehanizam eksproprijacije, pauperizacije, provincijalizacije, barbarizacije, kao posthistorijski vremenski stroj za uništavanje budućnosti. Slikovitije, riječ je o nekoj vrsti višeglavog monstruma – endemskog postjugoslavenskog Levijatana – koji se održava na životu samo tako što proždire svoju djecu – našu budućnost.[22]

Taj nas monstrum stalno iznova oslovljava – u smislu ideološke interpelacije – na četiri (odnosno više) različita jezična standarda, takozvana nacionalna jezika. A tko mu se na tim i takvim jezicima bespogovorno odaziva, ne samo da priznaje taj režim za svog suverenog gospodara nego ujedno reproducira sebe u statusu njegova poslušnog podanika. No riječ je, ideološki, o jednom jeziku, četveroimenom jeziku jednog jedinstvenog režima – jeziku koji slijepo slijedi svaki od nametnutih nacionalnih standarda, koji bez otpora dopušta svakom od tih standarda da sakati njegovu živu praksu, da kastrira njegovu spontanu kreativnost; jeziku koji daje da ga se ideološki i politički instrumentalizira i da se njegova i najbezazlenija komunikacija smjesta pretvara u čin etno-nacionalne identifikacije. Taj je režimski jezik, jezik u kojem se danas na čitavom postjugoslavenskom prostoru konstantno reproducira društveni, moralni i politički oportunizam, u kojem se potiče servilnost prema gore i cinična arogancija prema dolje; jezik je to kontrole, disciplineiranja, nacionalističke mobilizacije, jezik koji se stidi svoje heterogenosti i sam zatire svoju slobodu; jezik birokracije, državnih medija, nacionalnih kulturnih i obrazovnih institucija; jezik popova svih vjera na kojem oni s lakoćom ostvaruju svoje nezajažljive materijalne interese i s jednakom lakoćom izdaju svoje bogove; i naposljetku, to je jezik neprestane reprodukcije postojećeg na kojem ovaj režim, u četiri glasa i pod četiri imena, proglašava sebe jedinim i nezamjenjivim. To je ujedno ono što ga čini desnim.

Onaj drugi, lijevi, jezik je otpora režimu – jezik koji se ne da zatvoriti u kavez rigidnog nacionalističkog standarda, nego taj standard, naprotiv, slobodno koristi kao otvorenu platformu susreta s razlikama, bilo s onima drugih standarda, bilo sa svojim vlastitim, "vanstandardnim", susreta u kojem su oboje, međusobno razumijevanje i nerazumijevanje, jednako produktivni i jednako obogaćuju sve sudionike jezične interakcije. To je jezik koji odbija jasno razlikovati svoju unutarnjost od svoje izvanjskosti, ne polaže pravo ni na kakav teritorij i otklanja patronat države, ultimativnu arbitražu njezine jezične birokracije i policije. Štoviše, ondje gdje su mu režimski čuvari standarda zacrtali granice i podigli ograde ovaj jezik vidi bezgranični prostor svoje slobodne transformacije i hibridizacije. Stoga svoju praksu nikada ne podvrgava imperativu etno-nacionalne identifikacije. Napokon, taj je jezik, jezik društvene i kulturne mo-

ci modernističke umjetnosti … i nikome ništa. Štoviše, protagonisti ovog divljaštva, od izravnih počinitelja, preko odgovornih birokrata do ideoloških inspiratora, nagrađeni su vojnim činovima, ministarskim karijerama i najuglednijim pozicijama u kulturnim ustanovama hrvatske države.

21 "'Heterolingvalnost' je dakle ime za nebrojivu mnoštvenost (*nicht-zählbare Vielheit/innumerable multiplicity/multiplicité non dénombrable*). Tek njoj izravno suprotstavljen pojam 'homolingvalnosti' omogućuje nam da identificiramo jedinice ili brojiva mnoštva 'jezika'. Sjetimo se Quatre-Chemins (*stanica metroa u pariškoj četvrti Aubevilliers*, B.B.): onaj tko se zatekao ovdje mogao bi pokušati da identificira ovaj ili onaj jezik, da broji jezike koji se na tom mjestu međusobno ukrštavaju ili da procjenjuje 'koliko' jezika pojedini ljudi govore i s kim. Ali čak i jezik koji se najjasnije izdvaja od svih ostalih, francuski, ovdje je daleko od toga da tvori jedno sa sobom identično jedinstvo; svaki pokušaj da se izbroji to mnoštvo jezika podsjeća na pokušaj da se izbroje ljudi koji su se okupili na nekoj zabavi ili političkoj demonstraciji, a čija mnoštvenost ne ovisi nužno o njihovom broju; ta tko bi zapravo htio, da ostanemo pri istoj slici, izmjeriti doslovno nebrojivo pletivo međuljudskih odnosa koji jednoj zabavi ili političkoj demonstraciji daju njihov specifični karakter?" Birgit Mennel / Stefan Nowotny "The Languages of the 'Banlieues'", http://transversal.at/transversal/0513/mennel-nowotny/en (prijevod B.B.)

22 U liku ovog jedinstvenog postjugoslavenskog režima bivša je Jugoslavija pronašla distopijsku formu svoga "života poslije smrti" (*Fortleben/afterlife*) i u tom smislu ona zapravo nije nestala. Ono najgore u njoj, a prije svega njezini sistemski nacionalizmi, ideološka rigidnost, represivnost, autoritarnost, efikasni mehanizmi fragmentira-

bilnosti, kako horizontalne tako i vertikalne, kako prostorne, tako i vremenske. Zato neće samo s lakoćom prelaziti preko Save, Neretve ili Drine, nego se neće zaustavljati niti na Sutli. Kao što će otvorenih očiju dočekati dramu svoje revernakularizacije znajući da je jedina šansa njegova preživljavanja u zajedništvu i suradnji, a ne u nacionalističkom autizmu.

Deklaracija, umjesto što podučava javnost objektivnim lingvističkim "istinama" i traži od četveroglavog režima jezičnu slobodu i toleranciju, trebala je podržati ovaj jezik otpora i otvoreno pozvati ljude na suprotstavljanje represivnom nacionalističkom standardu, podupirući ih u slobodi njihove heterolingvalne prakse koju su izborili sami, ne pitajući režim za dopuštenje; trebala je prirodno pravo ljudi na taj ne-, para- i antistandardni jezik koji režimski jezikoslovci zovu "nekulturom"[23] i u kojem sami vide političku prijetnju svojemu režimu, također jasno i nedvosmisleno artikulirati kao politički protest protiv tog režima – ne promašenim citatom iz prošlosti, još jednom "deklaracijom o jeziku", nego otvorenim pozivom na jezični neposluh na svim razinama društva i kulture, u školama i na fakultetima, na sudovima i u parlamentima, u kinima i kazalištima, na ulici i u medijima.

Uostalom, Deklaracija, priznali to njezini autori i potpisnici ili ne, jest politički čin.[24] Stoga razlog za njezino potpisivanje – kao i za njezino nepotpisivanje – ne može biti "čisto" lingvistički. Prava je šteta da to nisu prepoznali njezini lijevi kritičari, koji, očigledno, nisu dorasli političkom izazovu pitanja o jeziku. Oni drugi, desni, složno svrstani u falangu nacionalističkih režimlija svih vrsta, u Deklaraciji su odmah vidjeli poziv na rušenje njihova režima. I bili su u pravu. O jeziku, društvu, historiji i kulturi možda ne znaju ništa, ali je zato njihov politički instinkt nepogrešiv. Zato sam i sâm potpisao Deklaraciju o zajedničkom jeziku (http://jezici-nacionalizmi.com/deklaracija/) i pozivam sve da to također učine.

Preneseno sa Slobodni Filozofski (28. prosinca 2017.): http://slobodnifilozofski.com/2017/12/padaj-jezicna-silo-nepravdo-produktivni-paradoks-deklaracije-zajednickom-jeziku.html

nja radničke klase kao klase, socijalni i kulturni ideali malograđanštine, itd., tek u ovom postjugoslavenskom režimu doživjeli su svoj pravi procvat. U tom je smislu Jugoslavija preživjela, jedinstvenija no ikad prije.

23 "Komu se to ne sviđa, ima pravo ne govoriti standardnim jezikom i time pokazivati svoju jezičnu nekulturu i/ili politički stav," (Ranko Matasović, https://hr.wikipedia.org/wiki/Deklaracija_o_zajedni%C4%8Dkom_jeziku#Kritike). Eto, baš kad je režim pokušao ljudima velikodušno priznati pravo na nestandardne forme njihove jezične prakse, kroz usta njemu lojalnog jezikoslovca palucnuo je račvasti jezik i prosuo se otrov rasističke segregacije. Ne tamo negdje po selima i gradovima Bosne i Hercegovine, gdje jezik razdvaja djecu po školama, nego usred Zagreba, među kolegicama i kolegama s istog fakulteta. Da ne bude zabune, Matasović je sve one koji su sudjelovali u proizvodnji znanja na "nolitovskom srpskohrvatskom", zajedno s tim njihovim znanjem, naglavačke izbacio iz kulture. I još im je povrh toga predbacio politički stav. Bilo bi dobro da je u pravu. Oni, naime, koji od činjenice da ih se rasistički isključuje iz kulture nisu u stanju stvoriti svoj politički stav, doista pokazuju, osim svog političkog oportunizma, i svoju "nekulturu".

24 To što Snježana Kordić, pravi spiritus movens Deklaracije, još uvijek nije u stanju prihvatiti tu činjenicu, nimalo ne umanjuje političko značenje njezine uloge u deklaracijskoj drami. Svojom tvrdoglavom upornošću, dosljednošću i hrabrošću – u maniri one prosvjetiteljske, Kantove, javne upotrebe uma koja je prije svega stvar hrabrosti – ona je našu oportunističku javnost, nas sve (uključujući i potpisnika ovih redova) natjerala da zauzmemo stav, da se svrstamo, da se izložimo i postanemo aktivni sudionici produktivnog proturječja koje javna upotreba kritičkog uma nužno izaziva.

ČAKARDIĆ, ANKICA

Kapital je društveni odnos

Pitanja pripremile_i: Martin Beroš, Karolina Hrga

— Kako bismo definirali kapitalizam? S jedne strane, u ime naglašavanja ideoloških i fenomenoloških aspekata minorizira se njegova materijalna, proizvodna dimenzija, dok s druge često ostaju neadresirani sami osnovi za proizvodnju, poput reprodukcije radne snage ili okolišnih preduvjeta kapitalističke proizvodnje.

Mislim da nećemo puno pogriješiti ako kapitalizam pokušamo odrediti socijalno-historijski. Međutim, za razliku od marksističkog razumijevanja kapitalizma kao društvenog odnosa koji nastaje u specifičnim historijskim uvjetima, prema klasično-ekonomskom modelu (tzv. komercijalizacijskom modelu), racionalni pojedinci, usmjereni na vlastiti interes, oduvijek sudjeluju u nekom tipu razmjene i kalkulacije. Kapitalizam se na tom tragu definira kao komercijalno društvo u visokom stupnju razvoja, koje je nadmašilo dotadašnje nerazvijene i zastarjele društvene forme i oslobodilo se političkih stega predkapitalističkih društava. Pojašnjenja koja počivaju na ovome modelu zapravo nikada ne uspijevaju odgovoriti na pitanje *kada* je kapitalizam nastao i *zašto*. Strogo govoreći, taj model zapravo i nema analitičke instrumente kojima bi bio u stanju objasniti izvore kapitalizma. U klasičnom narativu ekonomske teorije kapitalizam je "nekako oduvijek prisutan", što znači da se rasprava o kapitalizmu reducira na povijest trgovine "koja postoji oduvijek".

Ako takvoj interpretaciji želimo doskočiti drugačijim pristupom, primjerice, kako to predlaže tzv. politički marksizam (Robert Brenner, Ellen Meiksins Wood, George Comninel, Benno Teschke, Charles Post)[01], onda o kapitalizmu nećemo govoriti kao rezultatu specifičnih ljudskih aktivnosti ili da je čovjek tijekom povijesti razvijao imanentne pretpostavke kapitalizma i uklanjao prepreke koje su stajale na putu razvoja kapitalizma i njegove konačne realizacije. Suprotno klasičnom komercijalizacijskom modelu Adama Smitha – koji tvrdi da je temeljni uzrok pojave kapitalističkog društva proces akumulacije kapitala koji je omogućio gomilanje bogatstva sposobnih i "poduzetnih" pojedinaca te da kapitalizam predstavlja priču o "historiji" materijalnog bogaćenja i potom stvorenih investicijskih prilika – politički marksizam tvrdi da bogatstvo, samo po sebi, ne predstavlja ujedno i kapital, i da kapital u bitnome podrazumijeva specifičan društveni odnos.

Prvi epistemološki iskorak iz klasičnog komercijalizacijskog modela i naglasak na eksplanatornoj analizi izvora kapitalizma kao društvenog odnosa izveo je Marx u *Kapitalu*, i djelomično *Grundrissama*. Politički marksizam kreće od *Kapitala* i Marxovih teza o tzv. prvobitnoj akumulaciji, ali odlazi i korak dalje, preoznačavajući tezu o proizvodnim odnosima tezom o društveno-vlasničkim odnosima. Primjerice, Meiksins Wood u većini će svojih radova naglašavati da je Marxova teza o proizvodnim odnosima ulazna diskursna točka za kritiku klasično-ekonomskog narativa o akumulaciji kapitala kao ishodištu kapitalizma. No unatoč činjenici da je akumulacija kapitala bila nužni uvjet kapitalizma, daleko od toga da je bila dovoljan ili jedini uvjet. Ono što je omogućilo tranziciju na kapitalistički način proizvodnje, odnosno transformaciju bogatstva u kapital, bila je promjena društveno-vlasničkih odnosa. Društveno-vlasnički odnosi su definirali dinamiku pojave i zakone kretanja kapitalizma, nikako obrnuto.

— Koji su institucionalni mehanizmi i materijalni uvjeti potrebni za održavanje kapitalizma kao društvenog poretka i garantiranje njegove stabilnosti?

Ono što je Brennerova debata 80-ih[02] pokušala sugerirati kao relevantno za klasnu analizu tranzicijskih procesa uzduž vertikalne linije (kapitalist—najamni radnik), kako je to Marx naznačio u svojim radovima, jest i uključivanje odnosa unutar pojedine klase, uzduž horizontalne linije. Primjerice, razmatramo li posjedovne razlike u seljačkom sloju stanovništva, vidjet ćemo da se on u određenom trenutku dijeli na bogate seljake-zakupce, potom seljake sa sitnim posjedom i, konačno, razvlaštene seljake. Iz tog smjera – dakle, unutarklasnog – dalje određujemo kakav je pristup sredstvima za proizvodnju, kako se odvija vlastita reprodukcija i kako se redistribuira višak proizvoda.

Komercijalizacijski model kapitalističkog razvoja, kako sam ga gore predstavila, argumentira da je kapitalizam nastao kao rezultat razvoja tehnologije i da je usko vezan uz procese urbanizacije. Međutim, inicijalna pojava kapitalizma zapravo je povezana sa selom – dakle, kapitalizam je agrarnog podrijetla. Također, nikako se ne radi o tehnološkom determinizmu.

Teorija socijalne reprodukcije nas upozorava da ciklična dinamika kapitalističkog načina proizvodnje funkcionira kao istovremeno ostvarenje proizvodnje i reprodukcije. U tom smislu, kapitalizam kao način proizvodnje predstavlja i specifične režime samoodržanja. Zato nam je za analizu kapitalizma važno inzistirati na usporedbi s feudalnim načinom proizvodnje i njegovim modelima reprodukcije. Budući da se reprodukcija istovremeno odvija na tri razine (reprodukcija sistema, reprodukcija radničke klase i reprodukcija ne-radnika), uloga porodice u konkretnom načinu proizvodnje (bilo u feudalizmu ili kapitalizmu) bitno nam govori o materijalnim uvjetima potrebnima za održanje društvenog sistema u kojem dominira takav način proizvodnje. Uz to, Marx je u drugom tomu *Kapitala* posvetio puno pažnje temi reprodukcije (jednostavne i proširene) i akumulacije kapitala. U nekom brzopoteznom, skraćenom izdanju rečeno, Marx preko formule [c+v+s] i radne teorije vrijednosti objašnjava kako je za akumulaciju kapitala ključna proizvodnja viška vrijednosti [s], koja je moguća uz komponentu fiksnog [c] i varijabilnog [v] kapitala. U trećem tomu *Kapitala* ponovno će se vratiti toj temi na nešto drugačiji način, ovoga puta preko "trinitarne formule" (kapital – kamata/profit, zemlja – renta, rad – nadnice), i još jednom pokazati da kapital nije stvar ili zbir materijala, već određeni društveni odnos. Zato je reprodukcija društvenih odnosa ključna za održavanje kapitalizma.

Institucionalni režim, u prvom redu država s represivnom aparaturom, pravo, ali i filozofija prava, igraju bitnu ulogu u formaliziranju kapitalizma. To znači, primjerice, da nakon što je izvršena eksproprijacija zemlje, pravna država nastupa kao institucionalni instrument koji dodatno afirmira kapitalizam i pravo na privatni posjed. Tu nema mjesta za neku toplu i dobronamjernu priču o modernom liberalizmu koji se tobože suprotstavio starom, konzervativnom monarhizmu. Upravo suprotno, s liberalizmom i njegovom pravno-institucionalnom aparaturom formaliziramo socijalne nejednakosti i dodatno afirmiramo klasne, rasne i rodne razlike.

— Koje su temeljne točke razmimoilaženja luksemburgijanske kritike političke ekonomije s Marxovim promišljanjem iste teme? Kakvi su ekplanatorni potencijali teorije prostornosti Rose Luxemburg u suvremenoj feminističkoj analizi neoliberalnih procesa?

01 "Political Marxism", mrežna stranica istraživačke grupe: http://politicalmarxism.wordpress.com

02 Usp. T. H. Aston i C. H. E. Philpin, *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Uoči Prvog svjetskog rata, nakon petnaestak godina pripreme, Rosa Luxemburg je objavila *Akumulaciju kapitala* (Berlin, 1913), svoje najobuhvatnije teorijsko djelo i jedno od najrelevantnijih i najoriginalnijih klasičnih djela marksističke kritike političke ekonomije. Knjiga *Akumulacija kapitala: prilog ekonomskom objašnjenju imperijalizma* bila je nastavak *Uvoda u političku ekonomiju*, djela koje je pisala prilikom pripreme predavanja o političkoj ekonomiji, održanih između 1906. i 1916. u okviru škole Njemačke Socijaldemokratske partije (SPD). Ukratko, u *Akumulaciji kapitala* Luxemburg traži metodu za naučno istraživanje i objašnjenje uvjeta kapitalističke monopolizacije, proširene reprodukcije i imperijalizma, uzimajući u obzir dinamičnu vezu između kapitalističke i nekapitalističke prostornosti.

Pored Marxove analize koja se fokusirala na "vrijeme", Luxemburg je pokušala razviti analizu kapitalizma fokusirajući se na "prostor". Svojom "dijalektikom prostornosti" (kako to naziva Peter Hudis[03]), ona je inzistirala na definiciji akumulacije kapitala kao imperijalističke tehnike koja u prvom redu predstavlja osvajanje nekapitalističkog prostora. Dok Marx u *Kapitalu* na apstraktnoj razini raspravlja o odnosu živog i mrtvog kapitala, Luxemburg je zanimala konkretna prostornost, zahtijevala je da se, uz temporalni, u analizu kapitalizma uključi i spacijalni moment. Smatrala je da je Marx zanemario prostorno određenje kapitala jer se u svojoj kritici političke ekonomije isključivo fokusirao na vremensku dimenziju unutrašnje dinamike kapitalističke reprodukcije. Suprotno tome, Luxemburg je nastojala pokazati da se unutrašnji impuls kapitala sastoji od težnje za konzumiranjem onoga što je "izvanjsko" – nekapitalističkog prostora.

Žustro je kritizirala drugi tom *Kapitala*, ne slažući se s Marxovom teorijom reprodukcije i akumulacije. Zamjerala mu je i pristup temi o vanjskoj trgovini i realizaciji viška vrijednosti. Puno je knjiga napisano na račun te debate, a i danas je veoma vitalna rasprava o tome koliko je luksemburgijanska kritika političke ekonomije validna, no unatoč i nekim manjkavostima Luxemburgine analize, uvjerena sam da nam je njezina teorija imperijalizma i akumulacije itekako korisna za današnje borbe. Jedan bih aspekt njezine teorije posebno istaknula.

Kada je Luxemburg (kao i druge socijalističke feministkinje ranog dvadesetog stoljeća, premda u izrazito malom broju eseja) kritizirala buržoaski feminizam i tvrdila da je opresija žena integralni dio kapitalističkog načina proizvodnje, njezina je analiza bila slična zaključcima teorije socijalne reprodukcije kako je razumije Lise Vogel[04]. S jedne strane, Vogel nastoji proširiti ključne kategorije *Kapitala* s obzirom na istraživanje biološke, društvene i generacijske reprodukcije radne snage, dok je Luxemburg nastojala razviti teoriju kapitalističke reprodukcije oslanjajući se na dijalektiku prostornosti. Komodifikacija kućnog rada predstavlja ključnu vezu luksemburgijanske kritike političke ekonomije i teorije socijalne reprodukcije: samo onda kada je veći dio populacije bez vlasništva i prisiljen prodavati radnu snagu na tržištu, uključujući i žensku radnu snagu, moguće je govoriti o sistemskom procesu akumulacije kapitala. Tržište se, radi akumulacije kapitala, održava širenjem na nekapitalističke prostore, integrirajući u produktivnu sferu populacije koje tradicionalno nisu bile dio tržišta.

Kućni rad nije produktivni dio tržišta i možemo ga tretirati kao eksterni element kapitalističke ekonomije. On nema razmjensku vrijednost i nema svoju cijenu, a ontološki nema ni status rada. Komodifikacija kućnog rada se u luksemburgijanskom analitičkom okviru može promatrati kao tipičan primjer ekspanzije kapitalizma na nekapitalističko polje. Od ranih 1970-ih nadalje, socijalno blagostanje se uvećava kroz inkluziju domaćinstva u tržišni promet. Čitav se niz različitih ekonomskih aktivnosti koncentrirao oko kućnog rada, brige i njege, i sličnih usluga koje tržište prethodno nije nudilo. Neoliberalizacija tržišta kroz uvođenje *part-time* ugovora o radu, fleksibilizacija radne snage i deregulacija rada te socijalnog zakonodavstva su sve fenomeni koji su povezani s krizom i stagflacijom 1970-ih, kada je neoliberalni režim formaliziran – djelomično i kroz ženski rad, odnosno komodifikaciju kućanskog rada.[05]

— Koje su glavne karakteristike kapitalističke proizvodnje i reprodukcije, s obzirom na povijesni kontekst u kojem se kapitalizam pojavio i postepeno generalizirao?

Marx je izvornu transformaciju društveno-vlasničkih odnosa locirao u Engleskoj, a ključni kotač promjene opisao kao eksproprijaciju zemlje. Uslijed novonastalih agrarnih odnosa, vlastelini počinju značajno zarađivati od renti koje preuzimaju direktno od dobrostojećih kapitalista-zakupaca, za razliku od malih proi-

03 Usp. Peter Hudis, "The Dialectic of the Spatial Determination of Capital: Rosa Luxemburg's Accumulation of Capital Reconsidered", 2014., dostupno na: http://logosjournal.com/2014/hudis/

04 Usp. Lise Vogel, *Marxism and the Oppression of Women. Toward a Unitary Theory*, Chicago: Haymarket Books, 2013. [1983].

05 O svemu ovome sam detaljnije pisala u: Ankica Čakardić, "From Theory of Accumulation to Social-Reproduction Theory. A Case for Luxemburgian Feminism", *Historical Materialism*, br. 25, 2018., 1–28 (http://booksandjournals.brillonline.com/content/journals/10.1163/1569206x-12341542).

zvođača koji nisu u stanju podnijeti rente pa ih se razvlašćuje i, konačno, postaju jeftina radna snaga. Meiksins Wood ističe da Marx ovako kontekstualiziran proces akumulacije naziva "stvarnom" prvobitnom akumulacijom, i to zato što je oštro pomakao fokus s klasično-ekonomske mitologije voluntarizma i poduzetništva, te naglasak stavio na historijsku ulogu društveno-vlasničkih odnosa u generiranju novih ekonomskih imperativa i sistemskog ulaganja u pospješenje radne produktivnosti. Upravo u tome treba tražiti izvore kapitalizma i tumačiti specifičnost njegove logike.

Iznimno veliki dio zemlje u srednjovjekovnoj Engleskoj u vlasništvu je vlastele i održavaju ga te obrađuju zakupci (*tenants*). Faktor koji će osobito utjecati na taj odnos u Engleskoj nestabilne su cijene zakupa, tj. nefiksirane rente. Dakle, iznose renti ne definira zakon, oni su u kontekstu deregulacije veoma fleksibilni i primarno situacijski određeni stanjem na tržištu. U takvoj kapitalističko-rentijerskoj atmosferi nastaju veoma specifični uvjeti reprodukcije, određeni izrazito kompetitivnim društvenim odnosima koji nikako ne odgovaraju ideji tržišta kao "prilike", već kao sile, nužnosti, egzistencijalne potrebe. Ako ovaj fenomen razmatramo u kontekstu klasne strukture engleskog društva, odmah uočavamo da se seljačka klasa morala podrediti imperativima tržišta i da to nije činila jer je u tržištu vidjela "priliku" za napredovanjem. Čak i ako su se angažirali na tržištu, seljacima zapravo nije odgovarala deregulacija cijena renti – više bi im se isplatilo ostati u direktnom posjedu svojih uvjeta egzistencije, kao zaštite od kompetitivnosti i tržišnih prisila.

Uloga slobodnih seljaka (*yeomen*) za ovu je analizu jako važna, kako to u svojim radovima ističe Brenner. Operativni princip Brennerove analize prije svega je istraživanje uloge tržišne prisile, nikako onoga što se u ortodoksnom ekonomskom ključu obično naziva tržišnim "šansama". Ako je u klasnoj analizi ove rasprave u fokusu sitni zemljoposjednik – farmer ili sitni proizvođač neke robe, treba imati u vidu da se oni ne nalaze u nekom idealnom socijalno-ekonomskom prostoru koji im nudi sve prilike za napredovanjem ili nametanjem na tržištu. Upravo suprotno, riječ je o iznimno uvjetovanoj situaciji u kojoj je odnos kompeticije, ili preciznije, imperativ aktivnog nadmetanja na tržištu, jedan od primarnih pokretača društva prema agrarnom kapitalizmu. Slobodni seljaci su zapravo imali ulogu tipičnog kapitalističkog zakupca koji je bio pod stalnim pritiscima kompetitivnog tržišta, koje se uskoro nametnulo kao jedini način ekonomskog opstanka. Na taj su način vlastelini i zakupci snažno ovisili jedni o drugima, ili konkretnije, o dinamici tržišta i svojem uspjehu u njegovim zadanim agrarno-kapitalističkim pravilima igre. Vlastelini ovise o profitu zakupaca, dok zakupci ovise o najmu.

Ferdinand Bol, "Upravni odbor gilde vinskih trgovaca", 1663. (izvor: wikipedia.org).

Meiksins Wood u svojim radovima o tzv. velikoj tranziciji dodaje da zakupci u srednjovjekovnoj Engleskoj nisu bili tek sitni proizvođači koji će najednom izrasti u kapitaliste. Stvar je ipak bila nešto složenija. Da pokušam sažeti tezu Meiksins Wood: zakupčeva specifična veza sa sredstvima proizvodnje, uvjeti pod kojima je imao pristup zemlji, u određenom smislu čine ga kapitalistom otpočetka. To znači da zakupac nije nekim čudom došao u situaciju da je najednom konačno bio u stanju apropririati višak za sebe, da je dobio mogućnost da se u ekonomskom smislu razvija ili ima najamne radnike koji za njega rade. Prije se radi o tome da su njegovi odnosi prema sredstvima vlastite reprodukcije (kojima je od samoga početka podređen, kao i svi najamni radnici koje je eventualno zaposlio), usmjereni tržišnim imperativima. Čini mi se da je to važan aspekt historijske analize kapitalizma.

06 Za detaljniji prikaz debata usp. prvi dio studije: Spencer Dimmock, *The Origin of Capitalism in England: 1400–1600*, Chicago: Haymarket Books, 2015.
07 Usp. Crawford Brough Macpherson, *Politička teorija posjedničkog individualizma*, Zagreb: Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, 1981. [1962.].
08 Isto.
09 Usp. npr: Mariarosa Dalla Costa i Selma James, *The Power of Women and the Subversion of the Community*, Bristol: Falling Wall Press Ltd., 1975. [1972.]; Leopoldina Fortunati, *The Arcane of Reproduction: Housework, Prostitution, Labor and Capital*, New York: Autonomedia, 1996. [1981.]; Silvia Federici, "Wages against Housework", u: *Revolution at Point Zero, Housework, Reproduction, and Feminist Struggle*, New York: PM Press/Autonomedia, 2012. [1975.].

— Što bi nam marksističke rasprave o ulozi buržoazije u prijelazu iz feudalizma u kapitalizam mogle otkriti o povijesnom razvoju koncepta vlasničkih prava kao temeljnog pravnog koncepta današnjeg političkog uređenja i paralelnom izostanku jednako moćnog pravnog zaštitnog mehanizma radničke klase i drugih, kapitalizmom opresiranih skupina?

Rasprave o ulozi buržoazije u povijesti društva veoma su raznolike. Mnoge debate su vođene i mnogi tekstovi na tu temu napisani, a neke su rasprave još uvijek aktualne.[06] U komparaciji doprinosa dvaju "tabora" ovoj temi, dakle, ortodoksno-marksističkog, koji prati Marxovu definiciju povijesti društva kao sukoba klasa, i političko-marksističkog, koji kreće od društveno-vlasničkih odnosa, meni se potonji čini plauzibilniji.

Kapitalizam je geohistorijski nastao u Engleskoj već u 14., 15. stoljeću, što znači da općeprihvaćena priča o tome da je kapitalizam nastao u europskim gradovima nakon Francuske revolucije, ili u 18. stoljeću, kada je već postojala razvijena industrija, nije točna. Meiksins Wood u svojim tekstovima upozorava na sljedeće: u Engleskoj vrlo rano nastaje kapitalistički način proizvodnje, ali ne i buržoaska klasa, za razliku od Francuske u kojoj možemo pratiti pojavu buržoazije kao novog klasnog subjekta, ali ne kao rezultata kapitalističkog načina proizvodnje. Dakle, situacija nije nimalo jednostavna ili jednolinijska. Zašto je pojava buržoazije – prema ortodoksno-marksističkim tumačenjima – važan historijski fenomen? Tvrdi se da je buržoazija, sukobivši se sa starim feudalnim režimom, historijski izvršila revolucionarni iskorak. U tom smislu, buržoazija je poput svojevrsne avangarde, ona je imala potrebu razoriti dotrajali feudalni monarhijski režim i stvoriti nešto novo: naravno, kapitalizam. Tako buržoazija – prema shvaćanju ortodoksnog marksizma – postaje "pokretač revolucije". S druge strane, politički marksizam smatra da se ova teorija bitno ne razlikuje od klasičnog komercijalizacijskog modela, a Brenner je čak naziva i "neosmitovskom". Ono što politički marksizam vidi kao ključni nedostatak ovog pristupa je ranije opisana uloga seljaka u tranziciji, dakle, naglašava kako je unutarklasna dinamika društva ključna za razumijevanje novonastalih društvenih odnosa, a ne samo međuklasni sukobi.

"Buržoaskom paradigmom" ortodoksni marksizam nudi okvir za razumijevanje uloge buržoazije u novonastalim društvenim uvjetima. Ortodoksni marksizam tvrdi da nova poduzetnička klasa – buržoazija – kooptira sa starom aristokracijom, i dakako crkvom, i da konsolidirani zajedničkim snagama uspostavljaju temelje za liberalnu državu koja pod firmom inkluzivnosti daje politička prava isključivo bijelim posjednicima, a ignorira sve druge društvene skupine. Riječ je o konceptu tzv. posjedničkog individualizma, kako to naziva Macpherson,[07] koji polazi od teze da su vlasnička prava bila osnova za uspostavu svih drugih pravno-apstraktnih prava: prava na "slobodu, bratstvo i jednakost". Država koja se pojavljuje u okviru ovako postavljenog liberalizma je "minimalna" (Lockeovim rječnikom), ona štiti samo buržoasku klasu, tj. posjednike.

Pravo na privatno vlasništvo nastalo je eksproprijacijom. Priča o vlasničkim pravima zapravo je priča o liberalnoj filozofiji koju možemo pratiti kroz kontekst filozofije društvenog ugovora, ali i kasnije kroz Hegelovu filozofiju kao kritiku kontraktualizma.[08] Engelsova knjiga *Podrijetlo porodice, privatnog vlasništva i države* također je nezaobilazno štivo u tom kontekstu.

— Marksističke feministkinje, inzistirajući na povezanosti patrijarhata i kapitalizma, ukazuju na analitičke manjkavosti upotrebe pojma "patrijarhat" kao transhistorijske kategorije te ga redefiniraju unutar polja proizvodnih odnosa i reprodukcije društva. Kakvi su u tom kontekstu doprinosi tzv. teorije socijalne reprodukcije analizi rodne opresije žena u kapitalizmu?

Raspravu o vezi kapitalizma i patrijarhata u povijesti društvene teorije povele su socijalističke, marksističke i materijalističke feministkinje. S jedne strane, feministkinje koje su podržavale kampanju "nadnice za kućni rad" u dvosistemskom analitičkom ključu nude jedan pristup analize (Mariarosa Dalla Costa, Selma James, Leopoldina Fortunati, Silvia Federici i dr.).[09] Dvosistemske teorije tvrde da je opresiju žena nužno tumačiti kroz aspekt porodice, jer se paralelno uz podređenost žena, ali generalno i radničke klase na tržištu rada, određeni tip opresije događa i kroz patrijarhalni režim unutar porodice, gdje specifična rodna podjela rada generira neke zadatke, ali i proizvodi višak vrijednosti. Drugi (materijalistički) pristup Christine Delphy nastaje u razumijevanju društvene reprodukcije kao serije akcija unutar kućne sfere koje ona vidi kao poseban način

proizvodnje.[10] Konačno, Lise Vogel nudi "unitarni" pristup, prema kojem društvena reprodukcija znači istovremenu reprodukciju radne snage i klasnog društva.[11] Potonji pristup, tzv. teorija socijalne reprodukcije, čini mi se daleko najplauzibilnijim za analizu ženske opresije.

Najjednostavnije rečeno, na primjeru klasičnog industrijskog rada, reprodukcija bi podrazumijevala osiguravanje radnih operacija i njihovih regularnosti, ulaganje u mašine, tvornice i sirovine. Kada se strojevi pokvare, potrebno ih je popraviti, zamijeniti ili kupiti nove. Osim toga, za proizvodnju je potrebno osigurati i radnu snagu, koja ujedno reproducira društvene odnose. Baš kao i strojevi, kada radnice/ci ostare ili umru one/i bivaju zamijenjeni, dok one/i u radnom dobu moraju jesti, odmarati se i obnavljati snagu, ne bi li u potpunosti bili spremni za rad. U kapitalističkom načinu proizvodnje, kapitalist kroz tržište osigurava sredstva potrebna za rad tvornica i radničke nadnice. Nadnički rad omogućava radničkoj klasi da si priskrbi artikle i usluge neophodne za život (poput hrane, odjeće, troškova domaćinstva). Međutim, te se potrebe ispunjavaju u domaćinstvu, a ne na tržištu. Štoviše, da bi se netko hranio potrebno je da uzme u obzir pripremu hrane, ako kupuje odjeću, ona mora biti oprana i održavana, a starijim članovima porodice ili djeci treba osigurati brigu i njegu. Za razliku od rada u "produktivnoj" sferi društva, kućni rad pripada "reproduktivnoj" sferi. Kućanski rad ne možemo tumačiti kao produktivni rad, jer ne proizvodi višak vrijednosti, nego isključivo uporabne vrijednosti, koje nisu tržišne i razmjenske. U konačnici, i kapitalisti i radnici konzumiraju, na jedan ili drugi način, hranu pripremljenu kod kuće, odjeća im mora biti oprana ili ovise o nekom drugom reproduktivnom radu. Zbog toga su njihov život i rad u produktivnoj sferi posredovani nizom aktivnosti koje pripadaju sferi domaćinstva. Veliki dio problema leži u činjenici da i radnička i kapitalistička klasa percipiraju reproduktivni rad kao samorazumljiv, dat i prirodan. Ovaj strukturni i prostorni jaz između reproduktivne i produktivne sfere društva indicira osnovni razlog opresije žena u kapitalizmu.

Teorija socijalne reprodukcije (*social reproduction theory*) reproduktivne režime u feudalizmu i kapitalizmu ne tumači isključivo po rodnoj liniji ili tek u okviru porodice, nego unutar ukupnog procesa društvene reprodukcije (dakle, istovremeno u kućanstvu i na tržištu). Izmještajući aspekte reprodukcije izvan porodice, ta nam teorija pruža validan analitički alat kojim možemo, primjerice, pristupiti i pitanju ženskog migrantskog rada kao posve novom tipu reprodukcije koji se odvija izvan obitelji i, kao potpuno komodificiran, održava srednjoklasna kućanstva čija je funkcionalnost narušena tekućom ekonomskom krizom i povlačenjem socijalnih uloga države.

Treba napomenuti da, osim postojećih debata o reprodukciji i značenju reproduktivnog rada u okviru proizvodnje uporabnih i razmjenskih vrijednosti, koje se vode između socijalističkog, materijalističkog i marksističkog feminizma, u marksizmu uopće postoji dugotrajna debata između ortodoksnije linije te linije koja se više bavi aspektima nadgradnje. Primjerice, altiserijanska analiza u određenoj se mjeri fokusira na pitanja ideologije, dok se deridijanska gubi po apstraktnim i često nerazumljivim pasažima dekonstruktivizma. Čini mi se da je tu raspravu dosta iscrpno razradio Perry Anderson[12], tematizirajući problem tzv. Zapadnog marksizma i kritizirajući poststrukturalističko gušenje klasne analize. Lise Vogel, a onda i Cinzia Arruzza, ali i David McNally, uključujući politički marksizam, uviđaju da nam pretjerano odvajanje baze od nadgradnje, odnosno zanemarivanje klasnog pitanja, uz inzistiranje na kulturnoj i ideološkoj analizi, otežava suočavanje s izvorima socijalno-ekonomskih pitanja koja su danas relevantna. To je, pored ostaloga, utjecalo i na teorijsko odvajanje kategorija klase i roda, gdje se rodni režim prečesto definira kroz ideološke (ako hoćemo, jezične) parametre na uštrb klasne analize, o čemu je, primjerice, detaljnije pisala i Cinzia Arruzza[13] u svojim kritičkim osvrtima na tekstove Judith Butler.

— Često naglašavate koliko je važno političku borbu za ženska (ali i druga manjinska) prava voditi na obje fronte – u javnoj, kao i u privatnoj društvenoj sferi, i da emancipacijske borbe moraju imati antikapitalistički predznak. Možete li to pojasniti u kontekstu sve intenzivnije radikalizacije konzervativnih struja u društvu?

Sa svakom krizom proizvodnje i reprodukcije, institucionalna (državna) aparatura guši stečena socijalna, ekonomska i politička prava, kako bi u materijalnom smislu očuvala postojeće proizvodne odnose (dakako, i financijsko tržište) ili da bi ih restaurirala. Programi

10 Usp. Christine Delphy, "A Materialist Feminism Is Possible", prevela Diana Leonard, *Feminist Review*, 4, 1980., 79–105.

11 Usp. Lise Vogel, *Marxism and the Oppression of Women. Toward a Unitary Theory*, Chicago: Haymarket Books, 2013. [1983].

12 Usp. Perry Anderson, *Razmatranja o zapadnom marksizmu*, Beograd: BiGZ, 1985. [1976.]

13 Usp. Cinzia Arruzza, "Gender as Social Temporality: Butler (and Marx)", u: *Historical Materialism*, br. 23 (1), 2015., 28–52. Prijevod dostupan na http://slobodnifilozofski.com/2017/01/rod-kao-drustvena-temporalnost-butler-i-marx.html

strukturne prilagodbe usmjereni su i na provođenje mjera štednje u područjima kao što su žensko reproduktivno zdravlje, što se, primjerice, reflektira na problematiku prava na pobačaj, dok se gdjegod i kadgod je moguće dovodi u pitanje pravo na javno dostupno obrazovanje, zdravstvenu i socijalnu skrb itd. To su ključna feministička pitanja danas. Društvo pokušava održati *status quo*, dok su konkretna rješenja za krizu koja se nude u pravilu konzervativna. Naglasak se stavlja na obitelj kao temeljnu društvenu i moralnu jedinicu, na koju država preusmjerava cijeli set socijalnih uloga. Riječ je o klasičnom neoliberalnom *outsourcingu*.

Paralelno s krizom u proizvodnji, koja započinje 2008. godine te se manifestira i kao proces deindustrijalizacije te sustavno zatvaranje radnih mjesta, te paralelno s uvođenjem mjera štednje koje guše javnu upravu i sl. – odvija se i kriza reprodukcije. U tom smislu, vrlo je važno ukazivati na povezanost tržišta s "netržišnom" sferom. To bi značilo da kada danas artikuliramo društveno-ekonomske probleme iz lijeve perspektive i kanimo razvijati antikapitalističke strategije otpora, moramo istovremeno uključiti i aspekt reprodukcije i aspekt proizvodnje. U bitkama za radnička, socijalna i uopće materijalna prava nužno moramo postavljati pitanja koja se tiču seksizma, roda i seksualnosti. S druge strane, u bitkama koje definiramo kroz feminističku borbu, nužno moramo uključivati radničke, klasne i socijalne zahtjeve. Suvremena progresivna borba mora stalno upozoravati na integralnu povezanost proizvodnje i reprodukcije, jedino tako – eventualno – zahvaćamo kapitalizam u svom totalitetu. Premda su vremena veoma loša, a sve naše borbe usmjerene na zadržavanje postojećih prava (pravo na pobačaj, radnička, socijalna, mirovinska prava i sl.), za suvremenu je ljevicu od neizmjerne važnosti da pored tih nužnih, reformističkih borbi, što je više moguće gura svoje teorijske i praktične borbe u socijalističkom smjeru. Tvrdoglavo, korak po korak.

Preneseno sa Slobodni Filozofski (14. travnja 2018.): http://slobodnifilozofski.com/2018/04/kapital-drustveni-odnos.html
Dijelovi intervjua prikazani su u prilogu o kapitalizmu dvanaeste epizode edukativno-mozaične emisije "Promjena okvira", emitirane 24.2.2017. na TV Istra.

ČOVIĆ, BARTUL

S roguljama boj smo bili

Povijesne okolnosti uspostave NDH

Ekspanzionističke težnje Hitlerovog Trećeg Reicha i Mussolinijeve Italije bile su direktan povod Drugom svjetskom ratu koji je službeno započeo njemačkom invazijom na Poljsku, septembra 1939. godine. Prema planovima vojnih i ideoloških predvodnika Sila osovine, ujedinjena fašistička Europa trebala je biti oformljena oko osovine Rim – Berlin i niza profašističkih satelitskih država. Može se reći da je, do kapitulacije Italije 1943. godine, ovaj plan u nekim segmentima i sproveden. Svaki od kvislinških režima uspostavljenih intervencijom njemačke i/ili talijanske vojne sile karakterizirao je niz specifičnosti, a ono što ih je ujedinjavalo bio je ekstremni antiboljševizam i u većini slučajeva provođenje rasnih zakona s genocidnim posljedicama. Rat je na naše područje stigao u proljeću 1941. godine kada je Kraljevina Jugoslavija, nakon brzog sloma, okupirana i rasparčana na kvislinške državice: Slovenija je bila pod direktnom okupacijom Njemačke; na čelo okupirane Srbije postavljena je vlada Milana Nedića; veći dio Crne Gore, Kosova i Makedonije okupirali su Talijani; u Hrvatskoj je 10. aprila stvorena tzv. Nezavisna Država Hrvatska na čelu s "poglavnikom" Antom Pavelićem, vođom ustaškog pokreta.

NDH su službeno priznale Njemačka, Italija, Finska, Mađarska, Bugarska, Rumunjska i Španjolska. "Neutralna" Švicarska s NDH je sklopila trgovački dogovor, kao i Višijevska Francuska koja je još iz doba Mačekove Banovine Hrvatske imala svoj konzulat u Zagrebu. Vatikan nikada nije *de iure* priznao ustašku državu, ali je u nju poslao neslužbenog diplomatskog predstavnika. Rimskim ugovorima ustaše Mussoliniju prepuštaju dio teritorija. Italija je dobila gotovo cijelu Dalmaciju – područje Zadra, Šibenika, Splita, sve otoke izuzev Brača, Hvara i Paga, Boku Kotorsku te dijelove Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, a NDH je bila podijeljena na njemačku i talijansku interesnu sferu. Talijani su svoju sferu podijelili na tri okupacijske zone: prvu, koja je direktno priključena Italiji; drugu, u kojoj ustaše nisu smjeli podizati nikakve vojne objekte ni držati ratnu mornaricu; i treću, koja je potpala pod vojnu i civilnu vlast NDH. Ustaška politika prema njemačkom okupatoru nije bila bitno drugačija. To vidimo iz servilnog tona telegrafske poruke koju je 15. aprila 1941. godine Ante Pavelić uputio Adolfu Hitleru:

* "S roguljama boj smo bili" stih je pjesme kordunaškog seljaka Steve Šarca koja govori o počecima partizanske borbe u Hrvatskoj. *Kad fašisti zavjet daše, Da unište što je naše / Tada mirna sela naša, Nastradaše od ustaša. / Staro, mlado, redom kolju, Da Hitleru pune volju. / Bježi raja od pokolja, Sad je šuma kuća bolja. / Sa zgarišta dim se vije, A grohotom smrt se smije. / I ja mlađan zgrabi vile, Pođe u boj protiv sile. / Kad sam stigo u planinu, Onđe nađe braću milu. / S roguljama boj smo bili, Dok smo puške zadobili. / Sad imamo puške vite i topove ubojite. / Narod našu vojsku hrani, A ona ga od zla brani. / Nama Tito komanduje, Cio svijet za nas čuje. / Napred, kaže, moji tići, Moji hrabri Jugovići! / Nema slave bez pobjede, Niti sreće bez slobode!* Vidi: Dušan Baić, *Kotar Vrginmost u NO borbi 1941 – 1945* (Beograd: Općinski odbor Saveza boraca NOR-a Vrginmost, 1980), 249.

> "Fireru, Duboko dirnut potvrđujem Vam prijem telegrama kojim ste mi izrazili priznavanje Nezavisne Države Hrvatske od strane Njemačkog Rajha. U ime cijelog hrvatskog naroda, a naročito u svoje vlastito ime zahvaljujem Vam, Fireru, za veliko povjerenje koje ste ukazali hrvatskom narodu i meni s molbom da primite uvjeravanje da ćemo u čitavoj budućnosti pokazati da smo dostojni tog povjerenja. Uvjereni smo i u najdublju zahvalnost i divljenje za pobjedonosne jedinice Sila osovine. Ljubav i divljenje hrvatskog naroda za Firera Velikog Njemačkog Rajha su bezgranični."[01]

Ustaška stranka nije uživala masovnu podršku među narodom.[02] Međutim, direktna vojna podrška Sila osovine omogućila im je stjecanje političke kontrole i izgradnju represivnog aparata za provođenje planova o progonu komunista, Židova, Roma i Srba, s naročitim naglaskom na potonje. Kao što navodi povjesničar Filip Škiljan:

> "dok je genocidni odnos prema Židovima i Romima u NDH – unatoč autohtonoj tradiciji antisemitizma koja u Hrvatskoj nije bila ni bolja ni gora nego u drugim europskim društvima – ipak dobrim dijelom bio određen i 'vazalnim' odnosom NDH prema Trećem Reichu, a odnos prema muslimanima lakonski određen sintagmom 'cvijet hrvatskog naroda', odnos prema Srbima bio je krucijalan za ostvarenje ekskluzivističke autodefinicije NDH kao države isključivo hrvatskoga naroda."[03]

Od svojih samih početaka i ideološko-kadrovskog razvoja u Mussolinijevoj Italiji u vremenu tzv. prve emigracije – grupe osnivača ustaškog pokreta okupljenih oko Pavelića – ustaše su jasno definirali svoje stavove, naročito glede "srpskog pitanja". Ustaška *Načela* iz 1933. godine u svojoj 11. točki navode da "u hrvatskim narodnim i državnim poslovima u samostalnoj i nezavisnoj hrvatskoj državi ne smije odlučivati nitko, tko nije po koljenima i po krvi član hrvatskog naroda." Srbe se u ustaškim pamfletima proglašavalo stranim elementom u hrvatskim zemljama naseljenim u vrijeme turskih osvajanja, dijelom "bizantskog kulturnog kruga", zakletim neprijateljima Zapada i katolicizma, a razlike između Srba i Hrvata ustaše su tumačili kao demarkacijsku liniju između istočne i zapadne Europe. Značajni ideološki temelj i inspiraciju imali su u pristalicama pravaštva Ivi Pilaru (čije ime nosi jedini javni znanstveni institut osnovan nakon osamostaljenja Hrvatske od Jugoslavije) i Milanu Šufflayu (čije ime nosi ulica u Zagrebu) koji nikada nisu bili pripadnici ustaškog pokreta, ali su utrli dobar dio puta rasističkoj teoriji na ovim prostorima.

Tako je Pilarovo djelo *Uvijek iznova Srbija* (njem. *Immer wieder Serbien*) objavljeno u nacističkoj Njemačkoj 1933. godine niti punih mjesec dana nakon stupanja Adolfa Hitlera na mjesto kancelara, a Ante Pavelić je u svojoj publikaciji *Uzpostava hrvatske države, trajni mir na Balkanu* ocijenio Pilarov tekst *Južnoslavensko pitanje* (njem. *Die südslawische Frage*) "ključnim za razumijevanje Srba i zašto se s njima ne može živjeti u istoj državi."[04] Šufflay je hrvatski nacionalizam držao posebnim radi njegove lojalne službe "bijelom zapadu" i pozivao na "obnovu Tomislavove države". Ovakve srbofobne i rasističke interpretacije povijesti činile su okosnicu ustaškog mitsko-simboličkog korpusa sve do 1945. godine. Jedan od sugestivnijih članaka objavljenih u emigrantskom listu *Ustaša* jula 1932. godine nosio je naslov "Treba klati" ispod kojeg stoji:

> "Ono što pije krv hrvatskoga naroda treba poklati da se više nikada to zlo u hrvatskoj sredini ne pojavi."[05]

Sve ove prijetnje i najave realizirane su ubrzo nakon 10. aprila 1941. godine. Već prije kraja prvog mjeseca NDH donijete su zakonske odredbe o obrani naroda i države i zabrani upotrebe ćirilice na cijelom teritoriju NDH. Po uzoru na njemačke rasne zakone, 30. aprila donosi se odredba poglavnika o "Zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda" koja zabranjuje brak "arijevaca" i Židova, a sredinom maja donijeta je odredba poglavnika o prijekim sudovima.[06] Sve ove odredbe bile su tek legislativni preduvjet za val terora kakav u modernoj hrvatskoj povijesti do tada nije bio zabilježen. Obzirom na sve navedene ideološke karakteristike ustaštva, kao i njihovo provođenje u praksi, možemo se u potpunosti složiti s tezom Filipa Škiljana koji je ustaštvo definirao kao ideologiju istrebljenja.

01 *Zločini na Jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Tom I, Knjiga 1: Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941. godine (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1993), 14–15. Dostupno na: http://www.znaci.net/zb/4_25_1.htm.

02 Pored ilegalne KPJ najveću podršku među narodom u prijeratnom razdoblju uživao je HSS, stranka kompleksne i višedimenzionalne prošlosti. Dok je s jedne strane u svojim počecima stranka kroz zahtjeve za proširenje glasačkog prava na seljake artikulirala snažnu plebejsku i antiklerikalnu liniju, pa čak i bila dio Krestinterne (Seljačke internacionale), njen vrh je kasnije, naročito pod Vladkom Mačekom, izvršio diplomatsko i ekonomsko približavanje Hrvatske Trećem Rajhu. U prilog tezi o nevelikoj popularnosti ustaške vlasti među narodom govori i dokument s Nürnberškog suđenja: "In setting up the Croatian government, the Germans, instead of employing the services of the Farmers' Party, which was predominant in the country, established an administration with Dr. Ante Pavelitch at its head. Dr. Pavelitch was brought in from Italy along with others of his group and established as the governmental head of the state of Croatia even though his group represented only an estimated five per cent of the population of the country."
Vidi: United Nations War Crimes Commission, *Law Reports of Trials of War Criminals*, sv. 8 (London: The United Nations War Crimes Commission by His Majesty's Stationery Office, 1949), 72–74. Dostupno na: http://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/Law-Reports_Vol-8.pdf.

03 Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH* (Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2014), 12.

04 Nevenko Bartulin, *The ideology of nation and race: the Croatian Ustasha regime and its policies towards minorities in the Independent State of Croatia, 1941 – 1945*

Ustaški zločini

Prvi poznati masovni zločini ustaša u NDH dogodili su se već aprila 1941. godine. Neki od primjera su ubojstvo 25 srpskih stanovnika selā u okolici Slavonskog Broda koje su ustaše na putu za zatvor u Novoj Gradiški odlučili strijeljati ili pokolj 184 srpska seljaka u Gudovcu pored Bjelovara, a činjenica koja najbolje svjedoči o unaprijed pripremljenom genocidnom planu jest brza uspostava prvih koncentracijskih logora. Najprije je podignut logor Danica, nedaleko od Koprivnice, 15. aprila 1941. godine. Prema poimeničnim podacima, kroz ovaj logor prošlo je 3.358 logoraša dok ih je u samoj Danici život izgubilo između 200 i 300. Mjesto uz koje se vezuje najmasovnije stradanje civila ljeta 1941. godine jest logor Jadovno u Lici. Logorski sustav sačinjavali su zatvor u Gospiću, logor na Velebitu i logor Slano na otoku Pagu. U Jadovnom su završili brojni konvoji logoraša iz Danice i drugih sabirnih centara po cijeloj Hrvatskoj. Prema poimeničnim podacima Đure Zatezala, u Jadovnom je od kraja aprila/početka maja do 25. augusta 1941. godine pobijeno 10.502 ljudi, ali ta brojka nije konačna. Prema znanstveno utemeljenoj pretpostavci Muzeja žrtava genocida iz Beograda, u ovom logorskom kompleksu stradalo je između 16.000 i 17.000 žrtava.

Dobar dio ustaškog terora u idućim mjesecima bio je usmjeren prema području Banije, Korduna, Like, Bosanske Krajine i nekim dijelovima Hercegovine pošto su tim regijama na određenim lokalnim razinama Srbi činili relativnu ili čak apsolutnu većinu. Prijeratni kotar Donji Lapac u kojem se nalazi Srb upravnom je podjelom NDH pripao velikoj župi Krbava i Psat, sa sjedištem u Bihaću, na čije čelo kao veliki župan 1941. godine dolazi Ljubomir Kvaternik. U Gospiću, sjedištu velike župe Lika i Gacka, ustaška organizacija postojala je još prije rata te je uspjela izvršiti svjetonazorski utjecaj na dio stanovništva hrvatskih sela u donjolapačkom kotaru, kao što je Boričevac. Za velikog župana Like i Gacke u junu je imenovan zloglasni Jurica Frković, jedan od utemeljitelja logora smrti u Jadovnom. Maja 1941. godine formirana je ustaška vlast u Kulen Vakufu, mjestu na rijeci Uni uz današnju granicu Hrvatske i BiH. U tu malu bosansku varošicu stigla je satnija iz Bihaća s oko 70 ustaša i domobrana, a uskoro im je stiglo i pojačanje pa je formirana i ustaška bojna kao dio ustaških snaga koje su na tom području brojile oko 2.000 ljudi. U Donjem Lapcu bio je pomoćni ustaški odred s grupom domobrana iz sastava 12. pješačke pukovnije Gospić, a u Srbu je stacioniran pomoćni ustaški odred s 15 ustaša te grupa domobrana iz sastava 12. domobranskog puka u Gospiću. Po većim selima kotara, gdje su ranije postojale žandarmerijske stanice, formiraju se oružničke postaje i pomoćni ustaški odredi jačine 5 i više ustaša.[07]

Detalj sa spomenika ustanku naroda Hrvatske u Srbu kipara Vanje Radauša, učesnika NOB-a (izvor: SNV / Jovica Drobnjak).

Tako je u veoma kratkom roku svako selo donjolapačkog kotara i njegova okolina premrežena ustaškim vojnim aparatom, što im je omogućilo stalnu kontrolu nad stanovništvom. Ubrzo su počele prve represivne mjere.

> "Tražili su i oružje koje nije vojne numeracije, pa i stare kubure iz vremena turske vladavine, samo da u rukama srpskih ljudi nema nikakva oružja. Uz to odvodili su viđenije ljude, svoje bivše komšije i poznanike. Nastala su jadna vremena te se više ne poznajemo. Ustaška vlast je preko noći postala sila od koje treba da svako strepi. Iz dana u dan su odvodili grupe ljudi. Na udaru su bili najprije viđeniji ljudi: ljekari, sveštenici, učitelji, trgovci, službenici, radnici, zanatlije, studenti, oficiri, podoficiri i viđeniji seljaci. Dakle, svi oni koji su mogli u datom momentu povesti narod."[08]

(Ph.D. Diss, University of New South Wales, 2006), 175-186.
05 Škiljan 2014, 26-40.
06 Zločini NDH, 23-36.
07 Milan R. Obradović, "Zločini u kotaru Donji Lapac od 1941. do 1945." u: *Kotar Donji Lapac u narodnooslobodilačkom ratu: 1941-1945.* (Karlovac: Historijski arhiv, 1985), 821-847.
08 Isto, 825.

09 Isto, 829.
10 Isto, 833.
11 Isto, 832-836.
12 Izvještaj krilnog oružničkog zapovjedništva Gospić od 12. jula 1941. zapovjedniku 1. hrvatske oružničke pukovnije o klanju, ubijanju, paljenju i pljački srpskog življa u selu Bubanj. Vidi: Zločini NDH, 319-323.

Do izbijanja ustanka na području donjolapačkog kotara pohapšeno je ukupno 270 ljudi. Primjerice, 15. maja 1941. godine četrnaestorica ustaša iznenada su blokirali kuću Petra Majstorovića, paroha u Doljanima, selu na putu između sela Brotinje i Boričevca. Njega i sina Milojka odveli su u zatvor Donji Lapac te su ih kamionom ubrzo prebacili u Gospić gdje su ih mučili. Ostali su zajedno više od mjesec dana. Prota je nađen obješen, a nedugo potom Milojko je bačen u provaliju Jadovno. Uoči napada Njemačke na SSSR, 19. juna, u selu Bubanj uhapšeno je šestero muškaraca za vrijeme rada u polju i ubrzo pobijeno u obližnjem zatvoru. Isto se dogodilo i u selima Doljani, Mišljenovac, Donji Srb, Donji Štrpci, Begluci, Birovača, Bušević te Kestenova odakle je 19. i 20. juna odvedeno ukupno 74 ljudi, uglavnom zemljoradnika. Na sam dan ustanka, 27. jula, opkoljeno je selo Meljinovac iz kojeg su odvedeni svi muškarci. U Meljinovcu je uhapšeno 54 ljudi – što je najveća grupa pohvatana u jednom selu u jednom danu na području Donjeg Lapca – koji su nedugo zatim ubijeni na lokalitetu "Delić jama". Nešto ranije, 53 ljudi odvedeno je iz sela Nebljusi do Boričevca gdje su zaklani nad obližnjom jamom. Publicirani su poimenični podaci o svih 107 stradalih osoba iz Meljinovca i Nebljusa.[09]

Nažalost, ovo nisu bili najteži ustaški zločini do izbijanja ustanka. U prva tri julska dana 1941. godine izvršena je ustaška ofenziva na civilno stanovništvo u selima Donja Suvaja, Lički Osredci i Bubanj, sva u neposrednoj okolini Srba. Popodne 1. jula u Suvaju je pristiglo deset kamiona s ustašama iz Gospića. O masakru koji je trajao dva sata svjedoči Dane Košić:

> "Tek što sam ušao u selo, čuo se dječiji glas. Neko dijete me zvalo: Ćića Dane, ćića Dane! Dijete je mene poznavalo i ja sam mu se odazvao. Ubrzo dijete je prišlo meni, svo je bilo krvavo i vidjela se rana oko vrata kako je valjda udareno nožem ili metkom, pa je rana jako krvarila, tako da mu je sva košuljica bila krvlju zalivena. Bio je to Boško, sin popa Spase Lavrnje. Pitao sam ga gdje mu je mama. Mali mi rekao da je u kući. Uzeo sam Boška za ruku i poveo ga kući, ali je u kući mrtva ležala njegova majka Ljubica, rasječenog stomaka. Ljubica je nekoliko dana bila pred porođajem. Dijete izvađeno i nožem izbodeno ležalo je pored mrtve majke. Idući dalje naišao sam na kćerku od brata, Jeku, koja se bila sklonila pod jasle. Tek nekoliko koraka dalje susreo sam se sa žandarima i nekoliko ustaša. Pitali su me čije je to dijete. Rekao sam im da je popa Spase. Uzeli su od mene malog i, tu u neposrednoj blizini, i njega ubili. Nije mi pošlo za rukom da ga spasim. Dobro sam i ja ostao. Spasio me je žandar Marko Culjat, izazvao me i sklonio od ustaša. Tako sam izbjegao sigurnu smrt."[10]

Toga dana u Suvaji na najbrutalniji je način pobijena 161 osoba. U pokolju je ubijeno 31 dijete mlađe od pet godina te 39 djece od pet do petnaest godina.

Dan nakon stravičnog zločina u Suvaji, ista grupa od oko 150 ustaša napala je selo Lički Osredci čije je stanovništvo, čuvši za događaje u Suvaji, većinom pobjeglo u šumu. Pohvatano je i pobijeno 32 stanovnika sela i zapaljeno je više kuća. Odgovornost za zločine u Suvaji i Osredcima snose župan Ljubomir Kvaternik i Maks Luburić, glavni komandant ustaške jedinice koja je izvršila pokolje. Trećeg dana jula na redu je bilo selo Bubanj, čiji stanovnici nisu znali što se prethodnih dana dogodilo njihovim susjedima desetak kilometara dalje.[11] U pokolju u Bubnju sudjelovale su i ustaše iz Boričevca na čelu s Milom Markovinovićem. Ustaški izvori o ovom događaju govore:

> "Pomoćni Ustaški odred otišao je odmah za selo Bubanj i tamo koga su stigli klali, ubijali iz pušaka i puškomitraljeza i to bilo u kući, pred kućom i napolju, a bez obzira na pol i dobu. Tako isto su zapalili izvjestan broj kuća u istom selu. Ovo je učinjeno u toku 3. srpnja 1941. godine po podne [...] također su došli i naročito vršili pljačku, tjerajući stoku iz staja i sa pašnjaka, kao i zalazeći u kuće, uzimajući raznu robu. Ovo ubijanje, paljenje i pljačka trajalo je u izvjesnoj mjeri još i sutradan 4. srpnja 1941. godine sve dok nije intervenisao Ravnatelj redarstva Županije Bihać."[12]

Povjesničar Đuro Zatezalo zapisao je svjedočanstvo Rade Radakovića:

> "Svoju trinaestu godinu zapamtio sam po najvećim mukama i patnjama koje sam imao u životu. Selo Bubanj, u lapačkom kotaru, vatrom, bajonetama i puškama poharale su ustaše i domobrani. Ustaše su svoj posao počele rano u jutro i moglo je biti oko 10 sati kad su stigle do naših kuća. Koga su god zatekli ubijali

su, klali, pa i bacali u zapaljene kuće. Nisu u svom zvjerskom nagonu poštedjeli ni žene niti djecu. U mojoj kući su zatekli krvnici: moju majku, mlađu sestru, strinu i mene. Svima su nam naredili da legnemo. Sve vrijeme dok su one lijegale razmišljao sam kako da pobjegnem. To su ustaše primijetile pa su mi zaprijetile krvavom bajonetom na puški te sam i ja morao leći. Po nama prosuše kišu kuršuma, ali mene je samo jedan pogodio u lijevu ruku. Majka i strina su odmah izdahnule, a sestra je onako ranjena jaukala pa je iznad nje prišao jedan ustaša i bajonetom joj nekoliko puta prosjekao glavu. Drugi je prišao meni i zario mi bajonetu u lijevu plećku. Izdahnula je moja mala sestra. Ja sam se pretvarao da sam mrtav. Onda ustaše odoše iz kuće. Ustanem i pokušam otvoriti vrata već zapaljene kuće. Evo ih opet. Ponovo legnem. Poviriše u kuću i jedan reče: 'Lako je majci za ove', i odoše."[13]

U Bubnju je ukupno pobijeno 83 ljudi, od čega 43 žene i 37 djece mlađe od petnaest godina.

Ovo je iskustvo ustaškog terora, u puno većoj mjeri nego politička pripadnost, bilo pokretačko gorivo narodnog ustanka koji je izbio dvadesetak dana kasnije. Narod koji je u ovako kratkom razdoblju svjedočio brutalnom prolijevanju nevine krvi bio je suočen s prijetnjom potpunog istrebljenja i jedini izlaz imao je u podizanju na oružje i odlučnoj borbi. Ustaše će na ustanak, koji je buknuo s obje strane rijeke Une i krenuo se stihijski širiti Likom, Bosnom i Kordunom, odgovoriti još žešćim represijama zbog kojih će ustanak biti sve masovniji. Ustanak koji je izbio na području višestruko ispresijecanom različitim etnokonfesionalnim strukturama, na kojemu je ustaška vlast u ime "arijske krvi i časti" jednoga naroda brutalno tlačila drugi, bio je izložen prijetnji da i sam ne preuzme revanšistički i nacionalno-ekskluzivistički obrazac. Međutim, kao najangažiraniji sudionici i vođe ustanka ubrzo će se nametnuti članovi Komunističke partije, grupe koja se za ovaj trenutak, borbom protiv policijske torture u Kraljevini Jugoslaviji i fašizma u Španjolskoj, pripremala godinama. Upravo njima, hrvatskim, srpskim i drugim jugoslavenskim komunistima koji su kroz socijalnu i klasnu borbu gradili organizacijsku strukturu Partije u periodu uoči 1941. godine možemo zahvaliti što 27. jula nije ostao upamćen kao početak rata između Srba i Hrvata, već kao početak antifašističke borbe kojoj su se priključili svi narodi na ovim prostorima.

Bratstvo i jedinstvo – politička dimenzija borbe

"Zaklinjem se da iz ruku neću ispustiti oružje sve dok posljednji fašistički okupator ne napusti moju zemlju, sve dok posljednji ustaški gad ne bude iskorijenjen.
Zaklinjem se da ću se neprijatelju, koji je, pomoću domaćih izdajnika i plaćenika, porobio i opljačkao moju zemlju, klao i ubijao moj narod, žene i djecu, otimao žito, moj trud i muku i izgonio me sa mog djedovskog ognjišta – osvetiti nemilosrdno, da ću mu nanositi udarac, krv za krv, smrt za smrt.
Zaklinjem se da ću se u nemilosrdnoj borbi protiv ustaških razbojnika čuvati i kaniti svakog samovoljnog ispada i osvećivanja nad mirnim stanovništvom, ženama i djecom, ma kakve vjere i narodnosti bili; zaklinjem se da ću svagdje i uvijek zastupati misao bratstva i zajedničke borbe Srba, Hrvata i Muslimana za čišćenje moje zemlje od zajedničkog neprijatelja, protiv fašističkog okupatora i domaćih izdajica i plaćenika, bili oni iz srpskih, hrvatskih ili muslimanskih redova.
Zaklinjem se da ću prije umrijeti nego odati sebe ili svoje drugove i našu svetu borbu, da ću prije umrijeti nego pljačkom ili samovoljnim nasiljem okaljati zastavu, pod kojom se borim.
Ako prekršim ovu svetu zakletvu, ako pokažem slabost, malodušnost, kukavičluk, nedisciplinovanost i zlonamjernost, ako izdam interese svoga naroda – NEKA SRAMNO PADNEM OD RUKU SVOJIH DRUGOVA!"[14]

Ovo je tekst partizanske zakletve koji je sastavio narodni heroj Marko Orešković, španski borac, član CK KPJ i jedan od organizatora ustanka u Lici. Nju su ubrzo nakon izbijanja ustanka polagali borci prvih partizanskih vodova u Srbu, Nebljusima i drugim mjestima donjolapačkog kotara, a inzistiralo se i na nošenju crvene petokrake na kapama. Tekst predstavlja sublimaciju odnosa Partije prema ustanku, koja će u prvim godinama rata u svim svojim agitacijskim djelatnostima apsolutnu prednost davati konceptu "bratstva i jedinstva" i internacionalnoj suradnji, a partizanske će borce upućivati na borbu protiv okupatora i kvislinga, a ne protiv drugih, bratskih naroda. Objašnjenje politike bratstva i jedinstva dao je i Josip Broz Tito 1944. godine u svojem članku

13 Đuro Zatezalo, *Radio sam svoj seljački i kovački posao* (Zagreb: SKD Prosvjeta, 2005), 302-304.
14 Baić 1980, 66-67.

"Borba naroda porobljene Jugoslavije" (https://app.box.com/s/2v8execoalseoascvfviacoki6ggfij8) koji predstavlja osvrt vrhovnog komandanta na dotadašnje vojne i političke dosege NOB-a:

> "Kada su naše srpske jedinice došle u Istočnu Bosnu, na dnu bistre Drine njihale su se hiljade leševa nedužnih žena, djece i staraca muslimana. U Bosni i Hercegovini, a naročito u Krajini našli smo goleme prirodne ponore pune leševa poklanih Srba, žena, djece i staraca. Naša parola bila je bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije. Mi smo činili sve napore ukazujući ogorčenom srpskom življu i zavedenim četnicima da svi Hrvati nisu zlikovci, da svi muslimani nisu zlikovci, već samo jedan mali dio u ustaškim odredima, koji pod vodstvom Nijemaca čine zlodjela, dokazivali smo svim mogućim načinima ojađenom muslimanskom i hrvatskom življu da Srbi nisu zlikovci, nego da zvjerstva vrši samo šaka četnika Mihailovića, Pećanca i Nedića."

Oba teksta, i zakletva i Titov osvrt, otkrivaju ulogu "bratstva i jedinstva" kao pragmatične političke strategije koja je u kontekstu teških stradanja civilnog stanovništva bila jedini put ka okončanju terora. Identičnom politikom, ne i bez poteškoća, rukovodilo se partijsko vodstvo na širem području Srba prije i nakon ustanka. Nikola Vidaković, jedan od osnivača Partije u donjolapačkom kotaru, izvještava da su socijalističke ideje na ovo područje prvi donijeli domaći seljaci koji su u Prvom svjetskom ratu kao austrijski vojnici zarobljeni u Rusiji te su potom kao Crvenoarmejci učestvovali u Oktobarskoj revoluciji i po povratku kući sumještanima govorili o revolucionarnim zbivanjima. O počecima šireg artikuliranja političke i klasne svijesti u lapačkim selima Jakov Blažević je zapisao:

> "Poslije 1930. godine vraćalo se u ta sela dosta ljudi iz Amerike bježeći od gladi i besposlice, ogorčeni teškim životnim uvjetima u najvećim kapitalističkim zemljama, ali ideološki i politički nedorasli da se snađu u našim uslovima, da nađu mjeru i pitanja na kojima se može razvijati revolucionarni rad i borba, naročito na selu. Mnogi se od njih osjećaju komunistima. Bilo je među njima čvrstih junačkih ljudi, sa snažnom elementarnom klasnom sviješću, dok im je najomiljenije sredstvo u političkom repertoaru propagande bio vulgarizovani Vasa Pelagić[15], kako su ga oni znali reproducirati."[16]

Nekolicina ljudi koji su se doživljavali komunistima došla je u kontakt s Gojkom Polovinom, Jakovom Blaževićem i Nedeljkom Žakulom koji su kao studenti u većim gradovima postali članovi KPJ. Preko njih su počeli dobivati partijske materijale, a njihova ćelija je uz dozvolu CK dobila status mjesnog komiteta legalizirana 1938. godine. Iako članstvo nikada nije bilo masovno, povremeno se u protestnim aktivnostima uspio angažirati veći broj omladine iz Donjeg Lapca i okolnih sela. Osnovano je i osam zemljoradničkih i kulturno-prosvjetnih udruženja u kojima su glavnu riječ vodili komunisti, a propagandne aktivnosti vrtile su se oko "kritike režima stare Jugoslavije, kapitalizma kao društvenog sistema, bagatelizacije građanskih stranaka i isticanja borbe za veća prava radnika i seljaka."[17]

Veliki uspjeh ostvaren je na općinskim izborima 1940. godine kada je za načelnika općine Donji Lapac izabran simpatizer KPJ – ranije spomenuti Milojko Majstorović, ubijen u logoru Jadovno – koja je, radi vlastitog ilegalnog statusa, na izborima učestvovala kao nezavisna lista. Januara 1941. godine kao izaslanik CK KPJ na sastanak s lapačkom ćelijom dolazi Marko Orešković. Vidaković zapisuje:

> "Marko je govorio o potrebi da se u partijsku organizaciju prima više žena. Govoreći o fašističkoj opasnosti i aveti rata, Marko je naglasio da komunisti moraju biti prvi u obrani zemlje od moguće agresije fašističkih zemalja, Njemačke ili Italije. Podsjećajući da građanske stranke u Jugoslaviji nisu prihvatile inicijativu Komunističke partije za stvaranje Narodnog fronta, Marko je ukazao da Partija tu frontu treba stvarati odozdo iz redova radnika, seljaka i napredne inteligencije i da takva aktivnost nije izgubila svoju aktuelnost."[18]

Orešković je ukazao i na potrebu smjelijeg proširenja organizacije i kritizirao preveliku konspirativnost lapačke ćelije. Međutim, rat je došao prebrzo, a uslijed ustaških progona čitava partijska organizacija u Donjem Lapcu spala je na tek 4 člana. Nikola Vidaković je često kao Hrvat biran od partijskog rukovodstva da okuplja grupe

15 Vaso Pelagić, revolucionar iz 19. stoljeća, uz Svetozara Markovića jedan je od pionira socijalističke misli na ovim područjima.
16 Jakov Blažević, *Lika u NOB 1941 (Beograd:* Vojno delo, 1963), 47.
17 Nikola Vidaković, "Sjećanje na osnivanje i rad partijske organizacije do početka ustanka 1941." u: *Kotar Donji Lapac u narodnooslobodilačkom ratu: 1941-1945.*, 17-33.
18 Isto.

ljudi hrvatske nacionalnosti s kojima je kod ustaških vlasti trebalo zahtijevati puštanje Srba iz zatvora, uz isticanje da ti ljudi nisu počinili nikakvo kazneno djelo. Ovakve metode pasivnog otpora polučivale su tek neznatne uspjehe.

Sredinom jula, nakon najvećih ustaških zločina, sve veća količina naroda počela se koncentrirati po zbjegovima u okolnim šumama. Od mlađih ljudi počele su se formirati buduće borbene grupe, postavljale su se straže, gradile kolibe za smještaj starijih ljudi, stoke i hrane, a u svim ovim aktivnostima prednjačili su simpatizeri i članovi KP kojih je na području čitavog kotara bilo dvadesetak. U Srbu je još od uspostave NDH djelovala tzv. žednička grupa okupljena oko lokalaca koji su se na školovanju u bačkom mjestu Žednik upoznali s idejama KPJ. Grupa je bila okupljena oko člana partije Đoke Jovanića i neprestano je djelovala u narodu. Početkom juna su se, nakon primitka letka CK KPJ u kojem se pozivalo na neodlazak na rad u Njemačku i osudu okupacije,[19] organizirali u revolucionarnooslobodilački odbor u koji su ušli Đoko Jovanić, Dušan Mileusnić, Milan Tankosić, Petar Trbulin i Milan Sijan. Za vrijeme ustaškog terora u Suvaji i Bubnju prekinuta je veza koju je odbor prethodno uspostavio s Oblasnim komitetom KP za Bosansku krajinu u Bosanskom Grahovu, ali je ponovno uspostavljena 20. jula. Tada Đoko Jovanić i Dušan Mileusnić na sastanku u selu Kamenici pored Drvara dobivaju upute da se odmah počnu osnivati gerilski odredi i štabovi, da se ljudi naoružavaju i uključuju u intenzivnu vojnu obuku te da se ubrzaju organizacijske i političke pripreme za dizanje ustanka. Po povratku predstavnikā revolucionarnooslobodilačkog odbora iz Kamenice, osnovano je 10 gerilskih odreda. Četiri dana kasnije, u Srbu je osnovana partijska organizacija, uspostavljena je veza s kotarskim komitetom Partije u Gračacu, a poslane su i direktive za pripremu ustanka članovima KP u Mazinu, Bruvnu i Donjem Lapcu. Prema dogovoru sa sastanka u Kamenici ustanak je trebao započeti istodobno u Drvaru i Srbu, negdje između 15. i 20. augusta, ali razvoj događaja u Drvaru primorat će lokalna rukovodstva da dignu općenarodni ustanak prije završenih priprema.

Skupina "neodgovornih elemenata", kako ih nazivaju Mile Polovina i Ilija Rašeta, napala je 26. jula na području sela Crvijivice i Pasjaka, automobil domobranskog bojnika Ferdinanda Konrada. Ustaško-domobranske snage iz Drvara, poslije toga incidenta, poduzele su represalije prema stanovništvu spomenutih sela. Gerilski odred, pod komandom Milkana Bauka, koji se nalazio u obližnjoj šumi, poslije kraćeg kolebanja i oklijevanja, samoinicijativno je otvorio vatru na ustaško-domobranske snage da bi spriječio hapšenje i odvođenje naroda. Zasuti iznenadnom vatrom, ustaše i domobrani vratili su se u Drvar. Sreski komitet i štab gerilskih odreda za Bosansko Grahovo su odmah po primitku izvještaja o incidentu, donijeli odluku da se rano ujutro 27. jula napadne ustaški garnizon u Drvaru, čime je donijeta i odluka o početku ustanka. Kuriri s pismenim naređenjima poslani su prema Bosanskom Grahovu, Tičevu, Bosanskom Petrovcu, Prekaji, Trubaru i Srbu. Vijest o ustanku širila se stihijski, Mile Polovina bilježi:

> "Ona se širila poput požara vjetrom razgarana. Glas o ustanku pronio je narod: čobani, seljaci i kuriri, paljenjem vatre, dozivanjem, zvonjavom, pucanjem iz pušaka i prvim borbenim akcijama."[20]

U 13 sati uništenjem ustaško-žandarske posade zauzet je Srb, koji je tako postao prvo slobodno općinsko mjesto u Hrvatskoj. Uslijedilo je munjevito oslobađanje susjednih mjesta, a ustanak je već 29. jula zahvatio sela u okolini Knina te su oslobođene još i općine Zrmanja, Mazin, Bruvno i Gračac. Sve traume i brutalni teror na nacionalnoj osnovi koji je veći dio ustanika pretrpio u prvim mjesecima NDH izašli su na vidjelo u obliku osvetničkih akcija nad dijelom hrvatskog stanovništva i njihovom imovinom u Brotinji i Boričevcu. Mario Jareb, oslanjajući se na istraživanja Zdravka Dizdara, govori o 55 pobijenih osoba hrvatske nacionalnosti u Boričevcu i 37 pobijenih u Brotinji.[21] Zločine dijela ustanika u svojim memoarima ne poriču ni Đoko Jovanić, Gojko Polovina, Mile Polovina i Ilija Rašeta. Partijsko rukovodstvo je čak po cijenu propasti ustanka inzistiralo da se ustanička grupa iz Srba i Dobrosela zaustavi ispred Boričevca od 29. jula do 2. augusta, dok se ustaške snage i civili ne povuku. Pod pritiskom ustanika iz Lapca i okolnih sela ustaški državni aparat i žandari napustili su 30. jula Lapac i Nebljuse. Narednog dana ustaše su napustile Boričevac iz kojeg su se povukli u Kulen Vakuf, izvršivši tom prilikom pokolj nad srpskim stanovništvom u selu Kalati.[22] Ustaničke snage ušle su 2. augusta u napušteni Boričevac. Mile Polovina zapisuje:

19 U zapisima Mile Polovine i Ilije Rašete o ovim događajima ne stoji o kojem se točno letku radi, no najvjerojatnije je riječ o proglasu CK KPJ narodima Jugoslavije od 15. aprila 1941. godine koji je u Srb stigao nešto kasnije. Vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom 5, Knjiga 1: Borbe u Hrvatskoj – travanj-listopad 1941 (Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslavenske armije, 1952), 5. Dostupno na: http://www.znaci.net/zb/4_5_1.htm.

20 Mile Polovina i Ilija Rašeta, "Donji Lapac" u: *Ustaničke iskre u Hrvatskoj* (Zagreb: Progres, 1977), 87-103, na 96. Dostupno na: http://www.znaci.net/00003/657.htm.

21 Mario Jareb, "Prilog raspravi o karakteru ustanka od 27. srpnja 1941. godine," *Časopis za suvremenu povijest* 43/3 (2011), 751-771. Dostupno na: http://hrcak.srce.hr/76759.

22 Rade Repac, "Nebljuški kraj u NOB-u" u: *Kotar Donji Lapac u narodnooslobodilačkom ratu: 1941-1945*. 206-238.

23 Polovina i Rašeta 1977, 98.
24 Jovo Popović, Marko Lolić i Branko Latas, *Pop izdaje* (Zagreb: Stvarnost, 1988), 141.
25 Zločini NDH, 897-898.
26 Sibe Kvesić, *Dalmacija u NOB – dalmatinci u Lici pronose zastavu bratstva i jedinstva srpskog i hrvatskog naroda* (Zagreb: Lykos, 1960), 224.

"Iako je štab gerilskih odreda za Lapac i okolinu bio zabranio pljačku i paljevinu pod prijetnjom smrtne kazne, to se ipak nije moglo spriječiti. Paljevina Boričevca bila je akt osvete za ustaške zločine, rezultat niske političke svijesti, a uz to su je bili potakli reakcionarni elementi iz ustaničkih redova. Malobrojni članovi KP i starješine ustaničkih jedinica – bez autoriteta vlasti, sile i zakona – nisu mogli stati na put paljevini i pljački. Ustanici su bili svjesni da rade isto ono protiv čega su se, između ostalog, i sami pobunili i digli na ustanak. Oni nisu bili svjesni da time nanose ogromnu političku štetu vlastitoj stvari."[23]

Zaključak

Mnogi postsocijalistički povjesničari fenomen ustaničke osvete tumače utjecajem "četničke" i "velikosrpske" struje. Međutim, ne postoje nikakvi dokazi o učešću četničkih organizacija i utjecaju njihove političke linije na ustanak 27. jula pa tako "četnici", kako danas dio medija naziva ustanike iz Srba, ostaju prazna denuncijacijska kategorija na hrvatskoj desnici, bez konkretnog historijskog sadržaja. Štoviše, četnici su na području Hrvatske činili relevantniji vojni faktor samo od Gračaca do Kosova pored Knina, a niti na tom području (ni uz čestu upotrebu prisilne mobilizacije) nisu uspjeli okupiti ozbiljnu vojnu silu.[24] Nasuprot tome, partizana je samo u Hrvatskoj već krajem 1943. godine bilo 122 tisuće. Povjesničar Josip Jagić povodom ove obljetnice napisao je (http://www.bilten.org/?p=1863#identifier_5_1863) da se događaji u Brotinji i Boričevcu ne moraju vezivati uz četničku ideologiju i četničku organizaciju, radilo se o strahovitim ekscesima koji su gotovo u pravilu pratili svaki seljački ustanak kroz devetnaesto i dvadeseto stoljeće, ali i prije. Komparativnim proučavanjem seljačkih buna i ustanaka koji sadrže cijeli niz predmodernih elemenata mogli bismo dobiti adekvatnije objašnjenje spomenutog nasilja nego utiskivanjem četničkog karaktera tamo gdje ga nema.

O neodrživosti teza o ustanku u Srbu kao "zajedničkoj akciji partizana, četnika i talijanskih fašista" koju zastupa (http://croative.net/?p=48533) profesor Zlatko Begonja sa Sveučilišta u Zadru svjedoče mnogi dokumenti partizanskog i četničkog podrijetla. Tako primjerice iz četničkog letka upućenog "srpskom narodu i četnicima" povodom ustanka u BiH i Hrvatskoj možemo čitati o razlici između partijskog i četničkog vodstva. Letak navodi:

> "U svetu borbu za Krst časni i slobodu zlatnu, za Kralja i otadžbinu, za srpski narod i srpsku pravoslavnu vjeru pradedovsku digli smo se samo kao srpski četnici. Međutim u pojedinim opštinama pojavili su se komunisti koji su mnoge naše borce uvrstali u redove partizana [...] vremenom se dokazalo da se time žele zavesti naši borci i prestaviti ih svuda kao pristaše komunističke stranke, što oni nikada nisu ni bili niti mogu biti. Nametnut im je ne narodni pozdrav pesnicom u mjesto našeg vojničkog pozdrava, a na kape su im stavili petokrake zvijezde da bi time vidno odvojili prave četnike od pristaša komunističke stranke. Među svim neukim seljacima, dobrim i čestitim, povedena je bezobzirna propaganda, ne više za srpski narod i njegove svetinje i ideale, nego za komunističku stranku."[25]

Dovoljno je samo prisjetiti se teksta partizanske zakletve kako bi se dobilo uvid u enormnu razliku između četničke šovinističke i partizanske internacionalističke politike. Ustanici u donjolapačkom kotaru već će 29. jula u bitci u Pištalskoj dolini ustaškoj vojsci nanijeti gubitke od 110 mrtvih, a zarobljeno je i 90 domobrana koji su kasnije pušteni svojim kućama. Pobjeda u Pištalskoj dolini ostala je zapamćena kao najveća partizanska pobjeda u čitavoj Hrvatskoj 1941. godine. Već u novembru, od odreda "Čapajev", nazvanog po heroju Oktobarske revolucije Vasiliju Čapajevu, bit će formiran bataljun "Marko Orešković". Kao komandant bataljuna postavljen je Đoko Jovanić, zastava bataljuna sastojala se od srpske i hrvatske trobojnice, a u njegovom sastavu bilo je 120 boraca raspoređenih u dvije čete, što ga je činilo najvećom partizanskom formacijom u cijeloj zemlji. U bataljunu je sudjelovalo i 28 boraca iz Šibenika i Prvića, predvođenih Matom Stančićem i Antom Kronjom-Čenčom što je bila apsolutna potvrda nadnacionalnog karaktera ustaničkog i partijskog vodstva te potvrda NOB-a kao zajedničke borbe Srba i Hrvata.[26]

Svi događaji uoči i nakon ustanka o Srbu svjedoče Narodnooslobodilačkoj borbi pod vodstvom Komunističke partije kao jedinoj dosljednoj antifašistčkoj i antiokupatorskoj borbi na ovim prostorima u Drugom svjet-

skom ratu. Ustanak 27. jula nije značajan samo kao revolt protiv ustaške ideologije istrebljenja, već kao i početak partizanske borbe čiji su učesnici u Lici i ostatku zemlje vodili trostrani rat, i to patriotski rat protiv okupatora, građanski rat protiv domaćih kolaboracionista, ali i klasni rat protiv dotadašnjeg društveno-ekonomskog poretka Kraljevine Jugoslavije.[27]

Preneseno sa Slobodni Filozofski (27. srpnja 2016.): http://slobodnifilozofski.com/2016/07/s-roguljama-boj-smo-bili.html
Tekst je objavljen u suradnji s Antifašističkim Vjesnikom

27 NOB kao trostrani rat tumači Krunoslav Stojaković u predgovoru knjige "Kazna i zločin" Milana Radanovića (http://www.rosalux.rs/sites/default/files/publications/Kazna i zločin.pdf), a narativ o tri rata uveo je talijanski povjesničar Claudio Pavone kroz opisu borbe talijanskih partizana.

D'EMILIO, JOHN

Kapitalizam i gej identitet

Za gej muškarce i lezbijke 1970-e bile su godine značajnih postignuća. Oslobođenje žena i gej populacije promijenilo je seksualni krajolik nacije. Stotine tisuća gej žena i muškaraca takvima se deklariralo i otvoreno potvrdilo istospolni erotizam. Izborili smo se za odbacivanje zakona o sodomiji u polovici saveznih država, djelomično ukidanje prakse isključivanja lezbijki i gej muškaraca iz zapošljavanja u federalnim institucijama, zaštitu građanskih prava u većem broju gradova, uvrštavanje borbe za gej prava u platformu Demokratske stranke te isključenje homoseksualnosti s psihijatrijske liste mentalnih bolesti. Subkultura gej muškaraca se proširila i postala sve vidljivija u većim gradovima, a lezbijke feministice započele su izgradnju alternativnih institucija i kulture koja je pokušala dati oslobađajuću viziju budućnosti.

U 1980-ima, s druge strane, uzimajući u obzir jačanje aktivne desnice, gej muškarci i lezbijke moraju se oprezno postaviti prema budućnosti. Naše pobjede sada se čine slabašne i krhke, a relativna se sloboda posljednjih par godina čini odveć nedavno stečena da bi bila stalna. U nekim se dijelovima gej i lezbijske zajednice osjeća porast pesimizma; sve više se pojavljuju analogije s mekartijevskom Amerikom u kojoj su "seksualni pervertiti" naročito bili na meti desničara te s nacističkom Njemačkom u kojoj su gejevi slani u koncentracijske logore. Sveprisutan je osjećaj potrebe za novim strategijama koje bi nam omogućile da očuvamo stečeno i nastavimo dalje.

Vjerujem da nova, pomnija, teorija gej povijesti mora biti dio ovog političkog poduhvata. Kad se pokret za oslobođenje gejeva pokretao krajem 1960-ih, gejevi i lezbijke nisu imali povijest koju bi mogli iskoristiti za oblikovanje naših ciljeva i strategije. U daljnjoj izgradnji pokreta bez znanja o vlastitoj povijesti – izmislili smo mitologiju. Ova se mitska povijest temeljila na osobnom iskustvu koje smo učitavali u prošlost. Na primjer, većina je muškaraca i žena svoje homoseksualne želje otkrila u izolaciji, nesvjesna drugih, bez mogućnosti imenovanja i razumijevanja toga što su osjećali. Iz takvog iskustva stvorili smo mit o tišini, nevidljivosti i izolaciji kao ključnim obilježjima gej života kako u prošlosti tako i u sadašnjosti. Štoviše, upravo zbog toga što smo bili suočeni s mnoštvom ugnjetavalačkih zakona, javnih politika i kulturnih vjerovanja, projicirali smo to u sliku duboke prošlosti: do oslobođenja su lezbijke i ge-

* Ovaj je esej revidirana verzija predavanja koje sam održao nekoliko puta tijekom 1979. i 1980. Zahvalan sam sljedećim grupama radi pružanja prostora u kojem sam mogao govoriti i dobiti povratne informacije: Udruženje gejeva grada Baltimorea, Povijesni projekt gej i lezbijske povijesti grada San Francisca, organizatorima Tjedna podizanja svijesti o gejevima 1980. na University of California u Irvineu i San Jose State Universityu , te koordinatorima Predavanja o studentskim pitanjima na University of California u Irvineu. Lisa Duggan, Estelle Freedman, Johnatan Katz, Carole Vance, Paula Webster , Bert Hansen i urednici ovog izdanja dali su korisne kritike ranije verzije. Posebno želim zahvaliti Allanu Bérubéu i Johnatanu Katzu radi nesebičnog dijeljenja njihovih vlastitih istraživanja sa mnom, te Amber Hollibaugh radi mnogih uzbudljivih sati neprekidnih rasprava o marksizmu i seksualnosti.

jevi uvijek bili žrtve stravičnog sustavnog ugnjetavanja bez razlika.

Ovi su mitovi ograničili našu političku perspektivu te su doprinijeli, na primjer, prevelikom oslanjanju na strategiju 'iskoraka' (*coming out*) – ako bi se svaki gej i lezbijka tako deklarirali, ugnjetavanju gejeva bi došao kraj – što nam je omogućilo da previdimo institucionalizirane načine reprodukcije homofobije i heteroseksizma. To je poticalo, s vremena na vrijeme, paralizirajuću beznadnost, posebno u trenucima sličnima današnjim (1980-e. nap. prev): kako je uopće moguće stati na kraj tako sveprisutnom i stalnom ugnjetavanju gejeva.

Postoji još jedan povijesni mit koji je gotovo općeprihvaćen u gej pokretu, mit o "vječnom homoseksualnom". Linija argumentacije je otprilike sljedeća: gejevi i lezbijke oduvijek su postojali i oduvijek će postojati. Prisutni smo svugdje; ne samo sada nego tijekom čitave povijesti, u svim društvima i u svim razdobljima. Ovaj je mit u prvim godinama gej oslobođenja imao pozitivnu političku ulogu. Tijekom ranih 1970-ih, kad smo se borili protiv ideologije koja je ili poricala naše postojanje ili nas određivala kao pojedince psihopate, odnosno nakaze, tvrditi kako smo "sveprisutni" bilo je osnažujuće. No, zadnjih godina to nas je ograničilo jednako kao i najhomofobnije medicinske teorije te nas sputalo kao pokret.

Ovdje bih htio osporiti taj mit. Želim ustvrditi da gej muškarci i lezbijke nisu oduvijek postojali, već da su zapravo proizvod povijesti, da su nastali u određenom povijesnom razdoblju. Njihova pojava povezana je s kapitalističkim odnosima: upravo je povijesni razvoj kapitalizma – odnosno pobliže njegov sustav slobodnog rada – taj koji je omogućio velikom broju muškaraca i žena tijekom kasnog dvadesetog stoljeća da se izjasne kao gejevi, da se vide dijelom zajednice sličnih muškaraca i žena, te da se organiziraju politički na temelju tog identiteta[01]. Konačno, želim podsjetiti i na određene političke pouke koje možemo izvući iz ovog pogleda na povijest.

Kakva je, stoga, veza između kapitalističkog sustava slobodnog rada i homoseksualnosti? Prvo ću razmotriti neke značajke kapitalizma. U kapitalizmu smo kao radnici "slobodni" na dva načina. Imamo slobodu tražiti posao. Posjedujemo radnu sposobnost i slobodni smo prodavati svoj rad za nadnicu bilo kome tko je spreman kupiti ga. Također smo oslobođeni od posjedovanja bilo čega osim naše radne snage. Većina nas nije u posjedu zemlje ili oruđa pomoću kojih proizvodimo ono što nam je potrebno, već moramo raditi kako bismo preživjeli. Dakle, ako smo slobodni prodavati svoju radnu snagu u pozitivnom smislu, onda smo oslobođeni, u negativnom smislu, od bilo koje alternative. Ovakva dijalektika – stalno uzajamno djelovanje između iskorištavanja i djelomične autonomije – govori sve o povijesti onih koji su živjeli u kapitalizmu.

Kako se širi kapital – novac korišten za stvaranje još više novca – širi se i sustav slobodnog rada. Kapital se širi na nekoliko načina. Obično se širi na istom mjestu, pretvarajući manja poduzeća u veća, no također se širi preuzimanjem novih područja za proizvodnju: tkanje, na primjer, ili pečenje kruha. Konačno, kapital se širi i geografski. U Sjedinjenim Državama kapitalizam se pojavio na sjeveroistoku i to u vrijeme kada je ropstvo bilo dominantan sustav na jugu i kad su nekapitalistička društva američkih starosjedilaca bila rasprostranjena na zapadnom dijelu kontinenta. Tijekom devetnaestog stoljeća kapital se proširio od Atlantika do Pacifika, da bi se u dvadesetom stoljeću američki kapital proširio na gotovo svaki dio svijeta.

Širenje kapitala i nadničarskog rada snažno je utjecalo na preobrazbu nuklearne obitelji, ideologiju obiteljskog života te značenje heteroseksualnih odnosa. Upravo su ove promjene u obitelji najizravnije povezane s pojavom zajedničkog gej života.

Bijeli su kolonizatori tijekom sedamnaestog stoljeća uspostavili sela strukturirana oko ekonomije kućanstva sastavljenih od obitelji koje su u osnovi bile samodostatne, nezavisne i patrijarhalne. Muškarci, žene i djeca obrađivali su zemlju koju je posjedovala glava kuće. Iako je postojala podjela rada između muškaraca i žena, obitelj je uistinu bila nezavisna proizvodna jedinica: preživljavanje svakog člana ovisilo je o suradnji sa svima ostalima. Dom je bio radno mjesto na kojem su žene prerađivale poljoprivredne sirovine u hranu za svakodnevne obroke, izrađivale odjeću, sapun i svijeće, te su tako muževi, žene i djeca radili zajedno kako bi proizveli potrebna dobra.

Do devetnaestog stoljeća ovaj je sustav kućanstava u opadanju. Na sjeveroistoku je rad za nadnicu je postajao sve prisutniji, kako su kapitalistički trgovci ulagali novac nagomilan kroz trgovinu proizvedenim dobrima. Muškarci i žene iz uglavnom samodostatne ekonomije kućanstava kolonijalnog razdoblja prelazili su u kapita-

01 Ne želim reći da nitko do sad nije predložio kako je gej identitet proizvod povijesne promjene. Vidi, npr. Mary McIntosh, *"The Homosexual Role," Social Problems* 16 (1968): 182–93; Jeffrey Weeks, *Coming out: Homosexual Politics in Britain* (New York: Quartet Books, 1977.). Isto se također implicira u Michel Foucault, *The history of Sexuality, tom 1.: Uvod*, prev. Robert Hurley (New York: Pantheon, 1978.). To ipak predstavlja manjinski pogled, a navedena djela nisu odredila kako je kapitalizam kao sustav proizvodnje dopustio pojavu muškog gej i lezbijskog identiteta. Kao primjer za tezu o "vječnom homoseksualnom" vidi John Boswell, *Christianity, Social Tolerance, and Homosexuality* (Chicago: University of Chicago Press, 1980.), gdje "gej ljudi" ostaju nepromjenjiva društvena kategorija kroz petnaest stoljeća mediteranske i zapadnoeuropske povijesti.

listički sustav slobodnog rada. Za žene devetnaestog stoljeća rad za nadnicu je rijetko kada trajao dulje od stupanja u brak dok je za muškarce postao trajno stanje.

Obitelj, stoga, više nije bila nezavisna proizvodna jedinica. No, iako više nije bila nezavisna, obitelj je još uvijek bila međuzavisna. Zbog toga što se kapitalizam nije toliko raširio, zbog toga što još nije preuzeo – ili podruštvio – proizvodnju potrošnih dobara, žene su još uvijek obavljale potreban proizvodni rad kod kuće. Mnoge obitelji više nisu uzgajale žito, no žene su još uvijek pekle kruh koristeći brašno koje su kupile muževom nadnicom; ili su od kupljenog prediva ili tkanine izrađivale odjeću za svoju obitelj. Do sredine 1800-ih, kapitalizam je uništio ekonomsku samodostatnost većine obitelji, no ne i međuzavisnost njihovih članova.

Ovaj se prijelaz iz ekonomije kućanstva u potpuno razvijenu kapitalističku ekonomiju slobodnog rada dogodio vrlo polagano; potrebna su bila gotovo dva stoljeća. Još je 1920. godine 50% stanovništva SAD-a živjelo u zajednicama manjim od 2500 ljudi. Velika većina crnaca je na početku dvadesetog stoljeća živjela izvan ekonomije slobodnog rada, u sustavu napoličarenja i zakupa koji je počivao na obitelji. Ne samo da je samostalna obrada zemlje za milijune Amerikanaca postajala načinom života, već su i u nekim mjestima i manjim gradovima žene nastavile s uzgojem i obradom hrane, izradom odjeće i ostalim oblicima domaće proizvodnje.

No za one koji su najviše osjetili posljedice ovih promjena, obitelj je poprimila novo značenje kao afektivna zajednica, institucija koja više nije proizvodila dobra, već emocionalno zadovoljstvo i sreću. Do 1920-ih među bjelačkom srednjom klasom ideologija koja je okruživala obitelj prikazana je kao sredstvo pomoću kojeg muškarci i žene uspostavljaju zadovoljavajuće odnose uzajamnog napretka i stvaraju okolinu za odgoj djece. Obitelj je postala okruženje za "osobni život", oštro razlikovana i odvojena od javnog svijeta rada i proizvodnje[02].

Također se promijenilo i značenje heteroseksualnih odnosa. U kolonijalnoj Novoj Engleskoj stopa rađanja iznosila je prosječno više od sedmero djece po ženi u reproduktivnoj dobi. Muškarci i žene trebali su dječji rad. Dobivanje potomaka bilo je potrebno za preživljavanje isto koliko i uzgoj žita. Seksualni odnos je bio usko vezan uz rađanje. Puritanci nisu slavili heteroseksualnost već brak; osuđivali su svako izražavanje seksualnosti van bračne veze i nisu strogo razlikovali sodomiju i heteroseksualno bludničenje.

Međutim, do 1970-ih stopa rađanja je pala na ispod dva djeteta. Uz iznimku naglog porasta nataliteta nakon Drugog svjetskog rata, natalitet je kroz dva stoljeća stalno opadao, što se odvijalo paralelno sa širenjem kapitalističkih odnosa proizvodnje. Opadao je i kad je pristup kontracepcijskim sredstvima i abortusu bio sustavno ograničavan. Pad je bio prisutan u svakom dijelu populacije – u gradskim i seoskim obiteljima, među crncima i bijelcima, pripadnicima etničkih manjina i WASP-ovcima (WASP – *white anglo-saxon protestant*, što označava bijele anglosaksonske protestante, nap. prev.) te srednjoj i radničkoj klasi.

Kako se nadničarski rad širio i proizvodnja postajala podruštvljena postalo je moguće osloboditi seksualnost od "imperativa" rađanja. Ideološki, heteroseksualna je ekspresija postala način uspostave intimnosti, postizanja sreće i doživljavanja užitka. Lišavanjem kućanstva njegove ekonomske neovisnosti i njegovanjem razdvajanja seksualnosti od rađanja, kapitalizam je stvorio uvjete koji su omogućili nekim muškarcima i ženama da organiziraju svoj osobni život oko svoje erotske i emocionalne privlačnosti prema vlastitom spolu. Omogućio je osnivanje urbanih zajednica lezbijki i gejeva, a nedavno i politika zasnovanih na seksualnom identitetu.

Dokazi iz sudskih i crkvenih zapisa kolonijalne Nove Engleske svjedoče o tome da je muško i žensko homoseksualno ponašanje postojalo i u sedamnaestom stoljeću. Homoseksualno *ponašanje* je, međutim, različito od homoseksualnog *identiteta*. U kolonijalnom sustavu proizvodnje nije postojao "društveni prostor" koji bi omogućio muškarcima i ženama da budu gej. Preživljavanje je bilo strukturirano oko sudjelovanja u životu nuklearne obitelji. Postojali su određeni homoseksualni činovi – sodomija među muškarcima i "nepristojnost" među ženama – u koje su se pojedinci upuštali, no obitelj je bila toliko prožimajuća da u kolonijalnom društvu nije postojala niti kategorija homoseksualnosti ili lezbijstva kojom bi se osoba mogla opisati. Vrlo je moguće da su neki muškarci i žene osjećali veću privlačnost prema vlastitom spolu no prema suprotnom – u stvari, u nekim su se slučajevima na kolonijalnim sudovima spominjali muškarci koji su ustrajali u svom "neprirodnom" ponašanju – no na temelju toga nije bilo moguće oblikovati način života. Kolonijalni Massachusetts je

02 Vidi Eli Zaretsky, *Capitalism, the Family, and Personal Life* (New York: Harper and Row, 1976.); te Paula Fass, *The Damned and the Beautiful: American Youth in the 1920s* (New York: Oxford University Press, 1977.).

čak imao i zakone koji su branili neoženjenim odraslim osobama život van obitelji[03].

Do druge polovice devetnaestog stoljeća ova se situacija mijenjala kako se kapitalistički sustav slobodnog rada širio. Samo kad su *pojedine osobe* počele zarađivati za život kroz nadničarski rad, umjesto kao dijelovi međuzavisne obitelji, postalo je moguće da homoseksualna žudnja postane dijelom osobnog identiteta – identiteta utemeljenog na sposobnosti da se ostane van heteroseksualne obitelji i konstruira osobni život s privlačnošću prema vlastitom spolu kao osnovom. Do kraja stoljeća nastao je tip muškaraca i žena koji su prepoznali svoj erotski interes u svom vlastitom spolu i vidjeli to kao značajku koja ih je razdvajala od većine te su počeli tražiti druge slične sebi. Ovi rani gejevi dolazili su iz širokog društvenog spektra: tu je bilo javnih službenika, direktora, prodavača, sveučilišnih profesora, radnika, ministara, odvjetnika, kuhara, domaćica, beskućnika i besposlenih bogataša: muškaraca i žena, te bijelih i crnih, imigranata i pripadnika autohtonog stanovništva.

Tijekom ovog razdoblja gejevi i lezbijke počeli su osmišljavati oblike zajedničkih okupljanja i održavanja grupnog života. Već početkom dvadesetog stoljeća u većim gradovima postojali su barovi za gej muškarce. Gej muškarci su označavali svoje šetnice, poput Riverside Drivea u New Yorku i parka Lafayette u Washingtonu. U St. Louisu i nacionalnom glavnom gradu godišnji balovi *drag queenova* okupljali su velik broj crnih gej muškaraca. Javne kupke i podružnice YMCA-a (Udruženje mladih kršćana Amerike, nap. prev.) postale su okupljališta za muške homoseksualce. Lezbijke su osnivale književna društva i privatne društvene klubove. Neke su žene iz radničke klase "prolazile" kao muškarci kako bi dobile bolje plaćene poslove i živjele s drugim ženama – bili su to lezbijski parovi koji su se na van činili kao muž i žena. Među zaposlenicima ženskih fakulteta, u naseljima te u ženskim profesionalnim udruženjima i klubovima, bilo je moguće pronaći doživotne intimne veze poduprte prijateljskom lezbijskom mrežom. Do 1920-ih i 1930-ih u velikim su se gradovima, poput New Yorka i Chicaga, pojavili lezbijski barovi, a ovi su se životni obrasci mogli razviti jer je kapitalizam pojedincima omogućio preživljavanje van obitelji[04].

U isto vrijeme, ideološka se definicija homoseksualnog ponašanja promijenila. Liječnici su razvili teorije o homoseksualnosti koje su je opisivali kao stanje, nešto

John D'Emilio
izvor: Organization of American Historians, https://www.oah.org/foto

što je osobi prirođeno – dio njene "prirode". Ove teorije nisu bile revolucionarne, nisu otkrivale dotad nepoznate spoznaje, nego su bile ideološki odgovor na nov način organizacije osobnog života. Popularizacija medicinskog modela je tako utjecala na svijest muškaraca i žena koji su osjećali homoseksualnu želju da su sebe počeli određivati svojim erotskim životom[05].

Ovi novi oblici gej identiteta i uzorci grupnog života također su odražavali podjelu ljudi prema rodu, rasi i klasi koja je toliko sveprisutna u kapitalističkim društvima. Među bijelcima, na primjer, gejevi su tradicionalno bili vidljiviji od lezbijki. To dijelom potječe iz podjele na javnu mušku sferu i privatnu žensku sferu. Ulice, parkovi i barovi, posebno noću, bili su "muški prostor". No, veća vidljivost bijelih gej muškaraca odražavala je njihovu veću brojnost. Kinseyjeva istraživanja iz 1940-ih i 1950-ih otkrila su značajno veći broj muškaraca nego žena s homoseksualnom poviješću, čemu je uzrok, tvrdim, u činjenici da je kapitalizam privukao daleko više muškaraca nego žena kao radnu snagu i to s višim plaćama. Muškarci su lakše mogli izgraditi osobni život nezavisan od suprotnog spola, dok je za žene vjerojatnije bilo da će ostati ekonomski ovisne o muškarcima. Kinsey je također otkrio snažnu pozitivnu korelaciju između godina obrazovanja i lezbijske aktivnosti. Fakultetski obrazovane bijele žene, daleko su u boljoj mogućnosti samostalno se uzdržavati od svojih sestara iz

03 Robert F. Oaks, *"Things Fearful to Name": Sodomy and Buggery in Seventeenth-Century new England," Journal of Social History* 12 (1978.): 268-81; J. R. Roberts, *"The Case of Sarah Norman and Mary Hammond," Sinister Wisdom* 24 (1980.); 37-62 u Johnatan Katz, *Gay American History* (New York: Cromwell, 1976.), str. 16-24, 568-71.

04 Za razdoblje između 1870. i 1940. vidi dokumente u Katz, *Gay American History*, te Katz, *Gay/Lesbian Almanac* (New York, Crowell, 1983.). Drugi izvori uključuju Allan Bérubé, *"Lesbians and Gay Men in Early San Francisco: Notes Toward a Social History of Lesbians and Gay Men in America,"* neobjavljen rad, 1979., Vern Bullough i Bonnie Bullough, *"Lesbianism in the 1920s and 1930s: a Newfound Study," Signa* 2 (ljeto 1977.); 895-904.

05 O medicinskom modelu vidi Weeks, Coming Out, str. 23-32. Utjecaj medicinskog modela na svijest muškaraca i žena može se vidjeti u Louis Hyde (ur.), *Rat and the Devil: The*

radničke klase; mogle su lakše preživjeti bez intimnih veza s muškarcima[06].

Među imigrantima iz radničke klase zbog čvrste obiteljske umreženosti i etike obiteljske solidarnosti koje su ograničavale osobnu autonomiju, znatno je teže bilo biti gej. S druge strane nisu sasvim jasni razlozi zbog kojih su urbane crnačke zajednice bile relativno tolerantne spram homoseksualnosti. Popularnost pjesama iz 1920-ih i 1930-ih koje su se bavile gej i lezbijskom tematikom (kao što su "B. D. Woman", "Prove It On Me", "Sissy man" te "Fairey Blues") daje naslutiti kako je otvorenost spram izražavanja homoseksualnosti bila u sukobu s bjelačkim vrijednostima. Među muškarcima s ruralnog Srednjeg Zapada, Kinsey je tijekom 1940-ih otkrio široku rasprostranjenost homoseksualnog ponašanja, no kod njih, za razliku od muškaraca iz velikih gradova, svijest o gej identitetu bila je vrlo slaba. Tako je homogenizirajući utjecaj kapitalizma kroz širenje nadničarskog rada, što je sve veći broj ljudi odvajalo od tradicionalnih zajednica, različito utjecao na različite skupine[07].

Odluka pojedinih muškaraca i žena da se počnu ponašati u skladu sa svojom erotskom i emocionalnom sklonošću prema istom spolu, zajedno s novom svijesti o tome da ih ta sklonost čini drugačijima, dovela je do stvaranja urbane subkulture gejeva i lezbijki. Usprkos tome, kroz 1930-e, ova subkultura je ostala rudimentarna, nestabilna i skrivena. Kako je onda moguće da se kompleksna i dobro razvijena gej zajednica pojavila i opstala do vremena eksplozije pokreta za oslobođenje gejeva? Odgovor treba pronaći u razdoblju za vrijeme Drugog svjetskog rata, vremenu kada su desetljećima nakupljane promjene poprimile kvalitativno nov oblik.

Rat je narušio tradicionalne uzorke rodnih odnosa i seksualnosti te privremeno stvorio novu erotsku situaciju pogodnu za homoseksualnu ekspresiju. Razmjestio je milijune mladića i djevojaka, čiji su se seksualni identiteti tek oblikovali, iz njihovih domova, manjih mjesta i gradova te heteroseksualnog okruženja obitelji i smjestio ih u situaciju u kojoj su spolovi bili odvojeni – muškarci su služili kao vojnici na bojišnici (G.I. *za ground infantry* što označava pješadiju, nap. prev.), a žene kao vojno pomoćno osoblje u pozadini (WAC za *Women's Army Corps* što označava ženski vojni korpus, te WAVES za *Women Accepted for Volunteer Emergency Service* što označava vrlo sličnu stvar samo u mornarici, nap. prev.) ili su, preseljene zbog posla, živjele u ženskim domovima. Rat je oslobodio milijune muškaraca i žena od okruženja u kojima je heteroseksualnost bila nametnuta kao norma. Za muškarce i žene koji su već bili gej otvorila se mogućnost susretanja ljudi poput sebe. Ostali su mogli postati gej zbog privremene slobode za istraživanje seksualnosti koju je omogućio rat[08].

Lisa Ben se, na primjer, kao takva deklarirala tijekom rata. Napustila je mali kalifornijski gradić u kojem je odgojena i preselila se u Los Angeles gdje je živjela u ženskom domu kako bi pronašla posao. Tamo je po prvi put upoznala lezbijke koje su joj otkrile gej barove te je upoznale s drugim gej ženama. Donald Vining je bio mladić s izrazitom homoseksualnim željama, no malo gej iskustava. Preselio se u New York tijekom rata gdje se zaposlio u većoj podružnici YMCA-a. Njegov dnevnik otkriva brojne erotske avanture s vojnicima, mornarima, marincima i civilima u ustanovi u kojoj je radio, u muškom domu u kojem je živio, a i u parkovima, barovima te kinima. Mnogi su vojnici prolazili kroz lučne gradove poput New Yorka odsjedajući u podružnicama YMCA-a u kakvoj je Vining radio. U svom prikupljanju usmenih povijesti gej muškaraca iz San Francisca, s naglaskom na razdoblje 1940-ih, Allan Bérube otkrio je da su ratne godine bile kritične za stvaranju muške gej *zajednice* u gradu. Različita mjesta poput San Josea, Denvera i Kansas Cityja dobila su prve gej barove baš u 1940-ima. Čak je i oštra represija mogla imati pozitivne učinke. Pat Bond, inače lezbijka iz Davenporta u Iowi, pridružila se vojnom pomoćnom osoblju u 1940-ima. Zahvaćena čistkama stotina lezbijki iz redova WAC-a na Pacifiku, nije se vratila u Iowu – ostala je u San Franciscu i postala dio lezbijske zajednice. Koliko je drugih muškaraca i žena imalo usporediva iskustva? Koliko je još drugih gradova doživjelo nagli porast gej i lezbijskih zajednica[09]?

Gej muškarci i žene iz 1940-ih bili su pioniri. Njihova odluka da počnu postupati u skladu sa svojim željama stvorila je osnovu za urbanu subkulturu gej muškaraca i lezbijki. Tijekom 1950-ih i 1960-ih gej subkultura je rasla i stabilizirala se te su ljudi koji su se deklarirali kao gej mogli lakše nego prije naći druge gejeve i lezbijke. Novine i časopisi objavljivali su članke koji su opisivali život gej muškaraca. Objavljeno je doslovno na stotine romana s lezbijskom tematikom[10]. Psihoanalitičari su prigovarali novoj lakoći kojom su njihovi muški

Journal Letters of F. O. Mathiessen and Russel Cheney (Gandebm Cibb,; Archon, 1978.), str. 47., kao i povijest Lucille Hart u Katz, *Gay American History*, str. 238-79. Radclyffe Hallov klasični roman o lezbijstvu, *The Well of Loneliness*, objavljen 1928., bio je možda jedan od najvažnijih načina popularizacije medicinskog modela.

06 Vidi Alfred Kinsey et al., *Sexual Behavior in the Human Male* (Philadelphia; W. B. Saunders, 1948.), te *Sexual Behavior in the Human Female* (Philadelphia; W. B. Saunders, 1953.).

07 O crnačkoj glazbi idi *"AC/DC Blues: Gay Jazz Reissues,"* Stash records, ST-106 (1977), te Chris Albertson, *Bessie* (New York: Stein and Day, 1974.); o važnosti srodnih veza i etnički bijelim zajednicama vidi Judith Smith, *"Our Own Kind: family and Community Networks in Providence,"* u *A Heritage of Her Own*, ur. Nancy F. Cott i Elizabeth H. Pleck (New York: Simon and Shuster, 1979.), str. 393-411; o razlikama između ruralnog i urbanog muškog homoeroticizma vidi Kinsey et al., *Sexual Behavior in the Human Male*, str. 455-57, 630-31.

08 Argumenti i informacije u ovom i sljedećem odlomku dolaze iz moje knjige *Sexual Politics, Sexual Communities: The making of a Homosexual Minority in the United States, 1940.-1970.* (Chicago: University of Chicago Press, 1983.). Također sam razvijao argumente pozivajući se na San Francisco u *"Gay Politics, Gay Community: San Francisco's Experience," Socialist Review* 55 (siječanj – veljača 1981.); 77-1074.

09 Donald, Vining, *A Gay Diary, 1933.-1946.* (New York: Pepys Press, 1979.); *"Pat Bond,"* u Nancy Adair i Casey Adair, *Word is Out* (New York: New Glide Publications, 1978.), str. 55-65; te Allan Bérubé, *"Marching to a Different Drummer: Coming Out During World War II,"* što je prezentacija koju je održao na godišnjem susretu Američkog povijesnog udruženja u prosincu 1981. u Los Angelesu. Kraća

gej pacijenti pronalazili seksualne partnere. Gej subkultura nije bila prisutna samo u najvećim gradovima. Barovi za lezbijke i gej muškarce postojali su u mjestima poput Worcestera u Massachusettsu, Buffala u New Yorku, Columbije u South Carolini i Des Moinesu u Iowi. Gej život je tijekom 1950-ih i 1960-ih postao nacionalni fenomen. Do nereda u Stonewallu 1969. – događaja koji je razbuktao pokret za oslobođenje gejeva – nismo čamili u tišini, nevidljivi i izolirani. Masivan se oslobodilački pokret temeljen na zajednicama mogao stvoriti praktički preko noći upravo zahvaljujući postojanju zajednica lezbijki i gej muškaraca.

Iako je postojanje gej zajednice bilo preduvjet za masovni pokret, ugnjetavanje lezbijki i gej muškarca bilo je ključan čimbenik koji je potaknuo njegovo stvaranje. Kako se subkultura širila i postajala vidljivijom u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata, državno se ugnjetavanje pojačalo postajući sustavnijim i sveobuhvatnijim. "Seksualni pervertiti" bili su žrtvena janjad za desnicu tijekom McCarthyjeve ere. Eisenhower je donio potpunu zabranu na zapošljavanje gej muškaraca i žena u federalnim službama. Čistke lezbijki i homoseksualaca iz vojske postale su sve učestalije. FBI je uspostavio raširenu nadzornu mrežu gej i lezbijskih sastajališta i organizacija (poput Bilitisinih kćeri i Društva Mattachina). Pošta je počela pratiti dopisivanja gej muškaraca te je sav dokazni materijal o homoseksualnosti slala poslodavcima. Policija je u gradovima počela s pretraživanjem domova, racijama lezbijskih i gej barova, zaustavljala gej muškarce u javnosti i poticala lokalne lovove na vještice. Biti gej postajalo je sve opasnije iako su mogućnosti za bivanjem gejem postajale sve brojnije. Oslobođenje gejeva bilo je odgovor na ovu proturječnost.

Iako su lezbijke i gej muškarci postigli značajne pobjede tijekom 1970-ih i stvorili si siguran društveni prostor unutar kojeg su mogli postojati, teško možemo tvrditi da je heteroseksizmu i homofobiji zadan smrtonosni udarac. Čak se može tvrditi da se ugnjetavanje gejeva jednostavno počelo odvijati na drugom mjestu, pomaknuvši se ponešto s državne na vanzakonsku razinu u obliku sve češćih otvorenih fizičkih napada na lezbijke i gej muškarce. Tako su naši pokreti, kako su rasli, stvorili zazor koji prijeti brisanju svega što smo postigli. Značajno je što je nova desna opozicija poprimila oblik pro-obiteljskog pokreta. Kako je moguće da kapitalizam, čija je struktura omogućila pojavljivanje gej identiteta i

Queer aktivisti_kinje protestiraju protiv "pink kapitalizma", Pride, Dublin 2016.
(izvor: commons.wikimedia.org, preuzeto prema Creative Commons licenci)

stvaranje urbanih gej zajednica, naizgled ne može prihvatiti gej muškarce i lezbijke u svoje okruženje? Zašto su heteroseksizam i homofobija toliko otporni na napade?

Odgovore se, mislim, može pronaći u proturječju kapitalističkog odnosa prema obitelji. S jedne strane, kako sam ranije tvrdio, kapitalizam je postepeno potkopao materijalnu osnovu nuklearne obitelji uklanjajući ekonomske funkcije koje su učvršćivale veze između njenih članova. Kako se sve više odraslih uključivalo u sustav slobodnog rada, a kapital širio svoju sferu na način da je podvrgavao komodifikaciji sve više dobara i usluga koje su nam potrebne za preživljavanje, sile koje su privlačile muškarce i žene u obitelj i tamo ih zadržavale znatno su oslabile. S druge strane, ideologija kapitalističkog društva uzdigla je obitelj kao izvor ljubavi, privrženosti i emocionalne sigurnosti, kao mjesto na kojemu će se zadovoljiti naša potreba za stabilnim i intimnim ljudskim odnosom.

Takvo ustoličenje nuklearne obitelji na nadmoćan položaj unutar sfere osobnog života nije slučajno. Svakom su društvu potrebne strukture za rađanje i podizanje djece, no mogućnosti nisu ograničene na nuklearnu obitelj. No, privatizirana obitelj dobro se uklapa u kapi-

verzija Bérubéove prezentacije može se naći u *The Advocate-u* od 15. listopada 1981, str. 20.-24., te u A. Snitow, C. Stansell i S. Thompson (ur.), *Powers of Desire: The Politics of Sexuality* (New Feminist Library Series, New York, Monthly Review Press, 1983.)

10 O lezbijskim romanima vidi *The Ladder* iz ožujka 1958., str. 18.; veljače 1960., str. 14.-15.; travnja 1961., str. 12.-19.; veljače 1965., str 19.-23.; ožujka 1966., str. 22.-26.; i travnja 1967., str. 8.-13. *The Ladder* je bio časopis kojeg su objavljivale Bilitisine kćeri.

talističke odnose proizvodnje. Kapitalizam je podruštvio proizvodnju tvrdeći kako proizvodi podruštvljenog rada pripadaju privatnim vlasnicima. Na mnogo načina je i odgoj djece bio sve više podruštvljen u protekla dva stoljeća tako što su škole, mediji, skupine vršnjaka i poslodavci preuzeli funkcije koje su do tad pripadale roditeljima. Pa ipak, kapitalističko društvo održava ideju da su rađanje i odgoj djece privatne stvari, kao i da djeca "pripadaju" roditeljima koji uživaju pravo vlasništva. Ideološki, kapitalizam tjera ljude u heteroseksualne obitelji: svaka generacija kroz odrastanje internalizira heteroseksistički obrazac intimnosti i osobnih odnosa. Kapitalizam materijalno oslabljuje veze koje su nekoć održavale obitelji na okupu kako bi njihovi članovi počeli osjećati rastuću nestabilnost na mjestu na kojem su do tad naučili očekivati sreću i emocionalnu sigurnost. Iz toga proizlazi da je kapitalizam, pošto je urušio materijalnu osnovu za obiteljski život, iskoristio lezbijke, gej muškarce i heteroseksualne feministe kao žrtvenu janjad za društvenu nesigurnost sustava.

Ova analiza, ukoliko je uvjerljiva, ima implikacije za našu današnju situaciju. Može utjecati na naše viđenje vlastitog identiteta, utvrđivanje političkih ciljeva te odluke o strategiji.

Tvrdio sam da su lezbijske i muške gej zajednice te njihovi identiteti povijesno stvoreni, ishodi procesa kapitalističkog razvoja koji se proteže kroz mnogo generacija. Posljedica ovog argumenta je da nismo nepromjenjiva društvena manjina zauvijek određena postotkom u odnosu na čitavu populaciju. *Nas je više* nego što nas je bilo prije stotinu godina, više nego prije četrdeset godina. U budućnosti će vjerojatno biti još više gej muškaraca i lezbijki. Tvrdnje gejeva i *negejeva* da je seksualna orijentacija određena u ranoj dobi, kao i da velik broj vidljivih gej muškaraca i lezbijki u društvu i medijima neće utjecati na seksualnu orijentaciju mladih su pogrešne. Kapitalizam je stvorio materijalne uvjete za izražavanje homoseksualne želje što je postalo ključna životna odrednica za pojedine osobe. Sada naši politički pokreti mijenjaju svijest stvarajući ideološke uvjete koji omogućavaju ljudima da donesu tu odluku.

Ovaj argument zasigurno potvrđuje najgore strahove i najbjesniju retoriku naših političkih protivnika. No, naš odgovor mora osporiti temeljno uvjerenje kako su homoseksualni odnosi loši, odnosno tek nesretan drugi odabir. Ne smijemo upasti u oportunističku obranu kako se društvo ne treba brinuti oko toga hoće li nas tolerirati, budući da samo homoseksualci postaju homoseksualci. U najboljem slučaju, analize manjinskih grupa i strategije razvijanja građanskih prava odnose se na one među nama koji već jesu gej. Prepuštaju današnje mlade – sutrašnje lezbijke i gejeve – samima sebi u internalizaciji heteroseksističkih obrazaca čije će brisanje možda potrajati čitav život.

Također sam tvrdio da je kapitalizam doveo do razdvajanja seksualnosti od rađanja. Ljudsku seksualnu želju nije više potrebno podvrgavati reproduktivnom imperativu i rađanju; izražavanje te želje sve je više stvar izbora. Lezbijke i homoseksualci moraju jasno utjeloviti potencijal ovog razdvajanja, budući da se naši gej odnosi odvijaju potpuno izvan reproduktivnog okvira. Prihvaćanje naših erotskih izbora u konačnici ovisi o stupnju do kojeg je društvo spremno potvrditi izražavanje seksualnosti kao oblik suigre s pozitivnim utjecajem na život. Naš je pokret možda započeo kao borba "manjine", no ono što bismo sad trebali "osloboditi" je aspekt osobnog života svih ljudi – izražavanje seksualnosti[11].

Konačno, predložio sam da je odnos kapitalizma i obitelji fundamentalno proturječan. S jedne strane, kapitalizam stalno oslabljuje materijalne temelje obiteljskog života omogućavajući pojedincima život izvan obitelj te razvoj lezbijskog i gej identiteta. S druge strane, kapitalizam mora uguravati muškarce i žene u obitelji, barem toliko dugo da reproduciraju novu generaciju radnika. Ustoličenje obitelji na položaj ideološke nadmoći jamči da će kapitalističko društvo reproducirati ne samo djecu, već i heteroseksizam i homofobiju. Kapitalizam je problem u najdubljem mogućem smislu[12].

Kako možemo izbjeći to da ostanemo žrtveni janjci, političke žrtve društvene nestabilnosti koju kapitalizam stvara? Kako možemo iskoristiti ovaj proturječan odnos za oslobođenje?

Gej muškarci i lezbijke postoje na društvenom prostoru van granica heteroseksualne nuklearne obitelji. Naše su zajednice stvorene na tom prostoru. Naše preživljavanje i oslobođenje ovise o našoj sposobnosti da obranimo i proširimo taj prostor, ne samo radi nas već radi svih. To znači, djelomično, potporu pitanjima koja proširuju mogućnosti života izvan tradicionalne heteroseksualne obitelji: pitanja poput dostupnosti pobačaja i ratifikacije Amandmana o jednakim pravima (*Equal Rights Amendment*, nap. prev.), afirmativne akcije

11 Ovo je danas potrebno posebno naglasiti. Godišnja konferencija Nacionalne organizacije za žene (NOW) iz 1980. donijela je odluku o pravima lezbijki koja je problem odredila kao "diskriminaciju utemeljenu na afektivno/seksualnom odabiru/orijentaciji," te je eksplicitno razdvojila problem od drugih pitanja seksualnosti poput pornografije, sadomazohizma, seksa u javnosti i pederastije.

12 Ne želim predložiti da je kapitalizam "uzrok" homofobiji ili da se ista može naći samo u kapitalističkim društvima. Ozbiljne sankcije za homoeroticizam postojale su i u europskom feudalnom društvu, a i u socijalističkim zemljama. No ja sam u ovom eseju naglasak stavio na pojavu gej identiteta u kapitalizmu čije su specifične dinamike zajedno s tim omogućile i reprodukciju homofobije.

za pripadnike drugih etniciteta i žene, javno financirane vrtiće, zaposlenje na puno radno vrijeme i prava mladih – drugim riječima, programe i pitanja koji pružaju materijalnu osnovu za osobnu autonomiju.

Prava mladih su posebno kritična. Prihvaćanje djece u smislu njihove ovisnosti i pripadanja roditeljima toliko je ukorijenjeno da teško možemo zamisliti što bi značilo odnositi se prema njima kao autonomnim ljudskim bićima, posebno na području odabira i izražavanja seksualnosti. No, dok ne dođe do toga, oslobođenje gejeva ostat će van našeg dosega.

Osobna autonomija samo je polovica priče. Nestabilnost obitelji i dojam nestalnosti i nesigurnosti koje ljudi sad osjećaju u svojim osobnim odnosima stvarni su društveni problemi koje je potrebno riješiti. Potrebna su nam politička rješenja za te poteškoće u osobnom životu. Ta rješenja ne bi trebala doći u obliku radikalne verzije pro-obiteljskog položaja ili nekih lijevih prijedloga za jačanje obitelji. Socijalisti općenito ne odgovaraju na izrabljivanje i ekonomsku neravnopravnost pozivanjem na povratak obiteljskoj zemljoradnji i obrtu. Prepoznajemo ogroman napredak u produktivnosti koju je kapitalizam omogućio podruštvljavanjem proizvodnje kao jednu od progresivnih značajki kapitalizma. Po uzoru na to, ne bismo trebali pokušavati vratiti sat unatrag do nekog mitskog razdoblja sretne obitelji.

S druge strane, ono što je potrebno jesu strukture i programi koji će pomoći u brisanju granica koje obitelji dovode u izolaciju, pogotovo one koje ocrtava privatizirani odgoj djece. Potrebni su nam vrtići kojima će upravljati zajednice (ili radnici), mjesta stanovanja u kojima će biti moguć suživot privatnosti i zajedništva te institucije u susjedstvima – od klinika do kulturnih ustanova – što će sve povećavati društvenu jedinicu unutar koje će svatko od nas imati sigurno mjesto. Kako izvan nuklearne obitelji budemo stvarali strukture koje pružaju osjećaj pripadanja, obitelj će gubiti na važnosti. Sve će se manje i manje činiti da stvara ili rastvara našu emocionalnu sigurnost.

U ovom pogledu gej muškarci i lezbijke nalaze se u dobroj poziciji za odigravanje posebne uloge. Budući da je većina nas bila isključena iz obitelji morali smo stvoriti, radi pukog preživljavanja, mreže potpore koje nisu ovisile o krvnim vezama i državljanstvu, već su bile slobodno odabrane i održavane. Izgradnja "afektivne zajednice" mora biti dio našeg političkog pokreta barem koliko su i kampanje posvećene razvoju građanskih prava. Na ovaj način možemo stvoriti oblik osobnih odnosa u društvu temeljenom na jednakosti i pravdi, a ne na izrabljivanju i ugnjetavanju – u društvu u kojemu autonomija i sigurnost ne isključuju jedna drugu već obitavaju zajedno.

S engleskog preveo Velimir Gašparac
Preneseno sa Slobodni Filozofski (30. lipnja 2012.): http://slobodnifilozofski.com/2012/06/john-demilio-kapitalizam-i-gej.html
Objavljeno u zborniku *Powers of Desire: The Politics of Sexuality*, ur. A. Snitow, C. Stansell & S.Thompson (New Feminist Library Series, New York, Monthly Review Press, 1983.). Dostupno na http://www.scribd.com/doc/50578109/Capitalism-and-Gay-Identity-John-D-Emilio

FEDERICI, SILVIA

Feminizam nije moralna policija

Pitanja pripremile_i: Karolina Hrga, Ivana Jandrić, Luka Matić

— U vrijeme ekonomske i društvene krize, ponovno posvećujemo prijeko potrebnu pažnju strukturnom odnosu rodne opresije i kapitalizma. Na koji bi način suvremena feministička kritika trebala dokinuti mit pogonjen prema akumulaciji kapitala – mit o dovršenoj emancipaciji žena?

Prilično je jednostavno razotkriti taj mit i pokazati da zapravo nije došlo do emancipacije žena, unatoč priključivanju velikog broja žena plaćenoj radnoj snazi – što nije bila univerzalna pojava, jer ako se osvrnemo na situaciju u socijalističkim, ali i u drugim državama koje su prošle strukturne reforme, vidjet ćemo da su žene izgubile nekadašnja radna mjesta, primjerice u javnom sektoru.

Dakle, nema sumnje kako ovo priključivanje žena plaćenoj radnoj snazi nije bilo univerzalni fenomen. No i u pojedinim zemljama, odnosno dijelovima zemalja u kojima je do toga došlo, primijetit ćemo da su žene bile integrirane na najnižoj razini, kroz oblike zaposlenja koji im nisu osiguravali nikakvu stvarnu neovisnost ili autonomiju. U velikom broju slučajeva žene su bile primorane raditi dva ili tri posla, te su u nekom smislu "napustile kućanstvo" – namjerno to stavljam pod navodnike, jer nisu uistinu napustile kućanstvo. Naime, istovremeno su desetkovane sve usluge koje su funkcionirale kao podrška reprodukciji života i radne snage, tako da su žene morale biti, i još uvijek jesu prisutne na dva fronta – u kućanstvima, gdje obavljaju mnogo neplaćenog rada, ali i izvan doma. Dakle, radni tjedan žena u današnje vrijeme traje jednako kao i za vrijeme industrijske revolucije, čak i u tzv. visoko razvijenim zemljama poput SAD-a.

Žene žive u stanju vječne krize – neprestano rade. Primjerice, žene su u SAD-u glavni potrošači antidepresiva, jer pomoću njih uspijevaju izgurati tjedan. Usto, smanjila se granica očekivane životne dobi. Procjenjuje se da će današnje bijele pripadnice proletarijata živjeti pet godina kraće od svojih majki. U takvom trajnom kriznom stanju nemaju vremena za djecu, prijatelje ili obiteljski život. Priča se da se članovi američkih obitelji, ondje gdje je obitelj još uvijek na okupu, sastaju subotom na ručku, dok mimo toga svatko ide za svojim poslom, a djeca se iz škole vraćaju u prazan dom. Uzimajući sve navedeno u obzir, ne možemo uistinu govoriti o emancipaciji.

— Kako vratiti emancipatorni, revolucionarni potencijal komodificiranog feminističkog pokreta? Odnosno, kako pluralitet ženskih glasova iz još uvijek dominantne kulturno-determinističke paradigme smjestiti u materijalističke kategorije? Postoje li načini kooperacije na razinama gdje postoje zajednički temelji ili gdje se prepoznaju taktičke prednosti?

Subverzivni, emancipatorni karakter feminističkog pokreta obnovit ćemo ako ga izbavimo iz zarobljeništva vlasti i Ujedinjenih Naroda te oslobodimo podređenosti neoliberalnoj ekonomiji. Feministički je pokret nastao kao pobuna protiv određenih granica koje su bile nametnute ženama u kapitalističkom društvu – protiv ograničavanja na neplaćeni rad u kućanstvu, protiv podređenosti muškarcima unutar i izvan obitelji, protiv manjka autonomije. U tom je smislu feministički pokret pokazivao golemi potencijal. Put prema oporavku pokreta danas leži u uvažavanju činjenice da su mnogi od problema s kojima smo se suočavale u prošlosti još uvijek prisutni, te da promjene izazvane globalizacijom pod paskom UN-a i Svjetske banke ni na koji način nisu emancipirale žene. Polazeći od te spoznaje, danas možemo graditi pokret koji će između ostalog obnoviti taj subverzivni odnos prema cjelini procesa reprodukcije, i koji će biti u stanju iznova dati ključni značaj pitanju reprodukcije u feminističkim politikama.

Naime, feministički pokret svoje korijene ima upravo u analizi i borbi koja je povezana uz obitelj, seksualnost, kućanski rad i odnose s muškarcima. Kada se ženski pokret počeo baviti izvorima ženske podčinjenosti te joj pružati otpor, postalo je jasno da je potrebno transformirati nešto vrlo krucijalno u obiteljskim i seksualnim odnosima. Tek je kasnije feministička borba postala borba za jednakost, odnosno jednake mogućnosti, no isprva se radilo o borbi koja je bila usmjerena na odbijanje i pobunu protiv određenog tipa ugovora – bračnog ugovora, koji je podrazumijevao da žena obavlja kućanske poslove i opslužuje muškarca. Dakle, da obavlja ogromne količine neplaćenog rada jer je to u "prirodi žene".

Problemi povezani s reprodukcijom danas ponovno uzrokuju veliku krizu u našim životima. Potrebno ih je iznova razmotriti, ojačati klasnu perspektivu i uključiti je u feminističku borbu. Treba početi stvarati poveznice između različitih skupina žena – crnih žena, bijelih žena, žena koje rade izvan kućanstva, žena koje prvenstveno rade u kućanstvu, žena koje obavljaju plaćene kućanske poslove i žena koje neplaćeno obavljaju kućanske poslove. Ženski ćemo pokret obnoviti kada prepoznamo međusobne dodirne točke i krenemo prema stvaranju zajedničkog terena borbe.

— O strukturnoj vezi patrijarhata i kapitalizma intenzivno se raspravlja od 1970-ih. Je li patrijarhat autonomni sistem u odnosu na kapitalizam i možemo li označiti rodnu potlačenost i nejednakost riječju patrijarhat?

U ovoj raspravi zauzimam specifičan stav. Ne mislim da je patrijarhat zaseban sustav, no istovremeno sam se klonila pokušajâ da dokučim kakvi su bili uvjeti u kojima su, primjerice, živjele žene na početku historije. Prema mojem razumijevanju odnosa između patrijarhata i eksploatacijskih društvenih sustava koji su prethodili kapitalizmu, patrijarhat počinje biti važan faktor i preuzimati značajniju ulogu u trenutku kada se javlja eksploatacija rada. Pojavom društava koja eksploatiraju rad – što prethodi kapitalizmu – nastaju i društva u kojima muškarci imaju interes u preuzimanju vlasti nad ženskim tijelima, kao onim tijelima koja posjeduju sposobnost proizvodnje bogatstva, djece, radne snage. Dakle, smatram da se, povijesno gledano, najprije pojavio sustav eksploatacije rada te da su iz tog sustava proizišli svi ostali. To je u suprotnosti sa stajalištem brojnih radikalnih feministkinja, koje smatraju da je patrijarhat model za sve druge oblike eksploatacije. Smatram da eksploatacija rada u pravilu prethodi patrijarhatu.

Što se tiče patrijarhata u kapitalizmu, smatram da kapitalizam restrukturira patrijarhat. Drugim riječima, zajednički je nazivnik moć muškaraca nad ženama, no ta se moć manifestira na drugi način, u skladu s drukčijim ciljevima i uz uporabu drugačijih instrumenata, ovisno o društvenom kontekstu. Dakle, kapitalistički patrijarhat nije patrijarhat Srednjeg vijeka, i vrlo je važno razlikovati između to dvoje. Kroz svoj sam rad isticala da je u kapitalizmu na djelu patrijarhat nadnice, zbog uloge koju nadnički odnos ima u održavanju i organiziranju odnosa podređenosti i hijerarhije između žena i muškaraca, što je moguće dokazati i dokumentirati.

— Je li dokidanje patrijarhata unutar kapitalizma moguće, uzmemo li u obzir strukturno pozicioniranje heteronormativne obitelji i granice koje se nameću ženskoj i queer seksualnosti?

Pretpostavljam kako je u nekoj iznimno udaljenoj, znanstveno-fantastičnoj varijanti vjerojatno moguće zamisliti tip kapitalizma u okviru kojega je u nekom trenutku osmišljen način proizvodnje radne snage pomoću strojeva – kapitalizam koji je nadišao tijelo žene. No mislim da unutar kapitalizma kakvog poznajemo, patrijarhat i dalje igra ključnu ulogu. Kapitalizam je još uvijek vrlo ovisan o ženskom tijelu i kontroli nad reprodukcijom te ženskom seksualnošću, tako da su u određenom smislu sve strukture koje održavaju razliku između žena i muškaraca još uvijek iznimno važne. Zapravo, ne radi se samo o perpetuiranju razlika, već i o održavanju hijerarhije. Naime, razlike nisu nužno problematične, ali hijerarhija i nejednakost jesu.

— Otvara li se osipanjem socijalne države, gubitkom državnih i društvenih mreža potpore, retradicionalizacijom društva i nastupanjem ekonomske krize prostor za povratak socijalističkom, odnosno marksističkom feminizmu te proliferaciju takvih pristupa društvenim pitanjima?

Ne smatram se socijalističkom feministkinjom. Nisam sigurna ni jesam li marksistička feministkinja, iako se u velikoj mjeri oslanjam na Marxa i dugujem mu znatan dio svojeg razumijevanja kapitalizma. Naravno, pritom bih morala objasniti na koji marksizam referiram, jer postoji mnogo različitih interpretacija – altiserijanski marksizam, historijski materijalizam, marksizam Nove ljevice u Italiji, autonomistički marksizam, itd. Međutim, još uvijek povlačim liniju razgraničenja između socijalizma i marksizma. U svojoj sam analizi socijalizam oduvijek poimala kao intenzivniju formu socijalne demokracije i državnog kapitalizma. U tom smislu, ja sam antikapitalistkinja.

Povijesno gledajući, real-socijalizmi bili su poprilično orijentirani na državu. Stoga bih rekla da kriza socijalne države, odnosno kriza socijalne demokracije, ne otvara u tolikoj mjeri put prema povratku socijalizma, koliko prema izgradnji komunalnijih tipova odnosa – razumijevanju da vlastiti život moramo kolektivno, a ne individualno uzeti u svoje ruke, te da ne bismo trebali ovisiti o državi. Naime, vidjeli smo da država obećava reproducirati naše živote, no u realnosti, čim zahtjevi prijeđu određenu točku, ona se smjesta povlači. Iz krize socijalne države vidljivo je da je kapitalizam uspio osigurati određen stupanj blagostanja tek ograničenom dijelu radne populacije, i to samo na ograničeno vrijeme. Čim su se zahtjevi i borba pokušali pomaknuti onkraj onoga na što je kapitalistička država bila spremna pristati, morali su restrukturirati čitav svijet.

Umjesto da potiče povratak socijalističkoj poziciji koja u određenom smislu još uvijek podrazumijeva državu, kriza socijalne demokracije i države zapravo otvara nove mogućnosti i potiče rekonstrukciju svakodnevnog života u društvu odozdo. Rekonstrukcijom odozdo još dugo vremena nećemo moći ignorirati državu jer država još uvijek drži monopol, kako nad nasiljem tako i nad bogatstvom, no potrebno je pokušati ostvariti nove oblike autonomije u odnosu na državu. Ovo nije samo moja interpretacija nego i moja nada, jer socijalistička država nije uvijek bila sjajan primjer osnaživanja ljudi, pogotovo ne žena.

— Koliko je još snage ostalo radničkoj klasi da se odupre ovakvom sustavu koji je uzdignuo uvjete eksploatacije na viši nivo? U vrijeme sve veće nezaposlenosti, kada se i prekarno zaposlene doživljava kao privilegirane, jesu li nužni povijesni uvjeti za antisistemski otpor prisutni?

Nadajmo se da jesu. U suštini nam je potreban internacionalni oblik organizacije. Postalo je poprilično jasno da će svakoj radnoj snazi biti iznimno teško ostvariti značajnije pomake u radnim uvjetima ili uvjetima zapošljavanja isključivo na temelju sposobnosti da se organiziraju na lokalnoj razini. Mislim da je iznimno važno da ljudi što prije počnu organizirati internacionalne mreže i oblike otpora. Jedan od koraka u tom smjeru bio bi da se počne raditi razlika između Europe šefova i Europe običnih ljudi – onih koji su eksploatirani i kojima je zbog toga u interesu da transformiraju europska društva.

Takav tip internacionalizma danas je važniji nego ikad jer je kapital internacionalan i kao što smo vidjeli, mobilan. Uzmimo za primjer ogromnu, izrazito intenzivnu borbu iz 1970-ih. Dolazim iz Italije i vrlo sam pomno pratila što se ondje događalo. Klasna je borba tvorničkih radnika u Italiji do 1973./74. bila vrlo razvijena, no uspješno je slomljena bijegom kapitala. Dakle, moć ka-

pitala je internacionalna moć – leži u internacionalizaciji. Trenutno su u stanju iskoristiti svu moć Europske unije protiv radničke klase svake pojedine zemlje, stoga se i radnička klasa mora organizirati na internacionalnoj razini. Izostanak takvog organiziranja trenutno predstavlja jednu od njezinih slabosti. Uspije li se to postići, počet ćemo nazirati mogućnost konfrontacije i pregovaranja o stvarnom transformativnom procesu. Trenutno nismo u toj poziciji.

— Koji je feministički odgovor na metodološki individualizam sadržan u primjedbi da postoje žene koje žele i vole obavljati kućanski rad? Je li ova vrsta primjedbe korisna za kritiziranje ženske pozicije u društvu?

Danas sam na predavanju spomenula da sam, kao i mnoge žene s kojima radim, svjesna kako zadatak nas kao feministkinja nije da ženama govorimo kako bi se trebale ponašati, već da stvorimo uvjete unutar kojih će moći same odlučivati, umjesto da budu prisiljene na neki oblik eksploatacije zbog nedostatka mogućnosti izbora. Dakle, ako žena pronalazi svoju sreću i ispunjenje u obavljanju kućanskih poslova, tko sam ja da joj to zabranim? Međutim, kućanski se rad može obavljati u različitim uvjetima, a ja se želim boriti za ostvarivanje mogućnosti da žena, ako to poželi, može obavljati kućanske poslove u uvjetima koji nisu eksploatirajući. Također se želim boriti za ostvarivanje mogućnosti da žena koja odluči ne obavljati kućanski rad može raditi druge stvari. Ne želimo biti nova, feministička moralna policija.

S engleskog transkripta preveli: Martin Beroš i Ivana Jandrić
Preneseno sa Slobodni Filozofski (31. prosinca 2016.): http://slobodnifilozofski.com/2016/12/feminizam-nije-moralna-policija.html
Dijelovi razgovora prikazani su u petoj epizodi edukativno-mozaične emisije "Promjena okvira", emitirane 26.8.2016. na TV Istra.
Razgovor je vođen krajem lipnja 2016. godine na Ohridu, u vrijeme održavanja treće po redu School for Politics and Critique, u organizaciji skopskog Institute of Social Sciences and Humanities.

Silvia Federici
Foto: Marta Jara, eldiario.es, 2014(izvor: commons.wikimedia.org, preuzeto prema Creative Commons licenci)10. FriderichBorba za različitost i socijalna pitanja, Kreuzberg, Berlin, 2016. (izvor: Jeanne Menjoulet prema Creative Commons licenci)

FRIEDRICH, SEBASTIAN

Nova klasna politika: perspektiva protiv desnih i neoliberalnih pripovijesti

Svatko tko se dovoljno potrudi, može uspjeti u životu: godišnji odmor u inozemstvu, vlastiti stan, prostran obiteljski automobil. Kada su zamišljali svoju budućnost, mnogi ljudi u zapadnoj Europi i Sjevernoj Americi na umu su imali upravo to socijaldemokratsko obećanje društvenog uspona. No danas malo tko još vjeruje u priču o liftu koji će prema vrhu povesti sve koji ulože malo truda. Borba za uspon već godinama postaje sve zahtjevnija, dok istovremeno sve većem broju ljudi prijeti društveni pad.[01] Veliki dijelovi *baby-boom* generacije, dakle onih koji su rođeni približno između 1955. i 1965., još su mogli biti koliko-toliko sigurni da će se društveno uspeti ili barem zadržati socijalnu poziciju svojih roditelja. No danas i njima, kao stalni pratitelj, za vratom sjedi strah da će otklizati prema dnu. Deviza danas glasi: brani svoj položaj – pod svaku cijenu. Kapitalizam se tako za sve veći broj ljudi ispostavlja kao noćna mora.

Desne retro-priče i neoliberalno obećanje

Preostale su dvije društvene pripovijesti. Jedna dolazi s desnice i jednostavna je koliko i djelotvorna: prije je svijet još bio u redu, svi su imali posao, migranti su još uvijek bili samo gosti, a rodne uloge su bile jasno podijeljene. Ta pripovijest je danas u usponu. Bilo da je riječ o Donaldu Trumpu u SAD-u, Heinz-Christianu Stracheu u Austriji, Marine Le Pen u Francuskoj ili Björnu Höckeu u Njemačkoj: desničari se predstavljaju kao oni koji se brinu, postavljaju socijalno pitanje – i na njega daju nacionalistički odgovor. Sukob između *gore i dolje* pretvaraju u sukob između *unutra i vani*. Desničari svoju u suštini kapitalu naklonjenu ekonomsku i socijalnu politiku spajaju sa simboličkim ustupcima radnicama i radnicima. Ali samo *domaćim*.

Pandan retro-pripovijesti prakonzervativaca, desničara i fundamentalista bajka je o kapitalizmu bez diskriminacije, koju pripovijedaju ekonomski liberali, modernizirani konzervativci, neoliberalizirani socijaldemokrati i, naročito, lijevoliberalni kozmopoliti. Ta pripovijest o kozmopolitski otvorenom neoliberalizmu obećava svima koji su spremni uložiti nešto truda društveni uspon i sreću, neovisno o spolu, seksualnoj orijentaciji i porijeklu.

Ta priča podsjeća na socijaldemokratsko obećanje o kapitalizmu sa socijalnom sigurnosnom mrežom. Društvenopolitički, taj kozmopolitski neoliberalizam je koliko-toliko progresivan, ali na planu ekonomske i socijalne politike uzdaje se u konkurenciju i individualnu spremnost na angažman. Jednakost šansi kroz obrazovanje središte je njegova političkog svijeta. Crveno-zelena koalicija u Njemačkoj između 1998. i 2005. bila je idealni izraz obećanja tog kozmopolitskog neoliberalizma. Gerhard Schröder i kompanjoni kombinirali su reformu zakona o državljanstvu, naglasak na obrazovanju i uvođenje životnog partnerstva s politikom u interesu kapitala: radikalna razgradnja socijalne države išla je ruku pod ruku sa smanjenjem najviše porezne stope s 53 na 42 posto. I Bill i Hillary Clinton, Tony Blair, Emmanuel Macron i Angela Merkel predstavnici su te varijante neoliberalizma. No pripovijest o tržišnoj ekonomiji bez diskriminacije već je i stoga laž što kapitalizam uvijek iznova iskorištava ili stvara razlike kako bi klasu radnica i radnika fragmentirao i njene pripadnice i pripadnike okrenuo jedne protiv drugih.[02]

Društvena ljevica tako je uhvaćena između tjeskobne sadašnjosti najakutnijih obrambenih borbi i navodne alternative desnice. Ljevičarima nedostaje vlastita pripovijest koja bi se nadovezivala na svakodnevicu velikog broja ljudi i omogućila kolektivno sjećanje i viziju budućnosti. Još gore, čini se da je sva nada ugušena nekom vrstom lijevog distopizma: u Europi i SAD-u desnica je snažna kao što to još od Drugog svjetskog rata nije bila, nejednakost kontinuirano raste, klimatske promjene se kreću prema katastrofi, a posvuda svjedočimo ratovima i protjerivanjima, bez izgleda za poboljšanje. Međutim, perspektiva koja kaže da sve postaje sve gore nema mobilizirajući učinak. Upravo suprotno: kada nema izgleda za poboljšanje, ljudi su skloni braniti ono malo što im je još preostalo. Svakodnevni razum zna: u tako kompliciranom i lošem svijetu nešto poboljšati mogu zapravo samo još u "malom", "ovdje i sada". Za san o drugačijem svijetu tu više nema mjesta. Socijalizam, ili ono što mu je slično ali nastupa pod drugim imenom, čak se i mnogim ljevičarima više ne čini stvarnom alternativom postojećem. Čini se da malo tko još može zamisliti da bi se organizaciju rada, raspodjelu dobara i ulogu vlasništva dalo oblikovati i na fundamentalno drugačiji način.

Daleko od očiju, daleko od svijesti: klasno društvo

Lijeve alternative kapitalizmu ne uspijevaju doprijeti do svijesti velikog broja ljudi, a u svakodnevici nema prostora za obuhvatnu solidarnost. To je u velikoj mjeri povezano s višestruko postavljenom dijagnozom da su europska i sjevernoamerička ljevica tijekom prethodnih desetljeća klasnoj politici okrenule leđa. Mnogi stariji ljevičari oprostili su se generalno od lijeve politike, a mlađa lijevo orijentirana generacija vrlo se malo bavila klasnom politikom. U Njemačkoj doduše postoji parlamentarna snaga u obliku stranke Die Linke. Jezgru tog političkog *branda* čini solidarno usmjerena socijalna politika, ali i tu u velikoj mjeri nedostaje klasno-politička praksa.

Pojmovi poput "eksploatacije", "klase" – a o "klasnoj borbi" da i ne govorimo – čak su i unutar lijevih krugova pali u zaborav, ako ne i na loš glas. Nema sumnje, socijalni sastav ljevice u Njemačkoj tu igra određenu ulogu: posebno od 1970-ih naovamo, sve veći broj ljevičara porijeklom je iz "srednje klase". Djeca radnika uvijek iznova izvještavaju o tome koliko se deplasirano osjećaju u lijevim kontekstima.[03] Istovremeno su organizacije radničkog pokreta – sindikati i socijaldemokracija – najkasnije od 1970-ih i same postale nosivim stupovima tzv. "njemačkog modela". Vrhovi tih organizacija u većini su se prema borbama Novih društvenih pokreta i Nove ljevice – bilo da se radilo o anti-nuklearnom ili mirovnom pokretu – odnosili neprijateljski.

Pored toga, u državama poput Njemačke postoje dodatni strukturni razlozi koji od 1970-ih otežavaju identificiranje klasa i zauzimanje klasne perspektive. Prijelaz s industrijskog društva na društvo uslužne ekonomije pogodovao je atomizaciji najamnih radnika. Prevladava niska razina političke organiziranosti i oni puno rjeđe kolektivno ulaze u borbu za svoje interese. U SAD-u, Velikoj Britaniji i – nešto prikrivenije i sporije – u Njemačkoj, i desne i lijeve vlade sistematski su slabile sindikate. Svemu tome treba dodati i ideologiju individualizacije, koja sve kolektivno denuncira kao oblik prinude, životnu sreću definira kao privatnu stvar, a na koncu proizvodi usamljenost i izolaciju.

Neki od nas možda i dalje u glavi nose klišej da su radnici isključivo bijeli muškarci koji obavljaju teške fizičke poslove i dane provode u plavom radnom kombi-

01 Oliver Nachtwey, *Die Abstiegsgesellschaft. Über das Aufbegehren in der regressiven Moderne*, (Berlin, 2016).
02 Vivek Chibber, *Postcolonial Theory and the Specter of Capital*, (London/ New York, 2013).
03 Primjerice: Christian Baron, *Proleten, Pöbel, Parasiten: Warum die Linken die Arbeiter verachten*, (Berlin, 2016).

nezonu, s kapom na glavi. Kako su čađom zamrljani muškarci na ulicama postali sve rjeđi prizor, tako se počela širiti i glasina da je radnička klasa čudnovato iščeznula. Beskućnika, čistačica, njegovateljica i dostavljača zato se, doduše, moglo vidjeti u sve većem broju, ali oni se nekako nisu uklapali u već definiranu sliku.

Okretanje od klasnog pitanja ima dakle cijeli niz razloga. Među njih spada i koncentriranje "kulturne ljevice" na nužne ali najčešće jednodimenzionalne borbe protiv rasizma, seksizma i nacionalizma. A dio ljevice je naposljetku – hotimice ili ne – stupio u savez s "kozmopolitskim neoliberalizmom", nerijetko preko vlastitog socijalnog uspona. Američka filozofkinja Nancy Fraser tu je situaciju u kontekstu SAD-a opisala kao faktički savez između feminizma, antirasizma i LGBTQ aktivizma s frakcijama kapitala na Wall Streetu, u Silicijskoj dolini i u Hollywoodu.[04]

U fokusu društvenih borbi sada sve više stoji individua i socijalni mjehur za koji je veže osjećaj pripadnosti. Dominira shvaćanje politike koje ne polazi od temeljnih ekonomskih stupova društva, nego je "pragmatično" i – u što je moguće većoj mjeri – "orijentirano prema rješenjima". Didier Eribon u svojoj knjizi *Povratak u Reims* kritizira kako se socijalistička ljevica postepeno oprostila od socijalizma: "Došlo je do prave metamorfoze etosa i intelektualnih koordinata. Više se nije govorilo o izrabljivanju i otporu, već o nužnim reformama i preoblikovanju društva. Ne više o klasnim odnosima ili socijalnoj sudbini, već o tolerantnom suživotu i vlastitoj odgovornosti."[05]

Lijevi koordinatni sustav

Doprinosi Nancy Fraser, Eribona i drugih doveli su, posebno od 2016., do polarizirane rasprave unutar njemačke ljevice, u kojoj se suprotstavlja klasnu politiku i društveno-političke slobode, mobilizirajući jedne protiv drugih. No upravo spajanje tih dvaju pozicija temelj je za obuhvatnu lijevu perspektivu – i za stvaranje lijeve pripovijesti.

Diskusija koja se posljednjih godina vodi neposredno se dotiče pitanja o tome što čini jezgru lijeve politike. Najkraću definiciju je vjerojatno dao Karl Marx. Prema vjerojatno najčešće citiranoj polurečenici mladoga Marxa, radi se o tome "da se sruše svi odnosi u kojima je čovjek poniženo, ugnjet[ava]no, napušteno, prezreno biće."[06]

Drugačije rečeno: koordinate lijeve politike su jednakost i sloboda. Jednakost u ekonomskom smislu, kao jednaka participacija svih u bogatstvu određenog društva, sloboda u smislu slobodnog razvoja; i pritom oba momenta mišljena u odnosu uzajamnog uvjetovanja. Onaj tko taj minimalni konsenzus priznaje, lijevu politiku više ne može dijeliti na "ekonomska" i "kulturna" pitanja. Nisu li i beskućnici i oni koji su prekarno uključeni u neoliberalnu proizvodnu maniju, i gejevi i lezbijke u homofobnoj okolini, i žene u patrijarhalno-seksističkim odnosima, i doseljenici u strukturno rasističkom društvu, iako svi na svoj vlastiti, specifičan način, nisu li svi oni – napušteni i prezreni?

Lijeva politika trebala bi usvojiti obje dimenzije – i borbu za slobodu na društvenoj razini i onu za jednakost na ekonomskoj. Ili kao što Nancy Fraser zahtijeva u kontekstu SAD-a: lijeva politika mora odbiti lažnu alternativu između progresivnog neoliberalizma i reakcionarnog populizma. Fraser piše: "A za to patnje žena i crnaca moramo dovesti u odnos s nevoljama koje muče tolike Trumpove glasače. Na taj bi način revitalizirana ljevica mogla postaviti temelj za moćnu novu koaliciju, koja bi za cilj imala izboriti pravdu za sve."[07]

Dvije strane klase

U sklopu rasprava posljednjih godina, sve je veći broj ljevičara istaknuo da je krajnje vrijeme da se na dnevni red vrati socijalno pitanje. No često ostaje nejasno na što se pritom zapravo misli. Pojmovi "socijalno pitanje" i "socijalna pravda" danas nisu puno više od verbalnih ljuštura. U društvu ne postoji konsenzus oko toga što bi bilo pravedno, niti oko toga što pojam "socijalno pitanje" uopće označava. Politički zahtjevi sežu od socijaldemokratske preraspodjele sve do eksproprijacije. Apel da se socijalno pitanje zaposjedne slijeva stoga ne zahvaća dovoljno duboko. Stvari postaju nešto jasnije kada se govori o klasnom pitanju. Tu u fokus ne ulazi samo raspodjela stvorenog bogatstva, već i kapitalistička proizvodnja tog bogatstva, kao i vlasnički odnosi koje zahtijeva. No i dalje je sporno što neku klasu zapravo konstituira. "Klasa" ima dvije dimenzije: strukturnu i povijesno-kulturnu. Određenje koje polazi od Marxa i Engelsa

04 Nancy Fraser, "Für eine neue Linke oder: Das Ende des progressiven Neo-liberalismus", u: *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 2/2017, 71-76, cit. str. 74.
05 Didier Eribon, *Rückkehr nach Reims*, (Berlin, 2016), 120.
06 Karl Marx, "Prilog kritici Hegelove filozofije prava. Uvod", u: Karl Marx/Friedrich Engels, *Rani radovi*, (Zagreb, 1989), 99.
07 Nancy Fraser, isto, 76.

u suštini pretpostavlja dvije glavne klase: proletarijat i buržoaziju, jednu nasuprot druge, u antagonističkom odnosu.

Klasa buržoazije, čije pripadnike se danas češće naziva poduzetnicima ili poslodavcima, ima vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i crpi profite iz rada onih koje zapošljava. Ujedinjuje je interes da održi uvjete tog procesa gomilanja profita – uvjete za "akumulaciju". Nasuprot buržoazije stoji klasa radnica i radnika u širokom smislu riječi. Ona ne raspolaže sredstvima za proizvodnju, zbog čega njeni pripadnici moraju stupiti u radni odnos kod predstavnika buržoazije, pri čemu najamni oblik – dakle, ugovor o radu između "poslodavca" i "posloprimca" – stvara dojam da *kmetovi* imaju slobodu izbora. Radničkoj klasi pripadaju i oni pojedinci bez vlasništva koji se (privremeno) ne nalaze u odnosu najamnog rada, primjerice: beskućnici, zatvorenici, nezaposleni, unatoč tome što su se u povijesti radničkog pokreta uvijek iznova javljale tendencije da se od njih razgraniči. Klasa najamnih radnika, koju definira taj odnos eksploatacije, vrlo je raznolika u svojoj pojavnosti: visoko kvalificirani zaposlenici, pomoćni radnici bez kvalifikacija, čistačice, dostavljači… A ta raznolikost prikriva zajedničke interese i otežava njihovu organizaciju.

Međutim, klasa ne nastaje na papiru, ne da se prevesti u matematičke jednadžbe. Klasa se ne temelji samo na sličnoj klasnoj poziciji, nego i na zajedničkim iskustvima, zajedničkom djelovanju, na kulturnoj praksi koja je rasla kroz vrijeme. Klasa prema tome nije samo struktura, nego i odnos.

Proizvodni odnosi uvelike određuju klasno iskustvo, ali iz toga ne proizlazi automatski i djelovanje, pisao je povjesničar Edward P. Thompson. Nasuprot tome, klasa nastaje "kada ljudi na temelju zajedničkog iskustva […] identičnost svojih interesa osjećaju i artikuliraju, i to kako među sobom, tako i u odnosu na druge, čiji se interesi od njihovih razlikuju (i u pravilu su im suprotstavljeni)."[08] Tako tek u zajedničkoj borbi rasute mogućnosti djelovanja postaju klasnim djelovanjem, a time i klasna borba. Prvi cilj klasnog djelovanja je poboljšanje vlastitog položaja – no u perspektivi i samoukidanje, nadilaženje klasa u besklasnom društvu. Takvu klasnu svijest ne smijemo brkati s radničkom samodopadnošću, koja zaziva prošlost, a prešućuje ono što je u nastajanju.[09]

U tom smislu, klasna politika je uvijek "nova", jer se klasa u svome sastavu – a time i kulturno – neprestano mijenja i obnavlja.

Feministički, antirasistički, internacionalistički

Diskusija o usponu desnice i propustima ljevice nije dovela samo do lažne polarizacije jednakosti i slobode. Pogrešno je i suprotstavljanje antirasizma, feminizma i internacionalizma na jednoj, i klasne politike na drugoj strani, jer rasizam, patrijarhalni odnosi i izrabljivanje Globalnog juga fundamentalni su za kompoziciju klase. Umjetna podjela zaklanja pogled na tu realnost.

Žene sa svojom specifičnom pozicijom u društvu ne čine zasebnu klasu: njihove se klasne pozicije za to previše razlikuju. No žene ne posjeduju automatski istu socijalnu poziciju kao muškarci, čak i kada pripadaju istoj klasi. Primjerice, najčešće su žene te čiju radnu snagu u kućanstvu kapital prisvaja bez naknade – kao u modelu muškog *breadwinnera* u fordizmu: kako bi se povećao višak vrijednosti, reprodukcija robe radne snage prebačena je u privatnu sferu. Kuhanje obroka, odgoj djece, briga o muškarcu koji se umoran vraća s posla, i mnogošto drugo, uglavnom su bile (i još uvijek jesu) obaveze žena. Sve to, sve ono što se odvija iza vrata pri-

08 Edward P. Thompson, *Die Entstehung der englischen Arbeiterklasse*, (Frankfurt/M., 1987), 8.

09 Za razlikovanje klasne svijesti od radničke svijesti vidi: Karl Reitter, "Klassenbewusstsein oder Arbeiterbewusstsein? Kann es heute noch eine proletarische Revolution geben?", u: Martin Birkner / Thomas Seibert (ur.), *Zur Aktualität der Revolution*, (Wien/Berlin, 2017), 13-28.

vatnih domova, u fordizmu je bio preduvjet za najamni rad, a time i dio produžene pokretne trake proizvodnje viška vrijednosti.

Isto vrijedi i danas, iako je figura domaćice, koju je tek kapitalizam stvorio, izgubila na značaju, a reproduktivni rad se u sve većoj mjeri regulira preko tržišta. Tako već godinama ekspandira tržište rada za slabo plaćenu radnu snagu u 24-satnoj kućnoj njezi. U tom sektoru u Njemačkoj su prije svega zaposlene žene – radne migrantice iz južne i istočne Europe. Jer žene su i dalje nadproporcionalno zaposlene u slabije plaćenim "ženskim zanimanjima" slabog ugleda, velikim dijelom u području njegovateljskog rada. I u slučaju istih kvalifikacija, žene u prosjeku primaju manje plaće od svojih muških kolega. A čak trećina svih žena zaposlena je u atipičnim oblicima rada, dok isto vrijedi samo za svakog desetog muškarca.

I migranti češće završe u prekarnim oblicima rada. Njihov udio u nesigurnim radnim mjestima gotovo je dvostruko veći nego kod Nijemaca. I njih se u prosjeku slabije plaća. Kako ciljana, od strane kapitala forsirana, migracija može stvoriti klasnu frakciju pokazuje primjer "gastarbajtera" u poslijeratnoj Njemačkoj. Bili su politički i društveno isključeni, a ekonomski lošije pozicionirani i nesigurnije zaposleni od svojih njemačkih kolega. Stvorila se podklasa koja je u suštini imala funkciju rezervne armije rada, koju se, ovisno o ekonomskoj konjunkturi, moglo mobilizirati ili demobilizirati. To "podslojavanje" radničke klase 1960-ih i 1970-ih u Njemačkoj se sve do danas odražava u klasnoj kompoziciji zemlje.

Pošto je u Njemačkoj socijalno porijeklo od presudne važnosti za socijalni položaj, potomci generacije "gastarbajtera" i danas češće završe u nezaposlenosti ili u slabije plaćenim profesijama. A oni među njima koji su se uspjeli socijalno uspeti putem samozaposlenosti, sada nerijetko i sami izrabljuju novopridošle radne migrante i migrantice. Kapital i danas iskorištava migraciju kako bi zaoštrio konkurenciju između najamnih radnika i tako intenzivirao eksploataciju: udruge poslodavaca predlažu ukidanje minimalne plaće za izbjeglice, a poduzeća zapošljavaju migrante i migrantice iz drugih EU zemalja – posredstvom agencijskog rada i zakona koji omogućavaju njihovo plaćanje po standardima njihovih zemalja podrijetla – za ekstremno niske plaće.

Dok je utjecaj rodnih odnosa i rasizma u diskusijama oko Nove klasne politike već često postao predmetom analize i sukobljavanja, globalna podjela rada najčešće ostaje potpuno postrani. I za pitanje klasne pozicije važi da živimo u podijeljenom svijetu. Robe koje konzumiramo često se proizvode u državama Globalnog juga. U globaliziranom svijetu proizvodnju i potrošnju dijeli veći jaz nego ikada prije. U zemljama jugoistočne Azije, ali dijelom i u Istočnoj Europi, proizvoditi se može u gorim radnim uvjetima nego u Zapadnoj Europi. Preko niskih proizvodnih troškova i izmještanja potrošnje u druge dijelove zemlje nastaje nešto poput skrivene vrijednosti.[10] Tako u tekstilnoj proizvodnji u Bangladešu radnici, prije svega žene i maloljetnici, rabotaju i do 16 sati na dan, šest dana u tjednu, najčešće za preračunatih 35 eura mjesečno. Robe koje se onda prodaju primjerice u Njemačkoj kapitalu osiguravaju veću profitnu stopu. No, i ovdašnji potrošači imaju koristi od niskih cijena.

Seksizam, rasizam, nacionalizam, nisu dakle samo ideologije za podjelu klase. Lijeva klasna analiza je svjesna da su eksploatacija i opresija nerazmrsivo međusobno isprepletene. Rasizam i seksizam tu imaju ekonomsku funkciju: isključujući diskursi, pripisivanje uloga i relativno obespravljivanje omogućuju da radni migranti i migrantice moraju raditi u mizernim zaposlenjima, za izrazito niske nadnice. Onoga tko je potlačen može se naročito dobro izrabljivati, a ti oblici opresije istovremeno služe tome da izrabljivanje čini nevidljivim.

Liberalne antidiskriminacijske politike tu neće biti od velike pomoći: "Žene se neće osloboditi tako što će stvoriti ženski pokret s bogatom ženskom elitom", piše američka politologinja Jodi Dean. "Afroamerikanci ne pobjeđuju u antirasističkim borbama zato što je predsjednik crnac. Kada se većinu crnaca, kada se većinu žena, sve više proletarizira, jedini oblik politike koji uspijeva ukloniti te fundamentalne nejednakosti je komunistički."[11]

Radnička klasa je strukturno rascijepljena rodnim, etničkim i globalnim oprekama. Radnice i radnici diljem svijeta na apstraktnoj razini doduše dijele iste interese, ali što su borbe za njih konkretnije, to snažniji postaju učinci spomenutih klasnih fragmentacija. Ključ za klasnu politiku koja bi bila adekvatna izazovima vremena u kojemu živimo leži u tome da strukturno različite pozicije i opreke ne prekrivamo, nego ih integriramo kao centralno mjesto analize i prakse Nove klasne politike.

10 Torkil Lauesen / Zak Cope, "Imperialism and the Transformation of Values into Prices", u: *Monthly Review*, 2015/3. Dostupno na: https://monthlyreview.org/2015/07/01/imperialism-and-the-transformation-of-values-into-prices/

11 Nina Scholz, "Google, Facebook und Amazon kollektivieren. Interview mit Jodi Dean", *rosalux.de*, 2017. Dostupno na: https://www.rosalux.de/publikation/id/38156/google-facebook-und-amazon-kollektivieren/

Shvaćanje klase koje antirasizam i feminizam ne svodi na površinsku kozmetiku ili drugorazredne partikularne borbe moglo bi biti polazište za novu lijevu pripovijest. Ili to barem naglašava Keeanga-Yamahtta Taylor u svojoj knjizi *From #BlackLivesMatter to Black Liberation*: "Ako prije svega naglašavamo razlike u oblicima opresije koja pogađa različite skupine, u nekom ćemo trenutku izgubiti razumijevanje za to da nas zajedničko iskustvo podjarmljenosti međusobno i spaja. Ta veza mora biti osnova naše solidarnosti. Ne postoji razlog da marginalizaciju slavimo."[12]

Zajedničke borbe su moguće

Kod Nove klasne politike u suštini se radi o tome da različite lijeve perspektive, koje se često razvijaju izolirane jedne od drugih, spojimo. Naravno, postoje različiti pristupi politici. U okružju stranke Die Linke i Fondacije Rosa Luxemburg se pod natuknicom klasna politika raspravlja o "spajajućoj stranci", lijevom populizmu i "narodnim snagama" ('populare Kräfte'). Drugi, držeći distancu od stranke, nadu i angažman usmjeravaju na *grassroots* organizaciju i samoorganizaciju u gradskim četvrtima. Treći pokušavaju u praksi ispitati kako organizirati borbe na radnom mjestu koje bi nadilazile uobičajene granice.

Pristup Nove klasne politike treba shvatiti kao obuhvatnu strategiju višeg reda. Šansa Nove klasne politike leži u tome da ujedini ljude sasvim različitih identiteta, a da pritom ne ignorira ono što ih međusobno razlikuje. Cilj je sabrati iskustva i pokazati da unatoč rodnim, etničkim i nacionalno-državnim razgraničenjima postoje interesi koji se preklapaju, da su zajedničke borbe moguće. I da mogu biti uspješne.

S njemačkog preveo: Stipe Ćurković
Preneseno sa Slobodni Filozofski (19. prosinca 2018.): http://slobodnifilozofski.com/2018/12/nova-klasna-politika-perspektiva-protiv-desnih-i-neoliberalnih-pripovijesti.html
Izvorno objavljeno kao uvodni tekst zbornika: Sebastian Friedrich/ Redaktion analyse & kritik (ur.), Linke Strategien gegen Rechtsruck und Neoliberalismus, (Berlin: Bertz + Fischer, studeni 2018).

12 Keeanga-Yamahtta Taylor, *Von #BlackLivesMatter zu Black Liberation*, (Münster, 2017), 220.

GAGYI, ÁGNES; KERÉKGYÁRTÓ, ÁGNES; CSÁNYI, GERGELY

Socijalna reprodukcija: izvor života u kapitalizmu

Istraživačka tradicija koja se bavi sredstvima i uvjetima reprodukcije života u kapitalističkim odnosima upotrebljava koncepte *reprodukcije*, *socijalne reprodukcije* i *reproduktivnog rada* kako bi ukazala na ambivalentan proces putem kojega kapitalistička proizvodnja transformira i iskorištava reprodukciju života. Iz perspektive globalnog kapitalističkog sistema, reprodukcija života je reprodukcija radne snage i prirodnih resursa – ovo je sistemski odnos na temelju kojega se unutar ove tradicije razmatra pitanje reprodukcije.

Marx i Engels

Marxovu teoriju rada, vrijednosti i eksploatacije, kao i metodologiju historijskog materijalizma, koristile su i feminističke teorije koje su se bavile reprodukcijom, i teorija svjetskih sistema prilikom analiziranja reprodukcije u kontekstu njezine veze s kapitalističkom proizvodnjom. Međutim, rad žena i reproduktivni rad teorijski su podzastupljeni aspekti Marxove teorije, kojima u njegovu opusu nedostaje koherentnosti. Feminističke teorije koje se bave reprodukcijom u pravilu iz Marxove argumentacije zadržavaju spoznaju da je reprodukcija života fundamentalna pretpostavka ljudske povijesti, te da je režim reprodukcije života historijska osnova svakog društvenog fenomena. Štoviše, stalna reprodukcija radne snage i kapitala, odnosno to da radnik konzumira proizvode rada, a kapital konzumira radnu snagu radnika, paralelne su uvjetovanosti kapitalističke proizvodnje.[01]

Neposredne uvjete reprodukcije života pritom možemo smatrati slijepom pjegom teorije. Kada je riječ o dugoročnoj reprodukciji života – "proizvodnji novih ljudskih bića" – Marx u značajnoj mjeri mehanizira taj proces. Opisuje kako jednostavna reprodukcija neprekidno reproducira sam odnos kapitala – s jedne strane kapitaliste, a s druge strane najamne radnike – dok proširena reprodukcija, tj. akumulacija, reproducira odnos kapitala na proširenoj razini – tj. sve veći broj kapitalista ili sve moćnije kapitaliste s jedne, a sve veći broj najamnih radnika s druge strane. Dakle, akumulacija kapitala jednaka je multiplikaciji proletarijata[02]. Marx ne tematizira višak rada kojeg ova "multiplikacija" nameće ženama, kao da se rađanje i odgajanje djece *naprosto odvijaju sami od sebe*. Također, one aktivnosti koje se ne

mogu zamijeniti produktivnim industrijskim aktivnostima iz perspektive ove teorije smatraju se suvišnima – i posljedično se ne tematiziraju. Kada je u pitanju kratkoročna reprodukcija života, Marx imaginira samoreproducirajućeg radnika[03] koji se svakoga dana samostalno reproducira, prehranjujući se svojom nadnicom. Radnik se svakodnevno hrani, oblači i vodi ljubav s objektom svoje seksualnosti. Istovremeno, nužni procesi kućanskog rada, koji se nameću uglavnom ženama, poput kupovine namirnica, kuhanja ili skrbi, također nisu tematizirani, kao ni žene kao akterice u seksualnom činu. Iz te perspektive, reprodukcija nije dio reproduktivnog *rada*.

Kada je riječ o tzv. *kućanskom radu*, Marx ga je uglavnom smatrao pretečom i suprotnošću kapitalističkog i industrijskog rada, te stoga kao nešto tipičnije za feudalizam, nego kapitalizam, u kojem su, kao rezultat industrijalizacije i modernizacije, (skoro) sve aktivnosti izmještene iz kućanstva. Pretpostavio je da će fizička snaga postepeno izgubiti svoj značaj u svijetu rada, te da će posljedično rodne i starosne nejednakosti, koje prema njemu proizlaze iz razlika u fizičkoj snazi, postupno nestati, a patrijarhalni eksploatativni model obitelji propasti.[04]

Marksistički feminizam

Nekoliko mjeseci nakon Sovjetske revolucije iz 1917. godine, uvedeno je više mjera kojima se u praksi provodi Marxova i Engelsova teorija femininosti i obitelji, kako u simboličkom tako i u materijalnom pogledu. Noćni i podzemni rad žena su zabranjeni, a dozvoljen je slobodni izbor prezimena u slučaju civilnog braka i razvoda. "Važnost definiranja sljedeće stavke kao zasebnog članka dobar je pokazatelj određenoga vremena: 'supruga nije obvezna slijediti svojeg supružnika ako se on preseli na drugu lokaciju.'"[05]

Najutjecajnija feministička teoretičarka Partije, i od 1919. voditeljica Ženotdela – odjeljenja odgovornog za poboljšanje položaja žena – te glavna agitatorica za reforme usmjerene ka unaprjeđenju položaja žena, bila je Aleksandra Kolontaj. Kolontaj je pretežno ostala unutar okvira Marxove teorije; no, za razliku od marksističke ortodoksije, imala je kompleksnije razumijevanje uloge kućanskog rada. Umjesto zagovora razrješenja antagonizma između produktivnog i reproduktivnog rada uz pomoć socijalnih institucija, smatrala je da bi ciljevi Partije trebali biti stvarno i potpuno dokidanje privatnih kućanstava i potpuna reforma odnosa između muškaraca i žena, kao i normi koje oblikuju obitelj i seksualnost. Kako stoji, "[k]apitalizam je položio nepodnošljiv teret na ramena žene: napravio je od nje najamnu radnicu, ne umanjivši njezine obveze kao kućanice ili majke."[06] Također, dijelila je Marxovo mišljenje da se rad obavljen unutar kućanstva može u potpunosti izmjestiti i nadići. Znala je letcima propagirati da žene moraju biti oslobođene pritisaka reproduktivnog rada kako bi mogle svoju kompletnu radnu snagu usmjeriti prema produktivnom radu. U konačnici, kao posljedica kontinuiranih kriza, a kasnije i staljinističkog zaokreta, u suprotnosti s ranim političkim planovima reforme, sovjetska nastojanja ka industrijalizaciji dovela su do institucionalizacije – slične oblicima kapitalističke modernizacije – podređenih, nevidljivih oblika reproduktivnog rada prethodno zauzdanog u "privatnoj sferi".

Zapadnu Europu i SAD prve polovice 20. stoljeća obilježila je integracija značajnog postotka žena u tržište rada, dijelom kao rezultat vojne službe muškaraca, kao i njihove velike smrtnosti za trajanja ratova, a dijelom kao učinak novih oblika proizvodnje i ekonomskog prosperiteta u periodu jačanja hegemonije SAD-a. Posljedica ove integracije bila je politička zastupljenost žena u tim regijama kakvu svjetska povijest dotad još nije zabilježila. Društvene konstrukcije femininosti također su se počele mijenjati. U to se vrijeme pojavio i drugi feministički val – uglavnom poznat po imenima Simone de Beauvoir u Europi i Betty Friedan u SAD-u.

Feministkinje drugoga vala (iznova) su otkrile marksističku interpretaciju reprodukcije i uvele je u (zapadni) feminizam, što je zauvijek promijenilo i marksizam i feminizam.[07] Dotada je već postalo jasno da teoretiziranje o oslobođenju žena utemeljeno isključivo na Marxovoj teoriji nije održivo. Istovremeno su pokušale tumačiti položaj žena u klasnom društvu, oslanjajući se na koncepte koje je Marx razvio za analizu kapitalističkih odnosa, poput odnosa kapital-rad, klase, viška vrijednosti, eksploatacije, te proizvodnje i reprodukcije.

Ukazale su na činjenicu da je, doprinoseći stalnoj obnovi ponude radne snage, kao i svakodnevnoj reprodukciji radnika, reproduktivni rad kućanice nužan segment procesa kapitalističke akumulacije vrijednosti.

01 Marx, Karl (1990): Capital, Vol.1. Penguin.
02 Marx, Karl (1990): Capital, Vol.1. Penguin.
03 Federici, Silvia (2017): Notes on Gender in Marx's Capital. In: Continental Thought & Theory: A Journal of Intellectual Freedom, Vol. 1., No. 4.: 19–37.
04 Federici, Silvia (2017): Notes on Gender in Marx's Capital. In: Continental Thought & Theory: A Journal of Intellectual Freedom, Vol. 1., No. 4.: 19–37.
05 Somlai Péter (1990): A szabad szerelemt l az ellen rzött magánéletig. Családpolitika a Szovjetunióban 1917 után. In: Társadalmi Szemle, Vol. 1990., No. 6.: 25–40.
06 Kollontai, Alexandra (1920): Communism and the Family. https://www.marxists.org/archive/kollonta/1920/communism-family.htm
07 Federici, Silvia (2017): Notes on Gender in Marx's Capital. In: Continental Thought & Theory: A Journal of Intellectual Freedom, Vol. 1., No. 4.: 19–37.

08 Federici, Silvia (1998): Caliban and the Witch. Women, the Body and Primitive Accumulation. Autonomedia.

Definirale su kućanski rad kao kapitalistički rad, što je bilo važno iz dva aspekta: kao prvo, situiralo je femininost kao proizvodnu poziciju u kapitalizmu, skrenuvši pozornost na stratešku ulogu žena u antikapitalističkoj borbi; i kao drugo, omogućilo je razumijevanje materijalne baze sekundarnog, podređenog položaja žena. Autorice su koristile kategorije marksističke političke ekonomije u sferama gdje te kategorije ranije nisu bile prisutne: kućanstvu i obitelji.

Na tragu ovih autorica, Maria Mies i Silvia Federici su u 1980-ima i 1990-ima ukazale na sljedeće: kada je riječ o reproduktivnom radu, primitivna akumulacija nikada nije potpuno zamijenjena kapitalističkom akumulacijom, a moderna biopolitika nikada nije u potpunosti zamijenila izravnu i nasilnu kontrolu tijela. U slučaju žena, primitivna akumulacija podrazumijeva mehanizaciju tijela radnice u stroj koji proizvodi nove radnike.[08] Štoviše, disciplniranje (ženskog) tijela kroz direktno nasilje strukturna je komponenta kapitalizma. Oblici nasilja nad ženama – obiteljsko nasilje, seksualno nasilje, prostitucija i pornografska industrija, ograničavanje reproduktivnih prava te opstetričko nasilje, oblici su primitivne akumulacije kojima se i danas u ime interesa kapitalističke akumulacije vrši direktno nasilje nad tijelima žena.

Istraživanja neplaćenog kućanskog rada i neformalnosti

Razmatrajući globalnu strukturu kapitalizma, škola teorije svjetskih sistema u 1980-ima je razvila vlastiti istraživački pravac, u svrhu interpretiranja ženskog rada kao elementa svjetske kapitalističke akumulacije. Reagirajući na kritike Wallersteinovih originalnih historijskih radova, sljedbenici teorije svjetskih sistema u 1980-ima su pokušali razviti metodološke alate srednjeg dometa koji bi omogućili precizno tumačenje procesa na globalnoj razini akumulacije. Jedan od ovih alata je i koncept globalnih proizvodnih lanaca, a slično oruđe srednjeg dometa je i ideja o kućanstvu kao ekonomskoj jedinici koja fiksira nejednake odnose akumulacije na različitim razinama globalnog procesa akumulacije. Istraživanja koja su se usmjerila na kućanstva slažu se oko sljedećih polazišnih točaka:

— Temeljni preduvjet kapitalističke akumulacije jest da kapital na globalnoj razini ne plaća troškove reprodukcije radne snage. Globalna nejednakost u razinama nadnica, uz činjenicu da veći dio globalne radne snage ne može preživjeti isključivo od nadnica te stoga upotpunjuje svoje prihode drugim resursima – neformalnima i onima do kojih dolazi kroz samopomoć – osnovna je karakteristika kapitalizma.

— Kućanstvo je ključno čvorište globalne hijerarhije akumulacije jer se upravo tu prihod od nadnica kombinira s drugim oblicima rada – uključujući kućanski rad i druge oblike reproduktivnog rada – u procesu reprodukcije radne snage. Drugim riječima: reproduktivni i drugi oblici jeftinog ili neplaćenog rada osiguravaju svojevrsnu "subvenciju odozdo" u prilog troškova rada za kapital, a ova reproduktivna "subvencija" uobličava se kroz odnos s formalnim kanalima kapitala upravo unutar kućanskih jedinica i globalne međusobne interakcije kućanstava. Održavanje hijerarhije između različitih tipova rada unutar kućanstva – i posljedični izostanak priznanja ženskog rada te zadržavanje primarnog naglaska na najamnom radu – preduvjet je za subvencioniranje globalne kapitalističke akumulacije kroz reproduktivne i druge neplaćene oblike rada.

— Na temelju navedenog, istraživači svjetskih sistema nisu definirali kućanstvo kao formaciju koja se bazira na srodstvu, emocijama ili prebivalištu, već kao jedinicu reprodukcije radne snage, koja kombinira formalni prihod od nadnica s drugim oblicima rada te stoga funkcionira kao temeljna jedinica akumulacije unutar odnosa kapital-rad.

Slično načinu na koji su feminističke istraživačice upotrebljavale Marxov koncept reprodukcije, istraživanja o kućanstvima provođena unutar teorije svjetskih sistema bila su usmjerena prema razumijevanju modusa na koje se ženski rad uklapa u cjelokupnost kapitalističke akumulacije. Specifičnost tih istraživanja leži u njihovu fokusu na artikulaciji različitih oblika rada unutar kućanstava uzduž odnosâ centar-periferija, klasnih odnosa i dinamike svjetskih ekonomskih ciklusa. U kontekstu odnosâ centra i periferije te klasnih hijerarhija, ovaj je istraživački pravac podcrtao da se artikulacija različi-

tih oblika rada u različitim kućanstvima odvija unutar specifičnih odnosa između kućanstava različitog statusa s obzirom na cjelokupni sistem. Primjerice, prihodi koji se u kućanstvima na periferiji ostvaruju neformalno i kroz samopomoć, omogućavaju razinu potrošnje za kućanstva u centru, dok reprodukcija na periferiji odgovara potražnji za radom u centru. Također, ekstrakcija ženskog reproduktivnog rada nižih klasa omogućava ženskoj radnoj snazi da se integrira na više pozicije na tržištu rada u centru.

Ova je tradicija, osim s feminističkim istraživanjima koja se naglašeno bave ženskim radom, povezana s još dvama istraživačkim pravcima koja danas nude zaključke u skladu s feminističkim nalazima. Jedan od njih je istraživački pravac koji se bavi pitanjem neformalnog rada. Alejandro Portes[09] definirao je odnos između formalnog i neformalnog rada kao fundamentalnu dinamiku kapitalizma – u suprotnosti s onim perspektivama koje tranziciju neformalne ekonomije u formalnu smatraju nužnim oblikom ekonomskog razvoja. Jačanje neformalnih oblika rada u latinoameričkoj ekonomiji 1980-ih opisuje kao proces putem kojeg su poduzeća u kriznim uvjetima prebacila troškove reprodukcije radne snage na populaciju. Međutim, pitanje neformalnog rada nije povezano s pitanjima kućanstava i ženskog rada samo iz aspekta jačanja neformalnih oblika rada, o čemu govori Portes.

Drugi, širi pravac, vezan uz spomenute pristupe ženskom radu, jesu istraživanja usmjerena na globalne statuse neplaćenog rada. U vezi s pitanjem tranzicije iz feudalizma u kapitalizam, Wallerstein[10] je naglasio kako je ideja linearnog historijskog razvoja iz feudalne društvene organizacije prema kapitalističkoj svjetskoj ekonomiji, promašena: oblici rada karakteristični za feudalizam u stvarnosti su se održali kroz čitavu modernu historiju te su postali funkcionalnim dijelom kapitalističke akumulacije. Proletarizacija i "feudalni" oblici rada komplementarne su funkcije – tijekom uzlaznih perioda, potonji služe kao demografski resurs za proletarizaciju, dok tijekom perioda krize apsorbiraju rad koji je postao suvišan, a kombinacija samopomoći i proletariziranih oblika rada umanjuje troškove rada. Moderni kapitalistički svjetski sistem stoga nije obilježen univerzalnim širenjem slobodnog rada, već kombinacijom slobodnih i neslobodnih oblika rada, koja se mijenja u skladu s promjenjivom dinamikom kapitalističke akumulacije.

Manuel Rivero, Ado-Nay, "Rémoras", ulje na drvu, 2016. izvor: http://www.ado-nay.com/biografia.html

Jason Moore razmatra odnos kapitalizma i reproduktivnih resursa kao historijskog procesa tijekom kojega socioekonomski sistem, optimiziran u skladu s ciljevima kapitalističke akumulacije, opetovano prisvaja reproduktivne resurse kao "jeftine" ili "besplatne". Primjeri ovoga su prisilna "domestifikacija" ženske radne snage (pretvaranje žena u kućanice i supruge, op. prev.), tretiranje prirodnih i ljudskih resursa kolonija kao "besplatnih", te nametanje štetnih posljedica ekonomskih aktivnosti periferijama ili budućnosti. Iz ove perspektive, ženski, neformalni, kolonijalni ili seljački rad, ili prirodni resursi, nisu po svojoj naravi "izvanjski" resursi kapitalističke akumulacije, već resursi koji se – često nasilno – pretvaraju u "jeftine" ili "besplatne" kroz kapitalističku aktivnost usmjerenu vlastitim ciljevima. Naravno, rad ili prirodni resursi, koji se koriste kao "jeftini" ili "besplatni", imaju svoje troškove, no oni se ne manifestiraju – direktno – kao troškovi unutar kapitalističkog sistema. Patel i Moore[11] tumače historiju globalnog kapitalizma kao historiju stvaranja i organizacije "sedam jeftinih resursa" – tj. prirode, novca, rada, skrbi, hrane, energije i života. Ova perspektiva povezuje razmišljanja o ženskom reproduktivnom radu stavljajući naglasak na mehanizme kojima isti postaje "besplatan" ili "jeftin". Oni pristupi koji iz perspektive političkih alternativa i političkog djelovanja razmatraju sistemsku vezu žen-

09 Portes, Alejandro (1983): The informal sector: Definition, controversy, and relation to national development. In: Review (Fernand Braudel Center), Vol. 7., No. 1.: 151–174.

10 Wallerstein, Immanuel (1976): From Feudalism to Capitalism: Transition or Transitions? In: Social Forces, Vol. 55., No. 2.: 273–283.

11 Patel, Raj – Moore, Jason W. (2017): A History of the World in Seven Cheap Things: A Guide to Capitalism, Nature, and the Future of the Planet. University of California Press.

12 Linden, van der Marcel (2008): Workers of the world. Essays Toward a Global Labor History. Brill.

skog rada i drugih "besplatnih" i "jeftinih" resursa, ističu drugačiju stranu ovog odnosa: govore o načinima na koje se ekstra-kapitalistička logika reprodukcije života može braniti i širiti svoj utjecaj. Ovakva je paradigma u pravilu bliža samoodrživoj ekonomiji periferija, te političkim inicijativama vezanima uz autohtone ili seljačke pokrete, ženske pokrete, zelene i klimatske pokrete.

Centar Fernand Braudel i istraživanja o kućanstvima koja su proveli teoretičari svjetskih sistema, uz literaturu o radu koji postaje "jeftin" ili "besplatan", također donose važne uvide za razumijevanje globalne situiranosti istočnoeuropskih poluperifernih kućanstava. U perifernim i poluperifernim područjima kapitalističkog razvoja, modernizacija nikada nije dovela do toga da većina stanovništva obavlja besplatni rad.[12] Na periferijama, dakle i u Istočnoj Europi, nailazimo na vrlo specifičan tip poluproleterskog kućanstva, koje kombinira formalni i neformalni rad tako da neformalni segment radnog portfelja premašuje opseg kućanskih zadataka te uključuje i značajnu količinu produktivnog rada, kojim se osiguravaju materijalni uvjeti za preživljavanje i reprodukciju.

Tijekom socijalističkog perioda, osobito među agrarnom populacijom, prisilna industrijalizacija omogućena je time što je rad pojeftinjavan putem eksploatacije ženskog reproduktivnog rada i dopunskog rada koji se obavljao u neformalnom sektoru. Centralizacija agrarnih resursa kroz sistem kvota uroda i prisilnu kolektivizaciju, kao i "besplatni" ili "jeftini" rad koji je usmjeravan u industriju, koristili su "subvenciju" agrarnih reproduktivnih resursa za industrijski razvoj.

Socijalna reprodukcija

Što je socijalna reprodukcija, pođemo li od upravo izloženih perspektiva? *Kao prvo, reproduktivni rad je preduvjet za sav produktivni rad, kako u historijskom, tako i u analitičkom smislu.* Historijski, za tranziciju prema kapitalističkom načinu proizvodnje nije bila dovoljna samo akumulacija radne snage i sredstava za proizvodnju, nego i reproduktivnog rada potrebnog za konstantnu reprodukciju radne snage. U tu su svrhu, putem birokratizacije progona vještica i kroz proces domestifikacije, europske države i crkva tog perioda morale uskladiti žensku reproduktivnu radnu snagu s logikom kapitalističke robne proizvodnje. Reprodukcija života u kolonijama bila je silom integrirana kao subvencija kapitalističkoj akumulaciji u centru. Analitički, da bi radnik mogao obavljati svoj svakodnevni produktivni rad, pomoću kojeg može zaraditi nadnicu te proizvesti vrijednost za kapitalističku akumulaciju viška vrijednosti, neizbježno će trebati obnoviti svoju radnu snagu, što se odvija u kućanstvu, kroz skrb, ljubav i seksualnost.

Kao drugo, kombinacija neformalnog produktivnog i reproduktivnog rada, te formalnog najamnog rada, omogućava akumulaciju kapitala, tako što kapital konzumira više rada za akumulaciju nego što nadoknađuje kroz nadnice. Razmotrimo li kapitalistički svjetski sistem u njegovu totalitetu, vidimo da formalni najamni rad i eksploatacija koja se odvija isključivo kroz najamni rad čine tek jedan segment svjetskog sistema. Iz navedenog slijedi da reproduktivni rad nije preduvjet samo produktivnog rada, nego i akumulacije viška vrijednosti, *dakle, da je reproduktivni rad historijski i analitički preduvjet kapitalističkog načina proizvodnje.*

Zaključno, tijekom periodâ jačanja globalne akumulacije, reprodukcija je služila kao demografski preduvjet ekspanzije kapitalističkog načina proizvodnje i povećanje razina robne proizvodnje. Tijekom perioda krize, kapital može sniziti nadnice, koristeći se fleksibilnošću radnih portfelja unutar kućanstava, te prebacujući troškove života na neformalni reproduktivni i produktivni rad. Reproduktivni rad stoga funkcionira i kao amortizer koji apsorbira društvene troškove fluktuacije najamnog rada, osiguravajući stabilnost sistema robne proizvodnje u periodu krize unatoč dugoročnom zadržavanju nadnica ispod razine potrebne za održavanje egzistencije, te osiguravajući radnu snagu potrebnu za idući uzlazni ciklus. *Dakle, na koncu, reproduktivni rad funkcionira kao temeljni resurs kapitalističkog svjetskog sistema, dok je temeljni preduvjet sistemskog iskorištavanja ovog ključnog resursa poricanje i marginaliziranje vrijednosti tog rada u računici kojom upravlja sistem.*

S engleskog prevela Ivana Jandrić
Preneseno sa Slobodni Filozofski (31. prosinca 2018.): http://slobodnifilozofski.com/2018/12/socijalna-reprodukcija-izvor-zivota-kapitalizmu.html

Tekst predstavlja prilagođenu, skraćenu verziju rada koji su Ágnes Gagyi, Ágnes Kerékgyártó i Gergely Csányi izvorno objavili 2018. godine pod naslovom "Társadalmi reprodukció. Az élet újratermelése a kapitalizmusban" u časopisu Fordulat, br. 24, (5-29).

GONAN, LINA; GONAN, MIA

Transfobija i ljevica

Transfobija nije karakteristična samo za konzervativne političke opcije – nije rijetkost da na nju naiđemo i među pojedincima_kama na lijevom političkom spektru. No, od "obične", individualno manifestirane i neosviještene transfobije opasnija je ona koju se opravdava navodnim teorijskim i političkim pozicijama: dakle, ne radi se o vrijeđanju ili negiranju nečijeg rodnog identiteta, već isključivanju trans osoba u ime brige za potlačene klase, radništvo i žene.

Rasprave oko uključivanja trans žena bez zakonski priznatog roda u tzv. ženske kvote predviđene za parlamentarne zastupnice nedavno su potresle britansku Laburističku partiju,[01] a množe se i tekstovi različitih teorijsko političkih provenijencija koji propituju ugrožavaju li trans žene tzv. ženske sigurne prostore.[02, 03]

U uvodu teksta "The return of idealism: identity and the politics of oppression," autorica Elaine Graham-Leigh poziva na bezuvjetnu solidarnost socijalističke ljevice s trans i rodno nebinarnim osobama.[04] No, samo nekoliko redaka kasnije tvrdi kako postoji zadana biologija muškaraca i žena, te da potlačenost žena proizlazi prvenstveno iz njihovih "bioloških" karakteristika, a tek potom rodnih uloga koje su im nametnute na temelju spola. Iz toga slijedi da trans žene nisu potlačene na temelju svojeg ženstva (s obzirom na to da ih nije moguće podjarmiti zbog njihove mogućnosti rađanja), te da su trans muškarci, koji imaju mogućnost rađanja, potlačeni zbog toga, a ne zbog svojega trans identiteta, što zapravo faktički nije točno. Trans žene nisu kvalitativno drugačije potlačene od cis žena. I jedne i druge su potlačene kao žene. Opravdano kritizirajući tzv. politike identiteta autorica tvrdi da različite opresije (koje se temelje na mnogostrukim identitetima) moramo tumačiti u njihovom totalitetu te identificirati njihov izvor u kapitalističkom sistemu proizvodnje. Ipak, iz njezine materijalističke analize kvir opresija izostaje, jer je ona teorijski polazeći od spola nije u stanju misliti. U zaključnom dijelu teksta kvir opresiju tumači tek kao strategiju vladajuće klase da zavadi potlačene radi lakše kontrole. Takav zaključak nije utemeljen u analizi opresije u odnosu na sistem proizvodnje i, u konačnici, rezultira time da se unutar emancipatornog narativa kvir osobe marginalizira ili briše. Iz te pozicije proizlazi stav da trebaju postojati odvojeni "sigurni" prostori za cis i trans žene, unatoč tome što je takva praksa pogubna za

01 Rowena Mason, "Labour to clarify policy over trans women on all-female shortlists," *The Guardian*, 1. veljače 2018. Dostupno na https://www.theguardian.com/politics/2018/feb/01/labour-to-clarify-policy-over-trans-women-on-all-female-shortlists ; Shaista Aziz, Susanna Rustin, Shon Faye i Sonia Sodha, "Should self-identifying trans women be on all-women shortlists? Our writers discuss," *The Guardian*, 8. veljače 2018. Dostupno na https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/feb/08/self-certified-trans-women-all-women-shortlists-labour ; Jessica Elgot, "Labour suspends activist challenging gender self-identification policy," *The Guardian*, 23. svibnja 2018. Dostupno na https://www.theguardian.com/politics/2018/may/23/labour-suspends-activist-challenging-gender-self-identification-policy

02 Primjeri lijevo orijentiranih tekstova koji se zalažu za inkluziju trans-žena: Carys Afoko, "Excluding trans women from single-sex spaces is cruel – and impossible," *The Guardian*, 26. lipnja 2018. Dostupno na https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/jun/26/trans-women-single-sex-spaces-cruel-impossible ; Lorna Finlayson, Katharine Jenkins i Rosie Worsdale, "'I'm not transphobic, but…': A feminist case against the feminist case against trans inclusivity," *Verso Books*, 17. listopada 2018. Dostupno na https://www.versobooks.com/

trans žene jer ih dodatno izolira i prisilno auta kao trans, što ih često dovodi u opasnost.

U nastavku se nećemo detaljnije baviti analizom pojedinačnih transfobnih i trans-marginalizirajućih tekstova i ispada, već ćemo pokušati locirati i analizirati stavove prisutne među ljevičarima_kama zbog kojih se teme transfobije neadekvatno adresiraju, ili čak reproduciraju. U prvom dijelu teksta osvrnut ćemo se na nekoliko rasprava u marksističko feminističkim krugovima o odnosu roda i kapitalizma te ukazati na neka od njihovih ograničenja. Također, unatoč nastojanjima brojnih marksističkih feministkinja da se tumačenje funkcije rodne opresije u odnosu na proces proizvodnje afirmira u lijevim teorijskim krugovima, nekoliko je razloga zašto su ortodoksni pristupi teško propusni za radikalnu kvir politiku.

Ne radi se nužno o transfobiji, homofobiji i seksizmu pojedinih ljevičara_ki, već o njihovoj temeljnoj poistovjećenosti s pozicijom kapitala iz koje proizlaze teorijski okviri unutar kojih se kvir i trans osobama i ženama eksplicitno ili implicitno negira revolucionarni potencijal. Neke od tih teorijskih i političkih polazišta/pozicija ogledaju se u određenom shvaćanju klasne borbe, u inzistiranju na postojanju jasno definiranog subjekta borbe, odnosu marksizma radničkog pokreta prema produktivnosti, te kapitalizmu kao historijski progresivnoj sili. Cilj drugoga dijela teksta, u kojemu ćemo se baviti spomenutim idejama, nisu marksološke analize Marxovih radova radi legitimacije vlastitih pozicija već pokušaj rasvjetljavanja argumentacije koja stoji u pozadini napada na kvir i trans osobe te njihovo djelovanje, ali i razmatranja na koji se način kao anti-kapitalističke i autonomaške kvir pojedinke i pojedinci te grupe možemo prema tome odrediti.

Rod i kapitalizam

Važno je naglasiti kako se pojmom roda nisu bavile samo postmoderne teoretičarke, poput Judith Butler, već i socijalističke i marksističke feministkinje, neortodoksnie marksisti_kinje okupljeni_e oko časopisa *Theorie Communiste*,[05] anti-državnie komunisti_kinje okupljene oko časopisa *Endnotes*,[06] te niz anarhističkih grupa poput one koja je djelovala kao dio queer-insurekcionističkog časopisa *Baedan*[07] i različitih anonimnih anarho-kvir i anarho-trans grupa.

U nastavku ćemo, zbog učestalosti pojma patrijarhat u feminističkoj teoriji, umjesto o kapitalizmu i rodu, povremeno govoriti o kapitalizmu i patrijarhatu, kojega najopćenitije gledano možemo shvatiti kao rodno uvjetovanu opresiju.

Pojedine marksistkinje smatraju da kapitalizam nije esencijalno patrijarhalan. Primjerice, Ellen Meiksins Wood tvrdi kako je veza kapitalizma i, od ranije prisutnog, patrijarhata – oportunistička. Rodna opresija, iako korisna za kapitalizam, nije neophodna i za njegovo funkcioniranje, kao što je to, primjerice, klasna nejednakost. Kapitalistički način proizvodnje i akumulacije nužno proizvodi nejednakosti, ali, načelno, to ne moraju biti rodne nejednakosti, smatra Wood.

S druge strane, teoretičarka Cinzia Arruzza kritizira takvu poziciju te ju smatra čestom pogreškom marksista_kinja privrženih ideji hijerarhizacije eksploatacije i sekundarnih opresija, naglašavajući da je riječ o vrlo diskutabilnom razdvajanju logičke strukture kapitala i njegove historijske dimenzije.[08] Pretpostavka da se izvlačenje viška vrijednosti zbiva između slobodnih i formalno ravnopravnih individua, na čiji je status kapital intrinzično indiferentan, može biti istinita samo na vrlo visokoj razini apstrakcije. Arruzza naglašava kako, historijski gledano, kapitalistička eksploatacija nikada nije postojala bez tvrdokorne i ustrajne rodne opresije. Proces prvobitne akumulacije u znatnoj je mjeri oduzeo ženama oblike vlasništva i pristup profesijama na koje su imale pravo u srednjem vijeku. Još je indikativnija činjenica da je rodna hijerarhija, kolonijalizmom i imperijalizmom, "uvedena" i tamo gdje "patrijarhat" u pred-kapitalističkim društvima nije postojao.[09] Valja naglasiti kako se ova pozicija u feminizmu o vezi kapitalizma i patrijarhata ne javlja odnedavno, s teoretičarkama poput Arruzze, već ima svoj kontinuitet još od 70-ih godina, primjerice u radovima marksistkinje Marie Mies, ekofeministkinje Chhaye Datar i dr.

Dakle, budući da kapitalizam uvijek postoji u konkretnim društvenim formacijama sa svojom specifičnom poviješću, teza da na analitičkoj i apstraktnoj razini može funkcionirati neovisno o rodnoj opresiji, ne govori nam mnogo o odnosu kapitalizma i patrijarhata.

Iako tradicija marksističkog feminizma daje bitan doprinos raspravi o odnosu roda i kapitalizma, fokus brojnih teoretiziranja i dalje onemogućava doticanje pitanja transfobije.

blogs/4090-i-m-not-transphobic-but-a-feminist-case-against-the-feminist-case-against--trans-inclusivity

03 Primjeri tekstova koji se zalažu za isključivanje trans-žena: Kristina Harrison, "Trans rights will be durable only if campaigners respect women's concerns," *The Economist*, 13. srpnja 2018. Dostupno na https://www.economist.com/open-future/2018/07/13/trans-rights--will-be-durable-only-if-campaigners-respect-womens-concerns ; Kathleen Stock, "Why self-identification should not legally make you a woman," *The Conversation*, 1. listopada 2018. Dostupno na https://theconversation.com/why-self-identification-should-not-legally-make-you-a-woman-103372

04 Elaine Graham-Leigh, "The return of idealism: identity and the politics of oppression," *Counterfire*, 1. ožujka 2018. Dostupno na https://www.counterfire.org/articles/opinion/19484--the-return-of-idealism-identity-and-the-politics-of-oppression

05 Vidi https://sites.google.com/site/theoriecommuniste/home Prvi broj je izašao 1977. godine. Prijevodi članaka o rodu s francuskog na engleski jezik mogu se pronaći na https://libcom.org/library/response-americans-gender-theorie-communiste i https://libcom.org/library/gender-class-dynamic--theorie-communiste i https://libcom.org/library/comrades--women-theorie-communiste

06 Vidi https://endnotes.org.uk/ Međunarodni časopis kojega su pokrenule osobe okupljene oko časopisa *Aufheben* nakon debate između tog časopisa i časopisa *Théorie Communiste*. Prvi broj *Endnotes* izašao je 2008. godine, a časopis je mahom usmjeren na pitanje nadilaženja kapitalističkog načina proizvodnje komunizmom, teorijom komunizma i komunizacije. Prijevodi tekstova o rodu mogu se pronaći na http://www.zarez.hr/clanci/logika-roda i http://www.zarez.hr/clanci/komunizacija-i-ukidanje-roda

Primjerice, feministkinja i komunistkinja Maya Gonzales smatra (https://libcom.org/library/communization-abolition-gender) da je primarni razlog rodne potlačenosti žena njihova sposobnost rađanja i dodijeljena uloga podizanja djece, koja igra esencijalnu funkciju za kapital. Međutim, s obzirom na to da trans žene i interspolne osobe koje nemaju sposobnost rađanja, doživljavaju sustavno nasilje, izgleda da se *nevolje s rodom* ne kriju samo u "biološkim funkcijama", već i u funkciji koju za kapital obavlja izvođenje roda.

Jedan od centralnih elemenata kapitalizma kao takvog, upravo je proces strogog razdvajanja rada koji stvara vrijednost i koji je novčano valoriziran,[10] od onoga koji ga ne stvara i koji uglavnom nije novčano valoriziran.[11] Drugi tip rada jest takozvani reproduktivni rad, odnosno sav rad koji služi održavanju života produktivnog radništva: kućanski rad, emocionalni, seksualni rad itd. Ta su dva tipa rada međusobno ovisni, a da bi se distinkcija između njih održala, potrebne su određene forme vlasništva te nuklearna obitelj u kojoj postoji tradicionalna rodna podjela uloga. Rodni režimi koji kodificiraju heteroseksualno kućanstvo kroz rodne uloge, rodne pojmove, rodno uvjetovano nasilje protiv žena i kvir osoba imaju konstitutivnu funkciju za kapitalizam u održavanju distinkcije između te dvije vrste rada. Produktivno radništvo mora imati privilegiranu poziciju u odnosu na neproduktivno, iako ovisi o "neproduktivnom" reproduktivnom radu kako bi bilo funkcionalno za stavljanje svoje radne snage na raspolaganje kapitalu te omogućilo ekstrakciju viška vrijednosti. Ta privilegirana pozicija kreira se pripisivanjem određenih atributa produktivnom i neproduktivnom radništvu. Ti atributi (proaktivnost, snaga, odlučnost itd. za produktivno radništvo, te nježnost, brižnost, nedostatak racionalnosti i karaktera za neproduktivno radništvo) su rodno razdvojeni i naturalizirani što znači da se smatraju esencijalnim osobinama ljudi s određenim tijelima – atributi neproduktivnog rada pripisuju se ljudima za čija se tijela pretpostavlja da imaju mogućnost rađanja, iako ostvarenje te funkcije nije presudno. Trans i interspolne osobe žrtve su nasilja jer je njihova tijela teže instrumentalizirati za reprodukciju i reproduktivni rad, dok njihovi identiteti, kao i identiteti LGB osoba, prijete naturalizaciji rodnih pojmova koji učvršćuju rodnu podjelu rada. Kao što naglašavaju P. Valentine[12] i anonimni_e autori_ce teksta "Towards an Insurrectionary Transfeminism," (https://theanarchistlibrary.org/library/anonymous-towards-an-insurrectionary-transfeminism) nasilje protiv žena, trans, interspolnih i kvir osoba nije samo neka nesretna ili slučajna okolnost, već je takvo disciplinirajuće nasilje konstitutivno za reproduciranje rodnih odnosa kakve kapitalizam nužno zahtijeva.

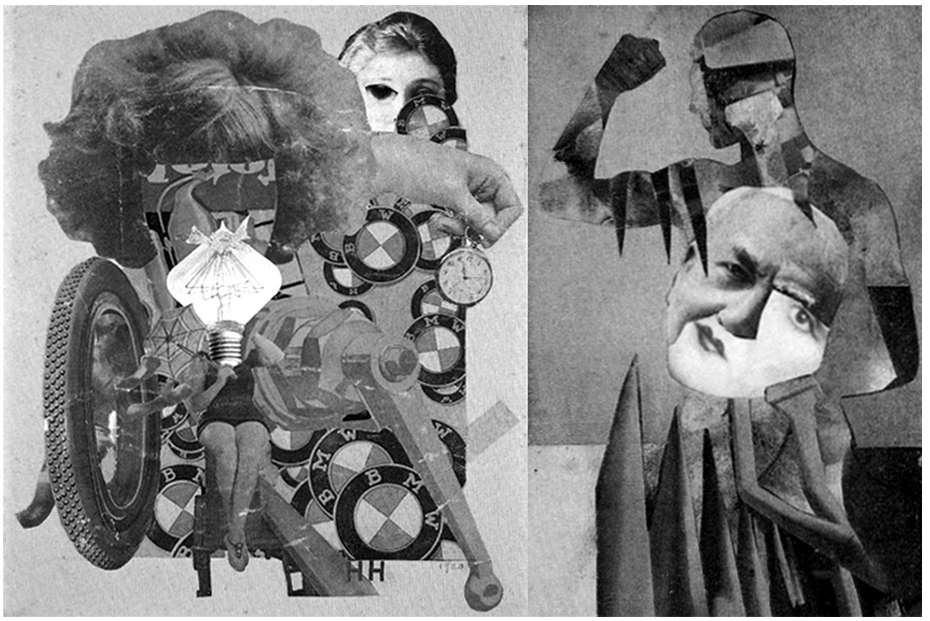

Kombinacija dvaju kolaža njemačke dadaistice Hanne Höch: "Das schöne Mädchen" ("Lijepa djevojka", 1919-1920) i "Die starken Männer" ("Snažni muškarci", 1931, detalj) (izvor: Hannah Höch; Maria Makela; Peter Boswell; Janet Jenkins, The Photomontages of Hannah Höch (Minneapolis: Walker Art Center, 1996), 34 i 116, preuzeto sa stranice Muzeja moderne umjetnosti u New Yorku, MoMA.org i prilagođeno za objavu prema Fair Use pravilima).

Ne nameće li se onda zaključak da anti-kapitalistička pozicija nužno mora biti usmjerena protiv rodnih normi i hijerarhija? Radnički pokreti uglavnom nisu bili jasno usmjereni protiv rodnih hijerarhija, i to s obzirom na to da nikad nisu masovno bili usmjereni protiv samog kapitala jer nisu dovodili u pitanje proizvodnju viška vrijednosti, poistovjećujući se indirektno s pozicijom kapitala. Naime, različite lijeve pozicije tijekom povijesti nisu direktno zagovarale ukidanje kapitala, već samo da se proces proizvodnje vrijednosti na neki način reorganizira, racionalizira. To je i razlogom zašto su prepoznavale revolucionarne subjekte u radništvu onih sektora gdje je proizvodnja najracionaliziranija, tj. u tvorničkim radnicima_ama. Budući da industrijsko radništvo najdirektnije pridonosi akumulaciji kapitala, smatra ih se najkvalificiranijima da njome upravljaju.[13] Kako proizvodnja vrijednosti pretpostavlja postojanje rodne hijerarhije, njezino dokidanje dovelo bi u pitanje samu robnu proizvodnju koju se nastojalo unaprijediti i racionalizirati. Iz tog se razloga ti pokreti nisu mogli sis-

07 Kvir insurekcionistički časopis pokrenut u Seattleu. Sva tri dosad objavljena broja mogu se pronaći na web-stranici časopisa (https://baedan.noblogs.org/).

08 Cinzia Arruzza, "Rod kao društvena temporalnost: Butler (i Marx)," prev. Jana Pamuković, *Slobodni Filozofski*, 26. siječnja 2017. Dostupno na http://slobodnifilozofski.com/2017/01/rod-kao-drustvena-temporalnost-butler-i-marx.html

09 Cinzia Arruzza, "Riflessioni Degeneri 3. Il capitalismo indifferente," *Communia Network*, 2. ožujka 2014. Dostupno na

temski protiv nje boriti. Nominalno uključivanje žena u revolucionarne narative u konačnici nije moglo imati značajniji utjecaj na politike koje bi bile oslobađajuće za žene, a kamo li kvir osobe.

U tekstu "Vrednost je muškarac,"[14] Roswitha Scholz tvrdi da su u 19. stoljeću novonastali muški radnički pokreti na žensko radničko organiziranje gledali kao na konkurenciju.[15] Naime, kako je jedna od glavnih tendencija radničkih pokreta bila da uvuče radničku klasu u proces vrijednosnog društvljenja, u praksi su reproducirali modele građanskih rodnih uloga. Jer veći broj ljudi u sferi produktivnog rada zahtijeva "efikasniji" rad u reproduktivnoj sferi što se, u slučaju da nije društvljena, osigurava naturalizacijom ženskog rada unutar obitelji, odnosno građanskim modelima rodnih uloga. Proturječnosti koje su nastale iz podvođenja "ženskog" pitanja pod "klasno", nastavile su se i kasnije. Scholz također naglašava bitnu orođenost kapitalističke racionalnosti, iznoseći primjer socijal-demokrata u Njemačkoj koji su se zalagali za prava žena te poboljšanje njihove pozicije u sferi rada,[16] iako je istovremeno postojala tendencija zalaganja za veću nadnicu za radnike kako bi mogli uzdržavati cijelu obitelj. Time se pretpostavlja građanska domestifikacija radne žene, tj. podržava ideja da je bolje da žene ne izlaze na tržište rada. Primjer takve proturječnosti moguće je naći i unutar proleterskih ženskih pokreta, koji su se istovremeno borili za pristup sferi rada, i afirmirali majčinstvo kao "prirodni poziv" žene. Debata se posebice zaoštrila krajem 19. i sredinom 20. stoljeća.[17]

Pored radničkih pokreta, *nesretni brak između feminizma i marksizma*, kako ga je nazvala Heidi Hartmann, nastavio se i u pokretima civilnog društva, pokretima nove ljevice, ženskim pokretima i dr., tijekom 60-ih i 70-ih godina. Hartmann je pokazala kako se ljevica nikada nije ozbiljno pozabavila pitanjem roda,[18] a negativne posljedice toga se sada manifestiraju i u transfobiji i generalnoj marginalizaciji kvir problematike.

Klasna borba, produktivizam, historijska progresivnost kapitalizma

Osim navedenih teorijskih ograničenja pojedinih marksističkih feministkinja u smislu fokusa njihovih analiza na cis žene i njihovu potlačenost zbog sposobnosti biološke reprodukcije, valja se osvrnuti na neke šire prisutne koncepcije među određenim grupama na lijevom političkom spektru koje u svojem teorijskom i praktičnom djelovanju utječu na, a često i oblikuju stav kako trans i kvir organiziranje na neki način ometaju anti-kapitalističke borbe. Kao što je napomenuto u uvodu, u daljnjem tekstu bavit ćemo se određenim obilježjima klasne perspektive, produktivizma te ideje o historijskoj progresivnosti kapitalizma.

Problematični elementi klasne perspektive i produktivizma za koje držimo da stvaraju prepreke organskom integriranju trans opresije u teorije i pokrete lijevog spektra proizlaze iz ontologizirajućeg shvaćanja rada i revolucionarnosti radničke klase. Ovu kritiku iznijeli su i pripadnice grupa Krizis i Exit, koje su predmet svoje kritike označile kao *marksizam radničkog pokreta*, te Moishe Postone koji je pak kritizirao *tradicionalni marksizam*.[19] U nastavku teksta ćemo koristiti sintagmu *marksizam radničkog pokreta*. Njihova je kritika usmjerena prema raznolikim historijskim i suvremenim političkim grupama i akterima, uključujući socijal-demokrate, komuniste, i mislioce druge i treće Internacionale, a prvenstveno se odnosi na njihovo zanemarivanje Marxove teorije o formi vrijednosti, pojednostavljenog shvaćanja prirode apstraktnog rada te redukcionističkog razumijevanja klasne borbe kao borbe između rada i kapitala.[20] Ovakvo konceptualiziranje klasne borbe pomaknulo je kritiku s kapitalizma kao takvog na kapitaliste kao navodne utjelovitelje kapitala te uzdiglo metafizičku radničku klasu kao posjednika vječne ljudske esencije, koja "djeluje historijski neovisno" o ikakvim empirijskim osobama te je samo oskvrnjena izvana zbog eksploatacije koju vrše kapitalisti (https://libcom.org/library/german-war-economy-state-socialism-robert-kurz), a potencijalno, čini se, i zbog različitih subjekata, poput trans osoba, koje razaraju njezino jedinstvo.

Pristup koji može dovesti do marginalizacije trans pitanja je koncipiranje revolucionarnosti radničke klase na osnovi njezina položaja u procesu proizvodnje te vrednovanje radničkih kao politički najurgentnijih pitanja. Kada se tako gleda na radničku klasu, brojne društvene grupe koje se ne organiziraju prvenstveno oko poboljšanja uvjeta rada, poput trans, kvir i ženskih grupa, percipiraju se kao prijetnja jedinstvu klase kao revolucionarnog subjekta. Marginaliziranje pitanja smještenih izvan

http://www.communianet.org/gender/riflessioni-degeneri-3--il-capitalismo-indifferente

10 Za to razdvajanje Roswitha Scholz koristi pojam vrijednosne disocijacije (*Wert-Abspaltung*). Usp. Roswitha Scholz, "Patriarchy and Commodity Society: Gender without the Body," u: *Marxism and the Critique of Value*, ur. Neil Larsen i dr. (Chicago: MCM, 2014), 123-142. Dostupno na http://www.mcmprime.com/books/marxism-and-the-critique-of-value

11 Taj rad je valoriziran kad ga obavlja država i to je jedna od njezinih krucijalnih funkcija.

12 P. Valentine, "The Gender Rift in Communisation," *Mute*, 17. srpnja 2012. Dostupno na http://www.metamute.org/editorial/articles/gender-rift-communisation

13 Nicole Cox i Silvia Federici, "Capital and the Left," u: *Counter-planning from the kitchen – Wages for housework: A perspective on capital and the left* (New York: Falling Wall Press, 1975), 17-23. Dostupno na https://caringlabor.wordpress.com/2010/10/20/nicole-cox-and-silvia-federici--capital-and-the-left/

14 Roswitha Scholz, "Vrednost je muškarac," prev. Đorđe Hristov, *Stvar – Časopis za teorijske prakse* 8 (2016): 318-345. Dostupno na http://gerusija.com/casopis-za--teorijske-prakse-stvar/

15 U tekstu "Ženski rad i sindikalne organizacije," Clara Zetkin daje dva objašnjenja zašto je muški radnički pokret gledao na radnice kao na konkurenciju: 1) jer su bile jeftina radna snaga koja je rušila cijenu rada, i 2) jer su zbog nedostatka sindikalne organiziranosti i političke osviještenosti pristajale na bilo kakve uvjete rada i nadnice te su time lomile štrajkove. Usp. Clara Zetkin, "Ženski rad i sindikalne organizacije," prev. Barbara Šarić, *Slobodni Filozofski*, 26. siječnja 2017. Dostupno na http://slobodnifilozofski.com/2017/12/zenski-rad--sindikalne-organizacije.html Međutim, nedostatak analize Clare Zetkin je njezino obja-

sfere proizvodnje donekle se može povezati s raspravama o položaju lumpenproletarijata, jer kada govorimo o kvir i trans iskustvima marginalizacije, uglavnom govorimo o životima izvan formalne ekonomije, izvan zaštite sindikata i radničkih partija, beskućništvu, seksualnom radu i kriminalizaciji. Kada pišu o lumpenproletarijatu, Marx i Engels ne govore o određenoj klasi, već o otpadnicima iz svih klasa koji stječu sredstva za život putem neproduktivnih i ilegalnih aktivnosti.[21] Dakle, u odnosu na proletarijat, lumpenproletarijat je do određene mjere razdijeljen prema liniji etičnog odnosa prema radu i produktivnosti. Budući da ne sudjeluje u procesu proizvodnje (i ponekad ima koristi od buržoaskog humanitarizma), lumpenproletarijat nije revolucionarni subjekt.

Međutim, pitanje je koliko je opravdano ideje o revolucionarnosti neke društvene grupe temeljiti na njihovom klasnom položaju. Nedostatak kritike fundamentalnih elemenata kapitalističkih društava doveo je, po Moisheu Postoneu, između ostalog, i do problematičnog koncipiranja klase. On naglašava kako se konflikt između radništva kao prodavača svoje radne snage i kapitalista kao kupaca radne snage ne bazira na suprotstavljenim principima i ne predstavlja poremećaj u sustavu, već se radi o konfliktu koji je inherentan kapitalizmu. Stoga, formiranje kolektivnog radničkog djelovanja nije samo po sebi suprotstavljeno ili u tenziji prema društvenim strukturama kapitalističkih društava. Klasni konflikti su pokretačka sila povijesnog razvoja u kapitalizmu samo utoliko što su strukturirani društvenim formama medijacije karakterističnim za robnu proizvodnju. Iz perspektive radništva, klasne borbe imale su funkciju konsolidiranja i poboljšavanja položaja pripadnica_ka radničke klase. Iako su te borbe imale značajnu ulogu u humaniziranju i demokratizaciji kapitalizma, sama radnička klasa na osnovi svojeg položaja u procesu proizvodnje ne utjelovljuje socijalizam, niti borbe s dominantnom klasom u kapitalističkom društvu nužno vode prema kraju kapitalizma. Prema Postoneu, Marxova analiza procesa proizvodnje ne implicira potencijalnu buduću afirmaciju radničke klase i rada kojega ona obavlja. Dapače, ona implicira potencijalno dokidanje te vrste rada.[22] Iz tog je razloga vrlo diskutabilno koliko je legitimno diskvalificirati borbe koje naizgled nemaju veze s proizvodnom sferom i "radničkim" pitanjima. Iako se to diskvalificiranje možda može prvenstveno pri-

šnjenje zašto je ženski rad manje plaćen, što ona pripisuje nedostatku organiziranosti ženskog radništva i njihovim psihološkim karakteristikama (nedostatak hrabrosti i duha otpora), a ne tome da je bilo potrebno održati rodnu hijerarhiju u društvu navođenjem radnica na brak iz egzistencijalnih razloga te rodnu hijerarhiju u kućanstvu time što muškarac zbog veće nadnice ostaje "hranitelj obitelji". Zetkin uviđa da žene ostaju dvostruko porobljene, na poslu i u kućanstvu, ali te dvije porobljenosti ne dovodi u vezu.

16 Clara Zetkin, koja igra važnu ulogu u SPD-u do 1914., zalagala se za jednaku plaću za žene i muškarce te je kao urednica časopisa *Die Gleichheit* često upućivala kritiku radnicima koji su, uključujući i članove sindikata i SPD-a, bili protiv plaćenog ženskog rada jer su ga vidjeli kao stvaranje konkurencije muškoj radnoj snazi.

17 Scholz, "Vrednost je muškarac."

18 U knjizi "Žene i revolucija – nesretni brak marksizma i feminizma," Hartmann i druge autorice pitaju se mogu li radikalne, socijalističke, marksističke, lezbijke, anarho i crne feministkinje postići ravnopravnost unutar lijevih/progresivnih pokreta čija je dominantna ideologija marksizam i mogu li postići ravnopravnost u nekom budućem društvu koje bi bilo organizirano oko marksističke teorije i prakse. Usp. Lydia Sargent, "New Left Women and Men: The Honeymoon is Over," u: *Women and Revolution: A Discussion of the Unhappy Marriage of Marxism and Feminism*, ur. Lydia Sargent (Montreal: Black Rose Books, 1981), xi-xxxii.

19 Objašnjavajući predmet svoje kritike, Postone navodi da su to teorije tradicionalnog marksizma i tzv. "realno postojeći socijalizam", bez navođenja konkretnih primjera. Tradicionalni marksizam Postone definira prema određenom shvaćaju rada i klasne borbe. (vidjeti u nastavku teksta)

20 Marxove teorije forme vrijednosti i fetišizma bile su uglavnom zanemarene do 1960-ih godina. Izuzeci su "Eseji o Marxovoj teoriji vrijednosti" (https://www.marxists.org/archive/rubin/value/index.htm) ruskog ekonomista Isaaka Rubina iz 1924. i, prema Riccardu Bellofioreu, djelo Rose Luxembourg. Rubinov rad je u Rusiji bio potisnut pa su njegove teze uglavnom ostale nepoznate. Dominantno je ostalo poimanje Marxa kao nekog tko je samo nadopunio teze Davida Ricarda o tome da je rad sadržaj vrijednosti, dodajući tome jednu lijevo-rikardijansku teoriju eksploatacije. Dominantno je poimanje rada bilo da on na "prirodan" način biva unutar vrijednosti, neovisan o kapitalističkim formama društvene medijacije, te da se problem s eksploatacijom može svesti na pitanje nepravedne distribucije. Iz tog je razloga preuzimanje proizvodnje i distribucije od strane radništva viđeno kao smisleno rješenje, bez da su fundamentalni elementi robne proizvodnje dovedeni u pitanje.
Do ponovnog otkrivanja tog aspekta Marxove teorije dolazi tek 1960-ih nakon što su *Grundrisse* (https://www.marxists.org/archive/marx/works/1857/grundrisse/) i Rezultati izravnog procesa proizvodnje (https://www.marxists.org/archive/marx/works/1864/economic/index.htm) ponovno "otkriveni" i šire raspravljani, te nakon što je Fredy Perlman 1967. objavio Rubinov esej na engleskom jeziku. Prije nego što su ti tekstovi postali šire dostupni, dominantne interpretacije Marxa uglavnom su bile one ortodoksnog marksizma, a i kritičari takvog marksizma su se uglavnom oslanjali na Ekonomske i filozofske rukopise (https://www.marxists.org/archive/marx/works/1844/manuscripts/preface.htm) iz 1844., a ne na Kapital (https://www.marxists.org/archive/marx/works/1867-c1/index.htm). Kasnih 1970-ih razlika između marksizma radničkog pokreta i onog usredotočenog na analizu forme vrijednosti počinje se koncipirati u smislu oslanjanja na "dva" Marxa – tzv. egzoteričnog i ezoteričnog Marxa.
Prema Marcelu van der Lindenu, tu je distinkciju 1977. osmislio Stefan Breuer u *Krise der Revolutionstheorie*. "Egzoterični" Marx ovdje je viđen kao osnova marksizma radničkog pokreta, a predstavlja Marxovo krivo čitanje revolucionarnog potencijala proletarijata 19. stoljeća. Usp. Marcel van der Linden, "The Historical Limit of Workers' Protest: Moishe Postone, Krisis and the 'Commodity Logic'," *International Review of Social History* 42, br. 3 (1997): 447-58. doi:10.1017/S0020859000114385. S druge strane, "ezoteričnog" Marxa predstavlja njegova ideja o kapitalu kao automatskom subjektu te o klasnoj borbi kao imanentnoj kapitalističkim društvima, što dovodi u pitanje ideju proletarijata kao subjekta povijesti te ideju klasne borbe kao nečega što vodi onkraj kapitalizma. Kritičari "egzoteričnog" Marxa i marksizma radničkog pokreta smatraju Marxovom pogreškom što je u radničkom pokretu vidio potencijal za dokidanje kapitalizma, umjesto naprosto potencijal za emancipaciju unutar kapitalističkog društva. Vidjeti više u članku na Endnotes portalu (https://endnotes.org.uk/issues/2/en/endnotes-communisation-and-value-form-theory).

21 Nasuprot tome, Mihail Bakunjin "lumpenproletarijat" smatra dijelom proletarijata. Vidi https://www.marxists.org/reference/archive/bakunin/works/1872/karl-marx.htm

22 Moishe Postone, *Time, Labour and Social Domination: A reinterpretation of Marx's Critical Theory* (New York: Cambridge University Press, 1993).

pisati nerazumijevanju važnosti razdvajanja rada koji stvara vrijednost i reproduktivnog rada, te disciplinirajuće uloge roda u održavanju tog razdvajanja, zanemarivanje tih pitanja djelomično se može pripisati i ovdje opisanoj percepciji uloge i revolucionarnosti radničke klase.

Nadalje, još jedan vid neutemeljenog privilegiranja "klasne" perspektive može se iščitati iz najčešćeg prigovora svakom obliku kvir organiziranja i samom postojanju trans osoba, a to je optužba da se radi o identitetskim politikama kao rezultatu postmodernih teorija koje su se odmaknule od nekih navodnih temeljnih postulata anti-kapitalističkih borbi. Prije svega, jedno su politike identiteta kao političko organiziranje ljudi na osnovi nekog dijeljenog iskustva opresije, a sasvim nešto drugo promišljanja koja kritiziraju monolitnost apstraktne radničke klase, modernističkih meta-narativa koje je okružuju te privilegiranje metafizičke radničke klase nad empirijskom. Iako je potrebno kritički se postaviti prema identitetskim politikama, ono što se prilikom napada na njih implicitno postavlja kao pitanje jest legitimnost diskusija o raznim linijama opresije koje nisu jasno čitljive kao klasna opresija, odnosno koje su s njome puno složenije povezane.

Također, druga karakteristika marksizma radničkog pokreta koju ćemo ovdje analizirati jest ahistorijsko shvaćanje rada, odnosno, neprepoznavanje apstraktnog rada kao specifične vrste rada karakteristične za kapitalistički način proizvodnje. Osim ahistorijskog promatranja rada, za tradicionalni marksizam karakteristično je da se radu pripisuje gotovo ontološki karakter i da se, umjesto kao element kapitala, razmatra kao samostalna sila suprotstavljena kapitalu. Razliku između takvog pristupa i pristupa kategorijalne interpretacije Postone objašnjava time da *tradicionalni marksizam* predstavlja kritiku kapitalizma iz pozicije rada (*from the standpoint of labour*), dok Postoneova analiza predstavlja kritiku samog rada unutar kapitalizma. Perspektiva prema radu tradicionalnog marksizma temelj je ranije opisanog koncepta revolucionarnosti radničke klase, jer se rad, dakle, promatra kao svojevrsno oruđe u rukama radničke klase koje je istovremeno konstitutivno za tu klasu kao subjekta revolucionarne promjene. Kao što već spomenuta autorica Graham-Leigh tvrdi da kvir osobe i žene često "lance" kojima su sputani_e (određene preference u izvođenju roda) proglašavaju seksi i emancipirajućim, slično vrijedi i za marksiste koji rad smatraju oružjem radnika u borbi protiv kapitalista. Ova perspektiva je također temelj i produktivističkih koncepcija koje su historijski podrazumijevale osudu i marginalizaciju brojnih pitanja koja naizgled nisu povezana s produktivnim radom, a potencijalno su i jedan od razloga marginalizacije trans pitanja i danas.

Konzervativni diskurs protiv kvir osoba uvijek sadrži optužbe da onie predstavljaju prijetnju društvenoj koheziji, obitelji te vrijednostima poštenog rada i požrtvovnosti za obitelj i zajednicu – sve optužbe koje su bile upućivane skupinama koje su percipirane kao prijetnja produktivnom radu i jedinstvu radničke klase. Sjetimo se primjerice razmatranja Aleksandre Kolontaj o slanju seksualnih radnica i supruga na prisilni rad jer njihov rad za nju predstavlja dezertiranje od produktivnog rada,[23] Lenjinove ideje da je organiziranje seksualnih radnica morbidna devijacija jer treba organizirati samo industrijske radnice,[24] te Gramscijeva pisanja kako se nova etika seksualnosti mora podrediti novim metodama proizvodnje.[25] Uvođenje kapitalizma zahtijevalo je potpuno podređivanje društva proizvodnji, a ovakvi stavovi kod Kolontaj, Lenjina i Gramscija proizlaze iz nerazumijevanja uloge reproduktivnog rada u reprodukciji radne snage. Iako Kolontaj primjećuje sličnost uloge seksualnog rada i reproduktivnog rada unutar obitelji, ona ne prepoznaje funkciju takvog rada za kapital. Također, ideja da taj rad organizira država nije daleko od onog što se događa u drugim kapitalističkim državama u drugoj polovici 20. stoljeća. Država organizira i nadzire obavljanje reproduktivnog rada kroz institucije vrtića, škola, socijalnu skrb itd. Činjenica da su ti servisi besplatni (uz besplatne kuhinje i stanovanje) svakako olakšava život radništvu, ali ne umanjuje nadziratelјsku i disciplinirajuću ulogu tih servisa. Štoviše, to predstavlja racionalizaciju reproduktivnog rada koja je dugoročno u interesu kapitala. Dok državno uređenje koje, primjerice, garantira svima besplatne obroke nije dobro za vlasnike restorana, za kapital su takve prakse više nego korisne jer omogućavaju stabilnu reprodukciju radne snage uz preuzimanje dijela troškova njihove reprodukcije.[26]

Dakle, seksizam i privilegiranje "klasne" perspektive u teorijskom i praktičnom djelovanju, koji su utjecali na današnje odbacivanje ženskog i kvir organiziranja, povijesno jesu bili dio radničkih pokreta (odnosno pokreta koji su svoju legitimaciju ostvarivali na ideji da

23 Govor Aleksandre Kolontaj na trećem Sveruskom kongresu predstavnica Regionalnih ženskih odjela 1921. godine, dostupan na https://libcom.org/library/alexandra-kollontai-prostitutes-forced-labour-camps-1921. Osim razmatranja o slanju na prisilni rad, Kolontaj je kao rješenja za seksualni rad razmatrala i seksualnu edukaciju, edukaciju za stjecanje novih radnih vještina radi veće zarade, rješavanje stambenog pitanja, političku edukaciju itd., te se zalagala za kritiku tradicionalne obitelji. Problematičan ostaje njezin stav o seksualnom radu i kućanskom radu kao dezertiranju od produktivnog rada.

24 Vidi https://libcom.org/library/clara-zetkin-interviews-lenin-womens-question. U jednom ranijem tekstu, Lenjin piše (https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1905/sep/05e.htm) kako je seksualne radnice, seljake, paupere, prosjake, skitnice, itd., moguće uključiti u seljačke partijske komitete. Međutim, ovdje nije riječ o sindikalnom organiziranju. Sve te skupine ne trebaju djelovati iz svoje pozicije, već moraju prihvatiti stanovište urbanog industrijskog proletarijata i partije. Dakle, iako je tada smatrao da je donekle moguće uključiti seksualne radnice u partiju, Lenjin ih nije smatrao dijelom proletarijata niti je razmatrao njihov specifični položaj.

25 Antonio Gramsci, "Americanism and Fordism," u: *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, ur. Quintin Hoare i Geoffrey Nowell Smith (London: Lawrence and Wishart, 1992), 296. Dostupno na: https://archive.org/details/AntonioGramsciSelectionsFromThePrisonNotebooks

26 "Socijalizam je nezamisliv bez masivne kapitalističke mašinerije utemeljene na posljednjim otkrićima moderne znanosti. Nezamisliv je bez planske državne organizacije, koja sili desetke tisuća ljudi na najstrože

reprezentiraju radništvo) kao dio totalizirajuće kontrole s ciljem "racionalizacije" kapitalističke proizvodnje, unatoč nominalnom zagovaranju ženske emancipacije.

U tekstu *Kapital i ljevica* iz 1975. godine, Nicole Cox i Silvia Federici pišu kako je razlog zašto žensko organiziranje na ljevici nije dobivalo podršku muških drugova nije naprosto zato što su muškarci bili seksisti, nego zbog, kako je ranije objašnjeno, potpunog poistovjećivanja ljevice s pozicijom kapitala. To se ogleda u ljevičarskom spočitavanju radničkoj klasi zbog nedostatka klasne svijesti koji se ogleda u isticanju zahtjeva za većim nadnicama, manje rada i više slobodnog vremena. Ako se pretpostavi da klasna svijest proizlazi iz specifičnog položaja radništva u procesu proizvodnje, jasno je zašto ljevičari oduzimaju ženama i svim osobama koje su isključene iz tog procesa revolucionarni potencijal. Radnička je klasa revolucionarna jer je produktivna, a žene i kvir osobe to nisu. Zato je taktika boljševikinja poput Kolontaj bila da se sve žene naprosto uvedu u sferu proizvodnje i da se sve podredi produktivnosti, a ne da se ta sfera kao takva propituje.

Normativna logika produktivnosti i progresivizma ogleda se i u aktualnim liberalnolijevim strahovima da će trans žene naštetiti borbama za tzv. ženske kvote na radnim mjestima, strankama i parlamentima. Naime, ta se logika temelji na asimilaciji, odnosno nadi da će do sad isključenie, jednom kada budu uvedenie pod okrilje poželjne radničke subjektivnosti, biti u stanju svakodnevno reproducirati društvene odnose kakvi postoje, odnosno da će zauzeti neki jasni koherentni subjektivitet kojim je moguće upravljati u sklopu postojećih kapitalističkih društvenih odnosa i zadanih metoda radničke "borbe".

Da bi žene bile prihvaćene kao respektabilni subjekt radničkih organizacija, one neprestano moraju vikati da su i one radnice – u klasičnom smislu rada unutar direktno tržišno posredovane sfere. Osim što je ta sfera većini trans žena i kvir osoba i dalje nedostupna, čak i da se prostor produktivnog rada želi otvoriti za kvir osobe putem antidiskriminacijskih zakona i kolektivnih ugovora te politika ravnopravnosti na radnom mjestu, kvirfobično nasilje će i dalje ostati tu kao jedno od nužnih disciplinirajućih metoda održavanja društvenih odnosa kakve kapitalizam zahtijeva. Kvir politika, stoga, ne može biti politika asimilacije u radničko pregovaranje s kapitalom na terenu kapitala, nego mora biti usmjerena protiv samog kapitala.

A razlog zašto će marksizam radničkog pokreta umanjivati kvir i tzv. ženska pitanja te odgađati njihovo rješavanje za "nakon revolucije", njihova je vjera u progres i historijski potencijal kapitalizma. Povijest nasilja protiv kvir osoba i žena unutar kapitalizma, kakva je prikazana u Kalibanu i vještici Silvije Federici,[27] pokazuje da kapitalizam nikad nije bio oslobađajući za žene i kvir osobe, a gore navedene autorice poput Arruzze i Scholz pokazuju da je rodno uvjetovano nasilje nužan element kapitalističke opresije. Dakle, osim što iz kvir perspektive ne možemo nekritički prihvatiti ideju jedinstva radničke klase i definiranja subjekta borbe u odnosu na položaj u procesu proizvodnje, jednako kritički se moramo postaviti i prema ideji progresa. Nada u rast proizvodnih snaga i racionalizaciju procesa proizvodnje, rast članstva sindikata i stranaka, pobjede na izborima i rast broja mjesta u parlamentima, kao taktike liberalne socijaldemokracije, niti nas približavaju oslobođenju žena, kvir i trans osoba i društva kao takvog, niti na bilo koji način ugrožavaju kapitalizam, naprotiv.

U tom smislu, trans i kvir osobe, kao i sve druge osobe koje se organiziraju na osnovi anti-kapitalističkih i anti-državnih vrijednosti, zaista jesu prijetnja ženama koje se bore za svoje kvote i reprezentaciju u sindikatima, radničkim strankama i parlamentima. Ono što je neprihvatljivo jest ideja da kvir i trans osobe predstavljaju prijetnju ženama i tzv. ženskim sigurnim prostorima, jer je većina prostora, uključujući i tzv. ženske prostore i dalje puno neprijateljskija prema kvir i trans osobama nego što je prema cis ženama.

Zaključno, valja ponoviti kako transfobne rasprave i incidenti nisu isključivo slučajni ispadi neosviještenih pojedinaca i pojedinki, već aspekt konzervativnog, socijal-demokratskog i ortodoksnog dijela ljevice, koji služi reprodukciji određene političke klase i diskvalifikaciji uistinu radikalnih borbi. Rastuće polje tekstova i rasprava o kvir i trans pitanjima iz anti-kapitalističke perspektive stoga je važno polje edukacije i analize za sve kojie se pozicioniraju kao anti-kapitalisti_kinje, kako bi, poučenei iskustvima kvir opresije, preispitalie neke od pretpostavki vlastita djelovanja.

Preneseno sa Slobodni Filozofski (31. prosinca 2018.): http://slobodnifilozofski.com/2018/12/transfobija-i-ljevica.html

poštivanje jedinstvenog standarda u proizvodnji i distribuciji." Usp. Vladimir Iljič Lenjin, Dečja bolest "levičarstva" u komunizmu (Beograd: Kultura, 1949).

27 Silvia Federici, *Kaliban i vještica. Žene, telo i prvobitna akumulacija* (Beograd: Burevesnik, 2013).

GREGORINA, ANDREJA

Pet funti godišnje

Zahtjev za participacijom žena u političkoj sferi historijski se prvenstveno povezuje uz borbe (i pobjede) sufražetskog pokreta kao dominantno buržoaskog pokreta, dok se istovremeno lijevi feminizam, koji je svoje zahtjeve formirao u okviru socijaldemokratske revolucionarne tradicije, razvlašćuje značajnijih doprinosa u istome polju. Najupečatljiviju apropriaciju feminističke borbe građanski je pokret izvršio upravo na području političke subjektivacije žena (primjerice, kroz sistem tzv. ženskih kvota), no već se pola stoljeća slični procesi odvijaju i na drugim poljima. Primjerice, u polju borbe za reproduktivna prava i ekonomsku emancipaciju žena, liberalni zahtjev na tzv. pravo na izbor koji se artikulira izvan realno postojećeg socioekonomskog konteksta, djeluje isključujuće po deprivilegirane članice društva. U takvoj konstelaciji argumenata, čini se važnim ukazati ne samo na prisutnost lijevog feminizma u polju borbe za pravo glasa žena (i ostalih deprivilegiranih skupina), nego i na njegovu presudnost u konstituiranju egalitarne dimenzije spomenutog zahtjeva. U širem smislu, bitno je naglasiti progresivne potencijale marksističkog eksplanatornog modela, koji tzv. žensko pitanje strateški promišlja unutar okvira klasne borbe i klasne solidarnosti, kao dio šireg socijalističkog projekta.

Kada govorimo o političkoj participaciji žena, često se ističe da je djelovanje buržoaskog i radničkog ženskog pokreta historijski teško razlučiti jer je slobodarski liberalizam žena srednje klase zahtjevima za direktnim pristupom obrazovanju te za socijalnom i ekonomskom emancipacijom, u pojedinim fazama svojega djelovanja pridobio i podršku borkinja za radnička prava. Utjecaj pojedinih liberalnih feministkinja s kraja 18. stoljeća, poput Olympe de Gouges i Mary Wollstonecraft, a nešto kasnije i djelovanje američkog te engleskog sufražetskog pokreta, najčešće su reference u raspravama o "sestrinskoj" međuklasnoj solidarnosti.

Međutim, iako je pokret za pravo glasa žena bio izrazito heterogen, te se u pojedinim fazama borbe bavio i širim ekonomskim i društvenim pitanjima, zaboravlja se da su politička prava u okviru liberalne agende izborena samo za ograničen broj žena. Iako su neke američke sufražetkinje, primjerice Sojourner Truth, Frances Wright i Angelina Emily Grimké podržale zahtjeve abolicionističkog pokreta tijekom 19. stoljeća, pravo glasa za žene, izboreno na nacionalnoj razini 1920. godine, nije

obuhvaćalo i stanovnike/ice afroameričkog porijekla. Engleski sufražetski pokret, čije je djelovanje u velikoj mjeri bilo obilježeno političkim radom obitelji Pankhurst, u prvoj je fazi surađivao s Nezavisnom radničkom partijom (1893), no nakon osnivanja Ženske socijalne i političke unije (1903), te odustajanja od lijeve agende, većina je članica početkom Prvog svjetskog rata podržala imperijalističke težnje nacionalne buržoazije (između ostalog i "patriotskim" odustajanjem od militantnih direktnih akcija, po kojima je pokret bio poznat). Ovakva je politička kohabitacija 1918. godine kapitalizirana izglasavanjem prava glasa za žene, ali uvjetovanog imovinskim i obrazovnim cenzusom – glasati su mogle kućevlasnice starije od 30 godina, žene kućevlasnika, najmoprimke koje plaćaju godišnju rentu od minimalno pet funti i sveučilišne diplomantice[01].

Vrijedi spomenuti da se ovakvom političkom pozicioniranju majke Emmeline i sestre Christabel, najistaknutijim članicama Ženske socijalne i političke unije, suprotstavila Sylvia Pankhurst, jedna od osnivačica Radničke sufražetske federacije (1916) i buduće britanske sekcije Kominterne, koja je dosljedno zagovarala univerzalno pravo glasa kao dio socijalističke agende.

Pristajanjem na različite cenzuse i njihovim zagovaranjem, buržoaski feministički pokreti tijekom godina su onemogućavali pristup političkim pravima velikom broju žena (ali i ne samo žena) temeljem rasnog i klasnog ključa: vezivanje prava glasa uz institut privatnog vlasništva i stupanj obrazovanja, odnosno uz pitanje nasljeđivanja i bračnog statusa, plaćanje poreza i rente, ili članstvo u gospodarskim i cehovskim udruženjima, isključivalo je iz uživanja ovog prava radnice, ali i muškarce radničke klase, te nebijele osobe. Početkom 20. stoljeća, u punom jeku kampanje za pravo glasa žena, sufražetski pokret sve se više pretvara u konzervativan nacionalistički pokret srednjoklasnih žena, koji ne adresira ekonomske i društvene probleme velikog broja članica/ova društva.

Univerzalno aktivno i pasivno pravo glasa za sve žene, koje se danas smatra "civilizacijskim dosegom" sufražetskog pokreta, ustvari nije dio liberalne, nego socijalističke agende i prvenstveno je rezultat internacionalne borbe socijalistkinja i komunistkinja u razdoblju Druge i Treće internacionale. Novi Zeland, koji se često spominje kao prva zemlja koja je ženama 1893. godine omogućila da glasaju, donijela im je zapravo tek pasivno pravo glasa, dok su žene u Australiji 1902. mogle birati i biti birane, ali su iz takvog prava glasa bile isključene pripadnice (i pripadnici) domicilnog stanovništva.

Prva zemlja na svijetu u kojoj je izboreno aktivno i pasivno pravo glasa za sve žene bila je Finska (1906). Univerzalno pravo glasa proglašeno je na valu radničkih štrajkova koji su uslijedili nakon izbijanja Prve ruske revolucije 1905. godine te je rezultat djelovanja radničkog pokreta i autonomnih napora socijalistkinja iz Lige radnica (uz otvoreno protivljenje sufražetkinja okupljenih u Finskom udruženju žena)[02]. U Jugoslaviji su žene dobile aktivno i pasivno pravo glasa, bez obzira na imovinski i obrazovni cenzus, narodnost i vjeroispovijest, nakon pobjede Komunističke partije Jugoslavije u Narodnooslobodilačkom ratu (članak 23. Ustava Federativne Narodne Republike Jugoslavije iz 1946. godine), no ženama je već tijekom Drugog svjetskog rata omogućeno aktivno i pasivno pravo glasa u narodnooslobodilačkim odborima.

Iako u različitim zemljama i fazama razvoja građanskog feminizma i liberalnog kapitalizma postoji isprepletenost borbe za političku, ekonomsku i društvenu emancipaciju žena srednje klase i radnica, važno je spomenuti da nakon 1848. godine, paralelno s procesom nacionalnih integracija, u okviru međunarodnog socijalističkog pokreta započinje i proces ideološke konsolidacije tzv. ženskog pitanja. Osnivanjem Druge internacionale 1889. godine u Parizu, na povijesnu scenu stupaju pionirke lijevog feminizma koje će pitanje emancipacije žena staviti u kontekst šire društvene reprodukcije, odnosno kapitalističkog načina proizvodnje i akumulacije[03]. Među poznatijima su svakako Clara Zetkin, članica Socijaldemokratske i Komunističke partije Njemačke, jedna od osnivačica međunarodnog socijalističkog ženskog pokreta i dugogodišnja urednica međunarodnog ženskog časopisa "Die Gleichheit", te Aleksandra Kolontaj, boljševikinja i članica Komunističke partije Rusije, narodna komesarka u prvoj vladi nakon Oktobra i jedna od osnivačica Ženotdela, odjela za rad sa ženama pri CK i mjesnim komitetima u Sovjetskoj Rusiji. One će borbu za ekonomska, socijalna i politička prava žena voditi na dva kolosijeka – unutar nacionalnih partija, sindikata i međunarodnog socijaldemokratskog pokreta, ali i na terenu, agitirajući među radnicama u tvornicama i proleterskim četvrtima.

01 http://www.parliament.uk/documents/upload/1918-rep-people-act.pdf
02 https://johnriddell.wordpress.com/2015/03/04/finland-1906--the-revolutionary-roots-of--womens-suffrage-an-international-womens-day-tribute/
03 http://slobodnifilozofski.com/2017/03/za-oslobodenje--zena.html

Prve ženske članice parlamenta na svijetu izabrane su 1907. godine u Finskoj. Konzervativne parlamentarke nose crno, socijaldemokratkinje bijelo. (izvor: commons.wikimedia.org)

Početkom 20. stoljeća, kada pitanje jednakih prava za sve postaje jedno od temeljnih područja političke borbe građanskog pokreta, pitanje univerzalnog prava glasa za žene više neće biti samo mjesto polarizacije buržoaskog i lijevog feminizma, već i mjesto identifikacije desnog (reformatorskog) i lijevog (revolucionarnog) krila socijaldemokratskog pokreta.

Socijaldemokratska partija Njemačke, kao vodeća stranka Druge internacionale, još je 1895. godine podnijela prijedlog za uvođenjem univerzalnog prava glasa u sve države Njemačkog Carstva, a ponavlja ga i kasnije, no predstavnici srednjoklasnih stranaka onemogućavaju njegovo izglasavanje. U govoru "Socijaldemokracija i pravo glasa za žene", održanom na Konferenciji žena Socijaldemokratske partije Njemačke u sklopu godišnjeg Kongresa SPD-a u Mannheimu (1906), Zetkin je, osvrnuvši se na selektivni pristup i sve veću važnost ovoga pitanja za reakcionarne partije, inzistirala da univerzalno pravo glasa ostane dio praktičnog programa socijaldemokratskih stranaka[04]. Godinu je dana kasnije, na Prvoj međunarodnoj konferenciji socijalistkinja u Stuttgartu, na njezin prijedlog prihvaćena rezolucija o ustrajavanju na borbi za univerzalno pravo glasa, koja je potom proslijeđena kongresu Druge internacionale.

Za socijalistkinje je bilo važno da se napori ljevice strateški razluče od djelovanja sufražetskog pokreta, odnosno liberalnog pokreta u cjelini:

> Zahtjev agitacijskog pokreta žena srednje klase za pravom glasa žena još uvijek se temelji na prirodnom pravu, poput onog kojeg su uputili spekulativni filozofi iz 18. i 19. stoljeća. Nasuprot tome, naš je zahtjev zasnovan na ekonomskoj i povijesnoj nauci. Pravo glasa za žene zagovaramo kao socijalno pravo, koje nije utemeljeno na prirodnom pravu bilo koje vrste, već počiva na promjenjivim društvenim uvjetima. (Zetkin, 1906)

Univerzalno pravo glasa percipiraju kao društvenu nužnost koja je historijski direktno uvjetovana kapitalističkim načinom proizvodnje, odnosno masovnim izlaskom žena na tržište rada i promjenama u tzv. privatnoj sferi. Nužnost stvaranja materijalnih preduvjeta za uživanje izborenih političkih prava, što uključuje i socijalizaciju kućanskog rada (temu kojom će se intenzivno baviti Aleksandra Kolontaj[05]), buržoaski pokret ne adresira.

Zetkin, koja se najintenzivnije bavila borbom za političku participaciju žena te povremeno surađivala sa ženskim pokretima za pravo glasa, historizira njihovu ulogu i niti jednog trenutka ne gubi iz vida instrumentalnu ulogu ovoga prava: iako ne osporava zasluge srednjoklasnim demokratkinjama i demokratima (primjerice, J. S. Millu), uvijek ističe da borba buržujki nema za cilj emancipaciju svih žena već zadobivanje privilegija i jačanje pozicije pripadnika/ica srednje klase. Rosa Luxemburg, poznata revolucionarka, marksistička teoretičarka i socijalna filozofkinja, jedna od osnivačica Socijaldemokratske partije Poljske i Komunističke partije Njemačke, koja je napisala svega nekoliko tekstova na temu tzv. ženskog pitanja, u tekstu "Pravo glasa za žene i klasna borba" (1912)[06] ovako opisuje društvenu i ekonomsku ulogu (većine) žena srednje klase:

> Pored nekolicine koje su zaposlene ili imaju profesionalna zanimanja, buržujke ne participiraju u društvenoj proizvodnji. One nisu ništa doli supotrošačice viška vrijednosti koju njihovi muškarci iznuđuju od proletarijata. One parazitiraju na onima koji parazitiraju na tijelu društva. (Luxemburg, 1912)

Imajući u vidu strateški zahtjev za revolucionarnom transformacijom cijelog društva, Zetkin borbu za pravo glasa taktički povezuje s oslobođenjem proletarijata, a

04 https://www.marxists.org/archive/zetkin/1906/xx/womansuffrage.htm
05 https://www.marxists.org/archive/kollonta/1909/social-basis.htm
06 https://www.marxists.org/archive/luxemburg/1912/05/12.htm

pravnu jednakost tretira kao sredstvo za organizaciju radničkih masa:

> Njezina će glavna svrha biti da pomogne proletarijatu – muškarcima i ženama – da zadobiju političku moć i time budu u stanju doprinijeti rušenju postojećeg klasnog sustava te uspostavi socijalističkog društva u kojemu je jedino moguće postići emancipaciju žena. (Zetkin, 1906)

Jačanjem revizionizma unutar Druge internacionale, jačaju i glasovi koji se zalažu za sklapanje parcijalnih savezništva s liberalnim strankama u nacionalnim parlamentima, pod izlikom lakšeg dosezanja univerzalnog prava glasa koje postaje krajnji cilj. Pristajanje lijevih stranaka na sužavanje univerzalnog prava glasa samo na pojedine grupe, primjerice, na pravo glasa za muškarce, kao što je to zagovarala Socijaldemokratska stranka Austrije pod vodstvom Victora Adlera, socijalistkinje su smatrale odustajanjem od principa klasne borbe.

Kritiku takvog oportunizma koji je jačao u okviru Druge internacionale, Kolontaj je formulirala u tekstu "Prva međunarodna konferencija socijalistkinja – Stuttgart" (1907)[07]:

> Jedne za drugima, žene iz Belgije, Austrije i Švedske, prihvatile su uklanjanje zahtjeva o političkim pravima za žene radnice s agende i pružile svoju podršku osiromašenoj, reduciranoj kompromisnoj formuli izborne reforme. Međutim, najkarakterističnije je bilo to da ova oportunistička politika nije naišla na osudu konzistentnih i nepokolebljivih podržavatelja socijalizma, već je, naprotiv, zadobila njihove simpatije i odobravanje te čak i predstavljena proleterkama iz drugih država kao model. (...) Postoje demokratski principi koje, zbog vlastite dobrobiti, radnička klasa ne smije žrtvovati: postoje zahtjevi koje proletarijat ne može promijeniti, a da si ne nanese štetu, čak i kada se promjena čini kako bi se ostvario maksimalni rezultat u bilo kojem postojećem trenutku. (Kolontaj, 1907)

Ovo je stav koji je i danas neophodno braniti: pomicanje institucionalne i izvaninstitucionalne ljevice prema centru i liberalnim metodama djelovanja dio su problema, a ne, kao što se često predstavlja, rješenje za te iste probleme. Pritom, teza da je liberalizam "proizveo" feminizam, dok su ga socijalistkinje i marksistkinje izdale supsumpcijom tzv. ženskog pitanja pod klasno pitanje, osim što je netočna, unutar postojećeg neoliberalnog socioekonomskog okvira također je i opasna. U tom kontekstu, podsjećanje na emancipatorne teorije i prakse lijevog feminizma, kao i ukazivanje na aproprijaciju njegovih postignuća, predstavlja važan dio procesa (ponovne) političke radikalizacije feminističke borbe.

Preneseno sa Slobodni Filozofski (27. prosinca 2017.): http://slobodnifilozofski.com/2017/12/pet-funti-godisnje.html

07 https://www.marxists.org/archive/kollonta/1907/is-conferences.htm

GREGORINA, ANDREJA

Rosa Luxemburg i Clara Zetkin – Politička suradnja kao revolucionarna praksa

Četiri dana nakon što su u siječnju 1919. godine u Berlinu protofašistički paramilitarni Dobrovoljački odredi (tzv. *Freikorps*), uz potporu socijaldemokratske vlade na čelu s Friedrichom Ebertom, pogubili Rosu Luxemburg i Karla Liebknechta, Clara Zetkin piše[01] Mathildi Jacob, sekretarki Rose Luxemburg, tražeći da na sigurno skloni svu njezinu ostavštinu.

> "Najdraža prijateljice, naš je zadatak pobrinuti se da niti jedan komadić papira, niti jedan redak Rosinih rukopisa ne bude bačen ili odnesen. Ne smijemo dozvoliti da ijedan od starih i već tiskanih radova, članaka, brošura, itd. nestane. Argusovim okom motri da apsolutno ništa od Rosine intelektualne i političke ostavštine ne bude zaplijenjeno pod izlikom sudske istrage, kućnih pretresa, itd. (...) Rosina duhovna oporuka mora biti obranjena; ona pripada revolucionarnom proletarijatu."[02]

Suradnja marksističkih teoretičarki i revolucionarki, Zetkin i Luxemburg, trajala je više od dvadeset godina. Zajednički su djelovale unutar radikalno lijevog krila Socijaldemokratske partije Njemačke (SPD) od kraja 19. stoljeća do 1914. godine, angažirale se u sklopu revolucionarne Spartakističke lige tijekom Prvog svjetskog rata te suosnovale Komunističku partiju Njemačke (KPD) krajem 1918. godine. Zbog česte razdvojenosti uslijed političkog rada, represije sustava te narušenog zdravlja, kontakt su održavale u epistolarnom obliku, savjetujući se oko političke situacije, ali i razmjenjujući informacije iz svakodnevnog života.

Imajući u vidu njihovo političko i osobno drugarstvo, adresirat ću dodirne točke u zajedničkoj borbi protiv revizionizma unutar njemačkog i međunarodnog radničkog pokreta, stavljajući naglasak na analizu pisama[03] koja je Luxemburg uputila Zetkin, ali i drugim suborcima i suborkinjama, od dolaska u Berlin u proljeće 1898. do smrti u siječnju 1919. godine. Cilj je rekonstruirati njihova stajališta vezana uz kritiku oportunističkih praksi socijaldemokratskih partija krajem 19. i početkom 20. stoljeća te ukazati na cjeloživotnu borbu Rose Luxemburg i Clare Zetkin za revolucionarnu poziciju i ciljeve socijalističkog pokreta.

* * *

Dok ostavština Rose Luxemburg (1871-1919) posljednjih godina na lijevom dijelu političkog spektra sve više zadobiva na važnosti, prisjećanje djelovanja Clare Zetkin, prve marksističke teoretičarke položaja žena u kapitalizmu, i dalje je uvelike vezano uz obilježavanje Osmog marta, odnosno njezinu ključnu ulogu u proglašavanju Međunarodnog dana žena na Drugom kongresu socijalistkinja 1910. u Kopenhagenu. Stoga ću se, prije nego li krenem skicirati sjecišta njihove suradnje, kratko osvrnuti na osnovne fokuse teorijskog i praktičnog djelovanja Clare Zetkin.

Clara Zetkin (1857-1933) socijalističkom se pokretu priključila krajem 1870-ih, da bi članicom vodstva SPD-a, tada najjače stranke Druge internacionale, postala sredinom 1890-ih. Bila je neumorna borkinja za radnička prava radnica i radnika, sindikalna[04] i antiratna aktivistkinja, te vrsna javna govornica koja je održavala i više od 300 govora godišnje[05]. U poznatom govoru "Za oslobođenje žena!"[06], održanom na osnivanju Druge internacionale 1889. u Parizu, teorijski je definirala borbu za emancipaciju žena kao dio borbe protiv kapitalizma, odbijajući pitanje oslobođenja žena vezati uz klasno isključive zahtjeve rastućeg ženskog buržoaskog pokreta. Njezini ustrajni napori da se politička participacija žena prepozna kao važan instrument klasne mobilizacije cjelokupnog proletarijata najzaslužniji su za to da je borba za univerzalno pravo glasa postala dio agende socijaldemokratskih partija[07]. Bila je dugogodišnja međunarodna sekretarka ženskog socijalističkog pokreta, čija je osnivačka skupština održana na kongresu Druge internacionale 1907. u Stuttgartu, a nakon osnivanja Komunističke internacionale (Kominterne) 1919. godine igra važnu ulogu i u međunarodnom ženskom komunističkom pokretu[08].

Kao predana agitatorica i dugogodišnja članica SPD-ova Centralnog komiteta za obrazovanje Zetkin koristi vlastiti utjecaj da oslabi reformističke programske tendencije u sklopu partijskih edukativnih programa, inzistirajući na važnosti marksističke teorije za radničko obrazovanje te njihovo razumijevanje vlastite socioekonomske svakodnevnice. Rosa Luxemburg 1907. godine, zahvaljujući upravo njezinu zalaganju, započinje predavati političku ekonomiju u poznatoj partijskoj školi za radnike i radnice u Berlinu[09]. Također, obje se cijeli život intenzivno bave publicističkim radom, smatrajući ga važnim alatom za unutarpartijsko i šire agitatorsko djelovanje. O suradnji na tom polju još će biti riječi u nastavku teksta, no vrijedi spomenuti da je Luxemburg svoje članstvo u Drugoj internacionali započela 1893., kao delegatkinja grupe okupljene oko revolucionarnog poljskog časopisa *Sprawa Robotnicza* (*Radnička stvar*)[10], dok je posljednja dva mjeseca života, u vrijeme revolucionarnih previranja u Berlinu krajem 1919. godine, posvetila upravo radu na časopisu *Die Rote Fahne* (*Crvena zastava*), glasilu Spartakističke lige, a kasnije i KPD-a. S druge strane, Zetkin je više od dvadeset godina, od kraja 1891. do 1917. godine, bila urednica SPD-ovog, a od 1907. i međunarodnog socijalističkog časopisa za žene *Die Gleichheit* (*Jednakost*)[11]. U periodu prije ubojstva Rose Luxemburg udružile su snage radeći na kreiranju uredničke politike *Die Rote Fahne*.

Zetkin i Luxemburg bile su i dugogodišnje partijske suborkinje – kao članice radikalno lijevog krila njemačkog SPD-a zalagale su se za dosljednu internacionalnu antiratnu politiku. Nakon što je u kolovozu 1914. vodstvo SPD-a glasanjem za ratne kredite podržalo imperijalističke težnje nacionalne buržoazije, Zetkin se pridružila skupini od deset bivših članova i članica okupljenih oko Luxemburg s ciljem formiranja autonomne političke pozicije unutar SPD-a[12]. Temeljem njihova djelovanja osnovana je grupa Internacionala, koja će 1916. prerasti u revolucionarnu Spartakističku ligu, a krajem 1918. u KPD. Nakon ubojstva Rose Luxemburg i Karla Liebknechta, ali i mnogih drugih revolucionarki i revolucionara tijekom 1919. godine, Zetkin dobiva važno mjesto unutar novih partijskih struktura kao jedna od rijetkih preživjelih predratnih socijalističkih borkinja. Do smrti 1933. djeluje u sklopu Kominterne, gdje će poseban doprinos dati u borbi protiv fašizma – autorica je prve rezolucije o borbi protiv fašizma koju je Kominterna usvojila 1923. godine[13].

* * *

Djelovanje Clare Zetkin često se reducira na teme vezane uz tzv. žensko pitanje – političku participaciju žena, borbu za prava radnica, njihovu sindikalizaciju, edukaciju i međunarodno organiziranje, dok rasprave o radu Rose Luxemburg stavljaju naglasak na njezine političko-ekonomske spise, u kojima analizira kapitalistički

01 Clara Zetkin, "Karl Liebknecht and Rosa Luxemburg Must Remain Alive" (1919), u: *Clara Zetkin – Selected Writings* (Chicago, Illinois: Haymarket Books, 2015), 142-143.
02 Ibid., 143.
03 *The Letters of Rosa Luxemburg* (London, New York: Verso, 2013)
04 Clara Zetkin, "Frauenarbeit und gewerkschaftliche Organisation", *Die Gleichheit*, Stuttgart, 1. studenog 1893. Prijevod na hrvatski dostupan na: http://slobodnifilozofski.com/2017/12/zenski-rad-sindikalne-organizacije.html
05 Philip S. Foner, "Introduction", u: *Clara Zetkin – Selected Writings* (Chicago, Illinois: Haymarket Books, 2015), 28.
06 Clara Zetkin, "Für die Befreiung der Frau!", govor održan na Međunarodnom radničkom kongresu u Parizu, 19. srpnja 1889. Prijevod na hrvatski dostupan na: http://slobodnifilozofski.com/2017/03/za-oslobodenje-zena.html
07 Andreja Gregorina, "Pet funti godišnje", *Slobodni Filozofski*, 27. prosinca 2017. Dostupno na: http://slobodnifilozofski.com/2017/12/pet-funti-godisnje.html
08 Usp. hrvatski prijevod ulomka Zetkinina govora o organiziranju radnica, upućenog Četvrtom kongresu Komunističke internacionale u studenom 1922. Dostupno na: https://www.libela.org/sa-stavom/7857-organiziranje-radnica/
09 Usp. Philip S. Foner, "Introduction", u: *Clara Zetkin – Selected Writings* (Chicago, Illinois: Haymarket Books, 2015), 34.
10 Ljubomir Tadić, "Predgovor – Život i revolucionarno djelo Rose Luxemburg", u: *Rosa Luxemburg – Izabrani spisi* (Zagreb: Naprijed, 1974), 7.
11 Usp. Philip S. Foner, "Introduction", u: *Clara Zetkin – Selected Writings* (Chicago, Illinois: Haymarket Books, 2015), 24-25.
12 Ottokar Luban, "The Role of the Spartacist Group after 9 November 1918 and the Formation of the KPD", u: *Weimar Commu-*

nism as Mass Movement 1918-1933 (London: Lawrence and Wishart, London, 2017), 46.

13 Usp. Andreja Gregorina, "Dok je kapitalizma, bit će i fašizma", *Slobodni Filozofski*, 24. kolovoza 2018. Dostupno na: http://slobodnifilozofski.com/2018/08/dok-kapitalizma-fasizma.html

14 Naslov poznatog teksta Rose Luxemburg koji je nastao kao rezultat polemike s reformistom Eduardom Bernsteinom krajem 1890-ih. Dostupno u *Rosa Luxemburg – Izabrani spisi* (Zagreb: Naprijed, 1974), 25-81.

15 Usp. Helen C. Scott i Paul Le Blanc, "Introduction to Rosa Luxemburg", u: *Rosa Luxemburg: Socialism or Barbarism: Selected Writings* (New York: PlutoPress, 2010), 7.

16 Usp. Ljubomir Tadić, "Predgovor – Život i revolucionarno djelo Rose Luxemburg", u: *Rosa Luxemburg – Izabrani spisi* (Zagreb: Naprijed, 1974), 7-8.

17 *The Letters of Rosa Luxemburg* (London, New York: Verso, 2013), 38-45.

18 Ibid., 40.

način proizvodnje i akumulacije, te polemičke tekstove u kojima ukazuje na pogubnost reformističkih tendencija za socijalistički pokret, propituje ulogu štrajka kao metode radničke borbe, kritizira militarizam i brani antiimperijalističku poziciju kao inherentno socijalističku. No iako su obje dale golem doprinos u spomenutim poljima, važno je naglasiti da su iskazivale interes i međusobno se podržavale u bavljenju temama koje se danas primarno pripisuju onoj drugoj. Zajednički nazivnik njihove političke suradnje radikalno je lijeva, revolucionarna pozicija u borbi protiv teorijskog reformističkog okvira i revizionističkih praksi koje će dovesti do izdaje internacionalnog radničkog pokreta i raspada Druge internacionale.

Socijalna reforma ili revolucija[14]

S porastom političkog utjecaja i strukturnom konsolidacijom socijaldemokratskog pokreta tijekom 1890-ih, sve više jačaju i reformističke tendencije unutar Druge internacionale. Oportunističke prakse zasnovane na parlamentarnom i sindikalnom načinu rada odbacile su teoriju o krizama inherentnima kapitalizmu, klasnoj borbi i revolucionarnom prevratu, te zagovarale mirni prijelaz u socijalizam. SPD, koji je bio prisiljen djelovati ilegalno zbog tzv. antisocijalističkog zakona (1878-1900) Otta von Bismarcka, prvog kancelara Drugog Reicha, postepeno postaje masovna radnička partija koja će na izborima 1912. godine osvojiti najveći broj mjesta u Reichstagu, dobivši više od četiri milijuna glasova. Partijske strukture razvile su snažni omladinski i ženski pokret, mrežu sportskih i kulturnih klubova, obrazovnih programa i paralelnih socijalnih institucija te stranačkih glasila. Jačaju i organizacijske veze sa sindikatima, koji su do tada svoju djelatnost primarno reducirali na poboljšanje životnih uvjeta radništva unutar postojećeg (kapitalističkog) sustava. SPD je tako u dvadesetak godina, od male organizacije s revolucionarnim programom, prerastao u partiju sa snažnim birokratskim aparatom sklonim konzervativnim političkim ciljevima[15].

* * *

Luxemburg se aktivnostima ilegalnog socijalističkog pokreta pridružila dok je u Varšavi, tada u sklopu Ruskog Carstva, pohađala gimnaziju. Kako bi izbjegla hapšenje, odlazi u egzil u Švicarsku gdje će na Sveučilištu u Zürichu 1897. doktorirati na temi "Industrijski razvoj Poljske". Glavna je teoretičarka i suosnivačica poljskog socijaldemokratskog pokreta (1894), koji će se kasnije ujediniti s litvanskim socijaldemokratima. Kada 1898. odlazi u Berlin kako bi se uključila u rad SPD-a, Luxemburg iza sebe ima već nekoliko objavljenih tekstova u partijskom tisku na njemačkom jeziku o poljskom radničkom pokretu[16].

U prvom pismu[17] koje šalje u svibnju 1898. iz Berlina u Zürich Leu Jogichesu, dugogodišnjem drugu, partneru i suosnivaču poljske socijaldemokratske partije (Socijaldemokracija kraljevstva Poljske), Spartakističke lige i Komunističke partije Njemačke, na sljedeći način opisuje suočavanje s novom političkom sredinom:

> "Osjećam se kao da dolazim ovdje poput potpune strankinje i sasvim sama, da "pokorim Berlin", i sada kada sam se s njime suočila, preplavljuje me tjeskoba pred njegovom hladnom snagom koja je prema meni potpuno ravnodušna."[18]

Luxemburg će ubrzo postati jedna od najistaknutijih teoretičarki revolucionarnog krila internacionalnog socijalističkog pokreta. Po dolasku u Berlin, uključuje se u polemiku koju je unutar stranke potaknuo Eduard Bernstein, najutjecajniji teoretičar reformizma, objavom niza članaka u SPD-ovom glasilu *Die Neue Zeit* (*Novo vrijeme*) krajem druge polovice 19. stoljeća. Luxemburg piše niz polemičkih tekstova, uključujući i "Socijalna reforma ili revolucija?" (1900), oštro kritizirajući pokušaj da se reforma iz sredstva radničke borbe pretvori u cilj socijalističkog pokreta. Na partijskim kongresima drži govore protiv reformističkih taktika, suprotstavljajući se revizionističkom dijelu partijskih struktura. Ovu će bitku, zajedno sa Zetkin, voditi do posljednjeg dana – 15. siječnja 1919. – kada su ona i Karl Liebknecht ubijeni upravo uz potporu SPD-ovog reakcionarnog vodstva.

* * *

Pisma Rose Luxemburg pružaju dobar uvid u proces tijekom kojeg je reformizam, od teorije koju su u prvoj polovici 1890-ih osuđivali glavni teoretičari Druge internacionale poput Augusta Bebela i Karla Kautskog, početkom 20. stoljeća prerastao u oportunističku praksu konzervativnog centra, da bi s izbijanjem Prvog svjetskog rata te prevlašću reakcionarnog desnog krila bio prihvaćen kao službena politika socijaldemokratskog pokreta.

U pismu[19] iz ožujka 1901. godine Luxemburg podsjeća Zetkin na situaciju iz 1894., kada je August Bebel poput "bijesnog Orlanda" napao odluku bavarskog ogranka SPD-a da podrži izglasavanje državnog budžeta, smatrajući praksu podržavanja autokratske vlasti nespojivom s osnovnim principima socijaldemokracije. Kada je 1900. na sličan način postupio dio SPD-ovih zastupnika iz Badena, Bebel se, komentira Luxemburg, "zavio u najdublju tišinu", "poput sardine u konzervi".

Luxemburg i Zetkin zajedno su istupale na partijskim kongresima, ustajući u obranu revolucionarnih ciljeva socijaldemokracije. U rujnu 1898. Luxemburg piše[20] Leu Jogichesu o SPD-ovom kongresu koji će se od 3. do 8. listopada održati u Stuttgartu, kritizirajući činjenicu da partijske strukture blokiraju otvaranje rasprave o "Bernsteinovim taktikama", istovremeno ističući Zetkinin *Die Gleichheit* kao jedan od rijetkih glasova koji zahtijeva stavljanje ove točke na dnevni red. Luxemburg je tijekom kongresa održala dva govora[21], a onaj koji je održala 4. listopada završila je kritikom poznate izjave E. Bernsteina:

> "Radnička klasa ne može zauzeti dekadentnu poziciju filozofa: 'Konačni cilj ne znači mi ništa, pokret je sve.' Upravo suprotno, bez povezivanja pokreta s konačnim ciljem, pokret kao svrha samom sebi meni ne znači ništa, konačni cilj je sve."

Njezin i Zetkinin nastup na spomenutoj konferenciji doživjeli su oštru kritiku pojedinih uglednih članova SPD-a, poput Ignaza Auera, o čemu Luxemburg izvještava[22] Jogichesa u prosincu 1898. godine.

Luxemburg je vrlo rano postala svjesna težine predstojeće borbe za radikalno lijeve ideje unutar socijalističkog pokreta. U pismu[23] Leu Jogichesu iz svibnja 1899., sljedećim je riječima kritizirala njegov nagovor da se izbori za pravo da podnese službeni izvještaj u listopadu 1899. na partijskom kongresu u Hannoveru:

> "Misliš li zaista kako postoji i najmanja šansa da bi se podnošenje službenog izvještaja [referata] [na partijskom kongresu] povjerilo osobi koja je bila aktivna u pokretu tek jednu godinu (...) Osobi koja ne pripada niti jednoj kliki [*zur Sippschaft*], koja ne uživa ničiju zaštitu, već samo onu vlastitih laktova, osobi od koje, zbog budućih ciljeva, ne strahuju samo protivnici (Auer i njegova družina), nego, duboko u njihovim srcima, i saveznici [*Bundesgenossen*] – Bebel, K. K. [Karl Kautsky], Singer, itd., osobi za koju osjećaju da bi je bilo bolje držati na distanci koliko god je to moguće, jer bi ih ubrzo mogla prerasti [*über den Kopf wachsen*]. (...) Boriti se za izvještavanje [značilo bi biti] protiv svih njih – ne postoji način da se to učini, jer se isključivo radi o njihovom dogovoru [*Abmachung*], do kojega dolaze iza zatvorenih vrata. (...)"[24]

Iako je reformizam formalno poražen na partijskom kongresu u Dresdenu 1903. godine, revizionističke prakse nastavljaju jačati unutar SPD-a. U pismu[25] Karlu i Luise Kautsky, kojega piše u zatvoru u Zwickauu u rujnu 1904., Luxemburg savjetuje Kautskom da se osloni na Zetkin kao potencijalnu suborkinju na predstojećem

Ulični mural na kojem su prikazane Rosa Luxemburg i Clara Zetkin, Orgosolo, 2015. (izvor: mini_malist (off is the new on) prema Creative Commons licenci)15. Micahel Heinrichizvor: Subversive Festival arhiva16. HesseScena iz filma "Oklopnjača Potemkin" (rus. Броненóсец «Потёмкин», Bronenosets Potyomkin), red. Sergei M. Eisenstein, 1925.izvor: HOME (Greater Manchester Arts Centre Ltd)

19 Ibid., 141-143.
20 Ibid., 87-88.
21 Govori koje je Rosa Luxemburg održala na kongresu SPD-a u Stuttgartu 1898. godine dostupni su u engleskom prijevodu na: https://www.marxists.org/archive/luxemburg/1898/10/04.htm
22 *The Letters of Rosa Luxemburg* (London, New York: Verso, 2013), 100-101.
23 Ibid., 116-119.
24 Ibid., 116-117.
25 Ibid., 172-174.

godišnjem SPD-ovom kongresu u Bremenu. Naime, iako je u kolovozu iste godine na Međunarodnom kongresu socijalista u Amsterdamu prihvaćena rezolucija protiv revizionizma, Luxemburg ne vjeruje da će za obranu antireformističke pozicije dobiti podršku ostalih članova i članica stranke.

Masovna akcija kao metoda radničke borbe

Nakon izbijanja Prve ruske revolucije 1905. godine, Luxemburg je ilegalno prešla granicu kako bi se pridružila drugovima i drugaricama iz poljskog socijaldemokratskog pokreta. Pod dojmom revolucionarnih gibanja piše tekst "Masovni štrajk, partija i sindikati" (1906)[26] u kojem oštro kritizira sve učestaliju praksu podređivanja revolucionarnih taktika legalističkim praksama unutar socijalističkog pokreta. Masovni štrajk, smatra Luxemburg, najmoćnije je sredstvo radničke borbe, samoemancipirajući revolucionarni akt proletarijata koji nije moguće zamijeniti birokratskim naporima centraliziranih struktura, kao što su partije i sindikati.

* * *

Luxemburg postaje sve osamljenija u svojim političkim nastojanjima. U pismu[27] iz listopada 1905. piše Jogichesu kako se Kautsky, iako je obećao održati javni govor o masovnom štrajku u Hamburgu, u strahu od javnog isticanja i privlačenja pozornosti policije u posljednji trenutak povukao, bez njezina znanja obećavši da će ona zauzeti njegovo mjesto. Istovremeno, Zetkin diljem Njemačke poduzima ekstenzivnu kampanju podrške Prvoj ruskoj revoluciji, zahtijevajući da se veći naglasak stavi na izvanparlamentarni rad i masovnu akciju. Zetkin 1907. godine piše Franzu Mehringu kako je neophodno "napustiti predrasudu kako put do pobjede proletarijata vodi ravno preko parlamentarizma te da je parlamentarna borba jedina prava metoda klasnog sukoba"[28].

Kada je u prosincu 1906. u stranačkom glasilu *Vorwärts* (*Naprijed*) izašao poziv Izvršnog odbora članstvu SPD-a da borbu za nadolazeće parlamentarne izbore u siječnju 1907. učini prioritetom partijskog rada, i Luxemburg i Zetkin duboko su razočarane. Luxemburg piše[29] Zetkin krajem 1906. godine:

> "Poziv partijskog Izvršnog odbora imao je jednak učinak na mene kao i na tebe – to ti sve govori. U tom pogledu – od mojeg povratka iz Rusije – osjećam se prilično izolirano. Iznenada sam, kao nikada ranije, postala bolno svjesna plašljivosti i sitničavosti cjelokupnog načina funkcioniranja naše partije."[30]

Luxemburg konstatira kako se sve veći broj istaknutih članova i članica okupljenih oko Augusta Bebela, uključujući i viši sloj sindikalnih vođa, izdavača i partijskih funkcionera, otvoreno priklanja revizionističkim političkim praksama.

> "Situacija je naprosto ovakva: August [Bebel], a ostali još i više, u potpunosti su se predali parlamentarizmu i za parlamentarizam. U potpunosti će se usprotiviti bilo kakvom razvoju događaja koji nadilazi granice parlamentarizma; štoviše, ići će još i dalje, nastojeći sve ponovo ugurati i izokrenuti u parlamentarni kalup."[31]

Luxemburg će svoju i Zetkininu ulogu opisati sljedećim riječima:

> "Naš je trenutni zadatak naprosto se suprotstaviti tim potpuno zahrđalim autoritetima, i to prigovorima koji će biti oštri i direktni koliko god je to moguće. (...) Ostani zdrava i ne uzrujavaj se! Proći će dugi niz godina prije negoli ostvarimo ove zadaće! Budi dobro, ljubim te cijelim svojim srcem."[32]

Luxemburg se Zetkin ponovo javila[33] početkom lipnja 1907. godine, neposredno prije odlaska na odsluženje zatvorske kazne zbog govora o masovnom štrajku kojega je održala 1905. u Jeni (Zetkin je 1904. oslobođena slične optužbe, za iskazivanje podrške ruskim revolucionarima tijekom govora na prosvjedu u Wroclawu[34]). U pismu informira Zetkin o događanjima na nedavnom Petom kongresu Ruske socijaldemokratske radničke partije u Londonu i sukobu s menjševicima ("Podigla sam ozbiljnu galamu i stekla mnoštvo novih neprijatelja."). Za Georgija Plekhanova, jednog od prvih ruskih marksističkih teoretičara, koji je nakon raskola unutar ruske socijaldemokracije 1903. pristao uz menjševičke reformističke ideje, konstatira da je razočarao i najodanije pobornike te je "sada sposoban samo za pričanje vi-

26 *Rosa Luxemburg – Izabrani spisi* (Zagreb: Naprijed, 1974), 103-163.
27 *The Letters of Rosa Luxemburg* (London, New York: Verso, 2013), 204-206.
28 Usp. Philip S. Foner, "Introduction", u: *Clara Zetkin – Selected Writings* (Chicago, Illinois: Haymarket Books, 2015), 34-35.
29 *The Letters of Rosa Luxemburg* (London, New York: Verso, 2013), 236-238.
30 Ibid., 236-237.
31 Ibid., 237.
32 Ibid., 237.
33 Ibid., 242-243.
34 Ibid., 166-168.

ceva, i to još onih vrlo starih, koje smo od njega čuli još prije dvadeset godina". U istom pismu Luxemburg ističe boljševike, frakciju radikalno lijevih socijaldemokrata predvođenu Lenjinom, kao one koji imaju političke principe i razumiju političku situaciju.

Nakon izlaska iz zatvora, Luxemburg i Lenjin će na kongresu Druge internacionale u kolovozu 1907. u Stuttgartu osuditi sve snažnije reformističke tendencije unutar socijalističkog pokreta, što će dodatno oslabjeti njezinu poziciju u SPD-u[35]. U proljeće 1910. godine dolazi i do raskida dugogodišnjeg političkog partnerstva s Karlom Kautskim, koji se priklanja oportunističkim metodama djelovanja te se počinje zalagati za parlamentarizam i sindikalizam kao partijske instrumente za ispunjenje radničkih zahtjeva. U pismu[36] Konradu Haenischu iz lipnja 1910. Luxemburg razočarano piše:

> "Činjenica da Karl Kautsky tako ozbiljno i sve dublje tone u glib bolna je stvar za radikalizam. (...) Čini se da čak ni naši najbolji ljudi zapravo uopće nisu usvojili lekcije Ruske revolucije [iz 1905]."[37]

Revolucionarna kritika militarizma i imperijalizma

Borbu protiv "parlamentarnog kretenizma"[38] Luxemburg nastavlja voditi i dalje, no u nadolazećem periodu intenzivno se posvećuje i pisanju svojeg najobimnijeg djela, naslova *Akumulacija kapitala – prilog ekonomskom objašnjenju imperijalizma* (1913). Oslanjajući se, ali i kritizirajući neke od uvida iz *Kapitala* Karla Marxa, Luxemburg analitički interpretira politiku osvajanja ne-kapitalističkih prostora kao inherentnu kapitalističkom načinu proizvodnje i akumulacije.[39] Kritika imperijalizma iznesena u *Akumulaciji kapitala* teorijski je nastavak njezine cjeloživotne političke borbe protiv militarizma i kolonijalizma, uključujući i u redovima socijalističkog pokreta (gdje je jedna od predlagačica antiratnih rezolucija na kongresima Druge internacionale 1907. i 1912.[40]). Međutim, jačanjem revizionizma socijaldemokracija se udaljila od antiimperijalističkih stavova ugrađenih u politiku Druge internacionale od njezina osnivanja.

* * *

Nakon SPD-ova glasanja za ratne kredite u Reichstagu 4. kolovoza 1914. godine, raskol između radikalno lijevog i desnog reformističkog krila unutar njemačke socijaldemokracije postaje neizbježan. Luxemburg se na sljedeći način osvrće na politiku tadašnjeg vodstva:

> "Globalni historijski apel *Komunističkog manifesta* podvrgnut je temeljitoj reviziji i nakon Kautskijeve korekcije glasi: proleteri svih zemalja, ujedinite se u miru i režite jedni drugima grkljane u ratu!"[41]

10. rujna 1914. godine Luxemburg, Zetkin, Liebknecht i Mehring pišu antiratni proglas[42] koji šalju na adrese stranih časopisa, pozivajući na internacionalnu klasnu solidarnost u trenutku kada su socijaldemokratske partije različitih zemalja izdale međunarodno radništvo i pristale uz imperijalističke ciljeve nacionalnih buržoazija. U pismu[43] upućenom Karlu Mooru, osam dana nakon glasanja za ratne kredite u Reichstagu, Luxemburg situaciju opisuje kao "'biti ili ne biti' socijalizma": ako želi prevladati postojeću krizu, socijalistički pokret mora "odbaciti imperijalizam i militarizam u svim njihovim formama".

Međutim, ubrzo postaje jasno da su SPD i Druga internacionala "propali do temelja"[44]. U pismu[45] koje je 13. kolovoza 1915. godine uputila suradniku Franzu Mehringu, Luxemburg piše:

> "U prvome trenutku, još 4. kolovoza [1914], bila sam prestravljena i užasnuta, skoro i slomljena; od tada sam postala prilično smirena. Katastrofa je poprimila toliko goleme razmjere da uobičajeni načini mjerenja ljudske krivnje i ljudske boli više nisu primjenjivi; u potpunoj devastaciji uistinu ima nečeg umirujućeg, upravo zbog njezine siline i proizvoljnosti."[46]

U suradnji s nekolicinom bliskih drugova i drugarica, uključujući i Zetkin, Luxemburg kreće u osmišljavanje politike novog socijalističkog pokreta na radikalno demokratskim temeljima, što će rezultirati osnivanjem već spomenute Spartakističke lige, odnosno Komunističke partije Njemačke.

35 Ljubomir Tadić, "Predgovor – Život i revolucionarno djelo Rose Luxemburg", u: *Rosa Luxemburg – Izabrani spisi* (Zagreb: Naprijed, 1974), 10.
36 *The Letters of Rosa Luxemburg* (London, New York: Verso, 2013), 292-294.
37 Ibid., 293.
38 Termin koji Rosa Luxemburg koristi u pismu upućenom Kostji Zetkinu, sinu Clare Zetkin, početkom 1912. godine. Usp. *The Letters of Rosa Luxemburg* (London, New York: Verso, 2013), 318.
39 Usp. Ankica Čakardić, "Teorija akumulacije i suvremena luksemburgijanska kritika političke ekonomije", *Filozofska istraživanja*, Vol. 35 No. 2, 2015.
40 Helen C. Scott i Paul Le Blanc, "Introduction to Rosa Luxemburg", u: *Rosa Luxemburg: Socialism or Barbarism: Selected Writings* (New York: PlutoPress, 2010), 24.
41 Usp. ibid., 25.
42 Za originalni tekst v. *Rosa Luxemburg – Gesammelte Werke*, vol. 4 (Dietz Verlag Berlin, 1975), 5. Tekst je izvorno objavljen 30. listopada 1914. u *Berner Tagwacht* i 31. listopada 1914. u ciriškom časopisu *Volksrecht*. Skraćena verzija deklaracije na engleskom jeziku dostupna je u J. P. Nettle, *Rosa Luxemburg* (Oxford, 1966), 610.
43 *The Letters of Rosa Luxemburg* (London, New York: Verso, 2013), 332-336.
44 Ibid., 337.
45 Ibid., 351-354.
46 Ibid., 351.

* * *

Iako za vrijeme rata veliki dio vremena provodi u zatvoru ili pod policijskom paskom, Luxemburg nastavlja političko djelovanje. Tako tijekom boravka u berlinskom zatvoru 1915. godine piše tekst "Kriza socijaldemokracije"[47], antiratni manifest poznat pod nazivom "Junius pamflet", koji je prokrijumčaren iz zatvora i ilegalno tiskan 1916. godine.

I ovu je bitku Luxemburg vodila zajedno sa Zetkin, jednom od glavnih protivnica revizionističkih interpretacija imperijalizma unutar SPD-a i Druge internacionale. 1907. godine Zetkin se na partijskom kongresu u Essenu suprotstavlja sve snažnijim proimperijalističkim glasovima unutar SPD-a. Predmet njezine kritike bili su i promilitaristički stavovi desničara Gustava Noskea, koji je smatrao da socijaldemokracija dijeli interes s buržoaskim partijama u očuvanju njemačke vojne moći[48], kao i stavovi poput onih centrista Eduarda Bernsteina, koji je kolonijalnu utemeljenost nacionalne ekonomije opravdavao superiornošću nad "necivilizirnim" narodima i njihovim nedostatkom znanja u korištenju vlastitih resursa[49]. Luxemburg i Zetkin zajedno istupaju protiv proimperijalističke struje u rujnu 1911. godine, na SPD-ovom kongresu u Jeni, suprotstavljajući se izglasavanju rezolucije koja ne dovodi u pitanje njemačku osvajačku vanjsku politiku[50].

Kao dugogodišnja urednica *Die Gleichheita*, Zetkin s izbijanjem Prvog svjetskog rata dolazi u direktni sukob s promilitarističkim stavovima stranačkog vodstva. U studenom 1914. godine piše tekst "Socijalistkinjama svih zemalja"[51], pozivajući radnice na internacionalnu klasnu solidarnost i borbu protiv rata, ali tekst nije objavljen zbog cenzure. Kao sekretarka međunarodnog ženskog socijalističkog pokreta koristi svoju poziciju da bez partijskog odobrenja organizira antiratnu konferenciju krajem ožujka 1915. u Bernu. Na konferenciji čita manifest "Žene radnika"[51], pozivajući na otpor ratu od kojega korist ima tek manjina nacionalno privilegirane buržoazije:

> "Dolje kapitalizam koji žrtvuje naraštaje ljudi bogatstvu i moći posjedničke klase! Dolje rat! Izborimo se za socijalizam!"[53]

Nakon povratka u Njemačku Zetkin je uhapšena u Stuttgartu pod optužbom da je počinila izdaju nacionalnih interesa, no optužba je nakon nekoliko mjeseci odbačena, a Zetkin puštena iz pritvora u Karlsruheu.

* * *

U kolovozu 1915. Luxemburg piše[54] Franzu Mehringu kako brine za Claru, koja se u tom trenutku još uvijek nalazi u pritvoru, cinično se osvrćući na šutnju SPD-a oko situacije u kojoj se našla njihova drugarica:

> "Uzgred, ogorčena sam – zapravo, budimo iskreni: sretna sam – što se 'frakcija' [SPD-ova parlamentarna grupa u Reichstagu] nije oglasila o Clari ni jednom riječju."

Po izlasku iz berlinskog zatvora u veljači 1916. godine, Luxemburg 9. ožujka piše[55] Zetkin koliko je dirnuta spontanim dočekom više od tisuću žena koje su je došle pozdraviti ispred zatvora i u njezinu domu – nedostajala im je osoba koju bi "visoko pozicionirani partijski kadrovi radije vidjeli *u* zatvoru, nego li kako izlazi iz njega". Ovaj bi susret, smatra Luxemburg, posebno oduševio[56] Zetkin:

> "(...) ja sam samo drveno koplje na koje vješaju svoj barjak univerzalne spremnosti na borbu. U Mariendorfu je zatim uslijedilo primanje s večernjim čitanjima, ponovo s golemim buketom na stolu, i licima s ozbiljnim izrazima, blistavih očiju! Tebi bi bila istinska radost vidjeti ove žene."[57]

Luxemburg puna optimizma piše Zetkin kako se osjeća "svježom i spremnom za rad", zanemarujući svoje loše fizičko stanje. U nadolazećem razdoblju zdravstveno stanje Rose Luxemburg, ali i Clare Zetkin, narušeno dugogodišnjim predanim revolucionarnim radom i teškim životnim uvjetima, sve češće postaje predmetom njihove međusobne brige. Zbog bolesti, nedostatka novca i pojačane policijske represije, te nebrojenih zadataka vezanih uz rad na stvaranju novog socijalističkog pokreta, sve su rjeđe u prilici međusobno se posjećivati i direktno surađivati.

47 *Rosa Luxemburg – Izabrani spisi* (Zagreb: Naprijed, 1974), 165-258.
48 Philip S. Foner, "Introduction", u: *Clara Zetkin – Selected Writings* (Chicago, Illinois: Haymarket Books, 2015), 35.
49 Helen C. Scott i Paul Le Blanc, "Introduction to Rosa Luxemburg", u: *Rosa Luxemburg: Socialism or Barbarism: Selected Writings* (New York: PlutoPress, 2010), 24.
50 Philip S. Foner, "Introduction", u: *Clara Zetkin – Selected Writings* (Chicago, Illinois: Haymarket Books, 2015), 35-36.
51 Clara Zetkin, "To the Socialist Women of all Countries" (1914) u: *Clara Zetkin – Selected Writings* (Chicago, Illinois: Haymarket Books, 2015), 114-116.
52 Clara Zetkin, "Women of the Working People" (1919) u: *Clara Zetkin – Selected Writings* (Chicago, Illinois: Haymarket Books, 2015), 130-132.
53 Ibid., 132.
54 *The Letters of Rosa Luxemburg* (London, New York: Verso, 2013), 351-354.
55 Ibid., 354-359.
56 Zetkin je bila izaslanica berlinskih radnica na osnivačkom kongresu Druge internacionale 1889. u Parizu.
57 Ibid., 355.

"Iz rupe"[58]

U spomenutom pismu iz ožujka 1916. Luxemburg s odobravanjem gleda na procese diferencijacije unutar SPD-a, smatrajući da doprinose jačanju radikalno lijeve frakcije. U tom trenutku promilitarističko desno krilo SPD-a, predvođeno Gustavom Noskeom, Philippom Scheidemannom i Friedrichom Ebertom, podržava sporazum sa sindikatima o obustavi štrajkova za vrijeme rata, a Karl Kautsky i Eduard Berstein, pripadnici centra, zagovaraju okončanje rata putem mirnih pregovora, dok lijevo krilo pod vodstvom Spartakističke lige zahtijeva borbu protiv unutarnjeg neprijatelja putem masovnih štrajkova i pobuna vojnika. Nakon napada centra na vladinu ratnu politiku u svibnju 1916., desnica će iz stranke izbaciti centriste i radikale, koji ubrzo osnivaju Nezavisnu socijaldemokratsku partiju Njemačke (USPD). U tom trenutku sve realnijom postaje i opcija osnivanja nove Internacionale, o kojoj se već raspravljalo na antiratnim konferencijama u Zimmerwaldu 1915. i Kienthalu 1916. godine[59].

Tijekom prvomajskog antiratnog prosvjeda koji je u Berlinu 1916. organizirala Spartakistička liga, vlasti su uhapsile, a potom na četiri godine zatvora i osudile Karla Liebknechta (Luxemburg o ovome događaju piše[60] Zetkin 12. svibnja). Ubrzo će i Luxemburg ponovo završiti u zatvoru, ovaj puta u Poznanu, a potom u Wroclawu, gdje će ostati sve do 8. studenog 1918. godine. Zetkin, koja sve više pobolijeva i vrijeme uglavnom provodi u Stuttgartu, u svibnju 1917. godine izbačena je iz Kontrolne komisije SPD-a te smijenjena s mjesta urednice časopisa *Die Gleichheit*, funkcije koju je obnašala više od 20 godina.

* * *

Sadržaj pisama koje Luxemburg šalje Zetkin za vrijeme boravka u Poznanu i Wroclawu u velikoj je mjeri bio definiran činjenicom da je korespondencija morala proći zatvorsku cenzuru, pa se Rosa stoga raspituje o prijateljičinu zdravlju, sinovima i partneru, vrtu i životinjama, istovremeno pišući o svojoj zatvorskoj svakodnevici sazdanoj od čitanja i brige oko cvijeća, koje naziva "malim ljudima"[61], o slučajnim životinjskim posjetiteljima poput ptica, o kolačima, te neizostavnoj Mimi, Rosinoj mačjoj ljubimici[62].

U pismu[63] iz travnja 1917. kratko se osvrće na "novosti iz Rusije", koje naziva "uvertirom" koja će imati "ogromne, nemjerljive posljedice", dok u pismu[64] prokrijumčarenom iz zatvora u studenom iste godine vrlo oštro progovara o distanciranju USPD-a od revolucionarne borbe pobunjenih mornara iz Wilhelmshavena u listopadu. Oktobarsku revoluciju naziva "djelom od svjetsko-historijskog značenja i istinskom prekretnicom"[65].

> "Obuzima me osjećaj sigurnosti da će sada doći do prekretnice u odvijanju događaja. Zanima me samo hoću li se svemu tome morati diviti kroz rešetke ćelije."[66]

S valom revolucionarnih promjena koje sve više zahvaćaju Njemačku, Luxemburg postaje sve nestrpljivija. U pismu[67] iz ožujka 1918. piše Zetkin:

> "Bože dragi, neka ide sve dovraga, kada bih barem mogla pričati s tobom nekoliko sati *de omnibus rebus*. Da, o keksima i kolačima!..."

U posljednjem pismu[68] koje joj šalje prije izlaska iz zatvora u Wroclawu, Luxemburg piše pomalo melankolično:

> "Kod mene nema ništa nova, čitam mnogo, radim mnogo, i razmišljam o tome što se događa vani u svijetu."

Već sljedeće pismo koje će joj poslati bit će napisano u velikoj žurbi u hotelu Moltke u Berlinu 18. studenog 1918., deset dana nakon izlaska iz zatvora, kada je Luxemburg već sasvim zaokupljena organiziranjem revolucionarnih aktivnosti povezanih s djelovanjem Spartakističke lige.

Socijalizam ili propast u fašizmu[69]

Nakon ustanka mornara u Kielu početkom studenog 1918. godine, val revolucionarnih prosvjeda, potaknutih uspjehom Ruske revolucije i sve većim gubicima na fronti, širi se zemljom u obliku pobuna u vojsci i masovnih štrajkova te uspostave radničkih i vojnih savjeta di-

58 Luxemburg odlazak u zatvor u pismu Zetkin naziva odlaskom "u rupu" (usp. ibid., 242).
59 Usp. Helen C. Scott i Paul Le Blanc, "Introduction to Rosa Luxemburg", u: *Rosa Luxemburg: Socialism or Barbarism: Selected Writings* (New York: PlutoPress, 2010), 28.
60 *The Letters of Rosa Luxemburg* (London, New York: Verso, 2013), 359-361.
61 Ibid., 445.
62 Luxemburg vrlo često u pismima spominje Mimi, mačku koju je iznimno voljela (u indeksu na kraju *The Letters of Rosa Luxemburg* postoji dvadeset i pet referenci povezanih uz njezino ime, te još devet povezanih uz pojam "mačka").
63 Ibid., 389-391.
64 Ibid., 444-448.
65 O Oktobarskoj revoluciji Zetkin je pisala i u pismu Adolfu Warskom krajem 1918. godine, ustvrdivši da je "boljševička upotreba terora prije svega izraz slabosti europskog proletarijata" (usp. ibid., 484-485). Osim što je isticala veliki značaj događaja u Rusiji, na njih se i kritički osvrnula u tekstu "Ruska revolucija" (1918), koji je napisala za vrijeme boravka u zatvoru u Wroclawu.
66 Ibid., 447.
67 Ibid., 460.
68 Ibid., 465.
69 Parafraza rečenice "Socijalizam ili propast u barbarstvu!" iz *Komunističkog manifesta* koju Luxemburg citira u programu Spartakističke lige iz 1918. godine.

ljem Njemačke. Iako USPD-u raste podrška, njegova politika ostaje u reaktivnoj poziciji u usporedbi s desnim krilom SPD-a, koje će, nakon abdikacije cara Vilima II., preuzeti vodstvo nad novoproglašenom Weimarskom Republikom. U novonastaloj situaciji, revolucionarno krilo okupljeno oko Spartakističke lige izlazi iz USPD-a i krajem prosinca osniva KPD, a Karl Liebknecht, u nedostatku koordinacije s centralnim vodstvom, preuzima vodeću ulogu u preuranjenom berlinskom ustanku u siječnju 1919. godine. Ubrzo je uslijedio i odgovor reakcionarnog vodstva SPD-a – 15. siječnja ubijeni su Rosa Luxemburg i Karl Liebknecht, a u sljedećim mjesecima i veliki broj drugih revolucionara i revolucionarki[70].

* * *

14. prosinca Luxemburg piše program Spartakističke lige pod nazivom "Što hoće Spartakov savez?"[71] u kojem poziva na revolucionarni ustanak svjetskog proletarijata. Smatrajući građansku klasnu vladavinu i međunarodni kapital odgovornima za imperijalistička osvajanja, rat i siromaštvo, Luxemburg zahtijeva "potpunu rekonstrukciju države i potpuni prevrat u ekonomskim i socijalnim osnovama društva", vjerujući da ih može sprovesti jedino revolucionarna narodna masa neposrednim akcijama i formiranjem vlastitih klasnih organa. Za Luxemburg svjetska proleterska revolucija nema alternative:

> "Socijalizam je u ovom času jedini spasilac čovječanstva. Nad potonulim zidinama kapitalističkog društva plamte poput proročanske opomene riječi 'Komunističkog manifesta':
>
> **Socijalizam ili propast u barbarstvu!"**[72]

Kada nakon petnaest mjeseci provedenih u zatvoru 8. studenog 1918. Luxemburg konačno izlazi iz zatvora, javlja se[73] Paulu Löbeu, vođi lokalnog SPD-a, zbog dogovora oko njezina govora na prosvjedu na glavnom trgu u Wroclawu idućeg dana. U Berlin se vraća 10. studenog i odmah se uključuje u uređivanje *Die Rote Fahne*, a nakon što 18. studenog izlazi prvi broj koji je uredila s Karlom Liebknechtom, iz Hotela Moltke piše pismo[74] Zetkin, tražeći njezino mišljenje o sadržaju:

> "Mislim da ćemo se u potpunosti složiti, i to me usrećuje. S tobom sam u svim svojim mislima, svim svojim srcem. Kada bih te barem mogla posjetiti, makar na jedan dan!"

Od Zetkin naručuje tekst[75] na temu emancipacije žena, upozoravajući je na nužnu kratkoću članka zbog kroničnog nedostatka papira u ratnom Berlinu:

> "Čeznutljivo očekujem tvoj članak – [neka bude] što sažetiji! Nemoj na njemu predugo raditi. Želimo da se tvoje ime čim prije pojavi [u našem časopisu]. Možda bi mogla napisati nekoliko redaka o ženama, to je u ovome trenutku od velike važnosti, a od nas se ovdje u to nitko ne razumije."

Od pisama koja je Luxemburg napisala u razdoblju od 24. studenog 1918. do 15. siječnja 1919., u prijevodu na engleski jezik trenutno nam je dostupno njih deset, od kojih je sedam, uključujući i posljednje, upućeno Zetkin. U ovom razdoblju Luxemburg piše Zetkin o temama vezanima uz uređivanje časopisa i promjene na političkoj sceni, ali i neprekidnim prijetnjama kojima su izložena ona i Karl Liebknecht, te velikoj želji i opetovanim pokušajima da se konačno sretnu. Obje, jedna u Berlinu, druga u Stuttgartu, intenzivno rade na razvijanju novog socijalističkog pokreta u trenutku kada postaje jasno da jedino Spartakistička liga podržava zahtjeve revolucionarnog radništva koje je preplavilo ulice Berlina i ostalih njemačkih gradova.

* * *

Luxemburg se sljedeći puta javlja[76] Zetkin 24. studenog 1918. iz stana Matilde Jacob, jer i nakon dva tjedna nije stigla svratiti do vlastita doma. Na prijedlog Luxemburg, na sastanku vrhovnog vodstva Spartakističke lige odlučeno je da Zetkin preuzme uređivanje časopisa, odnosno tzv. dodatka koji bi se bavio agitacijom među ženama. Zetkin u tom trenutku uređuje "dodatak za žene" u *Leipziger Volkszeitungu*, glasilu USPD-a od 1917. godine[77].

> "A sada o agitaciji vezanoj uz ženska pitanja! Njezin značaj i urgentnost jasni su nam jednako kao i tebi.

70 Usp. Helen C. Scott i Paul Le Blanc, "Introduction to Rosa Luxemburg", u: *Rosa Luxemburg: Socialism or Barbarism: Selected Writings* (New York: PlutoPress, 2010), 28-29.
71 *Rosa Luxemburg – Izabrani spisi* (Zagreb: Naprijed, 1974), 261-269.
72 Ibid., 262.
73 *The Letters of Rosa Luxemburg* (London, New York: Verso, 2013), 477.
74 Pismo je dostupno u prijevodu na http://slobodnifilozofski.com/2018/12/borba-se-nastavlja.html
75 Članak je objavljen 22. studenog 1918. pod nazivom "Revolucija – zahvaljujući ženama". Usp. *The Letters of Rosa Luxemburg* (London, New York: Verso, 2013), 480.
76 Ibid., 480-482.
77 Nakon što je, uz objašnjenje da je sadržaj *Die Gleichheita* postao "neprijemčiv većini radnica", maknuta s mjesta urednice, Zetkin je 19. lipnja 1917. objavila antiratni tekst "Socijalistkinjama svih zemalja" u *Leipziger Volkzeitungu*, te potom nastavila suradnju s njima. Usp. Philip S. Foner, "Introduction", u: *Clara Zetkin – Selected Writings* (Chicago, Illinois: Haymarket Books, 2015), 38.

> Štoviše, na prvom sastanku našeg vrhovnog vodstva na moj smo prijedlog također odlučili izdavati ženski časopis, i s tom namjerom (ili točnije, na taj način) ukrasti te *Leipziger Volkszeitungu*. (...) U svakom slučaju, časopis za žene moramo mi proizvesti, ovdje u Berlinu, kao nezavisni tjednik ili dvotjednik, ili kao dnevni prilog u *Die Rote Fahne* – ta procjena ostaje na tebi, a oko toga bismo se, naravno, morali i usuglasiti! A riječ je o tako hitnoj stvari! Svaki izgubljeni dan je grijeh."[78]

Međutim, intenzitet suradnje ovisio je i o mogućnosti da Zetkin doputuje u Berlin:

> "Želiš doći ovamo. Možeš li stvarno toliko riskirati? Može li naša savjest preuzeti takav pritisak i neizvjesnost? Naime, ovih je dana put iz Stuttgarta u Berlin postao gotovo opasan po život. Odgovori iskreno! Tvoje je zdravlje zacijelo važnije od svih drugih faktora."[79]

Luxemburg nastavlja informirati Zetkin o odlukama uredništva "naše *Fahne*" i u pismu[80] koje je poslala pet dana kasnije. Dogovoreno je izdavanje tjednog priloga čija bi jedna polovica bila posvećena agitaciji među ženama, obrađivale bi se teme vezane uz ekonomiju i buržoaski pokret, prenosile domaće i strane novosti, dok bi Zetkin bila zadužena za pisanje uvodnika. Generalno je prihvaćen i njezin prijedlog da napiše brošuru o radnicama i revoluciji, a kada pribave dovoljno papira uvela bi se i rubrika "Iz pokreta žena" u kojoj bi redovno objavljivali kratke vijesti.

* * *

U preostalim dostupnim pismima upućenima Zetkin, Luxemburg će se na teme suradnje oko časopisa vratiti još dva puta – pohvalit će njezin "Kratki zapis o socijalizaciji"[81], objavljen 21. prosinca u *Die Rote Fahne*, a u pismu iz prosinca napomenuti kako se nastavlja proces "stvaranja temelja za rad sa ženama i za obrazovni rad"[82]. Iako se u ovom tekstu nećemo detaljnije posvetiti njezinom političkom pozicijom u kontekstu tzv. ženskog pitanja, važno je istaknuti kako je Luxemburg, suprotno prevladavajućem mišljenju, iskazivala interes za pitanje emancipacije žena[83].

Primjerice, u pismu[84] iz siječnja 1903. godine, Luxemburg pita Zetkin:

> "Kada ćeš mi napisati to dugo pismo o ženskom pokretu? Zapravo, molim te za barem jedno kratko pismo!"[85]

U pismima koje šalje Zetkin iz zatvora također možemo čitati kako s nestrpljenjem očekuje svoj primjerak *Die Gleichheita*[86], te nastavlja "vrlo predano" pratiti rad Clare Zetkin na "prilogu za žene" u *Leipziger Volkszeitungu*[87].

Aktivno se uključila u borbu za političku participaciju žena, pa tako u travnju 1910. piše[88] Luisi Kautsky kako ima "osam javnih susreta iza sebe i još šest koji tek slijede", referirajući se na govore posvećene važnosti širenja prava glasa, koje je u nizu njemačkih gradova održala od 3. do 18. travnja 1910. godine. O borbi za univerzalno pravo glasa Luxemburg je govorila u svibnju 1912. na okupljanju socijalistkinja u Stuttgartu, a govor je objavljen pod naslovom "Žensko pravo glasa i klasna borba"[89]. Kao i Zetkin, ukazala je na instrumentalnu ulogu političke participacije žena u klasnoj borbi proletarijata, oštro kritizirajući reformističke zahtjeve privilegiranih članica buržoaskog feminističkog pokreta koje su uvođenjem obrazovnih i imovinskih cenzusa ovo pravo radnicama učinile nedostupnim.

"Bijah, jesam, bit ću!"[90]

Tijekom prosinca 1918. intenzivirale su se borbe u Berlinu – u pismu[91] koje je Zetkin uputila 25. prosinca, Luxemburg spominje i da je revolucionarna masa zauzela SPD-ovo berlinsko glasilo *Vorwärts*. Krajem prosinca dolazi i do konačnog odvajanja Spartakističke lige od USPD-a, a potom i održavanja osnivačkog kongresa KPD-a na kojem je Luxemburg održala programatski govor. U prvoj polovici siječnja masovne ulične borbe šire se i na druge njemačke gradove, a SPD-ova revizionistička vlada koristi sva raspoloživa sredstva kako bi se održala na vlasti i ugušila ustanak.

Još u studenom Luxemburg piše[92] Zetkin kako se osjeća kao da živi u "vještičjem kotlu". 25. prosinca ponovo joj javlja[93] kako ne može doći u posjet jer je "prikovana uz redakcijski ured" – svaki dan do ponoći pripremajući i nadgledajući hitne vijesti koje kasno pristižu.

78 *The Letters of Rosa Luxemburg* (London, New York: Verso, 2013), 481.
79 Ibid., 481.
80 Ibid., 482-484.
81 Ibid., 485.
82 Ibid., 489.
83 Usp. Ankica Čakardić, "Luxemburg's Critique of Bourgeois Feminism and Early Social Reproduction Theory", *Historical Materialism*, 2018. Dostupno na: http://www.historicalmaterialism.org/blog/luxemburgs-critique-bourgeois-feminism-and-early-social-reproduction-theory
84 *The Letters of Rosa Luxemburg* (London, New York: Verso, 2013), 152-153.
85 Ibid., 153.
86 Ibid., 391.
87 Ibid., 447.
88 Ibid., 290-291.
89 Dostupno u engleskom prijevodu na: https://www.marxists.org/archive/luxemburg/1912/05/12.htm
90 Riječi kojima Luxemburg završava svoj posljednji tekst objavljen u *Die Rote Fahne* 14. siječnja 1919., dan prije ubojstva.
91 Ibid., 487-488.
92 Ibid., 482-484.
93 Ibid., 487-488.

Prijetnje postaju sve ozbiljnije – svakih nekoliko dana dobivaju dojave da su ona i Karl Liebknecht u opasnosti od "bande ubojica", zbog čega su neprekidno u potrazi za novim mjestima gdje će prenoćiti. U posljednjem pismu upućenom Zetkin, svega tri dana prije smrti, Luxemburg piše:

> "Nemoguće je opisati moj, odnosno naš način života proteklih tjedana; metež i nemir, neprestane promjene mjesta boravka, nepregledni izvještaji ispunjeni upozorenjima, a između svega toga, konstantna napetost oko rada, kongresâ, itd."[94]

O zaoštravanju političke situacije Luxemburg piše u pismu[95] od 25. prosinca. USPD je nakon dužeg čekanja službeno, objavivši odluku u partijskom glasilu *Die Freiheit* (*Sloboda*), odbio zahtjev Spartakističke lige za sazivanjem kongresa. Smatrajući kako je USPD u "potpunom rasulu", Luxemburg podržava osnivanje nove, komunističke partije. U posljednjem pismu[96] koje je 11. siječnja uputila Zetkin, Luxemburg zaključuje kako se "naš pokret u cijelosti dobro razvija, i to diljem Njemačke".

14. siječnja 1919., nakon što je revolucija ugušena, u *Die Rote Fahne* izlazi "Red vlada u Berlinu"[97], posljednji tekst Rose Luxemburg:

> "'Red vlada u Berlinu!' Vi tupi panduri! Vaš 'red' je sagrađen na pijesku. Revolucija će se već sutra *sa* 'zveketom ponovo uspraviti' i na vaš užas zatrubiti: *bijah, jesam, bit ću!*"[98]

U noći između 14. i 15. siječnja, pripadnici tzv. *Freikorpsa* locirali su, uhapsili i smaknuli Rosu Luxemburg i Karla Liebknechta.

* * *

Nakon 1919., Zetkin često boravi u Sovjetskom Savezu – članica je Centralnog komiteta Kominterne od 1919. do 1923. te 1927. godine, te od 1920. sekretarka međunarodnog ženskog komunističkog pokreta, a od osnivanja Weimarske Republike zastupnica KPD-a u Reichstagu[99]. Nakon Prvog svjetskog rata u velikoj se mjeri posvetila borbi protiv fašizma[100], odnosno kapitalističkog "barbarizma", kako ga je nazivala Luxemburg, a posljednji javni govor održala je krajem kolovoza 1932. u Reichstagu, tada već punom nacista, pozivajući na borbu za Sovjetsku Njemačku. Umrla je u lipnju 1933. godine u Moskvi.

Nakon što je 20. siječnja 1919. u *Die Freiheitu* povodom ubojstva Rose Luxemburg objavljen tekst nekadašnje zajedničke prijateljice Luise Kautsky, Zetkin je napisala odgovor pod nazivom "U obranu Rose Luxemburg"[101]. Kritiku Luise Kautsky, prema kojoj se Luxemburg u političkim obračunima koristila "boljševičkim metodama" te "nije štedjela niti najbolje prijatelje, upravo suprotno", Zetkin je odbacila ovim riječima:

> "Rosa Luxemburg nesumnjivo nije štedjela čak ni svojeg najstarijeg prijatelja ako je iskreno bila uvjerena da je nanosio štetu proleterskoj klasnoj borbi i djelovao protiv nje. U njezinim je očima cilj uvijek stajao ispred osobe. Jednom kada je uvidjela da je njezina dužnost da se bori čak i protiv najdražeg prijatelja, činila je to svim oružjem koje joj je bilo na raspolaganju. Teškom artiljerijom ozbiljnih znanstvenih metoda i zrele teorijske uvježbanosti, teškim udarcima briljantne dijalektike, u delikatnom omotaču od ironije, dovitljivosti i poruge."

Na stotu godišnjicu ubojstva Rose Luxemburg možemo potvrditi riječi Clare Zetkin citirane na početku teksta – ostavština Rose Luxemburg pripada "svjetskom proletarijatu". No njemu pripada i rad Clare Zetkin. Njihovo zajedničko političko nasljeđe, sazdano od dugogodišnjeg drugarstva i rada na stvaranju revolucionarnog socijalističkog pokreta, pripada svim suvremenim radikalno lijevim demokratskim nastojanjima.

Preneseno sa Slobodni Filozofski (10. listopada 2019.): http://slobodnifilozofski.com/2019/10/rosa-luxemburg-i-clara-zetkin-politicka-suradnja-kao-revolucionarna-praksa.html

94 Pismo je dostupno u hrvatskom prijevodu na http://slobodnifilozofski.com/2018/12/borba-se-nastavlja.html
95 Ibid., 487-488.
96 Pismo je dostupno u hrvatskom prijevodu na http://slobodnifilozofski.com/2018/12/borba-se-nastavlja.html
97 *Rosa Luxemburg – Izabrani spisi* (Zagreb: Naprijed, 1974), 301-307.
98 Ibid., 307.
99 Philip S. Foner, "Introduction", u: *Clara Zetkin – Selected Writings* (Chicago, Illinois: Haymarket Books, 2015), 39.
100 Više dostupno u knjizi Clara Zetkin, *Fighting Fascism: How to Struggle and How to Win* (Chicago: Haymarket Books, 2017).
101 Dostupno u engleskom prijevodu na: https://www.marxists.org/archive/zetkin/1919/xx/defencerosa.htm

HEINRICH, MICHAEL

Klase, klasna borba i povijesni determinizam

Mnoge struje tradicionalnog marksizma razumjele su Marxovu analizu kapitala u prvoj liniji kao klasnu analizu, kao istraživanje borbe između buržoazije i proletarijata. Za većinu suvremenih konzervativaca i liberala, pojmovi poput "klasa" i posebno "klasna borba" slove kao "ideološki", što treba čitati kao "neznanstveni". U pravilu, te termine uglavnom koriste ljevičari. Doduše, govor o klasama ni u kojem slučaju nije specifičan za Marxa. Već prije Marxa, buržujski povjesničari su govorili o klasama i klasnoj borbi, a David Ricardo, kao najveći zastupnik klasične političke ekonomije, naglasio je fundamentalno oprečne interese tri najveće klase kapitalističkog društva (kapitalista, veleposjednika i radnika).

Klase i klasna borba predstavljali su za Marxa, prije svega u *Komunističkom manifestu* (1848), centralnu podlogu njegove argumentacije. Tako se odmah na početku *Manifesta* može pronaći njegova poznata rečenica "Povijest svih dosadašnjih društava je povijest klasnih borbi" (*MEW 4*, str. 462). U Marxovom pismu njegovom prijatelju Weydenmeyeru 1852. godine, može se vidjeti što je prema njegovom mišljenju bio njegov doprinos teoriji klasa. Marx naglašava da on nikako nije otkrio klase ili njihovu borbu, međutim uvidio je:

1. da je postojanje klasa povezano s određenim razvojnim fazama proizvodnje;
2. da klasna borba neophodno vodi do diktature proletarijata i
3. da je ova diktatura samo prijelaz do nadilaženja klasa i ostvarivanja besklasnog društva (*MEW 28*, str. 508; riječ "diktatura" ovdje ne označava autoritarni oblik vladavine, već naprosto klasnu vladavinu neovisnu o političkom obliku).

Druga i treća točka zvuče veoma deterministički, tj. doima se kao da je povijest – poticana klasnom borbom – usmjerena određenom cilju; to viđenje je također prisutno u *Komunističkom manifestu*.

U *Kapitalu* Marx stalno govori o klasama, ali nema nikakvog pokušaja sistematske obrade ili pak definicije. Tek na samom kraju trećeg sveska Marx započinje jedan dio o klasama i upravo na ovom mjestu nakon nekoliko rečenica prekida se rukopis. Iz takvog se rasporeda može zaključiti da sistematska obrada klasa ne predstavlja

pretpostavku njegove analize, već da joj je, kao rezultatu, mjesto na kraju.

U nastavku neće biti spekuliranja o tome što je Marx možda htio uvrstiti u nenapisani dio o klasama, već o tome što se može na temelju prethodnog reći o klasama i klasnoj borbi. Dakle, nastavak je čvrsto ovisan o ovdje skiciranoj koncepciji kritike političke ekonomije. (usp. za uvod u Marxovu teoriju klasa Kößler/Wienold 2001, str. 199ff; za različite klasno-teoretske koncepcije vidi članke u *Fantomas* br. 4 2003, kao i moju polemiku s Karl Reitterom 2004, Heinrich 2004a).

O društvenim klasama može se govoriti na dva različita načina. Jedan način je strukturalni prema kojemu se klase određuju prema njihovom mjestu unutar društvenog procesa proizvodnje. U tom smislu, netko može pripadati nekoj klasi, iako on/a toga nije svjestan. Za razliku od toga, postoji diskurs o klasama u njihovom povijesnom smislu: ovdje se radi o društvenim grupama koje se u konkretnim povijesnim momentima same razumiju kao klase nasuprot drugim klasama, tj. članovi klase se pokazuju kroz zajedničku "klasnu svijest".

Marx u *Kapitalu* pojam klase pretežno koristi u strukturalnom smislu. U tom smislu tvrdi da kapital-odnos biva temeljem određenog klasnog odnosa: s jedne strane, posjednici novca i sredstava za proizvodnju i, s druge strane, u dvostrukom smislu "slobodni" radnici i radnice (usp. gore poglavlje 4.3). Kao srednje klase ili malograđanštinu Marx označava grupe koje nisu ni buržoazija ni proleteri. To su prije svega samostalni subjekti poput malih obrtnika, sitnih trgovaca i seljaka.

Klase u strukturalnom smislu ne smiju se poistovjetiti sa svojim konkretnim povijesnim karakteristikama: tako kapitalistima ne pripada neophodno cigara i vozač, kao što se radnici ne mogu reducirati na industrijske radnike koji žive u radničkim četvrtima. Razrješenje takvih stereotipa ne predstavlja kraj klasa, već samo promjenu njihova povijesnog oblika.

Tko pripada kojoj klasi, u strukturalnom smislu, ne može se odrediti niti formalnim svojstvima, poput postojanja nadničnog odnosa, već jedino mjestom unutar procesa proizvodnje. Preciznije, to se može odrediti samo na razini "ukupnog procesa proizvodnje", do kojeg Marx dolazi u trećem svesku, tj. kada je već pretpostavljeno jedinstvo procesa proizvodnje i procesa prometa (usp. gore početak trećeg poglavlja). Na ovoj razini postaje jasno da sama činjenica posjedovanja sredstava za proizvodnju te isto tako njihovo neposjedovanje – ne igra ključnu ulogu pri odlučivanju klasne pripadnosti. Iako predsjednik uprave nekog dioničkog društva može biti u nadničnom odnosu, on ipak "funkcionira kao kapitalist": on upravlja kapitalom (iako to nije njegovo vlasništvo), on organizira eksploataciju i njegova "isplata" nije usmjerena prema vrijednosti njegove radne snage, nego prema stvorenom profitu. S druge strane možemo vidjeti mnoge formalno samostalne subjekte (koji čak posjeduju neka vlastita sredstva za proizvodnju) – kao i dalje proletere, koji žive od *de facto* prodaje svoje radne snage, koja se eventualno odvija pod lošijim uvjetima – kao da su u nadničnom odnosu.

Razlike u životnim uvjetima (prihodi, obrazovanje, pa čak i očekivani životni vijek) i danas su znatne među strukturalno određenim klasama "proletera" i "buržoazije". No i među "proleterima" postoji široki raspon posve različitih životnih realnosti (kako kod prihoda, rada i obrazovanja, tako i kod konzumacije slobodnog vremena i kupovnih navika). Hoće li se jedno klasno polje pretvoriti u zajedničku svijest i ponašanje, hoće li se strukturalno određena klasa transformirati u povijesno-socijalnu klasu, jest sve samo ne sigurno: ona to može ali ne mora.

Čak kad bi se (strukturalno određeni) proletarijat, ili jedan njegov dio, razvio u povijesnu klasu i razvio klasnu svijest, to još uvijek ne znači da toj klasnoj svijesti automatski pripada emancipatorska predodžba o nadilaženju kapitalističkog odnosa. Klasno-svjesni proletarijat nije automatski "revolucionaran".

U kapitalističkom procesu proizvodnje buržoazija i proletarijat stoje u oprečnom odnosu, a eksploatacija proletarijata omogućuje postojanje kapitala kao oplođujuće vrijednosti. No borba se stalno vodi oko konkretnih uvjeta pod kojima se odvija oplođivanje vrijednosti: vrijednost radne snage mora zadovoljavati mogućnost normalne reprodukcije, no što slovi za normalno, ovisi o tome koje zahtjeve radnička klasa može provesti (usp. poglavlje 4.4). Ujedno se borba vodi oko dužine radnog vremena (usp. poglavlje 5.1), kao i oko konkretnih uvjeta u kojima se odvija proces proizvodnje (usp. poglavlje 5.4). Utoliko zajedno s kapital-odnosom postoji ujedno i klasna borba, htio to netko tako nazvati ili ne. Kod onih koji se bore u klasnoj borbi može se izgraditi klasna svijest koja, ovisno o povijesnim okolnostima, može poprimati posve različite oblike.

Klasne borbe ne pretpostavljaju samo direktnu konfrontaciju između proletarijata i buržoazije, već se one mogu odnositi i na državu, primjerice tako što će zakoni propisivati određene pozicije ili otklanjati druge (određivanje dopuštenog radnog vremena, zakone o radu, socijalno osiguranje itd.). Klasni sukobi nisu jedine važne linije sukoba u kapitalističkom društvu. Za društveni razvoj su sukobi oko rodnih pozicija, oko rasne diskriminacije te ujedno odnos prema migracijskim kretanjima od iznimnog značaja.

Tradicionalni je marksizam klasne konflikte često smatrao jedinim uistinu važnim društvenim sukobima.

Talijanski "operaizam", jedna od lijevo-radikalnih struja nastalih 1960-ih godina, vidio je klasni sukob čak kao odlučujući faktor za kapitalističke krize. Da provedba zahtjeva radničke klase pojačava krize ili ih inicira – nije sporno. Upravo buržujskim ekonomistima, poput suvremenih neoklasičara, ova poveznica služi kao polazište kada govore o visokim nadnicama, o jakim sindikatima i o (radnicima sklonim) regulacijama tržišta rada kao razlozima kriza i nezaposlenosti. Raširenost i oblik klasne borbe pri analizi razvoja kapitalizma u određenoj zemlji i u određenom povijesnom trenutku predstavljaju, bez ikakve sumnje, važne stavke. Ako se ipak na razini prikaza kapitalističkog načina proizvodnje "u njegovom idealnom presjeku" (to znači na razini prikaza Marxova *Kapitala*, usp. gore poglavlje 2.1) krize reduciraju na klasne sukobe, promašit će se odlučujuća točka Marxove teorije kriza. Marx je upravo nastojao prikazati da kapital posjeduje imanentne tendencije koje neovisno o stanju klasne borbe vode do kriza. To znači, ako bi klasna borba bila uglavnom prigušena, svejedno bi došlo do kriza.

Klasne borbe su prvenstveno borbe unutar kapitalizma: proletarijat se oko svojih egzistencijalnih uvjeta bori kao proletarijat; tu se radi o višim nadnicama, boljim radnim uvjetima, propisivanju pravnih pozicija itd. Prema tome, klasne borbe nisu predznaci posebne slabosti kapitala ili nadolazeće revolucije, već normalni oblik tijeka sukoba između buržoazije i proletarijata. Također, utemeljenje njihovih zahtjeva ostaje uglavnom unutar okvira određenog "trinitarnom formulom": oni zahtijevaju "pravedniju" nadnicu, a taj i slični zahtjevi počivaju na iracionalnosti oblika nadnice (naime, nadnice kao naplate vrijednosti rada, a ne kao naplate vrijednosti radne snage; usp. gore poglavlje 4.5) o kojem je

Marx ustvrdio da predstavlja temelj svih pravnih predodžbi kako radnika tako i kapitalista. To znači, kada ljudi, radnici/radnice ili kapitalisti, nastoje u kapitalističkom društvu formulirati svoje interese, oni to prvenstveno rade u krugu fetišiziranih oblika mišljenja i predočavanja, koji vladaju u spontanoj svakodnevnoj svijesti.

Međutim, klasne borbe imaju i svoju vlastitu dinamiku. One mogu dovesti do procesa učenja ili radikaliziranja u kojima se na kapitalistički sistem u cjelini stavlja znak upitnika. Fetišizam ipak nije toliko neprobojan. Prije svega u fazi implementacije industrijskog kapitalizma, nerijetko se na radničke borbe reagiralo brutalnom državnom represijom (npr. zabrana sindikata i štrajkova, progon aktivista), a kroz ovo se proces radikaliziranja često samo pojačavao. U usporedbi s 19. i ranim

20. stoljećem, upotreba ovakve direktne represije se u mnogim državama povukla (iako u jednom nizu država ona i dalje igra značajnu ulogu). Danas u mnogim vodećim kapitalističkim državama postoji manje ili više stroga pravna regulacija oblika u kojima se sukobi buržoazije i proletarijata mogu odvijati: klasna borba se smije odvijati, no ona ne smije biti opasna za sistem (tako je npr. u Njemačkoj zagarantirano pravo na sindikalno udruživanje i štrajk, poduzetnicima je zagarantirana autonomija tarifa i imaju pravo na obustavu rada; dok je s druge strane zabranjen politički štrajk). Ukratko, određeni su oblici borbe uglavnom oslobođeni od državne represije, dok su drugi još više proganjani.

U pogledu klasa i klasne borbe, povijest marksizma je često dolazila do dviju zabluda. Prva je da se u nekom klasnom polju neminovno prije ili kasnije mora razviti klasna svijest, dok je druga da ova klasna svijest mora sadržavati manje ili više "revolucionarni" sadržaj. Zato nije čudno da se nerijetko neka aktivna klasna borba najavljivala kao uvertira za konačnu revolucionarnu borbu. Tvrdilo se da se proletarijat u tijeku razvoja kapitalizma nužno mora razviti u klasno-svjesnu i revolucionarnu klasu. Povijest je uistinu pokazala slučajeve u kojima su dijelovi proletarijata revolucionarno agitirali, no ovi slučajevi nisu bili proizvod opće tendencije razvoja proletarijata u revolucionarnu klasu, nego mnogo više proizvodi konkretnih povijesnih okolnosti (npr. u Njemačkoj 1918. godine, nakon poraza u ratu i gubitka legitimiteta dotada odlučujućih aristokratsko-vojnih krugova). Prema tome, to što su dijelovi proletarijata imali određenu revolucionarnu orijentaciju, ostaje samo kao prolazni fenomen.

Mnoge marksističke "klasne analize" koje se kreću oko pitanja "Tko pripada proletarijatu?" kreću od predodžbe o nužnom razvoju proletarijata u revolucionarnu klasu. Postoji vjera da s analitičkim određenjem proletarijata nužno dolazi i "revolucionarni subjekt". Ako realnim proleterima nije jasna njihova uloga, onda ju im je potrebno razjasniti – uglavnom preko "partije radničke klase"; što je titula za koju su inače mnogi kandidati vodili ogorčene borbe.

Također se i kod Marxa mogu pronaći obje zablude i tome nadgrađujuća koncepcija povijesti, ponajprije u *Komunističkom manifestu* – dakle, tekstu koji je u tradicionalnom marksizmu i mnogim radničkim partijama uvijek igrao važnu ulogu.

U *Kapitalu* je Marx znatno oprezniji, iako se i ovdje mogu pronaći talozi ranijeg povijesnog determinizma. Na kraju prvog sveska, Marx ukratko skicira na svega tri stranice "historijsku tendenciju kapitalističke akumulacije" (tako glasi naslov ovoga poglavlja). On prvo sažima nastanak kapitalističkog načina proizvodnje kao eksproprijaciju pojedinačnih malih proizvođača (manji seljaci i obrtnici). Tijekom tzv. "prvobitne akumulacije" oni gube vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i na taj su način prisiljeni prodavati svoju radnu snagu kapitalistima. Na kapitalističkoj podlozi započinje fundamentalni preobražaj načina proizvodnje: mala poduzeća postaju velika poduzeća, kapital se koncentrira i centralizira, sistematski se uvode tehnika i znanost, sredstva za proizvodnju se ekonomiziraju i nacionalne se ekonomije integriraju u svjetsko tržište. Marx nastavlja:

> Sa stalnim opadanjem broja magnata kapitala, koji uzurpiraju (prisvajaju, op. a.) i monopoliziraju sve prednosti tog procesa preobrazbe, raste masa siromaštva, pritiska, degeneriranja, sužanjstva, eksploatacije, no također raste gnjev stalno rastuće i kroz mehanizam kapitalističkog procesa proizvodnje ujedinjene, organizirane i samouke radničke klase. Monopol kapitala postat će okov načina proizvodnje, koji je s ovim i pod ovim procvjetao. Centralizacija sredstava za proizvodnju i podruštvljenje rada dolazi do točke u kojem će oni postati neizdrživi u svojoj kapitalističkoj ljusci. Ona će pasti, a posljednji časovi kapitalističkog privatnog vlasništva otkucavaju. Eksproprijatori će doživjeti eksproprijaciju. (MEW 23, str. 790f)

U ovoj se skici razvoj proletarijata u revolucionarnu klasu i krah vladavine kapitala pojavljuju kao neizbježan proces. Marx na ovome mjestu, u jednoj fusnoti, citira također Komunistički manifest, gdje o buržoaziji stoji:

Njihov konačni pad i trijumf proletarijata ionako je neotklonjiv. (MEW 23, str. 791, fn. 252)

Takve poruke imale su dobru recepciju u ranom radničkom pokretu. Razlog za to pružalo je svakodnevno iskustvo u isključujućem i ponižavajućem građanskom društvu čiji se neizbježni kraj najavljuje u ovim porukama. U socijaldemokratskoj štampi prije Prvoga svjetskog rata, te kasnije u komunističkoj, ovo se poglavlje od tri stranice iz prvog toma *Kapitala* tiskalo i naši-

roko citiralo, tako da je ono umnogome doprinijelo predstavi o čemu se u Marxovoj analizi radi.

Međutim, ove prognoze nisu potkrijepljene u Marxovim vlastitim istraživanjima. U kojoj je mjeri monopol kapitala "postao okovom načina proizvodnje koji je s njim i pod njim procvjetao" ostaje nejasno. Činjenica da su plodovi i društveni troškovi kapitalističkog razvoja tako ekstremno nejednako raspoređeni, nije prepreka kapitalističkom razvoju, već – kao što je Marxova analiza jasno pokazala – njegov najvlastitiji oblik kretanja. A to da se proletarijat s provedbom kapitalističkog načina proizvodnje brojčano povećava i da se kroz krupnu industriju na neki način "ujedinjuje" i "školuje" (u onoj mjeri u kojoj se proletarijat uopće radno i politički morao ujediniti, kako bi kao proletarijat uopće mogao postojati), doista je točno, ali iz Marxove analize nikako ne proizlazi da to vodi ka neizbježnom formiranju jedne revolucionarne klase. Upravo suprotno, *Kapital* zapravo pruža elemente za razumijevanje zašto su revolucionarni razvoji tako rijetki, zašto "gnjev" o kojemu je u citatu riječ ne vodi odmah u borbu protiv kapitalizma. Analizom fetišizma, iracionalnosti nadničkog oblika i trinitarne formule Marx je pokazao kako kapitalistički način proizvodnje stvara sliku samoga sebe u kojoj su društveni odnosi postvareni, gdje se čini kako kapitalistički proizvodni odnosi proizlaze iz uvjeta svake proizvodnje, tako da se o promjenama jedino može raditi unutar kapitalističkih odnosa. Jedan revolucionarni razvoj može nastati kao posljedica, on nije isključen, ali predstavlja sve osim jednog neizbježnog ishoda.

Marx je u spomenutom poglavlju povukao zaključke koji se svode na povijesni determinizam, koji u njegovom kategorijalnom prikazu nemaju uporišta. U tom je pogledu to poglavlje više izraz njegovog nadanja nego njegove analize, revolucionarni zanos prevladao je nad hladnim znanstvenikom. Međutim, sam prikaz kapitalističkog načina proizvodnje ni na jednom mjestu ne ovisi o ovim upitnim izvodima. Za razumijevanje kapitalističkog načina proizvodnje *Kapital* i dalje pruža najbolji doprinos. Hoće li i kako će ovaj način proizvodnje doći do svoga kraja, unaprijed se ne može odrediti. Tu nema sigurnosti, već samo borba s otvorenim ishodom.

S njemačkog preveli Toni Bandov i Zoran Veselinović
Preneseno sa Slobodni Filozofski (27. prosinca 2013.):
http://slobodnifilozofski.com/2013/12/michael-heinrich-klase-klasna-borba-i.html
Prevedeni tekst treći je dio 10. poglavlja Heinrichove knjige
Kritik der politischen Ökonomie – Eine Einführung

Literatura

Fantômas. Magazin für linke Debatte und Praxis br. 4 (2003): Soziale Klassen, soziale Kämpfe.
Heinrich, Michael (2004), "Über 'Praxeologie','Ableitungen aus dem Begriff' und die Lektüre von Texten. Zu Wolfgang Fritz Haugs Antwort auf meinen Beitrag in Argument 251", in: *Das Argument 254.*
Heinrich, Michael (2004a), "Welche Klassen, welche Kämpfe?", in: *Grundrisse 11.*
Kößler, Reinhart; Wienold, Hanns (2001), *Gesellschaft bei Marx.* Münster.
Marx, Karl/Engels, Friedrich (1845), "Manifest der kommunistischen Partei", in: *MEW4.*
Marx, Karl (1867-94), "Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie", *MEW 23-25.*

HESSE, CHRISTOPH

Slike u pokretu – opažanja o filmu i politici

I.

Kaže se da je letenje jedan od najstarijih snova čovječanstva. Drugi bi bio, smatrao je francuski filmski teoretičar André Bazin, kino. Oba su otprilike u isto vrijeme postala stvarnost i oba su izraz želje da se nadiđu zapreke svijeta, bilo bezglavo kroz zrak, bilo kroz puku iluziju. Oslobođenje izvanjske stvarnosti, kako je film opisao Siegfried Kracauer, nikad se nije zadovoljilo sa stvarnošću.

Kinematografija, koja svoje rođenje slavi u Parizu 1895. godine, okončava višetisućljetno mirovanje slika. Fotografije sada mogu biti bačene na zid takvom brzinom da ih gledatelj opaža kao kontinuirano kretanje. Tragovi optičke stvarnosti nisu više samo ovjekovječeni, kao na umjetničkim slikama ili fotografijama, već su i oživljeni. Na mjesto onog mrtvog stupa ono živo. "La vie est prise sur le vif", kako je to Georges Sadoul izrazio: uhvatiti život na djelu. Pomoću kinematografa slučajni pokreti ljudi i stvari postaju objektom gledanja. Događaji, koji za puke oči nisu čak ni postojali, najedanput zadivljuju masovnu publiku.

Jedan od filmova braće Lumière, koji se u ono doba prikazivao u Parizu, bio je film La Sortie de l'Usine (Radnici napuštaju tvornicu). Kamo su se uputili, to film nije pokazao. Samo nekoliko godina kasnije moglo bi se pretpostaviti da ne idu doma, nego vjerojatno u kino. Ljudi, kojima se otmjena publika braće Lumière upravo čudila jer su se na platnu kretali kao živa bića, uskoro su se i sami slijevali na filmske projekcije poput zadivljenog promatrača. Kino je postalo atrakcija, prvenstveno za one koji su do tada redovito ostajali kratkih rukava kada je riječ o službenom kulturnom naslijeđu čovječanstva. Nickelodeon[01] je u Americi mogao posjetiti svaki doseljenik, i to ne samo onaj koji nije imao dovoljno novaca za kazališnu izvedbu, nego i onaj koji nije razumio niti jednu riječ. Kino je, naprotiv, etabliralo jedan tip svjetskog jezika koji nikome zadugo nije ostao sakriven. Pokrete jednog Chaplina, koji bježi čuvaru, svatko je odmah razumio. U kinu se mogla provesti jedna ugodna večer, bez šikaniranja zbog (ne)obrazovanosti i samo s jednim nickelom (=5 centi) te se čak moglo vidjeti mnogo više svijeta, nego što se to ikada moglo na takozvanoj kulturnoj priredbi. Istovremeno se ovdje svijet gledao drugačijim očima: kino je moglo mehanički precizno zabilježiti živu stvarnost, kao što ju je jednako često moglo i falsificirati.

To da je kino postalo masovna atrakcija, morali su uvidjeti i sami njegovi protivnici pa čak ako su treperave slike inače smatrali beznačajnim hokus pokusom. Kulturni konzervativci, obrazovani sloj građanstva, uostalom kao i socijalisti, suprotstavili su se "Kinematografskoj ludoriji" (naslov jednog članka iz književnog časopisa Neue Rundschau iz 1913. godine) ukazujući na moral mas , kojima bi putem takve razonode mogle popustiti kočnice u svakodnevnom životu ili bi im se čak mogla javiti i želja za potpuno drugačijim životom. Ono što je jednima bilo prijeteće crtanje po zidu, drugima je uskoro postalo program: film je najvažnija umjetnost, smatrao je Lenjin. I to zbog toga što je film razumljiv širokoj masovnoj publici ne samo kao izražajno sredstvo – za razliku od primjerice književnosti koju dvije trećine tadašnjeg ruskog stanovništva nije znalo čitati – nego i zato što je kao sredstvo umjetničkog izraza bio istovremeno dovoljno jednostavan i verziran da ljude podučava političkim prilikama u svijetu, i k tome u krajnje atraktivnoj projekciji: "Nikada, pa čak ni u tako utopijskom trenutku", pribilježio je Walter Benjamin, "neće se mase pridobiti za višu umjetnost, nego uvijek samo za onu umjetnost koja im je bliža. (...) Ovoj je zadaći danas možda samo film dorastao."[02]

II.

U ožujku 1927. godine u književnim se krugovima vodila diskusija o ruskoj filmskoj umjetnosti. Povod svađi bio je pamflet Oscara Schmitza o "filmu o Potemkinu i tendencioznoj umjetnosti", koji nam je ostao u pamćenju iz jednog jedinog razloga, a taj je da je netko poput Benjamina na njega reagirao i tom prilikom rekao nešto fundamentalno o političkoj dimenziji filmske umjetnosti. Ono što Schmitz iznosi protiv "Oklopnjače Potemkin" Sergeja Ejzenštejna, kojem je upućujući na kolektivni karakter filma osporio svaku umjetničku vrijednost, može se ipak zaobići zajedno s Benjaminom te doći do zapravo važnog pitanja: zašto i u kojoj je mjeri film unutar "prijelomnih točaka umjetničke formacije (...) jedan od najsnažnijih."[03]

Kod "tendenciozne umjetnosti" i onog što si pod tim predstavlja malograđanski intelektualac, uostalom, ne mora se dugo zadržavati: "To da su svakom umjetničkom djelu, svakoj umjetničkoj epohi svojstvene političke tendencije – jer one su ipak povijesne tvorevine svijesti – jest truizam." Ono što je za Benjamina naprotiv presudno jest to da će se u filmu, koji predstavlja tehničku revoluciju i time prijelomnu točku u razvoju umjetnosti, ova "tendencija manifestirati kao sama od sebe, iz jednog jako skrivenog elementa umjetnosti." Naime, film je:

> "(...) jedina prizma u kojoj se shvatljivo, smisleno i strastveno razlaže neposredna čovjekova okolina, prostori u kojima živi, posluje i zabavlja se. Sami po sebi ti su uredi, namještene sobe, gostionice, velegradske ulice, željeznički kolodvori i tvornice – odvratni, neshvatljivi, beznadni, tužni. Naprotiv, bili su i činili su se takvima prije filma. On je čitavu tu tamnicu svijeta raznio dinamitom desetinke sekunde, tako da mi sada polazimo na daleka i pustolovna putovanja između njihovih nadaleko razbacanih razvalina."[04]

U ovom medijsko-teorijskom određenju filma – stvarnost raznijeti "dinamitom desetinke sekunde" i tek je na taj način učiniti uistinu shvatljivom – nalazi se poziv na borbu ne samo s tradicionalnim umjetnostima i njima svojstvenim tradicionalnim konvencijama opažanja, nego isto tako i s do sada doživljenom stvarnošću, koja se putem onih "pustolovnih putovanja" istodobno može otkrivati i mijenjati. Ono što je filmskim sredstvima prikazano gledatelju nije mu samo otprve bliže od dotada prisutnih umjetničkih načina prikazivanja, kao što bi mogao pomisliti netko tko u filmu ne želi vidjeti ništa drugo do jedne optičke reprodukcije stvarnosti u pokretu, ono je i više očuđujuće i više začudno jer tek film gledatelju zaista dopušta – te ga čak na to prisiljava – da svijet gleda uvijek iznova drugim očima.

Ne samo da se perspektiva promatrača u prostoru i vremenu mijenja u sekundi, nego je filmsko oko za razliku od ljudskog u mnogo boljem stanju da, tako reći, zaviri u unutrašnjost izvanjske stvarnosti tako što secira vidljivu stvarnost te, poput psihoanalize, otkriva skrivene utiske. Prema tome, tek je film potpuno prikladan opažanju tehnificirane stvarnosti: "Od aparature oslobođeni aspekt realnosti postao je ovde njen najizveštačeniji aspekt a prizor neposredne stvarnosti – plav cvet u zemlji tehnike."[05]

01 Nickelodeon: prvi tip kina za koji je ulaznica bila jedan nickel = novčić od 5 centi (op. prev.).
02 Walter Benjamin, Das Passagen-Werk, Gesammelte Schriften, svezak 5., Frankfurt a. M. 1991., str. 499.
03 W. Benjamin, "Erwiderung an Oscar A.H. Schmitz", Gesammelte Schriften, svezak 2., str. 499.
04 Ibid.
05 W. Benjamin, "Umetničko delo u veku svoje tehničke reprodukcije" (u: Eseji), Nolit, Beograd 1974, str. 136.

06 Ibid., str. 115.
07 Sergej M. Eisenstein, "Die Inszenierungsmethode des Filmes 'Das Jahr 1905'", Schriften, svezak 2., München 1973., str. 87.
08 Eisenstein, "Zur Frage eines materialistischen Zugangs zur Form", Schriften, 1. svezak, Muchen 1974, str. 230.
09 Eisenstein, "Montage der Filmattraktionen", Das dynamische Quadrat. Schriften zum Film, Leipzig 1988, str. 17.
10 Eisenstein, "Jenseits der Einstellung", Das dynamische Quadrat, str. 82.

Kad Benjamin film svodi na revolucionarni medij masa, on to ne izvodi iz površnih strateških razmišljanja, nego iz jedne filozofije filmske tehnike koja postavlja zahtjev, nasuprot medijima koji su prethodili filmu, da se kao napredna tehnika filmske umjetnosti može povratno vezati na jedan također politički napredan stav publike. Koliko mu je to teorijski uspjelo već se odavno više ne postavlja kao pitanje jer je eksplozivni naboj, koji je Benjamin ugradio u svoj medijsko-teorijski koncept, praktički ostao promašeni metak. Benjamin si je stručnu filmsku publiku predočio kao rastresenog ispitivača; u međuvremenu, ljudi su iz kina izašli kao poslušna klijentela, kako je to ustvrdio Adorno. Da bi se moglo približno shvatiti Benjaminov zanesenjački pojam filmske tehnike, nije dovoljna puka filozofija tehnike filma. Kako bi se donekle mogla izmjeriti politička dimenzija, mora se isto tako uzeti u obzir Benjaminova filmsko-estetska orijentacija. Iza njegove euforične pohvale filmskoj tehnici ne stoje samo kamere i projektori, nego i Ejzenštejn i Chaplin, ruski revolucionarni film i američki film groteske: prije svih ostalih, ovim dvama žanrovima Benjamin je potvrdio političku tendenciju koja je prva dala povod njegovim revolucionarnim nadanjima u filmski medij.

III.

"Dinamit desetinke sekunde" s kojim film treba raznijeti stvarnost za početak sam treba imati jednu stanovitu perspektivnost kako bi se toj eksploziji dalo željeni pravac. Otkako je film uznapredovao od kinematografske aparature do kina, a to znači od jedne tehnike snimanja do jednog umjetničkog sistema s vlastitim pravilima i mogućnostima, u tome su mu bili otvoreni sasvim različiti putevi. U nastavku se trebaju jasno predočiti neke stanice filmske povijesti u kojima je film bio potpuno svjesno korišten kao politički izražajni medij: u kojima se dakle ne mogu prepoznati samo daleke političke namjere i učinci, što bi bilo moguće gotovo kod svakog filma, nego su u tu svrhu razvijene odgovarajuće vlastite filmsko-estetske koncepcije. Radi se pritom isključivo o takvim koncepcijama koje su, prema Benjaminovim riječima, "za ciljeve fašizma sasvim neupotrebljive"[06]; o manifestacijama u filmu i s filmom, koje se ranije nazivalo revolucionarnima a kasnije ih se iz opreza označavalo samo kao političko kino. Činjenicu da su takvi filmovi sa svojim neskromnim namjerama vrlo često propadali ne smije se pripisati kao krivnju svakako jednako često uspješnim pokušajima pravljenja političkih filmova.

Ova povijest filma započela je u Sovjetskoj Rusiji. Sve što se kasnije pojavilo kao politički film, moralo se s tim dovesti u vezu. To da su imena većine ruskih filmskih umjetnika sama pala u zaborav – imena poput Pudovkin, Dovčenko, Trauberg, Kosincev ili Vertov – trebalo bi imati manje veze s filmskopovijesnim (i političkim) značenjem one epohe, a više s općom situacijom u kojoj se nalazi film u uvjetima kulturne industrije koja je takva sjećanja ili izbrisala ili prepustila muzejskim namjenama.

Najistaknutiji je muzejski primjerak takve vrste "Oklopnjača Potemkin" Sergeja Ejzenštejna iz 1925. godine. Iako drugi Ejzenštejnov film, ušao je u povijest kao prvi politički manifest filmske umjetnosti. Zvijezde poput Douglasa Fairbanksa hvalila su na sva usta ovaj film, a pogotovo ga je zabrana u brojnim zemljama učinila temom razgovora, objektom žudnje ili strašnom utvarom svjetske revolucije. Dok je u nas jednom Oscaru Schmitzu utjerivala strah u kosti od kolektiva, u samoj Sovjetskoj Rusiji "Oklopnjaču" su uskoro kritizirali kao osebujan rad jednog formalista. To je zasigurno imalo mnogo veze s obnovljenim klišejima sada pak službenog "marksističkog" umjetničkog nazora, ali također nešto i s tim da je "Oklopnjača" u svoje vrijeme morala biti teško razumljiv film; upravo suprotno Ejzenštejnovim namjerama koji je za svoj film rekao da bi trebao "biti opće razumljiv, za radnike i seljake (...) Djelatni glavni lik su tisuće "glumaca" – združena revolucionarna masa proletarijata."[07] Značajno je da su i Lenjinu, koji je sebe smatrao ograničenim u pogledu shvaćanja umjetnosti, a ipak govorio o filmu kao najvažnijoj od svih umjetnosti, umjetnički dosezi novog medija postali zastrašujući, da ne kažemo nerazumljivi, otkada sa spontanim razumijevanjem masa više nije sve teklo tako glatko, kao što je to dala naslutiti lako pristupačna iluzija stvarnosti filmskih slika. "Sudbina" pobunjenih mornara i revoltiranih ljudi u Odesi, kako to pokazuje "Oklopnjača", ne služi za uživljavanje u jednog ili više djelatnih likova, već se naprotiv nade polažu u to da gledatelj pronikne u političke odnose koji određuju djelovanje aktera. Pogotovo je montažna tehnika zbog koje je Ejzenštejn slavan i dan

danas, doduše više u seminarskim sobama, nego li u kino dvoranama, trebala pred većinu gledatelja postaviti visoke zahtjeve. Već nakon svog prvog filma "Štrajk" Ejzenštejn je rekao da se ovdje radi o umjetnosti kod koje se "njena forma pokazala revolucionarnijom od sadržaja".[08] Forma filmske priče koja je tada razvijena te uz neke izmjene vrijedi još i danas ovdje se razbija pomoću montaže, koja je umjesto uobičajene prostorno-vremenske orijentacije i orijentacije na logičnost radnje, usmjerena na tematske asocijacije, koje su se trebale munjevito utisnuti u gledateljevu glavu. Jedno takvo retoričko mjesto nalazi se u čuvenoj sceni na stepenicama iz "Oklopnjače" ili također u "Oktobru", gdje se na jednome mjestu mogu naizmjenično vidjeti zlovoljna lica i strojevi koji padaju, a koji pokazuju rastući pritisak na ruski narod, sve dok se odjedanput ne pojavi Lenjin, poput Mesije na petrogradskom željezničkom kolodvoru. Presudno je naglo uzdrmavanje gledatelja, nehotično šok-djelovanje važnije je od argumentacijske forme koja se ne može razumjeti bez napora. To postaje osobito jasno u završnoj sekvenci "Štrajka", u paralelnoj montaži dokumentarnih snimki klaonice i insceniranja štrajka tvorničkih radnika ugušenog u krvi. Kao cilj filmske umjetnosti Ejzenštejn je formulirao "obradu ovog gledatelja u željenom smjeru pomoću niza proračunatih vršenja pritisaka na njegovu psihu".[09] To je trebalo postići montažom, koju "se [može usporediti] sa serijom eksplozija u motoru s unutarnjim sagorijevanjem", "koja se u svojoj montažnoj dinamici tako reći napuhuje do razine kipućih 'udaraca' jurećeg automobila ili traktora".[10]

Ironično je da se Ejzenštejnova montaža atrakcija, kojoj u temelju leži shvaćanje prema kojem se asocijativni tokovi mogu tako reći kibernetički navoditi u glave gledatelja, ili odbijala o većinu glava ili posljedično dovela do bezazlenog umjetničkog užitka – jedan tradicionalni modus građanske recepcije koji Ejzenštejn zasigurno nije imao na pameti. Teško se s izvjesnošću može reći kakvu je ulogu "Oklopnjača" uistinu odigrala u agitiranju i propagandi u prostranoj Rusiji (gdje se pak prikazivala pomoću kina u vlaku). No, možda je partijski vrh za koji je Ejzenštejnova filmska umjetnost bila nedovoljno bliska narodu, ipak u tome bio više u pravu od cenzora na Zapadu, koji su se očigledno prije svega dali fascinirati crveno obojanom zastavom na kraju filma i tako precijenili mogućnosti političkog utjecaja ovog fil-

11 Citat iz Jerzy Toeplitz, Geschichte des Films, svezak 2., Berlin 1992, str. 327.
12 Luis Bunjuel, Moj poslednji uzdah, Beograd 1983, str. 85.

ma. Danas je zapravo nezamislivo koliko se značaja pridavalo jednom filmu u jednom vremenu u kojem je politika još imala nekakve veze s revolucijom i nije bila poistovjećena s odborima za usuglašavanje i kompromisnim dokumentima; u kojem je kino još moglo biti javna sablazan, a ne samo poslovni rizik radi čijeg se minimaliziranja pazi na uživanje publike i izbjegava svako uznemiravanje gledatelja.

Inscenacija filmske umjetnosti kao javne sablazni ili, u svakom slučaju, njeno postavljanje s ciljem narušavanja u međuvremenu etabliranih konvencija filmske percepcije, tada je bio program lijevih avangardista u Zapadnoj Europi. Ovdje se nije mogla slaviti nikakva revolucija, već je istu tek trebalo izvesti, što je za umjetnost značilo osvetiti se građanskom društvu za izostanak revolucije. Kad se već nije moglo približiti sredstvima proizvodnje, moglo se makar zaprljati ideale i dobar ukus ljudi. To je također bio cilj i Luisa Buñuela koji je tada pripadao skupini okupljenoj oko Andréa Bretona. Sa svojim nadrealističkim filmovima Buñuel nije nikoga htio pridobiti za sebe, već, po mogućnosti, svakoga zaprepastiti. Svoj prvi film Un Chien Andalou (Andaluzijski pas) iz 1929. godine trebao je najaviti riječima da prisutne ne želi razveseliti, nego uvrijediti. U njegovom drugom filmu, godinu dana kasnije, to mu je i uspjelo. Kad je film L'Âge d'Or (Zlatno doba) prikazan u Studiju 28 u Parizu, došlo je do žestokih nereda: kinodvoranu su uništili nasilni fašisti, film je zabranjen, kopije zaplijenjene. Le Figaro je upozorio: "Domovina, religija, obitelj provlače se kroz blato (...) Radi se o jednom boljševičkom pokušaju posebne vrste, uistinu posebne vrste, koji smjera našem uništenju."[11]

Percipiranje filma za Benjamina znači proces rutinizacije šokova kod gledatelja koji se ispred kino platna više ne može spokojno prepustiti svom toku asocijacija kao što to čini ispred slike na platnu, već je prisiljen reagirati na stalne promjene na kino platnu. Iz izmjeničnih kadrova gledatelj mora kontinuirano, u neku ruku, proizvoditi treće značenje. Ovo "šok-djelovanje" filma već je Ejzenštejn pomno uzeo u obzir u svojoj koncepciji montaže. Buñuel je taj efekt filmske montaže iskoristio u još drastičnijoj varijanti: kadrovi se tu više ne montiraju kao u Ejzenštejnovoj dijalektičkoj montaži po unaprijed izračunatom tematskom efektu, već se razvijaju po principu slobodnih asocijacija te se lijepe jedan na drugog; koncept, koji je bez sumnje bio inspiriran Freudom, ali se htio otarasiti "fiks ideja" sâme psihoanalize, kao i bilo kakvog racionalnog cilja. Za scenarij filma Chien Andalou Buñuel je postavio jedno jednostavno pravilo: "Ne prihvatiti nijednu ideju, nijednu sliku koja bi mogla dati mesta racionalnom, psihološkom ili kulturološkom objašnjenju. Prihvatiti samo one slike koje nas zaprepašćuju, ne tražeći da saznamo zašto."[12] To se doduše doima daleko ezoteričnije od onoga što to film daje naslutiti. Slike i montaža možda ne slijede nikakvu konvencionalnu logiku priče orijentiranu na prostor, vrijeme i radnju, međutim to ne znači da su zato posve kontingentne. Zbrka, koja film čini spontanim, sama po sebi pomno je iskalkulirana. Mrtvi magarci, svećenici i klavir, koji čovjeka sprečavaju u tome da nasrne na ženu, u toj sceni imaju posve smisla. Zacijelo je gledatelj isprva zbunjen: on opaža da je tu nešto čudno. Pa ipak već je tadašnja publika predosjećala da su Buñuelovi filmovi bili više od sna nekog luđaka i da su morali predstavljati nešto vrlo dobro, dok su naime gazili otprilike po svemu što je ljudima bilo dragocjeno i značajno, kako dotadašnja poznata pravila filmske naracije, tako i društvene norme i moralne predodžbe. Kad ratni invalid pretuče prolaznika na ulici te kad je biskup zajedno sa žirafom izbačen kroz prozor, i neupućena publika vrlo brzo shvaća o čemu – ili protiv koga – se tu radi. Šokirati okupljene goste, što su manje nadareni redatelji otada pokušavali postići prikazivanjem "soft porna" i sirovim nasiljem, ovdje je možda po posljednji put zbilja i uspjelo.

Nadrealistički film ujedno označava završnu točku filmske avangarde u Europi koja je privremeno značila i kraj političkog kina (što se tiče ove analize). Buñuelova vlastita biografija, koja ga je tek 20 godina kasnije u Meksiku iznova vratila u filmsku umjetnost, u tom je pogledu karakteristična za narednu filmsku povijest. Ona traje do 60-ih, do pojave "novih valova" – koji uostalom nisu bili isključivo europski ili zapadni, već posve globalni fenomen koji se mogao opaziti u Latinskoj Americi, Aziji i zemljama "realsocijalizma" – kada je ponovno oživotvoreno novo političko kino. Stanice koje su dovele do toga, naime "crni filmovi" Hollywooda 40-ih i talijanski poslijeratni neorealizam, spominjale su se samo u prolazu. Sposobni za nadovezivanje na radikalnost filmske umjetnosti 20-ih, koja se učvrstila kao tradicionalni pravac, bili su tek autorski filmovi 60-ih. Njihov najznačajniji predstavnik bio je Jean-Luc Godard.

Godard nije filmu pristupio kao politički intelektualac, već kao filmski kritičar. Kao takav u 50-ima je radio za časopis Cahiers du Cinéma te je i kao filmski redatelj nastavio tu djelatnost: sada ne više samo u novinama, već i na platnu. Njegovi rani filmovi, kojima baš pristaje školski naziv Nouvelle Vague (Novi val), u biti su bili još uvijek filmske kritike, doduše bolje od onih koje je Godard ikad napisao. Ono što je sada "napisao" bile su kritike kina koje su same sebe znale pretočiti u jezik filma. Politički su tekstovi tek u tome postepeno pronalazili svoje mjesto. Godard je dospio preko kritike kina do kritike društvene stvarnosti, a ne obratno od politike do filma, kao što si to možda zamišljamo propagandista u potrazi za prikladnim kanalom. Ono što je Ejzenštejn znao reći o svojim ranim filmovima, naime da je forma revolucionarnija od njihovog sadržaja, vrijedi iznad svega za Godarda. Plakatne političke poruke koje se često mogu vidjeti (i čuti) u njegovim filmovima nastalima nakon '68 blijede su u usporedbi s istinskim filmskim intervencijama koje su s etiketom "formalno" tek nedostatno obilježene. Pođe li se od toga da pokraj forme nekog filma, pod čime se mogu pojmiti ukupne umjetničke inicijative koje filmu daju oblik, izraz i iskaz, ne postoji sadržaj kao odvojiva ideja ili kao smisao cjeline, mora se tobožnji sadržaj filma potražiti u samoj formi, drugim riječima, mora se formalnu realizaciju filma zapitati o njezinom vlastitom "sadržaju".

Godardov zahtjev: ne praviti političke filmove, nego filmove učiniti političkima, uključuje u sebe promjenu metode proizvodnje, i to u dvostrukom pogledu, kako estetike, jednako tako i uvjeta proizvodnje filmova. Učiniti filmove političkima, kako je to po uzoru na Brechta formulirao Godard, ne znači "reći kakve su stvari stvarno", nego "kako stvari stvarno stoje".[13] Raditi filmove političkima, međutim, isto tako znači izboriti se za kontrolu nad filmskim sredstvima za proizvodnju u izrazito nepovoljnim okolnostima nasuprot primatu filmske industrije koja je pomoću materijalnog aparata proizvodnje i distribucije ujedno monopolizirala potrebe publike. Ono što ljudi smatraju stvarnim, bilo u kinu, bilo u običnom životu, samorazumljivo je da je ovisno o povijesnim uvjetima, dakle o točno određenim običajima i predrasudama. Brojni postupci, koje je Godard iskoristio da bi te fikcije srušio, teško se mogu prikladno prikazati u jednom tekstu. Nešto poput dominante, kao što je to kod Ejzenštejna dijalektička montaža, ovdje se ne može istaknuti. Često ponavljani postupci su: komentari filmske radnje putem podnaslova, umetanje dokumentarističkih materijala ili grafičkih ilustracija, ujednačenost zvučne kulise i onoga izgovorenog, "lažni" kontinuiteti koji proturječe uobičajenoj montaži konstruiranoj na kontinuitetu prostora, vremena i radnje, zastranjenja od "prave" filmske radnje primjerice kroz političke diskusije na neočekivanom mjestu, napokon uvlačenje filmskih uvjeta proizvodnje u filmsku stvarnost čiji se konstitucijski uvjeti osvješćuju u procesu filmske percepcije same. Ako je Godard sebe i smatrao realistom, njemu nikada nije bilo stalo do iluzije stvarnosti, kako one bijedne postojeće tako ni do one moguće bolje. Njegovi filmovi tematiziraju proizvodnju stvarnosti same; ne prikazuju nikakvu završenu fikciju svijeta, nego procese koji su na snazi, koji gledatelju posreduju predodžbu o tomu što on ili ona smatra za stvarno. U mjeri u kojoj Godardovi filmovi izvan toga imaju neku zajedničku temu, onda su to možda djeca Marxa i Coca Cole, kao što je on sam označio tadašnju generaciju u jednom podnaslovu filma Masculin féminin; ili, od sredine šezdesetih, kasni kapitalizam i manifestacije koje se odvijaju u Parizu s ciljem obrane od bezočnosti ovog života.

"Il faut opposer des idees vagues des images claires"[14] napisano je na jednom zidu u filmu La Chinoise (Kineskinja), što se 1967. godine već moglo iščitati kao parodija maoističkog samoinsceniranja studentskog pokreta puna slutnje, ali isto tako i kao izvještaj o vlastitom djelovanju. Da li su Godardovi filmovi tome ikada bili dorasli, može se danas prosuditi prije svega na temelju postojećeg materijala ili s obzirom na filmsko teoretske debate onog vremena; jedna "stvarna" povijest djelovanja nije sačuvana u predaji. Tko pogleda neki od tih filmova, jedva može i zamisliti da su naišli na odaziv široke publike. To da su ipak kao filmovi u svoje vrijeme bili mogući, da su bili proizvedeni i prikazani na kino platnima i katkada izazvali buru u javnosti svjedoči o jednom filmskom senzibilitetu, koji je danas vjerojatno nestao čak i kod najnepomirljivijih kritičara društvene stvarnosti.

13 Godard/Kritiker. Ausgewählte Kritiken und Aufsätze über Film (1950-1970), München 1971, str. 187.

14 "Neodređenim idejama moraju se suprotstaviti jasne slike."

15 Godard/Kritiker, ibid.

IV.

Činjenica da jednom filmu pripada i gledanje filma, dakle publika, za komercijalne je filmske redatelje egzistencijalno pitanje, a za političke redatelje pitanje uvjerenja. Dok se jednog Godarda uvelike kopiralo ili su se adaptirali neki njegovi postupci (u Zapadnoj Njemačkoj to je činio primjerice Harun Farocki), s druge je strane već onda bila prisutna rezerviranost spram takvog "elitističkog" estetskog koncepta koji se u tradiciji avangarde prije svega obraćao intelektualnoj publici. Netko poput Costa-Gavrasa tomu se suprotstavio djelovanjem na mase. Sa svojim političkim trilerima htio je potpuno svjesno slijediti filmska iskustva publike te radije biti razumljiv u mediju uobičajenog, nego da se kršeći konvencije pripovijedanja moguće ne sporazumi s publikom. Je li na taj način uistinu bio razumljiviji ili politički učinkovitiji od Godarda, nezgodno je pitanje, na koje se napokon može odgovoriti samo prema estetskim načelima. Svađa oko realizma i komunikacijskih mogućnosti umjetnosti već se u svim granama okončala bez rezultata, pa i u filmu. Nerazmjerno je lakše, s druge strane, prosuditi da su rani filmovi Costa-Gavrasa (vidi Z iz 1968. godine), usprkos tome što su u njima zadržani svi elementi klasičnog fabularnog kina, u svakom slučaju estetski potkovaniji od radova jednog Kena Loacha, koji je jedan od malobrojnih što još do danas u kinâ dovodi socijalističke igrane filmove. Tipologija likova, koji su kod Costa-Gavrasa označeni kao društveni karakteri, kao i, bez obzira na svo svjesno djelovanje na mase, uistinu složena fabularna struktura, ipak vrlo jasno odjeljuju takvo političko mainstream kino od oskudnih politiziranih romansi kakve ih je s površnim realizmom prezentirao Loach. Relevantnije od pitanja treba li se dati prednost jednom Godardu pred jednim Costa-Gavrasom – što bi danas predstavljalo pitanje luksuza – jest zašto se jednom filmu kao što je Z nužno mora dati prednost pred svakim filmom Kena Loacha. Što s druge strane postavlja pitanje zbog čega je kino u posljednjih tridesetak godina u kontekstu njegova odnosa spram jednog fenomena kao što je "društvo" postalo sve nepouzdanije. Benjaminovu tehničku filozofiju filma danas bi se pogotovo osporilo: s povećanjem tehničkih mogućnosti filmske proizvodnje slike su postale nefokusirane. Objektiv kamere još uvijek ne garantira bilježenje stvarnosti. I onaj tko ništa ne razumije o stvarnosti, smatrao je Brecht, taj ne razumije ništa ni o umjetnosti. Kad bi to kao ulazna pretpostavka ozbiljno vrijedilo, tada bi možda bilo već svršeno s filmskom umjetnošću.

Da jedno političko kino, kao što se imalo prilike vidjeti od Ejzenštejna do Godarda, danas više ne postoji, nije puno neobičnije od činjenice da kino izuzev jeftinih tehničkih trikova nema još mnogo toga za ponuditi. Učiniti filmove političkima, kako je to označio Godard, uspijeva u prvom redu tamo gdje su filmski umjetnik i publika podjednako senzibilizirani za umjetnost i za stvarnost. To je bio slučaj u 20-im i 60-im godinama više nego u bilo koje drugo doba. Pokretne slike, koje se na takav način odnose prema stvarnosti, nisu samo slučajni potezi genijalca, nego također zavise od društvenog pokreta koji katkad fungira kao vrsta prizme kroz koju komuniciraju filmska umjetnost i stvarnost. U prilog tome, s druge strane, govori to da je s porazom radničkog pokreta i s konačnim slomom protestnog pokreta 60-ih u otprilike isto vrijeme i filmska umjetnost izgubila orijentaciju. Tome danas treba pridodati i to da je kino kao medij izgubilo nešto od svoje reputacije. Kada je Godard započeo razarati iluzije realnosti kina i umjesto toga "proučavati klasne antagonizme pomoću slika i tonova"[15], kino je ipak još bilo medijski autoritet, a televizija naprotiv jedna poprilično bijedna konkurentska priredba. Pokretne slike bile su osobiti privilegij kino platna, a ne već svakodnevna rutina televizijskog ekrana, odakle se otada prosuđuje zbivanje na platnu. U kojoj su se mjeri otada promijenile audiovizualne konvencije opažanja putem rasprostranjenosti privatnih televizora, računala i ostalih medija, može se do sada samo nagađati. Kino se, toliko je sigurno, promijenilo iz temelja. I ovdje možda vrijedi faustovsko pravilo da svako društvo dobiva na gledanje one filmove koje zaslužuje. Ejzenštejn, Buñuel i Godard svakako u to ne spadaju. To da će se ljudi još i početkom 21. stoljeća morati prepirati oko modaliteta prisile, eksploatacije i vladavine, možda se već tada moglo predosjetiti, ali kao prognoza, razumljivo, nije visoko kotirala. Pomoću kina željelo se promijeniti život: ono što se nekoć pojavilo kao opipljiva mogućnost, nekome bi se danas u najboljem slučaju činilo ludorijom. Suprotno tome, kino se odavno promijenilo zajedno s izvanjskim životom u svijetu i prilagodilo se na neke nove "stvarnosti". Tko se u takvim okolnostima ne os-

vrće sa sjetom, nego se drži sadašnjosti, uskoro se susreće s Michaelom Mooreom, čiji poludokumentarni bestseleri u svojim najboljim trenucima podsjećaju na filmske eseje Chrisa Markera, a u svojim najgorima na milijune gledatelja čijim se političkim motivacijama danas može još manje vjerovati nego što se ranije moglo povjerovati djelovanju avangardnog filma na mase.

Također bi se i u filmskoj povijesti trebalo suzdržavati od pravila i predviđanja. Filmska umjetnost nije još nikada bila obvezana poslušati savjete što dolaze iz teorije. Filmska praksa koja već postoji (ili je postojala) bila bi uostalom dostatan savjetnik. Tko se ipak želi držati teorije, može se pak držati sljedećeg savjeta:

> "Danas je socijalno-kritički momenat umjetničkih djela postao protivstav empirijskoj realnosti kao takvoj, pošto je ova postala podvostručena ideologija nje same i predstavlja suštinu dominacije. Činjenica da umjetnost sa svoje strane nije društveno ravnodušna prema njoj i da ne postaje ni prazna igra ni dekoracija socijalnog pogona, zavisi od toga u kojoj su mjeri njene konstrukcije i montaže istovremeno i demontaže, integrišući, dok ih dezorganizuje, elemente realnosti, koji se onda slobodno organizuju u nešto drugo."[16]

Time je Adorno, koji je bio, kao što je poznato, vrlo skeptičan spram umjetničkih mogućnosti filma i koji je iznad svega odbacivao politizaciju umjetničkih djela, nenamjerno pokazao filmskoj umjetnosti smjer kretanja. Svakako je snaga filma i u tome da njegove konstrukcije i de-montaže i pored toga ostaju upućene na empirijsku stvarnost. Izazov bi se sastojao u tome da se stvarnost prihvati, bez da se pritom poistovjećuje s njom.

S njemačkog prevele_i: Tomislava Jukić i Mislav Marjanović
Preneseno sa Slobodni Filozofski (14. kolovoza 2014.): http://slobodnifilozofski.com/2014/08/christoph-hesse-slike-u-pokretu.html
Tekst je objavljen u zborniku "Was heißt hier eigentlich gewerkschaftlich? Perspektiven emanzipatorischer Bildungs- und Forschungsförderung", uredio Carsten Würmann, Düsseldorf, 2006, pod naslovom "Bilder in Bewegung. Bemerkungen zu Film und Politik". Dostupno na: http://www.academia.edu/1338376/Was_heisst_hier_eigentlich_gewerkschaftlich_Perspektiven_emanzipatorischer_Bildungs-und_Forschungsforderung

16 Theodor W. Adorno: Estetička teorija, Beograd, 1979., str. 415.

HUWS, URSULA

Kriza kao kapitalistička prilika

Razgovor vodio: Ed Lewis

— Možete li nam dati pregled argumentacije u Vašem članku?

Mislim da se ljevica, a britanska ljevica u svakom slučaju, usredotočila na sagledavanje financijske krize kao nečega što ima veze s bankama i što ima veze s financijalizacijom i financijskom ekonomijom. Sve političko djelovanje koje smo u zadnje vrijeme/nedavno imali prilike vidjeti – uključujući pokret *Occupy* koji bezostatno podržavam – mahom je usredotočeno na to da su banke negativci, na to kako promijeniti bankovni sistem, kako ga učiniti odgovornim itd. Malo se pažnje poklanja tome što se događalo u onom što bismo mogli nazvati "realna ekonomija". To je komplicirana sintagma: o financijskom kapitalu i industrijskom kapitalu običavalo se govoriti kao da se radi o dvije odvojene stvari, što je vjerojatno bio slučaj prije sto godina, ali stvarnost je takva da se industrijski kapital sve više ponaša kao financijski kapital. Tako imamo transnacionalne kompanije čije matične kompanije imaju sjedišta po poreznim oazama, stvarajući unutarnji globalni prostor kroz koji prenose profite, izbjegavajući plaćanje poreza i sve više se ponašajući poput banaka.

Pa ipak, nešto takvo kao realna ekonomija postoji, u smislu da se kapitalizam zapravo oslanja na proizvodnju stvarnih tržišnih roba koje konzumiraju i proizvode ljudi u stvarnom svijetu – da upotrijebim tu pomalo zastarjelu frazu. Kapitalizam, neovisno o tome što čine banke, periodički zapada u krize što je posljedica opadajuće stope profita i previše akumulacije. Nije to novi uvid – Rosa Luxemburg vrlo je rječito pisala o tome kako se kapitalizam uvijek mora širiti izvan svojih granica. Njen veliki uvid je da su nužna tržišta izvan kapitala, jer (budući da se višak vrijednosti mora izvlačiti iz radne snage) nikada neće biti moguće da radnici otkupe sva dobra koja proizvedu – ukupan iznos njihovih nadnica uvijek će biti manji od vrijednosti tih dobara. Stoga kapital mora naći nova tržišta izvan svojih granica, primjerice širenjem u dijelove svijeta koji su pretkapitalistički, a kojih je ostalo vrlo malo u svijetu. Kapital se mora širiti izvan svojih granica i zbog drugih razloga. Mora nalaziti nove izvore poslušne radne snage koja će imati manje zahtjeve. Mora stalno tražiti nove izvore sirovina. A u današnje doba sve više mora tražiti i nove lokacije gdje će odlagati otpad koji nastaje iz sve te proizvodnje materijalnih stvari (koja eksponencionalno raste unatoč svoj toj govoranciji o "laganoj ekonomiji"),

dapače danas se diljem svijeta proizvede više materijalnih stvari nego li ikada prije u povijesti. No, kapital također konstantno treba nove stvari koje će komodificirati. To je ono što marksisti nazivaju prvobitnom akumulacijom. U prošlosti su nove tržišne robe nastajale iz različitih aspekata prirode, iz ljudskog tijela – primjerice stvaranjem novih tržišnih roba pomoću lijekova ili kozmetičke kirurgije. Kapital je iznimno inventivan u svojoj sposobnosti da stvara nove robe manje više ni iz čega. Međutim, moj je argument da se u ovom trenutku odvija jedan drugi tip komodifikacije.

Naime, posve je očito da se istovremeno s razdobljem financijske krize odvijala i jedna druga kriza u realnoj ekonomiji koja ima kompleksne veze s njom. Primjerice, pogledate li statistike za godinu 2006-2007., shvatit ćete da se tada odvijala najbrža koncentracija kapitala ikada. U toj se godini tržišni udio multinacionalnih kompanija drastično povećao te se također povećao njihov udio u globalnoj zaposlenosti, a spajanja i preuzimanja popela su se na rekordne razine. No, dok je tekla ta ogromna koncentracija moći transnacionalnih korporacija u globalnoj ekonomiji, zapravo se dogodio pad u realnim investicijama u razvoj nove proizvodnje – poznatim kao *green field* investicijama. Sav taj novac se prelijevao uokolo, sve su te kompanije kupovale druge kompanije i dogodio se ogroman porast udjela transnacionalnih kompanija u stopama globalne proizvodnje, udjela u globalnoj zaposlenosti kojom dominiraju – ali one su pritom samo gutale postojeće kapacitete. One su proždirale druge kompanije, a da pritom nije bilo dovoljno nove proizvodnje. Zbog toga se dogodila kriza akumulacije. Gdje su tu onda mogle nastati nove tržišne robe?

Već barem petnaestak godina, a da nitko nije ni primijetio taj trend, javni je sektor najveće polje ekspanzije za multinacionalne kompanije. Komodifikacija javnih usluga nije prvobitna akumulacija kakvu mi poznajemo – u kojoj se stvaraju nove tržišne robe u aspektima života koji su prethodno bili izvan novčane ekonomije, kao što je rad u domaćinstvu ili tijelo, već je to zapravo komodifikacija kolektivne stečevine radničke klase. Pojednostavljeno rečeno socijalna država je ono što su radnici uspjeli preoteti od kapitala. To je njihov udio u višku vrijednosti, udio koji su naše majke i očevi, bake i djedovi reaproprirali herojski – ne postavljajući kratkoročne ekonomske zahtjeve, već postavljajući zahtjeve u ime čitave radničke klase. Upravo se to sada eksproprira. I za te transnacionalne kompanije financijska kriza je kao božićni dar – sjajna prilika da se primora vlade da komodificiraju značajne dijelove javnog sektora, da stvore novo polje akumulacije kapitala na ime rezanja proračuna ne bi li se sredile javne financije.

— Popričajmo o procesu komodifikacije javnih službi. Kako dolazi do toga?

Proces komodifikacije možemo sagledati iz šireg historijskog zahvata. To je proces koji se odvija u nekoliko stadija. Prije svega trebamo shvatiti da se svekolika ekonomska aktivnost temelji na ljudskoj domišljatosti, vještinama, znanju i kreativnosti koji su nužni za bilo kakav ekonomski proces. U prvom stadiju komodifikacije procesi se moraju standardizirati. Ako nisu standardizirani, onda u stvari imate posla s takozvanom zanatskom proizvodnjom – obučenog čovjeka koji, primjerice, proizvodi košaru, pa zatim još jednu i još jednu – ali troškovi proizvodnje svake pojedine košare ostaju isti. Čim imate standardizaciju radnih procesa i mogućnost uvođenja podjele rada, kapitalist može investirati novac u mašineriju koja će masovno izrađivati košare, pretvoriti radnike u proizvodne jedinice na proizvodnoj liniji i proizvesti pritom masu košara. Profit po svakoj pojedinoj košari umnaža se razmjerno tome koliko ih prodate što je iz temelja različito od pretkapitalističke, predkomodificirane zanatske proizvodnje u kojoj bez obzira na to koliko košara proizvedete uvijek generirate isti profit po košari. Ta logika masovne proizvodnje čini bit komodifikacije. I ona se ne odnosi samo na materijalna dobra, ona se može odnositi, primjerice, i na policu osiguranja koja isto tako može biti tržišna roba.

Većina javnih usluga uključuje dosta rada temeljenog na implicitnom znanju i nije ga jednostavno standardizirati. Procedura standardizacije tih procesa na način koji bi omogućio da ih se učinkovito proizvodi po modelu proizvodne linije, uz angažman sve manje i manje stručnog rada je stoga duga i teška. Prvi stadij komodifikacije je kodifikacija tog implicitnog znanja radnika i njegovo standardiziranje tako da se procesi – umjesto da radnik koristi svoju inicijativu, kreativnost i vještine – provode na standardiziran način i način koji se može reproducirati ne bi li ih mogli izvršavati sve nestručniji i nestručniji radnici.

A onda kada su standardizirani njima se može upravljati prema rezultatima. Tada dolazi do uvođenja raznoraznih indikatora izvedbe, tako da se radnike, namjesto da im se plati plaća i dâ povjerenje da rade svoj posao na profesionalan i predan način (promatramo li nekomodificirane javne usluge koje se pružaju radi njihove uporabne vrijednosti, vidjet ćemo da radnici u javnom sektoru teže biti krajnje predani), sve ih se više ocjenjuje prema onom što proizvedu, a što se mjeri tim indikatorima izvedbe ili proizvodnim normama. A onda kada se nekim radom može upravljati prema rezultatima, tada postaje spreman za *outsourcing* i svatko ga može obaviti. Sve što trebate je pobrojati rezultate – i zadati ciljeve: "X operacija zamjene kuka" ili "X posjeta domu za starije i nemoćne" ili o čemu god već da se radi. Time se ona vrsta standardizacije koju imamo, recimo, u tvornici može primijeniti i na javne službe. Dakle, prvi stupanj komodifikacije javnih službi je standardizacija, a ta standardizacija ne odvija se samo unutar nacionalnog konteksta. Tu se radi o kompanijama koje imaju globalnu podjelu rada za što je podloga standardizacija uključujući međunarodnu standardizaciju (ISO standarde) koja određuje minimalne standarde kvalitete ili specificira pojedinačne procedure, a potrebno je i osigurati da se stručne kvalifikacije globalno prizna ne bi li rad mogli obavljati ljudi s odgovarajućim vještinama bilo gdje u svijetu. Možete ili poslati neki posao u inozemstvo, što se naziva *offshoringom*, ili možete dovesti imigrantske radnike da obave taj posao.

Dakle, prvi stadij procesa komodifikacije je standardizacija. Drugi stadij je upravljanje prema rezultatima. Treći stadij je kada razdvojite procese i organizacije. Neki radni zadatak možete obaviti bilo gdje u svijetu gdje imate ljude s odgovarajućim vještinama i gdje imate infrastrukturu da ga izvršite, jer svime time možete upravljati na daljinu. Tako de facto uvodite globalni lanac vrijednosti u dijelove ekonomije koji ih povijesno nisu imali. Ono čemu svjedočimo posljednjih petnaestak godina – dijelom zbog kraja Hladnog rata, dijelom zbog globalnog uvođenja informacijskih i komunikacijskih tehnologija, a dijelom zbog poraza radničke klase u većini razvijenih zemalja, barem u privatnom sektoru – zapravo je stvaranje globalne rezervne armije rada.

Uslijed standardizacije mnoge usluge koje treba javni sektor, kao što je informatička podrška ili obračun plaća, sve više su identične uslugama koje treba privatni sektor. I tu onda imamo taj novi soj multinacionalnih korporacija koje su stasale na pružanju tih *outsourced* usluga i imaju svoju unutarnju globalnu podjelu rada u kojoj se jedan dio posla odvija u zemljama u razvoju, a drugi bliže klijentu. One imaju ogromnu fleksibilnost u tome hoće li na radna mjesta dovesti radnike-imigrante ili će radna mjesta poslati radnicima u inozemstvo. Te kompanije sve više operiraju na globalnoj razini što im omogućuje da izbjegavaju plaćanje poreza.

Te su kompanije izričito ciljale javni sektor, ali na poprilično prikriven način – barem u posljednjih deset godina. Budući da se servisne djelatnosti običava uzimati kao sporedne funkcije, događa se sljedeće: recimo da se neki vladin odjel odluči na oustourcing čišćenja, sindikat javnih službi će razmišljati: "pa čistači nisu naša temeljna radna snaga, mislimo da je to šteta, poduzet ćemo sve što možemo, ali oni za koje brinemo su zapravo porezni inspektori i slične službe". Tako se sve više i više segmenata radništva miče s javne plaće, šalje u *outsourcing* i pretvara u zaposlenike globalnih kompanija. I u mnogim slučajevima u kojima dolazi do toga, dolazi neprimijećeno, jer se radi samo o transferu osoblja. Zapravo se ne otpušta ljude, već se kaže "dobro, dat ćemo ovaj ugovor firmama poput Accenture, Serco, Siemens Business Services ili Cap Gemini". Ali još uvijek će biti potrebne vještine tih radnika, barem u prvom razdoblju. Pretpostavimo tako da neka kompanija dobije ugovor da pruža vanjsku informatičku podršku – u toj ćete kompaniji zateći radnike koji su tamo premješteni iz javnih službi, iz lokalne uprave, iz BBC-a, iz banke Barclays ili iz industrijske kompanije poput Fujitsua kako sjede jedan pored drugoga, a imaju posve različite naslijeđene uvjete zaposlenja.

Pritom sindikat misli da je odradio svoj posao u zaštiti radnika zato što postoji TUPE regulativa [*Transfer of Undertakings* (*Protection of Employment*) – Prijenos posla (zaštita radnog mjesta)] koja štiti njihova prava i uvjete prilikom premještaja. Tako da za sindikate nije tema "borimo se protiv *outsourcinga*", već "osigurajmo da oni zadrže mirovinsko osiguranje ili što već" ili druga prava prilikom *outsourcinga* u tu kompaniju. Ali problem s TUPE regulativom jest da je ona koncipirana kako bi regulirala jednokratnu promjenu poslodavca – prvotno za situacije spajanja ili preuzimanja. A s ovim se radnim ugovorima događa da se oni obnavljaju svakih pet ili već koliko godina i da svaki put kada dođu na obnovu postoji opasnost da će se uvjeti zaposlenja dalje pogoršati.

— Taj proces se čini središnjim u stvaranju prekarne radne snage u javnom sektoru...

Riječ je o transformaciji radnika u javnom sektoru u radnike u privatnom sektoru. Ali to nije samo promjena njihovog statusa, to je također njihova transformacija u zaposlenike globalnih kompanija koje imaju globalnu podjelu rada, guranje u izravno natjecanje u sve standardiziranijim radnim procesima s radnicima u onim dijelovima svijeta u kojima su nadnice niske, čime ih se proletarizira.

— Ranije ste spomenuli da je financijska kriza kapitalu dala priliku da se nastavi širiti u javni sektor. Kako?

Budući da su nacionalne vlasti bile primorane spašavati banke, to je stvorilo snažan imperativ da se režu proračuni javnog sektora. A taj novi soj multinacionalki, koji svoju budućnost vidi nadasve u razvijanju tržišta unutar polja javnog sektora, uvidio je da se radi o sjajnoj prilici zato što je razumio da će se pritisak na javne proračune u javnim politikama pretočiti u pritisak da se *outsourcingom* štede sredstva. *Outsourcing* se smatra načinom uštede sredstava, iako postoji mnoštvo načina kako *outsourcing* ne štedi sredstva. Pojavila se retorika koja pretpostavlja da je privatni sektor učinkovitiji – toliko se usadila u shvaćanje ljudi kao neki novi *common sense* koji govori "uvijek će biti jeftinije ako neka aktivnost ode u *outsourcing*". Tako da su to multinacionalke shvatile kao zlatnu priliku da dobiju puno, puno novih ugovora.

Trebate imati na umu da je do 2007. *outsourcing* u javnom sektoru u Velikoj Britaniji već bio pozamašna industrija, industrija koja je činila 6% BDP-a, čime je bila veća od, primjerice, prehrambene industrije ili industrije pića. Već tada je to bio ogroman sektor, s visokom dodanom vrijednošću, koji je tražio prostor za ekspanziju. Pogledate li dokumente koji su nastali u razdoblju prije krize, tu je već postojao vrlo jasan konsenzus da je ulazak u tržište javnog sektora način da se prošire te kompanije koje se bave *outsourcingom* poslovnih usluga, ali isto tako kompanije koje podugovaraju radnu snagu poput Manpowera ili Addeca.

Ne samo da je to bio glavni prostor ekspanzije, već su se te kompanije usmjerile na zdravstvo i obrazovanje kao dva područja s najširim potencijalom za ekspanziju. Stoga ne mislim da je bilo kakva slučajnost da smo, nezavisno od rezova, suočeni i s inicijativama koje imaju cilj nasilno otvoriti vrata, recimo, prodoru američkih privatnih sveučilišta na britansko tržište ili pak raznoraznim drugim oblicima privatnog pružanja usluga prije svega u zdravstvu ili obrazovanju, ali i u drugim sektorima. Postoji pozamašan potencijal za kontinuiranu ekspanziju; 6% BDP-a može zvučati puno, ali javna potrošnja, kada se sve uzme u obzir, čini oko 47% BDP-a, tako da su prilike ogromne.

Ursula Huws
Izvor: snimka panela "Privatizacije, komercijalizacije i javno-privatna partnerstva s konferencije Ekonomija kriznog kapitalizma i ekologija zajedničkih dobara", u organizaciji Centra za radničke studije, Prava na grad, Heinrich Böll Stiftunga i Multimedijalnog instituta MaMa, 22-24. studenog 2012.

— Kakav je utjecaj ta komodifikacija imala na radnike?

Radnici u javnom sektoru bili su jedini preostali radnici koji su imali "pristojne" uvjete zaposlenja. To je, dakako, vrlo pojednostavljeno gledanje. Ali, u osnovi, radnici koje je zgnječila vlada Margaret Thatcher bili su radnici u privatnom sektoru (iako, doduše, možemo reći da su rudari bili u javnom sektoru, ali radilo se o radnicima u proizvodnji), dočim su radnici u javnom sektoru ostali snažno sindikalno organizirani – primjerice, u svim zemljama EU osim Belgije postoji veća zastupljenost sindikalnog članstva u javnom sektoru nego li u privatnom sektoru. Radnici u javnom sektoru imaju duže godišnje odmore, ne nužno veću plaću, ali bolje ugovore u pogledu ravnoteže odnosa život-rad, sporazume o jednakim mogućnostima. Imaju i sigurnost zaposlenja, imaju dobro postavljene procedure kolektivnog pregovaranja.

Fotografija je preuzeta s Flickr računa Jamesa Cohena po Attribution 2.0 Generic licenci

— Također, često imaju više autonomije: izgleda da je cilj standardizacije ograničavanje autonomije, zar ne?

Apsolutno!

I sva su ta radna prava postupno narušavana. Moraju raditi prema indikatorima izvedbe, procedure su manje-više postale standardizirane, sve više upravljanje i disciplinirane prema evaluacijskim tablicama i drugim numeričkim instrumentima.

Na neki način te tendencije ne pogađaju izravno samo radnike u javnom sektoru, već i sve ostale radnike jer su svi radnici imali koristi od standarda radnih prava koje su diktirali radnici u javnom sektoru. Nadalje, trenutne tendencije ne pogađaju sve radnike *kao radnike*. One pogađaju cjelokupnu radničku klasu *kao radničku klasu*. Jer ono što se komodificira jest kolektivna stečevina radničke klase u formi tih socijalnih usluga za koje smo se svi borili. Tako da je to, ako hoćete, trostruki baksuz.

— Kako se Vaša analiza odnosi prema suvremenoj politici ljevice?

Sada se otvara prilika za djelovanje koja neće dugo trajati. U prvim stadijima, kada se radnike transferira u *outsourcing* kompanije, oni su još uvijek potrebni, njihove vještine još nisu u potpunosti standardizirane. Još nisu unijeli svojih deset odgovora na najčešće postavljana pitanja u bazu podataka kako bi bilo koji privremeni zaposlenik koji će ih zamijeniti mogao odgovoriti na te upite. Postoji proces kojim, čak i nakon što je provedena privatizacija, oni još uvijek zadržavaju industrijsku snagu, utoliko što njihovo znanje još nije u potpunosti zabilježeno i kodificirano. U tom stadiju mnogi su još uvijek članovi sindikata i poprilično su bijesni jer više nisu radnici u javnom sektoru, a došli su u javni sektor upravo zato što su željeli biti radnici u javnom sektoru. Željeli su raditi posao koji je koristan za društvo, a ne posao koji samo stvara bogatstvo za direktore kompanija. Čini mi se da bi sindikati sada trebali raditi upravo na tome da pokrenu veliku kampanju kako bi organizirali te radnike – trebamo se uhvatiti u koštac s tim kompanijama.

Ima u tome jedna egzistencijalna ironija. Starija generacija na britanskoj ljevici uglavnom su radnici u javnom sektoru – pogledamo li tko čini klasnu bazu ljevice, to su učitelji, to su socijalni radnici. U 1970-ima svi su se oni očajno vezivali u uske krugove pokušavajući uvjeriti same sebe da su članovi globalnog proletarijata. Argument je glasio: "idemo se konfrontirati s poslodavcima na radnom mjestu, uhvatiti se s kapitalom u njegovom srcu, tamo gdje imamo industrijsku snagu, tamo gdje možemo uskratiti svoj rad i postići nešto". Ali sada su oni odjednom, konačno, zbilja i postali dijelom globalnog proletarijata. No, pritom su izgleda zaboravili taj sindikalistički argument. To je kratkotrajna prilika za djelovanje bez povijesnog presedana, da se zapravo "radnici svih zemalja ujedinite se" stvarno provede u djelo i da se konfrontiramo s nekima od tih kompanija.

Naravno, ljudi na ljevici su aktivni na raznorazne druge načine. Između ostalog, proklamacijama "ne rezovima". Međutim, "ne rezovima" je krivi slogan po mom mišljenju. Tvrditi da su problem rezovi znači promašiti poantu. To, naime, nema veze s veličinom proračuna – iako evidentno ne mislim da proračun nije problem, ne želim reći da se ne treba boriti protiv rezova – jer samo kazati "sve će biti uredu ako se poveća proračun" znači posve promašiti poantu procesa koji se tu se odvija. Po mom mišljenju slogan bi trebao barem glasiti "ne *outsourcingu*, ne rezovima".

Postoje veliki dijelovi kapitala kojima je u interesu da postoji veliki javni sektor. Ako pogledate izdanja granskih industrijskih organizacija, posve je jasno da su one zabrinute zbog rezova s obzirom da bi to moglo

značiti manje ugovora, ali apsolutno im gode rezovi s obzirom da oni prisiljavaju državnu upravu da kritički sagleda proračune i pronađe načine kako uštediti sredstva i provesti *outsourcing*. One obožavaju svaki argument koji tvrdi da je *outsourcing* glavni način uštede sredstava. Dočim ljudi na ljevici još nisu pokopčali da su javne usluge sada postale dijelom pozamašnog novog polja akumulacije globalnog kapitala.

— Dakle slažete se sa standardnim ljevičarskim narativom da su rezovi klasni projekt za interese kapitala? Ima li poslovna klasa interesa za povećanim, ali komodificiranim javnim sektorom?

Poslovna klasa ima interesa za povećanim javnim sektorom, ali samo ako taj povećani javni sektor ima poslušnu radnu snagu koja je *de facto* dio novog, obespravljenog globalnog proletarijata. Radnici u javnom sektoru sada postaju dijelom tog novog, obespravljenog globalnog proletarijata te se konačno trebaju suočiti s tom činjenicom, početi se organizirati kao proletarijat i prestati se zabavljati otkrivanjem načina kako organizirati ekonomiju u interesu kapitala. Možda sam ja samo staromodna sindikalistica, ali doima se kao da su ljudi odustali od toga da pokušaju nešto tako neposredno i evidentno kao što je konfrontacija s kapitalom na radnom mjestu.

S engleskog preveo Tomislav Medak
Intervju je preveden povodom konferencije "Ekonomija kriznog kapitalizma i ekologija javnih dobara" (22.-24. studeni 2012.) na kojoj je sudjelovala i Ursula Huws. Trenutno je dostupan na Slobodni Filozofski (12. studenoga 2012.): http://slobodnifilozofski.com/2012/11/razgovor-s-ursulom-huws-kriza-kao.html
Intervju je izvorno objavljen na stranici *New Left Projecta* (http://www.newleftproject.org/index.php/site/article_comments/crisis_as_capitalist_opportunity) pod licencom Creative Commons Imenovanje-Nekomercijalno 3.0.

JAGIĆ, JOSIP

Biti vitez u NDH – elementi biografije Rafaela Bobana

Istraživanje inicijative "GOOD" objavljeno 2015. godine pod naslovom "Istraživanje političke pismenosti učenika završnih razreda srednjih škola u Republici Hrvatskoj", donijelo je poražavajuće, i u najmanju ruku zabrinjavajuće podatke. Istraživanje provedeno nad 1146 maturanta diljem Republike Hrvatske pokazalo je da 22,9% ispitanika smatra kako Nezavisna država Hrvatska (NDH) nije bila fašistička tvorevina, dok 48,6% njihovih kolega ne zna kako bi se odredilo prema NDH, odnosno ne zna je li ona bila fašistička tvorevina. Treba spomenuti i kako 28,5% učenika smatra da je NDH ipak bila fašistička tvorevina.[01]

S obzirom na cijeli niz kulturnih i obrazovnih politika u zadnjih trideset godina, od kojih bih izdvojio podizanje spomenika IX. Bojni HOS–a u Splitu, koja nosi ime "Rafael vitez Boban", ovakvi rezultati nisu iznenađujući. Podizanje tog spomenika ujedno je i promoviranje ustaškog zločinca kao vrsnog ratnika uz prateći muk o njegovoj ulozi u zločinačkom režimu NDH. To je već ustaljeni obrazac kojim se od 1990-ih pokušava revidirati kolektivno pamćenje, a projekt NDH i njegove glavne eksponente abolirati i učiniti društveno prihvatljivim. Takve nasrtaje na kolektivno pamćenje i društvene vrijednosti nužno je obrađivati u javnom prostoru.

Ovaj se tekst bazira na dokumentima dostupnima u Hrvatskom državnom arhivu[02] te se kao takav ograničava na pojedine dijelove biografije Rafaela Bobana, a koji se tiču njegova djelovanja na prostorima današnje Republike Hrvatske od početka 1944. do kraja Drugog svjetskog rata, 1945. godine. Tekst ne pretendira biti sveobuhvatna biografija Rafaela Bobana, već nastoji problematizirati njegovu odgovornost za počinjene ratne zločine nad partizanskim snagama i civilnim stanovništvom na području Podravine, Bilogore i Kalnika. Pokušat ćemo odgovoriti na pitanje što je to točno Rafael Boban radio kako bi zaslužio titulu viteza u NDH te posljedično, za koje je radnje i vrijednosti NDH dijelila titulu viteza svojim zaslužnim građanima.

Kontekst

Hrvatski narod, Glasilo ustaškog pokreta javlja da je u Zagrebu 14. rujna 1944. godine poglavnik Ante Pavelić dodijelio odlikovanje željeznog trolista II. stupnja usta-

škim pukovnicima Anti Moškovu i Rafaelu Bobanu. Željezni trolist II. stupnja ujedno im daje i pravo na naslov viteza u Nezavisnoj državi Hrvatskoj.[03] Obojica su odlikovanje dobili kao predvodnici ustaških ofenziva u sjevernoj Hrvatskoj, usmjerenih protiv partizanskog oslobođenog teritorija u Podravini, Kalniku, Bilogori i Moslavini. Riječima *Hrvatskog naroda* Boban je dobio odlikovanje "(...) u znak priznanja za velike zasluge koje je stekao svojim smjelim podhvatima protiv odmetnika pri čemu se je osobitno iztakao oslobodjenjem Koprivnice i čišćenjem prostora Ivančica – Kalnik – Bilo-Gora, te stoga što je primjerenim načinom i odlučnošću uspio uzpostaviti upravne oblasti u krajevima koji su dulje vremena stajali pod partizanskim nasiljem."[04] Povratak navedenih područja koja su činila neposrednu okolicu Zagreba za NDH je predstavljao prilično značajan trenutak koji je trebalo adekvatno nagraditi i naglasiti, no termine "primjerenosti" i "odlučnosti" treba ipak shvatiti u kontekstu NDH. Pokušat ćemo prikazati neke od aktivnosti Rafaela Bobana koje su se u NDH smatrale "primjerenima" i "odlučnima" te vrijednima visokog odličja i titule viteza.

Kompaktno područje, koje je nominalno bilo sastavni dio NDH, od Varaždinskih Toplica pa gotovo sve do Pitomače, a koje je uključivalo kotarska središta kao što su Novi Marof, Ludbreg, Koprivnica i Đurđevac, od studenog 1943. godine nalazilo se pod kontrolom Narodnooslobodilačkog pokreta. Dakle, već krajem 1943. godine NDH se nalazila u poziciji da, povrh toga što nije bila u stanju kontrolirati situaciju u Bosni i Hercegovini, sada nije uspijevala niti braniti ili održavati svoj suverenitet na području koje je predstavljalo neposrednu okolicu njezina glavnog grada. Radilo se o velikom udarcu za NDH, a s obzirom da ustanak više nije bilo moguće tretirati u ekskluzivno etničkim kategorijama, tvrdnja da je on u Bosni, Lici, Kordunu i Baniji rezultat četničke i srpske antihrvatske politike, ujedno je prestala biti validna. Realno postojanje i funkcioniranje (pored svih poteškoća) onoga što će kasnije biti poznato kao "Podravska republika" predstavljalo je stvarni i opipljivi kontraargument tumačenju sukoba koji se u to vrijeme događao na području NDH. "Podravska republika" otvorila je čitav niz novih izazova kojima je NDH trebala doskočiti, a teško se nosila već i s postojećim izazovima koji su se pred njom nalazili krajem ljeta 1943. godine. Stoga, uspostava "upravne oblasti u krajevima koji su dulje vremena stajali pod partizanskim nasiljem", a koji su činili kompaktni etnički teritorij, predstavljala je jedan od prioriteta ustaške NDH, samo nekoliko mjeseci prije obilježavanja njezina četverogodišnjeg postojanja. Metode kojima će se koristiti ne bi li ostvarila svoj cilj ostale su iste onima koje je dotad primjenjivala na prostorima Like, Korduna, Banije i Bosne i Hercegovine, a one su uključivale nekontroliranu represiju nad svim sumnjivim dijelovima stanovništva.

Za uništenje "Podravske republike" i vraćanje tog cijelog područja pod suverenitet NDH, ustaški je režim okupio masovnu vojnu snagu koja je za realizaciju "Pothvata Dubrovnik 2" brojala 21.120 vojnika.[05] U cilju njezina okupljanja, prebačeni su ostaci V. ustaškog stajaćeg zdruga ili *Crne legije*, iz zapadne Hercegovine u Križevce, odakle su oni, pod zapovjedništvom tadašnjeg potpukovnika Rafaela Bobana, trebali krenuti prema Koprivnici – središtu "Podravske republike".

Kratki biografski *intermezzo*

Rafael Boban rođen je u Bobanovoj Dragi, Sovići kraj Gruda, 22. prosinca 1907. godine. Bio je djelatni časnik u vojsci Kraljevine Jugoslavije, iz koje je emigrirao 1932. godine. Odmah nakon toga, priključuje se grupi ustaških emigranata koji se vraćaju u Kraljevinu Jugoslaviju kako bi podignuli "Velebitski ustanak".[06] Boban vrlo brzo napreduje u hijerarhiji ustaške emigracije koja se tada nalazila u fašističkoj Italiji. Brojna su svjedočenja njega, kao politički iznimno važne figure, koja je nemali broj puta bila jezičak na vagi kada se radilo o sudbini pojedinih ustaša, a koji su padali u nemilost zbog političkih sukoba unutar ustaškog pokreta.[07]

Boban se vraća zajedno s poglavnikom Pavelićem u Hrvatsku, 10. travnja 1941. godine, po osnutku NDH, te se odmah prebacuje u Bosnu i Hercegovinu kako bi tamo uspostavio suverenitet ustaške države.[08]

U Bosni i Hercegovini Boban djeluje zajedno s Jurom Francetićem, s kojim osniva *Crnu legiju*. Nakon Francetićeve smrti, Boban preuzima vodstvo nad V. ustaškim stajaćim zdrugom koji je djelovao po zapadnoj Hercegovini i Bosni. Kroz cijelu 1943. godinu njegova jedinica doživljava teška stradanja u borbi sa sve jačim partizanskim divizijama i brigadama. Koliko je situacija bila dramatična istaknuo je i Ivan Kirin Ico nakon rata,

01 *Istraživanje političke pismenosti učenika završnih razreda srednjih škola u Republici Hrvatskoj*, 2015, 24–25.
02 Radi se o dokumentima sadržanima u fondovima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske (ZKRZ), Službe državne sigurnosti (SDS) i Zbirci zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnooslobodilačkog pokreta (ZIG NDH http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=1_5437). Bitno je istaknuti kako su u fondu ZKRZ-a sadržane brojne prijave u kojima se optuživalo Rafaela Bobana na temelju individualne i zapovjedne odgovornosti. Dobar dio tih optužbi nije ovdje naveden jer je procjena autora bila da su, u najmanju ruku sumnjive, odnosno pogrešne.
03 HR-HDA-1561-Služba državne sigurnosti (SDS), 013.4.9.
04 Hrvatski narod, 15.9.1944, br. 1136, god IV., 1.
05 Zvonimir Despot, "Vrijeme zločina", Hrvatski institut za povijest: Zagreb, 2007, 145–146; Ante Dobrila Pepo, "Prilozi za povijest NOB-a koprivničkog kraja", Koprivnica, 1983, 167 – 168.
06 Vidi: Ante Moškov, "Pavelićevo doba", Laus: Split, 1999.
07 *Tko je tko u NDH*, ur. Marko Grčić, Minerva: Zagreb, 1997, 42.
08 Ili riječima obavještajnog agenta njemačkog atašea Hansa Helma koji je sredinom 1944. godine sastavio izvješće o Bobanu: "Vraća se sa ostalim emigrantima u Kupres i odmah počinje sa masovnim klanjem Srba". Vidi: SDS, 013.4.3

na saslušanju OZNA-e, opisavši je riječima: "Nakon smrti pok. Jure Viteza Francetića preuzeo je zapovjedništvo *Crne legije* koja je tokom borbi skoro sva izginula".[09] Takvu katastrofalnu situaciju koja je zadesila Bobanovu *Crnu legiju* potvrđuje i njemački obavještajni agent "Bijeli Franjo", koji 7. lipnja 1944. godine izvještava kako su, usred velikih gubitaka i slabog vodstva, borci počeli masovno bježati iz formacija te da su oni koji su ostali u postrojbama bili potpuno demoralizirani, a održavali su se tako što su pljačkali okolicu.[10] Stoga, krajem 1943. godine, Bobana s ostacima *Crne legije* povlače iz Hercegovine u Zagreb na popunu. Ivo Rojnica, ustaški dužnosnik na području Dubrovnika, o prebacivanju Bobana i njegove *Crne legije*, govori kako se Bobana "(...) prebacuje s ostacima Crne legije u Podravinu, da u nepoznatim krajevima popuni izgubljeno ljudstvo, jer na području Bosne, gdje je Boban djelovao, nitko živ nije htio u sastav odreda pod njegovim zapovjedništvom."[11]

Uspostava *sigurnosti* i *smirenja* u Podravini i Prigorju

Poglavnik NDH Ante Pavelić, prilikom dodjele vojničkog reda željeznog trolista II. stupnja Rafaelu Bobanu, objavljene u *Vjestniku Ministarstva oružanih snaga* 14. rujna 1944. godine, ističe kako to priznanje dodjeljuje radi "priznanja osobne hrabrosti i vrlo pobudnog vodstva prigodom poduhvata protiv odmetnika u razdoblju od veljače do srpnja 1944. u području Koprivnice – Kalnik – Ivanšćice i na Bilo – Gori, uspjevši neprijatelju zadati teške gubitke te uspostaviti sigurnost i smirenje u tom kraju."[12]

Odmah po padu Koprivnice u koju su ušle jedinice V. ustaškog stajaćeg zdruga, 9. veljače 1944. godine, počela je represija, odnosno djelatnost *smirenja* i uspostava *sigurnosti*. Dan ranije, ustaše su u Velikom Botincu, selu u okolici Koprivnice strijeljale i zaklale 20 ljudi, od kojih je najmlađa žrtva imala 6, a najstarija 76 godina. Na sam dan kada su u Koprivnicu ušle snage NDH, u selima Veliki Poganac i Koprivnička Rijeka strijeljana je i zaklana 31 osoba.[13] Takav tip obračuna s nedužnim stanovništvom sela, za koje se smatralo da su partizanska, nije bio ni prvi ni zadnji na prostoru Podravine i Prigorja. Radikalizacijom ratnog sukoba, takav tip ustaške *pacifikacije* postat će sve češći, a Boban će se u tom smislu, sa svojim "crncima" pokazati kao pravi ekspert.[14] Čak i prije spomenutih zločina [za koje nije sigurno jesu li za njih odgovorne bojne V. ustaškog stajaćeg zdruga ili *Poglavnikovog tjelesnog sdruga* (u nastavku teksta PTS) jer su zajedno djelovale na prostoru oko Koprivnice], Bobana se dovodi u direktnu vezu sa zločinom nad žiteljima Ludbreškog Ivanca koji je na pravoslavni Božić 1944. godine zapaljen, tijekom čega su ubijena dva civila starijih godina. Svjedok Panto Vuković potvrđuje kako je ustašama koje su počinile zločin zapovijedao Rafael Boban. Naravno, radilo se o odmazdi jer je Ludbreški Ivanec smatran partizanskim selom.[15]

Dobar dio građana Koprivnice i okolnih mjesta našao se na udaru represije odmah po vraćanju Koprivnice pod upravu NDH. S obzirom na tempo uhićenja po zauzimanju Koprivnice, zatvori su ubrzo postali premali.[16] Broj zatvorenika nije bio samo posljedica nesmiljene represije jer je Poglavnik u veljači 1944. godine objavio amnestiju za sve građane koji su bili u partizanima ili su s njima surađivali tijekom postojanja "Podravske republike", što je za posljedicu imalo vraćanje određenog broja ljudi iz partizana. Također, na umu treba imati i relativni uspjeh ofenziva koje su provodile snage Wehrmachta i NDH, na području Podravine, Kalnika, Zagorja i Bilogore koje su tom prilikom zarobljavale borce i aktiviste NOP–a.

Uzmemo li u obzir spomenutu dinamiku i revnost Bobana te njemu podčinjenih, po pitanju nasilja nad pretpostavljenim državnim neprijateljima, ne treba čuditi što se represija po ustaškom "oslobođenju" toliko razmahala. Tretmani koje su zarobljeni borci i aktivisti NOP–a, članovi njihovih obitelji te brojni civili koji su se našli *na krivome mjestu u krivo vrijeme*, mogli očekivati u tim zatvorima, razvidni su iz zaključka koji je donio predsjednik koprivničke gradske komisije za utvrđivanje ratnih zločina, Branko Švarc.[17] Mučenje je bila standardna tehnika iznuđivanja informacija iz zatvorenika. Postoji slučaj Petra Šaša, zapovjednika udarne čete partizanske brigade "Matija Gubec", kojega je zajedno s četom, Crna legija opkolila u jednoj klijeti. U borbi je poginulo 23 partizana, a sedmero ih je uhvaćeno prilikom pokušaja proboja obruča. Njih je petero osuđeno na strijeljanje (Šaš je uspio pobjeći), dok ih je dvoje pomilovano. Šaš u svojem svjedočenju tvrdi kako je prilikom ispitivanja mučen, a u cijelu stvar upliće i Bobana kao jednog od mučitelja.[18] Izuzev te epizode, poznat je i slučaj

09 HR–HDA–1549– Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnooslobodilačkog pokreta (ZIG NDH http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=1_5437), kutija 115, II-28, 1335

10 Isti obavještajac optužuje Bobana za suradnju s partizanima, vidi: HR–HDA–1561-Služba državne sigurnosti (SDS), 013.4.3

11 Zvonimir Despot, "Tko je bio Rafael Boban," *Večernji list*, 20. kolovoza 2013, dostupno na http://blog.vecernji.hr/zvonimir-despot/tko-je-bio-rafael-boban-1077

12 Medalju je zapravo primio 5. rujna 1944. godine, vidi: Vjestnik Ministarstva oružanih snaga, Zagreb, god. IV, br. 42, 1841.

13 Franjo Horvatić, "Ustaški zločini i teror u Koprivnici i okolici 1944. i 1945. godine", Podravski zbornik, Koprivnica, 1980, 38–41.

14 Severin, Velika Trnovitica i Velika Mučna sela su koja su nastradala od Crne legije. Vidi: HR-HDA-306-ZKRZ, kutija 355, 25118; HR-HDA-306-ZKRZ, kutija 432, 33924; HR-HDA-306-ZKRZ, kutija 347, 24245-24263

15 HR-HDA-306- Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske (ZKRZ http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=1_4271), kutija 375, 28799.

16 HR-HDA-1561-SDS, 013.0.14; O uvjetima života u prenatrpanom zatvoru u Koprivnici vidi: Zvonimir Despot, "Vrijeme zločina", Zagreb, 2007, 151–152.

17 Despot, "Vrijeme zločina", 151–152.

18 HR-HDA-306-ZKRZ, kutija 154, 1660.

ubojstva profesora u koprivničkoj gimnaziji Ljube Serdara, aktivista NOP-a i bivšeg kotarskog predstojnika Teodora Turka kojemu se zamjerala lakoća kojom je predao arhivu partizanskoj upravi po oslobođenju Koprivnice, a koji je uhićen nedugo nakon ulaska *Crne legije* u grad. Obojica su najvjerojatnije ubijeni 30. lipnja 1944. godine, mjesec dana nakon što je Ratni sud Stožera Ustaške vojnice iz Zagreba zatražio preko MUP–a da se Turk pred taj sud izvede.[19] Žena Ljube Serdara, u svojoj prijavi komisiji ističe kako je Serdar proveo šest tjedana u koprivničkom zatvoru te navodi kako su ga tijekom spomenutog perioda mučili Ignac i Josip Dolenc, koji su za tu aktivnost tražili direktno odobrenje Rafaela Bobana.[20] Za pretpostaviti je da je i likvidaciju koja je uslijedila odobrio Rafael Boban.

Da je uloga tadašnjeg potpukovnika Rafaela Bobana, od njegova dolaska u Podravinu i Prigorje početkom 1944. godine pa sve do kraja rata, koji je dočekao u činu generala V. hrvatske divizije (bila je to divizija oformljena oko V. ustaškog stajaćeg zdruga, odnosno *Crne legije*), bila centralna i ključna, u to danas nema sumnje. Već citirani Despot, nakon nabrajanja raznih nositelja ustaške vlasti u Koprivnici po njezinu vraćanju pod suverenitet NDH, zaključuje kako "(...) je svu vlast, zapravo, u svojim rukama od sada imao Rafael Boban."[21] Bobanov autoritet na području na kojem je djelovao, pokazuje i karakteristika o Ivanu Petrovčiću koji je početkom 1944. godine poslan iz Zagreba u Koprivnicu kako bi preuzeo funkciju upravitelja ispostave župske redarstvene oblasti, ali je tijekom svojeg rada došao u sukob (koji u izvještaju nije pobliže definiran) s Bobanom koji ga je dao zatvoriti na neko vrijeme.[22] Malo se toga događalo na ovome prostoru bez njegova odobrenja i znanja. Ako je netko od njegovih određenih i djelovao autonomno, činio je to unutar vrijednosnog sustava koji je i sam Rafael Boban podržavao i gradio.[23] Onima koji su se usudili suprotstaviti slijedila je smjena, zatvor ili čak ubojstvo.

Tko je pred zid vodio đake

Represija koja je zahvatila stanovništvo Koprivnice bila je sveobuhvatna i nedovoljno precizna. Ustanovljen je Ratni sud V. ustaškog stajaćeg zdruga koji je privodio te ispitivao sumnjivce. Većina tih ispitivanja zapravo su bila mučenja. Možda je najilustrativniji primjer koprivničkih gimnazijalaca Josipa Hercega, Josipa Bednaića, Željka Jaunikara[24], Željka Doleneca, Maile Randić i Ivana Šimdlehera koji su bili uhićeni u noći sa 7. na 8. ožujka 1944. godine. Nakon njih, uhićeno je još mnogo gimnazijalaca koji su se na bilo koji način dovodili u vezu s njima. Jedan od uhićenih, Josip Herceg, koji je preživio Jasenovac i dočekao kraj rata, u svojim sjećanjima ističe kako su u zatvoru bili strahovito mučeni od pripadnika *Crne legije*.[25] To potvrđuje i ponovljeni iskaz Željka Jaunikara pred ispostavom župskog redarstva u Koprivnici, koje je krajem lipnja 1944. godine preuzelo slučaj ratnog suda *Crne legije*, u kojem decidirano tvrdi kako je njegov prethodni iskaz iznuđen pod fizičkom prisilom pripadnika *Crne legije*, koja je nastojala dobiti priznanje za pokušaj osnivanja ćelije SKOJ–a te organiziranje atentata na Rafaela Bobana.[26] Nakon što su navedeni učenici koprivničke gimnazije proveli više od tri mjeseca u koprivničkom zatvoru te bivali izloženi brojnim mučenjima, Željko Jaunikar, Josip Bednaić, Josip Herceg, Maila Randić, Desanka Trbojević te Slava Aržišnik osuđeni su na internaciju u koncentracijskim logorima Jasenovac i Lepoglava.[27] Zbirka izvorne građe Nezavisne države Hrvatske, sačuvana u Hrvatskom državnom arhivu, sadrži dva očajnička pisma oca Željka Jaunikara, ujedno i činovnika u NDH, u kojima moli da se njegovo petnaesto-

Rafael Boban s mještanima i pripadnicima ustaške mladeži u Đurđevcu, 1944. godine (Izvor: Zbirka Matije Vogrinčića; Kralja Tomislava 11, Đurđevac)19. JankovićNaoružani studenti Tehnološkog instituta u Petrogradu sprovode uhićene policajce u civilnoj odjeći tijekom Februarske revolucije 1917. godine(izvor: commons.wikimedia.org)

19 Despot, "Vrijeme zločina", 157–158.
20 HR-HDA-306-ZKRZ, kutija 351, 24552.
21 Despot, "Vrijeme zločina", 147.
22 Svjedok koji donosi karakteristiku o Petrovčiću ističe kako se s obzirom na njegovo iskustvo radi o vrlo poštenom i korektnom činovniku. Možda je to set karakteristika koje su ga i dovele u sukob s Bobanom. Vidi: HR-HDA-1549-ZIG NDH, kutija 86, II-1, 37.; Petrovčić je strijeljan kao ratni zločinac i ustaški dužnosnik po završetku rata.
23 U jednom internom izvještaju Ustaške nadzorne službe (UNS) o Franji Lučiću, koji je bio na funkciji predstojnika političkog

godišnje dijete koje je pokušalo sa svojim vršnjacima osnovati ćeliju SKOJ–a u Koprivnici, pusti iz pakla kaznionice, kasnije logora u Lepoglavi. I dok su se na prvo pismo vlasti očitovale istaknuvši kako bi puštanje Jaunikara prije odslužene kazne značilo da moraju pustiti i njegove kolege, a koji po njima predstavljaju smrtnu opasnost za NDH, te da se iz tih razloga odbija Jaunikarovo puštanje na slobodu, na drugo pismo koje je pristiglo u ožujku 1945. godine nije sačuvana nikakva reakcija. Naime, Željko Jaunikar tada se još uvijek nalazio u Lepoglavi iako je vrijeme kazne na koju je bio osuđen već odavno bilo prošlo. Od osuđenih petnaestogodišnjaka slobodu su dočekali samo Herceg, Randić i Trbojević, a iz Lepoglave nikada nisu izašli Željko Jaunikar, Slava Aržišnik i Josip Bednaić. Zadnje pismo koje je Bednaić poslao iz Lepoglave bilo je uoči Božića 1944. godine i bilo je upućeno njegovoj majci:

> "Draga mama! Zašto ne šalješ pakete? Šalji svaki tjedan, kruha i ostalu hranu. Svakako pošalji za Božić paket. Brini se za mene. Sretan Božić svima, puno pusika mami, vaš Josip."[28]

Bitno je istaknuti kako je nemali broj gimnazijalaca u Podravini i Prigorju bio i strijeljan u odmazdama po nalogu Rafaela Bobana.

Strijeljanja taoca

Boban i njegovi najbliži suradnici sudjelovali su u uhićenju te obrađivanju zatvorenika koji su potom nestajali u kaznenom sustavu NDH. Razina do koje su oni, kao i režim koji su zastupali, bili delegitimirani, predstavlja i činjenica da su se sada morali boriti i protiv gimnazijskih đaka. No, povijesna uloga Rafaela Bobana i njegove *Crne legije* koja je poslana uspostaviti red i sigurnost u Podravini i Prigorju, neće biti upamćena samo po uhićenjima, nehumanim uvjetima zatvaranja, obračunu s adolescentima i mučenjima. Važnu ulogu u nastojanju da se uspostavi red i sigurnost na spomenutom području, imale su egzekucije pojedinaca te njihovih obitelji za koje se dokazalo ili sumnjalo da su povezane s NOP–om. Nakon zauzimanja Koprivnice nije trebalo dugo čekati na prva smaknuća koja su po Bobanovom nalogu započeta 10. veljače 1944. godine. Tada je strijeljana grupa od 10 ljudi. Druga egzekucija se dogodila 21. veljače gdje je strijeljano također 10 ljudi. 16. ožujka strijeljano je 20 ljudi. Zbog suradnje s partizanima, Dragutin Lukić je 26. lipnja obješen na glavnom koprivničkom trgu o uličnu svjetiljku.[29] 30. lipnja strijeljana je velika grupa od 28 ljudi od kojih se dvoje uspjelo spasiti bijegom.[30] 12. kolovoza iz Velike Mučne strijeljano je 8 Srba od strane 37. bojne V. stajaćeg zdruga.[31] Nakon što je i Đurđevac početkom ljeta 1944. prešao u ruke Bobana, 5. srpnja 1944. godine izvršeno je strijeljanje Ignaca Živka, Herberta Kukeca, Josipa Berte i Zlatka Mihalica na đurđevačkom groblju. Oni su, nakon mučenja i maltretiranja u lokalnom zatvoru, strijeljani kao partizanski suradnici, a javnu obavijest o strijeljanju potpisao je Rafael Boban kao "vrhovni sudski glavar". Nakon strijeljanja, pripadnici *Crne legije* opljačkali su urarsku radnju Josipa Berte.[32] U periodu između 19. do 22. srpnja uhićena je 31 osoba za koje se sumnjalo da su na neki način povezani s NOP–om. 25. srpnja desetero ljudi iz te grupe strijeljano je na đurđevačkom groblju.[33] Izuzev ovih javnih egzekucija događale su se i one tajne, kao što je očito iz već spomenutog slučaja profesora Serdara i predstojnika Turka. No, navedene egzekucije zapravo su bile javne te su ustaške vlasti tiskale obavijesti o broju strijeljanih ljudi i razlogu njihova strijeljanja, koji je uglavnom bio napad na nekog od ustaških dužnosnika. Zbirka stampata u Hrvatskom državnom arhivu čuva tri takva oglasa koje je potpisao sâm Rafael Boban kao sudski glavar ili kao zapovjednik V. ustaškog zdruga. Sačuvani oglasi nedvosmisleno potvrđuju osobnu odgovornost Rafaela Bobana za strijeljanja taoca i provođenje odmazdi kao jednog od glavnih mehanizama kojima je Boban nastojao osigurati ustašku vlast u Podravini i Prigorju. U oglasima se gotovo stalno obećavalo da će se u slučaju ponavljanja napada na dužnosnike NDH povećati i broj strijeljanih.

Spomenute egzekucije zapravo su bile odmazde koje nam možda najbolje predstavljaju karakter ustaškog režima i njegovih nositelja jer su ujedno bile i zakonski regulirane od strane NDH. Egzekucije su ozakonjene 2. listopada 1941. godine predviđenim protumjerama koje su uključivale strijeljanje 10 partizana, odnosno članova NOP–a, kao i njegovih simpatizera, za nasilnu smrt jednog dužnosnika NDH ako se nakon deset dana od počinjenja atentata ne pronađe krivac.[34] Rok od deset dana koji se davao za provođenje istrage, smanjio se na tri dana te se na taj način zapravo istragu lišilo sva-

odjela zaštitnog redarstva u Zagrebu, ističe se da je potonji bio prilično nesposoban te se često koristio tehnikama mučenja prilikom istraga. Spominje se kako isti za sebe naglašava da su mu uzori Boban i Luburić. Vidi: HR-HDA-1549-ZIG NDH, II-3, 480.

24 Prezime osobe nije ujednačeno kroz izvore, no autor potpisanog teksta odlučio se za ovu varijantu.

25 Božena Loborec, "Bila jednom jedna mladost", Podravski zbornik, Muzej grada Koprivnice, 1977, 72.

26 HR-HDA-1549-ZIG NDH, kutija 185, IV-3, 826.

27 Božena Loborec, "Josip Bednaić", Podravski zbornik, Muzej grada Koprivnice, 1988, 19; Loborec, "Bila jednom jedna mladost", 74.

28 Loborec, "Josip Bedanić", 21.

29 HR-HDA-907-Zbirka stampata, 23/92

30 HR-HDA-306-ZKRZ, kutija 288, 16484; HR-HDA-907- Zbirka stampata, 59/94

31 HR-HDA-306-ZKRZ, kutija 347, 24245-24263

32 HR-HDA-306-ZKRZ, kutija 260, 14044; Josip Berta je bio odbornik Narodnooslobodilačkog odbora te je prema jednoj prijavi prema župskom redarstvu NDH u Bjelovaru on prijavio jednog lokalnog ustašu kao ratnog zločinca nakon čega je isti po partizanskim vlastima strijeljan, vidi: HR-HDA-1549-ZIG NDH, kutija 196, VI-2, 921.

33 HR-HRD-306-ZKRZ, kutija 296, 17307; HR-HDA-907-Zbirka stampata, 36/11

34 Ustaše su i prije provodili odmazde po uzoru na svoje nacističke sponzore. Ovo je bilo tek retroaktivno ozakonjenje.

ke šanse da se pronađe počinitelj. Zatim je izmjenama te odredbe u 1943. godini ukinuto ovo ograničenje od deset aktivista NOP–a i/ili njegovih simpatizera pa je procjena o primjerenoj količini ljudi za strijeljanje dana Glavnom ravnatelju za javni red i sigurnost (GLAVSIGUR) kao diskrecijsko pravo. Zadnjom izmjenom u 1943. godini, kojom je ukinuta prethodna odredba o izvršenju odmazde najmanje tri dana od počinjenog atentata, ova je odredba dobila sve svoje monstruozne konture. Time je doslovno ozakonjena bezumna i nesmiljena represija prema gotovo cijelom stanovništvu. Sada se moglo isti dan izvršiti odmazdu te se na taj način potvrdilo da istraga, odnosno pokušaj utvrđivanja individualne krivnje, za režim uopće nije bitna. Protumjere odmazde sada su se proširile i na činove sabotaže za koje su kolektivnu krivnju mogle snositi cijele zajednice i cijela mjesta ako se sabotaža dogodila u neposrednoj blizini mjesta. Odmazde su se podigle na veći stupanj jeze jer su sada, osim strijeljanja, omogućavale i vješanje taoca u javnim prostorima te se diskrecijsko pravo na odluku tko će biti strijeljan ili obješen kao taoc te koliko će to ljudi biti, sada prenijelo sa GLAVSIGUR–a na glavnog zapovjednika vojnih jedinica na njegovom području djelovanja.[35] U Koprivnici, a kasnije na području Podravine, Bilogore i Kalnika to je bio Rafael Boban, koji će radi svojih vojnih uspjeha i odmazdi zaraditi titulu viteza NDH.

Iako se zakonski nastojalo taoce nad kojima će se provoditi odmazda svesti na komuniste i njihove simpatizere, to često nije bio slučaj te se u grupama koje su strijeljane nalazio i određeni broj ljudi koji se nisu svrstavali u navedenu grupu. Najbolji primjer je strijeljanje inženjera Josipa Kloca i Ladislava Pupića, činovnika ugljenika u Glogovcu. Oni su uhapšeni samo dva dana prije 30. lipnja te su tog datuma strijeljani zajedno s 28 taoca na ciglani u Koprivnici bez ikakve istrage, obrade ili eventualnog saslušanja. Na saslušanje su bili prozvani tek nekoliko dana nakon što su strijeljani. Ratni sud nije ni znao da su ih nekoliko dana prije likvidirali. Riječima već spomenutog Branka Švarca, predsjednika gradske komisije za utvrđivanje zločina u Koprivnici: "Ne može se općenito utvrditi neki jedinstveni postupak ustaških vlasti ili ratnog suda. U nekim slučajevima vršeno je sudjenje i izricana osuda. No u pretežnom broju slučaja likvidirane su žrtve bez svakog sudjenja, u cilju neke odmazde ili prosto u želji likvidacije nepoćudnih."[36] Početkom kolovoza 1944. godine, Poglavnik je promaknuo Bobana u čin pukovnika što je bio još jedan način na koji ga se htjelo nagraditi za sve učinjeno za spas NDH.

Obrana Koprivnice, listopad 1944.

Ilustrativan primjer je i namjera likvidacije taoca u slučaju oslobođenja Koprivnice. Naime, sredinom listopada 1944. godine, NOP i njegove borbene jedinice ponovo su nastojale osloboditi Koprivnicu iz koje je Boban vladao Podravinom i Prigorjem. Uoči partizanskog napada, cijela Podravina istočno od Koprivnice bila je oslobođena. Za taj prostor, partizanske jedinice vodile su žestoku borbu s *Crnom legijom* i PTS–om. Kada je Bobanu postalo jasno da će uslijediti napad na Koprivnicu, odlučio je braniti mjesto pod svaku cijenu. To je značilo i uhićenje te zatočenje minimalno 80 stanovnika Koprivnice i okolnih mjesta. Boban je dao uhititi ogroman broj civila za koje se sumnjalo da su im članovi obitelji u partizanima. U slučaju da bi partizansko zauzimanje Koprivnice postalo neminovno, oni bi se za odmazdu trebali likvidirati.[37] Koprivnicu partizani tada nisu oslobodili. Borbe su trajale od 13. do 16. listopada kada su partizanske snage, uslijed velikih gubitaka i malih napredaka u borbi za Koprivnicu, odustale od napada te se povukle na početne položaje. Obrana Koprivnice protiv brojnijeg i nadmoćnijeg neprijatelja pretvorila je Bobana u vojnu legendu NDH. Ivan Paprika navodi da je jedan mali, no ilustrativan razlog uspjeha obrane Koprivnice, bio i taj što je Boban osobno, nakon što je saznao da jedini način da održi električnu ogradu pod naponom, kojom su određeni dijelovi grada bili opkoljeni tijekom cijelog napada, bio dovođenje inženjera Schontaga ne bi li mu vodio centralu te držao napon pod kontrolom. Boban je otišao direktno poglavniku Anti Paveliću, zatražio od njega da pusti Schontaga, koji se kao Židov nalazio u Jasenovcu te se s pismenom dozvolom za puštanje Schontaga zaputio direktno u logor ne bi li ga osobno izvukao iz Jasenovca kojim je u to vrijeme rukovodio Vjekoslav Maks Luburić.[38] Zabilježeno je i sjećanje Vlatka Hrubeca koji je kao desetogodišnjak bio najmlađi taoc zatočen u koprivničkoj sinagogi. Uspio je pobjeći iz sinagoge uz pomoć svojeg oca, koji je zajedno s njegovom majkom također uhićen. Na slobodi, s prijateljem Vinkom Zemberom, čija je majka također bila zatočena kao taoc, odluči-

35 HR-HDA-1561-SDS, 013.1.15
36 Citirano u Despot, "Vrijeme zločina", 152.
37 Ivan Paprika, "Listopad 1944. godine – građani i taoci u Koprivnici", Podravski zbornik, Muzej grada Koprivnice, 1986, 20–21.
38 Paprika, "Listopad 1944. godine – građani i taoci u Koprivnici", 21.

li su moliti samoga Bobana da se njihovi roditelji puste iz zatočeništva te su po Bobanovoj zapovijedi oni već iduće jutro pušteni na slobodu, nakon čega su se susreli sa svojom djecom.[39] Ovdje je potrebno istaknuti kako je Mijo Bzik na saslušanju nakon rata istaknuo kako je zajedno s Bobanom spriječio ubojstvo taocâ, planirano tijekom borbi za Koprivnicu.[40] Hirovitost i silovitost očito su bile karakteristike Bobanovih postupanja. Manje je pozitivna strana priče ono što se događalo tijekom te druge bitke za Koprivnicu, a informacije o tim događajima donosi nam Leander Brozović u svojim bilješkama, koje je sastavljao na licu mjesta te po završetku borbi piše: "Kojekuda po gradu bio je veći broj obješenih. Sad ih skidaju sa vješala i zakapaju iza gradskog dvorišta". Brozović svjedoči i doista jezivim scenama: "Jedan ustaša odrezao je glavu poginulog partizana i donio je Bobanu. Taj ga je najurio jer je bilo nezgodno radi građana."[41] Izgleda da su obješeni bili i građani Koprivnice koji su djelovali na strani partizana, kao i ustaše kojima je zapovijedao Boban. Nema sumnje da je Boban vršio likvidacije svojih podređenih jer su se potonji pod žestokim naletima partizana povlačili. O tome svjedoči i agent Ustaške nadzorne službe (UNS), pod kodnim imenom "Judex", navodeći informacije koje je sakupio od pripadnika PTS–a, koji su sudjelovali u obrani Koprivnice, da je Boban likvidirao dvanaest svojih časnika, dočasnika i vojnika tijekom same bitke.[42] Također, nisu samo Bobanovi podređeni bili obješeni o rasvjetne stupove u centru grada. Po samom završetku borbi obješen je Franjo Krivec, kovač iz Velike Mučne zbog sumnje u suradnju s partizanima ili iz čiste odmazde.[43]

General Boban

Reformom oružanih snaga NDH, od ustaških stajaćih zdrugova počinju se osnivati divizije te se od V. stajaćeg zdruga osniva V. hrvatska divizija. Boban, zajedno s drugim ustaškim pukovnicima Moškovom, Herenčićem, Pečnikarom i Rolfom, 22. prosinca 1944. godine, prima čin generala te preuzima zapovjedništvo nad V. hrvatskom divizijom.[44] Stožer V. hrvatske divizije počinje djelovati 1. prosinca 1944. godine. Boban je, osim što je postao zapovjednikom divizije, preuzeo i zapovjedništvo nad posadom Bjelovara. Nikica Barić zaključuje kako "su mu u taktičkom pogledu podređene sve naoružane postrojbe u Bjelovaru."[45]

Dolazak V. hrvatske divizije u Bjelovar plaćen je životima Stjepana Tušeka, Stjepana i Slavka Kadija te Marijana Topljaka. Oni su u Bjelovaru uhićeni kao suradnici i simpatizeri NOP–a. Osuđeni su na internaciju u logorima, ali su te kazne po dolasku Bobana i njegovoj odluci o smjeni dotadašnjeg ravnatelja policije te postavljanja Josipa Frljanića na tu funkciju, promijenjene u smrtne kazne strijeljanjem.[46] Zanimanja spomenutih žrtava ističu do koje je mjere NDH početkom 1945. godine bila delegitimirana na prostoru sjeverozapadne Hrvatske. Sada su kao suradnici NOP–a strijeljani čak i činovnici što je, kroz divljačku i nesmiljenu represiju, bio jedini način da se NDH održi.

Približavanjem kraja rata represija je postajala sve jezovitija. Naime, nakon što je pučka škola u Koprivnici, koja je služila kao skladište municije, eksplodirala 18. veljače 1945. godine te je tom prilikom poginuo jedan časnik, pet dočasnika i 55 vojnika, Boban je dao objesiti 22 ljudi iz Jagnjedovca i Koprivnice diljem parka u centru Koprivnice. Bio je to prizor masovnog vješanja koji taj grad nikada prije ni poslije nije vidio.[47]

O brutalnosti represije svjedoči i jezoviti primjer sudbine Stjepana Grossa, krojača iz Velikog Grđevca, koji se doselio s obitelji početkom 1945. godine u Bjelovar. Lokalni Narodnooslobodilački odbor iz Velikog Grđevca nakon rata, u svojem dopisu nadležnoj komisiji za utvrđivanje ratnih zločina, ističe kako nema informacija da je Gross surađivao s NOP–om niti da mu je poznat razlog njegova odlaska u Bjelovar. Gross je uhićen zajedno sa svojom kćeri i ženom te je 18. ožujka 1945. godine, nakon tri dana mučenja u zatvoru, ubijen na glavnom bjelovarskom trgu. Svjedoci ističu Grossovu onemoćalost, koji zbog posljedica mučenja te iživljavanja nije mogao niti hodati do vješala, već su ga u polusvjesnom stanju vukli po ulici. Grossa su pokušali objesiti o kesten preko puta vijećnice u jutarnjim satima kada su djeca u toj zgradi imala nastavu. Nisu ga uspjeli objesiti zbog pucanja užeta, nakon čega jedan od ustaša Josip Belošević Baja puca Grossu u potiljak. Kasnije su mrtvo Grossovo tijelo ipak objesili o kesten i ostavili ga u centru grada da služi kao opomena građanima.[48]

Jedanaest dana nakon ovog nezamislivog i gnjusnog zločina, Josip Belošević Baja predložen je za srebrnu kolajnu krune kralja Zvonimira s hrastovim grančicama za hrabrost u borbi kraj Križevaca tijekom 1944. godine. Prijedlog za dodjelu odličja potpisao je general

39 Vlatko Hrubec, "Sjećanja najmlađeg taoca", Podravski zbornik, Muzej grada Koprivnice, 1985, 56–58.
40 Despot, "Vrijeme zločina", 168.
41 Paprika, "Listopad 1944. godine – građani i taoci u Koprivnici", 20.
42 HR-HDA-1549-ZIG NDH, kutija 31, I-41, 1037.; Hrvatski narod, god. VI, br. 1223, 30.12.1944., 1.
43 HR-HDA-306-ZKRZ, kutija 347, 24245-24263.
44 *Vjestnik Ministarstva oružanih snaga*, godina IV, br. 58, 28.12.1944., 2752., 2757.
45 Nikica Barić, "Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne države Hrvatske: 1941–1945.", Zagreb, 2003, 370.
46 HR-HDA-306-ZKRZ, kutija 196, 6190.
47 Nije se točno saznalo je li uzrok te eksplozije bila partizanska sabotaža ili nestručno skladištenje eksploziva mladih i neiskusnih vojnika NDH, vidi: Despot, "Vrijeme zločina", 183 – 184; Horvatić, "Ustaški zločini i teror u Koprivnici i okolici 1944. i 1945. godine", 42.
48 HR-HDA-306-ZKRZ, kutija 196, 6190; HR-HDA-306-ZKRZ, kutija 267, 14103.

Rafael Boban.[49] Iz ovog indikativnog slučaja vidimo da je Boban poticao i stvarao sistem represije unutar jedinica kojima je zapovijedao. Mučenje, vješanje i javno smaknuće te kasnije oskvrnuće mrtvog tijela bile su aktivnosti koje je zapovjedništvo u određenim trenucima očekivalo i poticalo. Dodjela odličja Josipu Beloševiću Baji te dodjela raznih drugih odličja Rafaelu Bobanu ilustriraju sistemsku reprodukciju zločinačkog mentaliteta koja se vršila kroz institucije NDH.

Trag u krvi

Kako se rat približavao kraju, jedinice NDH počele su se povlačiti s istoka prema zapadu. Vrlo brzo postalo je izvjesno kako se planovi o pružanju otpora na *Zvonimirovoj liniji*, koja je bila zamišljena kao posljednja crta obrane NDH, pred nastupajućim jugoslavenskim armijama, neće realizirati te da će se pokušati bijeg prema angloameričkim jedinicama u Austriji. Taj put jedinica V. hrvatske divizije pod zapovjedništvom Rafaela Bobana može se pratiti i po izvještajima pljačke stoke te raznih prijevoznih sredstava kao što su kola i zaprege po mjestima kroz koja su bježali.[50] Uz izvještaje i prijave pljačke, povlačenje V. hrvatske divizije može se pratiti i po tragu krvi koje su njezine jedinice ostavljale iza sebe, likvidirajući zarobljene partizane u procesu svojeg bijega. V. hrvatska divizija počela se povlačiti iz Bjelovara prema Križevcima, a prije napuštanja Bjelovara izvršile su, u noći s 1. na 2. svibnja, pokolj nad oko 65 partizana koji su prethodnih mjeseci bili zarobljeni tijekom borbi na Bilogori. Članovi komisije uspjeli su nakon rata ekshumirati 17 tijela te utvrditi identitet 20 žrtava preko legitimacija koje su pronašli na samom mjestu zločina. Zarobljenici su u noći, pod izlikom da kreću za Zagreb, prebačeni iz dvaju bjelovarskih zatvora na Vojnović gdje su u grupama ubijani udarcima tupih predmeta, ubodima noževa i naposljetku vatrenim oružjem.[51] Preostali dio zatvorenika prebačen je vagonom ratnog suda za Križevce gdje je jedan dio zatvorenika nastavio put prema Zagrebu, dok je drugi dio zatvorenika, točnije njih 15, ubijen noževima i vatrenim oružjem u samim Križevcima te su bačeni u rov iza tamošnje ubožnice.[52] Također, još 17 partizana odvedeno je u selo Gregurovac gdje su 5. svibnja 1945. godine, pogubljeni istim metodama, četiri dana prije kraja Drugog svjetskog rata u Europi. Svjedoci su isticali da su od seljaka čuli kako se Boban taj dan nalazio u selu.[53] Zaključak komisije za utvrđivanje ratnih zločina o pokoljima pred sam kraj rata glasi: "ustanovljeno je, da su ljudi Rafaela Bobana, svaki put kad su morali napustiti koji položaj, u zadnjem času počinili razna umorstva… (…)Iz toga se vidi da ova ubistva nisu bile slučajne pojave, nego da je to bilo učinjeno po nalogu, jer se je radilo sistematski."[54]

Vitez i NDH

Dolaskom V. ustaškog stajaćeg zdruga na područje Podravine i Prigorja početkom 1944. godine taj prostor postaje poprište sukoba čiji intenzitet eksponencijalno raste. Takva ratna dinamika sasvim je sigurno jednim dijelom i posljedica standardnih ustaških mehanizama vladavine kojima se Boban služio ne bi li ovo područje zadržao pod kontrolom NDH, a koje je zbog rasta popularnosti NOP-a postajalo sve većim izazovom. Trenuci promišljenosti i popustljivosti bili su rijetki, a kako je sukob odmicao, tako se povećavao intenzitet represije koju su Boban i njegovi podređeni provodili nad dijelom stanovništva, za koji su smatrali da je neprijateljski nastrojen. Bivajući konstantno izloženo nekom tipu represije, stanovništvo se sve češće nalazilo u poziciji da je moralo birati stranu u sukobu koji je sada počeo zahvaćati svako selo i gotovo svaku obitelj. Ratni se sukob počeo pretvarati u totalni okršaj u kojem su ulozi zaraćenih snaga bili apsolutni, a njihovo smanjivanje nije nastupilo ni približavanjem jasnog kraja rata, što se moglo vidjeti na primjeru pokolja koje su u bijegu ostavljale jedinice V. hrvatske divizije pod zapovjedništvom Rafaela Bobana.

Boban je ovim područjem vladao potpuno suvereno upravo zato što je bio jedan od Pavelićevih najpovjerljivijih ljudi. U jednom od izvještaja glavnog zapovjednika jugoistočne Europe, od 21. travnja 1943. godine, Glaise Von Horstenau ističe Bobana kao jednog od najvažnijih ljudi ustaškog režima. On ga svrstava među skupinu utjecajnih vojskovođa te ga u nizu koji prenosi Tomasevich stavlja na prvo mjesto.[55] Sama činjenica da su nakon uhićenja i propasti puča, Lorković i Vokić bili internirani kod Bobana u Koprivnici, govori o poziciji moći koju je Boban uživao unutar NDH.[56] No, fenomen Rafaela Bobana nije eksces u široj povijesti Nezavisne

49 HR-HDA-1549-ZIG NDH, kutija 201, VI-6, 213.
50 HR-HDA-306-ZKRZ, kutija 424, 33030; HR-HDA-306-ZKRZ, kutija 472, 37381
51 HR-HDA-306-ZKRZ, kutija 196, 6190; HR-HDA-306-ZKRZ, kutija 203, 6788a
52 HR-HDA-1561-SDS, 013.4.3
53 HR-HDA-306-ZKRZ. kutija 198, 6351
54 HR-HDA-306-ZKRZ. kutija 203, 6788a
55 Jozo Tomasevich, "Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941 – 1945.", Zagreb, 2010, 390.
56 Vidi: Nada Kisić Kolanović, "Mladen Lorković: ministar urotnik", Zagreb, 1998.

57 Damir Radić, "Glave pune doglavnika," *Novosti*, 31. ožujka 2014, dostupno na http://arhiva.portalnovosti.com/2014/03/glave-pune-doglavnika/

države Hrvatske. Sva uhićenja, mučenja, strijeljanja, pljačkanja i općenita represija kojom se često koristio u svojim tehnikama vladanja nisu bili eksces, nego dio državne politike koja je stvorila okvir u kojem se okrutnost prema neprijatelju i stanovništvu mogla prakticirati bez ikakvih suzdržavanja. U konačnici, sve pohvale, medalje, titule i promaknuća dokaz su kako je takav tip politike predstavljao samu srž NDH.

Dodijeljena titula viteza predstavljala je zahvalu ustaškog režima jednom od svojih najvjernijih i najrevnijih pukovnika u provođenju politike te zločinačke države. Uslijed cijelog niza nasrtaja na kolektivno pamćenje tijekom zadnjih tridesetak godina, ta genocidna politika na temelju koje je Rafael Boban zaradio svoje viteštvo izgubila se iz fokusa. Ostala je samo titula vezana uz njegovo ime i prezime. Titula viteza dolazi u čistoj formi – riječ je o određenom formativnom označitelju koji ima pripadajuću simboličku vrijednost jer u današnjem kolektivnom imaginariju, kada govorimo o vitezovima, uglavnom podrazumijevamo vrijednosti poput časti, žrtve, poniznosti te odanosti. Problem s formativnim označiteljima je taj što oni imaju tendenciju prekrivanja sadržaja. Između ostaloga, oni se predstavljaju kao otporni na povijest i kontekst – kao da je ta kategorija ostala simbolički nepromjenjiva od vremena Nikole Šubića do Rafaela Bobana. Vidjeli smo što je značilo biti vitez u NDH. Titula viteza svojom simboličkom vrijednošću danas prikriva i falsificira biografiju, a onda i ideju te režim u čije ime ta biografija progovara. Ona krivotvori sadržaj pa tako danas možemo svjedočiti pokušajima rekonstruiranja lika i djela Rafaela Bobana kao beskompromisnog borca za hrvatsku državotvornost i slobodu. Bobana se navodi kao legendarnog zapovjednika obrane Koprivnice i sudruga Jure Francetića, još jednog "velikog borca za Hrvatsku". Štoviše, Rafaela Bobana smatra se ideološki relevantnom figurom Domovinskog rata, čija se važnost danas amplificira činjenicom što mu se podiže spomenik u drugom najvećem gradu Republike Hrvatske, ne bi li se na taj način rehabilitirali određeni aspekti NDH. Sve su to metode *pranja* jedne biografije od njegovih zločinačkih elemenata. Slični mehanizmi falsifikacije povijesti primjetni su i kod biografija Mile Budaka i drugih istaknutih pojedinaca ustaškog pokreta.[57] Zadržavanjem isključivo na formi koju sačinjavaju elementi *pozitivnog povjesničarenja* i najveći se zločinci promoviraju kroz apologetske biografije, a preko njih i dijelovi zločinačkih režima bez presedana u povijesti.

Navedeno *brandiranje* i sve učestalija nemogućnost dubljeg zahvaćanja problematike, od isključivo formativne razine, tek su neki od načina na koji nam se formira kolektivno pamćenje, zbog kojih nam određene vrijednosti postaju prihvatljive. O sve učestalijoj relativizaciji fašizma i antifašizma ne svjedoči samo navedeno istraživanje nad srednjoškolcima, već i sasvim ozbiljna politička dezorijentiranost gradonačelnika Splita koji još uvijek dvoji je li Rafael Boban antifašist kao i što antifašizam uopće jest? S obzirom na dugotrajne i institucionalno potpomognute revizionističke pokušaje u svrhu obračuna s nasljeđem socijalizma i antifašizma, koji su na ovim prostorima bili nerazdvojno povezani, pitanje antifašizma postaje sve zamagljenije. Možda smo odgovorom na pitanje je li Rafael Boban bio antifašist napravili mali korak prema jasnijem razumijevanju povijesnog antifašizma i antifašizma danas.

Preneseno sa Slobodni Filozofski (15. ožujka 2016.): http://slobodnifilozofski.com/2016/03/josip-jagic-biti-vitez-u-ndh-elementi.html

JANKOVIĆ, BRANIMIR

Nema revolucije bez kontrarevolucije – komparativna historija revolucija Arna Mayera

U europskom, regionalnom i hrvatskom političkom, intelektualnom i historiografskom polju dominantni narativ o povijesti 20. stoljeća obavezno polazi od koncepta totalitarizma, a zatim gotovo u pravilu i od istovjetnosti dvaju totalitarizama – fašističkog i komunističkog. Osim što je prisutan u svakodnevnoj upotrebi, koncept totalitarizma predstavlja jednu od ključnih karika u lancu prevrednovanja povijesti 20. stoljeća onima koji ga koriste kako bi njime natkrilili i delegitimirali provedene revolucije, antifašističku borbu i različito koncipirane ideje socijalizma, odnosno prakse socijalističke modernizacije. Zbog toga je upravo koncept totalitarizma, te pitanje njegova intelektualnog i političkog impostiranja ili osporavanja, središnje mjesto važnih suvremenih simboličkih borbi.

U Hrvatskoj je prevedeno razmjerno mnogo literature koja je u osnovi afirmirala upotrebu pojmova "totalitarizam" i "dva totalitarizma". Tek nedavno – 2017. i 2018. godine – prevedeni su i autori koji kontekstualiziraju i osporavaju upotrebu ovih pojmova, a problematiku povijesti komunizma, ali i fašizma, ujedno prikazuju bitno drugačije nego što je to uobičajeno. Riječ je o značajnim tekstovima i knjigama historičara Domenica Losurda (*Historijski revizionizam: problemi i mitovi*, Zagreb: Prosvjeta, 2017), Enza Traversa ("Totalitarizam. Povijest i aporije koncepta," Slobodni Filozofski, 2018 http://slobodnifilozofski.com/2018/04/totalitarizam-povijest--aporije-koncepta.html; *Nova lica fašizma*, Zagreb: TIM press, 2018; *Melankolija ljevice*, Zagreb: TIM press, 2018) i Ishaya Lande (*Šegrtov čarobnjak: liberalna tradicija i fašizam*, Zagreb: Disput, 2018).

Želio bih im pridodati još jednog važnog historičara – Arna Mayera, koji kod nas nije prevođen niti je o njemu pisano, a čija je pozicija umnogome sukladna spomenutim autorima. To se ponajprije odnosi na polazište njegova obuhvatnog historijskog preispitivanja Francuske i Ruske revolucije – tezu da se fašizam i komunizam (pa i Hitler i Staljin) nikako ne mogu izjednačavati te kritiku korištenja takvih analogija. Poveznice između Mayerova važnog djela *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions* (Princeton University Press, 2000), engleskog izdanja Losurdove *War and Revolution: Rethinking the Twentieth Century* (Verso, 2015), odnosno njegove knjige *Historijski revizionizam: problemi i mitovi* (Prosvjeta, 2017) moguće je

povući upravo s obzirom na tematiku revolucija i njihovih suvremenih reinterpretacija. Enzo Traverso je, pak, izravno pisao o Mayerovoj knjizi,[01] a kao jednog od važnih tumača nasilja 20. stoljeća uvrstio ga je i u djelo *L'histoire comme champ de bataille. Interpréter les violences du XXe siècle* (Pariz: La Découverte, 2011).

Furije: Nasilje i teror u Francuskoj i Ruskoj revoluciji

Knjiga *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions*, koja je u središtu ovog teksta, svrstava historičara Mayera u krug autora koji se kritički postavljaju prema delegitimiranju revolucija. Kao što je vidljivo iz samog naslova, Mayer se hvata u koštac s onime što je kod revolucija najizazovnije – objašnjavanjem revolucionarnog nasilja i terora. Pretežni je, naime, slučaj da ljevica izbjegava govoriti o revolucionarnom nasilju – stavljajući, primjerice, naglasak na socijalističku modernizaciju. Pritom se osobito desnici, odnosno konzervativcima, ali i liberalima prepušta da, najčešće reduktivno i utilitarno, govore o nasilju i teroru. Mayerova knjiga sugerira upravo suprotno – o nasilju treba govoriti i moguće je to učiniti iz eksplanatorne perspektive, te ponuditi cjelovito tumačenje revolucija, umjesto njihovu delegitimaciju.

Ne čudi stoga što je Mayerova knjiga primljena kao odgovor na revizionističke i konzervativne interpretacije, o čemu svjedoče komentari i recenzije, poput onih Tariqa Alija ("Ovo je prvi ozbiljan pokušaj da se odgovori revizionističkim historičarima, među kojima mnogi inzistiraju na promatranju prošlosti kroz prizmu zahtjeva sadašnjice"),[02] Pierrea Bourdieua ("Značajan novi uvid u komparativnu društvenu dinamiku revolucija i terora, koji donosi iznimno jake argumente protiv uobičajenih stereotipa i obmanjujućih konzervativnih interpretacija")[03] i Enza Traversa ("Najnovije, vrlo ambiciozno djelo Arna J. Mayera narušava prevladavajući konformizam i uvođenjem disonantnog glasa unosi nemir u konzervativni zbor").[04]

Mayer u knjizi ističe da je njegova pozicija umnogome određena političkim, intelektualnim i historiografskim kontekstom 1989. godine te obilježavanjem 200. godišnjice Francuske revolucije (koja je koincidirala s krajem europskih socijalističkih režima), kada su konzervativni i liberalni historičari Francusku revoluciju tumačili kao izvor revolucionarnog nasilja 20. stoljeća i zametak budućih totalitarizama. Najprije su analogijom povezali nasilje i teror Francuske i Ruske revolucije, a zatim sovjetski i nacistički režim kao dvije varijante istog totalitarizma, prepoznavši njegove korijene u jakobinskom teroru. Mayer naglašava da prilikom povlačenja takvih analogija historičari uglavnom nisu navodili ključne razlike i suprotnosti – primjerice, da ne postoji sovjetski ekvivalent nacističkom genocidnom rasizmu – već su pretežno naglašavali strukturne sličnosti. Mayer navodi takve paušalne usporedbe – neosjetljive za prostor i vrijeme tadašnjih zbivanja te vođene sadašnjim političkim prilikama – kao motivaciju za poduzimanje opsežne komparacije nasilja i terora Francuske i Ruske revolucije, dviju revolucija koje leže u temelju svih navedenih prijepora.

Iz perspektive profesionalnog historičara, Mayer će napomenuti da je – unatoč želji za izbjegavanjem crno-bijelog prikaza – nemoguće biti objektivan i vrijednosno neutralan prema kontroverzama revolucionarnog nasilja i terora. Postizanje ravnoteže između objašnjavanja i osuđivanja, razumijevanja i opravdavanja, stoga je trajni izazov. Za sebe ističe da se – usprkos rizicima i suprotno prevladavajućim očekivanjima – upustio u "empatično razumijevanje" revolucionarnih *Furija*, smatrajući to intelektualno izazovnim i odgovornim, te, naravno, zadržavajući stručnu kritičnost. Empatično razumijevanje revolucije također je moguće povezati s jednom od ideja vodilja u Mayerovoj knjizi, rečenicom M. Horkheimera i T. W. Adorna "Poduhvat kojem treba težiti nije konzervacija prošlosti, već spas prošlih nadanja". Navođenjem Furija (nepomirljivih i bijesnih božica osvete) u naslovu knjige, naglašava se da su revolucionarno nasilje i teror – potaknuti strahom, vođeni osvetom i "religijski" odobreni – bili osobito žestoki i nemilosrdni.

Zanimljivo je u današnjem lokalnom kontekstu čitati Mayerovo zapažanje s konca 1990-ih. Prema njemu, Francuska je revolucija već toliko proučavana i objektivizirana, da bi s obzirom na nju trebalo ponovno uspostaviti veću empatičnu blizinu, za razliku od historiografskog proučavanja Ruske revolucije, koje traži veću kritičku distancu, jer se o njoj i dalje neadekvatno stručno polemizira. I zaista, govor o Ruskoj revoluciji kod nas još uvijek teško uspostavlja stručnu kritičku di-

01 Enzo Traverso, recenzija *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions*, Arno J. Mayer, *Historical Materialism* 16, br. 4 (2008): 205–212. doi:10.1163/156920608X357792.
02 Recenzija na koricama Mayerove knjige.
03 Isto.
04 Traverso, recenzija *The Furies*, 205.

stancu, često pribjegavajući demoniziranju i pojednostavljivanju (http://www.matica.hr/vijenac/624/demoniziranje-i-pojednostavnjivanje-27490/), odnosno dekontekstualiziranju i problematičnim analogijama (https://slobodnifilozofski.com/2018/05/odjeci-oktobra.html). S druge strane, i Francuska je revolucija odnedavno – na valu konzervativne kontrarevolucije – u dijelu ovdašnje javnosti ponovno postala prijepornom, ne samo zbog revolucionarnog nasilja i terora nego i sekularizacije te vlastitog transformativnog učinka u cjelini.

Dakle, problem više nisu samo socijalistička (jugoslavenska) ili boljševička (Ruska), nego i građanska (Francuska) revolucija, odnosno revolucija sama po sebi. Isticali su to Enzo Traverso ("Danas slična amnezija pogađa naša društva i naše kulture, u kojima su cijele dionice prošlosti – antifašizam, antikolonijalizam, feminizam, socijalizam i revolucija – čini se potonule, neprikladne, to jest neugodne za vladajuću retoriku 'obveze sjećanja'.", *Melankolija ljevice*, 22), Domenico Losurdo ("Tako nit vodilja ove opsežne revizionističke reinterpretacije suvremenog svijeta postaje još jasnija: radi se o likvidiranju revolucionarne tradicije počevši od 1789. do naših dana.", *Historijski revizionizam*, 12), Boris Buden ("Dakle, kada se suočavamo s historijskim revizionizmom, imamo posla s jednim puno dubljim, širim historijskim razdobljem i ono o čemu je riječ nije samo komunistička, boljševička revolucija, nego općenito ideja revolucije, ideja jednakosti, slobode.", "Ustav je posthistoricistička bajka" http://slobodnifilozofski.com/skripta-tv/ustav-je-posthistoricisticka-bajka) i drugi.

Na to upozorava i Mayer, naglašavajući kako danas vlada konsenzus u kojem se revoluciju negativno vrednuje i drži nepotrebnom, te prema kojemu je zbog ljudskih i materijalnih gubitaka nije moguće moralno i historijski braniti. Hannah Arendt postulirala je to u djelu *O revoluciji* tvrdnjom da se "sloboda bolje sačuvala u zemljama u kojima nije došlo do revolucije".[05] Francuska i Ruska revolucija – koje su istovremeno privlačile i užasavale – ustupile su mjesto slavljenju revolucija za ljudska prava, političke slobode, privatno vlasništvo i slobodnotržišni kapitalizam ("revolucija bez revolucije"). Mayer smatra da takva perspektiva – ukorijenjena u liberalnim i konzervativnim vrijednostima – sprječava kritičko istraživanje revolucije kao složenog historijskog fenomena.

Također, napominje kako treba imati u vidu da su dugoročne posljedice toga što milijuni ljudi i danas žive u siromaštvu jednake ili čak veće od cijene revolucija. To je argumentacija koju je koristio i Slavoj Žižek u predgovoru knjizi Sophie Wahnich *In Defence of the Terror: Liberty or Death in the French Revolution* (Verso, 2012)[06] – problematičnim smatramo vidljivo nasilje i teror Francuske revolucije, ali ne i nevidljivo sistemsko nasilje, upisano u uobičajeno funkcioniranje našeg ekonomskog i političkog sistema, kao i njegove posljedice. K tome, Žižek napominje da određene smrti danas selektivno činimo vidljivijima od drugih, što je važno i za Mayerovu argumentaciju.

Mayerovo tumačenje revolucije

Na osnovu istraživanja Furija Francuske i Ruske revolucije, Mayer u određenoj mjeri rekonfigurira poimanje revolucije. Tvrdi, naime, da nema revolucije bez nasilja i terora, građanskog i međunarodnog rata, ikonoklazma i religijskog konflikta, sukoba grada i sela. Smatra da su revolucionarne Furije primarno potaknute neizbježnim i beziznimnim otporom njima suprotstavljenih snaga i ideja. Ističe da je takva polarizacija posebno žestoka kada revolucija koja je suočena s otporom podrazumijeva

05 Arno J. Mayer, *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions* (Princeton: Princeton University Press, 2000), 3; citirano prema Domenico Losurdo, *Historijski revizionizam: problemi i mitovi* (Zagreb: Prosvjeta, 2017), 22.

06 Tu je poantu Žižek već prethodno razradio, usp. Slavoj Žižek, "SOS nasilje," u *O nasilju* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2008), 14-38. Dostupno na http://slobodnifilozofski.com/2010/06/ljetna-skola-slavoj-zizek-sos-nasilje.html

obećanje i prijetnju radikalnog preustroja postojećeg političkog i društvenog sistema – u smislu posve novog početka, a ne samo puke promjene.

Mayer podsjeća da – unatoč raširenim predodžbama – kolektivno nasilje nije tako rijetko kao revolucija. Uobičajeni oblik kolektivnog nasilja je rat, koji u pravilu presudno radikalizira i revoluciju, kao što je radikalizirao i revolucionalizirao[07] Francusku i Rusku revoluciju. Smatra da nasilje koje prati revoluciju ide do ekstrema (ili se takvim doima) upravo zbog toga što revolucija uključuje i međunarodni te građanski rat. Ističe da u dominantnim analizama i objašnjenjima revolucionarnih Furija vrijedi stara pretpostavka prema kojoj je međunarodni rat manje problematičan od građanskog rata. I dok se revolucija zbog nasilja smatra nedopustivom, to nije slučaj s ratom. Prema Mayeru, pokolji francuskih i ruskih međunarodnih ratova nadmašuju pokolje građanskih ratova koji su pratili Francusku i Rusku revoluciju, ali se prvi glorificiraju i mitologiziraju, dok su drugi predmet gnušanja. Očito je i ovdje na djelu vrijednosna hijerarhizacija nasilja – jedno se drži problematičnim, drugo pak ne.

Mayer dalje napominje da revolucija izvire i hrani se slomom državnog suvereniteta i njegovim raspadom na nekoliko međusobno suprotstavljenih centara moći. Napominje da su se tijekom Francuske i Ruske revolucije ti centri okrenuli nasilju, u pokušaju da vrate ili osiguraju monopol na legitimnu upotrebu sile u svoju korist na nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini. To je, kako navodi, pojačano istovremenim slomom pravosudnog sustava, otvorivši put osvetama, odnosno odmazdama, osobito u zonama gdje je bjesnio građanski rat i teror.

Za Mayerovu koncepciju naročito je bitno naglašavanje da je kontrarevolucija sastavni dio revolucije i da im treba objedinjeno pristupati. Kao što nam je dobro poznato, to uglavnom nije slučaj, a autor upozorava na zanemarivanje kontrarevolucije kao "nužne antiteze revolucije" i u stručnoj literaturi. Podsjeća da se vladajuće klase u Francuskoj i Rusiji nisu namjeravale mirno povući, tim više što su bile ugrožene religijske, kulturne i mentalitetne osnove njihova svijeta. Na djelu je bila, kako ističe, izražena polarizacija političkog polja na temelju podjele ili rascjepa "prijatelj – neprijatelj", pri čemu su se obje strane (revolucionarna i kontrarevolucionarna) žestoko borile za vlastite "svetinje". Stoga kontrarevolucija, kao i revolucija – zbog svoje složenosti – zahtijeva jednako kompleksna i nijansirana objašnjenja.

U otporu revoluciji sudjelovali su, prema Mayeru, konzervativci, reakcionari i kontrarevolucionari. Pritom kontrarevolucija dolazi organizirano i odozgo, dok odozdo dolazi spontana antirevolucija (ponajprije kao otpor seljaštva), no izostalo je njihovo međusobno povezivanje. Revolucionarne vođe sve su otpore pak doživljavali i proglašavali kontrarevolucijom. Međutim, Mayer napominje da kontrarevolucija ipak nije mit ili fantazma (kako to neki ističu) već je barem jednako dugotrajna te usidrena u političkoj tradiciji i kulturi Francuske i Rusije – odnosno Europe – kao i revolucija. Njezino ishodište vidi u idejama koje su se suprotstavljale idejama prosvjetiteljstva. Stoga su prosvjetiteljstvo i protuprosvjetiteljstvo nerazdvojni poput revolucije i kontrarevolucije.

Mayer ističe da ako prosvjetiteljstvo treba u određenoj mjeri kriviti za – kako se govori – teror Francuske i Ruske revolucije, odnosno lijevih totalitarnih režima, onda je i protuprosvjetiteljstvo jednako odgovorno za teror fašizma, a napose nacizma. Mayer će tom prilikom naglasiti da pri istraživanju i osudi nasilja i terora Francuske i Ruske revolucije ne treba gubiti iz vida da ni kontrarevolucija nije bila nevina, te da bez nje ne bi bilo ni Furija. Smatra, naime, da su snage starog poretka 1789. i 1917. bile barem jednako agresivne kao snage novog poretka. Iako je kontrarevolucija u Francuskoj i Rusiji poražena, taj ishod, prema Mayeru, nikako nije bio neizbježan. Stoga zaključuje da protivnike revolucije ne treba ignorirati ili minimalizirati njihovu važnost, niti je, dakako, preuveličavati. Tom kontekstu možemo pridružiti Mayerovo napominjanje da je malim državama – za razliku od Francuske i Rusije – bilo teško održati revoluciju, zbog intervencija velikih sila koje bi ju slomile.

Autorovu koncepciju zatim određuje premisa da je i religijski konflikt značajno revolucionalizirao revolucije. Napominje da su u Francuskoj i Rusiji, kao iznimno ruralnim, seljačkim društvima, crkva i religija bili sveprisutni, uz vrlo jaku vezu sakralnog i političkog, odnosno crkve i države. Hegemonija Ruske pravoslavne crkve i Katoličke crkve u Francuskoj upravo je ono protiv čega su ustali revolucionari, namjeravajući osloboditi seljake i seljanke od neznanja i praznovjerja te, prema Mayerovim riječima, zbog toga prezirući svijet seljaka. Stoga je i religijski konflikt, poput revolucionarnog i antirevolucionarnog, dodatno doprinio brutalnosti seljačkih i građanskih ratova za vrijeme obaju revolucija.

07 Mayer pojmom *revolucionaliziranja revolucije* podrazumijeva nastupanje intenzivnije faze revolucije, primjerice 1793. u Francuskoj i 1918. u Rusiji, kada započinje radikalni prijelom.

Mayer ističe kako nije moglo biti korjenitih političkih i društvenih preobrazbi bez obuhvatne promjene odnosa države i crkve te umanjivanja religijskog utjecaja na društveni i kulturni život. Postupci poput odvajanja crkve od države i oduzimanja crkvenog vlasništva pritom su izazivali znatno protivljenje. Crkve su ekskomunicirale jakobince i boljševike, a konflikt je eskalirao i ujedno postao religijski. Francuska i Ruska revolucija zatim su pokrenule vlastite alternativne kvazireligije, kako ih naziva Mayer.

S obzirom na ideološki aspekt, Mayer smatra da je jakobinska, odnosno boljševička ideologija imala ključnu ulogu, ali da nisu bile rigidne već fluidne i fleksibilne. Dakle, više su usmjeravale odluke i ograničavale izbore aktera/ica revolucije nego što su ih u potpunosti određivale. Tome je bilo tako i zbog izrazito konfuznih domaćih te međunarodnih prilika koje, prema Mayeru, nisu mogle biti kontrolirane i kanalizirane sukladno unaprijed zadanim ideološkim shemama. Zbog toga on smatra da je koncept ideologije previše nejasan, optužujući i mehanički da bi mogao pružiti adekvatno objašnjenje. Iako su revolucionarni akteri/ice svoje djelovanje opravdavali ideologijom – koja im je programski bila iznimno važna – ni u Francuskoj ni u Ruskoj revoluciji, tvrdi Mayer, nema ideološkog determinizma. Revolucionarni akteri/ice bili/e su ponajprije vođeni/e nastalim okolnostima, a ne ideološkim receptima, uz mnogo improviziranja. Mayer će pritom istaknuti i utjecaj autoritarnog nasljeđa carske Rusije, kao i revolucionarnih događanja i građanskog rata na autoritarnu i nepopustljivu političku kulturu boljševika.

Nadalje, Mayer osobito ističe vezu Francuske, odnosno Ruske revolucije i međunarodne politike, budući da je utjecaj revolucija daleko nadilazio zemlje u kojima su nastajale, posebice zbog njihova univerzalnog karaktera. Pristalice revolucije očekivale su njezin širi međunarodni trijumf, upravo ono od čega su strahovali državnici. Kako navodi autor, neprijateljstvo velikih sila i revolucionarnih režima povećavalo je mogućnost izbijanja rata. Obje velike revolucije, ponavlja Mayer, revolucionalizirane su međunarodnim ratom, koji je utjecao i na uvođenje "crvenog terora" 1918. godine. Autor stoga revolucionarni teror 1917–1922. smatra neodvojivim od građanskog rata, vojne intervencije europskih sila i borbe protiv seljačkih pobuna.

Kako objasniti nasilje i teror u revoluciji?

Pitanje nasilja i terora, kako ističe Mayer, od Francuske revolucije do danas dijeli revolucionare i reformiste, kao i historičare – za jedne je teror nužno zlo da bi revolucija preživjela, za druge nepotrebna, barbarska i kontraproduktivna posljedica revolucije. Mayer ističe da je teror upućen na interpretacije koje su predodređene, monokauzalne, demonizirajuće i didaktičke, pri čemu se teško odolijeva iskušenju iščitavanja njegovih početaka u svjetlu kasnijeg (poslije)revolucionarnog razvoja i ishoda, često s iznošenjem opominjućih lekcija za sadašnjost i budućnost. Autor prepoznaje tri središnje interpretativne matrice u objašnjavanju revolucionarnog terora. Prva kao pokretača i pogonsku snagu terora prvenstveno uzima kontingentne okolnosti, druga ideologiju, a treća vodeće revolucionarne aktere. Dakako, razni autori se u konkretnim djelima ne oslanjaju samo na jednu od spomenutih interpretativnih matrica već – u različitom omjeru – kombiniraju određene elemente iz svake od njih. Mayer će u knjizi evidentno dati prednost tumačenjima koja skrupulozno uzimaju u obzir povijesne događaje i okolnosti (poput domaćih i međunarodnih prilika i sukoba, sloma državnog aparata i pravosudnog sustava te mnogih drugih), umjesto interpretacijama koje postavljaju isključivi ili pretežni eksplanatorni naglasak na ideologiju i velike ličnosti. Međutim, nastojat će uvijek imati u vidu sva tri elementa. Pored toga, prilično će ih proširiti, uvodeći i nove elemente koje smatra relevantnima za objašnjavanje revolucionarnog terora – snažne napetosti između grada i sela, profanog i sakralnog, inovacije i tradicije.

Dakle, Mayer smatra da je za dublje objašnjenje terora u revolucionarnim razdobljima bitno uključiti okolnosti građanskog i međunarodnog rata, antirevolucionarnih i kontrarevolucionarnih otpora, kao i sloma državnog i sudskog suvereniteta, koji otvara prostor za erupciju brutalnih činova osvete, odnosno odmazde kako crvenog tako i bijelog terora, u rasponima od terora odozdo do terora odozgo. Prisutno je i nasilje koje obilježava prijelome i nove početke, odnosno utemeljiteljsko nasilje. Pritom se nemilosrdne Furije pojavljuju na obje strane, obilježene panikama i strahovima (osobito konspiracijskim strahovima) te izraženom podjelom prijatelj-neprijatelj, karakterističnom za revolucionarna razdoblja. Kao što je već spomenuto, Mayer napominje

08 Mayer, *The Furies*, 122.

da su revolucionarne Furije ponajprije poticane snažnim domaćim i međunarodnim suprotstavljanjem te otporima revoluciji i svemu što je ona značila. Radikalizaciji suprotstavljenih strana doprinosio je i religijski aspekt – snažna konfrontacija oko sekularizacije, odnosno razdvajanja crkve i države te sukob oko religije, s obzirom da su Francuska i Ruska revolucija, kako navodi autor, razvile vlastitu sekularnu, odnosno političku religiju.

Spomenuto proširivanje eksplanatornog okvira očituje se i u Mayerovom konceptualnom oslanjanju na teorijske uvide niza autora, kako bi njegovo objašnjenje terora u Francuskoj i Ruskoj revoluciji bilo što slojevitije, vidljivom primjerice iz sljedećeg citata: "Međutim, konzultirati Machiavellija na temu okrutnosti, Bodina po pitanju nasilja odozdo, Montesquieua o strahu, Quineta za zavjeru, Merleau-Pontyja o 'teroru povijesti', te Arendt o 'društvenom pitanju', prije svega znači tražiti pomoć u nastojanju da rasprava nadiđe 'nerijetko dobrano istražen i obilježen stari teren' koji je zadržava na temi sile, omjeravanja te interakcija između okolnosti, ideologije i vođe."[08]

S obzirom na nasilje u širem smislu, Mayer će elaborirati da je ono neodvojivo od revolucije i kontrarevolucije, kao što su i one neodvojive jedna od druge. Napominje da nasilje – iako inherentno revoluciji – nije vezano samo uz nju, niti se pojavljuje tako rijetko kao revolucija. Prema Mayeru, gotovo su sva društva i države prilikom osnivanja i konsolidiranja pribjegavale ratovima (također neodvojivima od nasilja), opravdavajući ih, romantizirajući i slaveći u svojim utemeljiteljskim mitovima. Ističe da se nasilje, koje je sveprisutno kroz povijest, ne smanjuje ili nestaje ni danas, već samo mijenja svoje lice. Naravno, Mayer upozorava i na kulturu nasilja u demokratskim državama te tvrdi da nasilje ne obuhvaća samo fizičko nasilje. Kao što je poznato, i kao što navodi Mayer, politička, pravna i kulturna konstrukcija nasilja naročito se očituje u razlikovanju između legitimne sile (koju prisvaja država) i nelegitimnog nasilja.

Jasno je da Mayer – slično drugim autorima – zauzima poziciju koja kritizira javnu politiku nasilja. Onu politiku koja jedno nasilje drži problematičnim, a drugo ne; koja nasilje vidi samo u revolucijama, a ne u antirevolucijama i kontrarevolucijama; te koja ne vidi ni ratno niti sistemsko, ekonomsko ili simboličko nasilje. Mayer u knjizi navodi više primjera, ne samo antirevolucionarnog i kontrarevolucionarnog nasilja, nego i milijunskih žrtava Napoleonovih ratova (koje se danas većinom ne drži suviše problematičnima nego ih se čak i glorificira). Međutim, ozbiljno dovođenje revolucionarnog nasilja u pitanje moguće je razumjeti i kao kritiku revolucije koja ne dolazi samo od njezinih ideoloških protivnika nego i od onih koji su smatrali da će revolucije donijeti oslobođenje i biti potpuno drugačije od onoga što im je prethodilo, uključujući i državno nasilje. No, Mayerovi argumenti o politici nasilja koja razlikuje problematično i neproblematično nasilje stoje čak i neovisno o kritici revolucije kao "iznevjerenog obećanja".

Mayerova metodologija proučavanja revolucija

U prvom, konceptualnom dijelu knjige o revolucionarnim Furijama, Mayer se teorijski bavi navedenim problemima revolucije, kontrarevolucije, nasilja, terora, osvete/odmazde i religije kao uporišnim točkama historiografskog objašnjenja nasilja i terora u Francuskoj i Ruskoj revoluciji. U drugom dijelu knjige iscrpno razrađuje spomenuti konceptualni okvir na historijskoj analizi Francuske i Ruske revolucije (zasebno i u međusobnoj komparaciji) kroz problemske cjeline nasilja i terora, sukoba sela i grada, odnosno seljačkih ratova, religijskog konflikta, eksternalizacije Francuske revolucije te internalizacije Ruske revolucije.

Iako se Mayer u objašnjavanju revolucionarnog nasilja i terora suprotstavlja tumačenjima koja ih svode na slijepu ideologiju i demonske vođe – uz pretpostavku da postoji samo revolucionarno nasilje i da je ono jedinstveno u povijesti – te potpunom delegitimiziranju revolucije i izjednačavanju dvaju totalitarizama, njegova knjiga nije pisana naglašeno polemički. U njoj se ipak više implicitno polemizira s dominantnim interpretacijama, pa je veći naglasak stavljen na formuliranje novih uvida koji bi za neizbježnu posljedicu imali preispitivanje onoga što se tada i danas smatra gotovo neprijepornim.

Osim toga, radi se o opsežnoj knjizi od gotovo 700 stranica, dugo pripremanoj i pisanoj godinama, što je karakteristično za Mayera, ali ne i za današnju znanstvenu praksu. Temeljena je na pažljivom iščitavanju brojne literature, ne samo iz područja historiografije nego i političke te društvene teorije, sa složenom konceptualiza-

cijom, detaljnom analizom i, prije svega, s ciljem pružanja novih, heterodoksnih perspektiva. Mayer smatra da historičar treba postavljati pitanje "Zašto?" i ne nuditi pojednostavljene nego kompleksne odgovore, kakva su, uostalom, i povijesna zbivanja. Usprkos oslanjanju na teorijsku konceptualizaciju, autor u analizi inzistira na pažljivom trasiranju historijske kronologije, odnosno dijakronije, kako bi se izbjegla dekontekstualizacija i ahistoričnost. Upravo se u sprječavanju da revolucije ostanu izolirane od konkretnog povijesnog vremena sastoji važan doprinos historiografije u raspravama o revolucijama.

Pritom se ne radi samo o tome da Mayer uvijek iznova referira na kompleksni povijesni kontekst Francuske i Ruske revolucije, primjerice, na to da su boljševici došli na vlast u trenutku ruskog vojnog poraza u krvavom Prvom svjetskom ratu, ekonomskog kolapsa, velike gladi i sloma državnog suvereniteta te usred drugih ekstremnih okolnosti koje su odredile njihovu vladavinu. Riječ je i o upućivanju na kontinuitete poput boljševičke autoritarnosti kao posljedice autoritarnih kontinuiteta s režimom carske Rusije (primjerice između carskog i revolucionarnog policijskog aparata ili između sibirskog sistema egzila u carskoj Rusiji i koncentracijskih i radnih logora u revolucionarnoj Rusiji). Mayer ističe da, s obzirom na ekstremnu situaciju, a napose rusku povijesnu i političku tradiciju, tadašnji izbor nije bio između demokracije i despotizma nego između različitih oblika autoritarne vlasti. Osim pažljive kontekstualizacije koja uključuje povezivanje bitnih sinkronijskih okolnosti te sinkronijskih i dijakronijskih konteksta, Mayer se osobito odlikuje upozoravanjem na one epizode iz prošlosti koje su dobile važnu ulogu tijekom dviju revolucija. Primjerice, važnost specifičnih povijesnih nasljeđa i sjećanja – kao što su veliki religijski masakri u Francuskoj i sibirski sistem egzila u Rusiji – koji su postali relevantni u Francuskoj, odnosno Ruskoj revoluciji. Dio toga je i spomenuto naglašavanje da nasilje i teror imaju dugu povijest i nisu samo pitanje revolucije. S tim u vezi, Mayer navodi da su boljševici opravdavali crveni teror i smatrali ga jednim od razloga pobjede u građanskom ratu, ali nisu uzimali u obzir da bi u konačnici mogao postati, kako navodi, politički korozivan i kontraproduktivan. Istovremeno, Bijeli uopće nisu spominjali niti promišljali teror koji je bio rezultat njihova vlastitog antirevolucionarnog i kontrarevolucionarnog djelovanja.

Pored izbalansiranog omjera teorijske konceptualizacije i povijesne kontekstualizacije, osobito se ističe Mayerovo inzistiranje na komparativnosti kao ključu za pružanje kompleksnih objašnjenja. Tek mu komparativna studija nasilja i terora u Francuskoj i Ruskoj revoluciji omogućuje da na temelju tih dviju ključnih modernih i suvremenih revolucija ustvrdi kako nema revolucije bez nasilja i terora, građanskog i međunarodnog rata, ikonoklazma i religijskog konflikta, sukoba grada i sela. Tek komparativnost omogućuje generalizacije poput središnje Mayerove napomene – Furije su nastajale zbog otpora revolucijama i ne bi ih bilo bez kontrarevolucije.

Mayerovo mjesto u suvremenim debatama

Svojom knjigom o revolucionarnim Furijama Mayer otvara važne perspektive i nudi uvjerljive argumente za postojeće rasprave o revoluciji, nasilju i teroru, napose u opreci spram konzervativnih i liberalnih tumačenja koje danas dominiraju javnim diskursima. To se osobito odnosi na pojednostavljene interpretacije koje revolucionarno nasilje i teror vide samo kao rezultat demonskih ličnosti i zaslijepljenosti ideologijom. Kao što pokazuje Mayer, pitanje revolucionarnog nasilja i terora mnogo je kompleksnije i o tome nije moguće relevantno govoriti bez uzimanja u obzir konteksta i čitavog niza okolnosti. Među njima svakako treba istaknuti i otpor revoluciji, odnosno kontrarevoluciju, koju treba vratiti u javni i stručni govor o revolucijama. Kao što poentira Mayer, ne uzimati u obzir snage opozicije, koje su često bile u ofenzivi, isto je kao govoriti o bitki bez spominjanja neprijateljske vojske. Iz toga proizlazi da ona strana koja u raspravama o revolucionarnom nasilju i teroru ne smjera delegitimiranju revolucija ne treba biti u defanzivi.

Mayerove tvrdnje i argumenti bitni su i za relevantno sudjelovanje u simboličkoj borbi oko koncepta totalitarizma i njegove suvremene upotrebe. Osim što ne koristi koncept totalitarizma kako bi objasnio Francusku i Rusku revoluciju te njihove ishode, Mayer kritizira njegovu upotrebu u svrhu delegitimiranja revolucija. Mayer k tome kritički preispituje dominantno tumačenje pakta Hitler-Staljin iz 1939. godine koje je – u spomenutom eksplanatornom okviru totalitarizma te istovjetnosti nacističkog i sovjetskog režima – korišteno kao

temelj za Europski dan sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima, koji se obilježava na dan sklapanja njemačko-sovjetskog pakta.

Međutim, onkraj konteksta globalnih prijepora o revolucijama i totalitarizmima – koji ne prestaju ni dvadeset godina od objavljivanja Mayerove knjige – nju je u lokalnom kontekstu moguće čitati barem iz još jedne važne perspektive. Naime, Mayerov složeni konceptualni okvir, pažljivo praćenje kronologije, iznošenje bitnih okolnosti i konteksta te pružanje kompleksnih objašnjenja revolucionarnog nasilja, poticajan su model za hvatanje ukoštac s kontroverzama jugoslavenske revolucije, a osobito poslijeratnog nasilja – koje u hrvatskoj i jugoslavenskoj povijesti simbolizira Bleiburg – kako bi se stručno i javno afirmiralo drugačije poglede na interpretacije koje trenutno dominiraju.

Preneseno sa Slobodni Filozofski (22. prosinca 2018.): http://slobodnifilozofski.com/2018/12/nema-revolucije-bez-kontrarevolucije.html

KIRN, GAL

Spomenik nacionalističkoj pomirbi

U ovom ću se tekstu kritički osvrnuti na diskurs "narodne pomirbe" (*narodna sprava*) i njegove materijalne učinke u slovenskom kontekstu. Ukratko, narodna pomirba ima za cilj pronalaženje zajedničkih točaka između nekada sukobljenih strana – lokalnih fašističkih kolaboracionista domobrana (*domobranci*) i partizana. Radi se o moralizatorskom pozivu na razračunavanje s nepravdama prošlosti, kako bi se pojedinci-građani konačno mogli pomiriti u "zrelom i zdravom" narodu Slovenaca. Ova je hipoteza vodeću zagovornicu pronašla u nekoć disidentskoj intelektualki, moralnoj filozofkinji Spomenki Hribar[01]. Njezin esej *Krivda in Greh* (*Krivnja i grijeh*) objavljen je u dvije različite prigode, 1986. i 1987. godine, a postao je instant-klasik kada se njegova skraćena verzija pojavila u poznatom broju *Nove Revije*. Ovo je glasilo postalo najistaknutiji liberalno-konzervativni intelektualni časopis, a u 57. izdanju 1987. godine objavljene su temeljne zasade nacionalnog programa slovenske neovisnosti. Časopis se pozicionirao otvoreno antijugoslavenski i antikomunistički, a pored toga što je prihvatio hajdegerijansku filozofsku struju, označavao je "nacionalizaciju" demokratskog civilnog društva u okviru socijalizma[02]. Suprotno liberalnoj retrospektivnoj zabludi prema kojoj je pokretač rata "seoski" mentalitet i izmanipulirano ruralno stanovništvo te radnici, nacionalizam se upravo u intelektualnim krugovima uspio u većoj mjeri "materijalizirati".

Hribarina narodna pomirba i zastupljenost potonje u novoj politici pamćenja odigrali su ključnu ulogu u kontekstu Slovenije. U seminalnom tekstu "Avantgardno sovraštvo in sprava" ("Avangardna mržnja i pomirba") Hribar gradi humanistički kršćanski most između nacionalističkih, liberalnih i kršćanskih percepcija naroda i njegovih građana te sugerira na koji način prevladati prošle grijehe, krivnju i nepravde u svrhu narodnog ozdravljenja[03]. Provedeno je nekoliko solidnih historijskih i teorijskih radova koji upućuju na analitičke slabosti Hribarina moralnog diskursa. Najuspjelije je to nedavno analizirala Irena Šumi (2015), razmatrajući modalitet i funkciju narodne pomirbe za konstituiranje slovenske nacionalne države te naznačavajući njezine slijepe pjege, poput antisemitizma i drugih negativnih učinaka.

Osvrnuo bih se na dva glavna problema koji se pojavljuju u Hribarinom promišljanju: prvo, kako tvrdi Ire-

01 Njezino ponovno otkrivanje poslijeratnih ubijanja kroz radove kršćanskog socijalista Edvarda Kocbeka 1983. je cenzurirano te je moralo proći nekoliko godina da bude objavljeno. Edvard Kocbek je bio značajni predstavnik kršćanskog socijalizma, partizan i prvi ministar kulture u revolucionarnoj vladi AVNOJ-a, utemeljenoj 1943. godine u Jajcu. Nakon rata je napisao niz tekstova u kojima je promišljao o opravdanom i neopravdanom revolucionarnom nasilju tijekom i nakon rata. Iduća je dva desetljeća bio izoliran zbog pokušaja razotkrivanja tabua poslijeratnih ubijanja. Spomenka Hribar uredila je zbornik o Kocbeku i napisala tekst za publikaciju.

02 Za detaljni prikaz političkog sastava civilnog društva i njegovih transformacija u Sloveniji vidi: Kirn, 2018.

03 Njezin je tekst objavljen u različitim brojevima *Katedre* (1986), a određeni kratki dijelovi pojavljuju se i u seminalnom članku u *Novoj Reviji* (1987), na koji ovdje referiram.

na Šumi, Hribarin poziv na pomirenje "moralno je nedorečen", jer je "razdijelio počinitelje i žrtve na recipročan način, što bi iziskivalo uzajamnu ispriku i za cilj imalo pomirenje lišeno bezuvjetnog prepoznavanja krivnje" (2015: 73). Kao drugo, Hribar dekontekstualizira Drugi svjetski rat i šuti o nacizmu (i borbi protiv istog) te antisemitizmu koji su bili prisutni u antikomunističkim aspektima slovenskih domobrana, konzervativnih političkih snaga i Katoličke crkve. Antisemitizam ostaje isključen iz Hribarinog kršćansko-humanističkog zagovora pomirbe koja bi trebala zaliječiti rane slovenskog naroda. Dodao bih da su ovo prešućivanje i moralna relativizacija omogućeni Hribarinim razlikovanjem između pojedinca kao ljudskog bića i ideologije:

> "Pomirbu treba shvatiti kao sporazum o našoj povijesti. Ona bi nam omogućila da i revolucionare i kontrarevolucionare u konačnici promatramo kao nesretne 'sinove iste majke', odnosno da ih prije svega poimamo i prepoznajemo kao ljude (određene epohe). To ne znači da prihvaćamo ideologiju! Pogreške su ljudske, i ne treba ih prihvaćati, niti ponavljati. No neprihvaćanje neke ideologije ne znači izopćavanje njezinih glasnika; trebamo praviti razliku između čovjeka I ideologije." (1987: 102)

Elementarna naivnost takve premise, odnosno pretvaranje da je moguće odvojiti pojedinca-građanina od ideologije (izuzev u nekoj vrsti liberalnog moralnog laboratorija), simptomatično je za ideološku operaciju koja je na djelu u Hribarinom tekstu. Ona prvenstveno shvaća pomirbu kao moralni proces koji treba graditi polako, jer se "tiče srca" (ibid.) i koji je žestoko suprotstavljen "avangardnoj mržnji" (boljševizmu). Pomirba je potraga za "tlom na kojem rastu ljubav i pamćenje" (ibid., 101) i do nje može doći samo "između nas kao ljudskih bića" (ibid., 100). Najvažnije od svega – a to je i mjesto na kojem ideološki zagovor ovog poziva postaje očigledan – do pomirbe treba doći između nas kao ljudskih bića, ali, *nota bene*, unutar nacionalnog konteksta, to jest, unutar "slovenskog naroda". Ona nema veze s europskom ili jugoslavenskom poviješću. Operaciju odvajanja pojedinaca od njihovih ideoloških obilježja kako bi se dostigla duboka "ljudska priroda" na nacionalnom "tlu" kritizira historičar Lev Centrih:

> "(Narodna pomirba) protumačena je kao poziv na uzajamno priznavanje i poštivanje svih strana uključenih u sukob, temeljem toga što sve pripadaju istoj domovini, istome Narodu, iako možda različito poimaju svoju privrženost te su obilježeni pogreškama i zločinima. Narod i domovina percipirani su kao unaprijed određene kvalitete svakog pojedinca, to jest, kao u osnovi odvojeni od nečije povezanosti s političkim, proizvodnim ili ideološkim praksama" (2008: 70-71)

Tome bih dodao i da je Hribarina definicija ideologije redukcionistička. Prije svega, "ideologija" nije nešto što lebdi u svijetu ideja i potom biva usađeno izvana, u ovom slučaju od strane Partije, Tita i avangardnog boljševizma. Nadalje, Hribar ideologiju tumači kao manipulativnu silu zasnovanu na mržnji, koja u suštini odriče ljudskim bićima sposobnost samostalnog razmišljanja[04]. Nasuprot ovakvom predteorijskom shvaćanju, širi teorijski okvir ideologiju tumači kao nešto što djeluje kroz našu svakodnevicu i institucije te ih prožima. Prema Louisu Althusseru, ideologija ima "materijalnu opstojnost" (1971) i djeluje na "sjecištu kolektivnog i individualnog" (usp. Močnik, 1999), gdje je potrebno provesti rigoroznu analizu na razini uvjerenja i postupaka.

Nema sumnje da je Spomenki Hribar nemoguće pripisati konzervativnu rehabilitaciju fašizma jer je ukazivala na potrebu osude fašističke *ideologije* i pogrešaka, odnosno zločina počinjenih u njezino ime. Međutim, Hribarina je intervencija očekivano postala sve prominentnija tijekom kasnog socijalizma (u vrijeme sve popularnijih reaktualizacija pitanja poslijeratnih ubijanja, rasta antikomunizma i, u konačnici, rušenja Jugoslavije), kao što je i njezino fokusiranje na boljševizam i "avangardnu mržnju" bilo politički motivirano te instrumentalizirano za nove nacionalističke pokrete i države[05].

Hribarin poduhvat postaje problematičniji u trenutku kada ustvrdi da cilj narodne pomirbe iziskuje pobjedu nad glavnim neprijateljem – avangardnom mržnjom koja razdvaja proletersko od narodnog. Ova se avangardna mržnja navodno perpetuira te će nas spriječiti da se kao ljudi pomirimo na "slovenskom tlu". Uzmemo li ozbiljno u obzir Hribarinu kritiku logike "avangarde" koja inzistira na nepogrešivosti Partije, moramo vrlo oprezno pristupiti značajnom ideološkom izmje-

04 Teorija ideologije je složena tema s dugom poviješću sukoba. Napomenuo bih da je, istovremeno s hajdegerijanskom školom, slovenski teorijski kontekst 1980-ih bio obilježen nekim od najproduktivnijih čitanja Marxa i Freuda kroz susret teorijskih pravaca psihoanalize i strukturalizma. Mladen Dolar napisao je značajnu disertaciju koja je kritički adresirala nedostatke Frankfurtske škole u pristupu fašizmu. Budući da je djelo Slavoja Žižeka međunarodno priznato i nije ga nužno detaljno predstavljati, čitatelje upućujem na teoretičara Rastka Močnika, autora brojnih tekstova u kojima kritizira slovenski nacionalizam i oživljavanje (neo)fašizma u postjugoslavenskom kontekstu (1995).

05 Zbog toga se i same poginule nacionalizira, pa umjesto o domobranima govorimo o Slovencima, i slično – političke kategorije zamjenjuju identitetske, odnosno etničke kategorije.

štanju u njezinu tekstu. Ako u kontekstu kasnog socijalizma još uvijek caruje avangardna mržnja, kako je moguće da kod nje izostaje ozbiljan prikaz principa mržnje koji je započeo Drugi svjetski rat? Hribar ne napominje da su principi etničke mržnje i "nacionalnog tla" zapravo započeli Drugi svjetski rat. Ona ne spominje povijest Europe ili Jugoslavije i ne pojašnjava da su lokalni kolaboracionisti preuzeli fašističko načelo etničke i rasne mržnje te bili na njihovoj strani sve do samog kraja rata. Fašistički kolaboracionisti bili su vitalni dio vojno-političkog aparata koji je terorizirao i provodio pogubljenja svih političkih protivnika (antikomunizam) i etničkih manjina (antisemitizam) koje se nisu uklapale u novi poredak. Ta mržnja prema Drugom, prema svima onima za koje se sumnjalo da izgledaju, djeluju ili misle drukčije od fašista i kolaboracionista, bila je *temeljna politička granica* koju partizani i antifašisti nisu bili spremni prijeći. Ona je zrcalila ključni raskol u narodu te ukazivala zašto se narod u cjelini nije mogao boriti protiv okupacije.

Ukratko, u kontekstu Drugog svjetskog rata možemo govoriti o dvama međusobno isključivim i nepomirljivim načelima: s jedne strane stoji fašistički princip etničke, odnosno rasne mržnje pod kolaboracionističkim režimom, a s druge partizansko uključivanje svih koji su se borili protiv fašizma, gradili multinacionalnu solidarnost, te stvarali drugačiji, federativni i multinacionalni politički entitet. U političkom smislu to se prevodi u izbor između fašističke okupacije i narodnog oslobođenja[06]. Izopačenost moralnog univerzuma narodne pomirbe sastoji se u tome što našim prihvaćanjem njezine logike već do određenog stupnja provodimo moralnu relativizaciju i povijesnu apstrakciju Drugog svjetskog rata. Poziv na narodnu pomirbu mogli bismo velikodušnije interpretirati te se zapitati naginje li trećoj opciji, onkraj dvije uzajamno isključive alternative. No što bi to zapravo podrazumijevalo? Bi li to u kontekstu Drugog svjetskog rata značilo da je građane trebalo pozvati da se ne bore ni na strani nacista, niti na strani partizana, već da umjesto toga budu moralni autoriteti, koji ili čekaju ishod sukoba kao lijepe duše, ili moralno osuđuju obje strane nakon bitke? Na kakvim bismo moralnim i ideološkim temeljima trebali retroaktivno prisiliti građane da oplakuju sve poginule u Drugom svjetskom ratu, neovisno o tome jesu li bili fašistički kolaboracionisti ili antifašisti?

Spomenik žrtvama svih ratova, Ljubljana, 22. kolovoza 2018. (foto: GK)

Bez obzira na to slažemo li se ili ne s relativizirajućim moralnim univerzumom koji predstavlja Spomenka Hribar, njezinom tekstu moramo priznati određenu vizionarsku i interpelativnu snagu. "Spomenik narodnoj pomirbi" zagovarala je još sredinom 1980-ih, i umnogome definirala koordinate dominantne politike sjećanja u slovenskom kontekstu:

> "Obelisk bi trebao stajati u srcu Ljubljane i vrištati u nebo o tragediji malog naroda, koji je, boreći se za vlastito postojanje, spletom neshvatljive ljudske sudbine ujedno postao vlastiti krvnik i kažnjavatelj. Na ovom obelisku treba jednostavno napisati "Pali za domovinu". *Svi* su oni zaista dali život za svoju domovinu. Svatko za svoju voljenu i sanjanu domovinu... Svi koji još živimo potomci smo ove čežnje i patnje. Ako kao narod nismo u stanju razumjeti svu tu patnju kao vlastitu, nećemo uspjeti završiti građanski rat koji nas je desetkovao. Ako ne uspijevamo vidjeti ljudsko biće u zločincu, i ako ne osjećamo sažaljenje prema samom zločincu na humani način, onda žalac rata nije pobijeđen, i neće doći do katarze" (1986: 8)

Navedeno se može čitati kao moralnu interpelaciju današnjih i budućih potomaka slovenskog naroda, koji bi

06 Postoji veliki broj dobrih analiza partizanske borbe i njenih političkih načela: Pupovac (2006), Buden (2003), Kirn (u pripremi), Centrih (2013) i mnoge druge.

07 Ova se situacija razlikuje od Južnoafričke Republike poslije apartheida, čijem je društvu bilo potrebno pronaći načine zajedničkog života, ali uz jasnu osudu i kritičku svijest o rasističkom sustavu apartheida.
08 Vidi Spreizer i Šumi (2011).
09 Dokumentacija je dostupna online na https://www.zaps.si/index.php?m_id=natecaji_izvedeni&nat_id=119&elab_id=634#nagr.
10 Vidi: https://www.zaps.si/index.php?m_id=natecaji_izvedeni&nat_id=119&elab_id=634#nagr

morali prepoznati i partizane i domobrane kao pripadnike iste "domovine", te osjećati sažaljenje i oprostiti jedni drugima, čak i zločincima, kako bi mogli živjeti slobodno i u jedinstvu[07]. Ako ova moralna propovijed pretendira na to da nema veze s ideologijom, onda bi se u njezinom konačnom pozivu na komemoriranje, subjekti istog trebali prepoznati kao pripadnici slovenskog naroda. Viktimiziranje čitavog naroda, pozivanje na "nacionalno tlo" i isključivanje manjina te marginalnih skupina bili su ključni aspekti nacionalističke ideologije[08] i mogli bismo tvrditi da je, nakon osude fašizma i komunizma, novi oblik totalitarizma dosegnuo vrhunac: totalitarizam nacije. Hribarina molitva za obeliskom uslišana je tri desetljeća kasnije, što je korespondiralo s raspravom u Europskom parlamentu koja je pozivala na odavanje počasti žrtvama totalitarnih zločina. Slovenski parlament usvojio je 2009. godine Zakon o vojnim grobljima, koji je, između ostalog, nalagao da se u Ljubljani podigne *spomenik žrtvama svih ratova*. Zadatak je 2013. godine povjeren Ministarstvu rada, obitelji, socijalnih poslova i jednakih mogućnosti, koje je raspisalo javni natječaj.

Ovaj se javni poziv može promatrati kao utjelovljenje duha narodne pomirbe koja će utažiti patnje slovenskog naroda u 20. stoljeću. Prema Hribarinom zahtjevu, spomenik je postavljen u samom središtu glavnog grada Slovenije. Točnije, podignut je samo stotinjak metara od parlamenta, uz veliki park Zvezda. Nadjenut mu je generički, sveobuhvatni naziv "Spomenik žrtvama svih ratova", a predsjednik Slovenije Borut Pahor na njegovu je otvaranju napomenuo da komemorira "žrtve Prvog svjetskog rata, borce za sjevernu [slovensku] granicu i koruške borce, borce i borkinje pobunjeničke TIGR skupine [prve antifašističke grupe u Italiji], pale partizanske borce i borkinje iz Narodnooslobodilačke borbe, žrtve revolucionarnog i kontrarevolucionarnog nasilja [u Drugom svjetskom ratu], žrtve ekstralegalnih pogubljenja i nepravednih presuda [domobrane] te žrtve rata za obranu slovenske nezavisnosti 1991". Ovo je popis svih vojnih sukoba sa stradalnicima i borcima koji su u njima tijekom 20. stoljeća poginuli za "slovensku stvar", dakle, popis koji ocrtava granice slovenskog tla. Očigledno, dugi popis boraca i stradalnika svjesno izbjegava usredotočiti se na sukob i građanski rat unutar Drugog svjetskog rata.

Međutim, više od polovice komemoriranih stradalnika i boraca palo je u vrijeme Drugog svjetskog rata. Nadalje, poziv na obilježavanje svih stradalnika i boraca, bez obzira na njihovu političku i ideološku pripadnost, govori upravo o dominantnom kriteriju i referentu spomenika: narodnoj pomirbi.

Povjerenstvo Ministarstva prvim je mjestom nagradilo skupinu arhitekata: Roka Žnidaršiča, Mojcu Gabrič, Samoa Mlakara, Žigu Ravnikara, Dina Mujića i Martina Kruha. Povjerenstvo je zaključilo da se posebna snaga simboličke forme spomenika očituje u "njegovoj iznimno neutralnoj formi, lišenoj nepotrebne patetike... kao i bilo kakve monumentalnosti koja bi bila neprikladna za takvo mjesto i vrijeme".[09]

Zaključak Povjerenstva može se osporiti s obzirom na navodnu neutralnost forme, kao i ocjenu da se ne radi o monumentalnom obliku. Sama tema, lokacija, a osobito veličina glavnih stupova u sredini "trga pomirbe" veoma su reprezentativni i monumentalni. Nadalje, izbor simbolike očito nije neutralan, kao što tvrdi Povjerenstvo, čijoj procjeni proturječi čak i njegova druga konstatacija, prema kojoj spomenik predstavlja:

> "[D]va stupa naroda, povezana u temelju [...] svojom će apstraktnom formom predstavljati metaforu, kao i aluziju na jedinstvo u dualnosti. Stupovi su udaljeni i po dužini i po dubini, te na taj način određuju gdje će biti središnje mjesto spomenika, na kojem će se polagati vijenci."

Tekst Povjerenstva i monumentalnost spomenika možda su najsimptomatičniji primjeri "političkog nesvjesnog" u diskursu ove, u suštini *nacionalističke* pomirbe. Ne upućuje li forma dualnosti i rascjep u narodu upravo na određenu, vrlo intenzivnu "strukturu osjećaja" iz građanskog rata tijekom Drugog svjetskog rata? Dualnost možda predstavlja i one dijelove Slovenije, odnosno same Slovence, koji zapravo nisu bili priznati kao slovenski zbog talijanskih i austrijskih imperijalističkih potraživanja tijekom i nakon Drugog svjetskog rata. Promatramo li ih zajedno, oblik i argumentacija spomenika izražavaju rascjep u narodu na vrlo transparentan način. Rane nanesene građanskim ratom i izgnanstvima van zemlje mogu se nadići u narodu[10] kroz monumentalni oblik i pomirbeni diskurs.

Na središnjem platou spomenika stoje dva velika pravokutna tijela izrađena od armiranog betona dobivenog miješanjem bijelog cementa i kamenja iz slovenskih rijeka i kamenoloma, dok se na bočnoj strani spomenika nalazi veliki natpis. Izbor citata nije slučajan i propisalo ga je Ministarstvo. Cinizam njihova odabira govori dovoljno o revizionističkoj politici u pozadini spomenika, kao i poziva na njegovo podizanje. Autor citata je veliki slovenski pjesnik Oton Župančič, a valja napomenuti da se njegova unučad nije slagala s izborom i dekontekstualizacijom citata. Natpis glasi ovako:

> "Jedna nam je domovina dana, jedan život i jedna smrt."[11]

Na prvi pogled, citat savršeno odgovara poetizaciji *nacionalističke pomirbe*: živimo i umiremo, ali bez obzira na naše opredjeljenje i stranu za koju smo se borili, uvijek se vraćamo u njedra domovine. No, pažljiviji uvid otkriva da su na djelu tri skandalozne radnje: kao *prvo*, pjesnik Oton Župančič, nije bilo koji slovenski pjesnik, već partizanski pjesnik koji se borio u Drugom svjetskom ratu i čija je pjesma "Znaš svoju dužnost, pjesniče" bila prva tiskana partizanska pjesma (1941). Pozivala je umjetnike u okupiranoj Ljubljani da se svim sredstvima bore na strani partizana. Kao *drugo*, odabrani stih preuzet je iz izvorne, duže poetske posvete koju je Oton Župančič napisao povodom postavljanja partizanskog memorijalnog sarkofaga 1949. godine. Suvišno je napominjati kako je bizarno da Povjerenstvo i donositelji odluka nisu bili u stanju pronaći bilo koju drugu pjesmu ili citat te ih uklesati u spomenik pomirbi, već su naprosto išli skraćivati citat s partizanskog sarkofaga koji se nalazi dvjestotinjak metara niz ulicu. Kao *treće*, nakon što pročitamo cijelu pjesmu, dobivamo uvid u osobito problematično funkcioniranje dekontekstualizacije pomirbe i renacionalizacije borbe. (za detalje vidi Repe 2016). Pjesma Otona Župančiča sa sarkofaga u cijelosti glasi:

> "Jedna nam je domovina dana, jedan život i jedna smrt.
> Slobodi smo odani, za borbu odabrani,
> Što je život, što je smrt? Vjere u budućnost imajmo!
> Tko za nju umire, oživjet će kada pogine."[12]

Pjesmu se ne može čitati kao poziv na to da vječna domovina jednako prihvati sve poginule. Za Župančiča značajnu razliku čini to jesmo li se, i na čijoj strani, odlučili boriti. Jasna posvećenost i vjera u novi svijet za koji vrijedi umrijeti središnje je mjesto partizanske borbe. Svijet fašističke okupacije nalazio se pod vlašću kulta smrti te bio orijentiran prema romantiziranoj prošlosti arijevske rase, očišćene od drugih etničkih skupina. Moglo bi se tvrditi da je veliki dio europske populacije smatrao takav svijet vrijednim borbe i umiranja. Međutim, ta se slika duboko razlikovala od svijeta kakav su zamišljali partizani i pokreti narodnog oslobođenja. Upravo zbog spomenutih međusobno isključivih načela unutar Drugog svjetskog rata možemo shvatiti zašto se vodio građanski rat i zašto se razlozi za isti te njegov historijski kontekst ne mogu ignorirati ili zaboraviti. Posljednje, ali ne i manje važno – novi, skraćeni citat utjelovljuje humanističku kristijaniziranu pod-verziju ženidbenog ceremonijala "dok nas smrt ne rastavi". Stradalnici svih ratova u 20. stoljeću poginuli su ili bili ubijeni iz različitih razloga, ali su svi rođeni u istom narodu. Kao u heretičkom obratu, čak ih ni smrt ne može razdvojiti. Oni su sada ujedinjeni pod zajedničkom zastavom i spomenikom, koji će, kako su najavili vlada i kabinet predsjednika Slovenije Boruta Pahora, biti korišten za velike domaće i međunarodne diplomatske prigode. Borut Pahor nazvao ga je "spomenikom ljubavi", ljubavi prema poginulima i njihovu narodu, ljubavi koja nikada nije u krivu i koja bi htjela zakriti sve podjele, nedosljednosti ili značajne nepravde koje sam narod nikada neće biti u stanju prevladati.

S engleskog preveli Martin Beroš i Bartul Čović
Preneseno sa Slobodni Filozofski (7. kolovoza 2019.): http://slobodnifilozofski.com/2019/08/spomenik-nacionalistickoj-pomirbi.html

11 "Domovina je ena nam vsem dodeljena, in eno življenje in ena smrt."
12 "Svobodi udani / za borbo smo zbrani, / in kaj je življenje, / in kaj je smrt? / Bodočnost je vera! / Kdor zanjo umira, / se vzdigne v življenje, / ko pade v smrt."

Literatura:

Buden, Boris, "Još o komunističkim krvolocima, ili zašto smo se ono rastali", u: *Prelom* 5.3. (2003), 51-58.

Buden, Boris, *Zone des Übergangs – Vom Ende des Postkommunismus* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2009).

Centrih, Lev, "The Socialist, Revolutionary and Antifascist Dimensions of the Liberation Front of the Slovenian Nation in Yugoslavia and Its Place in the History of Class Struggles" (Ljubljana: Prvomajska šola, 2013), dostupno na https://www.youtube.com/watch?v=aV9K8CP_6VU.

Centrih, Lev, "O pomenu Komunistične partije Slovenije med drugo svetovno vojno in po njej", u: *Oddogodenje zgodovine: primer Jugoslavije*, posebni broj časopisa *Borec* 60 (2008), 61-80.

Dolar, Mladen, "Beyond Interpellation", u: *Qui Parle* 6 (2) (1993), 73-96.

Hribar, Spomenka, "Avantgardno sovraštvo in sprava", u: *Nova Revija*, br. 57 (1987), 75-103.

Hribar, Spomenka, "Narodna sprava" u: *Katedra* (1986).

Jameson, Frederic, *Archeologies of the Future*, (London: Verso, 2005).

Kirn, Gal, "Transformation of Memorial Sites in the Post-Yugoslav Context", u: *Reading Images in the Post-Yugoslav Context*, ur. Slobodan Karamanić i Daniel Šuber (Leiden: Brill Publishers, 2011).

Kirn, Gal, "Contradictions of the Socialist Civil Society in Nineteen-Eighties Yugoslavia" u: *The Long 1980s. Constellations of Art, Politics and Identities*, ur. Aikens, Nick i dr. (Valiz: Amsterdam, 2018).

Kirn, Gal, *Partisan Ruptures: Self-Management, Market Reform and the Spectre of Socialist Yugoslavia* (Lodon: Pluto Press, izlazi iz tiska krajem 2019)

Kirn, Gal, *Partisan Counter-Archive* (Leiden: Brill Publishers, u pripremi).

Losurdo, Dominico, *War and Revolution* (London: Verso, 2015).

Močnik, Rastko, *Extravagantia II: koliko fašizma?* (Ljubljana: Studia humanitatis, 1995).

Močnik, Rastko, *3 teorije: ideologija, nacija, institucija* (Ljubljana: Založba /*cf, 1999).

Pupovac, Ozren, "Projekt Jugoslavija: dialektika revolucije", u: *Agregat* 4 (9/10) (2006), 108–117.

Repe, Božo, "Manipulacije s partizanskim pesnikom" u: https://www.mladina.si/175915/m-anipul-acije-s-p-artiz-anskim-pesnikom/ (2016)

Spreizer, Alenka i Sumi, Irena, "That Which Soils the Nation's Body: Discriminatory Discourse of Slovenian Academics on the Romany, Foreigners and Women", *Anthropological Notebooks* 17 (3) (2011), 101-121.

Šumi, Irena, "Slovenski antisemitizem, živ pokopan v ideologiji slovenske narodne sprave", u: *ČKZ*, br. 260 (2015), 69-84.

Tomasevich, Jozo, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration* (San Francisco: Stanford University Press, 2001).

Žižek, Slavoj, *The Sublime Object of Ideology* (New York: Verso, 1989).

MCCHESNEY, ROBERT W.

Novinarstvo, demokracija, ...i klasna borba

Socijalisti od Marxova vremena zagovaraju demokraciju, uvjereni da je ona u kapitalističkim društvima iz temelja ugrožena. U kapitalističkim društvima bogati imaju ogromne društvene i ekonomske prednosti nad radničkom klasom što potkopava političku jednakost, preduvjet učinkovite demokracije. Također, pod kapitalizmom su najvažnija ekonomska pitanja – ulaganje i kontrola proizvodnje – izvan dosega demokratske politike i u vlasti malog broja bogatih tvrtki i pojedinaca koji u međusobnoj konkurenciji pokušavaju uvećati vlastiti profit. To znači da politika može na ekonomiju utjecati samo neizravno te stranka ili pojedinac na vlasti mora paziti da se ne usprotivi bogatim ulagačima koji bi mogli obustaviti daljnja ulaganja i proizvesti ekonomski kolaps što uglavnom znači i političku katastrofu.

Za socijaliste, svrha je klasne politike dokidanje klasne eksploatacije, siromaštva i društvene nejednakosti te postavljanje temelja za istinsku demokraciju u kojoj ljudi zaista vladaju vlastitim životima. Strategije i taktike kojima se ovo može postići oduvijek su bile predmet rasprava među socijalistima, ali ciljevi su gotovo uvijek bili isti. Najveći su se dio svoje povijesti socijalisti nalazili na čelu pokretā koji su zagovarali proširenje prava glasa i dosega demokracije kako unutar kapitalističkih društava tako i izvan kapitalističkih vlasničkih odnosa.

Središnje je pitanje svih teorija demokracije kako pružiti ljudima informacije, znanje i prostor za komunikaciju i raspravu koji su im nužni da bi mogli učinkovito upravljati vlastitim životima. Rješenje ovog problema nalazi se, u teoriji, u obrazovnom sustavu i medijima. Ali onda u središte pozornosti kao ključno pitanje dolazi priroda ovih sustava. Ako su mediji i obrazovanje organizirani tako da potkopavaju demokratske vrijednosti, učinkovito je demokratsko društvo iznimno teško zamislivo. Stoga su javne rasprave o obrazovnim i medijskim politikama ključne za raspravu o prirodi demokracije u bilo kojem društvu. Primjerice, u Sjedinjenim Državama upravo je u tijeku ogromna kampanja političke desnice za privatizaciju obrazovanja koja bi u praksi zapravo dokinula javni obrazovni sustav i umjesto njega uvela sustav eksplicitno zasnovan na klasnim podjelama, u kojem bi obrazovanje ne-elita bilo podvrgnuto komercijalnim vrijednostima. Teško je u dovoljnoj mjeri naglasiti antidemokratske implikacije ovakvog razvoja događaja.

Situacija je još gora kada je riječ o demokratskim vrijednostima u medijima, makar se ovome u službenoj političkoj kulturi posvećuje mnogo manje pažnje. Konkretno, novinarstvo je onaj proizvod medijskog sustava koji se izravno bavi političkom edukacijom. U demokratskoj teoriji, novinarstvo u svakom društvu koje upravlja sobom ima dvije nezamjenjive funkcije. Prvo, medijski sustav mora detaljno i rigorozno pratiti ljude koji su na pozicijama moći ili žele doći na njih, u javnom kao i u privatnom sektoru. Ovo je poznato kao uloga medija kao psa čuvara (*watchdog*). Drugo, medijski sustav mora pružati pouzdane informacije i širok raspon informiranih stavova o trenutno važnim političkim i društvenim pitanjima. Ni od jednog se medija ne može očekivati da sam obavi obje ove funkcije; ali medijski sustav u cjelini trebao bi svim građanima osiguravati jednostavan pristup svemu ovome. Ako neko društvo ne raspolaže novinarstvom koje je u mogućnosti doseći ove ciljeve, teško da ono može biti samoopredjeljeno društvo politički ravnopravnih pojedinaca.

Po ovim je kriterijima američki medijski sustav potpuno neuspješan. On služi kao aljkav i slabašan pas čuvar moćnika. I jedva da pruža ikakve pouzdane informacije ili širi raspon stavova o većini gorućih političkih i društvenih pitanja. Riječima Jeffa Cohena, osnivača organizacije *Poštenje i točnost u izvještavanju* (*Fairness & Accuracy in Reporting* – FAIR), raspon stavova o ovakvim pitanjima koji se iznose u medijima proteže se od tvrtke General Electric (GE) do tvrtke General Motors (GM). Medijski je sustav, ukratko, antidemokratska sila. Ali ovo nas ne bi trebalo čuditi. Medijski sustav u Sjedinjenim Državama ne postoji da bi služio demokraciji, nego da bi donosio najveći mogući profit malom broju najvećih tvrtki i ulagača milijardera. Taj posao obavlja izvrsno. Tako u medijima nalazimo ključnu kontradikciju našeg doba, gdje demokratske interese mnoštva potkopavaju sebični privatni interesi moćne manjine.

Uspon i pad profesionalnog novinarstva

Velik dio rasprava o novinarstvu temelji se na ideji novinarstva kao profesionalnog rada, po tonu politički neutralnog i neovisnog o komercijalnim vrijednostima. Ova je ideja povijesno relativno nova, pa je lako možemo staviti u kontekst. Iako je u više nego jednom smislu problem medija u demokraciji danas važniji nego ikad prije, radi se o problemu starom koliko i demokracija sama. Kad je 1789. izrađen, nacrt Ustava SAD-a sadržavao je eksplicitne odredbe o autorskim pravima kako bi se interesi autora uskladili s potrebom šire zajednice za pristupačnim informacijama. Kad je dvije godine poslije usvojen Prvi amandman, izrijekom je zaštićena sloboda tiska (uz nekolicinu drugih sloboda, poput slobode govora i okupljanja). Postojala je naime zabrinutost da bi vodeća politička stranka ili frakcija mogla opozicijski tisak (sve su novine u to vrijeme bile politički pristrane) staviti izvan zakona ako im se ne zabrani da to učine, kao što je u to vrijeme bila uobičajena praksa u Europi. Ako ne mogu postojati tiskovine koje zastupaju suprotstavljena mišljenja, ne može postojati ni demokracija. Karl Marx, koji se većinu života uzdržavao novinskim radom, bio je gorljivi zagovornik ovakvog shvaćanja slobode tiska.

Tijekom devetnaestog stoljeća tisak je ostao eksplicitno pristran, ali je počeo i donositi sve veći profit kako su cijene padale, stanovništvo raslo, a oglašavanje – koje je postalo glavnim izvorom prihoda – cvjetalo. Komercijalni je tisak postao manje kompetitivan sustav i sve je više i sve očitije prelazio u ruke bogatih pojedinaca koji su obično dijelili političke nazore svoje klase. Kroz cijelu su ovu eru socijalisti, feministkinje, abolicionisti, sindikalisti i radikali svih provenijencija smatrali srednjostrujaški komercijalni tisak glasilom svojih neprijatelja i osnivali vlastite medije kako bi zagovarali svoje interese. Uistinu, povijest bi se ljevice u ovom razdoblju gotovo mogla poistovjetiti s poviješću lijevog tiska.

Dvadeseto je stoljeće svjedočilo usponu monopolskog kapitala i s njim i valu temeljitih promjena na medijskoj sceni SAD-a. S jedne strane se dominantna novinska industrija sve više koncentrirala u nekolicini ogromnih lanaca, a sve osim najvećih sredina imale su tek jednu ili dvije dnevne tiskovine. Ekonomika financiranja tiska oglašavanjem stvorila je barijere ulasku koje su gotovo u potpunosti onemogućile uspjeh malih, nezavisnih tiskovina usprkos ustavnoj zaštiti "slobode tiska". U isto su vrijeme nove tehnologije pomogle utrti put komercijalnom uspjehu časopisa koji su se prodavali po cijeloj državi, snimljene glazbe, filma, radija i, kasnije, televizije kao velikih industrija. Sve su one postale visoko koncentrirane industrije i generatori ogromnih

profita. (Godine 2000. najveće su medijske i komunikacijske tvrtke već spadale u vodeće tvrtke po veličini u cijelom gospodarstvu).

Na početku dvadesetog stoljeća ovo je dovelo do svojevrsne krize američkih medija – ili krize tiska, kako se to tada zvalo. Sve je više i više rasla uloga komercijalnih medija u životima ljudi (do 1999. konzumacija se medija u SAD-u povećala na prosječnih jedanaest sati dnevno), a istovremeno je medijska industrija postala carstvom relativno malog broja velikih komercijalnih koncerna bez konkurencije na tržištu. Era održivih "alternativnih" tiskovina ubrzano je odlazila u povijest. Ono što je izvorno bilo namijenjeno zaštiti građana pri izražavanju različitih političkih stavova pretvorilo se u komercijalnu zaštitu korporativnih medijskih investitora i menadžera na nekonkurentnim tržištima koja im je omogućila da rade što žele kako bi uvećali zaradu, bez ikakve javne odgovornosti.

Nastanak modernog sustava tiska osobito je skrenuo pažnju na zabrinjavajuću kontradikciju između medijskog sustava u privatnom vlasništvu i potreba demokratskog društva, ponajviše kad je riječ o novinarstvu. Jedna je stvar tvrditi da komercijalni medijski sustav funkcionira u demokraciji u vrijeme kad su barijere ulasku relativno niske, a po cijeloj zemlji izlaze imigrantski i opozicijski mediji, kao što je bio slučaj u većem dijelu devetnaestog stoljeća. Pristrane novine u to vrijeme nisu predstavljale problem jer su alternativni pogledi bili dostupni. Sasvim je druga stvar ustvrditi isto krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća kad su sve osim najvećih sredina imale tek jedne ili dvoje novine, obično u vlasništvu medijskih lanaca ili vrlo bogatih i moćnih pojedinaca. Da se novinarstvo u ovom kontekstu ostavilo pristranim zagovaralo bi interese vlasnika i oglašivača koji su ga financirali i pouzdanost bi mu bila ozbiljno narušena. Kao što je u to vrijeme rekao Henry Adams: "Tisak je unajmljeni agent novcem sagrađenog sustava čija je jedina namjena širiti laži u korist vlastitih interesa." Ukratko, bilo je rasprostranjeno mišljenje da je novinarstvo eksplicitna klasna propaganda u ratu u kojem je samo jedna strana naoružana. To je uvjerenje bilo vrlo opasno za izdavački biznis jer je moglo navesti mnoge potencijalne čitaoce da ga smatraju nevjerojatnim i neuvjerljivim.

U žiži je ove kontroverze, za doba progresivizma, rođen i pojam profesionalnog novinarstva. Lukavim je

Robert W. McChesney
izvor: eldiario.es

izdavačima bilo jasno da njihovo novinarstvo mora izgledati neutralno i nepristrano (što su bili pojmovi potpuno strani novinarstvu u vremenu osnivanja SAD-a) ili će im biznis donositi daleko manje profita. Izdavači su vršili pritisak da se osnuju formalne "škole novinarstva" kako bi se obučio kadar profesionalnih urednika i izvjestitelja. Godine 1900. nije postojala nijedna takva škola; do 1915. sve su najveće škole poput Columbije, Northwesterna, Missourija i Indiane bile u punom pogonu. Ideja razdvajanja uredničkih poslova od komercijalnih – prozvana razdvajanjem države od crkve – postala je modelom za koji su svi tvrdili da ga primjenjuju. Argument je bio da obučeni urednici i izvjestitelji donose uredničke odluke autonomno i bez uplitanja vlasnika, na temelju vlastitih profesionalnih prosudbi, a ne vlasničke ili oglašivačke politike ili komercijalnog interesa za uvećanjem profita. Čitaoci su mogli vjerovati onome što čitaju, a vlasnici su mogli prodavati svoje neutralne monopolističke novine svakome u zajednici i plivati u novcu koji im je to donosilo.

Naravno, trebala su proći desetljeća da svi glavni novinarski mediji usvoje profesionalni sustav. Prva je polovica dvadesetog stoljeća bujala vlasnicima poput vlasnika *Chicago Tribunea*, Roberta McCormicka, koji su svoje novine koristili za zagovaranje vlastitih radikalnih (i gotovo uvijek ekstremno desnih) stavova. (McCor-

mickov je *Tribune* bio toliko reakcionaran da je, kad je Hitler došao na vlast, europski dopisnik *Tribunea* prebjegao u nacističku propagandnu službu.) A i tvrdnja o izdavanju neutralnih i objektivnih vijesti bila je sumnjiva, ako ne i potpuno lažna. Donošenje odluka neizbježan je dio novinarskog rada i nužno je zastupati određene vrijednosti pri odlučivanju zašto neka priča zaslužuje naslovnicu, a druga ignoriranje.

Konkretno, profesionalno se novinarstvo temelji na tri predrasude koje su se održale do dana današnjeg. Prvo, kako bi se uklonila kontroverza oko izbora priča, legitimnim se temeljem novosti smatra sve što naprave službeni izvori, tj. djelatnici vlade i istaknute javne ličnosti. Ovo je političkim dužnosnicima (i, u manjoj mjeri, poslovnom svijetu) dalo značajnu moć određivanja sadržaja novina govorenjem o nekoj temi ili njenim prešućivanjem. Novine su zato počele nalikovati na glasilo srednjostrujaškog establišmenta. Drugo, također radi izbjegavanja kontroverzi, profesionalno je novinarstvo zahtijevalo da priča bude aktualna kako bi se objavila. Ovo je značilo da su ključna socijalna pitanja poput rasizma ili ugrožavanja okoliša propadala kroz novinarsko sito ako nije bilo događaja koji bi opravdao pisanje o ovim temama, poput protesta ili službenog izvješća. Tako je novinarstvo postalo sklono umanjivanju važnosti ili eliminaciji cijelog spektra informiranih mišljenja o kontroverznim pitanjima. Ovo je dovelo do paradoksa: novinarstvo koje bi u teoriji trebalo poticati politički aktivizam zapravo je lišavalo politiku sadržaja i poticalo masovnu depolitizaciju.

Oba su ova faktora pomogla nastanku i eksplozivnom razvoju industrije odnosa s javnošću (*public relations* – PR) čija je svrha bila potajno iskoristiti ova dva aspekta profesionalnog novinarstva. Izdavanjem uglađenih i lukavih izvješća za tisak, plaćenim "stručnjacima", tobože neutralnim ali lažnim građanskim skupinama te namještenim događanjima za medije spretni su PR-agenti uspijevali oblikovati novosti u skladu s interesima svojih većinom korporativnih klijenata. Ili, kako je rekao Alex Carey, pionir u znanstvenom proučavanju PR-a, uloga je odnosa s javnošću zbuniti javnu sferu kako bi se "iz demokracije uklonio rizik" za bogate i korporacije. PR je dobrodošao među vlasnicima medija jer im u praksi izravno smanjuje troškove osiguravajući im besplatne sadržaje. Istraživanja pokazuju da PR proizvede između 40 i 70 posto svega što se pojavi kao vijest.

Treća je predrasuda profesionalnog novinarstva manje očita, ali najvažnija: daleko od toga da bi bilo politički neutralno, ono krijumčari vrijednosti naklonjene komercijalnim ciljevima vlasnika i oglašivača kao i političkim ciljevima vlasničke klase. Ben Bagdikian, autor knjige *Medijski monopol* (*The Media Monopoly*), ovo spominje kao fenomen "kopaj tamo, ne ovdje". Na taj način krimi-priče i novosti o kraljevskim obiteljima i slavnim osobama postaju legitimnim vijestima. (Jeftino ih je proizvesti i ne mogu razbjesniti moćnike.) Tako se aktivnosti vlade prate mnogo pozornije od onoga što rade moćnici poslovnog svijeta. A kad je riječ o aktivnostima vlade, one koje služe interesima siromašnih (primjerice socijalna pomoć, zdravstvo itd.) mnogo se više kritiziraju od onih koje prvenstveno služe interesima bogatih (primjerice CIA i druge institucije državne sigurnosti) i koje su strogo zabranjene kao teme. Genij je profesionalnog novinarstva u tome što čini novinarstvo slijepim na kompromise s moći koje rutinski čini.

Profesionalno je novinarstvo doseglo vrhunac u razdoblju od 1950-ih do 1980-ih. Tijekom ove ere novinari su imali relativnu autonomiju u praćenju priča te značajne resurse koji su im pomagali u tom poslu. Ali jasna ograničenja su postojala. Čak je i u najboljem izdanju profesionalizam bio naklonjen statusu quo. Općenito je pravilo u profesionalnom novinarstvu sljedeće: ako elita, gornjih 1 ili 2 posto društva koji kontrolira većinu kapitala i vlada najvećim institucijama, dijeli mišljenje o nekom pitanju, ono je izvan dosega novinarske kritike. Stoga profesionalni mediji bez iznimke uzimaju zdravo za gotovo da SAD ima pravo na invaziju svake zemlje za koju mu se to učini potrebnim, ma koji razlog da navede. Iako se američka elita ne mora slagati oko pojedinih invazija, nitko se protivi ideji da američka vojska mora braniti interese kapitalista u cijelom svijetu. Na sličan način američko profesionalno novinarstvo izjednačava širenje "slobodnih tržišta" sa širenjem demokracije, iako empirijski podaci pokazuju da je to potpuna besmislica. Međutim, za elitu SAD-a, demokracija je definirana mogućnostima za uvećanje profita koje im se pružaju u određenoj zemlji i to u praksi postaje standardom profesionalnog novinarstva. Da zaključimo, profesionalno novinarstvo SAD-a, čak i u najboljem izdanju, vrši propagandnu funkciju sličnu ulozi novina *Pravda* ili *Izvestia* u starom SSSR-u.

Najbolje novinarstvo profesionalne ere nastalo je (i još nastaje) u alternativnim scenarijima: kad dođe do rasprava unutar elite ili kad je pitanje nevažno za interese elite. Tako su važna društvena pitanja poput građanskih prava, prava na pobačaj ili pak borbi Republikanaca i Demokrata (poput afere Watergate) bila mnogo bolje pokrivena nego pitanja klase ili imperijalizma, kao npr. smanjenje progresivnog oporezivanja dohodaka, veličina i razmjer operacija CIA-e ili masovna ubojstva u Indoneziji koja je sponzorirao SAD. Ali ne bi trebalo precjenjivati razmjere novinarske neovisnosti o vlasničkim interesima, čak ni u ovom "zlatnom dobu". U svakoj je zajednici praktički postojala omerta – zakon šutnje kad je riječ primjerice o izvještavanju o najmoćnijim i najbogatijim pojedincima i korporacijama nekog razdoblja. Vlasnici medija nisu htjeli da se njihovi mediji prema njihovim prijateljima i suradnicima odnose ikako drukčije nego u svilenim rukavicama i tako je i bilo, osim u slučaju veoma neuobičajenih i ludo tvrdoglavih manevara.

Profesionalna se autonomija novinarstva u SAD-u, tako ograničena, od 1980-ih našla pod trajnim napadom i danas je, nakon dva desetljeća, samo ljuska prijašnjeg stanja. Primarni je razlog ovomu što je, počevši s 1980-ima, olabavljena federalna regulativa vlasničke strukture uz nove tehnologije učinila ogromne medijske konglomerate ekonomski ne samo održivima nego i obveznima. Danas sedam ili osam tvrtki dominira medijskim sustavom SAD-a te posjeduje sve najveće filmske studije, glazbene kompanije, TV mreže, kabelske TV programe i još štošta. Još petnaestak tvrtki djeluje unutar sustava; ove dvije skupine posjeduju veliku većinu svih medija koje Amerikanci konzumiraju. Kako su gotovi svi tradicionalni izvjestiteljski mediji postali djelićima ogromnih komercijalnih carstava, logično je da su se vlasnici obrušili na svoje novinske divizije, odlučni da od njih zarade svote koje im donose divizije za film, glazbu i zabavne parkove. Ovo je značilo otpuštanje novinara, zatvaranje dopisništava, korištenje veće količine PR materijala, isticanje jeftinih, trivijalnih priča, fokusiranje na vijesti od interesa dobrostojećim potrošačima i investitorima te općenito usklađivanje novinarstva s potrebama oglašivača i vlasnika za zaradom. Razvikano razdvajanje crkve i države žrtvovano je na oltaru profita.

Ovo znači da profesionalno novinarstvo sve stvari koje je radilo loše na svom vrhuncu danas radi još i lošije. A ona područja u kojima je svoj posao radilo dobro – ili, povremeno, više nego dobro – značajno trpe. Empirijska istraživanja bilježe pad novinarstva do zaprepašćujućih detalja. Možda najupečatljiviji iskazi o propasti novinarstva dolaze od samih urednika i izvjestitelja. Već su sredinom 1980-ih profesionalni novinari bili skloni vjerno braniti medijski status quo, pišući knjigu za knjigom ratnih priča u slavu vlastitih ogromnih postignuća. Danas je uočljiva i gotovo opipljiva temeljita i sveprožimajuća demoralizacija novinara. Dovoljno je otići u knjižaru i vidjeti naslov za naslovom svezaka u kojima profesionalni novinari oplakuju propast zanata zbog korporativnih i komercijalnih pritisaka. Kao što je rekao Jim Squires, bivši urednik *Chicago Tribunea*, naša generacija svjedoči "smrti novinarstva".

Novinarstvo kao ideološki klasni rat

Po svemu se ovom da zaključiti da suvremeno novinarstvo predstavlja ozbiljan problem za lijeve i demokratske snage. Ovdje je najveća prepreka klasna predrasuda. U 40-im godinama prošlog stoljeća većina je srednje i visoko tiražnih dnevnih novina imala stalno zaposlenog novinara koji je pratio radništvo, ponekad čak i nekoliko njih. Izvještavanje nije nužno bilo naklonjeno radničkom pokretu, ali ga je bilo. Danas u medijima postoji manje od deset ljudi koji stalno izvještavaju o radničkom pokretu; izvještavanje o ekonomskim problemima radničke klase gotovo je nestalo iz vijesti. Umjesto toga su se u protekla dva desetljeća, kako su se vijesti sve više prilagođavale najbogatijoj polovici ili trećini stanovništva, transformirale srednjostrujaške i "poslovne novosti". Događanja na Wall Streetu, potraga za unosnim investicijama i veselja kapitalizma sada se predstavljaju kao interesi opće populacije. Novinari se uzdaju u tvrtke ili poslovnom svijetu naklonjene *think tankove* zaljubljene u slobodu tržišta kao izvore izvještavanja o ekonomiji.

Žalosne su posljedice toga postale jasne 1999. i 2000. kad su se u Seattleu i Washingtonu održale ogromne demonstracije protiv sastanaka Svjetske trgovinske organizacije, Svjetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda. Napokon se pojavio događaj koji će ak-

tualiziranjem dozvoliti novinarima da pišu o onome što bi mogla biti najpreča politička pitanja našeg vremena. Izvještavanje o ovoj temi bilo je škrto i blijedo u usporedbi s redovitim pokrivanjem detalja avionske nesreće Johna F. Kennedyja mlađeg. Vijesti o demonstracijama obično su naglašavale materijalnu štetu i nasilje te, čak i u tome, umanjivali ulogu policije. Ako ćemo iskreno, korporativni mediji su objavili nekoliko izvrsnih izvještaja, ali oni su bili iznimka, a ne pravilo. Šačica dobrih članaka koja se jest pojavila izgubila se u neprekinutom dotoku prokapitalističkih napisa. Uz pouzdavanje u izvore naklonjene tvrtkama, vrijedi napomenuti i da su medijske tvrtke također među vodećim profiterima kapitalističkih trgovinskih ugovora, što nam pomaže objasniti zašto je izvještavanje o njima tijekom 1990-ih bilo tako jednoglasno euforično. Tužna je istina da se, što je priča bliža korporativnoj moći i dominaciji našim društvom, to manje možemo pouzdati u korporativne medije.

Također vrijedi napomenuti da su demonstracije protiv Svjetske trgovinske organizacije pokrenule zabrinjavajuću degeneraciju medijskog pokrivanja velikih javnih demonstracija, koja se dodatno pogoršala u Washingtonu u travnju 2000. te na republikanskoj i demokratskoj konvenciji ovog ljeta. U vrijeme kad su počele konvencije, demonstratore se u korporativnom tisku već potpuno ignoriralo ili gledalo s prezirom. Dok je policija u Philadelphiji i Los Angelesu praktički dokinula slobodu okupljanja, korporativni su mediji bili preplavljeni policijskim izvješćima za tisak i uracima spinmajstora iz dvorana za konvencije. Čak i po bijednim standardima novinskog praćenja proturatnih demonstracija u 1960-ima i 1970-ima u oči je upadao manjak brige za ukidanje temeljnih građanskih sloboda.

Posljednjih je godina ovo usmjeravanje pažnje komercijalnih medija na bogatiji dio stanovništva osnažilo i proširilo klasnu predrasudu u odabiru i tretmanu sadržaja. Priče od ogromne važnosti za desetke milijuna Amerikanaca propast će kroz sito jer oni, prema standardima korporativnih medija, nisu "pravi" Amerikanci. Razmotrite primjerice sve širi ponor među najbogatijih 10 posto Amerikanaca i najsiromašnijih 60 posto Amerikanaca koji je nastao tijekom posljednja dva desetljeća. Kroz cijele se 1980-e i 1990-e odvijao pad ili stagnacija realnog dohotka donjih 60 posto dok su bogatstva i primanja bogatih rasla u nebo. Do 1998., oduzmemo li vlasništvo u nekretninama, gornjih je 10 posto populacije polagalo prava na 76 posto neto vrijednosti cijele nacije, a više od pola iste pripadalo je 1 posto najbogatijih. Donjih je 60 posto posjedovalo samo neznatan udio ukupnog bogatstva, izuzmemo li nešto nekretnina; po svakom standardu, donjih 60 posto ekonomski je nesigurno i pritisnuto visokim stupnjem osobne zaduženosti.

Kao što je primijetio Lester Thurow, ovaj mirnodopski porast u klasnoj nejednakosti vjerojatno je bez povijesnog presedana i jedan je od najvažnijih promjena našeg doba. Iznimno porazno utječe na našu politiku, kulturu i društveno tkivo, a ipak ga se jedva bilježi u našim novinama – izuzev u povremenim ekonomskim izvješćima koja na njega ukažu. Moglo bi se reći da je ovo protumačivo nedostatkom aktualnih zbivanja koja bi opravdala odabir te teme, ali takvo se tumačenje teško može prihvatiti uzme li se u obzir kakofonija medijskih vijesti o ekonomskom bumu proteklog desetljeća. Usred krešenda novinarskih hvalospjeva geniju suvremenog kapitalizma gotovo je nezamislivo kritizirati ekonomiju kao iznimno problematičnu. Čini se kao da bi se onaj koji učini takvo što automatski kandidirao za počasno članstvo u udruzi "Zemlja je ravna". Washington Post otišao je tako daleko da je našu ekonomiju nazvao "savršenom". Ona se uistinu i doimlje sve savršenijom kako se osoba uspinje po socioekonomskoj ljestvici, što nam ukazuje na kut gledišta korporativnih medija.

Za povezan a upečatljiviji primjer treba se prisjetiti jednog od najšokantnijih suvremenih trendova o kojem se piše nešto malo više nego o pokušajima podstanara O.J. Simpsona Katoa Kaelina da nađe posao ili djevojku: porast zatvorsko-industrijskog kompleksa i zatočenje ogromnog broja ljudi. Stopa zatvorskih kazni više se nego udvostručila od kasnih 1980-ih, a Sjedinjenje Države danas imaju pet puta više zatvorenika po glavi stanovnika nego Kanada te sedam puta više od Zapadne Europe. Sjedinjenje Države dom su 5 posto svjetskog stanovništva i 25 posto svjetskih zatvorenika. Štoviše, više od 90 posto zatvorenika zatvoreno je zbog nenasilnih prekršaja, često žrtve takozvanog rata protiv droge.

Sam broj zatvorenika nije još ni pola priče. Recentna istraživanja ukazuju da bi značajna manjina onih iza rešetaka mogla biti i nevina. Pogledajte recimo državu Illinois gdje je u posljednjih dvadeset godina više osuđenika na smrt oslobođeno optužbi za ubojstvo ne-

go pogubljeno. Ili nedavno objavljen rad organizacije *Projekt nevinost* (*Innocence Project*) koja pomoću testiranja DNK-a uspijeva ishoditi odbacivanje optužbi za ubojstva i silovanja. Nadalje, uvjeti unutar samih zatvora prečesto su sramotni i groteskni, takvi da krše svaku humanu ideju legitimnog utamničenja. Trebala bi nas duboko zabrinjavati i nametati nam se kao tema javnih rasprava činjenica da jedno slobodno društvo toliki broj ljudi lišava njihovih prava. Revolucije su se dizale i vlade svrgavale i za manje povrede slobode tolikih građana. Umjesto toga, u mjeri u kojoj je ovo pitanje političko, Demokrati i Republikanci prepucavaju se oko toga tko se može "čvršće" obrušiti na kriminal, zaposliti još policije i sagraditi više zatvora. Gotovo preko noći zatvorsko-industrijski kompleks postao je velikim poslom i moćnim lobijem za javna sredstva.

Ovo je važna priča, nabijena dramom i uzbuđenjem, prepuna korupcije i intrige. U prošle je dvije godine nekolicina znanstvenika, odvjetnika, zatvorenika i samostalnih izvjestitelja objavila otrovne priče o skandaloznoj prirodi kaznenopravnog sustava, većinom u malim izdavačkim kućama koje jedva preživljavaju. Unatoč tome ova je priča slabo poznata Amerikancima koji su u stanju poimence nabrojati polovicu muškaraca s kojima je spavala princeza Dijana ili najbogatijih internetskih poduzetnika. Zašto je tome tako? Pa, uzmite u obzir da ogromna većina zatvorenika, ekonomski gledajući, dolazi iz donje četvrtine stanovništva. Ne radi se samo o tome da siromašni počine više zločina; kaznenopravni sustav je i nastrojen protiv njih. "Zločini plavih ovratnika" povlače za sobom oštre kazne dok "zločini bijelih ovratnika" (koji gotovo uvijek donose veću količinu novca) u usporedbi s njima dobivaju blag tretman. Tako je na primjer jedan Teksašanin 2000. g. dobio šesnaest godina zatvora za krađu jedne *Snickers* čokoladice, dok su u isto vrijeme četiri rukovodeća čovjeka tvrtke *Hoffman-LaRoche* okrivljena za urotu u svrhu smanjenja i uklanjanja konkurencije u vitaminskoj industriji, a koju je Ministarstvo pravosuđa nazvalo možda najvećom kriminalnom antitrustovskom zavjerom u povijesti. Šteta za potrošače i javno zdravlje gotovo je nemjerljiva. Ova su četvorica platila kazne u iznosima od 75 000 do 350 000 dolara i dobila zatvorske kazne u trajanju od tri mjeseca pa sve do...četiri mjeseca.

Stoga udio stanovništva koji završava u zatvoru ima malen politički utjecaj, najmanje izglede da glasuje

izvor: planosophy.wordpress.com

i od manjeg je poslovnog interesa vlasnicima i oglašavačima komercijalnih medija. Također se radi o neproporcionalno ne-bjelačkom dijelu stanovništva, i tu se presijecaju klasa i rasa da bi dale svoju osobito odbojnu američku mješavinu. Oko 50 posto zatvorenika u SAD-u su Afroamerikanci. Drugim riječima, radi se o vrsti ljudi koju se vlasnici medija, oglašivači, novinari i poželjni dobrostojeći potrošači trude izbjegavati koliko god je moguće, a novine odražavaju taj sentiment. Kao što je primijetila Barbara Ehrenreich, siromašni su praktički nestali iz medija. A u rijetkim slučajevima kad se izvještava o siromašnim ljudima, istraživanja pokazuju da mediji osnažuju rasne stereotipe dodvoravajući se društvenoj kratkovidnosti srednjih i viših klasa. Kriminal zauzima velik medijski prostor, ali ga se koristi za jeftino, živopisno i društveno beznačajno popunjavanje prostora. Izvještavanje je gotovo uvijek lišeno bilo kakvog društvenog konteksta ili brige za javna pitanja i, ako išta, služi da bi učvrstilo popularne paranoje o naletima kriminala i pribavilo političku podršku za retoriku treniranja strogoće, za programe kao npr. "tri kazne daju doživotnu" (*three strikes and you're out*).

Zamislite samo na tren da su umjesto iz donje gotovo svi zatvorenici iz gornje, najbogatije četvrtine stanovništva. Zamislite na primjer da je studentima na Yaleu ili Sveučilištu u Illinoisu polovica prijatelja u zatvoru ili da je poginula u obračunima s policijom te da ih je po-

licija maltretirala kao "sumnjivce" u nekom zločinu. Zamislite također da su isto doživjeli i njihovi roditelji i da se zna da su neki od tih prijatelja po zatvorima nevini. Zamislite kolike bi donacije ACLU (*American Civil Liberties Union* – fondacija koja se zalaže za poboljšanje uvjeta u zatvorima i kaznenopravnog sustava, op. prev.) dobivao! Bi li to onda bila vijest? Naravno da bi, ali samo hipotetski govoreći jer bi problem bio dokinut davno prije nego bi dosegao taj stupanj, a bio bi dokinut jer bi se radilo o najvećoj političkoj i medijskoj priči naše ere.

Novinarstvo, mediji i demokratska politika

Implikacije ovoga za lijeve i demokratske aktiviste govore same za sebe. Ne možemo komunicirati putem dominantnih sredstava komunikacije, a naša stajališta – kad se uopće spominju – uglavnom se trivijaliziraju ili izvrću. To ukazuje da je važno da lijeve i progresivne organizacije udvostruče svoje napore u podržavanju nezavisnih medija. Neki tvrde da će razvojem interneta korporativni medijski sustav i srednjostrujaško novinarstvo krenuti stopama ptice dodo jer će milijarde medijskih internetskih stranica ponuditi primamljiviju medijsku gozbu. Dosadašnje je iskustvo međutim pokazalo da se to neće dogoditi. U mjeri u kojoj internet postaje dijelom komercijalnog medijskog sustava čini se da njime dominiraju uobičajena korporativna lica. Njihova se moć ne temelji samo na tehnologiji nego i na političkoj i ekonomskoj snazi. Izrada i reklamiranje učinkovitih medija zahtijeva resurse i institucionalnu podršku. Tehnologija nas neće spasiti, iako je moramo upotrijebiti u svoju korist što bolje možemo.

Konačno, moramo zahtijevati preustroj medijskog sustava kako bi on služio demokratskim vrijednostima, a ne interesima kapitala. Medijski sustav SAD-a nije "prirodan", nema nikakve veze sa željama oca osnivača nacije, a još manje ima veze s djelovanjem nekakvog tobožnjeg slobodnog tržišta. Nasuprot tome, medijski je sustav rezultat zakona, državnih poticaja i regulativa uvedenih u ime javnosti, ali protupravno izrađenih iza zatvorenih vrata bez informiranog pristanka javnosti. Najveće su medijske tvrtke sagrađene profitima ostvarenim od darova vlasti u obliku monopolskih prava na dragocjene koncesije za emitiranje ili pak u obliku monopolskih franšiza za kabelsku televiziju. Vrijednost se ove socijalne pomoći bogatima tijekom posljednjih sedamdeset pet godina može tek procijeniti, ali izgledno je da se radi o stotinama milijardi dolara.

Naš je posao učiniti reformu medija dijelom naše šire borbe za demokraciju, društvenu pravdu i, usudimo li se to reći, socijalizam. Nemoguće je zamisliti bolji svijet uz medijski sustav koji je i dalje pod palicom Wall Streeta i avenije Madison, pod palicom vlasničke klase. Gotovo je nemoguće zamisliti napredak prema boljem svijetu bez izvjesnih promjena medijskog statusa quo. Nemamo vremena za gubljenje.

S engleskog prevela Ruža Lukšić
Preneseno sa Slobodni Filozofski (30. ožujka 2011.): http://slobodnifilozofski.com/2011/03/robert-w-mcchesney-novinarstvo.html
Dijelovi ovog teksta mogu se naći u uvodu meko ukoričenog izdanja knjige Robert W. McChesney, *Rich Media, Poor Democracy: Communication Politics in Dubious Times*, (New York: New Press, 2000)

MEDAK, TOMISLAV

Tehnooptimizam na staklenim nogama

Pitanja pripremile_i: Martin Beroš, Karolina Hrga

— Možemo li reći da tehnologije danas oblikuje kapitalistički način proizvodnje, odnosno da se radi o dvosmjernom procesu unutar kojega i kapitalistički odnosi oblikuju tehnologiju? Koja su ograničenja prisutna i može li u takvoj sprezi tehnologija imati transformativne potencijale/učinke?

Odnos tehnologije i kapitalizma nije jedini odnos koji određuje smjer tehnološkog razvoja, ali taj odnos jest dominantan u strukturnom smislu. Proces tehnološke inovacije oblikuje i niz političkih, institucionalnih, znanstvenih i užih tehnoloških faktora u koje ovom prilikom ne bih ulazio, već bih samo spomenuo primjere razvoja tehnologije u svrhe ratovanja, izgradnje infrastrukturnih sistema, liječenja bolesti ili znanstvenih otkrića. No, čak i kada društveno odlučivanje usmjerava i predvodi proces tehnološkog razvoja, politika inovacije uvjetovana je nužnošću da država osigura porezne prihode za vlastiti rad stvaranjem poticajnih uvjeta za proces akumulacije pa prema tome opći smjer i dalje diktiraju kapitalistički tržišni odnosi.

Strukturna dominacija kapitalističkih proizvodnih odnosa nad smjerom tehnološkog razvoja postaje razvidna kada sagledamo ulogu tehnologije u proizvodnom procesu. U njemu tehnologija ima funkciju povećanjem produktivnosti smanjiti udio rada koji je potreban da se pokrije trošak nadnice, a poveća udio rada koji proizvodi višak vrijednosti. Međutim, da bismo razumjeli kako to uvjetuje smjer tehnološkog razvoja, a ne samo specifične primjene tehnologije, trebamo poći i od toga da su unutar kapitalističkog načina proizvodnje pojedinačni kapitali u konkurenciji, i da bi preživjeli u toj konkurencijskoj borbi konstantno moraju povećavati produktivnost, uglavnom kroz uvođenje novih tehnologija u proizvodni proces. Prisiljeni su kontinuirano inovirati ne bi li povećali količinu proizvoda koju mogu proizvesti u zadanom vremenu ili barem smanjili udio cijene rada u konačnom proizvodu.

Inovativne tehnologije donose višak vrijednosti, odnosno profite pojedinačnim kapitalima i, u konačnici, ti kapitali u konkurencijskoj borbi bolje prolaze nego ostali. Radi se, međutim, o cikličkom procesu – naime, nakon što neka inovacija uđe u sferu proizvodnje, ona se postupno poopćava na čitav sektor te njezina prednost u proizvodnji viška vrijednosti za pojedinačni kapital nestaje, a potom kreće novi ciklus tehnološke inovacije. Time funkcija tehnologije u proizvodnom procesu strukturno pogoni proces tehnološkog razvoja.

01 https://www.marxists.org/srp-shrva/biblioteka/marks/1848/manifest-komunisticke-partije/
02 https://libcom.org/library/capalist-use-machinery-raniero-panzieri
03 https://en.wikipedia.org/wiki/Twitter_Revolution

Kada se pak maknemo korak dalje od razine odnosa kapital-rad i razine konkurencijskog odnosa pojedinačnih kapitala te kada kapitalizam sagledamo kao svjetski sistem, možemo reći da današnja specifična konfiguracija tehnologija omogućuje reprodukciju kapitalizma na planetarnoj razini. U današnje doba to su prije svega tehnologije kao što su logistički sistemi, računalni i komunikacijski sistemi, tehnologije koje ulaze u kreiranje financijskih instrumenata i funkcioniranje financijskih tržišta. Naposljetku, tu su tehnologije koje omogućuju upravljanje prirodnim resursima ili upravljanje otpadom. Glavne su tehnologije našeg doba integrativne za svjetski sistem. Od njih se očekuje najveći pomak u produktivnosti i zapravo su tehnologije koje najviše transformiraju današnjicu.

Iz prethodno rečenog možemo zaključiti da kapitalizam uvelike uvjetuje tehnološki razvoj, kao što tehnološki razvoj omogućuje reprodukciju kapitalističkog načina proizvodnje na planetarnoj razini. No, ta međuuvjetovanost otvara pitanje mogu li tehnologije imati transformativne učinke. Mogli bismo reći da tehnologije jesu transformativne već unutar kapitalističkog načina proizvodnje utoliko što stvaraju i ispunjavaju određene potrebe i time stalno transformiraju način života. Riječ je o procesu kojega su slavno opisali Marx i Engels u "Manifestu komunističke partije"[01]. Međutim, pitamo li se mogu li tehnologije biti transformativne da nas pomaknu iz jednog društvenog sistema, jednog oblika proizvodnih odnosa u drugi – na to pitanje trebamo odgovoriti kako tehnološka promjena sama po sebi nije dovoljna. Naime, kapitalistički način proizvodnje nije nastao iz tehnološke promjene, već iz povijesno kontingentne transformacije vlasničkih i proizvodnih odnosa, geopolitičkih odnosa snaga između evropskih velesila te integracije vojnog osvajanja i robovlasničkog načina proizvodnje u imperijalni sistem nejednake razmjene.

Tehnologije su – prije svega otkrivanjem milenijskih zaliha energije pohranjene u fosilnim gorivima – u značajnoj mjeri omogućile njegovu uspješnu reprodukciju i stalni rast. Postupnim uklapanjem tehnologija u reprodukciju kapitalističkih odnosa sâm tehnološki razvoj dobio je smjer u kojem za svrhu ima opetovano preoblikovanje proizvodnog procesa u cilju povećanja produktivnosti i povećanja eksploatacije. Tako ubrzani tehnološki razvoj uskoro se izdvaja iz okvira pojedinačne tvornice i postaje općim tehno-znanstvenim sistemom koji djeluje kao autonomna i navodno neutralna sila naspram društvene proizvodnje u cjelini. Raniero Panzieri je spomenutu vanjsku racionalnost tehnološkog razvoja bez plana svojedobno nazvao despotizmom kapitalističke mašinerije[02]. Da bismo danas preusmjerili tako usmjeren tehno-znanstveni sistem prema izgradnji socijalno pravednijih i ekološki održivijih odnosa potrebno je stoga krenuti od političke transformacije. Politička transformacija će onda eventualno otvarati prostor onim politikama inovacije i tehnologijama koje će omogućiti uspješnu reprodukciju novih društvenih odnosa.

— Informacijske tehnologije danas sudjeluju u obrani demokracije, društvene mreže često bivaju platforma za umrežavanje, no koliko one uspijevaju sudjelovati u izgradnji solidarnosti ili pokreta odozdo? U kojoj se mjeri takvo umrežavanje i poticaj na djelovanje prenosi na teren, u samu praksu?

Informacijske tehnologije – internet, web, blogovi, društvene mreže – uvelike su doprinijeli demokratizaciji javnog govora. Jednosmjerne medije zamijenili su mediji u kojima mnogi imaju priliku proizvesti medijski sadržaj i svojim javnim govorom doprijeti do šire, potencijalno globalne javnosti. Izlazak iz kontroliranog, komercijaliziranog i teritorijalno ograničenog radiofrekvencijskog spektra otvorio je prostor u kojemu mali medijski akteri poput Wikileaksa mogu djelovati protiv najveće svjetske vojne sile. Istodobno, te su tehnologije olakšale društveno samoorganiziranje. Povratna informacijska sprega koja izoliranom pojedincu i grupi signalizira da ipak nisu izolirani u svojoj spremnosti da se suprotstave korporacijama i vlastima, političkoj represiji ili medijskoj cenzuri može biti moćan katalizator omasovljivanja društvenih pokreta. To se donekle prepoznaje i u govoru o tzv. Twitter revoluciji[03], iako se te situacije neadekvatno analizira i teoretizira, polazeći i ostajući uglavnom u rezonantnoj kutiji društvenih medija. No, pluralizacija javnog govora i mogućnost brze koordinacije svakako su demokratske vrline informacijskih tehnologija.

Međutim, ako se takvo djelovanje iscrpljuje u komunikacijskoj sferi i borbi na tržištu mišljenja, a ne pretače se u organiziranje društvenih snaga protiv suprotstavljenih materijalnih interesa, zapravo se događa si-

mulacija demokracije kroz demokratičnost, demokracije u tanašnom smislu javnog govora, reprezentacije i procedura, a ne demokracije koja polazi od stvaranja materijalnih preduvjeta za široko ravnopravno sudjelovanje u društvenim procesima.

Stoga, kada se slavljenički govori o informacijskim tehnologijama iz perspektive komunikacijskog djelovanja, zapravo se govori hegemonijalnim diskursom. Rasprave o društvenom značaju interneta naročito pršte spontanom ideologijom našeg doba. Sagledamo li to iz historijske perspektive, štošta postaje jasnije. Internet ulazi u masovnu primjenu 1990-ih – u periodu post-socijalizma, dominacije liberalnog kapitalizma, momenta Fukuyaminog "izlaska iz povijesti"[04]. Ne čudi da je stoga centralni legitimacijski pojam rasprava o informacijskim tehnologijama "sloboda", i to sloboda provučena kroz prizmu konzumerističkog kapitalizma koja svoje konačno ispunjenje dobiva u slobodi izbora i slobodi trgovanja. Prvo smo identitete na internetu slobodno birali – nitko nije mogao znati stoji li na drugoj strani komunikacije čovjek ili pas[05] – a sada se grčevito borimo za pravo da ih s nešto manje slobode barem prodajemo onima koji s njima već slobodno trguju. Delirij slobode se pretvorio u paranoju nadzora.

Taj hegemonijalni diskurs vezan je, naravno, uz dominantnu ulogu SAD-a u globalnom kapitalizmu i uz njihovu ništa manje vodeću tržišnu i regulatornu ulogu u razvoju informacijskih tehnologija. Svaki hegemon vjerojatno ima svoju revolucionarnu tehnologiju opće namjene[06], a američka hegemonija svakako ima računarstvo. Stoga, kada se govori o tim tehnologijama, diskusija je često postavljena kao da govorimo iz SAD-a, dapače iz neposrednog susjedstva Silicijske doline.

Dakle, to je polazno pitanje kada govorimo o demokraciji i informacijsko-komunikacijskim tehnologijama: gledamo li izolirano na koji su način transformirale politike identiteta, komunikacijsko djelovanje i ekonomske slobode – ili uzimamo u obzir i način na koji su transformirale materijalne odnose u društvu, sferu proizvodnje i redistribuciju bogatstva – što u okvirima hegemonijalnog diskursa biva otklonjeno iz rasprave. Kako ćemo se postaviti prema tom pitanju važno je utoliko što će odrediti i registar društvenih ciljeva i fantazija koje ćemo postaviti pred primjenu i razvoj tehnologija.

Tvornica elektroničke robe u Šenženu u NR Kini (izvor: Steve Jurvetson prema Creative Commons licenci).

— Možete li se osvrnuti na nedavnu konferenciju u Budimpešti na kojoj ste ponudili kritičku perspektivu tehnodevelopmentalizma i, barem ukratko, objasniti ključne točke Vašeg izlaganja?

U razgovoru o društvenim problemima tehnologije često služe kao supstitut za djelovanje. U njih se, s jedne strane, projicira da se kroz tehnološka rješenja mogu razriješiti i problemi intersubjektivne i političke naravi. S druge strane, u njih se projicira moć društvene kontrole koja nadilazi svako društveno djelovanje. Prema tome, imamo dvije moguće varijante tehnološkog diskursa – jedna je tehnooptimizam koji ima svoje različite podvarijante – tehnološki determinizam koji smatra da tehnologije monokauzalno transformiraju društvo, solucionizam[07] koji smatra da se inženjerskim rješenjima mogu razriješiti problemi suprotstavljenih društvenih interesa, simplizam koji smatra da je kompleksne društvene probleme moguće riješiti fokusiranjem samo na jedan uzrok itd., a druga je tehnopesimizam koji također ima svoje različite podvarijante i najčešće je odraz zazora od tehnologija.

No, i u jednoj i u drugoj varijanti imaginarija tehnologijama se pridaje prevelik značaj u društvenom razvoju u odnosu na neke druge faktore. Riječ je o široko rasprostranjenom mnijenju koje razvoj ljudskih društava vidi primarno kao posljedicu tehnološkog napretka,

04 https://ps321.community.uaf.edu/files/2012/10/Fukuyama-End-of-history-article.pdf
05 https://en.wikipedia.org/wiki/On_the_Internet,_nobody_knows_you're_a_dog
06 https://en.wikipedia.org/wiki/General_purpose_technology
07 http://www.publicbooks.org/interviews/the-folly-of-technological-solutionism-an-interview-with-evgeny-morozov

08 https://en.wikipedia.org/wiki/The_Myth_of_the_Machine
09 https://mist914.wikispaces.com/file/view/Mitchell+Carbon+Democracy.pdf
10 https://en.wikipedia.org/wiki/Creative_destruction

a pritom zanemaruje utjecaj konflikata, institucija, kulture i drugih društvenih ili prirodnih faktora. Napreci u prehrani, zdravlju, stanovanju, mobilnosti itd., pripisuju se jednoznačno neprikosnovenom hodu tehnološkog progresa, a posve se izostavlja uvjetovanost tehnologija proizvodnim odnosima. Stoga, možemo govoriti o "tehnodevelopmentalizmu", koji se često naziva i "prometeizmom".

Lewis Mumford[08], poznati povjesničar tehnologija, još je prije 50-ak godina ustvrdio da postoji dominacija diskursa o tehnologijama koji pretpostavlja da je za čovjeka kao biće *differentia specifica* to što proizvodi i barata alatkama. Međutim, Mumford ističe da nije čovjek jedina životinja koja upotrebljava alatke. Ono što je specifično za čovjeka jest da ima mogućnost kombiniranja alatki s različitim simboličkim strukturama, prije svega kroz jezik, ali i kroz društvenu organizaciju, običaje itd.

Upravo je to ono što je distinktivno za čovjeka, a ne devetnaestostoljetna ideologija *Homo Fabera* nastala u kontekstu velikog broja inovacija koje su u bitnom promijenile tadašnji svijet i potakle ubrzani razvoj industrijskog društva. Kroz takvo sagledavanje tehnologije, kao glavnog pokretača socijalnog napretka, koji se primjerice javlja i u debati oko ekološke tranzicije, iz diskusije izmiče do koje su mjere drugi društveni faktori utjecali na to kako će tehnologije mijenjati društvo.

Za ilustraciju navest ću primjer koji podrobnije analizira Timothy Mitchell, američki sociolog. U knjizi *Carbon Democracy*[09] on polazi od toga da su fosilne tehnologije u cjelini omogućile eksplozivnu ekspanziju kapitalističkih odnosa i eksponencijalni ekonomski rast. Međutim, učinak tehnologija ugljena na kapitalističke odnose bio je bitno drugačiji od utjecaja tehnologija nafte. Za ugljen je karakteristična njegova inertnost – radno je intenzivno vaditi ga, teško ga je transportirati, vezan je za nacionalni ekonomski prostor, pretpostavlja velike industrijske pogone i stoga nudi puno točaka gdje radništvo može opstruirati nesmetan tijek fosilnog goriva i industrijske proizvodnje koja je na njemu bazirana. To je radništvu omogućilo da se izbori za radnička prava i socijalnu državu. Za razliku od ugljena, nafta je zbog svoje posve drugačije političke geografije, fluidne naravi energenta, fleksibilnijih mogućnosti prijevoza i raznolikije primjene, ali i zbog lekcije koju su kapitalisti naučili s organiziranim radništvom u eri ugljena, doprinijela razbijanju moći radništva da se izbori pod kojim će se uvjetima odvijati kapitalistička proizvodnja.

Društvenu promjenu stoga treba razumjeti kao rezultantu djelovanja različitih faktora, od kojih je tehnološki napredak samo jedan. Trebamo raskinuti s oprirođenom idejom da tehnologije nužno donose napredak. Činjenica da su vodeće tehnologije proteklih desetljeća, predvođene informacijskih tehnologijama, doprinijele ogromnom ekonomskom raslojavanju, govori nam da je doprinos tehnologija napretku rezultat specifičnih društvenih okolnosti. Za te društvene okolnosti trebamo se iznova izboriti.

— Koliko mit izumiteljskog genija igra ulogu u stvaranju novih tehnologija promotrimo li kolektivni karakter rada na razvijanju novih tehnologija – odnosno koji je realni, a koji pretpostavljeni masovno propagirani narativ o financijskim ulaganjima u tehnologije privatnog naspram javnog sektora?

Odemo li danas u Tehnički muzej, primijetit ćemo da se narativ o procesu tehnološke inovacije i dalje sastoji od izumitelja i patenata. Taj će narativ biti reduciran na jednostavnu kronologiju prijelomnih događaja i kumulativnog "razvoja". Međutim, ta ideja, koja se inače naziva "linearnim modelom tehnološke inovacije", nema previše veze sa stvarnom strukturom procesa tehnološkog razvoja. Spomenuti je proces puno nestabilniji i primarno vezan uz ekonomske cikluse.

Važna struja škole ekonomske misli, šumpeterijanizam[10], zasniva analizu kapitalističkog načina proizvodnje upravo na toj pretpostavci – da strukturu ekonomskog ciklusa uvjetuje slabljenje produktivnosti postojećih tehnologija koje onda rezultira potragom za novim tehnologijama. Stoga, kada promatramo strukturu pojedinačnog ciklusa, možemo razlučiti fazu rasta i opadanja produktivnosti tehnologija. U fazi opadanja, koja je uglavnom faza u kojoj je neka tehnologija ušla u opću primjenu kroz čitav sistem proizvodnje, velika količina kapitala čeka na iduću novu tehnologiju koja će povratiti stopu produktivnosti i generirati veće stope profita. Radi se o fazi u kojoj kreće spekulativno ulaganje u tehnološki razvoj.

Možemo taj model razložiti na primjeru interneta. U ranoj fazi komercijalne primjene interneta, od sredine 1990-ih, došlo je do *booma* ulaganja u dionice tehnoloških kompanija, klađenja koje se nadalo da će nove tehnološke inovacije donijeti nagli porast produktivno-

sti kapitala i time osigurati visoke stope profita. Taj balon je početkom 2000-ih prsnuo. Nakon te faze krize, dolazi faza regulacije, u kojoj država smiruje financijska tržišta, intenzivno ulaže u tehnologije i njihovu opću primjenu unutar različitih sfera ekonomske proizvodnje. Krivulja eksponencijalnog rasta se izravnava. Tada kreće novi ciklus ulaganja u inovacije jer stare tehnologije više ne donose dovoljno profita.

O tome jesmo li s internetom ušli u fazu poopćavanja tehnologije i opadanja njene produktivnosti za kapital možemo raspravljati, kao i o općenitoj eksplanatornoj vrijednosti cikličkih modela poput ovog koji je razradila Carlota Perez[11] i koji faze dosadašnjeg razvoja kapitalističkog sistema od početaka industrijske revolucije analizira kroz pet tehno-ekonomskih paradigmi od kojih je ona nošena informacijsko-komunikacijskim tehnologijama posljednja. Međutim, bitno je razumjeti da proces tehnološke inovacije pod kapitalizmom podjednako oblikuju kapital i država te da je njihovo djelovanje povezano, ali u različitim fazama razvoja i primjene neke tehnologije.

Uloga države često se podcjenjuje i smatra je se faktorom inercije u odnosu na revolucionarni hod procesa tehnološke inovacije. Međutim, ideja da tržište predvodi inovaciju, a država je usporava recentnog je datuma. Dapače, kao što Mariana Mazzucato, učenica Carlote Perez, detaljno pokazuje u studiji *Poduzetnička država*[12], od druge polovice 20. stoljeća presudan akter za tehnološki razvoj općenito i razvoj informacijskih tehnologija specifično bila je upravo država, a ne tržište. Američka je država tako odigrala vodeću ulogu u razvoju ključnih segmenata računalne tehnologije i digitalnih mreža koje su danas prostor komercijalne ekspanzije tehnoloških giganata. Ona je usmjeravala napore javnog znanstvenog i tehnološkog pogona, stvarala potrebe za njihovom primjenom i naposljetku bila veliki kupac tih tehnologija, omogućivši time njihovu masovnu primjenu.

Godine 1972. američka je vlada privatnoj tvrtki AT&T-u ponudila da preuzme ARPANet. AT&T, koji je tada razvijao vlastitu komunikacijsku mrežu, smatrao je da internet neće biti profitabilan i odbio je ponudu. Nakon toga internet je čekao do ranih 1990-ih prije nego što ga je američka država uspjela prenijeti na privatni sektor. Čitavo iduće desetljeće taj privatni sektor proveo je razvijajući različite tehnologije koje bi omogućile komercijalizaciju interneta kao komunikacijskog aparata. Trenutno smo u fazi u kojoj su internetski sadržaji i komunikacijska infrastruktura postali radikalno komercijalizirani ubrzanim procesima komodifikacije i koncentracije vlasništva. Dapače, internetski giganti trenutno imaju toliku tehnološku i financijsku prednost pred državama, koje su netom morale spasiti ekonomije radikalnom ekspanzijom javnog duga, da kreću stvarati usluge koje bi trebao nuditi javni sektor. Primjerice, *Google* je svojom tehnologijom umjetne inteligencije nedavno ušao u britansko javno zdravstvo[13]. U nekim američkim gradovima lokalne zajednice plaćaju *Uberu*[14] da prevoze putnike do željeznice jer nemaju sredstava osigurati *park-and-ride* parkirna mjesta ili organizirati mrežu javnog prometa. Izgledno je da poslovni model za te gigante postaje ukotviti se što dublje u javnu infrastrukturu i usluge te time osigurati vlastitu ekonomsku opstojnost mimo neizvjesnosti tržišta.

Ove okolnosti ostavljaju dojam da je inovacijski proces ovisan o poduzetnicima i tržištu. Međutim, to je očigledna i, s obzirom na planetarne izazove s kojima se suočavamo, opasna inverzija. Sovjetskom svemirskom programu, pokrenutom svega desetak godina nakon svirepog pustošenja Drugog svjetskog rata, trebalo je četiri godine da pošalje čovjeka u orbitu. Elonu Musku to nije uspjelo u četrnaest godina od pokretanja *Space X*-a, a pritom kolonizacija Marsa i nije tehnološki prioritet, osim za one koji u tome vide čamac za spašavanje čovječanstva.

— Koji su potencijali korištenja novih tehnologija (osobito p2p itsl.) za transcendiranje tržišnog odnosa, a koje su potencijalne kontradikcije ako se pri pokušaju njihova emancipatorna korištenja u svrhe npr. izgradnje tzv. paralelne ekonomije propusti uzeti u obzir silnice globalnog kapitalizma i kapitalističkog načina proizvodnje koje političko-ekonomski oblikuju društveno polje u koje se želi intervenirati uz pomoć navedenih tehnologija?

Postoje tehnologije za koje možemo pretpostaviti da su adekvatnije izgradnji paralelne ekonomije i koje bi eventualno mogle, u nekom post-kapitalističkom društvu ili u nekoj hibridnoj društvenoj organizaciji koja je samo dijelom uklopljena u kapitalističke odnose, osigurati uspješnu reprodukciju novih proizvodnih odnosa.

11 http://www.carlotaperez.org/
12 https://www.demos.co.uk/files/Entrepreneurial_State_-_web.pdf
13 https://deepmind.com/applied/deepmind-health/streams/
14 http://www.theverge.com/2016/10/3/13147680/uber-new-jersey-free-ride-parking-lot-train-commute

Primjerice, pametne energetske mreže, distribuirana proizvodnja softvera, tehnološke platforme za dijeljenje resursa, alternativne valute, organski uzgoj hrane, pasivna gradnja itd., svakako mogu omogućiti ekološki održiviji socijalni metabolizam uz povećanje direktnog demokratskog odlučivanja nad procesima proizvodnje i raspodjele dobara.

Tehnologije same, međutim, ne mogu iznijeti alternativu bez društvenih snaga koje će se za nju izboriti i koje će stvoriti političko-institucionalni okvir za tu alternativu. Isto tako, u slučaju da se te snage izbore za alternativu, one ne mogu zanemariti kakav će utjecaj tehnologije imati na nove društvene odnose. Tehnologije reproduciraju postojeće društvene odnose i uvjetovane su intenzitetom kapitalističke ekonomije – intenzitetom materijalnih i energetskih tokova, intenzitetom investiranja u održavanje i razvoj infrastrukture, razvojem paralelnih tehnoloških sistema o kojima ovisi njihovo funkcioniranje. Zanemare li te hipotetske društvene snage uzeti u obzir tu "inerciju" tehnoloških sistema, riskiraju da ih emancipatorna korištenja vrate u dominantne društvene odnose.

U tom je pogledu poučna povijest slobodnog softvera. Dok su u ranoj fazi razvoja softvera u pedesetima, šezdesetima i sedamdesetima programeri kôd razvijali uglavnom kroz slobodno dijeljenje i suradnju, uvođenjem vlasništva nad softverom dokida se taj proces zajedničke proizvodnje i uvodi se posredovanje tržišta. Time ne samo proizvođači nego i korisnici bivaju isključeni iz autonomije suverenog korištenja tehnologije koju jamči uvid u otvoreni kôd softvera. Slobodni softver nastaje kao otpor i alternativa tom procesu. On izokreće mehanizam intelektualnog vlasništva, braneći prisvajanje kôda koji nastaje zajedničkim naporom i time stvara oblik kolektivne proizvodnje bez privatnog vlasništva. Stoga je slobodni softver u ranim godinama bio teoretiziran kao zametna forma[16] post-kapitalističkih[17] proizvodnih odnosa[18].

No, 30 godina kasnije slobodni softver apropriralе su kao besplatni input najveće korporacije. Internetski giganti poput *Facebooka* i *Googlea* prigrlili su slobodni softver i danas su među najvećim razvijateljima otvorenog kôda, ali u namjene koje inicijatori zajednice za slobodni softver ne podržavaju – daljnje dokidanje sposobnosti korisnika da kontrolira vlastito tehnološko okruženje i da ne bude metom komercijalnog praćenja i policijskog nadzora.

Istodobno, čak i ako svoj rad smatraju prefiguracijom post-kapitalističkih proizvodnih odnosa, proizvođači slobodnog softvera nastavljaju živjeti u kapitalističkom svijetu. Ne postoje druge sfere kolektivne proizvodnje koje bi im osigurale besplatna sredstva za život kao što oni osiguravaju društvu slobodne i besplatne softverske alate, i stoga su prisiljeni prodavati svoj rad.

Pouka iz ove povijesti slobodnog softvera jest da društvene snage koje žele graditi alternativu moraju sagledati emancipatorna korištenja tehnologija u toj široj uklopljenosti tehnologija u kapitalističke odnose te osigurati održivost emancipatornih korištenja tehnologija kroz sve šire krugove solidarnih praksi proizvodnje i reprodukcije.

— Kako možemo objasniti rascjep koji postoji između konzumiranja tehnologije i zanemarivanja svega što je potrebno da se istu proizvede? Npr. zašto korisnici Applea i dalje kupuju Apple proizvode unatoč visokim razinama eksploatacije na svim razinama proizvodnje?

Možemo to pomalo cinično objasniti jednostavnim uvidom kakvog zastupa švedski antropolog Alf Hornborg[19] – bazična je funkcija tehnologije da prebaci rad s onoga tko njom upravlja na druge – bilo čovjeka, bilo prirodu. Utoliko je za tehnologiju, u tom antropološkom smislu, konstitutivna asimetrija koja je u osnovi eksploatacije i ekstrakcije.

No, specifičnije uz pitanje tehnologija u kapitalizmu, eksploatacijski odnos možemo objasniti kapitalizmom kao sistemom nejednake razmjene[20] – društva koja su manje ekonomski razvijena i imaju manju kupovnu moć ne mogu kupiti najnovije i najproduktivnije tehnologije, što produbljuje njihovu strukturnu podčinjenost razvijenijim društvima. Stoga su prisiljena prodavati radnu snagu i svoje resurse ispod cijene rada i resursa razvijenih zemalja. Međutim, u mediju slobodne trgovine, taj asimetrični odnos izgleda kao simetrični odnos – razmjena robe za novac. Pristajanjem na taj simetrični odnos razmjene pristaje se i na strukturno-asimetrične nejednakosti, a *Apple* je samo najvidljiviji primjer onoga što vrijedi kao pravilo.

Ipak, postoji nekoliko karakteristika koje *Apple* izdvajaju od drugih korporacija. Prvo, *Apple* se drastično transformirao u trenutku kada je prestao biti kompanija koja objedinjuje različite elemente proizvodnje računa-

15 https://www.bloomberg.com/news/articles/2016-10-17/why--elon-musk-s-mars-vision-needs-some-real-imagination
16 http://oekonux.org/introduction/blotter/index.html
17 http://wiki.p2pfoundation.net/Is_Peer_Production_a_Real_Mode_of_Production
18 https://www.nyu.edu/projects/nissenbaum/papers/jopp_235.pdf
19 http://www.keg.lu.se/en/alf-hornborg
20 https://en.wikipedia.org/wiki/Unequal_exchange

la te je postao kompanijom koja koordinira globalnim proizvodnim lancem. *Apple* je zadržao inženjersku i marketinšku stranu, dok su proizvodnja i sastavljanje svih tehnoloških dijelova, a time i svi intenzivno eksploatacijski proizvodni procesi preneseni na podugovarače. U pravnom smislu *Foxconn* je taj koji izrabljuje i snosi odgovornost, a ne *Apple*.

Drugo, *Apple* je utjelovljenje kompanije koja je vođena interesima dioničara. To je razlog zašto vrlo inovativno i agresivno koristi financijske sheme kako bi izbjegao plaćanje poreza. Kao što je Marina Mazzucato pokazala, *Apple* i njemu slični tehnološki giganti time pile granu tehnološkog razvoja, jer izbjegavajući plaćati porez izbjegavaju vratiti sredstva koja je država ulagala u fundamentalna istraživanja i razvoj temeljnih računalnih tehnologija i čije rezultate ti tehnološki giganti danas uspješno eksploatiraju.

Treće, *Apple* nudi ekosistem u kojemu su korisnici dovedeni u situaciju suženog izbora. S jedne strane to olakšava korištenje tehnologije, dok ih s druge vezuje uz proizvođača, njegove zatvorene tehnološke standarde, i u krajnjoj mjeri, uz daljnju kupnju *Appleovih* proizvoda.

Četvrto, *Apple* je uspješno plasirao priču da je inovacija proizvod individualnog genija, poduzetništva i kreativnosti u liku i djelu Stevea Jobsa. Jobs je arhetipska figura tzv. kalifornijske ideologije – ideologije koja je želju za osobnom samorealizacijom hipi kulture pretočila u poduzetnički i libertarijanski etos Silicijske doline. Ta mistifikacija ideje autonomije, autonomije ostvarene mimo i protiv društva, vjerojatno nema točniji iskaz negoli u auratičnom, medijski posredovanom spiritualizmu Stevea Jobsa.

Iz pobrojanog možemo zaključiti da je Apple paradigmatska kompanija korporativne neodgovornosti, ali nije jedina koja djeluje u odnosima intenzivne eksploatacije – koji god da *brand* izabrali, teško možemo izići iz strukturnih zadatosti globalne podjele rada.

— Kako objašnjavate sintagmu "neutralni Internet"?

Bitno je reći da neutralnost interneta nije tehničko pitanje. Na tehničkoj je razini oblikovanje i prioritetiziranje prometa redovan postupak, jer se mreže često ne projektiraju za maksimalni intenzitet prometa (a taj maksimalni intenzitet prometa neprestano raste). Dakle, mreža u tim trenucima mora odlučiti kako prioritetizirati određene tipove sadržaja nad drugima, s obzirom na različite količine podataka koje imaju pojedini tipovi sadržaja. Ukratko, ako *streaming* video ima jednak prioritet kao *e-mail*, jednom kada krene prijenos *streaming* videa i biva dosegnuta maksimalna propusnost mreže, doći će do zagušenja, kvaliteta signala će se smanjiti i onaj važni *e-mail* kojeg čekamo neće stizati. Stoga u tehničkom smislu postoji prioritetiziranje prema sadržajima.

Za razliku od pitanja prioritetiziranja, pitanje neutralnosti interneta je, prije svega, pitanje oko toga treba li postojati regulacija i za čije dobro. Postoji jedan značajan argument protiv neutralnosti interneta – mi, korisnici interneta, a onda i operateri, podupiremo ogroman promet sadržajem koji poslužuju uglavnom najveće internetske korporacije – primjerice *Google* i *Facebook*. Neutralnost interneta je stoga u interesu tih velikih korporacija. No, dva su argumenta zašto bismo ipak trebali biti za neutralnost interneta – prvo, diskriminacija sadržaja prema pošiljatelju i primatelju, za razliku od tipa sadržaja, značila bi da teleoperateri mogu utjecati na odnose snaga u proizvodnji i strukturi sadržaja koje se plasira kroz njihove vodove. Mogli bi utjecati i na medijski sistem u cjelini, a često i za vlastiti interes jer operateri nerijetko imaju svoju medijsku produkciju. Stoga je upitno treba li im dopustiti mogućnost diskriminiranja prema primatelju i pošiljatelju. Drugo, operateri bi počeli znatno više ulagati u razvoj onog dijela usluga koje bi mogli više naplatiti, što bi rezultiralo lošijom uslugom za ostale korisnike i stvaranjem interneta dviju brzina – bržim za ponuđače sadržaja koji mogu više platiti, a sporijim za sve nas ostale.

Naposljetku, budući da bi dokidanje neutralnosti interneta promijenilo odnos snaga različitih frakcija kapitala, pitanje je na koji bi način to utjecalo na daljnji razvoj internetske komunikacijske infrastrukture. Ako to znači da bi operateri dobili više tržišnih poluga da funkcioniranje te infrastrukture približe tome kako funkcionira mobilna telefonija, proces demokratizacije javnog govora koji je u tehnološkom pogledu omogućio internet time bi se ubrzano počeo kretati unatrag.

— U kontekstu globalne okolišne krize, koja su ograničenja "zelenog kapitalizma"?

Prevladavajući pristup ekološkoj krizi iz perspektive država, pogotovo onih najrazvijenijih, striktno je

unutar okvira kapitalističkog načina proizvodnje i daljnjeg rasta globalne ekonomije, što je očigledno u kontradikciji spram procjene[21] da trenutno koristimo 160 % regenerativnih kapaciteta planete na kojoj živimo i da se približavamo, u vrlo skorom vremenu – za 10-15 godina, nelinearnim promjenama planetarnih sistema koji će vjerojatno imati vrlo drastične posljedice na društvo.

Najčešći je oslonac službene politike da se probije kroz ovu kontradikciju vjera da će nam tehnologije omogućiti da dekarboniziramo i dematerijaliziramo naš društveni metabolizam. Pogleda li se, međutim, Pariški sporazum o suzbijanju emisija CO2 i klimatskim promjenama, u toj su rezoluciji uključene tehnologije koje nisu u primjeni i za koje se ne zna mogu li uopće riješiti probleme dekarbonizacije. Sva su ta nadanja postavljena na staklenim nogama. Međutim, kada mislimo strukturno, kada se pitamo je li moguće da postoji kapitalistički način proizvodnje, a da pritom smanjujemo količinu potrebne energije i materije, i kako to uopće može izvesti, postoji niz elemenata koji nam govore da to nije izvedivo, da su zeleni kapitalizam ili zeleni rast samozavaravanje.

Tranzicija kakvu bi trebao donijeti tzv. kapitalizam sa zelenim licem ima nekoliko strukturnih ograničenja – prvo je moć razvijenih da eksploatiraju nerazvijene koja počiva djelomično i na tome da između njih uvijek imamo paralelno u primjeni i visoko razvijene i manje razvijene tehnologije. Prljave i zastarjele tehnologije su u funkciji nejednake razmjene.

Drugi problem je da je današnji kapitalizam u situaciji u kojoj prirodni resursi, ljudska radna snaga, hrana i fosilni izvori energije, takozvane četiri jeftine prirode kako ih naziva[22] Jason W. Moore, postaju sve skuplji. Prije svega nafta, na kojoj je energetski temeljen eksponencijalni rast svjetske ekonomije u proteklih sto godina, postaje sve skuplja jer je sve manje novih konvencionalnih nalazišta. Ta cijena se obično mjeri u energiji dobivenoj iz energije uložene (tzv. ERoEI faktor[23]). Dok je prije 40-ak godina nafta imala faktor 100, danas je on bliže faktoru 20, što je približno faktor energetske učinkovitosti obnovljivih izvora energije. Međutim, nastavimo li crpiti naftu iz postojećih konvencionalnih izvora, sasvim je izvjesno da ćemo probiti granicu od 4 stupnja globalnog zagrijavanja u odnosu na temperature prije početka industrijskog kapitalizma.

I treće, razvoj potpuno novog dekarboniziranog tehnološkog sklopa koji će ponuditi uspješna rješenja u kratkom vremenskom roku koje nam je preostalo zapravo je u kontradikciji spram procesa tehnološke inovacije koji je relativno neizvjestan, vezan, kako sam već objasnio, uz ekonomske cikluse, a uvelike i uz postojeće tehnologije. Mnogo je tehnološkog razvoja zapravo odgovor na kritične probleme postojećeg tehnološkog kompleksa ili postojećih proizvodnih odnosa i u tom je smislu tehnološki razvoj često više odgovor na postojeći problem nego što je radikalna inovacija.

Dakle, klađenje na to da će nam tehnologije za koje ne znamo funkcioniraju li uopće omogućiti brzu ekološku tranziciju u dekarboniziranu i dematerijaliziranu ekonomiju posve je iluzorno, a trenutna službena politika suzbijanja klimatskih promjena upravo se zasniva na toj okladi.

— Je li strah od automatizacije opravdan, odnosno kako on korespondira s lijevim zahtjevom da se smanji društveno potrebno radno vrijeme, nužno za proizvodnju i reprodukciju uvjeta života?

Na početku sam već govorio o ulozi tehnologije u povećanju produktivnosti. Između ostalog, jedan vid povećanja produktivnosti kapitala je i zamjena radnika strojevima. Nakon ekonomske krize 2008. godine u mnogim ekonomijama došlo je do oporavka produktivnosti i profita, ali ne i usporedivog oporavka tržišta rada. Kriza je ponudila dobru priliku da se otpusti skupu radnu snagu i zamijeni jeftinijim strojevima. Uzbunu oko tehnološke nezaposlenosti dodatno je digla nedavna studija[24] dvojice znanstvenika s Oxforda koja je došla do zaključka da današnje tehnologije omogućuju zamjenu 47 % radne snage u SAD-u.

Međutim, paradoksalno, automatizacija u prošlosti nije imala učinak smanjivanja količine ljudskog rada. Unatoč velikim iskoracima u automatizaciji proteklih desetljeća, radno vrijeme u najrazvijenijim ekonomijama u tom razdoblju nije se značajno smanjilo. Razlog tome je da se automatizacija isplati samo tamo gdje je radna snaga skuplja od tehnologije. Međutim, jednom kad je radna snaga zamijenjena tehnologijom, njena cijena na tržištu drastično pada i postaje dovoljno jeftinom za novi ciklus ekspanzije kapitalističke proizvodnje. Istodobno, globalna radna snaga u istom tom raz-

21 http://www.footprintnetwork.org/en/index.php/GFN/page/world_footprint/
22 http://www.kultur-punkt.hr/content/kapitalizam-u-mrezi-zivota
23 https://en.wikipedia.org/wiki/Energy_returned_on_energy_invested
24 http://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/publications/view/2072

doblju konstantno je rasla. Time se opet vraćamo na priču o tehnologijama koje omogućuju geografsku integraciju globalnog kapitalizma i koje omogućuju da korporacije iskorištavaju drastične razlike u cijeni rada, da tehnološki supstituiraju rad koji je skup i zaoštravaju konkurenciju između različitih segmenata globalne radne snage.

Čitava priča o automatizaciji stoga je krivo teoretizirana. Osim ako danas ne svjedočimo kvalitativnom pomaku u brzini tehnološkog razvoja, a to je posve dvojbeno[25], povijesno nas iskustvo uči da automatizacija nije imala za ishod dokidanje proletarijata, već produbljivanje proletarizacije sve većeg globalnog radništva. Puni društveni potencijal automatizacije može biti oslobođen samo u uvjetima zaustavljene ekspanzije komodifikacije i usmjerene primjene robotike prema zadovoljavanju društveno definiranih potreba.

Preneseno sa Slobodni Filozofski (21. prosinca 2016.): http://slobodnifilozofski.com/2016/12/tehnooptimizam-staklenim-nogama.html
Dijelovi intervjua prikazani su u prilogu o tehnologiji šeste epizode edukativno-mozaične emisije "Promjena okvira", emitirane 30.9.2016. na TV Istra.

25 https://en.wikipedia.org/wiki/Eroom's_law

PAVLIĆ, GORAN

O povijesnoj genezi autorskih prava

Pitanje autorskih prava u suvremenim se osvrtima u javnoj sferi uglavnom iscrpljuje u legalističkom diskursu. Od više ili manje dovitljivih *teasera* o jednakosti krađe i ilegalnog skidanja piratskih snimaka s interneta, koje komercijalna kina projiciraju prije samih filmova, do administrativnog reguliranja glazbenih tantijema koje je u Hrvatskoj do utjerivačke savršenosti doveo ZAMP, centralna kategorija mišljenja o tom problemu juridički je koncept vlasništva (nad djelom). Ovakva se tendencija razumijevanja autorskih prava i njegovih specifičnosti lako razabire iz Zakona o autorskom pravu i srodnim pravima (96/18).

U tom smislu, kontroverze zapravo i nema. Autorska su prava ona prava koja pripadaju autorima_cama nad djelima koja su kreirali i zakon je tu da na najefikasniji mogući način propiše sve moduse njihove zaštite, načine ostvarivanja prava na temelju kreacije autorskih djela, kao i da istakne razlikovne specifičnosti naspram prava vlasništva, koje može u određenim uvjetima postojati nad nekim autorskim djelom. Čl. 1. st. 1. Zakona o autorskom pravu i srodnim pravima jasno naznačuje: "autorsko pravo – pravo autora na njihovim djelima iz književnoga, znanstvenog i umjetničkog područja", dok čl. 9. st. 1. (prije toga preliminarno i čl. 2. st. 1.) koncizno propisuje: "autor djela je fizička osoba koja je autorsko djelo stvorila". Na temelju toga, čl. 5. st. 1. precizira što podrazumijeva pod autorskim djelom: "autorsko djelo je originalna intelektualna tvorevina iz književnog, znanstvenog i umjetničkog područja koja ima individualni karakter, bez obzira na način i oblik izražavanja, vrstu, vrijednost ili namjenu ako ovim Zakonom nije drukčije određeno". Stavak 2. istog članka u nastavku taksativno navodi kakva sva djela potencijalno spadaju pod definiciju ovog članka, redajući rodove umjetničkog i znanstvenog izraza (književnost, likovnost, arhitektura, ples, glazba, fotografija, film...).

Ovakvo određenje gotovo zdravorazumskom apodiktičnošću vješto prikriva dinamiku tenzija koje su historijski oblikovale polje. I dok sam format zakona, izuzev specifičnog statusa preambula, ne trpi historijski elaborat nastajanja pojedinih pravnih instituta kao rezultata borbi u određenom društvenom polju, problem koji prepoznajemo u javnom diskursu naturalizacija je takvog rezona. Drugim riječima, razmišljanje o autorskim pravima formira se oko koncepta autora, autorskog

djela i prava koja iz toga proizlaze, ostavljajući time i povijesnu i metodološku genezu tih koncepata neosviještenom. A upravo u historijskim vrenjima, napose onima iz 18. stoljeća, možemo razabrati korijene danas dominirajućih koncepata i razmotriti iz kojih su borbi proistekli.

Nastajanje autora

Promotrimo li pomnije ranije navedeno zakonsko određenje, uvidjet ćemo da zapravo cirkularno definira temeljne kategorije kojima barata. Autor je fizička osoba koja stvara autorsko djelo, a ono je pak originalna (autorska) tvorevina koja ima individualni karakter. U takvoj perspektivi, stvaranje kreativnih (umjetničkih, književnih ili znanstvenih) djela poima se kao dijadna relacija između dviju ahistorijskih točaka: autora i njegove kreacije. Počevši s Foucaultovim esejom "Što je autor?" iz 1969., humanistička refleksija, kao najmjerodavnija za artikulaciju problema, ustraje na problematiziranju samorazumljivosti teze prema kojoj je autor fizička osoba iz koje emanira set ideja koje tvore djelo. Već i letimičan pogled u povijest pokazuje da je stasanje institucije autorstva, pa onda i autorskih prava, teklo neusporedivo kompleksnije i dinamičnije. Proces je uključivao puno više društvenih razina, a inicijalni povod bio je spor oko nakladničkih problema s proizvođačima ilegalnih kopija književnih djela, iz čega se kasnije iskristalizirala rasprava i o pravima samih pisaca.

Mark Rose u studiji *Authors and Owners* (2014: 31-67) trasira višedesetljetnu bitku oko regulacije izdavaštva koja se vodila u Velikoj Britaniji. Sukobljavanja na terenu uključivala su čak i angažiranje parlamenta, a svoj obol raspravama, među ostalima, dao je i John Locke, te još energičnije i Daniel Defoe. Problem je ležao u tome što je Stationers' Company – gilda izdavačâ knjiga – od 16. stoljeća imala isključivi monopol u djelatnostima izdavaštva i regulirala prava koja pripadaju raznim dionicima proizvodnje knjiga. Među njima *nisu* bili i autori djela koja se tiskaju i prodaju, jer prema internom statutu nisu mogli biti članovi kompanije. Defoe je prvi koji je eksplicitno pledirao da po Božjem pravu i stvaraoc teksta, a ne samo investitori u fizičke aspekte knjige (papir, boja, uvez, tisak, distribucija), ima pravo na dio zarade – i to zato što je uložio vrijeme i rad u proizvodnju nekog dobra.[01] Rezultat takvih kreativnih aktivnosti stoga mora biti smatran i njegovim vlasništvom. I kao što se korištenje tuđim vlasništvom u svim drugim domenama kompenzira novčanom naknadom, red je da se i u djelatnostima duha uvede isti princip – zakonom zaštiti ostvarivanje dobiti na temelju prava vlasništva te sankcionira one koji bi neovlaštenim tiskom (piratskim izdanjima) zakinuli stvaraoce djela.

Drugim riječima, prva decidirana formulacija autorskog prava rezultat je borbi oko priznavanja vlasništva u jednoj lukrativnoj djelatnosti – izdavaštvu. Posljedično, *autorsko djelo* je prvenstveno rezultat rada na robi koja će se razmijeniti na tržištu, a ne efekt emanacije duha koju je neki kreativac iz eteričnih dimenzija uobličio u pisane retke.

Ishod te borbe bit će izglasavanje prvog zakona o *copyrightu*, poznatijeg kao *Statute of Anne*, 1710. godine[02]. Za razliku od prethodnih zakona u tom području, koji su uglavnom propisivali kazne za nedolične sadržaje ili narušavanje prava investitora, Anin statut po prvi put regulira i prava stvaraoca, dodjeljujući mu proporcionalni dio zarade koja je prije bila rezervirana samo za izdavače. Iako je Locke u svojim prijedlozima zagovarao zaštitu autorskih prava na rok od 70 godina, britansko pravo, čvrsto utemeljeno na presedanima, tražilo je prikladni i pronašlo ga u Monopolnom statutu, pravnom aktu koji je regulirao zaštitu patenata na mehaničke inovacije u trajanju od četrnaest godina. Možemo ovu posljednju okolnost smatrati slučajnom, ili je tretirati kao danak pedanteriji i administrativnoj rigidnosti presedanskog pravnog sustava. Međutim, uz već izloženu argumentaciju baziranu na zaštiti vlasništva, formalno oslanjanje na regulativu iz industrijskog polja u zaštiti umjetničkih djela govori da je sama (umjetnička) narav kreacije bila u najmanju ruku sekundarna.

U preciznijoj rekapitulaciji možemo ustvrditi sljedeće: teorijska elaboracija autorskog djela u prvoj polovici 18. stoljeća rezultat je gotovo "sindikalnih" borbi u polju izdavaštva, pri čemu narav i forma stvorenih djela nisu supstancijalno korišteni kao argumenti u borbi. Iznimnost, genijalnost i neponovljivost, kao intrinzične odlike umjetničkih djela, zasad još kao argumenti ne stupaju na svjetsko-povijesnu pozornicu.

01 Što predstavlja *avant la lettre* korištenje radne teorije vrijednosti u estetskoj refleksiji.
02 Nazvan tako zbog izglasavanja za vladavine Kraljice Ane.

03 Sentiment koji nam je itekako poznat kroz danas uvriježenu praksu korištenja, preuzimanja s interneta i digitalnog pohranjivanja ilegalnih kopija knjiga ili audiovizualnih djela.

04 U originalu "Beweis der Unrechtmässigkeit des Büchernachdrucks. Ein Räsonnement und eine Parabel", *Berlinische Monatsschrift* (1793), 443-482.

* * *

Druga krucijalna epizoda za formiranje autorstva u smislu kako ga danas poimamo odvila se krajem stoljeća u njemačkom kulturnom kontekstu. Martha Woodmansee, američka povjesničarka estetike, u više se navrata pozabavila istraživanjem rasprava koje su rezultirale konceptima koje i danas uzimamo zdravo za gotovo. Ona upozorava kako je pojam autora kao pojedinca koji stvara individualno i originalno djelo relativno nova inovacija i konceptualno potječe iz borbe britanskih, ali i njemačkih pisaca da osiguraju tantijeme za rezultate svog rada.

Do romantizma, koncept autora kao kreatora originalnog djela ne postoji. Stvaraoc je vješt obrtnik, koji nakon dugog perioda naučavanja stječe vještinu da iz sirova materijala (kamen, glina, boje, riječi) sukladno dominantnoj poetici uobliči djelo, mahom na temelju narudžbe nekog autoriteta (kralja ili Crkve). Ili, s druge strane, stvaraoc je puki medij kroz koji progovara neka viša sila, uglavnom božanska inspiracija. Teorijski obrat, ishodišno u književnom polju, odnosno radikalni pomak u razumijevanju, nastaje kada se vanjska inspiracija pounutruje, a fizička osoba, sa svojim duhovnim dispozicijama, postaje izvorom kreacije. Dotadašnji pisac – tehničko određenje za osobu koja proizvodi neki tekst – postaje autor (od latinskog *auctor* – stvaraoc, začetnik), a djelo koje nastaje u procesu stvaranja direktna je manifestacija, gotovo otisak originalne kreacije iz duha autora. Iz takve genealogije nastaje *genij* – u formulaciji zacijelo najvećeg engleskog romantika Williama Wordswortha: stvaraoc nečega potpuno novog, bez presedana, nečega što dotad nije postojalo (Woodmansee, 1994: 37-39).

Već i najelementarnije poznavanje stvaralaštva kako romantizma, tako i stilskih perioda koji dolaze nakon njega, lako uzdrmava ovakav rezon. Motivi romantičkih, ali i kasnijih genija nisu nadnaravni – često potječu iz pisane baštine zapadne kulture (nerijetko Biblije ili predložaka iz antičke Grčke) ili pak iz narodne poezije, no o radikalno novom, dotad nepostojećem, teško je govoriti u doslovnom smislu. Te su činjenice bili svjesni već i Wordsworthovi suvremenici. Uslijed rasprava u njemačkim kulturnim krugovima, koje su problematikom bile analogne onima s početka stoljeća u Velikoj Britaniji, pitanje vlasništva nad napisanim ispostavilo se nezaobilaznim. Za razliku od britanskog konteksta, gdje su nakladnici ipak donekle imali razumijevanja za obeštećenje stvaraoca djela, njemačka je publika bila sklonija piratima i jeftino dostupnim kopijama umjetničkih djela[03].

Stoga su tretmanu autora i njegovih eventualnih prava ozbiljno pristupili razni umjetnici i intelektualci, a najdalje je u filozofskoj razradi tog problema otišao njemački idealistički filozof Fichte. U svom članku "Dokaz ilegalnosti reprinta: obrazloženje i parabola"[04] Fichte 1793. godine tvrdi sljedeće: svaka knjiga posjeduje fizikalnu dimenziju (papir, konac, ljepilo, boje, kožu) i idejnu dimenziju, odnosno sadržaj. Idejni aspekt dalje se dijeli na materijalni (ideje koje djelo sadrži), i formalni aspekt (način na koji su te ideje organizirane, komponirane, izražene). Pri kupnji knjige kupac stječe pravo na fizički objekt, ali i na materijalni aspekt sadržaja (Woodmansee, 1994: 51-52). Međutim, formalni je aspekt u principu neotuđiv jer je nemoguće da bilo koje dvije instance, pa ni ista instanca u dva odijeljena trenutka, isti slijed i organizaciju ideja izrazi na identičan način. Forma kojom pisac ili stvaraoc uobličuje ideje u konkretan izraz utoliko je originalna kreacija, produkt njegova duha u određenom trenutku, i u principu je neponovljiva. Na temelju te činjenice stvaratelj ima pravo zahtijevati neotuđivo *autorstvo* nad djelom. Sva buduća regulativa autorskih prava pozivat će se na ovaj argument, a dotadašnji vlasnici djela i svih beneficija koje iz djela proizlaze, tj. nakladnici, postat će tek zastupnici originalnog stvaraoca – genija.

Iako genealoški dijelom utemeljen u romantičarskim koncepcijama o prirodnim dispozicijama duha koje svoj izraz nalaze (i) u umjetničkim djelima, koncept *genija* kao stvaraoca forme, koja na dotad neviđeni način daje izraz određenim idejama, neposredan je rezultat tenzija i rasprava oko prava na tantijeme.

Autonomija i njezino naličje

Paralelno s borbama za autorstvo i autorska prava u književnom polju, specifična tranzicija pogađala je i razumijevanje likovnog polja. I tu se artikulacija koncepta autora i autorskog djela nije odvijala u zrakopraznom prostoru, nego u komunikaciji s usporedno nastajućim problemom umjetničke autonomije. Ta autonomija – ta-

kođer, usuprot čestoj samorazumljivosti kojom se pristupa fenomenu – pomalja se uslijed istovremenog osvještavanja heteronomije[05] (sveg ne-umjetničkog) rada, kao strukturnog preduvjeta kapitalističke dinamike. Krajem 18. stoljeća, trijumf kapitalističkih društvenih odnosa[06] jasan je i nedvojben već i najoptimističnijim idealistima. Činjenica da se povezanost uspostavljanja umjetničkog polja i nastanka kapitalističke javne sfere, odnosno njihova konstitutivna povezanost u suvremenim raspravama uglavnom previđa[07], tek je svjedočanstvo da je koncept idejnog razvoja u humanistici sve prije negoli pravocrtno progresivan.

Nije pretjerano odvažno ustvrditi da se na kolokvijalnoj razini termin "umjetnost" primjenjuje pretežito na likovne umjetnosti. Prva asocijacija na termin "umjetnik" teško da je dramska spisateljica; jednako tako ni kompozitorica, kao ni glumac. Nadalje, gimnazijski kurikulumi, ali i oni sveučilišni, pod poviješću umjetnosti podrazumijevaju povijest likovnih ili vizualnih umjetnosti, u koje liminalno upada i arhitektura. Na razini svakodnevnog ophođenja, vjerojatnije je da frazu "veliki" ili "poznati svjetski umjetnik" primjenjujemo na Damiena Hirsta, Anisha Kapoora ili Gerharda Richtera, eventualno Zahu Hadid ili Franka Gehryja, prije negoli na Suzan-Lori Parks, Xaviera le Royja ili Alison Balsom. Dijelom to sigurno možemo pripisati medijskoj inerciji, kao i cijeni koju radovi ovih "pravih" umjetnika postižu na tržištu umjetnina. Međutim, razlozi reprezentativne dominacije vizualnih umjetnosti ipak su nešto dublji i također sežu u 18. stoljeće, u same početke nastajanja umjetničkog tržišta i teorijskih elaboracija koje prate to stasanje.

Kako napominje Peter Bürger, umjetnički je rad u periodu konsolidiranja podjele rada, kao preduvjeta kapitalističke industrijske proizvodnje, jedini zadržao operativne moduse svojstvene manufakturnom, zanatskom tipu proizvodnje – potpuna kontrola nad radnim procesom i finalnim rezultatom rada. U tom je smislu umjetnost stvarno bila nešto posebno, no to se odnosi prvenstveno na slikare i kipare, dok su pisci, glumci, glazbenici i plesači uglavnom bili upregnuti u veće produkcijske pogone unutar kojih se autonomija (kao, uostalom, i danas) nije mogla ni sanjati. Na strukturnoj razini, međutim, događa se puno značajnija tranzicija. Uslijed bogaćenja novonastajuće buržoazije i tendencije da se novo bogatstvo manifestira i na simboličkom planu, potražnja za (likovnim) umjetničkim djelima raste, i po prvi se puta formira specifična "kasta" financijski samostalnih umjetnika koji mogu živjeti od svoga rada te plasirati proizvode svojega rada bez posrednika.

Drugim riječima, i u radnom i u distribucijskom smislu, umjetnik postaje specifična instanca na tržištu, izdvojena svojom specifičnošću od svih ostalih oblika rada (Bürger, 2007: 47-55). Iako su na terenu konkretne materijalne dinamike umjetničke proizvodnje neminovno bile raznovrsne, ovaj je status iznimnosti poslužio u tadašnjim teorijskim artikulacijama specifičnosti umjetničke autonomije, ali i autorskog prava koje proistječe iz specifične naravi umjetničke proizvodnje. Štoviše, generalizacija konkretnih, iznimnih i zapravo vrlo rijetkih historijskih slučajeva, poput uspješnih likovnih umjetnika koji opstaju na tržištu bez podvrgavanja žrvnju heteronomije rada kojom kapitalizam podvrgava sve ostale ljudske djelatnosti, dovela je do naturalizacije takvog stanja kao "normalnog", "prirodnog", te iz diskursa o umjetnosti uspješno izagnala historizacijska nagnuća.

Utoliko ne čudi da se česta, pa i suvremena zazivanja autonomije umjetničkog polja pozivaju na nju kao na ahistorijsku, intrinzičnu osobinu umjetničkog polja koja ne treba daljnje legitimacije. U trajno aktualnim presezanjima dnevnopolitičkih aktera u polje umjetnosti, kod nas osobito zamjetno prilikom imenovanja uprava ili nadzornih tijela umjetničkih institucija poput narodnih kazališta, očituje se upravo takva tendencija depolitiziranog, "čistog" tretiranja umjetnosti[08].

Ben Davis, u eponimnom manifestu već spomenute zbirke *9.5 Theses on Art and Class*, na tragu ovdje izloženog razumijevanja autorstva i umjetničke autonomije, tvrdi kako je u strukturnom smislu pozicija suvremenog umjetnika srednjoklasna u odnosu na pitanje rada: umjetnicima je san da žive od stvaranja djela koja su rezultat njihovih fizičkih i mentalnih aktivnosti i da pritom posjeduju apsolutnu kontrolu nad proizvodnjom i distribucijom svog rada (teza 3.2.). Iako je realnost u najvećem broju slučajeva daleko od toga, samorazumijevanje dionikâ_ca umjetničkog polja ne odustaje od ovog ideologema. Štoviše, budući da se odnos umjetnika_ica prema procesu i objektima vlastita rada percipira kao nešto individualno i neposredovano, tobožnje specifičnosti vlastite pozicije umjetnici nerijetko poopćuju na plan razumijevanja sistemskih značajki kapitalizma (t.

05 Za strukturnu analizu te dinamike vidi: Ćurković (2012).

06 Emfatičnom frazeologijom nešto kasnijeg *Komunističkog manifesta*: "[buržoazija] je u ledenoj vodi egoističke računice utopila svete drhtaje pobožnog zanosa, viteškog oduševljenja, malograđanske sentimentalnosti (...) Ona je liječnika, pravnika, svećenika, pjesnika, čovjeka znanosti pretvorila u svoje najamne radnike" (1998: 88-89).

07 Davisova zbirka *9.5 Theses on Art and Class* (2013) nakon nekoliko decenija predstavlja prvi marksistički osvrt na tržište umjetnosti i poprilično se oštro odnosi prema teorijskim slijepim pjegama suvremenog diskursa o umjetnosti. Manifest je dostupan u prijevodu na: http://www.blok.hr/system/publication/pdf/15/Radna_Bilje znica_Politicke_skole_2017.pdf

08 U tom je smislu zanimljiva reakcija ansambla glumaca drame zagrebačkog HNK iz prosinca 2017. godine, koji su imenovanje jednog političara u Kazališno vijeće popratili zabrinutošću zbog moguće ideologizacije, kao da Narodna kazališta funkcioniraju u zrakopraznom prostoru politikom neokaljane umjetnosti. (https://www.lupiga.com/vijesti/glas-digli-i-glumci-drame-hnk-hasanbegoviceve-javne-objede-o-nasem-kazalistu-ne-ostavljaju-previse-prostora-masti).

4.4.). Takvo razumijevanje onda generira i pristup kapitalističkoj proizvodnji i reprodukciji u meritokratsko-habermasijanskom ključu. Drugim riječima, i ekonomija i politika tretiraju se kao u načelu otvorene platforme u kojima svi ravnopravno sudjeluju, a pobjeđuju najmarljiviji i oni čiji se argumenti dijaloški isprofiliraju kao najbolji. Klasne tenzije i enormna asimetrija moći među dionicima strukturno su skrajnuti, a dominacija "prirodnih" koncepata poput autora ili autorskog djela rijetko se, ako uopće, dovodi u pitanje.

* * *

Činjenica da se u suvremenim artikulacijama autorskih prava prijepori i borbe oko autorstva zanemaruju, a koncept autorstva tretira poput prirodne relacije umjetničkog duha i umjetničkog djela, dobrim je dijelom zasigurno i refleks dominantnog romantičarskog sentimenta koji perzistira u umjetničkoj samorefleksiji. Dok je u domeni pravnog diskursa takva konceptualizacija donekle očekivana, što možemo vidjeti i u navedenim zakonima, od umjetničkog polja, kao inherentnog dijela humanističke refleksije moglo bi se očekivati i nešto više – u najmanju ruku (pre)poznavanje strukturnih preduvjeta koji su u umjetničkom polju izvojevani prije puna dva stoljeća. Povijest borbi za specifičan status umjetnosti, koje su to polje obilježile otad, povijest je osporavanja kapitalističkog zahtjeva za realnom supsumpcijom. O mjeri u kojoj su te borbe bile uspješne ovisio je kapacitet umjetnika_ca da kontroliraju uvjete svoga rada i raspolažu rezultatima tog rada. Zanemarivanje ove dimenzije umjetničkog razvoja – tendencija zamjetna u brojnim aktualnim raspravama – daje svojevrsnu *carte blanche* zagovornicima tržišnog fundamentalizma da zadnju kako-tako preživjelu autonomnu instituciju građanskog društva potpuno podvrgnu logici kapitala.

Preneseno sa Slobodni Filozofski (30. lipnja 2019.): http://slobodnifilozofski.com/2019/06/o-povijesnoj-genezi-autorskih-prava.html

Literatura:

Bürger, P. (2007). *Teorija avangarde*. Zagreb: Antibarbarus.

Ćurković, S. (2012). "Heteronomija rada/autonomija estetskog", *Frakcija*, 60/61: 22-50.

Davis, B. (2013). *9.5 Theses on Art and Class*. Chicago: Haymarket Books.

Foucault, M. (1980). "What is An Author", u: Bouchard, D. F. (ur.), *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*. New York: Cornell University Press.

Fuka, I. (2017). GLAS DIGLI I GLUMCI DRAME HNK: "Hasanbegovićeve objede o kazalištu ne ostavljaju previše prostora mašti". URL: https://www.lupiga.com/vijesti/glas-digli-i-glumci-drame-hnk-hasanbegoviceve-javne-objede-o-nasem-kazalistu-ne-ostavljaju-previse-prostora-masti (pristup 29. 5. 2018.)

Marx, K., Engels, F. (1998). *Komunistički manifest*. Zagreb: Arkzin.

Rose, M. (1994). *Authors and Owners. The Invention of Copyright*. London, Cambridge: Harvard University Press.

Woodmansee, M (1994). *The Author, Art, and the Market. Rereading the History of Aesthetics*. New York: Columbia University Press.

Zakon u autorskom pravu i srodnim pravima (62/17). URL: https://www.zakon.hr/z/106/Zakon-o-autorskom-pravu-i-srodnim-pravima (pristup 28. 6. 2019.)

PAVLIĆ, GORAN

Bogdan Jerković: nekoliko crtica o sistemskom brisanju

Bogdan Jerković poprilična je nepoznanica hrvatske kazališne povijesti.[01] Izuzev najužeg kruga upućenih stručnjaka_inja i ponekog generacijskog suputnika_ce, njegov rad u imaginariju hrvatske teatrologije gotovo da i ne postoji. U katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice nalazi se jednoznamenkasti broj priloga koji ga spominju tek usputno. Na portalu hrvatskih znanstvenih i stručnih časopisa – popularnom Hrčku – postoje dva priloga koja referiraju na njegov rad. U Hrvatskom državnom arhivu nemoguće je naći kutije s njegovom ostavštinom.[02] Za kazališnog redatelja koji je ostvario nekoliko stotina režija diljem Jugoslavije, ali i Njemačke, Poljske, a posebice Italije, autora koji je umjetnički i drugarski surađivao s Pierom Paolom Pasolinijem i Dariom Foom, te je zbog svojih kazališnih zasluga proglašen počasnim građaninom Parme, gdje je i osnovao ugledni teatar *Compagnia del Collettivo*,[03] kasnije (od 2000.) *Teatro Due*, ova gromka odsutnost u najmanju je ruku indikativna.

Dok se u stručnom žargonu buržoaske historiografije povijesnim revizionizmom označava proces i praksa "neutralne" reevaluacije povijesnih izvora radi postizanja što potpunijeg uvida u historijski fenomen, u političkom je diskursu riječ o ideološki impregniranim nastojanjima da se značaj progresivnih i emancipatorskih politika, od Francuske revolucije naovamo, umanji ili obezvrijedi. Naličje takve agende je, dakako, politička i etička legitimacija reakcionarnih režima. Hrvatska suvremena povijest, pa tako i uže domene povijesti umjetnosti, prepune su instanci jasno politički motiviranog povijesnog revizionizma. U našem kontekstu potonji se sastoji od otvorenog denunciranja socijalističkog naslijeđa kao totalitarnog, kojeg kao takvog treba posve odbaciti. Bogdan Jerković nije žrtva takvih prokazivanja i nipodaštavanja, iako se čitav život deklarirao ljevičarem te je i tijekom 1990-ih jasno izražavao svoje socijalističke stavove, primjerice, u intervjuu za *Tjednik* 1998. godine:

> "Ja se nisam prilagodio i ostao sam vjeran sam sebi. Može se zaključiti da sam zbog svoje političke orijentacije snosio neke posljedice u profesionalnom smislu."

Iako iskazom blag, sintagma "neke posljedice" prekriva temeljiti ostracizam iz svih dominantnih kazališnih, kazališno-povijesnih i kazališno-teorijskih krugova.

01 Rođen je u Zagrebu 1925. Tijekom NOB-a aktivan je kao SKOJ-evski ilegalac na području Zagreba. Glumačku školu završava 1946. kad je angažiran u Narodnom kazalištu u Rijeci, gdje igra u prvoj predstavi na hrvatskom jeziku. Potom radi kao asistent režije u Jadran filmu. Kazališnu režiju diplomirao je 1952. u Beogradu, a četiri godine kasnije u Zagrebu osniva Studentsko eksperimentalno kazalište (SEK), faktički prvu programatski avangardnu kazališnu instituciju u Hrvatskoj. Zbog poetičkih i političkih prijepora izbačen je 1954. s asistenture na Akademiji za kazališnu umjetnost u Zagrebu te 1959. smijenjen s mjesta redatelja u HNK. Od 1965. do umirovljenja 1989. kućni je redatelj kazališta "Komedija". Osnivač je kratkotrajne (1973.) izvedbene formacije Kazališna radionica "Končar" u tvornici Rade Končar u Zagrebu te Otvorene kazališne grupe (1977). Prvi je redatelj Krležinih ranih drama, tzv. Legendi, koje zbog Krležine samokritike nisu dotad uprizorene. Posebno se ističu režije Krležinih

S obzirom na kadrovski i institucionalni kontinuitet teatrološkog i kazališno-umjetničkog establišmenta iz socijalističkog perioda koji se proteže do današnjih dana, aktivno osporavanje, ili u blažoj verziji tek zanemarivanje, njegova rada daje osnovu za zaključak kako je u Jerkovićevu slučaju na djelu ipak "meki" revizionizam, onaj koji proizlazi iz inercije konzervativne kulturne sredine i reakcionarnih obrazaca reprodukcije kulturnog polja. Tome u prilog govori i trajno izbacivanje sa zagrebačke dramske akademije gdje je radio kao mladi asistent jer je u srazu studenata i profesorâ podržao studente,[04] kao i izbacivanje iz Drame HNK-a 1959. zbog "nekomediografske" režije Držićeve komedije *Tripče de Utolče*, dok je, prema iskazu glumice Elize Gerner, pravi razlog bio uvođenje amaterskih glumaca_ica u ansambl predstave što je uprava HNK prepoznala kao "narušavanje" profesionalnih standarda.[05]

Ovih nekoliko detalja ne daje dovoljno osnova za apodiktičnu tezu o pogubnim posljedicama njegove beskompromisne demokratsko-socijalističke orijentacije te dosljedne kazališne poetike koja je iz te političke pozicije proizlazila. No, uzmemo li u obzir činjenicu da je hrvatski kulturni *mainstream* i tada dobrim dijelom bio duboko prožet pasatizmom i devetnaestostoljetnim nacionalno-romantičarskim nagnućima,[06] kao i postojanje tzv. Gavellijanskog kartela,[07] čiji je utjecaj u hrvatskom kazališnom kontekstu nemoguće precijeniti, ne iznenađuje previše sistemski zazor klanovski organizirane kazališne aristokracije prema ovome redatelju. Primijetio je to i sam Jerković u intervjuu za *Polet* 1980. godine, braneći svoju poetiku:

> "Naši kritičari ne žele teatar života nego se treba baviti pitanjima slobode našeg intelektualca ili problemom gušenja tradicije, naravno nacionalne."

O razmjerima sistemskog zanemarivanja svjedoče i recentna teatrološka izdanja, teorijski i analitički neopterećena socijalističkom baštinom ili nacionalnim patosom. U svojem monumentalnom, dvotomnom izdanju zbirke intervjua s protagonistima_cama avangardnih tendencija u hrvatskom kazalištu – *Razgovori o novom kazalištu* (2007) – ni Marin Blažević kao autor, niti njegovi sugovornici_ce ne spominju Jerkovića. U nešto novijoj Blaževićevoj zbirci radova – *Izboreni poraz* (2012) – koja na vrlo ekstenzivan način elaborira teorijsku rešetku za razumijevanje avangardnog ili novog kazališta, Jerkovićev rad još jednom izostaje. Kao ni u svježe objavljenoj studiji *Skupno osmišljeno kazalište* (2018) Višnje Kačić Rogošić, koja se bavi novokazališnim, avangardnim teatarskim formatom kolektivske produkcije kojeg je, pa i u svjetskim razmjerima, inaugurirao upravo Jerković. Njegovim riječima iz intervjua za *Telegram* iz 1972., obrazlažući svoje poimanje rada u kazalištu:

> "Osobina mog ansambla je da svi rade sve; svi su glumci, ali istovremeno svi su binski radnici, postavljaju reflektore, prepisuju tekstove, brinu se o propagandi i prodaji predstava (...) i tekst je plod zajedničkog dogovora i rada (...) ovakvom kolektivnom stvaranju teksta nije cilj da zamijeni dramskog autora, ali u pojedinim situacijama neobično pomaže kazalištu koje ima konkretni program."

Razlozi njegova izostavljanja u ovim izdanjima vjerojatno nisu programatski ili ideološki, a ne radi se ni o nemaru ili istraživačkoj lijenosti autorâ_ica. Kako je uvodno natuknuto, teorijski, kritički ili naprosto pregledni osvrti kao radni materijali gotovo su nepostojeći pa osim za temeljna kazališno-historiografska arhivska istraživanja, izvorâ o Jerkoviću faktički nema.

* * *

Ako prihvatimo da su, prema Peteru Bürgeru, temeljna obilježja avangardnih poetika nadilaženje autonomije umjetnosti kao eminentno buržoaske kategorije samorazumijevanja umjetničkog polja te ukidanje individualnog genija kao izvora umjetničke kreacije, Jerkovićev višedecenijski opus predstavlja enciklopedijski primjer avangardizma, u punini njegova političkog zaloga. Prema svjedočenju glumaca_ica koji su surađivali s Jerkovićem, radi se o redatelju "koji nije imao ni trunku despotskog odnosa prema glumcu" i koji "za razliku od mnogih redatelja kojima je isključivo važna njihova redateljska poetika, nikad ne radi nauštrb glumca".[08] Svoje razumijevanje glumačkog rada Jerković iznosi u intervjuu banjalučkom *Glasu* 1975. godine povodom režije Krležina *Michelangela Buonarrotija*:

Michelangela Buonarrotija u Banja Luci 1975. i *Golgote* 1973. u tvornici Rade Končar. Velik broj režija ostvario je po "provincijskim" kazalištima diljem Jugoslavije te u Njemačkoj, Poljskoj i Italiji. Pored spomenutih uspjeha u Parmi režirao je u Firenci i Milanu djela talijanske i klasične baštine, ali i Krležina djela. Sveukupno, režirao je više od 250 predstava. Preminuo je u Zagrebu 2009.

02 Jedino arhiv HAZU-ovog Odsjeka za povijest hrvatskog kazališta sadrži svježe pristiglu i zasad još nepotpuno sistematiziranu Jerkovićevu ostavštinu. Od zasebnih članaka posvećenih ovom redatelju postoji tek jedan, "Nove konotacije u režijama Bogdana Jerkovića" autora Branka Hećimovića te enciklopedijska natuknica Martine Petranović u Hrvatskom biografskom leksikonu (http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=52596).

03 *Compagnia del Collettivo* nastala je iz Studentskog kazališnog centra koji je nasuprot etabliranim građanskim kazalištima kao uprizorenjima kanonskih djela pokušavao politički artikulirati aktualne društvene probleme. Studentska trupa 1971. postaje Kolektiv (u pravnom smislu: kooperativa), čime i na simboličnom planu naznačuje razilaženje s dominantnim poetikama, ali i modelima rada. Posvećeni su uprizorivanjima Brechta i radničkih borbi iz 1920-ih. Napuštaju zgradu kazališta, surađuju s okupiranim tvornicama i perifernim kulturnim institucijama, svi imaju iste plaće te su kolektivno posvećeni svim problemima uprizorenja – od tehničkih pitanja izvedbe, preko glume i dramaturgije, do režije.

04 U pripremi predstave Sv. Ivana G. B. Shawa došlo je do tenzija između studenata i profesora. Profesori nisu htjeli prisustvovati probama zbog prevelike dužine izvedbe pa su studenti zaprijetili štrajkom, a Jerković je podupro studente u njihovim zahtjevima.

> "Nažalost, znatan broj glumaca smatra da obavlja svoju 'dužnost', ako se striktno pridržava 'jasnih' režiserovih uputa. Tada se to naziva i profesionalnim odnosom, pa se riječ profesionalac sve češće poistovjećuje sa značenjem riječi činovnik. Međutim sasvim drugačija situacija nastaje kada glumac dovede svoj rad do potpunog osvještenja i (...) kada sam do kraja učestvuje u traženju najboljeg načina da se komad interpretira tako da je njegovo djelovanje najpotpunije u društvenom i umjetničkom smislu."

Takav stav dosljedno brani i u spomenutom intervjuu za *Polet* iz 1980.:

> "Teatar shvaćam u kontekstu života, u kontekstu svih problema koje nameće život: društvenih, političkih i naravno ljudskih, te onda u kontekstu svih konflikata u svijesti i odnosima ljudi koji nastaju na bazi životnih praktičkih i društvenih situacija (...) Ne stvaram zatvoreno djelo, ne nastojim ga u formi definirati i zaustaviti već nastojim da ono inicira i provocira neka razmišljanja, stavove, osjećaje itd."

Te poentira u prilogu spomenutoj radijskoj emisiji iz 2005.:

> "Za razliku od mnogih drugih redatelja, meni je uvijek od presudne važnosti bila potraga za političkim konotacijama predstava koje radim."

Temeljne potke avangardističkih intervencija poput napuštanja svetosti dramskog predloška, napuštanja vrhovnog autoriteta redatelja kao Stvaratelja djela, neinzistiranja na zatvorenoj estetskoj cjelini te jasnog zagovaranja politizacije teatra predstavljaju, dakle, eksplicitne aspekte njegova kazališnog rada i umjetničkog samorazumijevanja. O dalekosežnosti propitivanja politizacije teatra ponad pukog frazerstva ukazuje i sljedeći zaključak iz 1980.:

> "Postavlja se pitanje koju mi politiku zapravo vodimo? Ako smo mi društvo koje vrši revolucionarne zahvate u svojoj organizaciji, onda idemo, znači u takve oblike društva koji su novi, koji su zapravo istraživanje i eksperiment. Na političkom planu mi to jesmo, mi to želimo biti. Najedanput, kad prelazimo s političkog plana na kulturni mi se hvatamo standardnih kazališnih oblika, modela građanskog kazališta i njega branimo."[09]

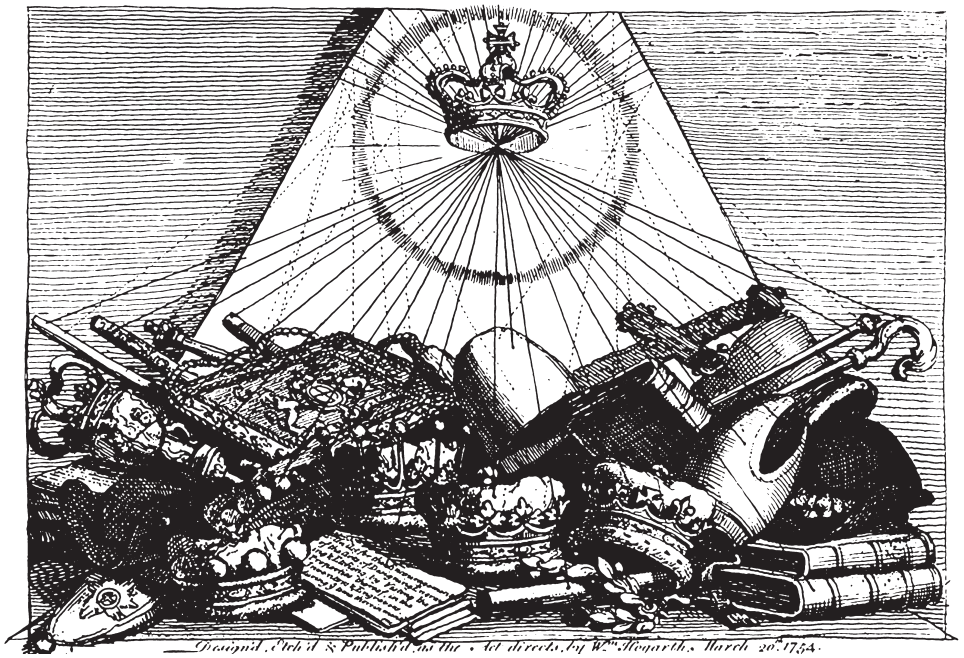

Detalj s ilustracije kojom se grafičar William Hogarth hvali legislativom koju je 1734. godine inicirao u svrhu osiguravanja grafičarima autorskih prava na njihova djela. (izvor: commons.wikimedia.org).

* * *

Iako su navedena načela prisutna u režijama njegova cjelokupnog opusa, od najranijih dana i istraživanja u okviru Studentskog eksperimentalnog teatra (SEK), preko pozornice HNK-a, kazališta Jazavac i Komedija, do talijanskih pozornica, gdje je godinama postizao uspjehe, paradigmatska predstava u njegovoj karijeri, koja ujedno predstavlja i sukus njegove poetike, režija je Krležine *Golgote* u prostorima tvornice električnih strojeva "Rade Končar" na zagrebačkoj Trešnjevci 1973. godine. Tekst problematizira temeljna načela sindikalnog djelovanja i oportunizam pojedinih članova_ica sindikata pa je temeljem dogovora autorskog tima i radnika_ca u tvornici upravo ovaj prostor odabran kao najprikladniji za otvaranje Kazališne radionice "Rade Končar".[10] Probe su se odvijale u prostorima tvornice, manje uloge igrala su dvojica radnika, dio rekvizita proizveden je u samoj tvornici, plakat je dizajnirao član tvorničke likovne sekcije, a značajan dio tehničkog osoblja izvedbe činili su također radnici_ce.

05 Transkript emisija "Portret umjetnika u drami" dramskog programa Hrvatskog radija, urednice Tajane Gašparović od 28. siječnja i 11. veljače 2005. Službeno objašnjenje za otkaz ugovora o radu je nedostatak sredstava za angažman mladog redatelja.

06 O tome zorno svjedoči Goran Babić, još jedan apatrid hrvatske kulture, u svojim zbirkama "Možda uzaludno?" i "Kvar dogme".

07 U čijoj sjeni djeluju svi etablirani redatelji od 1960-ih nadalje, a što totalnu konsekraciju doživljava kritičkim izdanjem sabranih Gavellinih djela tijekom ranih 2000-ih.

08 Transkript emisija "Portret umjetnika u drami" dramskog

programa Hrvatskog radija, urednice Tajane Gašparović od 28. siječnja i 11. veljače 2005.

09 *Polet*, 12. veljače 1980.

10 Ova kazališna radionica, po uzoru na *Compagniu del Collettivo*, za razliku od repertoarnih kazališnih kuća, trebala je biti alternativni model kazališne organizacije koju obilježava nehijerarhijsko i kolektivno odlučivanje oko svih dramskih i političko-poetičkih pitanja.

11 Npr. Richard Schechner, veliki redatelj i teoretičar novog kazališta u svojem tekstu "6 Axioms for Environmental Theatre" iz 1968.

12 Iskaz iz kazališne ceduljice povodom izvedbe u Končaru.

13 Za razliku od tih sredina, prema riječima samoga Jerkovića u intervjuu u *Poletu*, zagrebačku premijeru nije pohodio nitko iz zagrebačkog kulturnog establišmenta.

14 Izjava potječe iz priloga Nenada Pate o Bogdanu Jerkoviću. Fotokopirani prilog nalazi se u arhivskim dokumentima u HAZU-ovom Odsjeku za povijest hrvatskog kazališta, ali se izvor iz postojeće kopije ne može razaznati.

Ono što su teoretičari_ke, a dijelom i praktičari_ke američke avangarde krajem 1960-ih programatski iznosili kao segmente, mjestimice i utopijske, poetike novog kazališta,[11] u "totalitarnoj" Jugoslaviji bilo je moguće izvoditi i "pod pokroviteljstvom Ante Markovića, dipl. inž., generalnog direktora poduzeća 'Rade Končar' i Vijeća Saveza sindikata Hrvatske".[12] Iako je postojao plan da Kazališna radionica "Rade Končar" postane neka vrsta stalnog izvedbenog kolektiva, pogotovo nakon velikog uspjeha *Golgote* na BITEF-u (Beogradskom internacionalnom teatarskom festivalu) 1973. i u Firenci 1974.,[13] već tijekom proba za sljedeću izvedbu radionica je ukinuta, prema navodu jednog od sudionika predstave, s "viših instanci".

* * *

Sud koji je Jerković dao o svojim režijama *Kralja Ubua* Alfreda Jarryja i *Operete* Witolda Gombrowicza može poslužiti kao primjeren zaključak ove skice za profil politički zasigurno najodvažnijeg i najpodcjenjenijeg avangardističkog redatelja u hrvatskoj kazališnoj povijesti:

> "To je moj definitivni pokušaj približavanja puku, masi, bijeg iz aristokratskog teatra, nalaženje veze s maštovitošću koja je ostala u ljudima, kojih vidokrug nije formiran od realističkog i sitnorealističkog teatra (...) Kazalište mora biti upućeno onima zbog kojih se stvara, tj. onim društvenim snagama koje su najviše zainteresirane za društveni progres ili bi trebale da budu."[14]

Preneseno sa Slobodni Filozofski (31. prosinca 2018.): http://slobodnifilozofski.com/2018/12/bogdan-jerkovic-nekoliko-crtica.html

PERICA, IVANA

1968.: kulturna evolucija ili revolucija?

Statistički gledano, *proizvodnja šezdeset i osme* kulminirala je 2008. godine, prigodom posljednje velike, četrdesetogodišnje obljetnice,[01] kada su se fronte suprotstavljenih tumačenja ove epohalne prekretnice možda i posljednji put zaoštrile. Osvrnemo li se pak na 2018. godinu, koja je na izmaku, može se s određenom sigurnošću konstatirati da su se javne rasprave ograničile na reminiscentne narative namijenjene generacijama koje '68. smatraju već dalekom prošlošću ili su nastavile difamaciju odn. pozitivnu mitologizaciju političkih i kulturnih događanja s kraja 1960-ih na otprije poznate načine. Ovaj tekst, iako u ograničenom formatu, i tek skicozno, formulirat će nekoliko teza koje se postavljaju u kontrapunkt prema jednoj točno određenoj mitologizaciji 1968., kakva se ustalila u suvremenoj estetičkoj i političkoj teoriji: mislim ponajprije na onu koja je izrasla na tragu postmarksizma, a naziva se postfundacionalističkom teorijom. Osnovni *credo* postfundacionalističkih estetičkih i političko-teorijskih strujanja (koja se pak i sama drže u navodnoj ustrajnoj opoziciji prema liberalnoj političkoj teoriji, kakva dominira europskim politološkim katedrama) sastoji se u fundamentalnoj pojmovnoj opreci *politike* i *političkog*.[02]

Uglavnom se uzima da opreka *politike* i *političkog* svoje izvorište nalazi u događajnoj 1968., kada studenti globalnog Zapada ustaju protiv politike kakva se tradicionalno povezivala s aktivnostima političkih stranaka, njihovih podržavajućih institucija, profesionalnih političara i revolucionara. Politička misao koja se na tom mjestu generira nadomješta tradicionalnu scenu *politike* proširenim shvaćanjem *političkog*, koje se događa mimo, onkraj ili iza leđa države i institucionaliziranih poprišta *velike* politike pa odsad uključuje i *estetičko*, shvaćeno kao šarolik raspon umjetničkih i svakodnevnih životnih praksi. Time dolazimo do ideje *kulturne revolucije*,[03] koja se pritom samo izričajem dotiče kineske kulturne revolucije ili pak sovjetske kulturne revolucije. I dok se tako evocirana *kulturna revolucija* u biti oslanjala na mladog Marxa, kao i na utopijske socijaliste i anarhiste poput Williama Morrisa ili Petra Kropotkina, danas, kako 1968. više odmiče u prošlost i postaje salonskijom, i ideja kulturne revolucije sve se tvrdoglavije oplemenjuje postrevolucionarnim do antirevolucionarnim, u biti građanskim idejama kakve su svojevremeno, u neko drugo postrevolucionarno doba razvili dvojica Friedricha: Schil-

01 Ingo Cornils, *Writing the revolution: the construction of "1968" in Germany* (Rochester: Camden House, 2016), 267.

02 Usp. Thomas Bedorf i Kurt Röttgers, *Das Politische und die Politik* (Frankfurt na Majni: Suhrkamp, 2010); Anneka Esch-van Kan, Philipp Schulte i Stephan Packard, ur., *Thinking – resisting – reading the political* (Zürich: Diaphanes, 2013); Ingrid Gilcher-Holtey, ur., *"1968" – Eine Wahrnehmungsrevolution? Horizont-Verschiebungen des Politischen in den 1960er und 1970 Jahren* (München: Oldenbourg Verlag, 2013); Uwe Hebekus i Jan Völker, *Neue Philosophien des Politischen zur Einführung* (Hamburg: Junius, 2012); Claude Lefort, "La questione della politica," *Readings di filosofia, scienze umane e sociali – Hannah Arendt* (1999): 1-15; Oliver Marchart, *Post-foundational political thought: political difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau* (Edinburgh: Edinburgh UP, 2007).

03 Usp. Daniel Cohn-Bendit, *1968: Linksradikalismus. Gewaltkultur gegen die Alterskrankheit des Kommunismus* (Reinbeck kod Hamburga: Rowohlt, 1968); Herbert Marcuse, "Cultural Re-

ler i Schlegel.[04] Usporedo s time blijedi nekadašnji konsenzus o građanskom predznaku njihovih filozofija umjetnosti[05] pa estetizirana, dakle, depolitizirana tumačenja *revolucije 1968.* često postaju jedinim – ili barem institucionalno najutjecajnijim – interpretacijskim okvirom za šezdesetosmaški zaokret.[06]

Tako se vrijeme koje se kondenziralo oko 1968., i koje je u sebi nesumnjivo sadržavalo i radikalnije oblike političkog aktivizma te, na marginama barem, nastavljalo liniju međuratnih komunističkih pokreta i njihovu nepoštednu kritiku kapitalizma, svodi na licitaciju o 1968. kao izrazu antihumanističkog bunta (mislim na konzervativna tumačenja Raymonda Arona, Nicolasa Sarkozyja[07] i dr.), na ritualne pokušaje istaknutih renegata da operu ruke od vlastitog mladenačkog radikalizma, a kako bi se održali unutar današnjeg liberalnodemokratskog establišmenta, te na pokušaje spašavanja 1968. od revolucionarnih hiperbola ukazivanjem na njezin estetski i zapravo tek reformski značaj.[08] Zato bi – i tu se slažem s Christophom Menkeom, nesumnjivo građanskim i konzervativnim kritičarem suvremenih francuskih *revolucionara* (Alaina Badioua, Jacquesa Rancièrea i Miguela Abensoura) – primjerenije bilo govoriti o *kulturnoj evoluciji* namjesto o *revoluciji*.[09]

Ono što i dalje ostaje onkraj ovih rasprava jesu zbivanja u Drugom i Trećem svijetu[10] koja su se svojim političkim predznakom – ponajprije manjkom uloge estetike tj. radikalno drukčijim kulturnim politikama – bitno razlikovala od tipova otpora na Zapadu. Važno je napomenuti i da su se zbivanja u Drugom i Trećem svijetu eksplicitnije nastavljala na oblike politički organizirane kontrahegemonijske politike i kulture kakvi su dominirali europskim međuraćem. Međutim, zahvaljujući prevlasti antiautoritarnih, postfundacionalističkih akademskih i umjetničkih diskursa, ono što se događalo na drugim globalnim žarištima borbe nužno se prelama kroz zapadnjačke optike. To završava distorziranim tumačenjima ili čak zaključcima da se 1968. *tamo drugdje* nije ni dogodila. Stoga ne čudi da je današnje sjećanje na 1968. obnevidjelo kad ga se sučeli s pitanjem jugoslavenske 1968.

volution," u: *Towards a Critical Theory of Society: Collected Papers*, sv. 2 (London: Routledge, 2001), 121-162; Peter Schneider, "Die Phantasie im Spätkapitalismus und die Kulturrevolution," *Kursbuch* 16 (1969): 1-37. Kritički o istom usp. Sven Lütticken, "Cultural Revolution: From Punk to the New Provotariat," *New Left Review* 87 (2014): 115-131; Simon Critchley, "Is Utopianism Dead?" u: *Thinking – resisting – reading the political*, ur. Anneka Esch-van Kan, Philipp Schulte i Stephan Packard (Zürich: Diaphanes, 2013), 155–162.

04 O značaju Schillera za političku i estetičku teoriju od Karla Marxa preko Ludwiga Marcusea do Jacquesa Rancièrea, usp. Jacques Rancière, "The Aesthetic Revolution and its Outcomes," *New Left Review* 14 (2002): 133-151; Aleš Erjavec, "Conclusion. Avant-Gardes, Revolutions, and Aesthetics," u: *Aesthetic Revolutions and Twentieth-Century Avant-Garde Movements*, ur. Aleš Erjavec (Durham: Duke UP, 2015), 269.

05 Usp. Peter Bürger, *Theorie der Avantgarde* (Frankfurt na Majni: Suhrkamp, 1974); Josef Chytry, "Schiller. The Theory of the Aesthetic State," u: *The aesthetic state: a quest in modern German thought* (Berkeley: University of California Press, 1989), 70-105; Terry Eagleton, "Schiller and Hegemony," u: *The Ideology of the Aesthetic* (Oxford: Blackwell, 1990), 102-119.

06 Ilustracije radi, ovogodišnji *Motor mijene* (program rasprava o političkoj književnosti, https://www.facebook.com/Motormijene/) otvoren je romanom *Sanjari* Gilberta Adaira (1988.), kojega je 2003. ekranizirao Bernardo Bertolucci, a koji maj 1968. gotovo u cijelosti svodi na filmofilsku opsesiju i seksualnu revoluciju, koja se posve slučajno – dakle, ne iz osviješteno političkih motiva – poklapa s prosvjedima na pariškim ulicama.

07 Sarkozyjeva je deviza bila "likvidacija nasljeđa 1968.", što je značilo akt "egzorcizma" nad simboličkim i povijesnim rodnim mjestom suvremene francuske (parlamentarne) ljevice. Usp. Frank Ruda i Agon Hamza, "Introduction: 50 Years after May 68," *Crisis & Critique* 5, br. 2 (2018): 6.

08 Planirana proslava 50. godišnjice 1968., koju je htio upriličiti Emmanuel Macron, trebala je obilježiti "the end of illusions, the modernization of France, the closing down of utopias". Svijeću mu je trebala držati Kristin Ross, ali je, kao i niz drugih povjesničara, odbila pozivnicu. Uz Macrona je ostao tek vjerni pas Daniel Cohn-Bendit, a predsjednik je odlučio svoje komemorativne ambicije usmjeriti na stogodišnjicu kraja Prvog svjetskog rata. Usp. Kristin Ross, "The Long 1960s and 'The Wind From The West'," *Crisis & Critique* 5, br. 2 (2018): 319.

09 Christoph Menke, "The Possibility of Revolution," *Crisis & Critique* 4, br. 2 (2017): 312-322.

10 Drugi i Treći svijet namjerno ne stavljam u navodnike ili kurziv jer se referiram na njihova progresivna značenja iz 1950-ih, kakva su implicirana npr. 1955. godine na antikolonijalnoj konferenciji u indonezijskom gradu Bandungu. Drugi i Treći svijet tada su tražili "preustroj međunarodne politike" i tako predstavljali "protest protiv podjele svijeta na Istok i Zapad, kapitalizam i komunizam, s jednim magnetskim polom u Washingtonu, a s drugim u Moskvi, otkud i potječe popularni naziv 'bipolarizacija'". Usp. Raymond F. Betts, *Decolonization* (New York: Routledge, 2004), 43-44.

1968. u Jugoslaviji

Ako govorimo o jugoslavenskim *lipanjskim gibanjima*, onda se iskrivljena ili nepostojeća slika može zahvaliti, prvo, tomu da je – pogotovo u lijevim krugovima – Jugoslavija svojevremeno bila idealizirana kao jedina valjana alternativa i kapitalizmu i realsocijalizmu (pa je bilo neprihvatljivo zamisliti da bi se tu itko mogao ili morao buniti) i, drugo, tomu da je uslijed *krvavog raspada* ta idealizirana slika bila potisnuta revitaliziranim devetnaestostoljetnim imperijalnim i egzotičnim predodžbama o Balkanu kao *buretu baruta* i o njegovim stanovnicima kao krvoločnim nasljednicima pradavnih plemenskih grupacija.[11] Zato Nebojša Popov, jedan od zabranjenih kroničara beogradske i jugoslavenske 1968., zapadnom srednjostrujaškom narativu o 1968. s pravom predbacuje egocentričnu jednostranost. Dalje, Popov ističe da ovakvom stanju pogoduje i činjenica da o 1968. u Jugoslaviji nije objavljena ni jedna relevantna knjiga ili studija.[12]

S obzirom na izneseno, moguće je revidirati zapadnjački kulturaliziranu sliku 1968., ali ne kroz političko-teorijsku i estetičku misao koja danas parazitira na zajedničkom generacijskom vrelu kasnih 1960-ih godina, nego pomoću dviju zaobilaznica: i vremenskih i prostornih. Dok se 2018. godine rasprave o *politici* i *političkom*, politici estetike, estetici politike itd. i dalje odvijaju na naglašeno ahistorijskoj i naizgled postideološkoj platformi, bolju vremensku zaobilaznicu nudi nekoć prekretna godina 1928., koja je – a to je predmet analize koja traži zasebnu razradu – ključna za organiziranu kulturnu kontrahegemoniju europskog međuraća. Prostorne pak zaobilaznice vode preko zaboravljenih poprišta Drugog i Trećeg svijeta: Čehoslovačke, Jugoslavije, Alžira, Indije.[13]

Zasad, osnovne teze o reviziji 1968. putem jugoslavenske zaobilaznice mogu iznijeti tek u natuknicama koje traže ozbiljnu razradu na znatno više kartica teksta.

Teze za jednu reviziju 1968.

Prvo, činjenica da su se jugoslavenske prakse otpora materijalizirale i u književnoj i filmskoj formi ne treba navesti na zaključak da se jugoslavenska 1968. profilirala kao revolucija u polju kulture – ili čak kao *kulturna revolucija* – i to svakako ne na način na koji se *revolucija 1968.* dogodila u zemljama kapitalističkog Zapada. Istovremeno, činjenica da *politiku* nije odmijenila *političkim*, ideju revolucije ustankom,[14] obranu ("defence") otporom ("resistance"),[15] paradigmu pokreta pojedinačnom subverzijom, ni onu "policijske logike" "emancipacijskom logikom",[16] još uvijek ne znači da je nastupila kao revolucija u klasičnom smislu ekonomskog i političkog prevrata. Namjesto da zagovara prevrat i rušenje sistema, jugoslavenska 1968. ostala je vjerno na liniji ostvarene revolucije, revolucije već jednom uspostavljene kao režim, pa bi najtočnije bilo reći da je bila reformskog predznaka i tako predstavljala sistemsku, a ne antisistemsku kritiku. Njenu vjernost socijalističkom ideološkom okviru, kao i ustrajnost na njegovu konačnom provođenju u življenu društvenu praksu jasno podcrtavaju najistaknutiji zahtjevi izrečeni u jeku studentskih (i profesorskih) prosvjeda: "Naš program je program SKJ – zahtevamo dosledno sprovođenje"; "Posao svima"; "Ogorčeni smo ogromnim ekonomskim i društvenim razlikama"; "Protiv akcionarskog socijalizma"; "Govori kako živiš (Lenjin)"; "Mi smo sinovi radnog naroda"; "Borimo se za boljeg čoveka a ne za bolji život"; "Živelo jedinstvo radnika i studenata – preduslov istinskog samoupravljanja". U tom duhu i Hrvoje Klasić, koji *lipanjska gibanja* u Jugoslaviji prati u komparaciji s do-

Studentske demonstracije u Beogradu 1968. godine (izvor: Stevan Kragujević prema Creative Commons licenci)

11 Nebojša Popov, *Društveni sukobi – izazov sociologiji: "Beogradski jun" 1968.* (Beograd: Službeni glasnik, 2008), 15.

12 Ovaj je propust u međuvremenu nadoknađen bar dvama naslovima: Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2012); Branislav Jakovljević, *Alienation Effects: Performance and Self-Management in Yugoslavia, 1945–91* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2016).

13 O razlikama u značaju i karakteru 1968. između "The West" and "The Rest" usp. kratko Boris Buden, "To Make the Long March Short: A Short Commentary on the Two Long Marches that Have Failed Their Emancipatory Promises," *Crisis & Critique* 5, br. 2 (2018): 133–134.

14 Za takav pokušaj usp. Furio Jesi, *Spartakus: The Symbology of Revolt* (London: Seagull Books, 2014).

15 Ross, "The Long 1960s," 325.

16 Jacques Rancière, "Re-politicizing 68," *Crisis & Critique* 5, br. 2 (2018): 291.

gađanjima na Zapadu, primjećuje: "Bio je to spontani bunt mladih, nezadovoljnih, ali socijalizmu vjernih ljudi [...]. Imajući u vidu temeljne društvene vrijednosti, jugoslavenskim studentima za razliku od kolega na Zapadu cilj nije bio rušenje, nego popravak sistema."[17]

Kad tvrdim da su u Jugoslaviji politička pitanja uživala neosporan primat nad manifestacijama kulturne subverzije *odozdo*, moram oprezno naznačiti što bi to točno značilo za nova čitanja opozicijskih kulturnih praksi, primjerice paradigmatskih filmova *Biće skoro propast sveta* Aleksandra Petrovića (1968.), *Rani radovi* Želimira Žilnika (1969.) ili pak *WR: Misterije organizma* Dušana Makavejeva (1971.). Osim činjenice da su primjerice i Žilnik i Makavejev bili politički "insajderi"[18] vladajuće ideologije, i usprkos više nego otvorenom zagovoru seksualne revolucije (a srodan primjer bio bi i *Plastični Isus* Lazara Stojanovića iz 1971.), kritika artikulirana u ovim filmovima nesumnjivo se orijentirala prema *politici*, državi, režimu kao nositelju moguće promjene – a ne prema društvu ili pojedincu. Drugim riječima, umjetnička kritika nije se manifestirala u terminima tzv. *političkog*, nije odmicala onkraj državnih institucija niti je pokušavala da ih učini manje relevantnima.[19] Naime, gore spomenuti "insajderi" itekako su znali da se, ako se ne uhvate u koštac s *politikom* u organizacijskom, institucionalnom i režimskom smislu, emancipacijska obećanja koja dolaze s druge scene politike (iz sfere *političkog*) svode na ništa drugo nego na "blef".[20]

To me vodi drugoj tezi: i studentski zahtjevi i umjetničke prakse apelirali su na totalitet društvenih odnosa. Taj je totalitet često izrican frazom "i naše socijalističko društvo u cjelini", pri čemu se kao put prema sretnom totalitetu nije uzimalo razotuđenje tek pojedinca ili supkulturne mini-zajednice, nego je individualno razotuđenje bilo mislivo jedino kao učinak ili popratni fenomen oslobođene cjeline. Totalitet društvenih odnosa u socijalističkoj paradigmi predstavljao je determinirajući aspekt proizvodnih odnosa i njemu svojstveno društveno uređenje (s idejom samoupravljanja kao jugoslavenskim *trećim putem*). Tu se, dakako, već nazire ruptura između studentskog pokreta i npr. *praxis*-filozofije koja je, riječima Alena Sućeske, "'romantičarski' insistirala na socijalizmu kao razotuđenoj formi društva",[21] ali je – za razliku od studentskih istupanja – zastala "na osudi postojećega, bez analize društvene strukture",[22] svevši se tako na puku ideološku kritiku. Za razliku od praxisovaca, studenti nisu dvojili oko dileme da li "liberation of whole classes in economic and political terms"[23] treba prethoditi oslobođenju individuuma ("liberation on the level of the individual")[24] ili je pak emancipacija pojedinca, koja nesumnjivo traži dugotrajan proces, preduvjet za oslobođenje cijele zajednice.[25] Usporedbe radi, napomenut ću samo da je iste te godine Daniel Cohn-Bendit, možda i ishitreno, zapisao da njegova generacija "ne istupa za dobrobit svoje buduće djece. Takva ideja žrtve, taj produkt staljinističko-židovsko-kršćanskog humanizma, jest kontrarevolucionarna. Naprotiv, sve što mi želimo jest konačno moći nesputano uživati."[26]

Treća, u međuvremenu nadaleko uvriježena teza glasi da se kritičke umjetničke prakse u Jugoslaviji ne mogu misliti bez uzimanja u obzir materijalnih uvjeta njihove proizvodnje.[27] Umjesto da traže ukidanje institucije umjetnosti kao nepopravljive stečevine građanske epohe, nove umjetničke prakse zahtijevale su demokratizaciju i inkluzivnost institucije umjetnosti, tj. provođenje ideje samoupravljanja u djelo. Zato umjetnost nije nastupala kao postrevolucionarni "placeholder" za "absent politics"[28] nego je ustrajala na postojanju politike i umjetnosti kao dviju autonomnih sfera, od kojih svaka koristi zasebne kôdove i oblike artikulacije. Iz tog razloga ni sama ideja relativne autonomije umjetnosti *à la* Adorno[29] nije zaživjela u formi kakvu joj je namrlo liberalno političko uređenje i status umjetničkog djela, naime kao tek jedna daljnja podvrsta robe u totalitetu kapitalističkih odnosa. I kao što se ideja političkog subjekta u socijalističkim okvirima mora misliti drukčije nego u kapitalističkim, tako se bitno drukčije uspostavlja i sama relacija umjetničke autonomije i heteronomije.[30]

I kao četvrto, ni sama *revolucija* nema isto značenje: dok u liberalno-kapitalističkom kontekstu ideja revolucije u umjetnosti može značiti tek nadomjestak za stvarnu revoluciju (pa se teorijska zamjena *politike političkim* ispostavlja više nego adekvatnom) i za obećanje koje se nikad neće ispuniti u cijelosti (nego će – što je krajnji ishod Schillerovih razmatranja – nužno ostati rezervirana za uzak krug izabranih),[31] u revolucionarnoj paradigmi umjetnost staje uz bok politici i služi joj kao pratilja i ekstenzija. Tu treba voditi računa o dvosmjernom kretanju revolucionarnih, emancipacijskih umjetničkih strujanja. Struja aktivističke umjetnosti koja sta-

17 Klasić, *Jugoslavija i svijet*, 268.
18 Branislav Dimitrijević, "Concrete Analysis of Concrete Situations: Marxist Education According to Želimir Žilnik," *Afterall: A Journal of Art, Context and Enquiry* 25, br. 1 (2010): 50.
19 Usp. Ross, "The Long 1960s," 328.
20 Boris Buden, "Shoot It Black! An Introduction to Želimir Žilnik," *Afterall: A Journal of Art, Context and Enquiry* 25, br. 1 (2010): 47.
21 Alen Sućeska, "Spekulativnost praxis-filozofije: Pokušaj marksističke kritike," u: *Praxis. Društvena kritika i humanistički socijalizam*, ur. Dragomir Olujić Oluja i Krunoslav Stojaković (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2012), 132.
22 Isto, 144.
23 Kristin Ross, *The Emergence of Social Space: Rimbaud and the Paris Commune* (London: Verso, 2008), 101.
24 Isto.
25 O ovoj *r/evolucionarnoj kontroverzi* na prijelomnicama 1928., 1968. i 2018. usp. pojedine rezultate mog aktualnog istraživanja (https://literarypolitics192819682018.wordpress.com/results/). Usp. i Buden, "To Make the Long March Short," 133.
26 Cohn-Bendit, *1968: Linksradikalismus*, 134.
27 Usp. Jakovljević, *Alienation Effects*; također Gal Kirn, "Crni talas kao umjetnički izraz 'Praxisa'?" u: *Praxis. Društvena kritika i humanistički socijalizam*, ur. Dragomir Olujić Oluja i Krunoslav Stojaković (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2012), 250-260.
28 Jay M. Bernstein, *The Fate of Art: Aesthetic Alienation from Kant to Derrida and Adorno* (University Park: Pennsylvania State University Press, 1992), 269.
29 U izvrsnoj studiji o fetišu političnosti – tzv. *talismanskom kompleksu* – Gabriel Rockhill Adornovu ideju politike umjetnosti sažima na način da kaže kako je "the truly dialectical path from aesthetics to politics is the one that leads away from politics proper." Usp. Gabriel Rockhill, *Radical history & the politics of art*

je uz bok revolucije oživotvoruje se "u prelaznim vremenima brutalnih reakcionarnih pritisaka i revolucionarnih eksplozija, kada književna riječ ostaje jedina mogućnost estetski prikrivenog javnog izražavanja i formiranja revolucionarne svijesti".[32] Druga pak struja sazrijeva "u procesu stvarnog duhovnog oslobađanja kreativnog čina" i zaživljuje "u vremenima smirenijeg kretanja društva i života, kada se i umjetnost može nesmetanije i slobodnije okrenuti više 'sebi', unutrašnjim antropološkim problemima čovjeka, svima emotivnim i ontološkim kontemplacijama svoga poetskog bića".[33] Ako za primjer ove druge struje uzmemo razvoj umjetnosti u prva dva desetljeća poslijeratne Jugoslavije, onda se kao znakovi epohe nameću istupanja Oskara Davića i Petra Šegedina iz 1949. te Krležin ljubljanski referat iz 1952. godine. Za raspravu o posebnom karakteru jugoslavenske 1968. i o njoj svojstvenim kretanjima u umjetnosti i kulturi važno je naglasiti često zaboravljani i – nekoć kao i danas – potiskivani kontinuitet s revolucionarnom literaturom i umjetnosti međuraća, koji ovi autori samosvjesno ističu. Uz Krležu, koji se nametnuo osobenim oblikom sinteze, kao ključna figura tog kontinuiteta ističe se i, primjerice, Oto Bihalji-Merin.

Za razliku od svojih međuratnih pozicija, kad je osuđivao (idolo)poklonstvo umjetnosti i deklarirao se kao neprijatelj "ljepote", koja služi onome "koji, posle uspešnih berzovnih transakcija, šećka 'svoju dušu' po njenim baštama", a nikad "onim drugima koji, u svom bednom životu, koračaju stazom stradanja",[34] Bihalji-Merin kao izdavač, kritičar i povjesničar umjetnosti integrira impresionistička, ekspresionistička, pa i apstraktna kretanja u jugoslavenskim umjetnostima, i to često s obzirom na kontakte i razmjenu s istovremenim događanjima u europskim umjetničkim metropolama.[35] Međutim, tip sinteze kakav su 1950-ih zastupali Bihalji-Merin i Krleža već u sljedećem desetljeću okoštao je u meku formu umjetničkog i institucionalnog establišmenta, lojalnog prema državi koja se uzimala kao mjerilo *prave* političnosti umjetnosti.[36] Sve do sistemskih prosvjeda s kraja 1960-ih i u sferi politike i u sferi umjetnosti preživjela je tako sklonost "kompromisu"[37] s državom, koja je, načelno bar, utjelovljivala kontinuitet s radničkim pokretom i socijalističkom revolucijom.

Sagledavajući ih pred tako ocrtanim horizontom ne smije se zaboraviti da studentske prosvjede, ali i protestnu umjetnost jugoslavenskih šezdesetih, a prije svega film, još uvijek odlikuje čvrsta ukorijenjenost u ranije uspostavljeni politički okvir: socijalizam kao jedinu moguću perspektivu totaliteta. Kao ni studenti, umjetnost 1960-ih nije rušila sistem, nego ga je upozoravala na njegove osnovne zasade, i to tako što se uhvatila u koštac s *politikom*, ne odmjenjujući je postrevolucionarnom gestom *političkog* koje je na Zapadu zarana izgubilo svoj subverzivni potencijal i izvrnulo se u vlastitu suprotnost. Drugim riječima, protestne prakse unutar postojećeg socijalističkog okvira bile su evolucionalnog, a ne revolucionarnog predznaka, i tako u svojoj kritici *politike* manje beskompromisne od onih koje su tražile brisanje *politike* uopće i njenu navodnu radikalnu odmjenu *političkim*. Zato je evolucionalni karakter jugoslavenske 1968. posve nesumjerljiv s onim što se danas ispostavlja kao u biti evolucionalni karakter šezdesetosmaške *revolucije* (odn. establišmenta koji se formirao na njezinu tragu). Neka to bude naputak onima koji krajem 2018. upravo dovršavaju jubilarne teze i pripremaju prigodničarske zbornike.

Preneseno sa Slobodni Filozofski (25. prosinca 2018.): http://slobodnifilozofski.com/2018/12/1968-kulturna-evolucija-ili-revolucija.html

(New York: Columbia University Press, 2014), 73. Kao ilustraciju apolitičnog momenta pod krinkom sveopće političnosti umjetnosti može se još jednom spomenuti Christopha Menkea, koji također udara u adornovske gusle, ali znatno konzervativnije od Adorna samog. Menke, naime, tvrdi da se "političnost umjetnosti ne očituje u njezinu zagovoru političkih sadržaja ili namjera. Umjetnost je politična tako što se – uvijek već – opredjeljuje u borbi za ljepotu. [...] Ta je borba čisto estetička [...] i tiče se osnovnih odrednica našeg shvaćanja sebe samih i time i našeg života. Umjetnost nikad nije političnija nego kad vodi tu estetičku borbu za ljepotu." Usp. Christoph Menke, "Das Paradox der Fähigkeit und der Wert des Schönen," u: *Politik der Kunst: Über Möglichkeiten, das Ästhetische politisch zu denken*, ur. Leonhard Emmerling i Ines Kleesattel (Bielefeld: Transcript, 2016), 100.

30 Za početna razmatranja na tu temu usp. Buden, "Shoot It Black!" 42; Kirn, "Crni talas," 258; Rastko Močnik, "The Partisan Symbolic Politics," *Slavica Tergestina* 17 (2016): 30.

31 Usp. Eagleton, "Schiller and Hegemony," 117; Chytry, "Schiller," 93.

32 Vlado Mađarević, *Književnost i revolucija. Prilog analizi sukoba na književnoj ljevici* (Zagreb: August Cesarec, 1974), 19.

33 Isto.

34 Oto Bihalji-Merin, "Povodom jedne umjetničke izložbe u Beogradu," *Nova literatura* (1929): 56-57. O važnosti ljepote za suvremenu građansku estetiku usp. Menke, "Das Paradox der Fähigkeit" (v. bilješku 29).

35 Ilustracije radi dovoljno je prolistati pojedina izdanja časopisa *Jugoslavija* (1949-1959), čiji je urednik bio Oto Bihalji-Merin, i koji je nakon Rezolucije Informbiroa naslijedio raniji časopis *Jugoslavija – CCCR – Časopis društva za kulturnu saradnju Jugoslavije sa SSSR* (1945-1949, ur. također Oto Bihalji-Merin).

36 Tako političar Veljko Vlahović u jeku studentskih prosvjeda ističe kako je "naša država [...] država koja negira državu, a takva država mora izazivati određeno poštovanje". Vidi Veljko Vlahović, *Zbornik naučnog skupa Marks i savremenost*, sv. 2 (Novi Sad, 1-5. juna 1964). Cit. prema Popov, *Društveni sukobi*, 188.

37 Jakovljević, *Alienation Effects*, 95.

PRAZNIK, KATJA

Paradoks neplaćenog umjetničkog rada: ljubav u ritmu eksploatacije

"Radi ono što voliš, voli ono što radiš" – ima li boljeg opisa klopke u kojoj se nalazi suvremeno radništvo u umjetničkom polju od ove popularne doktrine? Od praskozorja umjetnosti kao institucionalizirane prakse u Europi 18. stoljeća, umjetnički je rad bio uspostavljen kao izvanjski radu, egzistirajući u zasebnoj autonomnoj sferi umjetnosti. Ovome ćemo se ubrzo vratiti.

Međutim, radi se o frazi koja je također dio neoliberalnog rječnika. U aktualnoj neoliberalnoj eri, u kojoj se svaku osobu promatra kao tržišnog aktera, i svako polje djelovanja kao tržište, nevidljivi rad umjetnosti kao rad ljubavi još je više dobio na važnosti. Neoliberalna racionalnost zamijenila je identitet radnika u umjetnosti za poduzeće na vlastiti pogon. Što više radimo ono što volimo i volimo ono što radimo, neminovno nam slijedi veći uspjeh. U tom smislu, neoliberalno propovijedanje slobode samoizražavanja koincidiralo je s poimanjem umjetnosti kao rada iz ljubavi.

No, kako napominje Miya Tokumitsu, doktrina *radi ono što voliš* "čini opasno nevidljivim većinu rada" te je nanijela "veliku štetu profesijama koje navodno slavi".[01] Ne nalazimo samo u umjetnosti, nego i u akademskom polju, zapanjujući broj sljedbenika doktrine *radi ono što voliš*, koji investiraju, ili bolje rečeno, zadužuju se kako bi se mogli odazvati svom istinskom pozivu. "Nagrada za odaziv tom višem cilju", izvještava Tokumitsu, "akademsko je tržište rada na kojem je 41 posto američkih fakultetskih radnika zaposleno kao pomoćno osoblje – instruktori koji rade na ugovor i uglavnom imaju vrlo niska primanja, bez beneficija, ureda, sigurnosti na poslu te dugoročnih uloga u školama u kojima rade".[02] Slične statistike oduzimaju sjaj i ideji blistave karijere u umjetnosti. Kao što BFAMFAPhD kolektiv potanko opisuje u *Artists Report Back*, u SAD-u se 120,000 dolara troši na diplome u polju umjetnosti, no tek 10% diplomanata umjetnosti primarno zarađuje kroz umjetnost.[03] Kao što ćemo vidjeti, stapanje osobnog identiteta sa zaposlenjem obilježje je umjetničke profesije. Tokumitsu na primjeru akademskog svijeta prikazuje devastirajući utjecaj doktrine *voli ono što radiš* na njezine akademske sljedbenike, te zaključuje da je to i jedan od razloga "zašto toliko fakultetskog osoblja ponosno lijeve provenijencije začuđujuće šuti o radnim uvjetima svojih kolega".[04] Sličan fenomen nalazimo i u

umjetničkoj sferi, gdje zanemariv postotak umjetnika uspijeva zaraditi za život, dok je većina umjetnika potisnuta u sferu onoga što kritičar umjetnosti Gregory Sholette naziva "tamnom tvari".[05] No ipak, unatoč tome što imaju sve manje novca, radnici i radnice u umjetničkom polju ne vole o tome govoriti. Uzroci takvih okolnosti ne leže tek u upornom percipiranju umjetnosti kao rada iz ljubavi, nego i u jednako štetnom uvjerenju da je umjetnost iznimni oblik rada koji posjeduje gotovo mitske kvalitete. Dakle, okrenimo se onima koji žive u ovom uvjerenju i ljubiteljima umjetnosti, kako bismo razmotrili na koji način iznimni status umjetničkog rada utječe na izostanak novčane naknade u umjetničkom polju.

Umjetnost kakvu poznajemo danas, odnosno sistem estetičkih praksi i diskurs o estetici, utemeljena je kao autonomna sfera kulturne proizvodnje u buržoaskom društvu 18. stoljeća. Autonomija umjetnosti, kao ideja neovisnosti umjetnosti o društvu, zato je još uvijek strukturni modus postojanja i organizacije estetskih praksi. No, odvajanje društvenih sfera, karakteristično za buržoasko društvo i uspon kapitalizma, ustvari organizira ovu relativnu autonomiju kulturne proizvodnje, uspostavljajući umjetničke prakse kao specijaliziranu profesiju.

Ipak, umjetnički rad uglavnom se tumači kao nešto drugo naspram ostalih vrsta rada u kapitalizmu. Nekoliko je pretpostavki o umjetničkom radu imalo velikog odjeka od uspostave institucije umjetnosti. Temeljnu pretpostavku iznio je njemački filozof Immanuel Kant, koji je u *Kritici rasudne moći* (1790) uspostavio razlikovanje između umjetnosti i rada, tvrdeći da umjetnost ne bi trebala biti podložna remuneraciji ako želi biti slobodna.[06] Odnosno, kao što je Theodor Adorno ironično primijetio, "[u]mjetničko djelo podržava sentiment kojega ideologija u pravilu uskraćuje: rad je [suprotno od umjetnosti] ponižavajući."[07] Iz ovoga proizlazi prvi paradoks. Iako je umjetnički rad kao specijalizirana profesija nužna posljedica podjele rada u kapitalističkim društvima, on istovremeno pripada autonomnoj sferi umjetnosti kao zasebnom polju slobodne ljudske aktivnosti, udaljenom od preokupacija svakodnevnog života. Iz toga slijedi da se umjetnički rad ne smatra radom jer je riječ o poduhvatu koji donosi ispunjenje. Drugim riječima, umjetnost koja je u kapitalizmu konstituirana kao iznimna praksa kreativnih pojedinaca, pozicionira umjetnički rad s onu stranu ograničenja egzistencijalne održivosti.

Nadalje, autonomna umjetnost, kao sfera u kojoj kapitalistički zakoni navodno nisu na djelu, te su umjetnici i umjetnice njezini jedini vladari, proizvodi daljnje komplikacije koje utječu na izostanak plaćanja njihova rada. Ova je kontradikcija utjelovljena u poimanju umjetničke vrijednosti koja se odnosi na predmet, umjetničko djelo, a ne na aktivnost, umjetnički rad. Pokušat ću izvesti poantu postavljajući sljedeće pitanje: *O čemu govorimo kada govorimo o umjetničkom djelu?* Iako nam rječnici engleskog jezika kažu da je *umjetničko djelo* predmet, određeni dio kreativnog rada u sferi umjetnosti ili nešto napravljeno na vješt način, proizvod koji pruža estetsko zadovoljstvo – rječničke definicije ne spominju rad, tj. konkretni radni proces. Naravno da ne, mogli biste reći, jer umjetnost nije rad, umjetnost je proizvod misterioznog kreativnog procesa koji se ne može nazivati radom. Nisu svi sposobni stvarati umjetnost. Drugim riječima, umjetničko djelo rezultat je umjetničkog genija ili talenta utjelovljenog u umjetniku.

No, moj je cilj osporiti ovakvo poimanje tvrdnjom da je umjetnost rad. *Umjetničkim radom* smatram čin rada unutar javno ili privatno financiranog neprofitnog sektora umjetničke proizvodnje. Između ostalog, to uključuje sljedeće vrste rada: proizvodnju umjetničkog djela, osiguravanje i administriranje financijskih sredstava te autorskih prava, istraživački rad, umjetničke suradnje, javne izložbe i promociju, kao i mnoge druge zadatke koje se uglavnom ne uvažava ili su nevidljivi. Moja argumentacija nije motivirana teorijskom ili filozofskom kontemplacijom o umjetničkom djelu i njegovoj vrijednosti, već istraživanjem stvarnih radnih uvjeta i odnosa koji dovode do stvaranja umjetničkog djela te naknade za umjetnički rad. Drugim riječima, dok ideje o post-radnom društvu naginju glorifikaciji nenormativnih aspekata života i rada umjetnika i umjetnica, generirajući potencijalne scenarije razvoja budućih događaja, moja je argumentacija usredotočena na pragmatičnost aktualnog trenutka, kao i na potencijalne strategije djelovanja.

Uobičajeno razmišljanje i konvencionalna akademska istraživanja, kao i mjere kulturnih politika koje se odnose na umjetnički rad, u pravilu ga odvajaju od ostalih oblika rada te ga smatraju posebnim, distinktivnim ili iznimnim. Prema mojem razumijevanju, upravo

01 Miya Tokumitsu, "In the Name of Love," *Jacobin*, 12. siječnja 2014., dostupno na: https://www.jacobinmag.com/2014/01/in-the-name-of-love/ Op. ur.: dijelovi prijevoda ovog teksta preuzeti su s: http://stav.cenzura.hr/radi-ono-sto-volis-voli-ono-sto-radis/
02 Ibid.
03 BFAMFAPhD, *Artist Report Back*, 2014, dostupno na: http://bfamfaphd.com/wp-content/uploads/2016/05/BFAMFAPhD_ArtistsReportBack2014-10.pdf
04 Tokumitsu.
05 Gregory Sholette, *Dark Matter: Art and Politics in the Age of Enterprise Culture* (Pluto Press, 2010).
06 Immanuel Kant, *Critique of the Power of Judgment* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).
07 Theodor Adorno, *In Search of Wagner* (London: NLB, 1981), 84.

u tome leži ključna kontradikcija neplaćenog umjetničkog rada: iako institucija umjetnosti osigurava relativnu autonomiju umjetnika u odabiru parametara njihova rada kao specijalizirane profesije, omogućavajući kritiku društvenog poretka, ona također njeguje sistem eksploatacije kojega karakterizira neredovitost i nesigurnost zaposlenja, te nejednakost u visini naknade. Prestiž i percepcija iznimnosti umjetničkog rada obično zasjenjuju nepravdu prekarnog i često neplaćenog rada koji održava umjetnost kao instituciju. Umjetnička iznimnost i autonomija stoga promiču doktrinu *radi ono što voliš*. Kako s obzirom na to pomiriti ovu kontradikciju? Kako dekonstruirati iznimnost umjetnosti kao opravdanje neplaćanja rada umjetnika?

Moja se intervencija temelji na teorijama koje su razvijene u kontekstu međunarodne kampanje Nadnice za kućanski rad iz 1970-ih, predvođene marksističkim feministkinjama[08]. Predlažem razmatranje ove teme kroz upadljivo feminističku perspektivu, povezujući neplaćeni umjetnički rad s neplaćenim feminiziranim kućanskim radom i percepcijom kućanskog rada kao inherentne aspiracije ženskog subjekta, koja omogućava da taj rad bude neplaćen. Drugim riječima, koristim feminističku analizu neplaćenog kućanskog rada kao heuristički princip kako bih uspostavila paralele između neplaćenog kućanskog i neplaćenog umjetničkog rada, te analizirala sisteme i politike umjetničkog svijeta, koji su konstruirani u svrhu eksploatacije radnika i radnica u umjetnosti. Moje istraživanje stoga otkriva kako iznimnost umjetničkog rada proizvodi efekte slične onima koje proizvodi iznimnost kućanskog rada.

Korelacija između neplaćenog kućanskog rada i umjetničkog rada ogleda se u njihovoj društvenoj nevidljivosti. Konkretno, ova je nevidljivost utemeljena u uvjerenju da je esencija kućanskog, kao i umjetničkog rada, inherentna ženi, odnosno umjetniku ili umjetnici. "Neplaćenost koja karakterizira kućanski rad," tvrdi Silvia Federici, "bilo je najmoćnije oružje u osnaživanju uobičajene pretpostavke da kućanski rad nije rad, čime se žene onemogućavalo u borbi protiv iste."[09] Nadalje, transformacija kućanskog rada u potrebu i težnju inherentnu ženskoj osobnosti, učinila ga je nevidljivim do mjere da mnogi misle kako kućanski rad ne bi trebao biti plaćen, kao i da je taj rad zapravo čin ljubavi za kojega nadnica nije potrebna. Zahtjev za nadnicama za kućanski rad, po mišljenju Federici, stoga znači odbacivanje ideje da je kućanski rad izraz ženske prirode. Razotkrivanje kućanskog rada kao rada, odnosno prokazivanje njegova statusa kao ne-rada i njegova reduciranja na urođenu žensku karakteristiku, iznimno su korisni za promišljanje i poimanje eksploatacije umjetničkog rada. Ove činjenice nude produktivni pristup redefiniciji umjetnika kao radnika te umjetničkog rada kao iznimnog rada.

Jednako kao što se kućanski rad konceptualizira kao "rad ljubavi", tako je i umjetnički rad rezultat umjetničke nadarenosti i urođene potrebe umjetnika za samoizražavanjem. Od povijesne pojave institucije umjetnosti, umjetničkom radu, ili točnije umjetnicima kao takvima, pripisivane su posebne karakteristike, baš kao što se umjetničko djelo smatra "neprocjenjivim", ali istovremeno i toliko skupocjenim da nadilazi ekonomsku racionalnost. Umjetnički talent ili kreativnost *navodno* je unutarnja težnja te urođena karakteristika kreativnog pojedinca, i stoga nije rad.

Međutim, kreativnost je neodređeni konstrukt. Kao što Daniel Allington pojašnjava u svojoj kritičkoj analizi kreativnosti, "kreativnost kao takva ne postoji" jer je kreativnost funkcija društvenih interakcija, a ne neko objektivno svojstvo.[10] Allingtonovim riječima, kreativnost "nije nešto što može biti prisutno ili izostati kod određenih ljudi, djela, tekstova, iskaza, itd. Nju je jedino moguće pripisati, što znači da je ona uvijek funkcija društvenih interakcija koje – često naknadno i uvijek provizorno – proizvode određene ljude, djela, tekstove, iskaze, itd. kao kreativne ili ne-kreativne".[11] Drugim riječima, kreativnost je rezultat društvenih odnosa.

Kao koncept, kreativnost se često izjednačava s idejom umjetničkog genija i odigrala je važnu ulogu u uspostavljanju institucije umjetnosti, kao i percepcije umjetnika kao genija ili iznimno kreativne osobe. Umjetnička djela, pripisivanje kreativnosti, kao i tvrdnje o kreativnosti određenih darovitih ili talentiranih pojedinaca i pojedinki vrše ključnu funkciju u instituciji umjetnosti te specifičnoj proizvodnji uvjerenja u umjetničku vrijednost. "Učiniti umjetnička djela magičnim predmetima," živopisno navodi Adorno, "znači da ljudi štuju vlastiti rad jer ga ne uspijevaju prepoznati kao takvog".[12] U ime ljubavi prema umjetnosti, da parafraziram feministički slogan,[13] radnice i radnici u umjetnosti često se odriču naknade za vlastiti rad. U tom pogledu, dekonstrukcija ideje kreativnosti kao urođenog umje-

08 Silvia Federici i Arlen Austin (ur.), *Wages for Housework, the New York Committee 1972–1977: History, Theory, Documents* (AK Press, 2018); Silvia Federici, *Wages Against Housework* (Bristol: Falling Wall Press, 1975); Selma James i Mariarosa Dalla Costa, *The Power of Women and the Subversion of the Community* (Bristol: Falling Wall Press, 1972).

09 Silvia Federici, *Wages Against Housework* (Bristol: Falling Wall Press, 1975), 2.

10 Daniel Allington, "The Production of 'Creativity'" u: Joan Swann, Rob Pope i Ronald Carter (ur.), *Creativity in Language & Literature: The State of the Art* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011), 77.

11 Allington, 77.

12 Adorno, 83.

13 "Oni kažu da je to ljubav. Mi tvrdimo da je to neplaćeni rad." (Federici, 1975)

14 Kao što su i mnogi drugi pokazali, ideja o genijalnim umjetnicima je promašena jer je proizvodnja umjetnosti i umjetničke vrijednosti rezultat djelovanja različitih aktera organiziranih unutar određenog sistema/institucije/polja. Bürger govori o instituciji umjetnosti; usp. Peter Bürger, *Theory of the Avant-garde* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984), Pierre Bourdieu razvio je koncept polja kulturne proizvodnje; Pierre Bourdieu, *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*, Randal Johnson (ur.) (New York: Columbia University Press, 1993), a Howard Becker uvodi koncept umjetničkih svjetova; usp. Howard Becker, *Art Worlds* (Berkeley: University of California Press, 1982).

15 Hans Abbing, *Why Are Artists Poor? The Exceptional Economy of the Arts* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2002), 46-47.

16 Abbing, 282-283.

17 Dave Beech, *Art and Value: Art's Economic Exceptionalism in Classical, Neoclassical and Marxist Economics* (Brill, Leiden: 2015), 28.

tničkog talenta ili dara[14] ključna je na sličan način kao i prokazivanje feminine naravi kućanskog rada koje su poduzele marksističke feministkinje. Ove pretpostavljene urođene odlike žena i umjetnika te umjetnica održavaju uvjete neplaćenog rada.

Ukratko, prikrivanje rada proizvodi situaciju sličnu neplaćenom feminiziranom reproduktivnom radu utoliko što se umjetnički rad oslanja na kreativnost, definiranu kao urođenu potrebu za samoizražavanjem. Dakle, umjetnici mogu biti neplaćeni i sretni. Dok je plaćanje nadnice ono što bi umjetnika ili umjetnicu uvažilo kao radnika ili radnicu, izostanak naknade u tom pogledu čini umjetnički rad nevidljivim u kapitalizmu. Drugim riječima, ova usporedba otkriva kako iznimnost umjetničkog rada proizvodi slične efekte kao i iznimnost kućanskog rada.

Ipak, neki teoretičari i teoretičarke tvrde da je umjetnost dio sfere darivanja, i da stoga nema nikakve veze s tržištem i novcem.[15] Takva stajališta doprinose poricanju ekonomske utemeljenosti umjetnosti. Hans Abbing tvrdi da ona doprinose "iznimnosti ekonomije"[16] umjetnosti. Nadalje, u svojoj knjizi *Art and Value* (*Umjetnost i vrijednost*), Dave Beech tvrdi da je "umjetnost povezana s kapitalizmom, no da se ne konformira kapitalističkom načinu robne proizvodnje."[17] Problem s navedenim argumentom leži u činjenici da umjetnost smješta izvan kapitalističkih odnosa najamnog rada. Je li takva pozicija valjana? Konkretno, kakve posljedice imaju takve tvrdnje na plaćanje i vrijednost umjetničkog rada? Kakvu političku perspektivu u borbi protiv neplaćenog rada donose ovakva uvjerenja o iznimnosti ekonomije umjetnosti?

U kapitalističkom društvu ljudi rade kako bi zaradili za život.[18] Marxovim riječima, oni prodaju svoju sposobnost za rad, tj. svoju radnu snagu, kako bi platili troškove života. Drugačije rečeno, oni su strukturno uvjetovani najamnim radom. Kako je Kathi Weeks ustvrdila, "rad je osnovno sredstvo pomoću kojega su pojedinci integrirani ne samo u ekonomski sistem, nego i u društvene, političke i obiteljske modele kooperacije. Ideja da bi pojedinci trebali raditi, fundamentalna je za temeljni društveni ugovor."[19] Nadalje, Federici ističe kako "primati nadnicu znači biti dijelom društvenog ugovora", unatoč činjenici da pojedinac ne mora nužno voljeti rad koji obavlja. Najamni rad je ključna instanca kapitalističke ekonomije pod kojom je većini svjetske populacije dopušteno obitavati.[20] Što u tom slučaju za radne uvjete u umjetnosti znači isključiti umjetnički rad iz kapitalističkih odnosa?

Zbigniew Rogalski, "Euro", ulje na platnu, 2003. (izvor: The ING Polish Art Foundation prema Creative Commons licenci)

Silvia Federici je 1975. godine, u vrijeme borbe za emancipaciju žena, sugerirala da bi revolucionarna taktika za oslobođenje žena u kapitalizmu trebala "uzeti nadnice za kućanski rad kao političku perspektivu", umjesto reduciranje zahtjeva na "određenu svotu novca".[21] Perspektiva nadnica za kućanski rad trebala je demistificirati kućanski rad kao prirodnu karakteristiku žena te ga učiniti vidljivim kao rad koji je ključan za kapitalističku akumulaciju. Stoga pitanje glasi ovako: postoji li mogućnost da politička perspektiva nadnica za radništvo u umjetnosti postane produktivan način za kolektivno promišljanje i borbu protiv nejednakih uvjeta rada u umjetnosti?

Recentne strategije radnika i radnica u umjetničkom polju SAD-a možda mogu ponuditi neke relevantne odgovore; konkretno, djelovanje umjetničkog kolektiva W.A.G.E. (Working Artists and the Greater Economy – Radnice i radnici u umjetnosti i šira ekonomija; akronim znači *nadnica*, op. ur.) iz New Yorka, koji je izložio praktičnu agendu za osiguravanje minimalnih naknada za radnike u umjetnosti, kreirajući tzv. W.A.G.E. certifikat.[22]

18 Prema Marxu: "(...) ono što obilježava kapitalističku epohu jest da radna snaga uzima za samog radnika oblik robe koja njemu pripada, dakle da njegov rad dobija oblik najamnog rada. S druge strane, robni oblik tek od tog momenta počinje bivati općim oblikom proizvoda rada." Karl Marx, *Kapital*, 1. tom (Zagreb: Kultura, 1947), 127.

19 Kathi Weeks, *The Problem with Work: Feminism, Marxism, Antiwork Politics, and Postwork Imaginaries* (Durham: Duke University Press, 2011), 8.

20 Federici, 2.

21 Federici, 1.

22 W.A.G.E. https://wageforwork.com/home#top

W.A.G.E. je započeo s djelovanjem 2008. godine u New Yorku kao neformalni kolektiv umjetnica i umjetnika, performerki i perfomera te nezavisnih kustosica i kustosa, koji su se okupili da bi raspravljali o svojim iskustvima neplaćenog rada u umjetnosti. Kako bi pažnju javnosti skrenuli na ekonomske nedaće radnica i radnika u umjetnosti, najprije su objavile_i *womanifesto*.[23] Iduća odlučujuća taktika bilo je demonstriranje prakse isplaćivanja niskih naknada ili njihova izostanka u umjetničkom polju kroz istraživanje koje je objelodanilo (ne)plaćanje u neprofitnim organizacijama koje se bave vizualnom i izvedbenom umjetnošću u New Yorku. Ne iznenađuje da je studija pokazala kako su između 2005. i 2010. godine naknade za umjetnike u prosjeku sačinjavale između 0.6 i 1.4 posto operativnih organizacijskih budžeta.[24]

Kao što se moglo očekivati, kolektiv je uznemirio širu kulturnu javnost, što je dovelo do toga da ga kustosi njujorškog New Museuma pozovu na suradnju kroz zajedničku izložbu pod naslovom *Free* (*Besplatno*). Ovakav je razvoj događaja mogao depolitizirati zahtjeve skupine za plaćenim umjetničkim radom, svodeći zahtjeve aktivista i aktivistkinja na umjetničko djelo. No, kolektiv je vrlo uspješno subvertirao tu prijetnju. W.A.G.E. je odbio ponudu da doprinese umjetničkim djelom te umjesto toga sugerirao da u izložbi sudjeluje kao pregovarač u određivanju iznosa za honorare umjetnika koji će u njoj participirati. Projekt je bio uspješan, motivirajući kolektiv da poradi na trajnijoj političkoj strategiji. Tako su 2011. godine osnovali vlastitu neprofitnu organizaciju, što im je omogućilo da i službeno uvedu program W.A.G.E. certifikata.[25]

Program W.A.G.E. certifikata akreditira neprofitne organizacije koje ispunjavaju ili premašuju standarde poštene naknade koje ova skupina postavlja. Unatoč činjenici da resursi koji stoje na raspolaganju neprofitnim umjetničkim organizacijama uvelike variraju te da umjetničke institucije mogu, ali i ne moraju imati pristup javnim sredstvima, W.A.G.E. je elegantno doskočio varirajućim budžetima umjetničkih institucija tako što je razvio gradacijski sistem minimalnih honorara za umjetnike, koji se baziraju na godišnjem operativnom budžetu organizacije.[26] Ovakav program predstavlja potencijalno organizacijsko oruđe u borbi kulturnog prekarijata za poštenu remuneraciju. Štoviše, budući da je eksploatacija umjetničkog rada globalni problem, taktika koju primjenjuje W.A.G.E. mogla bi poslužiti kao model kojega bi radništvo u umjetnosti moglo primijeniti i u drugim političkim kontekstima.

No još značajnije, neoliberalna racionalnost također je produbila eksploataciju u polju umjetničke proizvodnje jer njezina eksploatacija počiva na mistifikaciji umjetničkog rada. Točnije, neoliberalizam je (zlo)upotrijebio činjenicu da umjetnički rad često traži utemeljenje u ideji umjetničkog genija ili umjetničkih težnji, kao i pripadajuću realnost da su radnici i radnice u umjetničkom polju često voljni zanemariti eksploatativne radne uvjete "iz ljubavi prema umjetnosti". U tom se pogledu neoliberalno zagovaranje samoizražavanja poklapa s mistifikacijom umjetničkog rada i njezinim naglaskom na navodno iznimnim talentima i "ljubavi prema umjetnosti", koje se, u krajnjoj liniji, može promatrati kao oblik "ljudskog kapitala".[27] Radnike u umjetnosti tako se ne percipira kao radnike, već kao poduzetnike, ili čak poduzeća, uz pretpostavku da zarađuju za život posežući u vrela urođene beskonačne kreativnosti. Jačanje poduzetničkog duha i logike kompetitivnosti, koji se više ne odnose tek na ekonomske odnose, već na sve društvene odnose, dovelo je do suštinskog slabljenja, ako ne i destrukcije solidarnosti. Umjetnički rad stoga se nalazi na intersekciji s neoliberalnim mijenama konceptualnih i pravnih definicija radnih odnosa – mijenama koje su zasjenile radnički identitet putem ideje o "samozaposlenosti", i normalizirale socijalnu skrb koja se temelji na kompetitivnoj borbi.

Protuprijedlog kolektiva W.A.G.E. na ovakvo stanje stvari je dvojak. Zahtjev za remuneracijom umjetnika afirmira ekonomsku vrijednost umjetničkog rada. Također, time se odbacuje ideja iznimnosti umjetničkog rada. W.A.G.E. je svoj glavni argument u prilog plaćanju umjetničkog rada potkrijepio tvrdnjom da se "radikalni društveni ili politički potencijal umjetnosti, kao i umjetničkog rada, kompromitira njihovim robnim ili tržišnim statusom."[28] Kao što je izjavila glavna koordinatorica W.A.G.E.-a, Lise Soskolne, "umjetnički honorar nije nagrada".[29] Naknada za umjetnički rad proizlazi iz činjenice da se radi o "podizvođačkom radu."[30] Dakle, "umjetnički honorar [je] najbliže što se u ovom sektoru može nazvati nadnicom."[31]

Štoviše, stav je W.A.G.E.-a da umjetnički rad ne smije podleći fetišizmu iznimnosti jednom kada rad umjetnika ili umjetnice uđe u ekonomsku transakciju s

23 W.A.G.E., *womanifesto* (2008), dostupno na: https://wageforwork.com/about/womanifesto#top
24 W.A.G.E., *W.A.G.E. Survey* (2010), dostupno na: https://wageforwork.com/files/VuzAi-3M7WGF-zCgy.pdf
25 "About Certification", dostupno na: https://wageforwork.com/certification#top
26 "W.A.G.E. Certification", dostupno na: https://wageforwork.com/certification#top
27 Michel Foucault, *The Birth of Biopolitics: Lectures at Collège de France 1978–79* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008).
28 Lise Soskolne, "On Merit" u: *Artist as Debtor*, 22. veljače 2015., dostupno na: http://artanddebt.org/artist-as-debtor/
29 Ibid.
30 Ibid.
31 Ibid. W.A.G.E. je započeo s akreditiranjem neprofitnih organizacija krajem 2014. godine. Pravila dodjeljivanja certifikata o naknadi usavršila je grupa umjetnicai umjetnika te teoretičarki i teoretičara iz polja radnog prava, sociologije, ekonomije i kulturnog upravljanja. Do lipnja 2018. godine akreditirano je 56 neprofitnih umjetničkih organizacija u SAD-u. ("W.A.G.E. Certified," https://wageforwork.com/certification/institutions/certified#top)

umjetničkom organizacijom. Važnost političke borbe W.A.G.E.-a leži u činjenici da zahtijevanjem nadnice za umjetnički rad čini vidljivim ekonomski odnos, koji je prisutan svaki put kada radnik ili radnica u umjetnosti proizvede sadržaj za umjetničku organizaciju. Čak i ako smatramo da je umjetnička praksa osobna, intelektualna ili autonomna aktivnost, status onoga što proizvodimo mijenja se ako to postane dijelom robne razmjene s kulturnom institucijom. Stoga je ekonomska heteronomija umjetničkog rada, a ne njegova autonomija, očigledna. Zahtijevanje nadnica za umjetnički rad, baš kao i nadnica za kućanski rad, produktivna je politička strategija, napose u društvu koje je fundamentalno definirano nadnicom i podložno neoliberalnoj racionalnosti. Time se radništvu u umjetničkoj sferi omogućava da uspostavi političke saveze, odbacujući ideologiju iznimnosti te gradeći solidarnost.

S engleskog prevela Ivana Jandrić
Preneseno sa Slobodni Filozofski (30. rujna 2019.): http://slobodnifilozofski.com/2019/09/paradoks-neplacenog-umjetnickog-rada-ljubav-u-ritmu-eksploatacije.html

PULIG, SREĆKO

Prilog izučavanju klasa u Hrvatskoj

Od analize klasa prema klasnoj analizi

UVOD
(Jugoslavenski kontekst)

U ovdašnjoj znanstvenoj tradiciji, još od Jugoslavije, a naročito u razdoblju koje je vodilo prema njezinoj disoluciji, puno se govorilo o *socijalnim razlikama* među ljudima, njihovu bogatstvu ili siromaštvu.[01] Pritom se služilo sociološkim kategorijama poput grupa, slojeva, društva i zajednice, no nivo se klase u pravilu zaobilazio. To je dvostruko zanimljivo. Prvo, zato što tako nešto, na prvi pogled, ne bismo trebali očekivati od društva čije je vodstvo "uspostavilo" socijalizam, pozivajući se na marksizam. A partija u svojem programu, sve do dekadentnog kraja, čak i na diktaturu proletarijata. Drugi pogled podsjetio bi nas na staljinističku tradiciju, čiji su ostaci očigledno ipak preživjeli obračun s originalom iz 1948. godine, a za koju je karakteristično da prijelazno društvo proglašava ostvarenim socijalizmom, pa dakle i već besklasnim.[02] O teškoćama klasne analize svakog posebnog socijalističkog društva, pa tako i jugoslavenskog, vrijedilo bi napisati novih knjiga, a ne samo tekstova.[03] Problem je, kao što će i nama biti za analizu tzv. tranzicijske Hrvatske, kako zahvatiti promjenjivu društvenu dinamiku. Taj je problem u socijalizmu bio utoliko veći jer je to društvo uistinu ne samo deklariralo, nego i iskušavalo put prema besklasnosti. U tom se smislu socijalistička disidencija, od Trockog do Đilasa, a onda još i masa njihovih marginalnih epigona od 90-ih do danas, sada pokazuje kao "samoispunjavajuće proročanstvo". Teze o "kontraklasi", "novoj klasi", koje su u vrijeme svojeg formuliranja bile pretjerane, idući prema kraju socijalizma, dobivale su na istinitosti. Poseban problem je šezdesetosmaška, ne samo studentska, kritika "crvene buržoazije". To bi pretjerivanje trebalo shvatiti kao dobronamjerno i svjesno (jer je istina u ekstremima, rekao bi filozof Theodor Adorno), danas bismo mogli reći, kao oblik preventivne kulturne revolucije, da se to ne dogodi. No, ono što se dogodilo bila je na svjetskom nivou preventivna kontra-revolucija.[04]

Tada započeto razdoblje, koje traje do danas, nazivamo neokonzervativnim prevratom ili danas češće neoliberalizmom. Oni znanstvenici koji su ipak analizirali

jugoslavenski samoupravni socijalizam kao klasno društvo, govorili su o tendencijama da se birokracije, tehnokracije i politokracije pretvore u klase nad ostatkom radničkog društva. No, da bi moglo doći do neke restauracije kapitalizma, u to većina, gotovo do samoga kraja, nije vjerovala. Dapače, isticalo se kako je društveno vlasništvo dovoljna brana mogućnosti takvog scenarija. Stoga, ako bi i postojao sloj koji bi želio postati novom buržoaskom klasom, on ne bi imao materijalnih uvjeta da to ostvari – što je bilo točno, sve dok je disolucija Jugoslavije većini bila neprihvatljiva.

Da bi problem pokazali u njegovoj složenosti, treba reći kako i svaku tvrdnju o već ostvarenoj "besklasnosti" ne bi trebalo etiketirati kao *a priori* staljinističku. Naime, u našem samoupravnom društvu radnici su uistinu počeli gubiti neka od svojstava radnika, koja su vrijedila za ranija kapitalistička društva, a danas su restaurirana. Primjerice, to da se radnu snagu tretira kao svaku drugu robu na tržištu, što je u nas, ustavima i zakonima, za vrijeme socijalizma, bilo zabranjeno. S druge strane, počeli su kao građani dobivati neka prava upravljača. I to ne samo u svojoj radnoj organizaciji, nego i po teritorijalnom principu, makar i samo na razini općina i mjesnih zajednica. Nevolja je bila u tome što princip komune nije dosljedno sproveden do političkih tijela u vrhu države.

U Jugoslaviji se razvio još jedan kritički žanr, koji, koliko znamo, nije imao toliku produkciju ni u jednoj drugoj socijalističkoj zemlji, pa ni u onima usporedivo federativnima. A to je bio onaj o "dijalektici klasnog i nacionalnog".[05] Bio je to specifičan odgovor na problematiku nacionalizma, čija je ponovna pojava nusprodukt uvođenja više tržišnih odnosa u privredu. On je i dokaz, još iz 1970-ih, a potvrđen u puno gorem obliku 1990-ih, da se protiv nacionalističkih sablasti ne vrijedi boriti frontalno. Jedini lijek je mijenjanje uvjeta u kojima je nacionalizam ne samo moguć, nego i potreban vladajućima.

Druga zanimljivost je da, čak i ako se uklanjanjem buržoazije kao klase u prvom razdoblju (neovisno hoćemo li kao njegov kraj označiti već privrednu reformu iz 1965. ili tek ustav iz 1974.) klasne razlike nekako i nisu mogle vidjeti, bilo je teško ne primijetiti klasno raslojavanje u npr. 1980-ima. Priča o "kraju proletarijata", njegovu "pograđanštenju" ili, nešto ranije, o "ideološkom nastupanju jugoslavenske srednje klase", samo je druga strana pogoršavanja uvjeta života i rada za radnike u mnogim radnim organizacijama. Dakle, ako u partijskim dokumentima već 1988. imamo eksplicitne tragove odustajanja od ideje ikakva socijalizma i pisanja tekstova kojih se ne bi posramile ni tadašnje niti sadašnje neoliberalne međunarodne monetarne institucije, očito je da su postojali i klasni nosioci tih nekadašnjih tendencija, koje su se danas razvile u dominantu. Tadašnja *wannabe* buržoazija tražila je načine da to stvarno i postane.

METODOLOŠKI EKSKURS

Kako su se frakcije vladajućih i ovladanih pozicionirale u toj prijelaznoj situaciji?[06] Može li se razlikovati neka razdoblja tzv. tranzicije u Hrvatskoj[07], obzirom na sastav društvenih klasa koje su bile njihovi nosioci, bilo da su te klase međusobno surađivale ili se sukobljavale? U ovome radu ćemo se pokušati držati Marxove sinteze pojma klasa, iako to uopće nije jednostavno, kako se – na tragu neke manihejske logike, koja sve svodi na dvije klase u sukobu, do konačnog uništenja jedne – često doima. Da bismo si pomogli u našem konceptualiziranju klasa i njihove dinamike, oslonit ćemo se teorijski ne na reaktualiziranog Poulantzasa i njegov pristup strukturama vlasti, nego na dvije knjige izašle tijekom prethodne krize kapitalističkog sistema. Jedna je objavljena u tada još socijalističkoj Poljskoj, druga u kapitalističkoj Velikoj Britaniji. Autor prve je poljski sociolog Ossowski (Stanislaw Ossowski, *Klasna struktura u društvenoj svijesti*, Naprijed, Zagreb, 1981.). Druga nije u nas prevedena, a napisao ju je britanski sociolog Allen (V. L. Allen, *Social Analysis: A Marxist Critique and Alternative*, Longman, London & New York, 1975.). Naime, analiza klasa može od statične strukturalističke prerasti u dinamičnu, a time ujedno i klasnu analizu, isključivo dinamiziranjem društvenih kategorija.

Prema mišljenju Ossowskog, Marx je sintetizator problema kojima se inače, i to uglavnom odvojeno, bave sociologija, ekonomija, filozofija i politika. Pojam *klase* postao je pak simbolom cijele marksističke doktrine, kao i političkog programa koji se iz te doktrine izvodi. Što znači biti na "klasnom stajalištu", govoriti s "klasnog stanovišta"? Je li to isto što i biti na stanovištu revolucije? Pa ipak, klasa je u djelima Marxa i Engelsa za-

01 Iz mora knjiga, pisanih na različitim nivoima apstrakcije, a ticale su se društvene nejednakosti u Jugoslaviji, izdvojit ću nekoliko: Srđan Vrcan, *Društvene nejednakosti i moderno društvo*, ŠK, Zagreb, 1974; Đuro Gatarić, *Socijalne razlike*, August Cesarec, Zagreb, 1988; Eva Berković, *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji*, Ekonomika, Beograd, 1986.

02 Vidi pokušaj Darka Suvina "O odnosima klasa u SFRJ od 1945.-72., uz hipotezu o vladajućoj klasi"; sada u knjizi Darko Suvin, *Samo jednom se ljubi*; Radiografija SFRJ, RLS, Beograd, 2014. Prvotno objavljeno na https://www.portalnovosti.com/aktiv-br-5-i-6-o-odnosima-klasa-u-jugoslaviji-1945-75-i-ii-iii.

03 Postoji šapirografirana skripta, vjerojatno doktorat, s Filozofskog fakulteta u Zagrebu: Zoran Vidojević, *Klasni koreni nejednakosti u savremenom jugoslavenskom društvu*, Zagreb, 1975. U rana upozorenja da bi socijalizam u Jugoslaviji, ako već ne i država sama, mogao biti ugrožen, ne poduzme li se odlučujuće preusmjerenje političke borbe, unutar i izvan SK, spada i anti-ekonomicistička studija ekonomista Luke Markovića *Klasna borba i koncepcije razvoja*, Naprijed, Zagreb, 1978.

04 Riječima knjižice Herberta Marcusea *Kontrarevolucija i revolt*, Grafos, Beograd, 1979.

05 Vidi primjer publikacije koju je uredio Adolf Dragičević, dok je u diskusiji na savjetovanju zadnju riječ imao Stipe Šuvar: Zbornik *Klasno i nacionalno u suvremenom socijalizmu*, Biblioteka časopisa Naše teme, Zagreb, 1970.

06 Namjerna terminološka zbrka koju Zapad, nakon kraja hladnog rata više nego prije, nameće našim krajevima, zakriva stvarnost poput nekog orvelijanskog Novogovora. Naime, ako je išta u povijesti 20. st. sebe legitimiralo kao tranziciju, bio je to socijalizam, kao "prijelazni period" iz jedne društveno-ekonomske formacije (kapitalističke), u drugu, koja ju nadilazi (komunizam). No onda je gu-

pravo nedefinirani pojam. Točnije, njezin smisao se razlaže u kontekstima, zbog čega je sasvim očekivano da u različitim povijesnim kontekstima isti izrazi za klase imaju podosta različita značenja. Je li dovoljno da klasama priđemo kao društvenim grupama sa zajedničkim ekonomskim interesima ili kategorijama grupa čiji se članovi nalaze u istovjetnoj ekonomskoj situaciji? Što sve konstituira klasu, zapitao se Marx tek na kraju trećeg toma *Kapitala*, ne ponudivši odgovor.

Koristeći pojam klase koji se temelji na ekonomskim kriterijima, Marx ga u svojim djelima posvećenima agitaciji i historizaciji ograničava uvođenjem psiholoških kategorija. Agregat ljudi postaje klasom u punom smislu tek kada njegove članove povezuje *klasna svijest* – svojevrsna psihološka veza koja proizlazi iz zajedničkog doživljaja klasnih antagonizama. Marx kaže da različiti pojedinci tvore klasu samo kada vode zajedničku borbu protiv druge klase. Na primjer, u *Manifestu*:

> "Ova organizacija proletera u klasu i time u političku stranku svakog se trenutka iznova razbija konkurencijom među samim radnicima."

Kao primjer nečega što izgleda kao klasa, ali to nije, Marx u *Osamnaestom Brumaireu* govori o seljacima u Francuskoj ovako:

> "Tako dugo dok milioni porodica žive u ekonomskim uvjetima koji ih razlikuju u načinu života, njihovim interesima i njihovoj naobrazbi od načina života, interesa i naobrazbe drugih klasa i neprijateljski ih suprotstavljaju, oni čine klasu. S obzirom na to da među sitnim seljaštvom postoji samo lokalna povezanost, a istovjetnost interesa ne stvara nikakvo zajedništvo među njima, nikakve veze u nacionalnom pogledu i nikakve političke organizacije, utoliko oni ne čine klasu. Oni su nesposobni da brane svoje klasne interese u vlastito ime, bilo putem parlamenta bilo putem Konventa."

Međutim, u istom djelu stoji i ova rečenica:

> "Bonaparte reprezentira određenu klasu, a najbrojnija klasa francuskog društva onog vremena bilo je *sitno seljaštvo*."

Dakle, Marx upotrebljava pojam klase na različite načine, ponekad u istom djelu. Određene klase naziva "frakcijama" nadređene klase, čak i kada imaju svijest o svojim klasnim interesima. Kapitaliste i zemljoposjednike u jednom kontekstu tretira kao dvije zasebne klase, dok su u drugom to frakcije iste klase – buržoazije.

Za ovakve probleme Ossowski predlaže rješenje koje se sastoji od ukrštavanja triju dihotomnih podjela, koje dijele društvo na klase. Prva dihotomna podjela društvo dijeli na vladajuće i one nad kojima se vlada; u drugoj podjeli, postoje bogati i siromašni, što se izražava formulacijama "posjednička klasa" i "neposjednička klasa". Treća dihotomija, to da postoje oni za koje se radi i oni koji rade, uvodi "eksploatatore" i "eksploatirane". Moralni aspekt ovdje je najjasniji, zaoštren u formulacijama kao "ugnjetavačke klase" i "ugnjetavane klase" ili "izrabljivačke klase" i "izrabljivane klase", iz perspektive onih koji su u takvim podjelama "dolje". Ova tri kriterija se međusobno ne isključuju, ali nisu niti međusobno zamjenljivi. To su tri različite dihotomije u kojima su suprotstavljeni gornji i donji slojevi. Prva dihotomija (vladajući i oni kojima se vlada), kao i druga (bogati i siromašni) u pravilu se tretiraju kao osnovne. Treća dihotomna podjela najčešće se u povijesti tretirala kao posljedica prve dvije.

Osnova historijske drame opisane u *Komunističkom manifestu* preuzeta je iz folklora i militantne ideologije *narodnih* revolucija i odgovara prvoj dihotomnoj podjeli. Na kraju kapitalističkog društva predviđa se "neizbježni proces propadanja srednjih građanskih klasa i tzv. seljačkog staleža." Engels u jednom tekstu dodaje kako se događa "cijepanje društva na malu, prekomjerno bogatu klasu i veliku, obezvlašćenu klasu najamnih radnika." U ustanku pariških radnika 22. juna 1848. g. Marx vidi "prvu veliku bitku između dviju klasa na koje se raspada moderno društvo (...) rat između kapitala i rada."

To bi, prema poljskom sociologu, bio Marx revolucionar. No, tvrdi Ossowski, postoji i Marx sociolog. Taj pak narušava oštrinu podignutih barikada, uvođenjem posrednih klasa. Naročito u historizacijama svoje suvremenosti, on ne može ne vidjeti "masu naroda, koja je stajala između proletarijata i buržoazije"[08]. Posredne ili tzv. srednje klase zauzimaju toliko različite društvene statuse i ekonomske položaje, da ih je teško obuhvatiti shematski. Međutim, Marx nije ustrajao na pojmu sre-

ranje natrag u kapitalizam bez alternative (TINA), što nigdje nije bilo izvedivo bez velikog nasilja (rata ili "tek" kriminala, ako i samo po logici zakonodavstva novih vlastodržaca), nazvano istovremeno, u stilu lošeg hegelijanca Francisa Fukuyame, "krajem povijesti", ali i novom "tranzicijom". Prijelaz iz prijelaza, u što? Liberalnu demokraciju i tržišnu privredu. Brzo se ispostavilo da je "tržišno društvo", svim uvedenim novim i retro političkim strankama usprkos, još veći neprijatelj demokracije od onog prethodnog. U međuvremenu je o kritici koncepta "tranzitologije" i "kraja komunizma" napisano puno radova. Spomenuti ćemo samo dva, članak Jordana Gansa-Morsea, "Searching for Transitologists: Contemporary Theories of Post-Communist Transitions and the Myth of a Dominant Paradigm", u časopisu *Post-Soviet Affairs*, br. 20, 2004., te Boris Buden, *Zona prelaska*; O kraju postkomunizma, Edicija REČ, Beograd, 2012. (prijevod knjige, originalno objavio njemački izdavač Suhrkamp).

07 Izraz "tranzicija" u ovome smo tekstu zadržali, iako ponekad uz ovo "tzv.". Poznate su teškoće s tim terminom, kao i kritika tranzitologije, kao diskursa "normalizacije", koji podrazumijeva da neka društva, ona s puno "nedostataka", treba "pedagoški" voditi do njihova odrastanja i sretnog kraja tog procesa. Ponovno, o tome Boris Buden, *Zona prelaska; O kraju postkomunizma*, Edicija REČ, Beograd, 2012. Drugačije i s pokušajem periodizacije "političke tranzicije" (liberalizacija, demokratizacija, konsolidacija demokracije), koji nam nije puno pomogao, ali i s tezom o nezavršenoj tranziciji, vidi Dražen Lalić "Politička tranzicija u Hrvatskoj: tekući ili završen proces?", tekst u zborniku *Demokracija i postdemokracija*; uredili Anđelko Milardović i Nikolina Jožanc, Pan liber: Institut za europske i globalizacijske studije, Zagreb, 2013. Naravno, postoje i teorije da je tranzicija završila.

dnje klase koji je na popularnosti zadobio naročito u vremenima tzv. klasnog kompromisa, od 1950-ih do 1970-ih godina. Posrednu je klasu Marx nazivao "malograđanstvom", koje određuju dva kriterija. Prvi kriterij (u navedenoj konceptualizaciji dihotomnih podjela) je posjedovanje, odnosno neposjedovanje sredstava za proizvodnju, pa se te posredne klase dijele na *posjedničke* i *neposjedničke*. Drugi je kriterij rad, a on malograđanstvo dijeli na *radne* i *neradne* klase. Malograđanstvo definira kao onu međuklasu koja *posjeduje vlastita sredstva za proizvodnju* i *zapošljava najamnu radnu snagu*. Međutim, dinamiziranje društva zahvaćenog u statičnom presjeku, sve navedeno dodatno usložnjava. Tako se malograđanstvo može definirati kao dio klase posjednika, obzirom na aktualne odnose u društvu, ali i dijelom proletarijata, obzirom na njegovu vjerojatnu perspektivu u budućnosti, kojoj će malobrojni izbjeći. Potencijalni proleter je ne samo obrtnik, nego i sitni zemljoposjednik. S obzirom na "permanentnu primitivnu akumulaciju", u formulaciji Samira Amina ili "akumulaciju razvlaštenjem", kako glasi danas široko prihvaćeni termin Davida Harveyja, u dinamičkoj analizi društva na ovim prostorima trebalo bi istražiti procese *proletarizacije* nekada neproleterskih slojeva stanovništva, kao i, puno manje zastupljene, procese obrnutog smjera, u kojima se neki bivši radnici pridružuju buržoaziji.

Nadalje, Ossowski analizira i dvočlanu shemu bez posredne klase i višečlanu strukturu, te interferenciju ovih različitih stanovišta, da bi došao do zaključka kako Marx "u svojem karakteru revolucionara, ekonomista i sociologa" nasljeđuje sva tri osnovna tipa shvaćanja klasne strukture, s kojima se i inače srećemo u to doba. Ossowski ih sada naziva dihotomnom, funkcionalnom i gradacijskom shemom. No, tvrdi da Marx uvodi i četvrti, specifični način shvaćanja, koji se sastoji od istovremenog ukrštavanja dviju ili triju dihotomnih podjela. Poljski sociolog obrazlaže zašto je tomu tako. Prema njemu, Marx upotrebljava dihotomiju kada hoće označiti klase koje sudjeluju u *kapitalističkoj* proizvodnji, a to nije jedini oblik proizvodnje u aktualnim kapitalističkim društvima. Radi se o dvije velike klase, koje nalazimo "unutar kapitalističkog poduzeća", kako kaže Labriola. Tako shvaćena dvoklasnost kapitalističkog društva ne stoji u suprotnosti s postojanjem drugih društvenih grupa, ako prihvaćamo ideju da su u okvirima tog društva opstali i pretkapitalistički odnosi proizvodnje. Dihotomna podjela koja društvo dijeli na eksploatatore i eksploatirane, karakterizira kapitalističko društvo s obzirom na dominantnu formu odnosa proizvodnje. Višečlana, gradacijska shema, koja obuhvaća i posredne klase, odražava stvarnu strukturu društva.

Viteški turnir "Sinjska alka", kolovoz 2008. godine (izvor: sh.wikipedia.org, preuzeto prema Creative Commons licenci)

Sve to za posljedicu ima, tvrdi Ossowski, i razlikovanje u poimanju klasnih borbi. Prva vrsta su oslobodilačke borbe u okviru trajnog sukoba između ugnjetavanih i ugnjetavačkih klasa. Druga vrsta borbe je kada klase konkuriraju za vlast u društvu s gradacijskom, višečlanom strukturom. Klasne borbe, dakle, Marx u prvom slučaju tretira kao da se isključivo ugnjetavane većine okreću protiv izrabljivačkih manjina. Drugi put je to isključivo borba između samih ugnjetavačkih klasa, koje međusobno konkuriraju za vlast.

A što se dogodilo u zadnjoj tzv. tranziciji? Dolazi do niza pobjeda ugnjetavača nad ugnjetavanima, što možemo nazvati kontrarevolucijom. Za nekadašnje socijalističke zemlje, problem leži u tome što je cijeli kotač povijesti okrenut unatrag, pa se već prevladani odnosi ponovno uvode, kao da smo pogled, donedavno usmjeren prema budućnosti, okrenuli u prošlost. Sve to istovremeno podsjeća i na novost i na povratak u 19. stoljeće. Međutim, s obzirom da je povratak u doslovnom smislu nemoguć – ako ništa drugo, razvijenije su proizvodne snage – sve je, naročito na početku, izgledalo far-

08 Vidi Karl Marx, *Klasne borbe u Francuskoj od 1848. do 1850.*, Naprijed, Zagreb, 1973., 40 (u tekstu citirano iz Stanislaw Ossowski, *Klasna struktura u društvenoj svijesti*, Naprijed, Zagreb, 1981.)

sično, poput nekog prerušavanja u povijesne kostime. U nas, od ustaša, preko bana Jelačića, do Tuđmanove garde. Drugačije rečeno, manjina sve više razvlašćuje većinu i u tom "klasnom ratu", koji je sama započela, bez da ga je proglasila, prečesto pobjeđuje. Ovaj aspekt vidljiviji je u svakodnevnom životu društva, bez obzira koliko ga medijski pokušaji kritike mistificiraju i preokreću u navodno širenje sloboda i demokracije. Tu leži i izvor svih današnjih revizionističkih potreba za falsificiranjem prošlosti. Ono što je manje vidljivo ili što možda izaziva manji interes potlačenih, jest pitanje: kako stoji sa sukobima i savezništvima među frakcijama samih vladajućih? Možemo li ih uopće identificirati, a onda i pokazati njihovu dinamiku? U našoj analizi oslonit ćemo se na neka istraživanja provedena u susjednoj Sloveniji[09], ne gubeći iz vida razlike između tamošnje, tzv. gradualne, i ovdašnje, šok-terapijske tranzicije, koje su u međuvremenu obje dovedene u pitanje.

Prije toga recimo još nešto o drugoj spomenutoj knjizi, *Social Analysis: A Marxist Critique and Alternative* V. L. Allena, koju smo izabrali za svoj metodološki vodič. Naime, britanski je sociolog također pokušao naći rješenje za nelagodan, i prema njemu, ponekad nemoguć brak između sociologije i marksizma. Pitajući se ambiciozno o svrhama društvenih teorija uopće, on razlikuje "statičku" od "dinamičke" sociologije. U prvu ubraja empirizam, teoriju organizacije, Weberov model birokracije, u nas manje poznatu March & Simon varijantu, pokušaj sinteze teorija organizacije, te veliku sintezu Amitaija Etzionija. Držeći se koncepta dijalektičkog, a ne samo historijskog materijalizma, autor se pod natuknicom o dinamičkoj sociologiji zapravo bavi marksizmom. Tvrdi da u istraživanjima uvijek trebamo poći od analize konkretnih društvenih pokreta, kako bismo potom eventualno mogli nešto reći o konceptima strukture društva. Nakon što je na svoj način obradio i bit nadgradnje, gdje dijelom preuzima, a dijelom kritizira Althussera, završni dio knjige posvetio je samom *dijalektičkom procesu* u društvu.

Svaka elaboracija strukture, ako želi zahvatiti i kvalitativne, a ne samo kvantitativne promjene u društvu, mora uzeti u obzir da sistem možda ima mehanizme samoočuvanja, ali i da izvori snage društvenih pokreta koji ga osporavaju dolaze kako *iznutra*, tako i *izvana*, s obzirom na njega. Realnost je u permanentnom kretanju, pa zato i možemo govoriti o historijskom procesu, čega treba biti svjestan kada primjećujemo velike diskontinuitete, neuspjehe, ili početke koji se čine kao da dolaze iz ničega. Gledati na historiju kao na kompilaciju činjenica, slučajnih ili sudbinskih događanja, koje čine veliki ljudi – sve to nije marksistički. Prema Allenu, dijalektički se materijalizam bavi izvorištima društvenih pokreta i načinima njihova prenošenja. Samo pozivanje na korištenje materijalizma, ne čini još teoriju dinamičnom. Nije dovoljno naglasiti kako su ekonomski faktori u krajnjoj instanci odlučujući, jer bi i za sistemsku teoriju mogli reći da uvažava ekonomiju, iako je primarno orijentirana na vrijednosti, a ne na dinamiku društvenih promjena. Tako bi nam se moglo dogoditi da uopće ne osvijestimo statična svojstva ovakve sociologije. Allen piše 1970-ih, a mi ponavljamo, jer nam se čini da je opet aktualno: previše je mehaničkog materijalizma, koji se nudi kao marksizam. Po njemu, dijalektički materijalizam osigurava konceptualni okvir za dinamičku sociološku teoriju. Naše razlikovanje između to dvoje, samo je u propedeutičke svrhe. U potrazi za alternativnom dominantnom ideologijom, za Allena postoje dvije primarne ekonomske klase: ona koja *prodaje* i ona koja *kupuje radnu snagu*. Među njima je na djelu direktan i kontinuiran konflikt. On decidirano tvrdi da "među njima ne postoji zajedničko tlo". Ovakva teza dovodi u pitanje svaku teoriju o mogućim kompromisima i suradnji, povijesnim ili ne, između dvije bazične klase. Ono što mi nazivamo "povijesnim kompromisom", piše na jednom mjestu i slovenski sociolog Branko Bembič, osvrćući se na završeno razdoblje kejnzijanizma, kada je subjekt bilo društvo samo, a ne kapital koji mu je već jednom bio podređen, u stvari je niz povijesnih pobjeda radničke klase, i u drugačijim odnosima snaga iznuđenih ustupaka. Kada sindikati ili druge radničke organizacije postanu svjesne svoje situacije i moći koju imaju, ideje koje podmazuju procese donošenja političkih odluka – bilo kroz parlamente ili kroz izbore za članove vlade – bivaju diskreditirane i miču se kao prepreke za kvalitativnu promjenu. Konformistički promatrači to percipiraju kao slom ekvilibrirajućeg mehanizma. Političke stranke koje su nastale iz iste primarne kontradikcije u kapitalizmu, a pretendiraju na to da utjelove alternativnu dominantnu ideologiju, moraju neprestano biti sumnjičave spram vladajuće ideologije. Njima je to i lakše no sindikatima, jer nisu izložene direktnom pritisku koji proizlazi iz proizvodnih odnosa. Da bismo ra-

09 Klasnom analizom slovenskog društva najviše se bavio sociolog Branko Bembič, a što je imalo odjeka i u nas. Ovdje ćemo navesti tri njegova članka: Branko Bembič, "From victory to victory to the final retreat; changing balance of class forces in the Slovenian transition", Tiempo devorado, ISSN 2017, vol. 4, br. 2.; dostupno i na http://revistes.uabcat/tdevorado/article/view/v4-n2_bembic; Branko Bembič, "Ekonomski boj in razredna kultura delavcev", *Ars & Humanitas: revija za umetnost in humanistiko*, ISSN, 2013., godina 7, br. 1. U zagrebačkom časopisu *3k* preveden je njegov članak: Branko Bembič, "Odnosi snaga u slovenskoj tranziciji i organizacije radničke klase", *3k: kapital, klasa, kritika*, godina 2, br. 2, Zagreb, 2015. Drugi autor koji je pokušao razlučiti etape i frakcije buržoazije u slovenskoj tranziciji je ekonomist Franček Drenovec, koji je svoje novinske kolumne objavio kao knjigu. Vidi Franček Drenovec, *Kolaps elite*; Iskanje normalnosti in naprednosti v majhni evropski državi, Založba *cf., Ljubljana, 2013.

zumjeli kako se pritisci, koji imaju svoj izvor u ekonomiji, prenose na društveni sistem putem organiziranih akcija, moramo identificirati i istražiti "skrivenu" strukturu realnosti.

Sam čin kritiziranja realnosti još ne znači i da smo posvećeni traženju alternative. Kada bi materijalizam značio samo uvažavanje ekonomskih faktora, to ne bi bilo prezahtjevno. Za Allena je isključivo dijalektika garancija apsolutnog odbijanja postojećeg, jer ona ne znači samo odbijanje konvencionalne analize, nego i posvećenost istinskoj alternativi. Za nju je svaki *status quo* privremeni fenomen. Statično poimanje totaliteta nije dovoljno zbiljski posredovano, pa u sklopu njega ne postoji ništa što bi ga povezivalo i držalo zajedno. Totalitet koji je uzročno nadređen svojim dijelovima, tvrdi Allen pozivajući se na mađarskog filozofa Georga Lukácsa, može biti samo onaj koji posjeduje strukturno jedinstvo. Radi se o konkretnom jedinstvu međudjelujućih kontradikcija. Međutim, to većini sociologa, u vrijeme kada je knjiga pisana, ali i danas, nije prihvatljivo.

TRANZICIJA BEZ KLASA?

Svaka od post-jugoslavenskih zemalja imala je donekle drugačiji tranzicijski put, iako ne bismo imali problema naći i zajedničke točke. Mi ćemo ovdje pokušati rekonstruirati klasnu dinamiku u tranzicijskoj Hrvatskoj, razumijevajući da se ona ne može promatrati izolirano, kako od drugih zemalja nastalih raspadom Jugoslavije, tako i s obzirom na širi regionalni, evropski, pa i svjetski kontekst, u koji se "integrirala". Teškoću izoliranog pristupa u "otvorenoj" situaciji, zaoštreno je opisao teoretičar Boris Buden, nazvavši tranzicijske zemlje "društvima za druga društva". Zato, za razliku od onih ljevičarskih tekstova koji strogo poštuju okvir "svoje" države-nacije, da bi tek na kraju zaključili kako je svaka radikalna klasna politika zamisliva samo kao internacionalna, mi ćemo to otpočetka pokušati imati na umu. Tim više što je Hrvatska bila zemljom dvaju tzv. konstitutivnih naroda, što je u "nerješivoj" srpsko-hrvatskoj dijadi možda i tragičnije prisutno od slučaja BiH (za nacionaliste nemogućom državom, "Jugoslavijom u malom"), gdje je ipak riječ o trijadi, pa je svima jasno ono što je u nas bolje "sakriveno" – danas je svaka država "multikulturna", a mi ćemo reći i iznutra internacionalna.

Dakle, pokušamo li krenuti od ekonomske politike, sve je počelo lakonskim konstatacijama, poput one premijera Nikice Valentića (tu je funkciju obavljao od 1993. do 1995., u periodu koji je uslijedio ostao je političarem, ali i postao "poduzetnikom"), kako ne treba otkrivati toplu vodu i da on provodi šok-terapiju bez alternative, koju se opet, kao i u Jugoslaviji, nazvalo stabilizacijom, samo što je ovaj put bila ekstremnija. Pamtimo njegove riječi u jednom televizijskom nastupu, kako bi bio i za socijalizam, da je dobar za Hrvate, ali se, kao što znamo, pokazalo da nije. Da je na Zapadu sve već izmišljeno, a mi to samo trebamo implementirati i do kraja se euro-atlantski integrirati, bila je i misao vodilja ekonomske politike u 90-ima, a "zapadni prijatelji" Hrvatske, političari i ekonomisti, odmah su počeli dolaziti da je potkrijepe. "Europa, a ne Balkan", to nije bila samo "kulturološka", već i ozbiljna političko-ekonomska ideološka institucija, koja je trgala privredne veze među nekadašnjim republikama i pokušavala ih okretati Zapadu. To je razdoblje kvantitetom obilno, ali kvalitetom oskudno obrađeno, od medijskih do znanstvenih radova, koji su u detalje popisali "pretvorbeni" kriminal i privatizacijsku pljačku koja mu je uslijedila.[10] Zbog fascinacije dirigirane medijske javnosti "tajkunskim carstvima" (koja traje i u današnje vrijeme npr. kroz dokumentarnu filmsku produkciju o Todoriću kao "posljednjem", a uskoro i o Kutli kao "prvom" tajkunu), ispod radara su prošli puno važniji podaci. Između ostalih i onaj da je broj stvarnih dioničara, dakle onih koji su upisali i otplatili, ili otplaćuju svoje dionice, u odnosu na ukupan broj građana Hrvatske 90-ih, bio 3,2 %. Predstavlja li to onda i stvarni postotak te kvantitativni domet nove "nacionalne buržoazije" koju je Tuđmanov režim očito želio stvoriti?[11]

Pozivajući se na tradiciju američke radikalne i moralističke političke ekonomije, ekonomist Vojmir Franičević pokušao je definirati institucionalnu, a preko nje i socijalnu strukturu akumulacije (ISA), kakva je nastala u Hrvatskoj u prvim godinama tranzicije. Ona je "obilježena ortačkim kapitalizmom, državnim klijentelizmom i populizmom, te nije uspjela osigurati održivi gospodarski rast."[12] Dobro, to je većini jasno, no je li uspjela na tom "neuspjehu" stvoriti novu "nacionalnu buržoaziju"? Na to pitanje nije lako odgovoriti. Možemo početi konstatacijom da je riječ o nekom obliku "lumpenburžoazije" i "lumpenrazvoja"[13], ali toj ćemo se problematici još vratiti u zaključku.

10 Kao izvor podataka, ali i dokument teorijske ograničenosti kritike toga vremena, puno toga o "prvoj neuspjeloj tranziciji", uz konkretne primjere *tko*, *kako* i *zašto* je u njoj sudjelovao, vidi Darko Petričić, *Kriminal u hrvatskoj pretvorbi*, Abakus, Zagreb, 2000. Tako možemo saznati da je zakonodavstvo pomoću koje se ona izvršila, u razdoblju od 1991. do 1997., mijenjano dvanaest puta, kako bi Hrvatski fond za razvoj mogao biti zamijenjen Hrvatskim fondom za privatizaciju (HFP), a bitan je postao i Zakon o privatizacijskim investicijskim fondovima. Petričić je u trećem poglavlju svoje knjige, koje nosi naslov "Kako je uništeno hrvatsko gospodarstvo", nakon što je opisao ulogu revizorskih kuća, detaljno popisao i modele protuzakonitih pretvorbi. Nove vladajuće klase preuzimale su poduzeća raznim vrstama menadžerskih kredita, zatim otvorenim "torbarenjem", praksama da direktori postaju vlasnici, "internim dokapitalizacijama", stečajnim postupcima, pretvaranjem fiktivnog potraživanja u dug, otkupom stare devizne štednje itd. Tako je nastala i prva generacija hrvatskih "tajkuna", od kojih on opisuje Josipa Gucića, Ivicu Todorića, Luku Rajića, Miroslava Kutlu i Antuna Novalića. Da ta privatizacija, po vlastitim kriterijima, nije uspjela, Petričić sažima u podacima prema kojima su 1998. godine država i fondovi i dalje bili vlasnici 56,25 % cijele privrede. Proglašavanjem formalnog kraja privatizacije, te je godine započeo masovni povrat "privatiziranih" firmi u portfelj HFP-a, pa su pokazatelji broja privatiziranih poduzeća još i puno manji: "Koristi li se HFP-ovo službeno izvješće pripremljeno za Saborske zastupnike može se vidjeti da je osnovna glavnica svih poduzeća u pretvorbi procijenjena na 80,830 milijardi kuna. Od iznosa u vlasništvu HFP-a ostalo je 28,3 milijarde. Mirovinski je fond zadržao dionice u vrijednosti 11,9 milijardi, a država obvezni-

Uzmimo sada ozbiljno poznatu Tuđmanovu ideju kako treba stvoriti "200 bogatih obitelji."[14] Nju je, kao dio šireg koncepta "teorije stališa" politički razradio Zlatko Canjuga, čije se tekstove ne uzima ozbiljno, iako on samo sistematizira nauk "tuđmanizma", koji je imao velikih ideoloških posljedica, i za života "prvog predsjednika" bio "populistički" vrlo uspješan i raširen.[15] Tko si da truda i izdrži da pročita Canjugin tekst o hrvatskom narodu i njegovim stališima, koji je on, podnaslovljen "Zašto Hrvatska demokratska zajednica kao općenarodna stranka?", pročitao na IV. Općem saboru HDZ-a, u Zagrebu, 21-22. veljače 1998., doznat će da

> "Stališ označava određeni red, vrstu ili grupu ljudi. Suprotno od marksističkog i socijalističkog shvaćanja *pojma klasne borbe, stališ i slojevi hrvatskog naroda zajedno tvore harmonično jedinstvo u državi*, tj. harmonično državno ustrojstvo." (kurziv je autorov)

Sada kada znamo što su, da vidimo i tko su stališi u Tuđmanovoj državi:

> "Riječ je o hrvatskoj državi koja ima svoga državnog poglavara hrvatske narodne krvi, svoj Hrvatski državni sabor, svoje hrvatske državne dužnosnike, svećenstvo, hrvatsku vojsku, redarstvo, plemstvo, svoje seljaštvo, posjednike, poduzetnike i radnike, učitelje i profesore, novinare i druge, dakle, hrvatskoj državi sa njenim stališima kao slojevima hrvatskog naroda."

Svjesno ili ne, ovi su redovi potpuno nalik nauku talijanskog filozofa i fašističkog političara Giovannija Gentilea, čiji je najpoznatiji sljedbenik bio rani Benito Mussolini, za čiju knjigu *Doktrina fašizma* (1932) mnogi misle da je nije samo inspirirao, nego kao *ghostwriter*, dijelom i napisao Gentile. Budući da se ni današnja vlast u Hrvatskoj ne odriče "Tuđmanova nauka", znači li to da su ovi redovi za nju još uvijek mjerodavni? Cinici bi rekli kako je Tuđman izabrao "topliju struju" u fašizmu i odbacio tvrde nacističke stavove. Naime, pitanje je koliko je on sam mogao biti dobar "tuđmanist"? A da to današnja predsjednica Kolinda Grabar-Kitarović i premijer Andrej Plenković nisu, trebalo bi biti svima jasno.

Što je onda, u klasnom smislu, moglo nastati iz ovakve stranačke i državne ideologije? Pozivajući se na istraživanja Mladena Lazića, sociolog Alija Hodžić, koji se ne bavi eksplicite vladajućim klasama, nego *elitama*, tvrdi da

> "Socijalizam, naime, u svome razvoju nije formirao snage koje bi bile kadre ne samo da ga sruše već i da izgrade novi poredak, dakle suprotno onome što je K. Marx govorio o tome da ni jedan viši oblik proizvodnje ne nastaje prije nego su uvjeti za njegovu egzistenciju već stvoreni u starom poretku."

Kako to pozivanje na Marxa shvatiti obzirom na restauraciju kapitalizma, odnosno tzv. tranziciju, shvaćenu kao prijelaz u "viši oblik proizvodnje"? Vjerojatno su autori samo željeli konstatirati da "tuđmanizam" nije srušio socijalizam. Srušili su ga, dakle, sami članovi komunističke partije, njihovi "savjetnici" i "klijenti", a tuđmanizam je uspio uletjeti u "povijesni vakuum" i preuzeti vlast, ne izgradivši pritom nikakav viši oblik proizvodnje. Urušavanjem starog sistema "započela (je) utakmica za zauzimanje političkih, a zatim i svih ostalih upravljačkih položaja." Drugim riječima:

> "Zato i proces transformacije postsocijalističkih društava uvelike zavisi od ovoga početnog momenta i svojstava grupacije koja njegovu regulaciju ima pod svojom kontrolom."

Hrvatska postsocijalistička privredna i politička elita (a mi ćemo reći vladajuće klase, op.a.) nastala je iz vrlo konfliktne "težnje za unutrašnjom homogenošću i vanjskom autonomijom" (E. Gellner). Paradoks njezina pojavljivanja sastojao se u tome što je mogućnost njezinog konstituiranja bila u njoj samoj suprotnom procesu globalizacije, koji se simbolički može označiti padom Berlinskog zida, misli Hodžić. Međutim, što ako neoliberalna globalizacija, to danas znamo, ne isključuje ovakve aberacije, pa onda one nisu njezina suprotnost? Morali bismo se zapitati koliko je od "tuđmanističkog" plana ostvareno i koliko je moglo biti ostvareno?

To je širi političko-ekonomski kontekst u koji treba smjestiti "mit" o 200 obitelji, tj. proces stvaranja "nacionalne buržoazije". Stoga, ako ekonomisti kažu da "prva tranzicija" (1991. do 1998.) ekonomski nije uspjela, je li ona ipak, za vladajuće elite, uspjela politički? Ono što je uspjelo bila je nova "politička podobnost", koju

ce vrijedne 891 milijun kuna. Zbrojena vrijednost dionica koja je ostala u državnim rukama iznosi 41,199 milijarde, što znači da je u državnim rukama ostala natpolovična većina društvenog kapitala od 50,9 %." Petričić svoju knjigu, koja je doživjela i drugo izdanje, završava apelom za poništenjem i revizijama pretvorbi, kako bismo ispravili pogreške i kriminalnu pretvorbu zamijenili novom, nekriminalnom privatizacijom.

11 Vidi i zanimljiv, ali kvalitetom neujednačen zbornik, *Društvena odgovornost kapitala*, uredio Srećko Horvat, Studio Artless, Zagreb, 2007., u kojem se nalazi i moj prilog "Društvena odgovornost kapitala – invencija pretvorbenog stroja". Iznosim tezu kako izraz "pljačkaška pretvorba" zavodi, jer se ne radi ni o kakvoj jednokratnoj pljački, već o valovima oduzimanja, pa vraćanja državi, pa ponovnog oduzimanja imovine, ali i prava (ne samo u privredi), a sve na račun građana. To odgovara Harveyjevom pojmu "akumulacija putem razvlaštenja", što nije jednokratan, već je permanentan proces. U jednom novijem intervjuu Observeru Harvey kaže: "Imate li pristup tuđem novcu, možete to stalno iznova činiti, a Marxov je komentar na tu pojavu bio kako buržoazija u kapitalizmu nikada nije fiksirana, već je subjektom stalne obnove." Davis Richardson, "Navigating Marx in the Age of Trump: An Interview with David Harvey"; dostupno na http://observer.com/2017/11/navigating-marx-in-the-age-of-trump-an-interview-with-david-harvey/

12 Vojmir Franičević: "Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije u Hrvatskoj", u zborniku *Kriza i ekonomska politika; Politika i ekonomija razvoja Hrvatske*, uredio Dubravko Radošević, Naklada Jesenski & Turk, Zagreb, 2010.

13 Za razrađenu teoriju "razvoja u nerazvijenost", naročito onu teoretičara svjetskog sistema, te njezinu kritiku, vidi Hamza Alavi, "Struktura perifernog ka-

Hodžić naziva i "selektivno usmjereni etnocentrizam", koji je rezultirao ne samo postojanjem male "Srpske Krajine", nego upravo stvaranjem "neovisne Hrvatske" kao "militantnog krajiškog društva". On podsjeća i na predsocijalističke agrarne mitove o zemlji i rodu, gdje je formula modernizacije *traktor + tamburica*. Prema analogiji s doktrinama "seljačkih stranaka" u vremenu modernizacije, prihvaćanjem "novih" proizvodnih sredstava – tu bi išao opis pretvorbene otimačine – štiti se osnovna logika porodičnog gospodarstva, sada u pravilu nakradenog. Kao što je modernizatorima sela bio potreban traktor, HDZ-u i svima koji su se okupljali oko njega, trebala su za očuvanje "novog nacionalizma" liberalno-demokratska sredstva. U slučaju nacionalističke homogenizacije, gdje novo "mnoštvo", može biti tek "jedno" (Canjugina "vizija" nekonfliktnog stališkog društva), potrebno je i jako vanjsko priznanje. Iz upotrebe višestranačkih parlamentarnih izbora tako nastaju liberalno-demokratske ustanove. No, budući da su nastale u sasvim druge svrhe, one nemaju široku podršku, koju Hodžić reducira na kulturu i vrijednosti u društvu. To bi dakle na neki način značilo da i vlast i narod, suprotno "državotvornom mitu", drže figu u džepu, kada je u pitanju funkcioniranje "vlastite" države, što ima ozbiljne reperkusije i na civilno društvo. Nova politička elita, sastavljena najvećim dijelom od tehnokratskog sloja one prethodne, koja se presvukla ("pretvorila"), uspjela je, barem 90-ih, a danas na drugi način pokušava ponovno, proširiti svoju percepciju sloma socijalizma i krize države. Gradeći novi hrvatski identitet, vladajuće elite nisu mogle "ni prepoznati ni priznati" sve korisne resurse stvorene u socijalizmu, a niti suvremene procese u nadmoćnoj okolini. Zato u Hrvatskoj 90-ih, a za većinu još i danas, u politički i medijski *mainstream* nije mogla ući rasprava o tome prisustvujemo li trijumfu, transformaciji ili kraju liberalnog kapitalizma. No, ta nesposobnost suočavanja sa stvarnošću ili "izolacionizam" bio je vrlo selektivan: prema jednima izrazito otvoren (tzv. euro-atlantske integracije), a prema drugima izrazito zatvoren ("Europa, a ne Balkan"). "Nostalgija za krajiškim društvom", kao pasatistička farsa nekadašnje jugoslavenske singularnosti (ni Istok, ni Zapad), koja je završila tragično. Tako je početne procese kapitalističke transformacije opisao Hodžić.[16]

PERIODIZACIJA I PROMJENJIVI SASTAV KLASA

Nismo se udubljivali u literaturu o periodizaciji naše tranzicije, iako je lako primijetiti da sa svjetskom krizom kapitalističkog ciklusa 2008., koja je odmah zahvatila i naše krajeve (iako ju je tadašnji premijer Ivo Sanader pokušao negirati, dok nije i njega odnijela), što zbog kapitalističke transformacije univerziteta i s time povezanog drugačijeg položaja znanosti, a što zbog pojačanog pritiska kapitala na javnost, "vidljivost" refleksije o stanju u kome se nalazi društvo, opada. Istraživanja, pa i ona radikalna, postoje, ali su strukturno sklonjena u svoje zabrane, pa sada teže utječu na društvene procese. Isto vrijedi i za medije. Ukratko, krizu ekonomskog ciklusa vladajuće su elite iskoristile za još veće otpravljanje demokracije, tako da mnogi teoretičari/ke, aktivisti/kinje i političari/ke možda s pravom govore da tek danas živimo u postdemokratskim državama. Stoga bi u povezanosti politike, ekonomije i ideologije, početak zadnje faze tranzicije, koja, pristajemo li uopće na taj izraz, još uvijek traje, mogli smjestiti već u vrijeme ulaska Hrvatske u EU (1. srpnja 2013.). Taj je čin, uz pomoć Evropske komisije i drugih međunarodnih tijela u službi kapitala, sigurno ojačao neke frakcije buržoazije, a oslabio položaj radništva, čije konstituiranje u klasu postaje gotovo nemoguće. Ekstremni primjer kako uspjesi u radničkom organiziranju mogu dovesti do "strane" intervencije EU-institucija i u njima najjačih država, vidjeli smo na primjeru Grčke.

Pošto je o mrvljenju i atomiziranju radništva putem mjera štednje, prekarizacije, promjena radnog zakonodavstva na štetu radnika i uništavanja javnih dobara, ipak već puno rečeno (i ne samo na lijevoj margini), u ovome ćemo se tekstu fokusirati na istraživanje promjena u buržoaskoj klasi. To nam se čini važnim, jer živimo u vremenu u kojem je, priznao je to prije koju godinu i poznati multimilijarder Warren Buffett, klasna borba zaoštrena u *klasni rat*, u kojem "njegovi" zasad dobivaju.

Vratimo li se u Hrvatsku, moj je prijedlog da se tranzicija periodizira više u ekonomskom, no u političkom ključu, za razliku od onoga što predlaže politolog Dražen Lalić, tvrdeći da su Hrvati i dalje politokratsko društvo.[17] Radi se o posve različitim pristupima, pa onda i vezama tih "sektora", odnosno ekonomije i politike. Jedno je nerazlikovno politološko "uvođenje demokracije" i "normalnog kapitalizma", nevezano uz njegovu

pitalizma", u *Marksizam u svetu*, g. XIII, br. 8-9., Beograd, 1986.

14 Nedavno se novinar Večernjeg lista Davor Ivanković poduhvatio zadatka da dokaže kako je to samo još jedan od neutemeljenih mitova o Tuđmanu, i oblik specijalnog rata protiv Hrvatske, kojeg vode njezini neprijatelji. Prema njemu, mit o "200 obitelji" u Hrvatskoj je funkcionirao kao pojednostavljeno objašnjenje za neuspjehe Koalicije ljevice u 90-ima. No on ima svoju bogatu historiju, pa autor uzima primjer Francuske, u kojoj su, prema Ivankoviću, zlobni ljevičari 1930-ih, ne bi li dokazali da su "bogataši izdajnici francuske nacije", počeli proizvoditi tekstove o "velikoj fašističkoj zavjeri". U međuvremenu su takvu agitaciju od njih preuzeli i sami fašisti, puneći ovaj broj izdajnika svojim omiljenim neprijateljima. U to je pak vrijeme Francuskom uistinu vladalo 100,000 obitelji, tvrdi pisac članka. Dostupno na https://www.vecernji.hr/premium/kako-je-nastao-hrvatski-mit-o-200-obitelji-1171131. Ovaj zaključak, je, usprkos svirepim namjerama autora, možda donekle i upotrebljiv prema analogiji. Važnije od broja bilo bi utvrditi kako sve ta klasa vlada, u novom kontekstu odnosa proizvodnje, koji su htjeli biti povratkom iz socijalizma u kapitalizam.

15 Vidi njegov esej "Hrvatski narod i hrvatski stališi", u knjizi Zlatko Canjuga, *Vizija Hrvatske; Hrvatska pomirba*, Dom i svijet, Zagreb, 1999.

16 Vidi Alija Hodžić, *Tragovi pored puta*, IDIZ, Zagreb, 2008.; dostupno na http://idiprints.knjiznica.idi.hr/370/1/Tragovi%20pored%20puta.pdf

17 Vidi i kritike koje su mu u javnim nastupima uputili mlađi teoretičari Mislav Žitko i Stipe Ćurković. Dostupno na https://youtu.be/4kJqZaZduXc?t=39m41s, te https://youtu.be/9LyQCaJIEWA?t=45m01s.

kritiku, a drugo dijalektičko ukazivanje upravo na te veze. S tim da imajmo u vidu kako analiza ekonomskih politika nije isto što i analiza političke ekonomije, a do Marxova nivoa njezine kritike tek se rijetki današnji suvremenici probijaju.[18] Dakle, provizorno, ovdje govorimo o trima fazama. *Prva* traje od 1991. do 1998. – nju smo već opisali. *Druga* bi bila "prijelaz u prijelazu", od 1998. do 2008., a *treća*, poput loše beskonačnosti, traje od 2008. do danas, i ne nazire joj se kraj.

Jesu li se u tim fazama oblikovale različite frakcije buržoazije? Koje su to frakcije te da li – kako dolazi do promjena u dominaciji jedne nad drugom – nastaju i nestaju? Ili mogu sklapati primirja, pa i saveze, što bi bilo logično, ako se već često misli da to mogu buržoazija i proletarijat? Odgovori na ta pitanja glavni su motivi ovoga rada.

Pogledamo li podatke koje objavljuje Državni zavod za statistiku iz 9. svibnja 2017. godine, već iz same granske strukture poduzeća, broja zaposlenih, oblika vlasništva, alokacije poslovnih subjekata i sl., dadu se iščitati ogromne promjene, pripremane i započete u "srednjoj tranziciji" (1998-2008), a realizirane nakon 2008. godine. Izraz "pravne osobe" u Registru obuhvaća broj i strukturu poslovnih subjekata. Od svih prijavljenih, aktivno je njih 57,3 %, drugim riječima, skoro je polovica firmi u Hrvatskoj fiktivno (prijavljeno, ali ne posluju). Struktura poslovnih subjekata prema djelatnostima pokazuje da nam je najveća privredna grana trgovina na veliko i malo, s udjelom registriranih od 20,2 % i aktivnih 19,7 %, slijedi prerađivačka industrija s 8,2 %, zatim stručne, znanstvene i tehničke djelatnosti s 10,0 % itd. Udio registriranih profitnih subjekata je 80,1 %, za razliku od 19,9 % neprofitnih. Unutar svih njih 6,7 % čini umjetnost, zabava i rekreacija (zgodna kombinacija i kamuflaža katastrofalnog financiranja kulture), 8,1 % obrazovanje, 7,5 % djelatnosti zdravstvene zaštite i socijalne skrbi, te 3,5 % javna uprava, obrana i obavezno socijalno osiguranje. I sad ide najbitnija promjena: po obliku vlasništva, privatno je zastupljeno sa 78,1 %, a državno samo s 0,8 % (s tendencijom daljnje privatizacije). Razliku čine ostali oblici vlasništva, a to su javno, zadružno i mješovito. Da ne bismo zamarali s previše statistike, navedimo za kraj još samo strukturu prema broju zaposlenih. Najveći udio (47,6 %) imaju firme s 1-9 zaposlenih, a čak 42,3 nema zaposlenih (dakle, riječ je o samoeksploataciji nominalnih vlasnika). Udio subjekata s 10-49 zaposlenih je 7,6 posto, s 50-249 zaposlenih samo 2,1 %, a katastrofalan postotak od 0,4 % poduzeća ima više od 250 zaposlenih. Sjetimo li se samo jednog ranijeg podatka, da je nakon "prve tranzicije" 1998. u državnim rukama ostalo 50,9 % društvenog kapitala, vidimo koliko je temeljito u međuvremenu privatizacija provedena, uz veliku pomoć svjetske krize kapitalističkog ciklusa i procikličkih mjera EU. Možemo reći kako su zagovaratelji neoliberalne šok-terapije i stranih investiranja kao rješenja za sve, obrnuto od sudbine radništva, koje stalno trpi neuspjehe, nakon više od desetljeća "čekanja", konačno dočekali svoj trenutak. To sigurno nije put prema društvu blagostanja, ali je realizacija njihova koncepta.

Ako 90-e proglasimo vremenom pokušaja stvaranja nacionalne buržoazije, možemo ustvrditi da je on djelomično propao, ali i uspio, jer su oni koji su dobivali na poklon poduzeća, dobivali i opetovane prilike da ih unište, sve dok im neko od njih nije i opstalo. U međuvremenu, pojavljivanjem drugih dviju frakcija – kompradorske domaće buržoazije koja radi za strane izvore moći i "prave" strane buržoazije – oni su svedeni na svoju realniju mjeru, ali i dalje zapošljavaju najveći broj ljudi u svojim, danas uglavnom minijaturnim, poduzećima. Naravno, točne podatke o tome koliko koja od frakcija kapitala kontrolira i sudjeluje u kapitalskim tokovima, teško je doznati (barem mi nismo našli da se netko time u Hrvatskoj empirijski ozbiljno bavi).[19] Neovisno o tome, slobodno zaključujemo da je privatizacija u Hrvatskoj projekt u kojem i domaća buržoazija izvlači koliko može. Kao i u većini, naročito manjih zemalja članica EU, ona s jedne strane zahtijeva pomoć države (eufemistički nazvanu "stvaranjem povoljne poslovne klime"), koja se sastoji od stimulacije izvoza, poreznih olakšica, subvencija za nabavku tehnološke opreme, jeftiniju ili poklonjenu infrastrukturu, strateške državne investicije i sufinanciranje iz sredstava EU. S druge strane, domaća buržoazija oštro se protivi i pomisli da bi takve mjere država poduzimala iz oporezivanja. "Racionalizacija države" zato se ovdje odvija kroz redistribuciju javnih sredstava iz smjera javnih usluga i socijalnih transfera prema kapitalu.[20]

Rast javnog duga, zbog krive ekonomske politike, vladajućima nije prepreka, već alibi da zahtijevaju veća strana ulaganja, što jača kompradorsku frakciju, tj. domaće kadrove koji rade za strance. Vjerojatno je i većina

18 Slovenski autor Branko Bembič, čijim radovima o klasnoj strukturi u Sloveniji najviše dugujemo u ovom pokušaju primjene na Hrvatsku, upravo zbog ostajanja na nivou političke ekonomije, klasnu strukturu vladajućih izvodi uglavnom iz zastupljenosti u vlasništvu u privredi, iz kontrole novčanih tokova, financijalizacije itd., dok mu elementi "vanekonomskog" nasilja nad ekonomijom, što se danas najčešća trpa pod krovni pojam korupcije, ostaju u drugom planu. Inače, od njega smo preuzeli i osnovnu podjelu buržoazije na "nacionalnu", "kompradorsku" i onu treću – "stranu", "susjedsku", globalnu, za koju nemamo jedan sretan naziv. Mislim da je danas veliki problem ovdašnje javnosti što sva konkretna istraživanja staju na granicama "vlastite" države, dok se "inozemstvo" tretira puno apstraktnije i tek načelno kritički, iako se ističe da su svi bitni procesi "globalni". To je vidljivo već na nivou osnovnih informacija. Na primjer, koliko smo toga dok "afera" Agrokor traje saznali o Ivici Todoriću, a koliko o bezličnim američkim fondovima – za koje novinari hoće napisati da su strvinarski, ali nikoga u njima neće nazvati telefonom.

19 Za Sloveniju Branko Bembič crpi podatke iz članka Andreje Jaklič i Matije Rojca, "Changing patterns in Slovenian inward and outward FDI after EU accession", Studia Historica Slovenica 14 (1), siječanj, 2014. U Sloveniji su poduzeća u privatnom vlasništvu domaće buržoazije tada još uvijek zapošljavala tri četvrtine svih zaposlenih, upravljala polovicom svih sredstava, ostvarivala polovicu ukupnog izvoza i prisvajala dvije trećine profita.

20 Kako to izgleda u "incidentnim" situacijama, ove godine gledamo na primjeru Agrokora.

političke kaste, iz straha da ne ostane bez svojeg dijela kolača, prešla iz domaće buržoazije, kojoj je preko plijena stranačkog upravljanja javnim poduzećima i "vlastitih" tajkuna dijelom i sama pripadala, u kompradore. Nekadašnji je premijer Ivo Sanader bio pijevac koji je prerano kukuriknuo. Ili si je samo neprihvatljivo podigao cijenu. Kompradori dovode stranu buržoaziju – pa time možda imaju najkraću perspektivu, jer ih potpuni uspjeh vlastita pothvata, u zamislivoj budućnosti čini suvišnima. No, budući da se prava kolonizacija tek zahuktava, to još nije na vidiku.

Pravo bi pitanje bilo ne samo koliki udio u vlasništvu "nacionalne" privrede ima strana buržoazija, nego i koliko kapitalskih tokova, putem financijalizacije i još modernijih načina špekulacije novcem, ona već kontrolira? Treba spomenuti i trgovanje javnim dugom, kao i razgranati biznis različitih fondova (američkih, ali i evropskih). Tako nastaje vrzino kolo, u kojem tražimo spas od onih koji nam žele uzeti novac.

Vratimo li se političkoj kasti, vidimo da je njezina uloga – održavanja "klasnog primirja u klasnom ratu" – nužna svim frakcijama kapitala. Zato ona sve više odgovara njima, a sve manje svojem glasačkom tijelu, koje ju je "izabralo". Navodnici su tu zbog pitanja: koliko slobodno? Fragmentirano radništvo i kao izborna baza mora biti atomizirano i disciplinirano, npr. mjerama štednje, da živi u strahu kako bi mu moglo biti još gore, ali ne zato što ne bi bilo novca za veće plaće i socijalna davanja.

Pod uvjetom da je točno kako se stanje u Sloveniji i Hrvatskoj, uz nezanemarive razlike koje postoje, ipak razvija u sličnom smjeru, vrijedi i naša centralna teza, koju smo preuzeli od Branka Bembiča, da zasad niti jedna od tri frakcije kapitala ne nestaje, već one traže načina da, uz neke usputne žrtve malih poduzetnika, dođu do nekog suživota. Do *klasnog saveza unutar vladajućih*, u kojem će biti kolača za sve, iako naravno ne u istim količinama. A to znači i da mora dolaziti do svojevrsnog dijalektičkog preplitanja između frakcija. Uostalom, njihovo je postojanje samo strukturni moment društva u stalnom kretanju. Izgleda da to one shvaćaju puno bolje od onog dijela političke ljevice koji bježi od dijalektike u jedan redukcionistički shvaćen "historijski materijalizam". To ne znači da buržoazija čita kvalitetnu marksističku literaturu, već da u svojoj "preventivnoj kontrarevoluciji" uvijek ide nekoliko koraka ispred svojih kritičara i eventualnih realnih oponenata, što bi mogle biti samo radničke mase. Tako se domaća buržoazija, koja posjeduje određena sredstva za proizvodnju, mora umrežavati, i kao uglavnom nemoćna, izvršavati poslove, kako za kompradorsku, tako i za stranu buržoaziju, sve više nalikujući minijaturnoj replici potonjih. Paktovi s radništvom kao klasom, pa i s vlastitim radnicima, zato su joj sve manje potrebni. Otuda onaj psihološki osjećaj stresa i anksioznosti u zaposlenika, a valjda i vlasnika, u malim firmama, kojih je tako mnogo. Nekadašnjim socijalističkim rječnikom rečeno, tu prevladavaju "narušeni međuljudski odnosi". Naime, vlasnici se u pravilu boje svake organiziranosti radnika puno više no što bi bili motivirani da zadrže najkvalificiranije ili čak školuju one koji bi im mogli biti od koristi. Otuda i javno i medijski neskriveni osjećaj da je ovdašnje stanovništvo u psihološkoj depresiji. A po nekim privrednim pokazateljima, među kojima je najpopularniji BDP, koji oscilira u malim postocima, valjda ne bi trebalo biti.

Naravno, postoje i primjeri domaćih "tajkuna" koji nadrastaju svoju državu, postajući time stranom buržoazijom za radnike u susjednim zemljama, na koje se šire. O njima se najviše govori u politici i piše u medijima. Iako tako danas moraju poslovati i najsitniji poduzetnici (svi postaju "regionalni", čim profunkcioniraju), veliki međunarodni igrači među hrvatskom buržoazijom prije su rijetka iznimka, nego li pravilo.

UMJESTO ZAKLJUČKA
(Način proizvodnje i društvena formacija)

Koju težinu ima identificiranje *frakcija* buržoazije, a onda i proletarijata, u drugoj terminologiji *neproizvođačke* i *proizvođačke* klase, veliko je pitanje. U svakom slučaju, ono ne bi trebalo biti samosvrhom. Analizirati društvene odnose proizvodnje plodno je samo ako smo pritom svjesni da trebamo razlikovati "način proizvodnje" od "društvene formacije" u kojoj se on odvija.[21] Teško je izbjeći iluziju kontinuiteta u analizi dinamike ovdašnjih društava, kojom se želimo zaštititi od vremena dubokih promjena u samoj tranziciji, jer pritom ne uvažavamo nova značenja, koje očiti diskontinuiteti unose u stare oblike. Marx ne samo da ne nudi jednoznačne definicije klasa u društvu svojega vremena, nego ne daje ni razrađenu definiciju osnovnog koncepta "načina proizvodnje". Tako je npr. za većinu poststrukturalista svijet

21 To čini Hamza Alavi kada 80-ih govori o strukturi perifernog kapitalizma. Njegov problem je uvidjeti dijalektiku transformacije pretkapitalističkih društava u kapitalistička (detaljnije se osvrće na primjer Indije). No, ono što se dogodilo nakon 1989., odnosno 1991., presedan je u svjetskoj povijesti, koji ne samo Marx, nego ni marksisti 20. st. nisu predvidjeli, iako su neki ukazivali na tu opasnost još 20-ih i 80-ih. Naime, postkapitalistička društva, kako još možemo nazvati povijesne socijalizme, vrlo su uspješno (zasad) vraćena u kapitalistička. Iako ponovno govorimo o kolonizaciji periferije EU od strane njezina centra, kada su u pitanju nekadašnje socijalističke države, a naročito Jugoslavija, mi se ne susrećemo s uvođenjem modernizacije, već, u najmanju ruku, s uništenjem jedne i uvođenjem druge. Važno je napomenuti kako se Program SKJ nipošto nije svodio na modernizaciju. Iskustva neokolonijalnog globalnog Juga, gdje su zemlje nakon stjecanja nezavisnosti i dalje bile izložene pritiscima iz centara kapitalističke moći, tu nam pomažu iz nužde. Trebalo bi nam puno više teorijske imaginacije kako ne bismo samo tapkali po terenu povijesnih analogija. Vidi članak, Hamza Alavi: "Struktura perifernog kapitalizma", *Marksizam u svetu*, god. XII, br. 8-9, Beograd, 1986.

mjesto naseljeno postvarenim strukturama, a mi trebamo analizu kapitalističkog načina proizvodnje, koja se ipak treba više nastaviti na onu razvijenu u Marxovu *Kapitalu*.

Uplićući se u svojedobnu polemiku između Andrea Gundera Franka i Ernesta Laclaua, Hamza Alavi ne staje na ijednu stranu, već ih pokušava nadopuniti. Govoreći o definiranju "načina proizvodnje", Laclau piše: "Kao način proizvodnje označavamo logično i uzajamno koordinirano artikuliranje: 1) određene vrste vlasništva nad sredstvima za proizvodnju; 2) određenog oblika prisvajanja ekonomskog viška; 3) određenog stupnja razvoja podjele rada; 4) određenog nivoa razvoja proizvodnih snaga."[22] Da bi se "ekonomska", "politička" i "ideološka" struktura ili podsistem shvatili u svojem preplitanju, dakle dijalektički, bitno je istovremeno odrediti čitavu društvenu strukturu. Zato su po Alaviju koncepti "društvene formacije" i "načina proizvodnje" potpuno različiti. Način proizvodnje je analitički koncept, koji određuje strukturu društvenih odnosa proizvodnje. Nazovimo ga ovdje naprosto "kapitalističkim". S druge strane, koncept "društvene formacije" je deskriptivan izraz. Možemo li "tranziciju" iz socijalizma u kapitalizam shvatiti kao jednu takvu formaciju? Ako koncept "društvene formacije" označava stvarnu i specifičnu društvenu cjelinu, s njezinim posebnostima, proizvodima prošlih zbivanja, strukturacijom i restrukturacijom, slučajnim i svjesnim rezultatima, zajedno s historijskim nasljeđem prošlosti i potencijalima za budućnost, onda bismo se pod pojmom "tranzicije" ili nekim sretnijim, možda trebali više pozabaviti time? Naime, društveni i ekonomski odnosi postoje ne samo unutar društvenih formacija, već i između njih, a baš te odnose uspostavlja kolonijalni kapital.

Povijesni redoslijed u 20. stoljeću bio je sljedeći: najprije ste kolonija, potom proglašavate neovisnost, zatim ste izloženi neokolonijalizmu. No, razorena socijalistička Jugoslavija nije bila kolonija (mogli bismo eventualno pregovarati koliko je to bila ona stara, između dva svjetska rata). Nova hrvatska država proglasila je neovisnost. Je li ta neovisnost sada napokon postala onakva na kakvu je pikirao povijesni neokolonijalizam, a koju današnji samo ponavlja s "globalnim Jugom"? Tu ne bi trebalo biti doslovan u analogijama. Na primjer, razlika je u tome što mi odavno nismo "seljačko društvo" niti smo to sada postali. Ipak, i nama se mogu postaviti neka "stara" pitanja. Njih na određeni način vole i oni koji pogrešno tvrde kako smo donedavno bili predmoderni, nedemokratski, autoritarni itd., ako već ne i totalitarni, pa sada trebamo samo uvesti "normalnu demokraciju i tržišnu privredu". A to su: postoji li u nas opća robna proizvodnja i proširena reprodukcija kapitala? Na prvo pitanje odgovor je pozitivan, barem od trenutka kada je "formalna supsumpcija rada pod kapital" postala i "realnom".[23] To se dogodilo u procesu pretvaranja samoupravljača u najamnog radnika, izloženog "slobodnom tržištu" radne snage, a nakon toga i drugim zakonitostima kapitalističke proizvodnje, kada je cijeli radni proces podvrgnut logici kapitala. Možda bismo taj proces "pretvorbe" mogli omeđiti godinama, koje sežu prije i poslije "prijeloma": od 1988. do 1998.? To što su 90-ih radnike/ce masovno otpuštali iz propalih tvornica, ili ih slali u raniju mirovinu, još nije značilo da su i formalno izgubili sva radna prava – za njihovu je demontažu trebalo i nekoliko izmjena Zakona o radu. No, taj proces "akumulacije putem razvlaštenja", bezakonje koje je tih godina vladalo, upareno s "novom etničkom podobnosti" i ratom, pružaju i dio odgovora na pitanje zašto nije bilo većeg radničkog otpora. Iako je otpora bilo. Teži je odgovor na pitanje događa li se u nas proširena reprodukcija kapitala?[24] Robna proizvodnja postala je općom, no je li time i jednaka kao u društvima metropola? U metropolskim zemljama, slijedimo li izvođenje Alavija, robna proizvodnja je "integrirana" u proces razvoja, u industriju, ako više ne i u poljoprivredu. I dok se u centrima proizvode kapitalna i potrošna dobra, u perifernom kapitalizmu na djelu je *dezartikulirani oblik opće robne proizvodnje*. Obim opće robne proizvodnje, tvrdi on, tu nije iznutra dovršen, već se dovršava jedino na temelju veza tih zemalja s privredama metropola i to posredstvom proizvodnje za izvoz i stvaranjem tržišta za kolonijalni uvoz. Vrijedi li to i za odnos EU metropola sa zemljama poput Hrvatske, koje su onda ipak izložene unutarevropskoj kolonizaciji?

Kada u analizi ostajemo na odnosima dviju klasa, neovisno o suvislo elaboriranoj općoj matrici u kojoj se oni nalaze, prijeti nam opasnost od vrlo ograničenog, empiricističkog tumačenja koncepta "društveni odnosi proizvodnje". Ekonomsku "instancu" možemo shvatiti jedino kao ukorijenjenu u posebne oblike vlasništva, koji stvaraju posebne oblike vlasti i ideologije. Zato je bitno istovremeno određivanje čitave dinamične dru-

22 Ernesto Laclau, "Feudalizam i kapitalizam u Latinskoj Americi", *New Left Review* 67, maj-jun 1971.

23 Marx razlikuje "formalnu" i "realnu" supsumpciju rada pod kapital. Isprva si kapital prisvaja već postojeći radni proces – tehnike, tržišta, sredstva za proizvodnju i radnike, tjerajući radnike da uđu u najamni odnos. To Marx naziva "formalnom" supsumpcijom. Ona postaje "realnom" tek kada sami kapitalisti organiziraju cijeli radni proces, podvrgavajući ga logici kapitala.

24 Proširena reprodukcija kapitala je proces širenja kapitalizma eksploatacijom rada, da bi se iz njega izvukao višak vrijednosti, a u svrhu stvaranja novog kapitala. Za Marxa je takva akumulacija središnji imperativ i motor promjena u kapitalističkoj ekonomiji.

štvene strukture. Pri tome ni jedna od instanci, koje smo u analitičke svrhe identificirali kao "ekonomsku", "političku" i "ideološku", ne postoji prije i nezavisno od drugih. Stoga se i otpor, da bi prerastao u klasnu borbu, mora odvijati istovremeno na svim tim frontovima.

Preneseno sa Slobodni Filozofski (10. lipnja 2018.): http://slobodnifilozofski.com/2018/06/prilog-izucavanju-klasa-hrvatskoj.html

RANCIERE, JACQUES

Kronike konsenzualnih vremena

Dva ulomka, jedan o Adornu i Horkheimeru, a drugi o Foucaultu

Dijalektika u dijalektici, kolovoz 1997.

Kako danas razumjeti *Dijalektiku prosvjetiteljstva* Adorna i Horkheimera? Čini se da je njezin ugled izblijedio već dvaput: prvi put poput sjaja zvijezde u zviježđu koje se nepovratno udaljuje u prošlost zvanu marksizam, a drugi put, suprotno tome, kao prototip dvostrukog diskursa koji je dio banaliziranog režima u kojem živimo: kritike totalitarizma prosvjetiteljskog razuma koja služi kao intelektualna kruna liberalnog poretka vladanja, i kritike kulturalne industrije, koja napaja plaho osporavateljske želje intelektualnoga mnijenja.

No u jednom smislu čini se da ta knjiga zapravo pripada povijesti čestih pokušaja da se marksizam kao emancipacijsko mišljenje odvoji od prosvjetiteljskog razuma, od kritike religije koja religiju spušta s neba na zemlju, odvoji od vjere u znanost koja njezin duh reducira na tehničko vladanje svijetom, i od progresističke vizije povijesti koja emancipacijski potencijal podvrgava nužnostima povijesti dominacije. Marksizam je u jednom smislu samo trajno prekinuto gibanje toga odvajanja; ono počinje Marxovom kritikom odnosa između ljudskih prava i logike kapitalizma. Nastavlja se uvijek obnavljanom polemikom s evolucionističkom filozofijom, koju Adorno ilustrira jednako dobro kao i Lenjin, Benjamin ili Gramsci. Ona je očita i 1960-ih u Althusserovoj polemici protiv dvostrukog naslijeđa ekonomizma i juridičkog humanizma.

A to neprekidno otkidanje nedvojbeno nosi tragove sukoba između filozofijâ povijesti unutar kojih se marksistička teorija razvijala. Emancipacijsko samopouzdanje prosvjetiteljstva možda je postojalo samo u tekstovima Condorceta i nekolicine drugih. A marksističko jednačenje znanstvene teorije i emancipacijske prakse ubrzo je naišlo na dvostruko osporavanje. S jedne strane je šopenhauerovski pesimizam, ili teorije dekadencije, tvrdnje progresivizma postavio na glavu optužujući racionalističke pretenzije na gospodarenje svijetom i ljudsko oslobođenje za istočni grijeh ili zabludu. S druge strane je scijentizam, sa Spencerom, Renanom i mnogima drugima, povezao evolucionističku filozofiju s temom "selekcije najboljih" i vladavinom stručnjaka nad masama koje su osuđene na pokoravanje. Ničeovska kritika civilizacije smjestila se pak upravo na presjeku tih dviju tradicija. U istom smislu, ona je u zamršenim

odnosima s marksističkom kritikom ideologijâ: djelotvorno joj pomaže, ali po cijenu potkopavanja njezinih načela. Posljedice toga vidljive su u argumentu *Dijalektike prosvjetiteljstva*. Ono što se u njoj predlaže kao kritika marksističkog razuma nova je verzija istočnoga grijeha grčke racionalnosti. Odbacujući tragičku mudrost, Sokrat griješi poput Odiseja kada se odupire iskušenju pjesme sirenâ. Pogreška je ista, i počiva na apolinijskom hubrisu spoznaje koja želi zaboraviti svoju dionizijsku stranu, sjenovitu stranu koja je povezuje s mitskim svijetom i "mračnim silama života".

Adorno i Horkheimer, naravno, svoju osudu toga istočnoga grijeha povezuju s kritikom društvene dominacije: njihov Odisej ne čuva se jednostavno od dionizijske pjesme Sirena. Začepivši uši mornarima, prisilivši ih da služe njegovom vlastitom odbacivanju užitka, Odisej izjednačuje uspjeh zajedničkog racionalnog pothvata s kapitalističkim zakonom dominacije. On je stoga čista suprotnost Nietzscheovom "plebejskom" Sokratu. No ta suprotnost izvodi se na pozadini zajedničke pretpostavke: one o velikoj povijesnoj sudbini zapadnoga razuma, shvaćenoga kao ostvarenje istočnoga grijeha. Kao takva, njihova kritika kapitalističkog razuma ili kulturalne industrije doima se mnogo sličnijom (nego što bi to htjela) drugoj velikoj transformaciji ničeovskog primalnog prizora, onoj koju je razvio filozof kojega Adorno obasipa sarkazmom; ona se doima poput ljevičarskog dodatka Heideggerovoj kritici zapadne metafizike i njezina ostvarenja u tehnološkoj dominaciji svijetom. Ukratko, postoji dijalektika dijalektike razuma. Ona želi obaviti vječnu zadaću marksističke kritike: napokon prerezati pupčanu vrpcu koja povezuje obećanja revolucionarne emancipacije s opasnostima prosvjetiteljskog razuma. Ona teži suprotstaviti izopačeni, instrumentalni i posredujući razum dominacije autentičnom razumu, odnosu bliskosti između razuma i življenoga svijeta, koji se razvija u moć emancipacije. No taj preokret navodi je prema još jednoj kritici prosvjetiteljstva, kritici koja povijest zapadnoga razuma i njegovo obećanje emancipacije vidi kao nepovratan razvoj prvotne zablude.

Ta "dijalektika u dijalektici" utemeljuje melankoličnu verziju marksističke kritike. No ona mu usto i nudi dvostruku sudbinu. Njezinu kritiku kulturalne industrije potom je naslijedila situacionistička kritika "spektakla" – još jedan pompozan i melankoličan diskurs o jednolikoj komodifikaciji svijeta. Obje kritike postale su opća mjesta tog diskursa "demistifikatora" koji prati svaku manifestaciju kulturalne industrije – ili "društva spektakla" – do te mjere da postaje njegov obvezatan dvojnik [*doublure*] – diskurs "pametnoga" koji "glupost" te industrije treba kako bi se perpetuirala. Ta dijalektika dijeli neobičnu sudbinu onoga što bismo moli nazvati postmarksizmom. Proglašen mrtvim nakon raspada sovjetskog sustava, marksizam je usput bio oslobođen i za svaku moguću posmrtnu upotrebu. S jedne strane, službeni marksizam iskorišten je u svrhu neoliberalne politike, kojoj je darovao teoriju ekonomske nužnosti i neizbježnog smjera povijesnih transformacija; s druge strane, kritički marksizam pozajmio je svoju razočaranu viziju onim osporavanjima kulturalne robe koja prate njezin razvoj, dok istodobno održavaju reaktivne diskurse koji autentičnost umjetnosti suprotstavljaju oblicima njezina kompromisa s državom i trgovcima kulturom.

Ali, naravno, *Dijalektika prosvjetiteljstva* unaprijed odbacuje svaku sličnu upotrebu svoje kritike. Ona pokazuje da umjetnost ili autentična kultura o kojoj netko može tvrditi da se suprotstavlja kulturalnoj industriji potječe iz istog izvora kao ta kulturalna industrija. Podjela na plemenitu umjetnost i kulturalnu industriju nasljednica je one prve podjele, koju simbolizira Odisejeva gesta. Odričući se užitka koji su obećavale pjesme Sirena, on za sebe čuva povlasticu da čuje pjesmu obećanja i opasnosti, uživanje u kojoj je uskratio svojim mornarima. Civilizirano barbarstvo ovisi o tom prvom isključenju. Tu osjećamo dubok motiv koji Adorna i Horkheimera odvaja od plitkoće onih plačljivaca koji povremeno lamentiraju o tome kako komercijalizacija kulture i politika uništavaju umjetnost. Taj duboki motiv ide dalje od marksističke kritike fetišizma ili od osude "buržoaske" prosvjetiteljske misli. Preko Hölderlinove poezije, on potječe od nedvojbeno utemeljujućeg teksta moderne emancipacijske misli, *Über die ästhetische Erziehung des Menschen [O estetskom odgoju čovjeka]* Friedricha von Schillera. Uspostavljenoj društvenoj podjeli na barbarstvo civilizacije Velikih i narodno divljaštvo Schiller suprotstavlja onu priliku za zajednički humanitet – za pomirenje u osjetilnome svijetu – koju pruža ljepota. Snaga otpora *Dijalektike prosvjetiteljstva*, ona snaga koja njezina odbacivanja odvaja od svih suvremenih općih mjesta, počiva na njezinu odbijanju da se pokori

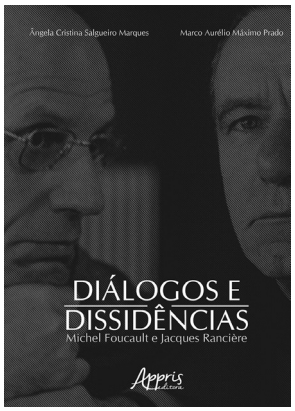

Ângela Cristina Salgueiro Marques, Diálogos e Dissidências. M. Foucault e J. Rancière, Appris, 2018.

tom fundamentalnom estetičkom obećanju, tom obzoru zajedničkog osjetilnog humaniteta. Ona počiva i na samoj radikalizaciji teme obećanja. Romantični čitatelji Schillera od totaliteta ljepote umjetnosti načinili su pretkazanje slobodne zajednice. Za Adorna i Horkheimera, naprotiv, umjetnost samo perpetuira obećanje, po cijenu da ga prekrši, obećanje da u sebe upiše trajnu ranu, nerazriješeno proturječje svake preobrazbe lijepog estetskog privida u stvarnost. To je radikalnost koja osudi kulturalne banalnosti pruža njezin silovit gnjev. Problem nije u tome što ta banalnost spušta umjetnost na razinu "masâ". Problem je u tome što je to stroj za zadovoljavanje svih potreba, uključujući i one "uzvišene", koji umjetnost lišava njezine moći zavaravanja, te time i njezina potencijala za emancipaciju.

To je malena, ali bitna razlika. U isti mah, vidimo i što je oslabljuje. Nije riječ o tome da je marksizam Adorna i Horkheimera previše okaljan utopizmom. Njemu zapravo nedostaje isto što i "realističkim" oblicima marksizma: *politička* koncepcija emancipacije.

Teško naslijeđe Michela Foucaulta, lipanj 2004.

Ovog mjeseca navršit će se dvadeset godina od smrti Michela Foucaulta. To je još jedan povod za komemoraciju, koje su u Francuskoj vrlo popularne. No ova godišnjica problematičnija je od one Sartreove prije četiri godine. Povodom Sartreove obljetnice bilo je nužno provesti pomirenje kako bi se provokativnog filozofa odvojilo od "ekstremističkih" stavova kojima se kompromitirao, da bi ga se moglo uvesti u nacionalni panteon pisaca i mislilaca, prijatelja slobode. Foucaultov slučaj nije tako jednostavan. Taj filozof i aktivist nema nikakvih ekscesa koje bi se moralo oprostiti u ime njegovih vrlina. Naime, ne znamo što bi se tom aktivistu trebalo zamjeriti, a niti zbog čega bi filozofu trebalo odati priznanje. Radikalnije rečeno, postoji ozbiljna nesigurnost u vezi s razumijevanjem odnosa između prvoga i drugoga.

Ta nesigurnost izražava se u raspravama o Foucaultovu naslijeđu. Jedna od njih tiče se njegova odnosa prema pitanju seksualnih manjina. U *Volji za znanjem* Foucault je zapravo izložio provokativan argument: pojam "seksualne represije" zapravo maskira obratnu operaciju – napore moći da nas navede da govorimo o seksu, da obvežemo pojedince da ulože i previše u tajne i obećanja koje je on sadržavao. Neki su, posebno u Sjedinjenim Državama, iz toga rado izvodili obesnaženje politike identiteta kojoj su seksualne manjine bile posvećene. U tom smislu, u *Svetom Foucaultu* Davida Halperina filozof je ustoličen kao svetac zaštitnik *queer* pokreta zbog toga što je raskrinkao igru seksualnih identiteta koje je uspostavila homofobna tradicija. U Francuskoj se pak polemika razvila na drugom polju. Štoviše, jedan od urednika Foucaultovih *Dits et ecrits [Spisi i razgovori??]* François Ewald, danas je službeni teoretičar udruge poslodavaca i posvetio se, u ime morala rizika, trajnoj borbi protiv francuskog sustava socijalne zaštite. Odatle i pitanje koje je poticalo polemičare: može li se program borbe protiv socijalne sigurnosti izvesti iz fukoovske kritike "društva nadzora"?

Neki su se htjeli izdignuti iznad tih debata i pokušali ocrtati filozofske temelje Foucaultove politike. Uglavnom ih se tražilo u analizama biomoći koje je jednom naznačio. Drugi pak, na primjer Michael Hardt i Toni Negri, proželi su ga supstancijom filozofa života, koju on nikada nije stigao razraditi, kako bi biopolitiku pridružili pokretu mnoštava koja kidaju okove Carstva. Treći pak, na primjer Giorgio Agamben, asimilirali su Foucaultov opis "moći nad životom" u poopćeni režim države isključivanja, koji je zajednički i demokracijama i totalitarnim režimima. A četvrti vide Foucaulta kao teoretičara etike i potiču nas da u njegovim akademskim studijama asketizma u antici i kratkim povjeravanjima o suvremenim užicima saune otkrijemo načela novog morala subjekta.

Svi ti pokušaji imaju nešto zajedničko. Cilj im je u Foucaltovoj putanji odrediti načelo svrhovitosti koje bi osiguralo koherentnost cjeline i ponudilo čvrst temelj za novu politiku ili novu etiku. U njemu žele vidjeti potvrdu ideje filozofa koji sintetizira znanje i poučava nas pravilima djelovanja.

To poimanje filozofa i sklada između znanja, misli i života upravo je ono što je Foucalt dovodio u pitanje, i to svojim pristupom više nego svojim izjavama. On je prije svega izmislio nov način baljenja filozofijom. Dok nam je fenomenologija obećavala – nakon svojih apstrakcija – pristup "samim stvarima" i "svijetu života", i dok su neki sanjali o tome da se taj obećani svijet poklopi s onim koji je marksizam obećao radnicima, Foucault je održavao najveću moguću distancu. On nije obećao

život. On je do kraja bio u njemu, u odlukama policije, u krikovima zatvorenih i u ispitivanju tijela bolesnih. No on nam nije rekao što bismo mogli učiniti s tim "životom" i njegovim znanjem. On ga je mnogo prije vidio kao odbacivanje diskursa svijesti i humaniteta koji je tada bio u osnovi nadâ o oslobođenoj sutrašnjici. Više od svakog drugog "strukturalističkog" teoretičara, Foucault je bio optuživan da je mislilac tehnokratizma, pretvaranja našega društva i naše misli u stroj koji definiraju neizbježne i a anonimne funkcionalnosti.

Znamo kako se stvari mogu postaviti na glavu u 68 godina. Između stvaranja Université de Vincennes i utemeljenja Skupine za informacije o zatvorima, taj strukturalistički "tehnokrat" bio je u vrhunskom krugu intelektualaca u kojima se prepoznavao antiautoritarni pokret. Sve je odjednom postalo očito: on, koji je analizirao nastanak medicinske moći i opsežnog zatvaranja ludih i marginalnih bio je savršeno predisponiran da simbolizira pokret koji nije napadao samo proizvodne odnose i vidljive državne institucije nego i sve oblike moći koji se prostiru društvenim tijelom. Tu logiku izražava jedna fotografija: na njoj vidimo Foucaulta s mikrofonom, uz svojeg starog neprijatelja Sartrea, kako motivira neke demonstrante koji su se okupili kako bi osudili neki rasistički zločin. Fotografija nosi naslov "filozofi su na ulici".

No, to što je filozof na ulici nije dovoljno da njegova filozofija utemelji pokret, pa čak ni njegova prisutnost u njemu. Filozofsko izmještanje koje je provodio Foucault impliciralo je upravo remećenje odnosa između pozitivnoga znanja, filozofske svjesnosti i djelovanja. Prepuštajući se ispitivanju stvarnoga funkcioniranja kojim djelotvorna misao djeluje na tijela, filozofija napušta svoju središnju poziciju. No, znanje koje ona pruža ne čini tako nikakvo oružje za mase u marksističkom smislu. Ono jednostavno tvori novu mapu na polju te djelotvorne i decentrirane misli. Ono pobuni ne pruža svijest. Ali, ono omogućuje mreži njezinih razloga da pronađe mrežu razloga onih koji, ovdje ili ondje, eksploatiraju njihovo znanje i njihov vlastiti razlog da ubace zrno pijeska koje zaustavlja stroj.

Arheologija odnosa moći i mehanizama mišljenja stoga ne utemeljuje pobunu ništa više nego što utemeljuje pokoravanje. Ona redistribuira mape i teritorije. Skidajući misao s njegova prijestolja, ona daje pravo na njega svima nama, a posebno "zloglasnim ljudima" čije

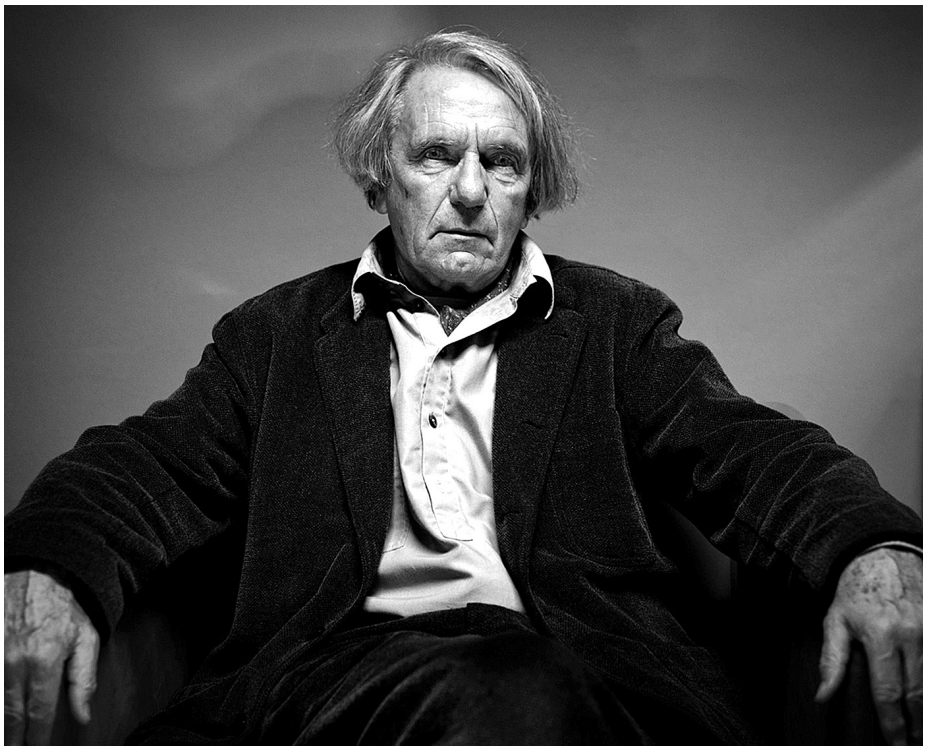

Jacques Ranciere

je živote Foucault opisivao. No na isti način, ona i zabranjuje da misao, obnovljena za sve, preuzme središnju poziciju u susretu između znanja i moći. To ne znači da politika gubi sebe u mnogostrukosti odnosa moći koji prožimaju sve. To znači prije svega da je ona uvijek skok koji nikakvo znanje ne opravdava i koji nikakvo znanje ne propisuje. Prijelaz sa znanja na intervenciju pretpostavlja jedinstven prijenos, osjećaj o nečemu nepodnošljivom.

"Stanje u zatvorima je nepodnošljivo", objavio je Foucault 1971. osnivajući Skupine za informacije o zatvorima. To "nepodnošljivo" nije proizašlo ni iz kakvog samorazumljivog znanja i nije bilo namijenjeno nikakvoj univerzalnoj svijesti koja bi ga bila prisiljena prihvatiti. Bio je to samo "osjećaj", nedvojbeno onaj isti koji je nagonio filozofa da se posveti nepoznatom području arhiva ne znajući kamo će ga to odvesti, a još manje znajući kamo bi moglo odvesti druge. No nakon nekoliko mjeseci, filozofov nepodnošljiv osjećaj bit će prisiljen susresti ono što su zatvorenici u nekoliko francuskih zatvora objavili vlastitim oružjem, na temelju svojega znanja. Misao ne prevodi sebe u djelovanje. Umjesto toga,

misao se prevodi u misao i djelovanje koje izaziva drugo djelovanje. Misao djeluje utoliko što prihvaća da ne zna baš dobro što je nagoni i odbija preuzeti nadzor nad svojim posljedicama.

Paradoks je u tome što je i samom Foucaultu bilo teško to prihvatiti u potpunosti. Znamo da je prestao pisati na dulje vrijeme. To se dogodilo odmah nakon *Volje za znanjem*, knjige o kojoj se spore današnji egzegeti. Ta knjiga zapravo je trebala biti uvod u *Historiju seksualnosti*, čije je značenje unaprijed sažela. Čini se da se Foucault počeo pribojavati puta koji je unaprijed naznačio. Prije nego što ga je približavanje smrti prisililo da objavi *Upotrebu užitaka* i *Brigu za sebe*, nije objavljivao ništa osim intervjua. U tim intervjuima su ga, dakako, pitali što povezuje njegova strpljiva istraživanja arhiva s njegovim intervencijama u vezi s represijom u Poljskoj, njegovim bavljenjima grčkim tehnikama subjektivacije i njegovim radom u konfederaciji sindikata. Svi njegovi odgovori, što jasno osjećamo, sadrže toliko varkâ da vraćaju mjesto gospodstvu koje je njegov vlastiti rad tako gorljivo potkopavao. Isto vrijedi i za sve one racionalizacije kojima se navodno iz njegovih radova izvlači ili načelo *queer* revolucije, ili emancipacije mnoštava, ili nove etike pojedinca. Ne postoji korpus fukoovske misli koji utemeljuje novu politiku niti novu etiku. Postoje knjige koje stvaraju učinke, utoliko što nam ne govore što moramo činiti s njima. Apologeti će se itekako namučiti s njima.

Prijevod: Goran Vujasinović
Izvornik: JR, *Chroniques des temps consensuels*, Seuil, Pariz, 2005.

RUTAR, TIBOR

Hegemonija i kolektivno djelovanje

Talijanski marksist Antonio Gramsci bio je vjerojatno najreferentnija ulazna točka za gotovo svakog progresivnog autora koji se u drugoj polovici prošlog stoljeća bavio klasičnim sociološkim pitanjima, poput kolektivnog djelovanja (naročito masovnih pokreta), odnosno "političke apatije". Gramscijev najslavniji pojam "hegemonije" bio je, doduše, različito interpretiran i nadograđivan, ali su se ipak svi koji su se njime bavili složili da je Gramsci njime prvenstveno pokušao objasniti jednu zagonetnu suvremenu pojavu. Naime, iako su radnici i druge opresirane skupine društvenih aktera eksploatirane i podčinjene, i premda ta eksploatacija nije uvijek i posvuda praćena neposrednom i izričitom prisilom, one većinu vremena pristaju na takvo stanje i ne pokušavaju ga (revolucionarno) promijeniti. Marxova politička napomena iz *Komunističkog manifesta* – da će se eksploatirani neizbježno, prije ili kasnije, revolucionarno oduprijeti svojim eksploatatorima – 50, pa čak i više od 100 godina kasnije, bila je sve samo ne ostvarena – pa i više od toga, činilo se da je na djelu upravo njezina suprotnost.[01]

Neočekivani učinak hegemonije – tj. nadmoći koja se ne obnavlja samo pomoću represije, već i ideološkim pristankom onih kojima se vlada – sam je Gramsci objašnjavao na više (međusobno nekonzistentnih) načina, koje su njegovi nasljednici preuzeli, kritizirali i doveli do različitih logičkih krajnosti. Namjera je ovoga članka jezgrovito predstaviti i vrednovati dva najutjecajnija teorijska smjera Gramscijeva obrazlaganja hegemonije.

Parsonsovski Gramsci: teza o vladajućoj ideologiji

Prvi smjer barem implicitno izvire iz nekih Marxovih napomena o vladajućoj ideologiji u *Njemačkoj ideologiji* i *Komunističkom manifestu*, iako je kasnije razvijan upravo kao pretpostavljena *alternativa* i *kritika* tih Marxovih napomena. Marx je primijetio da su ideje ljudi uvijek već određene idejama vladajuće klase. Potonja naime, zbog nadzora nad sredstvima za proizvodnju, nadzire i sredstva intelektualne proizvodnje, a preko njih među mase širi vladajuću ideologiju.[02] Implicira se da ljudi pristaju na svoju podređenost i ne pružaju otpor, jer su zaslijepljeni. Podlegli su vladajućoj ideologiji, koju širi vladajuća klasa i prema kojoj je postojeći poredak prikazan kao pravedan, neosporan i legitiman, što je razlog da se

01 Ovako piše: "proletarijat [će se u borbi protiv buržoazije nužno udružiti u klasu, te se revolucijom izdići u vladajuću klasu ..." Karl Marx i Friedrich Engels, "Manifest komunistične stranke", *Izbrana dela II*, ur. Boris Ziherl (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979), str. 612.613.; usporedi i K. Marx – F. Engels, Manifest komunističke partije, u Glavni radovi Marxa i Engelsa, Stvarnost, Zagreb 1979.

02 Karl Marx i Fredrich Engels, "Nemška ideologija", *Izbrana dela II*, ur. Boris Ziherl (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979), str. 57.; također K. Marx – F. Engels, Njemačka ideologija, u Glavni radovi Marxa i Engelsa, Stvarnost, Zagreb 1979.

ne suprotstavljaju tome da ih vladajuća klasa *ustvari* eksploatira. Kasniji marksisti, prije svega marksisti Druge internacionale, te su usputne Marxove aforizme sistematizirali u tzv. tezu o "lažnoj svijesti" ili "vladajućoj ideologiji":

> Vladajuća klasa uspijeva pomoću nadzora ideološke proizvodnje izgraditi niz koherentnih uvjerenja … Vladajuća ideologija probija se u svijest radničke klase te je inficira, stoga radnička klasa vidi i doživljava realnost kroz pojmovne kategorije vladajuće klase. Funkcija je vladajuće ideologije uklapanje radničke klase u sistem, koji zapravo djeluje protiv materijalnih interesa radnika. Posljedica toga je koherentnost i kompaktnost kapitalističkog društva.[03]

Francuski marksistički filozof Louis Althusser nastavlja tu prvu argumentacijsku nit (odnosno, preuzima je od Gramscija), iako je svoje teze predstavljao kao radikalno drugačije od, po njegovu mišljenju, naivne ideje o "lažnoj svijesti". Prema Althusseru, Marxov govor o "lažnoj svijesti" neadekvatan je iz više razloga, kojima se u ovome tekstu, zbog prostornog ograničenja, ne možemo posvetiti. Ključno je reći da je toj naivnoj teoriji ideologije suprotstavio svoju teoriju "ideoloških aparata države" (i lakanovsku teoriju subjekta), koja zapravo samo *ponavlja* osnovnu liniju Marxova aforizma. Naime, Althusser tvrdi da ideološki aparati države, kao što su obrazovni sustav, mediji i Crkva, naprosto "naturaju" i "opremaju" eksploatirane ideologijom vladajuće klase, te je "ugrađuju" u njih.[04] Ukratko, eksploatirani i nadjačani pristaju na svoj nezavidan položaj i ne opiru se jer su podlegli "svemoći vladajuće buržoaske ideologije, koja ima funkciju prikriti i nametnuti … kapitalističku vlast."[05] Slično ističe altiserijanski marksist Nicos Poulantzas, koji doduše, kao i Althusser, na nominalnoj razini odbacuje izraz "lažna svijest":

> Vladajuća ideologija osigurava da su agensi praktički usađeni u društvenu strukturu, i time teži obnavljanju (jedinstva) strukture, što *prije svega* znači klasnu hegemoniju i eksploataciju. Upravo tako ideologiju u društvenoj formaciji određuje skupina predodžbi, vrijednosti, pojmova, vjerovanja itd., pomoću kojih se perpetuira klasna hegemonija: drugim riječima, određuje je ideologija vladajuće klase.[06]

Nakon Althussera i Poulantzasa dolaze teoretičari politike Ernesto Laclau i Chantal Mouffe, čije su glavne izvorišne reference bile upravo Althusser i Gramsci (iako su spram oba vrlo kritički nastrojeni). Laclau i Mouffe u svojoj raspravi o hegemoniji predstavljaju dvije mogućnosti. Prva mogućnost je da radnici imaju materijalne interese, koje odista i prepoznaju, te stoga i djeluju kolektivno protiv svojih eksploatatora, kapitalista, s kojima su u interesnom sukobu. Tu mogućnost odbacuju, jer je po njihovu mišljenju već i sam pojam "interesa" neadekvatan: radi se o "konceptu koji je teorijski potpuno neutemeljen i ne predstavlja puno više od toga da sam analitičar arbitrarno pripiše interese određenoj kategoriji društvenih aktera."[07] I više od toga, sam "pojam 'objektivnog interesa'" prema njihovu je mišljenju neodvojivo povezan s "eshatološkom koncepcijom [sic] povijesti".[08] Međutim, kada bi pojam interesa i bio prikladan, on ne bi dokazivao da će radnici kolektivno djelovati – pružati otpor eksploataciji – jer "ne postoji logička veza između položaja u proizvodnim odnosima i misaonosti proizvođača."[09] Ta mogućnost čini se neprikladnom i sa stajališta da se naš zadatak sastoji baš u tome da objasnimo zašto se radnici ne odupiru eksploataciji, *iako* je ona u suprotnosti s njihovim interesima. Upravo su zbog te dvojbe marksisti uopće počeli govoriti o ideologiji, pristanku i "lažnoj svijesti".

Druga, i jedina prihvatljiva mogućnost, prema njihovu mišljenju, napuštanje je govora o "interesima" i fokusiranje na pitanje kako je kolektivno djelovanje ideološki i politički sazdano. Drugim riječima, prihvatimo li da radničko kolektivno djelovanje ne slijedi nužno ili "logično" iz interesnog antagonizma između radnika i kapitalista, moramo priznati da se kolektivno djelovanje događa samo ako je ostvaren, ili kako tvrde Laclau i Mouffe, "artikuliran" odgovarajući politički identitet. Budući da je identitet "čisto relacijski", kao što to navodno vrijedi za jezik, dakle "nije više utvrđen", "smisao svakog društvenog identiteta stalno se odlaže".[10] To znači da je svaki politički identitet (a s njime i kolektivno djelovanje) "ovisan o 'kolektivnoj volji', koju se mukotrpno oblikuje iz mnoštva različitih točaka".[11]

Što nam pokušavaju poručiti Laclau i Mouffe tom drugom mogućnošću? Njihova poruka, zbog pojmovnih i stilskih dvosmislica koje prožimaju njihov rad,[12] nije previše jasna, no čini se kako upozoravaju da je kolektivno djelovanje proizvod "kolektivne volje" ili identiteta,

03 Nicholas Abercrombie, Stephen Hill in Bryan S. Turner, *The Dominant Ideology Thesis* (London: Routledge, 1980), str. 1–2.

04 Louis Althusser, *Izbrani spisi* (Ljubljana: Založba /*cf., 2000), str. 80–82. Vidi i Louis Althusser: Ideologija i ideološki aparati države, Proturječja suvremenog obrazovanja, ur. S. Flere, Zagreb, Radna zajednica republičke konferencije SSO, 1986.

05 Louis Althusser, *Essays in Self Criticism* (London: NLB, 1976), str. 205. Usporedi, Luj Altiser, Elementi samokritike, BIGZ, Beograd 1975.

06 Nicos Poulantzas, *Political Power and Social Classes* (London: NLB, 1974), str. 209.; usporedi Nicos Poulantzas, Politička vlast i društvene klase, Izdavački centar Komunist, Beograd 1978.

07 Ernesto Laclau i Chantal Mouffe, *Hegemonija in socialistična strategija: k radikalni demokratični politiki* (Ljubljana: Partizanska knjiga), str. 75.

08 To je, naime, apsurdno. Radnici, kao i ljudska bića generalno imaju potrebu za materijalnom dobrobiti i autonomijom. Eksploatacija, kojoj su podvrgnuti, nagriza zadovoljavanje obje potrebe, pa zato možemo kazati da je u njihovu interesu da eksploatacija prestane ili se barem ublaži. U kojem je smislu ta argumentacija eshatološka i arbitrarna? Je li onda po mišljenju Laclaua i Mouffe jednako eshatološki i arbitrarno tvrdimo li kako je u "objektivnom interesu" žena, a naposljetku svakog onoga tko trpi nasilje, da ne budu žrtve silovanja, jer silovanje potkopava njihove osnovne ljudske potrebe? A to nije sve. Laclau i Mouffe pored materijalnih interesa negiraju još i kategoriju životnih iskustava: "Subjekti … [nisu sposobni za iskustvo, jer je svako 'iskustvo' ovisno upravo o diskurzivnim uvjetima mogućnosti." Laclau i Mouffe. *Hegemonija*, str. 98. To može značiti jedno od ovo dvoje. Može značiti da su iskustva obično *dijelom uvjetovana* i "diskurzivnim uvjetima mogućnosti", ali to je tri-

koji može, ali i ne mora nastati: nastane li, bit će to stoga što je "politički artikuliran". S tom se tezom, s jedne strane, lako složiti, jer izgleda posve samorazumljivim da je jedan od glavnih uvjeta kolektivnog djelovanja prvenstveno "kolektivna volja", koja nipošto ne nastaje tek spontano (zato je kolektivno djelovanje – barem sistematično, dugoročno i masovno kolektivno djelovanje – dosta rijetko). S druge strane, ta nas teza neće daleko odvesti, jer ne signalizira koji su to mehanizmi zbog kojih je *sama* politička artikulacija kolektivne volje ponekad vrlo uspješna, drugi puta nešto manje, a treći posve neuspješna. Donekle drugačije kazano – politička je volja svakako proizvod političke artikulacije – no što je podloga političkoj artikulaciji? Volja? Ako je tako, teza je kružna i ne vodi nas nikamo. Laclau i Mouffe se doduše prikladno odriču Althusserova funkcionalizma, po kojemu je ideologija uvijek ideologija *vladajuće klase*, no time ipak zapadaju u potpunu neodređenost, kontingenciju. Naime, još uvijek nije jasno zašto se ljudi odupiru eksploataciji, odnosno zašto joj se često ne odupiru, ili to barem ne čine na organiziran, kolektivan i revolucionaran način.

Konkretniji odgovor na pitanje – o čemu ovisi "politička artikulacija" – nudi Partha Chatterjee, postkolonijalni autor, koji je po svojim osnovnim nazorima vrlo blizak onima Laclaua i Mouffe: svo troje nekada su bili altiserijanski marksisti, da bi istovremeno, pod utjecajem Gramscija i poststrukturalističkih autora, prije svega Michela Foucaulta, postali žestokim postmarksističkim kritičarima marksizma i drugih prosvjetiteljskih tradicija u društvenim znanostima.[13] Chatterjee se, barem u odnosu na pitanja seljačkog kolektivnog djelovanja, slaže s kulturalnom teorijom politike i ideologije, koju smo skicirali ranije, te stoga odbacuje mogućnost da se političko djelovanje (ili pristanak na dominaciju) može ikako temeljiti na materijalnim interesima podčinjenih. Na čemu se onda po njegovu mišljenju temelji (seljačko) političko djelovanje? Chatterjeejev je odgovor jasan: "Savezi nisu posljedica nagodbi koje se temelje na zajedničkim interesima; savezništva su nužna dužnost skupina koje povezuju rodbinske veze."[14] Drugim riječima, kolektivno djelovanje događa se ako za to postoji odgovarajuća kultura, pravo "uvjerenje",[15] primjerene norme obaveza i dužnosti, neovisno o materijalnim faktorima poput interesa.

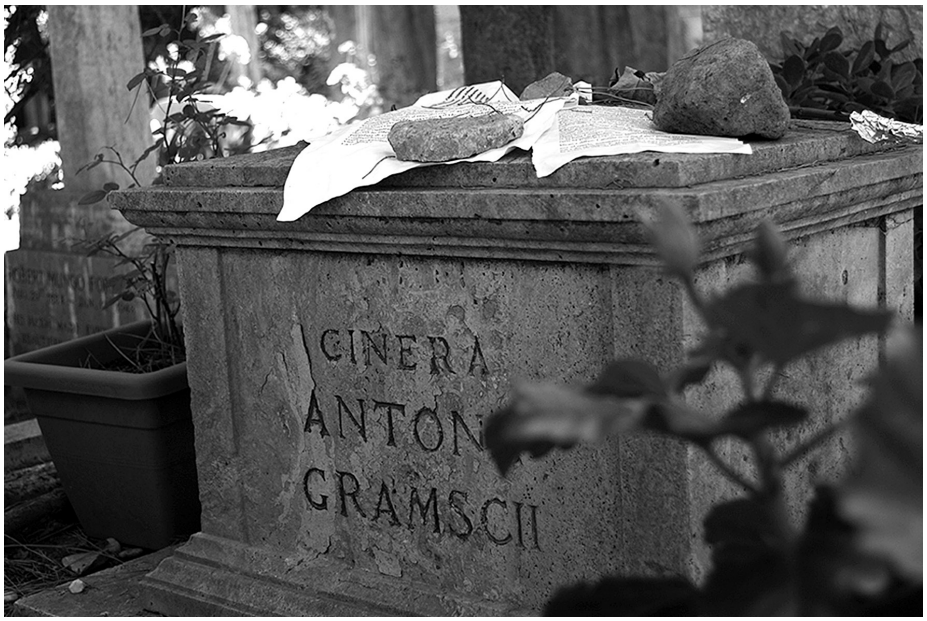

Grob Antonija Gramscija u Rimu (izvor: Sebastian Baryli @ Flickr, preuzeto prema Creative Commons licenci)

Taj je odgovor, kako su primijetili mnogi komentatori, problematičan već i stoga što je u dramatičnom proturječju s empirijskom historiografijom, iz koje je Chatterjee izvodi.[16] Međutim, problematičan je i na pojmovnom nivou, jer izgleda da se njime, barem u jednom aspektu, još uvijek nismo otarasili klasične marksističke zamke "lažne svijesti". Naime, ako je klasični marksizam pojašnjavao *odsutnost* kolektivnog djelovanja radnika tako što se pozivao na totalitarizirajuću moć vladajuće ideologije, koja zasljepljuje aktere spram njihovih interesa, postmarksizam tu naivnu tezu naprosto izokreće: ideologija (sada u formi "političke artikulacije", "diskursa" ili kulturnih normi) i dalje je totalizirajuća, samo što postmarksizam pomoću nje sada objašnjava *prisutnost* kolektivnog djelovanja. A to je, kao što smo rekli, vrlo blizu tezi o "lažnoj svijesti", od koje se inače htjelo radikalno distancirati, jer ideologiji dodjeljuje apsolutnu moć, a osim toga ni na jednom primjeru ne obrazlaže previše, pa i dalje nije jasno *zašto* se kolektivno djelovanje ponekad dogodi, a ponekad (uglavnom) izostane. Ako je Chatterjee u pravu kada tvrdi da su seljaci djelovali samo zato što je na njih utjecala kulturna norma dužnosti, kako onda objasniti činjenicu da seljaci u mnogo slučajeva nisu željeli kolektivno djelovati protiv svojih eksploatatora? (Odgovor je naravno na dlanu, a i sam Chatterjee više mu se puta ne znajući približava u

vijalna istina iz koje više nego očito ne slijedi da subjekti nisu sposobni za iskustvo. Može značiti i da su iskustva *potpuno određena* "diskurzivnim uvjetima mogućnosti", što bi, kada bi to bilo istina, svakako pomelo kategoriju iskustva u uobičajenom smislu. Međutim, taj diskurzivni redukcionizam nipošto nije samorazumljiv, a ni vjerojatan. Stoga nije neobično da se Andrew Duncan jednom zapitao jesu li Laclau i Mouffe možda "dvoje prilično naivnih i nerazumnih sljedbenika Derridae ili možda Foucaulta." Duncan, "Review: Discourses of Extremity", *Capital & Class* 14, br. 2 (1990): str. 142–147, 146.

09 Isto, str. 76.

10 Isto, str. 77.

11 Isto; vidi i stranu 120.

12 Vidi, Norman Geras, "Post-Marxism?", *New Left Review* br. 163 (1987): str. 40–82.

13 Laclau i Mouffe na više se mjesta u *Hegemoniji* eksplicitno pozivaju na Althussera i Foucaul-

svojoj historiografiji: kulturna norma dužnosti nije *sasvim* odredila svijest seljaka, oni su prije svega bili osjetljivi na svoje materijalne interese. Kada su osjetili da bi otporom previše riskirali, nisu poštivali normu i nisu se pridružili seoskom otporu). Prva argumentacijska nit, koju Althusser, postmarksisti i postkolonijalni teoretičari razvijaju, slijedeći Gramscijeve teze koje zapravo ne raskidaju s Marxovom tezom o vladajućoj ideologiji, neće nas dakle daleko odvesti.

Materijalistički Gramsci

Okrenimo se stoga drugoj niti, koju možemo pronaći kod Gramscija, a koja, za razliku od prve, prekida s kulturalističkom tezom da ideologija ima totalizirajući učinak, i da materijalni interesi nemaju analitičku vrijednost.[17] Ta druga, materijalistička teza, slično kao i prva argumentacijska nit, ističe ulogu ideologije, odnosno prihvaćanje perpetuiranja odnosa eksploatacije, iako za razliku od prve – ideologiju i pristanak utemeljuje u interesima eksploatiranih. Gramsci je naglašavao kako je istina da eksploatirani ne pristaju na činjenicu da su eksploatirani samo zbog neposredne prisile, nego i iz ideoloških razloga. *Međutim*, ti su ideološki razlozi ipak uvjerljivi (učinkoviti) samo ako proizlaze iz stvarnih interesa eksploatiranih, dakle ako se zasnivaju na materijalnoj osnovi.[18]

Time se vraćamo jednoj od mogućnosti koju su izložili i (prebrzo) odbacili Laclau i Mouffe: do kolektivnog djelovanja dolazi ako akteri za njega imaju interes. Iako stoji, kao što kažu, da interesni antagonizam između eksploatiranih i eksploatatora očito ne vodi jednostavno, neposredno i nužno prema revolucionarnom kolektivnom djelovanju, moramo tu prividnu dilemu pokušati razriješiti na manje nagao način no njih dvoje, kada tvrde da materijalni interesi uopće ne postoje. Sasvim je moguće da je razlog zbog kojega se eksploatirani ne odupiru eksploatiranju naprosto taj da njihovi materijalni interesi nisu *sami po sebi* tako jednoznačni i posve usklađeni s otporom i kolektivnim djelovanjem, kao što su to nebrojeno puta pretpostavljali marksisti. Drugim riječima, moramo razmisliti kakvi bi to *interesni* razlozi mogli kočiti nastanak kolektivnog djelovanja i voditi prema hegemoniji, pristanku na dominaciju.

Takvog je mišljenja bio i ekonomist Mancur Olson.[19] Kolektivno djelovanje, pomoću kojeg akteri pokušavaju doći do javnog dobra, rijetka je (ali sigurno ne i nemoguća) pojava iz barem dvaju razloga – barem ako prihvatimo tezu da ideološka motivacija pojedinca počiva na njegovoj interesnoj motivaciji, pa onda prihvatimo i model ljudskog znanja, koji propisuje teorija racionalnog izbora.

Prvi razlog je specifičan: budući da se radi o javnom dobru, nastaje stvarna dilema. Javna dobra su po definiciji "neekskluzivna", tj. ako postoje, u njima sudjeluju svi članovi grupe (uzmimo državljani), neovisno o tome jesu li sudjelovali u masovnom pokretu ili ne. Kada su žene izborile biračko pravo, ono je izboreno za sve punoljetne žene koje su imale državljanstvo – pa i one koje se za to pravo nisu borile. Naime, dilema koja nastaje kada govorimo o kolektivnom djelovanju za javno dobro je ta da racionalni, sebični maksimalizator korisnosti nema pravog razloga za sudjelovanjem u pokretu. On će – bude li pokret uspješan – u svakom slučaju sudjelovati u dobru. I više od toga, u njegovu je interesu da ne sudjeluje u pokretu, jer ono za njega implicira različite (oportunističke) troškove, u obliku vremena, energije, novca itd., dok istovremeno njegova odsutnost neće bitno utjecati na (ne)uspjeh pokreta, barem ako je dovoljno velik i masovan.

Drugi razlog je općenitiji: neovisno radi li se o javnom dobru ili ne, kolektivno djelovanje nije jednostavno pitanje. Kolektivno djelovanje, revolucionarno kolektivno djelovanje ili sustavni otpor najutjecajnijima općenito, nosi sa sobom nezanemarive troškove i rizike, primjerice propuštene alternativne, jednostavnije prilike za poboljšanje svoga položaja, troškove u obliku vremena, energije i novca, mogućnost da pokret ne uspije i/ili da posljedice promjene budu regresivne itd. To znači da iako je npr. u interesu radnika da se eksploatacija, kojoj su podvrgnuti, okonča, iz toga još nužno ne slijedi da je u njihovom interesu i to da za taj cilj djeluju kolektivno, revolucionarno. Ukratko, postoji razlika između toga da je *rezultat* djelovanja u interesu pojedinca, i činjenice da je to *djelovanje* u svrhu ostvarivanja tog rezultata u interesu pojedinca.

Što bismo trebali misliti o ovome tumačenju? Čini se da ono uključuje značajnu, bazičnu istinu, pa ipak je istovremeno opterećuje i s nekoliko neprikladnih pretpostavki (a onda i zaključaka).[20] Izrazito značajnim

ta; isto vrijedi za Chatterjeeja. Vidi, Vinayak Chaturvedi, "Introduction", u, *Mapping Subaltern Studies and the Postcolonial*, ur. Vinayak Chaturvedi (London: Verso, 2000), xi; i Rosalind O'Hanlon, "Recovering The Subject: Subaltern Studies and Histories of Resistance in Colonial South Asia", u *Mapping Subaltern*, str. 102.

14 Partha Chatterjee, "The Nation and Its Peasants", u *Mapping Subaltern*, str. 15.

15 Chatterjee, "More on Modes of Power and The Peasantry", u *Subaltern studies II: Writings on South Asian history and society*, ur. Ranajit Guha (Delhi: Oxford University Press, 1983), str. 43.

16 Vivek Chibber, *Postkolonialna teorija in prikazen kapitala* (Ljubljana: Sophia, 2015), 7. poglavlje. Uskoro i u prijevodu na hrvatsko-srpski jezik.

čini se naglasak da je kolektivno djelovanje zahtjevno, i da je to razlog zašto ne proizlazi spontano iz interesa za *rezultatom* djelovanja. Uspješno, dugotrajno i sustavno kolektivno djelovanje stoga iziskuje (1) sistematiziranu organizaciju, tj. plansko ublažavanje troškova i rizika, koje inače implicira za sudionike, (2) poticanje kolektivnog djelovanja te (3) suptilne oblike prisile. To vrlo dobro znaju sindikati, političke stranke (socijalističke i komunističke stranke općenito, kojima je naposljetku revolucija i svrha) te druge organizacije, koje pokušavaju mobilizirati mase. Te organizacije upravo i nastaju s namjerom da se preraspodjele troškovi kolektivnog djelovanja, smanji rizik, poveća sigurnost, ublaži prvu dilemu iz gornjeg odlomka, koja nastaje pri kolektivnom djelovanju za *javna* dobra (ublaži tako da organizacije svojim članovima nude i "ekskluzivne", nejavne koristi, te da su ti nejavni boniteti uvjetovani *aktivnim* sudjelovanjem u organizaciji) itd. Ukratko, one nastaju radi povećanja vjerojatnosti i privlačnosti kolektivnog djelovanja.

Kada razmišljamo o tome zašto, primjerice, radnici često ne djeluju kolektivno, nego pristaju na svoju eksploataciju, moramo pripaziti na još dvije stvari. Prvo, radnici nisu samo radnici, već su smješteni unutar čitavog niza drugih društvenih položaja, što znači da se suočavaju s brojnim životnim situacijama, stoga imaju i mnogostruke *različite* interese, iskušenja i identitete. Već u istoj državi, radnici pripadaju različitim vjerskim i etničkim zajednicama, a gledano međunarodno, razlike su još i veće i uočljivije. Ti različiti kulturni identiteti nikako nisu posljedica "lažne svijesti", koja će jednom (spontano) biti prevaziđena, jer se radnici za svoje konkretne materijalne interese oslanjaju na svoje etničke, vjerske i druge lokalne mreže zajednica – zbog činjenice da u kapitalizmu žive u stanju poopćene neizvjesnosti. Tradicionalne zajednice u koje su raspodijeljeni radnici i zbog kojih solidarnost, koja je ključni dio kolektivnog djelovanja, nije uvijek baš jednostavno postići, često su značajan *stvarni* (a ne lažni) amortizer materijalne i psihičke nesigurnosti radnika i podređenih klasa. Radnička klasa dakle nipošto nije jednoobrazna grupa aktera, koji si međusobno nalikuju, i dijele tek jedan zajednički interes – interes za otporom ili čak interes za rezultatima otpora. Ukratko, većina radnika nije već unaprijed u odnosima spontane solidarnosti, već su, zbog svojih mnogobrojnih interesa, iskustvenih, ali, dakle, i zbog kulturnih i identitetskih razlika, poprilično raspršeni. Solidarnost i premošćivanje razlika tek se trebaju *izgraditi* pomoću radničkih (samoupravnih) organizacija, koje pomažu kod stvaranja novih i agregiranja postojećih zajedničkih interesa i interesa zajednice, iskustava, identiteta i međusobnih veza – kao što to poprilično uspješno, ali uglavnom proizvodeći podjele, čine tradicionalne, tj. vjerske i etničke zajedničarske mreže.

Kao drugo i konkretnije, radnici uistinu jesu kolektivno eksploatirani, stoga sasvim sigurno imaju barem jedan značajan i dubok zajednički interes i zajedničko iskustvo (pored ostalih, koja se razlikuju). No ipak su, i pored navedenog, u kolektivnoj, međusobno suprotstavljenoj utrci za zaposlenje. Dakle imaju i jedan značajan, izrazito *antagonistički* interes. I ta činjenica stvarnog, a ne lažnog međusobnog takmičenja za poslove, tj. za preživljavanje, otežava radničku solidarnost, a time i vjerojatnost (uspješnog) kolektivnog djelovanja. Najočitija i najtragičnija stvar jest što se to pokazuje u vrijeme štrajkova, kada poslodavci često uspijevaju unajmiti nove radnike, kojima nadomještaju i *ipso facto* razoružavaju štrajkače, potkopavajući time njihovu pregovaračku moć.

Naravno, nijedna od spomenutih činjenica ne predstavlja apsolutnu prepreku udruženom djelovanju, kao što to ukazuje i sama povijest, koja nas upućuje na već opisano i obrazloženo Olsonovo razmišljanje o (1) sistematiziranoj organizaciji, tj. planskom ublažavanju troškova i rizika koje kolektivno djelovanje inače implicira za sudionike, (2) dodatnom poticanju kolektivnog djelovanja, nuđenjem "ekskluzivnih" dobara i (3) suptilnim oblicima prisile, kojima moraju pribjeći organizacije. Ta tri mehanizma doprinose barem djelomičnom poništavanju moći dviju spomenutih prepreka kolektivnom djelovanju.

Zaključimo kako djelovanje hegemonije, s jedne strane, i puko povremeno kolektivno djelovanje, s druge, možemo tumačiti kroz materijalističku optiku, pozivanjem na interese i svakodnevna činjenična iskustva ljudi. To ne znači da negiramo ideološko-kulturne faktore, koji uvijek posreduju interese i iskustva, nego da ih vezujemo uz materijalnu osnovu, iz koje oni proizlaze i djeluju. To znači da kulturalistička alternativa, koja zaobilazi ili aktivno negira materijalne interese, te koja autonomizira ideološko-kulturne faktore, nije prikladna.

17 Tu drugu, materijalističku, nit razvijao je Adam Przeworski, *Capitalism and Social Democracy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986).

18 Antonio Gramsci, *Prison Notebooks* (New York: International Publishers, 1971), str. 105. Usporedi i Antonio Gramši, Izabrana dela, Kultura, Beograd 1959.

19 Olson, *The Logic of Collective Action. Public Goods and The Theory of Groups* (Cambridge: Harvard University Press, 1965).

20 Naravno, jedna od takvih neadekvatnih pretpostavki, koje se mogu pronaći u Olsonovu tumačenju, a koju ima smisla izostaviti, neoklasični je model ljudskog znanja – hedonistički *homo economicus*. Ljudi nisu sasvim racionalni, sebični, maksimalizatori korisnosti, već su "koliko-toliko" uvjetni altruisti. Svjesni su svojih interesa i ponašaju se *u skladu* s njima, no ipak ih ne *maksimaliziraju*, te su ih u određenim uvjetima spremni dijelom i žrtvovati (tj. kada su to spremni učiniti i ostali). Za studije vidi Herbert Gintis, Samuel Bowles, Richard Boyd i Ernst Fehr (ur.), *Moral Sentiments and Material Interests. The Foundations of Cooperation in Economic Life* (Cambrige: The MIT Press, 2005).

Sa slovenskog preveo Srećko Pulig
Preneseno sa Slobodni Filozofski (31. prosinca 2017.): http://slobodnifilozofski.com/2017/12/hegemonija-kolektivno-djelovanje.html
Izvorno objavljeno 26. veljače 2016. godine na stranici *Inštituta za delavske študije*. (http://www.delavske-studije.si/tibor-rutar-hegemonija-in-kolektivno-delovanje/). Ovo je proširena verzija članka koji je objavljen u psihološkoj reviji Panika (god. 19, br. 1, 2015.)

SUNKARA, BHASKAR; SEYMOUR, RICHARD

Nekoliko generacija za obnovu ljevice

Razgovor vodili: Martin Beroš i Marko Milošević (Radnička fronta)

— Razina organiziranosti globalne ljevice i njezin odgovor na ekonomsku krizu iz 2007/8 oscilirali su u svojem intenzitetu i sadržaju. Možete li komentirati aktualne lijeve snage s obzirom na kontekst iz kojega dolazite – postoje li razlozi za optimizam ili pesimizam te što bi trebalo poduzeti?

RS: Moja je polazna točka pesimizam. Ne nalazimo se u vremenu napretka, revolucije ili reforme, već u vremenu kontrareformi, u kojem reakcionarne snage napreduju, a ljevica se povlači i pritom se, barem u Ujedinjenom Kraljevstvu, osipa i usitnjava. Smatram da problem leži u propustu da se suočimo s razmjerom pretrpljenih poraza. Dugo smo vremena zamišljali da će doći do velike krize kapitalizma, nakon koje će se podići magla neoliberalne ideologije, a radnička klasa uvidjeti svoju pravu subjektivnost te izići na ulice i krenuti u štrajkove.

Došlo je do najgore krize kapitalizma u više generacija, no ništa od navedenog nije se dogodilo, a najviše je profitirala desnica. U Ujedinjenom Kraljevstvu za to postoje specifični razlozi, no kao generalni faktor valja uzeti u obzir da su organizacije ljevice, a osobito organizacije na koje se ljevica oslanjala (u britanskom je slučaju riječ o trockističkim skupinama koje su bile slabo ukorijenjene u društvu), nosile teret odgovornosti kojem jednostavno nisu bile dorasle. Stoga, kada je udarila kreditna kriza, a na njih pala odgovornost organiziranog otpora, nisu poduzele ništa. Umjesto toga, nastavile su sa svojim usko postavljenim inicijativama, međusobnim prepucavanjima te prolazile svoje vlastite krize. Iz mojega gledišta, nećemo dospjeti nikamo sve dok ne prihvatimo činjenice o situaciji u kojoj se nalazimo, i posvetimo se procesu ponovne izgradnje na generacijskoj razini. Bit će potrebna jedna generacija da obnovimo nastanjivu, održivu ljevicu.

BS: U velikoj se mjeri slažem s Richardovom perspektivom, no za mene je to zapravo razlog za optimizam, barem u kontekstu SAD-a, gdje ljevica kreće iz puno slabije početne pozicije. Uzmimo za primjer inicijalni odgovor na tačerizam u Ujedinjenom Kraljevstvu koji se odvijao kroz borbu u kampanjama protiv rezova i druge društvene pokrete iz 1980-ih – mi u SAD-u nismo imali ništa slično kao odgovor na reganizam. Eventualno ponekad povlačimo paralele sa štrajkom naših kontrolora leta i nekoliko drugih značajnih pokreta, poput kampa-

nji protiv apartheida iz 1980-ih, ili predsjedničkih kampanji Jesseja Jacksona, no to su tek sitnice u usporedbi sa situacijom u UK-u.

Iako je u takvoj konstelaciji, objektivno gledajući, naš odgovor na mjere štednje bio vrlo suzdržan, zapravo se radi o dosta značajnom napretku. U SAD-u smo svjedočili novom porastu sindikalizma u javnom sektoru, gdje su sindikati tradicionalno bili puno pomirljiviji od sindikata u privatnom sektoru. Slabost američkog radničkog pokreta oduvijek je bila njegova prevelika ukorijenjenost u iznimno birokratiziranom poslovnom sindikalizmu, dijelom zbog strukture našeg sindikalnog pokreta. Međutim, svjedočimo aktivnostima u sindikalnoj bazi te malom porastu mobilizacije – pokret radnika zaposlenih u industriji brze prehrane i drugi primjeri bude optimizam. Naravno, o pokretu *Occupy Wall Street* dosad se već naveliko govorilo, a njegova pojava pokazuje kako u SAD-u postoji određeni sentiment prema kojem nejednakost predstavlja problem s kojim se može uhvatiti ukoštac i kojem se može suprotstaviti s ljevice.

Svakako postoji i opasnost da desnica kooptira ove diskurse te izvrši aproprijaciju problema koji treba riješiti klasnom borbom i organizacijom na klasnim osnovama, i pretvori ga u problem koji se može razriješiti sitnim tehnokratskim intervencijama preko platformi Svjetske banke, Međunarodnog monetarnog fonda i sličnih. No u globalu, mislim da na američkoj ljevici postoje dobri razlozi za optimizam, naprosto jer u posljednje vrijeme dosta stvari podsjeća da se ljudi svugdje odupiru eksploataciji i dominaciji, pa i u SAD-u – jezgri kapitalizma. Kada postoje uporišne točke u pokretima poput *Occupyja* i *Black Lives Matter*, ljudi se usmjere prema tim pokretima, pružajući im široku potporu.

Možda još ne postoji dovoljan broj ljudi koji se s njima aktivno organizira na ulicama, no pogledate li percepciju tih pokreta u javnosti i ankete u ključnim zajednicama, vidjet ćete kako, *Occupy* primjerice, uživa veću potporu javnosti od *Tea Partyja*. Mislim da to ukazuje na postojanje široko rasprostranjene, fundamentalne klasne svijesti, te da će biti potrebna barem generacija da se na njezinim temeljima u SAD-u izgradi održivu ljevicu. Međutim, smatram da je to podsjetnik svima uključenima u pokušaje izgradnje alternativa za bolji svijet – ako nismo predogmatični i ako se držimo neke vrste nade i optimizma da su ljudi racionalni, umjesto da ih patroniziramo i držimo za idiote – možemo se s njima organizirati, umjesto da im namećemo organizaciju. Mislim da iz toga proizlaze pitanja na koja je američka ljevica u posljednje dvije, tri godine uglavnom ponudila poprilično zdrave odgovore, i nadam se da će se taj proces nastaviti i u budućnosti.

— Na tragu Ernesta Mandela, mogli bismo reći da je kriza prekinula dominantni narativ i otvorila prostor za kontraagitaciju, što su Occupy i ostali pokreti iskoristili ne bi li uveli nove pojmove i ideje u širu kulturu. No u konačnici, ishod situacije ovisi o tome što će se dogoditi na političkom planu. Gdje bi ljevica trebala tražiti potencijalne saveznike s kojima bi se koordinirala, a možda i koalirala?

BS: Ljevica bi trebala obratiti pozornost na mjesta gdje se ljudi već organiziraju i bore. Svjestan sam da se na ljevici takvo djelovanje ponekad odbacuje kao "prikrpavanje" pokretima, no zapravo ne postoji nikakva alternativa kojoj se mogu domisliti osim da se uistinu pođe ondje gdje već postoji određena dinamika, i konstruktivno doprinese tim procesima. I to ne radi uspostavljanja paravanskih skupina ili izgradnje organizacija malog kadra koje rastu postepeno, član za članom, već da bismo vidjeli gdje kao pravi organizatori zaista možemo uložiti vrijeme i energiju u izgradnju novih organizacija koje izravno adresiraju ljudska iskustva i težnje.

U SAD-u je to vidljivo na primjeru formacije kao što je CORE, frakcija čikaškog sindikata učitelja koja je potekla iz njegove baze i preuzela vodstvo nad sindikatom. Riječ je o polaganom procesu u kojem su od samoga početka i pokretanja ove organizacije sudjelovali mnogi trockisti i drugi ljevičari. Međutim, nisu tome pristupili kao prečici ili zamjenskoj strategiji novačenja ljudi u vlastite organizacije, već su prvenstveno pokušavali utemeljiti pokret u potrebama ovih učitelja iz javnog sektora, kao i u pripadajućoj široj zajednici. Smatram da bi se ljevica u SAD-u trebala usmjeriti na takav tip djelovanja, osobito oko problema kao što su policijska brutalnost i drugi oblici državnog nasilja prvenstveno usmjereni prema crnačkoj zajednici u SAD-u, no ne treba zaboraviti ni pitanje iniciranja procesa aktiviranja radničke baze.

Mislim da je vrlo važno imati na umu da nitko nužno ne odbacuje ljevicu, osobito ne u zemljama poput SAD-a. Ljevica naprosto nije opcija, ljevica ne po-

stoji i ljudima nije relevantna. Stoga, kada razmišljaju o raspoloživim opcijama u borbi za pravedniju budućnost za sebe i svoje obitelji, često su im dostupne lokalne zajednice, rodovske mreže i slično. Zbog prošlih neuspjeha ljevice, klasna borba nije na agendi, zato je takvu opciju nužno predstaviti našim angažmanom – primjerice, osnivanjem sindikalnih frakcija ukorijenjenih u radničkoj bazi ili čak eksplicitno crvenih sindikata. Krenemo li se organizirati tamo gdje sindikalne federacije koje dominiraju američkim radničkim pokretom nisu prisutne ili ne predstavljaju jaku silu, a mnogo je takvih mjesta u SAD-u, pokretanje eksplicitno radikalnih sindikata i više je nego dobrodošlo – sve dok za to postoji podrška među radnicima koji se organiziraju.

Navikli smo neprestano gubiti, no lako bismo se mogli iznenaditi da bazične poruke o radničkim pravima, beneficijama i nadnicama, ali i pitanjima koja se tiču šire zajednice, zapravo imaju odjeka među ljudima. Radi se naprosto o tome da je potrebno izaći na teren i angažirati se. Značaj izbora Kshame Sawant u gradsko vijeće Seattlea možda je pomalo precijenjen, no čak i minorni izbori za vijećnicu u gradu koji, s obzirom na broj stanovnika ne predstavlja pretjerano značajno čvorište, ukazuju na prednosti izlaska na teren, osporavanja štetnih politika i preuzimanja inicijative – naspram starog načina organiziranja na ljevici, u okviru kojega održite sastanak kako biste utvrdili datum idućeg sastanka, a sam se sastanak proglašava uspjehom ako nije došlo do svađe ili raskola. Smatram da postoji bolji način organiziranja i čini mi se da postoje tendencije koje idu u pravom smjeru.

RS: Kažete da je narativ prekinut, no treba naglasiti koliko je narativ bio snažan i koliko se brzo rekonsolidirao. U jednom je trenutku zavladala opća panika, a banke su mislile da će fundamentalno biti delegitimizirane te da će se sustav srušiti. Sektori kapitala odjednom su krenuli pričati o alternativama – ne u smislu pravih sistemskih alternativa, već o potencijalnom vraćanju naglaska na industrijsku proizvodnju uz ponešto državne intervencije. Taj je trenutak brzo prošao, a privatne banke, kao i centralne, brzo su organizirale svoj protunapad preko organskih intelektualaca učahurenih u svojim organizacijama, financijskih aparata povezanih s državom i državne službe – svi su mobilizirani kako bi u biti iznova nametnuli ideološki *status quo*. Proces je započeo u američkim državnim aparatima i Sustavu federalnih rezervi, i potom se proširio globalno. Sazvan je skup G20, s kojega je u suštini odaslana sljedeća poruka: "Nema povratka na situaciju iz 1930-ih, ne želimo nikakav protekcionizam, ne želimo autokratsko slamanje trgovine, želimo nastavak funkcioniranja slobodnotržišnih mehanizama – neoliberalnu globalizaciju". Na državnoj se razini u osnovi dogodila ista stvar.

Dakle, banke su spašene ogromnom intervencijom, a mnogi su mislili da je to bio i prekid narativa – ideja da može doći do državne intervencije. Međutim, to je posljedica nerazumijevanja neoliberalizma, koji se oduvijek oslanjao na konstantnu intervenciju, još za vrijeme krize štedno-kreditnih zadruga u SAD-u tijekom osamdesetih i devedesetih godina. Neoliberalna država je glomazna, intervencionistička država, no metode i načini njezine intervencije drukčiji su od onih klasične socijaldemokratske države. Ona nije tu samo kao posrednica između sukobljenih zahtjeva rada i kapitala, koja razumno ulaže u svrhu povećanja potražnje i proizvodnje, već i da bi osiguravala ulagačke uvjete za kapital, disciplinirala tržište rada i stanovništvo, te kako bi nas moralno regulirala tzv. *workfare* politikama, privatnim financijskim inicijativama i raznim drugim mehanizmima. Sve navedeno samo je ojačalo i još se pogoršalo – riječ je o otpornom narativu.

To ne znači da nema faktora koji stoje na putu njegovom općem prihvaćanju, no anti-bankarski diskurs vrlo je brzo iznova apsorbiran u novi dominantni narativ vezan uz mjere štednje – ironično, probankarsku politiku. Obrazloženje kojim je to popraćeno glasilo je: "Mnogo je ljudi u ekonomiji bilo vrlo neodgovorno. Naravno da možemo i trebamo govoriti o bankarima te im nakratko oduzeti bonuse, no prava neodgovornost leži na siromašnima i njihovom nepažljivom trošenju i pozajmljivanju." U kulturi ili anti-kulturi poput britanske, kao da postoji opsesija neprestanim osmišljavanjem novih načina kažnjavanja siromašnih i prekarnih. "Oni su bili neodgovorni, oni su uzrok vaše boli, vaših kriza, gubitka doma ili posla, oni su uzrok vaše nesigurnosti – drž'mo ih!" I zato sada imamo vladu koja kažnjava invalide, samohrane majke, djecu, rasno ugnjetavane i druge marginalizirane skupine.

Narativ je time ojačan, a opozicijski diskursi ili njihovi potencijalni elementi vrlo su brzo reartikulirani. To ne znači da je dominantni diskurs bez kontradikcija,

te da ne postoje načini ili djelomični načini kojima bi se otvorio prostor za intervenciju ljevice. Mislim da u Ujedinjenom Kraljevstvu postoje određeni elementi pokreta protiv mjera štednje, koji je još u povojima te mu je potrebno previše vremena da se pomakne s mjesta. No na valu Syrizinih, a nadajmo se i Podemosovih uspjeha, možda se njegovi pojedini elementi pokrenu, nakon čega ćemo vidjeti je li narativ uistinu prekinut i može li biti prekinut.

Kako bismo mogli govoriti o saveznicima, morali bismo prvo osvijestiti tko smo mi sami i koja je naša baza, a to znači da moramo iznova promotriti klasni sustav i proučiti kako je isti formiran. Poznata je činjenica da je organizirana institucionalna ljevica već duže vrijeme u terminalnom padu. No i organizirani radnički pokret u istoj je situaciji. Važno je naglasiti da se ne radi samo o opadanju u pogledu brojnosti, nego o sve većoj birokratiziranosti, do te mjere da kada u Ujedinjenom Kraljevstvu najavite štrajk, vrlo vam vjerojatno predstoji period čekanja od nekoliko tjedana, ako ne i mjeseci, prije negoli stvarno stupite u isti. Uglavnom će to biti jednodnevni štrajk u javnom sektoru – demonstracija vlastite političke snage aktualnoj vladi, prije negoli konkretni remetilački faktor. Dakle, sindikati su stjecajem okolnosti postali vrlo plašljivi, pa kada govorimo o načinima ponovne izgradnje naših snaga, moramo krenuti od činjenice da su one teško oslabljene i pripitomljene kroz godine neoliberalizma.

No tu je i brojna neorganizirana radnička klasa, i mislim da će se upravo na tom terenu, barem u Ujedinjenom Kraljevstvu, odvijati prava borba. Jedno od velikih pitanja u UK-u pokušaj je organiziranja skupina radnika (primjerice zaposlenih u pozivnim centrima) koje su sindikati prethodno naprosto ignorirali. Postavlja se pitanje tko će se baviti takvim organiziranjem – jer to sigurno neće biti sindikalna birokracija. Pojavljuju se *pop-up* sindikati, a nesumnjivo će biti i drugih metoda u ovoj zoni djelovanja. Druga se zona aktivnosti tiče našeg pomahnitalog stambenog tržišta. Nalazimo se u neprestanoj krizi stanovanja, u okviru koje je uistinu nemoguće živjeti, osobito na jugu Engleske, s tendencijom širenja i na druge dijelove zemlje. Čitave zajednice mobiliziraju se protiv bogataša koji naseljavaju određene dijelove grada, iz kojih su siromašni potom primorani iseliti – primjerice u Brixtonu u južnom Londonu aktivan je veliki pokret protiv gentrifikacije.

Richard Seymour, Bhaskar Sunkara: A Few Generations to Reconstruct the Lefti
izvor: arhiva Slobodni Filozofski-SkriptaTViz video intervjua // Richard Seymour, Bhaskar Sunkara: A Few Generations to Reconstruct the Left,13/5/2015, Zagreb, 8. Subversive Film Festival

To će također biti na agendi. Dakle, dolazit će do različitih antagonizama i problema koji pogone aktivizam, i koji se neće konformirati tradicionalnoj ideji organiziranja na radnome mjestu. No ako nekako uspijemo artikulirati i objediniti sve te borbe, radi se, u gramšijanskom smislu, o onoj vrsti saveza koja je potrebna da bismo uspjeli.

— Često se tvrdi da je ljevici potrebna nova politička estetika – primjerice, Mark Fisher je poznat po takvim tezama. Postoji li potreba za pomakom u reprezentacijskom polju kulture? Je li to uopće pitanje kojim bi se organizirana ljevica trebala baviti?

BS: Mislim da ne postoji nužno nešto poput inherentno ljevičarske estetike. Kultura je važna iz čitavog niza razloga, i smatram da bi se ljevica njome trebala baviti. Ipak, do našeg će utjecaja na kulturu doći zbog toga što gradimo pravi politički pokret. Možda će iz njega u većem broju proizlaziti pisci, umjetnici i slični jer će ih više privlačiti vizije koje nudi ljevica nego one reakcionarnih snaga. Govorim to kao osoba trinidadskog podrijetla koja guta romane V. S. Naipula. Dakle, svjestan sam da i reakcionari mogu proizvesti dobru umjetnost, ali postoji nešto privlačno u idejama koje dolaze s ljevice. Međutim, ljevica se predugo fokusirala samo na promjene i prilagodbe u polju kulture, zanemarujući iznimno teška i važna politička pitanja.

Primjerice, Richard je nešto ranije spomenuo realne posljedice radnog zakonodavstva u SAD-u i UK-u za potencijal da se na ljevici angažiramo onako kako smo to tradicionalno činili. Kao dodatni primjer možemo navesti činjenicu da su u SAD-u štrajkovi solidarnosti u suštini zabranjeni. No postoje metode koje možemo koristiti kako bismo izbjegavali ove zakone, poput pokretanja paravanskih skupina, kao širih grupacija sastavljenih od različitih dijelova radničkog pokreta koje mogu zaobići spomenute zakone. Suočeni smo sa svom silom teških, taktičkih pitanja koja proizlaze iz pokušaja izgradnje političkog pokreta. Mislim da će, uz malo sreće, politički oporavljena ljevica u većoj mjeri imati utjecaj na polje kulture, no valjalo bi započeti s političkim organiziranjem koje će potom djelovati i na kulturu, umjesto da se počinje s izoliranim pomacima na kulturnom terenu. Naravno, ovo je samo po sebi kruta, ne odviše dijalektička formulacija, no čini mi se da je u glavnim crtama ispravna.

RS: Moram priznati kako razumijem na što Mark Fisher cilja, jer koja je alternativa – da britanska ljevica ostane suhoparna, dosadna, svjesno neugledna te loše odjevena? Slažem se s Bhaskarom, ne postoji nekakva specifična lijeva estetika, niti bismo joj trebali težiti. No možemo primijetiti da su pokreti i političke tendencije prepoznatljive po određenom stilu i estetici. Primjerice, EDL (English Defense League – Engleska obrambena liga) na svome je vrhuncu privlačila mladiće iz srednje klase koji su nosili odjeću marke Stone Island – to je bio stil odijevanja EDL-ovaca, i poprilično se razlikovao od tradicionalnog izgleda sadističkih četrdesetogodišnjaka obučenih u podrapane majice i traperice ili hitlerovsku odjeću i svastike. Želim reći da politički pokreti uglavnom spontano razviju određeni izgled. Mislim da postoji prostor za oživljavanje koncepta "proleterske kreativnosti", poput punk pokreta koji je nekoć postojao u Ujedinjenom Kraljevstvu, i ideje da ne moraš imati mnogo novca da budeš kreativan, originalan i političan pomoću izgleda, mode i kulture. Definitivno smatram da moramo naći način da zaobiđemo iznimno ustajalu kulturnu estetiku postojećeg radničkog pokreta. Dakle, mogli bismo obratiti pozornost na takve stvari, no kao što je Bhaskar ustvrdio, to će prije biti epifenom šireg političkog angažmana – put do toga nije izravan, on ide kroz politizaciju i borbu.

BS: Ili naprosto kopiranje boljševičkih propagandnih postera i sličnih stvari, pomoću čega se možemo u velikoj mjeri odmaknuti od postojećih estetskih rješenja prema razvijanju nove bogate organske estetike. Međutim, ljudi zaboravljaju da je čak i veliki dio estetike koju se povezuje s radikalnom desnicom i fašističkim pokretima jednostavno preuzet od ljevice i njemačkog SPD-a, poput marševa s bakljama. Ne bih preporučio da ih pokušamo vratiti natrag, no želim reći da postoji prostor za kreativnu dinamiku i novu estetiku na ljevici, ali mislim da to dolazi nakon i uz političke pokrete, te da bismo našu pažnju ponajprije trebali usmjeriti na njih.

— Kako zamišljate kombiniranje različitih perspektiva u širem lijevom i lijevo-liberalnom polju te koordiniranje radničkog pokreta s LGBTIQ+, anti-ratnim, feminističkim i antirasističkim pokretima u političkoj borbi? Trebamo li težiti unitarnoj perspektivi među ovim različitim fokalnim točkama? Koliko je korisna intersekcionalnost u pristupanju ovim pitanjima?

BS: Već duže vrijeme na ljevici se u smislu šire perspektive usputno zaziva "pokret svih pokreta", no mislim da je to pomalo pojednostavljeno gledište. Lako je reći "postoji mnogo partikularnih borbi među kojima ne postoje prave tenzije, stoga ih naprosto trebamo okupiti pod jednim krovnim pokretom svih pokreta i sve će biti u redu." Naravno, ne mislim da bi ljevica trebala biti neprijateljski nastrojena prema svim ovim borbama. Postoje segmenti ljevice koji na duboko nepolitične i neozbiljne načine kritiziraju identitetske politike kao babarogu. U širem smislu, trebali bismo se fokusirati na izgradnju klasnih pokreta koji ne fetišiziraju određenu klasu ili identitet.

Drugim riječima, kada govorimo o LGBTIQ+ pokretima u SAD-u, dobar dio njih dominantno su buržoaski pokreti, poput *Human Rights Campaign* (HRC – Kampanja za ljudska prava). Angažiraju se u borbi za bračnu jednakost i oko sličnih, u većoj mjeri pravnih pitanja. Slažemo se s njima i svakako ćemo ih podržati u tim nastojanjima. No postoje i brojne druge aktivnosti, primjerice, borba mladih LGBTIQ+ osoba protiv smanjivanja sredstava skloništima za tinejdžere izbačene iz njihovih domova. A u istome tjednu kada je u New Yorku u vrijeme mandata gradonačelnika Michaela Bloomberga proglašena bračna jednakost, srezana su sredstva za neka od tih skloništa.

Dakle, pogurati klasnu perspektivu za mene znači u prvi plan staviti borbe žena radnica, radničke LBGTIQ+ zajednice i crnih radnika te podupirati takve iznimno važne, intrinzično klasne pokrete – *Black Lives Matter* je klasni pokret. Uz podršku takvim pokretima, istovremeno se trebamo aktivirati u različitim sektorima i sferama te organizirati na nivou proizvodnje. Nužno je da se ljudi učlanjuju u militantne sindikate, i budu aktivni na druge načine u svojim zajednicama, te da se s vremenom povežu i osjećaju zastupljeno u sklopu šire lijeve partije s korijenima u radničkoj klasi.

Prema tome, ne mislim da ovdje postoje realne kontradikcije ili tenzije, osim ako razmišljamo o ovim pokretima kao potpuno odvojenima od klase, što ne drži vodu. S jedne strane, mislim da će u kontekstu američkih predsjedničkih izbora tijekom idućih osamnaest mjeseci biti iznimno važno kritizirati najgoru vrstu šovinističkih i mizoginih napada koji će zasigurno biti upućeni Hillary Clinton i drugim uspješnim ženama iz vladajuće klase. Međutim, istovremeno valja objašnjavati da Clintoničina vizija osnaživanja i korporativnog feminizma zapravo ide protiv interesa običnih žena iz radničke klase. Mislim da bismo ovim pitanjima trebali pristupati na taj način – kroz optiku koja je u svojim temeljima klasna, no ne u smislu identitetskih kategorija koje pod radničkom klasom podrazumijevaju nekadašnje bijele industrijske radnike.

RS: Slažem se. Prisjetimo se što Stuart Hall kaže o klasi u Ujedinjenom Kraljevstvu – crni ljudi u Britaniji klasu proživljavaju prvenstveno kroz modalitet rase. Mislim da je poprilično očigledno koliko je bio u pravu. Razmotrimo način na koji rasa strukturira pristup zaposlenju, iskustvo obrazovanja, interakciju s policijom i represivnim državnim aparatima, pristup socijalnim beneficijama, javni sektor, politike stanovanja, itd. Ne možete suvislo razgovarati s ljudima o njihovom klasnom iskustvu bez da adresirate modalitete kroz koje ga oni proživljavaju, a to može biti vezano uz rod, rasu, spolnu orijentaciju i regulaciju spolnosti, može poprimiti nacionalnu dimenziju...

Dakle, ne bismo smjeli pristupiti tome kao da je moguće govoriti o klasi u čistoj formi. Althusser se poslužio metaforom konačne instance – u konačnoj instanci, determinirajuće je ono ekonomsko, tj. odnos između kapitala i rada. Međutim, samotni čas konačne instance nikada ne nastupa. Ona je uvijek naddeterminirana drugim faktorima – političkim, ideološkim, kao i strukturirajućim utjecajem roda, rase i drugih interpelacija. Stoga, ako ćemo graditi koaliciju onih koji pripadaju "99%" (riječ je o populističkoj oznaci, ali zasad će morati dostajati), bit će to koalicija radničke većine i njezinih saveznika. No bit će to koalicija ljudi koji su se radikalizirali feminizmom, ili na temelju svoje izloženosti rasnom ugnjetavanju, ili sudjelovanjem u borbi LGBTIQ+ zajednice ili u antiratnim kampanjama, ili u sklopu propalestinske borbe, i brojnih drugih razloga.

Naime, koalicija radničke većine predstavljala bi jedinstvo u različitosti, jedinstvo koje unutar sebe sadrži kontradikcije. Ne mislim da je pronalazak ispravnog formata za artikulaciju svih ovih različitosti – organizacijsko pitanje. Neko vrijeme sam o tome pokušavao misliti u organizacijskim terminima, pretpostavljajući da su društveni pokreti logičan odgovor; što do određene mjere stoji, no problem je zapravo političke naravi. Imate li politiku koja može artikulirati sve te raznolike pokrete? Ne mislim da intersekcionalnost u svojoj dominantnoj formi može povezati ove različite osi antagonizama, eksploatacije i borbe. Polazim iz marksističko-gramšijanske perspektive i držim da nas forma organiziranja verzirana takvom vrstom politike može pogurati dalje. Naravno, otvoren sam i za druge političke forme koje nam mogu pomoći da u ovom smislu napredujemo.

— Kakvu je ulogu u radničkim borbama u Ujedinjenom Kraljevstvu tijekom tačerizma imalo radikalno lijevo krilo Laburističke partije, i u kojoj se mjeri može napraviti usporedba sa situacijom u SAD-u, gdje Demokratska stranka u vrijeme predsjedničkih mandata Ronalda Reagana nije imala militantni aspekt? Što ovakav oblik entrizma u politički mejnstrim znači za ljevicu?

BS: Jedna od glavnih razlika jest da je američka Demokratska stranka u suštini kapitalistička, a u najboljem slučaju socijal-liberalna stranka, dok britanska Laburistička partija nikada u pravome smislu nije bila ni kapitalistička ni socijalistička stranka. Lenjin bi je vjerojatno nazvao buržoaskom radničkom partijom. No postojala je strukturna veza s radničkom klasom. Još se uvijek može legitimno ustvrditi da je imalo smisla raditi unutar aparata Laburističke partije, odnosno, možemo reći da pozicioniranje velikog dijela britanske ljevice u tom

smjeru nije bilo sasvim pogrešno. Prema mojim saznanjima, kadrovski ogranci bivše laburističke frakcije *Militant* odigrali su značajnu ulogu u tadašnjim kampanjama protiv rezova i glavarina, što dijelom smatram iskupljenjem te strategije, ili u najmanju ruku pokušajem izgradnje ljevice s jakim društvenim korijenima. Ako je i bilo taktičkih pogrešaka, one su barem počinjene unutar organizacije koja je imala ispravnu orijentaciju, dok je ideja da se Demokratsku stranku pogura ulijevo puno nepromišljenija. Isto se može tvrditi i za slične napore unutar određenih zelenih stranačkih formacija u Europi. Zelene stranke u Ujedinjenom Kraljevstvu i SAD-u ponešto su drukčijeg karaktera, no sve su to stranke koje nemaju strukturnu vezu s radničkom klasom, što u taktičkom smislu uvelike ograničava naš potencijalni odnos prema njima.

RS: Dodao bih da je postojanje militantnog krila Laburističke stranke, osim što je očito bilo korisno na više razina, nosilo i specifičan niz problema. Jedan od njih bila je određena vrsta ekonomizma, ideja prema kojoj se, u konačnici, svi problemi svode na pitanje pravilnog artikuliranja odnosa između rada i kapitala. Takav politički model ne funkcionira jer je baziran na ideji da treba izgraditi alternativu utemeljenu u sindikalnim strukturama, odnosno uvjeriti sindikate da trebaju izgraditi novu, puno ljevije pozicioniranu Laburističku partiju, što nije izvedivo – tom je modelu istekao rok trajanja.

— Syriza je na vlasti u Grčkoj, a Podemos pretendira na istu poziciju u Španjolskoj. No i kod jednih i kod drugih postoje tendencije da se pri zauzimanju političkog centra ili obrani težnji prema istome uvelike oslanjaju na PR strategije. Postoje li društveno-transformativni potencijali u stranačkoj politici, ili je kratkoročna korist gašenja postojećih požara najviše čemu se možemo nadati?

BS: Rekao bih da se ovo pitanje u većoj mjeri odnosi na Podemos, a manje na Syrizu. U slučaju Podemosa, čini mi se da ih jedan dobar dio ljevice preolako denuncira i s omalovažavanjem gleda na njihove napore. Naime, na ljevici je često prisutno nepovjerenje, utemeljeno u pretpostavci da iza ugla čeka nešto bolje što bi moglo crpiti svu energiju, a čemu ono postojeće stoji na putu. U devet od deset slučajeva, to je potpuno netočno. Dakle, ne mislim da Podemos crpi masovnu podršku koja bi u protivnom pripala Ujedinjenoj ljevici (*Izquierda Unida*), već da otima masovnu podršku potencijalnoj koaliciji desnog centra koja bi se pojavila da Podemos nije u igri. Dakle, samo kao inicijalna napomena uz moju kritiku – naravno da podržavam nastojanja Podemosa.

No smatram da imaju tendenciju pretjeranog oslanjanja na promjenu diskursa – općenito gledajući, stavljanje prevelikog naglaska na diskurs je problematično. Također, uzimajući u obzir uskovitlanu energiju oko Podemosa koji ima preko 300 000 članova, smatram kako ideja (nastala prema američkom modelu) da članovi ne moraju plaćati članarinu predstavlja korak unatrag u pokušaju izgradnje nečega nalik masovnoj partiji koja se uistinu angažira i politizira ljude. Ozbiljno bih doveo u pitanje i stranački model Podemosa, koji se u određenim aspektima doima manje demokratskim, čak i od modela tradicionalne lijeve partije ili Syrize. Problematična je i uloga njegova glavnog koordinacijskog odbora iliti centralnog komiteta, disproporcionalni utjecaj istog na stranačku politiku te njegov odnos s nekim snagama na lijevom krilu stranke.

Dakle, s jedne strane, mislim da bismo trebali podržati kvalitetni diskurs i one pozitivne stvari kojima svjedočimo. Smatram da je vrlo dobro kada ljevica ne progovara jezikom kakav se može čuti u povijesnim uprizorenjima, kada se ne koristi žargonom i kraticama. Takav idiom možda ima smisla u razgovoru s prijateljima, no trenutni je problem što se svi međusobno poznajemo i prijatelji smo jer nas je toliko malo, osobito na anglo-američkoj ljevici. Ako govorimo o pokušajima artikulacije poruke prema širokim masama, nemam problema s velikim dijelom retorike i diskursa koje primjenjuje Podemos, s jednom iznimkom – upotrebom riječi "patria", što bismo mogli prevesti kao "otadžbina", i koja ne funkcionira najbolje kad je upućena iz jezgre imperijalističkog svijeta. No općenito govoreći, smatram da je vrlo pozitivno što je veliki dio artikulacije usmjeren prema običnim ljudima, što adresira njihove težnje i potrebe, i što se pokušava formulirati diskurs koji je inkluzivan s obzirom na migrante i druge skupine.

Međutim, radi se o nečemu što bi valjalo pridodati partiji koja je zaista strukturno i organizacijski ukorijenjena u radništvu i borbi, umjesto da diskurs sam po sebi predstavlja suštinu partije. Nadajmo se da će u Podemosu osmisliti na koji način inkorporirati i druge struk-

ture te kako iskoristiti svoju masovnu člansku bazu za stvaranje partije u kojoj će doista postojati distinkcija između članstva koje čine radnici, i onog koje čine odvjetnici i liječnici. Jedni će se priključiti partiji koja je jasno usklađena s njihovim klasnim interesima, dok će se drugi pridruživati partiji iz svakojakih drugih razloga, primjerice moralnih i etičkih. Mislim da problem nastaje kada ne postoji prava distinkcija između to dvoje, nego je članstvo naprosto okupljeno iz nekih maglovitih pobuda, a ne strukturnih razloga.

RS: Bhaskar opravdano uspostavlja razliku između Syrize i Podemosa. Često se kaže da je siva eminencija Podemosa Ernesto Laclau (otuda i pretjerana usmjerenost na diskurs u pristupu), dok je Syrizina Nicos Poulantzas. Rekao bih da je pravi problem sa Syrizom sljedeći – i pritom ne bih htio imputirati određenu svijest ili ideologiju ljudima koji je ne posjeduju, ali mislim da je stvar moguće promatrati kroz ovakvu optiku: desno krilo Syrize pristupa situaciji iz svojevrsne desne pulancijanske perspektive, što u suštini podrazumijeva izbjegavanje prijeloma, rad na izgradnji sustava saveza unutar države te pokušaj korištenja ovih koalicija kako bi se poremetilo tradicionalne mreže moći i postupno ostvarilo reforme. S druge strane, lijevi pulancijanski pristup uvelike je utemeljen na nužnoj centralnosti prijeloma i njegovim sponama prema kontramoći koja se nalazi izvan i onkraj države.

Kada govorimo o problemima povezanima uz Podemos, apsolutno se slažem s Bhaskarom u pogledu njihova pretjeranog oslanjanja na člansku bazu koja možda neće biti potpuno pasivna, ali koju se gotovo na strukturnom nivou pokušava učiniti što pasivnijom, centralizirajući stranku tako da na određenim razinama bude manje demokratska i od tradicionalnih demokratskih stranaka centra. To predstavlja problem, koji će se samo pogoršati zauzmu li državnu vlast. Naime, logična opcija za vladajuću skupinu unutar stranke u tom će slučaju biti pronalaženje zajedničkog jezika s državnim službenicima koji pokušavaju upravljati zemljom suočenom s brojnim teškim problemima. Zbog toga će se poprilično odvojiti od masovne jezgre iz koje su krenuli, a doći će i do strukturnog pritiska da se političku agendu isprazni od ozbiljnijeg sadržaja. Međutim, slažem se da je riječ o plodnom pokretu.

Smatram da su Syrizini problemi u većoj mjeri povezani uz specifičnosti njezine politike i programa. Trebali su biti puno spremniji poručiti da napuštaju Europsku uniju ako ne dođe do nagodbe. Morali su to biti spremni izreći, čak i ako to nisu bili spremni učiniti. Bilo je to potrebno reći makar cinično, jer je to bio jedini način da u Europskoj uniji uopće razmotre opciju u kojoj ih neće ostaviti posve praznih ruku. Nažalost, trenutno gube inicijativu. Implementirali su više prihvatljivih reformi, i obećali mnogo toga pozitivnog, no trenutno se nalaze u situaciji da novac curi iz državne blagajne. Ne radi se samo o upravljanju kapitalističkom državom i pritiscima koje to podrazumijeva. Radi se o upravljanju kapitalističkom državom koja se nalazi na dnu imperijalističke hijerarhije unutar Europske unije, a da vas pritom svaka druga država napada i pokušava spriječiti u tome da išta ostvarite.

— Perry Anderson radi distinkciju između marksista iz ranog dvadesetog stoljeća koji su djelovali unutar političkih organizacija te stavljali naglasak na razvijanje marksijanske političke teorije, i marksista iz kasnijeg perioda, koji su zapeli u akademskom polju, elaborirajući o kulturi, medijima, itsl. Mogu li teorija i praksa biti komplementarne ili operiraju u zasebnim registrima?

BS: Čini mi se da su altiserijanci koristili sintagmu "teorijska praksa" ne bi li izbjegli ovo trnovito pitanje. Možda bih trebao stati na tome. Iako je ovo u većoj mjeri Richardov teren, rekao bih da bismo trebali ozbiljnije promisliti o jednom dijelu Andersonove teze iz "Razmatranja o zapadnom marksizmu". Naime, za mnogo mladih ljevičara, akademsko polje predstavlja jedino mjesto na kojem se marksistička teorija može dogoditi ili razvijati. Trebali bismo se odmaknuti od takvoga shvaćanja, jer je velik dio najplodonosnije teorije tijekom povijesti socijalističkog pokreta djelo ljudi koji nisu bili pripadnici akademskog polja. Lenjin je bio odvjetnik – nije bio profesor na Petrogradskom sveučilištu. Među našim malim grupama, sektama i partijama na ljevici postoji tradicija proizvodnje vrlo dobrih i rigoroznih djela, stoga smatram da je taj dio Andersonove teze ispravan – trebali bismo razmišljati o različitim mjestima na kojima se teorijsko znanje može pojaviti. Čak je i unutar SWP-a (Socialist Workers Party) uspješno proizvedeno djelo "The Prophet and the Proletariat" Chrisa

Harmana, koje još uvijek predstavlja odličan prilog razmatranju fenomena političkog islama, i na koje se velik dio nas na američkoj ljevici i danas oslanja.

Dakle, ako mala skupina od 5000 ljudi uspijeva proizvesti intelektualce koji su u stanju napisati vrlo ozbiljne tekstove i još ozbiljnija teorijska djela, onda možete zamisliti što bi uistinu dinamična, otvorena i demokratska organizacija od 500 000 ljudi bila sposobna proizvesti. Nadam se da će marksistička teorija ubuduće ići tim smjerom – natrag prema nečemu puno življem i dinamičnijem, s korijenima u otvorenim demokratskim organizacijama, ali i u društvenim pokretima te organskim intelektualcima koji koriste prednosti novog terena otvorenog internetom i sličnim stvarima. A podalje od akademske enklave koja je u najboljem slučaju bila mjesto gdje se Nova ljevica mogla povući na nekoliko desetljeća.

RS: Kada govorimo o odnosu teorije i prakse, važno je ne zaboraviti težnju prema određenoj razini barem relativne autonomije. Razlog zbog kojega to govorim jest taj što se sjećam knjige "The Prophet and the Proletariat" Chrisa Harmana, no pamtim i neke njegove grozne tekstove o filozofiji, u kojima pokušava uspostaviti političku liniju i propisati kakvu se vrstu filozofije smije uvažavati. Takve stvari naprosto ne funkcioniraju. Moramo otvoriti prostor za ideju da postoje kontroverze oko svih fundamentalnih pitanja – a postoje, barem u slučaju marksizma. Jedan od nesumnjivo kardinalnih principa klasičnog marksizma je tendencija pada profitne stope. Međutim, nju se među marksistima u velikoj mjeri dovodi u pitanje. Takvi su principi relevantni i za praksu jer određuju kakve ćemo procjene donositi o političkoj ekonomiji te kako ćemo se organizirati u odnosu na radničku klasu, no ne možemo si dopustiti da ih tretiramo kao da su jednom za svagda razriješeni, i kao da nema potrebe za daljnjim intelektualnim ili teorijskim radom.

U pogledu razdjelnice na koju referirate – između bavljenja političkom ekonomijom, radnim procesima, klasnim formacijama itsl., te rada na određenoj vrsti kulturalističke problematike, nesumnjivo je prisutan i taj element. Dijelom i zbog razloga koje je Bhaskar upravo spomenuo – činjenice da je previše intelektualaca koncentrirano u akademskom prostoru, a nedovoljno u radničkim partijama. U dugoročnoj perspektivi, potrebno je izgraditi velike radničke partije koje će biti u stanju održavati na životu organske intelektualce. U međuvremenu, čini mi se da su neka od naših ponajboljih djela proizvedena u akademskom polju, čak i ako su često iznimno ekskluzivističkog karaktera – oko čega ne možemo poduzeti previše. Potrebno je na određenoj razini transformirati proizvodnju marksističke teorije tako da prestane biti ponajprije usmjerena na ispunjavanje određenih ciljeva povezanih uz akademsku produktivnost, i pretvoriti je u kritičku refleksiju prakse socijalističkog organiziranja koja će postati dio burne demokratske debate. Mislim da se slažemo po ovome pitanju.

BS: Da, slažemo se.

RS: Dakle, radi se o tome da je podjela na teoriju i praksu odraz slabosti ljevice, slabosti socijalističkog i radničkog organiziranja, a to je moguće nadvladati jedino uspješnom rekonstrukcijom ljevice, koja će, kao što neprestano tupim, potrajati barem generaciju-dvije.

BS: Možda i tri.

RS: Možda.

Datum razgovora: 13. svibnja 2015.
S engleskog transkripta preveli_e: Martin Beroš i Karolina Hrga
Preneseno sa Slobodni Filozofski (4. prosinca 2016.): http://slobodnifilozofski.com/skripta-tv/generacija-obnovu-ljevice

ŠVRAKA, DANIJEL

Fašizam i kultura zaborava

"Povijest pišu pobjednici" – kratkotrajnog pamćenja

Europa u 19. stoljeću poprište je brojnih revolucija i kontrarevolucija. U novostvorenim uvjetima buržoaske "stabilizacije" sve više jačaju lijevi pokreti: radnički sindikati i organizacije, političke partije i koalicije. Pariška komuna 1871. godine pruža najraniji model relativno uspješne socijalističke revolucije. Iako je ugušena u krvi već dva mjeseca nakon osnutka, ona postaje izvorom inspiracije brojnim suvremenicima (poput Karla Marxa i Friedricha Engelsa), ali i generacijama koje su ih slijedile (poput Lenjina). Predstavnicima svih reakcionarnih – fašističkih, monarhističkih, klerikalnih, ali i liberalno-buržoaskih interesnih skupina, ova će se historijska lekcija usjeći u podsvijest kao upozorenje da *opasnost vreba slijeva*.

Mladi Winston Churchill, aristokratskog društvenog profila i svjetonazora, krajem 1890-ih godina piše svoj jedini roman u kojemu jasno demonstrira najdublje političke strahove koji izviru iz njegova povlaštenog klasnog statusa. U kasnijoj autobiografiji, radnju *Savrole: priče o revoluciji u Lauraniji*, smještene "u neku imaginarnu balkansku ili južnoameričku republiku", sažima tvrdnjom da se radi o "doživljajima liberalnog vođe koji je srušio samovoljnu vladu, samo kako bi ga progutala socijalistička revolucija".[01] Burni događaji u Rusiji 1917. godine dodatno su pojačali ovaj paranoični sentiment koji su mnogi dijelili iako, prema procjeni Erica Hobsbawma, u međuratnom periodu "niti jedan režim koji bi se pouzdano mogao nazvati liberalno-demokratskim nije srušen s ljevice. Opasnost je dolazila isključivo s desnice."[02]

Ususret potpunom porazu multinacionalne imperijalističke intervencije protiv Sovjetske Rusije, Churchill je u veljači 1920. godine izjavio da boljševici, zbog raspuštanja parlamenta, "nisu dostojno društvo demokratskoj vlasti poput naše".[03] Sedam godina kasnije, pri posjetu Rimu, navodno visoki demokratski standardi nisu ga spriječili da ustvrdi kako bi, da je Talijan, stajao uz Benita Mussolinija i njegove fašiste "od početka do kraja u [njihovoj] trijumfalnoj borbi protiv bestijalnih apetita i strasti Lenjinizma".[04] Samoproklamirani šampion demokracije bio je 1927. godine uvjeren da je "Italija (...) pronašla protuotrov za ruski virus".[05] Sličan je stav demonstrirao 6. studenog 1938. godine, tijekom ra-

01 Winston Churchill, *A Roving Commission: My Early Life* (New York: Charles Scribner's Sons, 1930), 154.
02 Eric Hobsbawm, *Age of Extremes: The Short Twentieth Century 1914-1991* (London: Abacus, 1995), 112.
03 Roland Quinault, "Churchill and Democracy," u: *Winston Churchill in the Twenty-First century* (London: Cambridge University Press, 2004), 33.
04 Gian Giacomo Migone, uvod u *The United States and Fascist Italy: The Rise of American Finance in Europe* (New York: Cambridge University Press, 2015), xxiii-xxiv.
05 Quinault, 33.

sprave u Donjem domu britanskog parlamenta, kada je u kontekstu realizacije Münchenskog sporazuma izjavio:

> "Uvijek sam govorio da se, ako Velika Britanija bude poražena u ratu, nadam da ćemo pronaći jednog Hitlera koji će nas povesti nazad na naše zakonito mjesto među nacijama."

Korak dalje u naklonosti prema Mussoliniju otišao je tadašnji američki predsjednik Franklin Delano Roosevelt, koji je s fašističkim diktatorom vodio privatnu korespondenciju. Štoviše, u jednoj prepisci sa svojim dugogodišnjim prijateljem, Roosevelt je svoj odnos s Mussolinijem opisao kao "prilično blizak", referirajući pritom na Mussolinija kao na "izvrsnog talijanskog gospodina".[06] Neki istraživači naglašavaju činjenicu da su tri uzastopne američke vlade tijesno surađivale s Mussolinijevim "antidemokratskim režimom koji je osiguravao povoljnu klimu za američke investicije te je podupirao američke napore u održavanju međunarodne stabilnosti".[07]

Niti imperijalistički napad na Etiopiju 1935. niti vojna intervencija u Španjolskom građanskom ratu 1936. godine nisu bili događaji koji bi ozbiljno pokolebali Rooseveltovu privrženost fašističkoj Italiji. Nakon *Anschlussa* 1938. godine, kada Amerika počinje preispitivati dotadašnju politiku "udovoljavanja" nacističkoj Njemačkoj, odnos prema Italiji ostaje isti u nadi da će Mussolini na neki način obuzdati svog novog saveznika, a možda se i okrenuti protiv njega. Ovi napori padaju u vodu 1940. godine kada se Italija, uplašena da neće stići ugrabiti svoj dio kolača, uključuje u Drugi svjetski rat. James Edward Miller, u svojoj recenziji knjige Davida Schmitza o američko-talijanskim odnosima od 1922. do 1940. godine, citira Schmitzov zaključak da se "Rooseveltova administracija suprotstavila ekonomskom nacionalizmu i vojnoj agresiji nacističke Njemačke, a ne fašizmu kao ideologiji ili sustavu".[08]

Fašizam u teoriji i praksi

Što je ustvari fašizam? Michael Parenti ustvrdio je da se "fašizam od obične desno-patrijarhalne autokracije razlikuje u načinu na koji pokušava kultivirati revolucionarnu auru".[09] Naime, radi se o promišljenoj strategiji kooptacije pojedinih dijelova ljevičarske retorike i simbolike, s ciljem zavođenja i preotimanja biračkog tijela koje je svoje nade dotad polagalo u lijeve (socijalističke i komunističke) partije. "Masovne mobilizacije, omladinske organizacije, radne brigade, sletovi, parade, simboli i slogani",[10] sve su ove manifestacije, u koje su sada bili umetnuti i elementi nacionalističke mitologije, nacistima i fašistima služile kako bi otrgnule radničku klasu od principâ klasne borbe. Najočitiji primjer ove kooptacije nalazi se već u samom nazivu Nacional-socijalističke njemačke radničke partije, iako ona sa socijalizmom i obranom radničkih prava nije imala nikakve veze.

Parenti naglašava da fašisti u Italiji i nacisti u Njemačkoj ubrzo nakon dolaska na vlast ukidaju zakone o minimalnoj nadnici, plaćenom prekovremenom radu te propise o sigurnosti na radu. Zabranjeni su sindikati i štrajkovi, a radnike koji bi se pobunili protiv pogoršanja radnih uvjeta čekali su otkazi ili zatvorske kazne. Plaće u Njemačkoj smanjene su za 25-40 %, a u Italiji čak do 50 %. Postupci obaju režima jasno su ukazivali kamo je usmjerena zahvalnost vlastodržaca; ne prema narodu kojega se bezobzirno iskorištava te koji će, posve izmanipuliran, uskoro masovno ginuti na udaljenim ratištima, nego prema moćnim industrijalcima i vlasnicima krupnog kapitala koji su pružali financijsko i logističko zaleđe usponu te održavanju fašizma i nacizma. Stoga su ubrzo privatizirana čak i dobrostojeća državna poduzeća poput čeličana, elektrana, banaka i brodarskih kompanija. Porezne politike koje su Njemačka i Italija usvojile samo su dodatno pojačavale navedeni trend, najavljujući još izraženiji izvoz troškova u vidu kasnije eksploatacije robovske radne snage iz okupiranih zemalja.[11]

Apologeti fašizma često spominju drastičan pad stope nezaposlenosti za vrijeme Mussolinijevog i Hitlerovog režima, no redovito propuštaju navesti kojoj grani industrije treba pripisati implicirani porast proizvodnje. Naravno, radilo se o masovnoj mobilizaciji radno sposobnog stanovništva u primarnu svrhu ubrzanog naoružavanja za skoru agresivnu ekspanziju. Ratovanje je centralna tema fašističkog svjetonazora. Mussolini 1935. godine u eseju *Doktrina fašizma* vehementno tvrdi da "samo rat dovodi do najviših tenzija svu ljudsku energiju i utiskuje pečat plemstva na one koji imaju hrabrosti suočiti se s njime." Pacifizam se tretira kao kukavičluk i

06 John P. Diggins, *Mussolini and Fascism: The View from America* (New Jersey: Princeton University Press, 1972), 279.
07 James E. Miller, "'That Admirable Italian Gentleman': The View from America (and from Italy)," *Diplomatic History* 13/4 (1989): 552.
08 Isto, 553.
09 Michael Parenti, *Blackshirts and Reds: Rational Fascism and the Overthrow of Communism* (San Francisco: City Lights Books, 1997), 16.
10 Isto.
11 Isto, 6-9.

zločin, a promoviranje svjetskog mira – u smislu dugoročnog cilja čovječanstva – kao neprihvatljivu negaciju navodno inherentne biološke naravi pojedinca te idealiziranog kolektivnog nasljeđa ovog ili onog ratobornog plemena iz povijesnih udžbenika. Prema Mussolinijevu mišljenju, "iako su riječi divne stvari, puške, mitraljezi, avioni i topovi još su divniji."[12]

U revizionističkom jurišu koji je uslijedio 1990-ih godina, postalo je naročito pomodno uspoređivati i izjednačavati Sovjetski Savez s nacističkom Njemačkom te komunizam s nacifašizmom. U tu je svrhu populariziran pojam "totalitarizam", koji više služi propagandističkom denunciranju komunizma i socijalizma negoli, barem donekle, objektivnoj historijskoj evaluaciji događajâ iz 20. stoljeća. Negdje se usput prigodno zaboravilo na ključnu ulogu koju je Crvena armija imala u slamanju nacifašističkog eksperimenta te u oslobođenju europskih naroda od nepopravljivo rasističke, šovinističke, elitističke i imperijalističke ideologije. Njezin zločinački karakter kulminirao je razgranatom mrežom koncentracijskih logora u kojima je postupak istrebljivanja čitavih naroda podignut na industrijsku razinu. David M. Glantz, američki vojni povjesničar koji se specijalizirao za tematiku tzv. Istočnog fronta, naveo je statistiku prema kojoj su, u čitavom periodu Drugog svjetskog rata (od 1939. do 1945. godine), njemačke oružane snage uvjerljivo najveće gubitke (80 %) pretrpjele upravo u borbi protiv Sovjeta.[13] Dakle, možemo pouzdano reći da je dolazak komunistâ ubrzao okončanje strahota u Auschwitzu, Treblinki, Belzecu, Jasenovcu itd. *Lebensraum*, Hitlerov plan za istočnu Europu bio je sasvim jasan: očistiti put od lokalnog stanovništva (istrijebiti, protjerati, porobiti) i osigurati "životni prostor" njemačkim kolonistima. Većina njegovih saveznika i pomagača adaptirala je ovu politiku naspram svojih lokalnih prilika. Nije ih zaustavilo iskrcavanje zapadnih saveznika u Normandiji, u što nas dokumentarci s National Geographica gorljivo pokušavaju uvjeriti. Iako je otvaranje drugog fronta svakako skratilo rat barem za godinu dana, ključni je napor izvršila Crvena armija.[14]

Zanemarene paralele i dvostruki standardi

Desmond Patrick Costello, u kratkom prikazu knjige Williama Evansa Scotta o francusko-sovjetskom pre-

Japanski laki tenkovi elitne Kwantunške armije u ofenzivi protiv sovjetsko-mongolskih snaga na rijeci Khalkhi/Halki, srpanj 1939. godine (izvor: wikimedia)

dratnom paktu protiv njemačke agresije, naglašava tezu prema kojoj je esencija nacističke vanjske politike prisutna već kod Hitlerovih liberalnih prethodnika:

> "Njemačko ponovno naoružavanje, Anschluss, 'slobodne ruke' na Istoku – ovo su stvari na kojima su Weimarski političari radili ništa manje od nacionalsocijalista. Bitna razlika [...] bila je u tome što je Hitler vjerovao da Njemačka može ostvariti isključivu vlast nad Europom, dok su njegovi prethodnici mislili (ili su barem o tome govorili) u terminima partnerstva s Francuskom."

Niz kontroverzi još je uvijek uočljiv osvrnemo li se na događaje neposredno uoči početka Drugog svjetskog rata. Jedna od njih tiče se pakta o nenapadanju između SSSR-a i Trećeg Reicha koji se u antikomunistički orijentiranim izvorima, medijima, ali i u službenoj politici pojedinih zemalja, redovito interpretira kao pakt o savezništvu, ako ne *de jure*, onda svakako *de facto*. No, što onda možemo reći o Poljskoj koja je s nacistima imala aktivan pakt o nenapadanju od 1934. do 1939. godine, tijekom kojeg je sudjelovala u komadanju Čehoslovačke?

Münchenski sporazum od 29. rujna 1938. godine po mnogočemu je također sličio na pakt o nenapadanju. Sklopljen između Njemačke, Velike Britanije, Francu-

12 Diggins, 296.
13 David M. Glantz, "The Soviet-German War 1941-1945: Myths and Realities: A Survey Essay" (paper presented as the 20th Anniversary Distinguished Lecture at the Strom Thurmond Institute of Government and Public Affairs, Clemson University, October 11, 2001), 14.
14 Isto, 103-106.

ske i Italije, taj sporazum omogućuje njemačku aneksiju Sudeta (čeških pograničnih područja s većinski njemačkim stanovništvom), usprkos tada aktivnom obrambenom sporazumu između Čehoslovačke, Francuske i SSSR-a. Valja naglasiti da ni sovjetska ni čehoslovačka delegacija nije pozvana na konferenciju te da su uvjeti spomenutog tripartitnog sporazuma predviđali sovjetski vojni angažman tek nakon francuskog, uz predstojeći dogovor o koridoru prolaska sovjetskih jedinica kroz Poljsku ili Rumunjsku. Zbog anglo-francuskog savezništva, bilo je realno očekivati i britansku potporu.[15] No, budući da Francuska u Münchenu efektivno krši jamstvo koje je dala Čehoslovačkoj, SSSR je stavljen pred gotov čin, s ništavnim obrambenim ugovorom i propuštenom prilikom da se apetiti nacističke Njemačke obuzdaju već 1938. godine.

Francuska je 6. prosinca požurila potpisati i službeni dokument kojim bi se Njemačka obvezala na poštivanje mira između dviju zemalja. Joachim von Ribbentrop, njemački ministar vanjskih poslova, znakovito je zabilježio da je pakt s francuskim ministrom vanjskih poslova, Georgesom Bonnetom, "implicirao da Francuska prestaje zadržavati ikakav interes u svojim istočnim savezništvima".[16] Iako je Bonnet uporno negirao ovakvu interpretaciju sporazuma, već i sama činjenica da se u diplomatskim krugovima potegla žustra rasprava daje za naslutiti da je on u Moskvi vjerojatno protumačen kao potencijalna prijetnja. Dakle, Sovjeti su do 1939. godine imali vrlo dobar razlog sumnjati u iskrenost anglo-francuskih delegacija u budućim pregovorima o uzajamnoj suradnji u slučaju nacifašističke agresije.

Abortirana alijansa i očajničke mjere

Sovjetska je diplomacija još u veljači 1933. godine na konferenciji Lige naroda o razoružanju predložila skicu deklaracije o definiciji agresije, a u prosincu iste godine sovjetski državni vrh podupire odluku o pokretanju kampanje za kolektivnom sigurnošću.[17] Sljedećih nekoliko godina ova su nastojanja rezultirala tek ograničenim uspjehom, čemu najbolje svjedoči činjenica da je SSSR, pored Meksika, jedina država koja je službeno podržala antifašističku republikansku vladu u Španjolskoj tijekom građanskog rata (1936-39) u koji su se aktivno uključile pojedine vojne formacije Njemačke i Italije. 15. ožujka 1939. godine njemačka je vojska okupirala i ostatak Češke (dan ranije, očito potaknuta iz Berlina, Slovačka je proglasila kvazi-nezavisnost), direktno kršeći postavke sporazuma iz Münchena. Činilo se da će ideja jedinstvene antifašističke alijanse konačno postati više od puste želje.

Tri dana nakon ulaska njemačkih trupa u Prag, William Seeds, britanski ambasador u Moskvi, upitao je tadašnjeg sovjetskog ministra vanjskih poslova, Maksima Litvinova, koja bi bila sovjetska reakcija u slučaju njemačke agresije na Rumunjsku. Litvinov je iste večeri, nakon dobivenih instrukcija, predložio hitnu konferenciju u Bukureštu (ili bilo kojem drugom mjestu) s predstavnicima Velike Britanije, Francuske, SSSR-a te Turske, Poljske i Rumunjske. Ovime započinju pregovori o uzajamnoj suradnji između triju velesila. Kao dodatni testament ekspeditivnosti sovjetske diplomacije po ovome pitanju, sovjetski je ambasador u Londonu odmah sljedećeg jutra zatražio sastanak s britanskim ministrom vanjskih poslova, lordom Edwardom Woodom, vikontom Halifaxa, kako bi u Moskvu što prije prenio odgovor britanske vlade. No, Ivan Majski je od lorda Halifaxa dobio odbijenicu pod izlikom da njegova vlada trenutno nema koga poslati te da bi bilo riskantno prisustvovati konferenciji čiji je ishod nepoznat. Halifax se nije složio s primjedbom Majskog da konferencija ne može biti neuspješna ukoliko SSSR, Velika Britanija i Francuska pronađu zajednički jezik. Umjesto toga, britanska je vlada 21. ožujka predložila četverostranu deklaraciju namjere između triju velesila i Poljske. Nakon što je potonja strana odbila participirati, čak je i ovaj prijedlog ubrzo napušten bez pokušaja vlada Nevillea Chamberlaina i Édouarda Daladiera da iskoriste svoj utjecaj kako bi Poljsku (kojom je u to vrijeme vladala vojna hunta) nagovorile ili prisilile na suradnju.[18]

Deset dana kasnije, 31. ožujka, Velika Britanija pruža unilateralno jamstvo Poljskoj, kojem je tek 25. kolovoza dodan tajni protokol prema kojemu se ono specifično odnosilo na njemačku agresiju. Dakle, u trenutku originalnog sklapanja, naglašava Edward H. Carr, ovo je jamstvo bilo jednako usmjereno protiv sovjetske, kao i protiv njemačke strane. To je nužno moralo proizvesti štetne posljedice na anglo-sovjetsku diplomatsku razmjenu tog doba jer je Chamberlainova vlada jasno demonstrirala veću naklonost prema Poljskoj. Sovjetski je osjećaj ugroženosti dodatno amplificiran izbijanjem ne-

15 Edward H. Carr, "From Munich to Moscow – I," *Soviet Studies* 1/1 (Jun. 1949), 8.
16 Jacques de Launay, *Major Controversies of Contemporary History* (New York: Pergamon Press, 1965), 179.
17 Pavel Sevostyanov, *Before the Nazi Invasion: Soviet Diplomacy in September 1939 – June 1941* (Moscow: Progress Publishers, 1984), 12.
18 Ivan Maisky, *Who helped Hitler?* (London: Hutchinson & Co, 1964), 102-107.

formalnog ratnog stanja s Japanskim Carstvom na mongolsko-mandžurskoj granici od svibnja do rujna 1939. godine (bitka kod Khalkhin Gola). Čak je i Winston Churchill, u to vrijeme vođa opozicijske struje unutar vladajuće Konzervativne stranke, bio zaprepašten ovom odlukom.[19] Dva tjedna kasnije, sredinom travnja, započinju prvi eksperimentalni pokušaji otvaranja diplomatskih kanala između SSSR-a i Njemačke, iako se postizanje adekvatnog sporazuma s anglo-francuskom delegacijom iz sovjetske perspektive zadržalo kao povoljnija opcija, barem do sredine kolovoza.

Sljedećih nekoliko mjeseci obilježilo je snažno zanimanje javnosti za tijek tripartitnih pregovora o uzajamnoj suradnji između SSSR-a, Francuske i Velike Britanije. Sovjetski je tisak reflektirao dojam viših dužnosnika da zapadne sile nisu iskrene u proklamiranoj želji da stvore internacionalni antifašistički front te da namjerno odugovlače s pregovorima kako bi opravdale neki budući sporazum s Hitlerom.[20] U to vrijeme održavani su i tajni anglo-njemački ekonomski pregovori u Londonu između Helmutha Wohlthata, savjetnika Hermanna Göringa za ekonomiju, Roberta Hudsona, britanskog ministra prekomorske trgovine i Horacea Wilsona, premijerovog glavnog savjetnika za vanjsku politiku.[21] I oni su, baš poput sovjetsko-njemačkih pregovora, započeli razgovorima o normalizaciji trgovinskih odnosa, no postupno su prelazili na vojno-političke teme. Nakon što je vijest procurila u medije,[22] sovjetska je diplomacija shvatila da sporazum s jednom ili drugom stranom mora postići bez daljnjeg odlaganja. No, Sovjetski Savez s Njemačkom nikad nije vodio dubinske pregovore o uzajamnoj pomoći i savezništvu, kao s Francuskom i Velikom Britanijom, što znači da će i sadržaj ovih potencijalnih sporazuma biti nužno različit.[23]

Do kraja srpnja, kada je postalo očito da kriza oko Danziga/Gdanjska ne jenjava, britanska je javnost, uz značajan dio parlamentarne oporbe, zahtijevala hitno postizanje sporazuma sa Sovjetskim Savezom. Konkretno, vođa Liberala je zahtijevao da u sljedećoj fazi pregovora sudjeluje "osoba najvišeg političkog ranga", a Laburisti su predložili da to bude ministar vanjskih poslova osobno, lord Halifax.[24] No, svi prijedlozi[25] i zahtjevi pali su na gluhe uši kada je odlukom da se brodom do Lenjingrada pa vlakom do Moskve (umjesto puno bržim, direktnim letom) pošalje nova anglo-francuska delegacija na čelu s admiralom Reginaldom Draxom, koji nije bio ovlašten donositi odluke. Propašću moskovske konferencije od 12. do 15. kolovoza zakucan je i posljednji čavao u lijesu tripartitnih pregovora koji su trajali gotovo pet mjeseci. Nakon ovog fijaska, sovjetski je državni vrh smatrao da nema drugog rješenja negoli u samo tjedan dana dovršiti pregovore o normalizaciji sovjetsko-njemačkih trgovinskih odnosa te pripremiti i potpisati pakt o nenapadanju.[26] Vjačeslav Molotov, tadašnji sovjetski ministar vanjskih poslova, bio je isuviše svjestan privremenosti i nestabilnosti takvog sporazuma.[27] Osjećaju urgentnosti sa sovjetske strane zasigurno je kumovao i aktualni vojni sukob s Japanom, zbog kojega je postojala realna šansa da se SSSR uskoro nađe u ratu na dvije fronte, bez pomoći zapadnih sila.

Umjesto zaključka – opomena

Pakt o nenapadanju između SSSR-a i Njemačke (također poznat pod nazivom Molotov-Ribbentrop pakt), potpisan 23. kolovoza 1939. godine, događaj je koji čak i 77 godina kasnije plijeni pozornost javnosti. Nažalost, ovaj neuobičajeni interes nije motiviran željom da se ustanovi činjenično stanje čija bi interpretacija bila utemeljena na savjesnom i sveobuhvatnom historiografskom radu. On je potaknut konkretnim inicijativama pojedinaca, skupina i organizacija čiji klasni interes počiva na beskrupuloznoj diskreditaciji ideja i praksi izniklih iz socijalističke tradicije. Uzmimo za primjer Europsku uniju u kojoj se obljetnica potpisivanja gorenavedenog sporazuma odnedavno službeno obilježava kao "Europski dan sjećanja na žrtve staljinizma i nacizma", dok je u Kanadi i SAD-u ista komemoracija usvojena pod nazivom "Dan crne vrpce". Stavljanje znaka jednakosti između fašizma/nacizma i socijalizma/komunizma koji se objedinjuju specifičnim terminom "totalitarizma" proizvodi efekt zamagljivanja ili čak negiranja historijskog konteksta u kojemu ti pokreti nastaju i djeluju. Posljedice ovakvog nonšalantnog falsificiranja povijesti teško je pouzdano predvidjeti, no gotovo je nemoguće ne prisjetiti se poznatog aforizma filozofa Georgea Santayane koji nas uvjerava da su "oni koji ne mogu upamtiti prošlost osuđeni na to da ju ponove".

Preneseno sa Slobodni Filozofski (6. kolovoza 2016.): http://slobodnifilozofski.com/2016/08/fasizam-kultura-zaborava.html

19 Carr 1949a, 16.
20 Edward H. Carr, "From Munich to Moscow – II," *Soviet Studies* 1/2 (Oct. 1949), 96.
21 Maisky, 159.
22 Wilsonova uloga, koja se, između ostalog, svodila na osiguravanje anglo-njemačkog pakta o nenapadanju, nije objelodanjena do nakon rata.
23 Maisky, 200-201.
24 Isto, 163.
25 Isto, 141-143. Majski opisuje susret s Halifaxom, održan 12. lipnja, te ga uspoređuje s verzijom događaja koja je 1953. godine objavljena u *Dokumentima o britanskoj vanjskoj politici.*
26 Carr 1949b, 100.
27 Isto, 98.

TIETZE, TAD

Propala strategija

Moramo biti svjesni kakva opasnost leži u korištenju političkih prečica i fokusirati se na izgradnju radikalnih pokreta izvan okvira vlasti

Vođa španjolske stranke Podemos, Pablo Iglesias, nedavno je objasnio zašto smatra da je dogovor koji je Syriza postigla s europskim institucijama "nažalost jedina stvar koju su mogli učiniti."[01] Kao malena država s juga Europe, Grčka nije imala političku moć da krene nekim drugim putem.

Dodao je kako bi čak i Podemos bio u stanju progurati vrlo ograničen set reformi:

> "Ne možemo učiniti više od toga. Branimo istu poziciju kao i kršćanska demokracija prije trideset godina. Ali u ovoj šahovskoj partiji iz koje nismo dobili gotovo ništa, ne postoji puno više toga što možemo učiniti. Španjolska može ići malo dalje od Grčke… ali ograničenja su ogromna. Je li politika ugodna? Ne, ona je naprosto užasna, odbojna, najgora stvar. [Ali] ono što situacija u Europi pokazuje jest da politika ovisi o moći koju posjedujete."

Leo Panitch i Sam Gindin u sličnom su tonu kritizirali one koji su napadali Syrizinog vođu Alexisa Tsiprasa, na račun njihove nevoljkosti da prihvate kako postoji manjak društvene baze za radikalniji raskid – prvo s eurozonom, a potom i "s Europskom unijom kao neoliberalnom zonom slobodnog tržišta i slobodnog kretanja kapitala."[02]

Panitch i Gindin djeluju optimističnije od Iglesiasa jer ostavljaju otvorenom mogućnost da će Syriza tijekom produljenog perioda obilježenog društvenim žrtvama osvojiti svoje pristalice dok se politički kapaciteti za tako radikalan projekt budu izgrađivali, međutim, ostaje nejasno na koji bi način vlada koja implementira brutalne mjere štednje istovremeno bila u stanju graditi masovne kapacitete za otpor mjerama štednje.

Teško je zamisliti sumornije procjene ograničenja trenutnog projekta europske ljevice. Uz svu ideološku strast radikalne ljevice, uz svu historijsku posvećenost fundamentalnoj društvenoj transformaciji, ono što se trenutno nudi je zbilja jadno. Naime, kako trenutno izgleda, ono čemu se u smislu političkog uspjeha možemo nadati samo je nastavak istih mjera štednje kojima smo trebali stati na kraj.

Ovo je nešto posve drugačije od mantre "nadom protiv straha", koja je kolala međunarodnom ljevicom još od Syrizinog iznenadnog proboja na svibanjskim općim izborima 2012. godine, i koja je ponovno intenzivirana kada je stranci pošlo za rukom da potkraj siječnja formira koalicijsku vladu. Čak i ako je Syrizino vodstvo okupljeno oko Tsiprasa ublažilo njezinu političku platformu, ne samo da je to bila prva europska vlada predvođena radikalnom ljevicom od završetka Drugog svjetskog rata, nego je to bio i prvi put da je neka vlada ozbiljno dovela u pitanje surove mjere štednje koje eurozona nameće još od prvog *bailouta* Grčkoj iz 2010. godine.

Jedna od posljedica mantre o "nadi" bilo je neuvažavanje (a ponekad i denuncijacija) onih koji su tvrdili da je potrebno nešto više od projekta poput Syrize ako se želi preokrenuti duboku društvenu agoniju koja mori prosječnog Grka[03].

Čak i mnogi koji su kritizirali predanost Syrizinog vodstva opciji da se ostane unutar zajedničke valutne zone, tvrdili su da manjina u stranci koja zagovara neku vrstu Grexita dokazuje kako je članstvo u Syrizi od svih mogućih političkih pozicija bilo najrelevantnije.

Na istome tragu, prisutnost platforme unutar Syrize koja je okupljena oko više-manje ispravnog programa za djelovanje, značilo je da samu Syrizinu vladu vrijedi podržavati, jer će, ukoliko pro-euro linija u praksi podbaci, manjinska pozicija dobiti svoje mjesto pod suncem. Ukratko, vladala je logika "poslije Tsiprasa smo mi na redu".

Nade su iznova porasle kada su počeli postizborni pregovori s Eurogrupom. Činilo se da neuobičajeni stil pregovaranja i javni manevri Yanisa Varoufakisa najavljuju novi, agresivniji pristup Trojki. Važno je razumjeti što je inicijalna strategija obuhvaćala, jer je prilično zamagljena tvrdnjama kako je Syrizin izborni mandat podrazumijevao preokret Trojkine pozicije na osnovi moralnog uvjeravanja.

Varoufakis je bio uključen u priču jer je već dugo vremena tvrdio [04] kako je snažnijim državama eurozone (osobito Njemačkoj) u vlastitom *ekonomskom* interesu da iskoriste svoj status zajmodavca kako bi "reciklirale" dugove siromašnijih i zaduženijih perifernih država – slično odnosu koji su SAD imale prema desetkovanoj Europi u periodu poslije Drugog svjetskog rata.

Gledano iz te pozicije, zemlje poput Njemačke su podrivale integritet eura, pokušavajući u cijeloj valutnoj zoni nametnuti strog pristup javnim financijama utemeljen na pravilima – jer bi takva pravila neminovno vodila bankrotu i izlasku slabijih zemalja poput Grčke. Ta su pravila isključivala opciju otpisivanja (ili "restrukturiranja") grčkog duga kojeg je čak i MMF prozvao neodrživim.

Tsipras i Varoufakis su tijekom tih pregovora naišli na ogroman otpor vlastitim argumentima, što ih je, čini se, iznenadilo. Tim više što su druge "periferne" vlade (Irska, Portugal i Španjolska), koje su najviše pretrpjele u krizi, branile "njemački" pristup žustrije od sjevernih Europljana.

Syrizini su pregovarači u potpunosti propustili primijetiti kako će u situaciji gdje usred duboke ekonomske krize postoje ogromni nesrazmjeri u javnim financijama diljem eurozone, moćnije države znatnije politički konvergirati jedino u skladu s uvjetima koji štite njihov vlastiti fiskalni integritet. Morali su se suočiti s onime što je posvuda prepoznato kao problem monetarne unije koja bez fiskalne unije (odnosno, jedinstvenog političkog sustava donošenja odluka o javnoj potrošnji) proizvodi opasne centrifugalne snage unutar eurozone, što je postalo bolno očito nakon financijske krize iz 2008. godine.

Tsipras i Varoufakis naprosto nisu razumjeli važnost *političke* dimenzije krize eurozone. Ova politika nije bila bazirana na "neoliberalnoj ideologiji", niti na karikiranoj ideji "zlih Nijemaca", već na logici očuvanja zajedničke valute – kako političkim, tako i ekonomskim sredstvima.

Uz to, suprotno očekivanjima Syrize, nakon što su političke klase u zaduženim "perifernim" državama, pristajući na postojeća pravila nametnule duboko nepopularne ekonomske mjere vlastitom izbornom tijelu – one ne bi imale koristi od toga da dopuste poseban tretman zemlje koja se nalazi u istoj situaciji. Takav potez samo bi povećao popularnost Syrizinih lokalnih inačica, poput Podemosa, koje su do sada ostvarivale izborne uspjehe na temelju krize starih stranaka lijevog i desnog centra koje su podržavale mjere štednje. Masovno protivljenje mjerama štednje dovelo je do toga da vladama drugih perifernih država bude više – umjesto manje – stalo do toga da Grčka padne šaptom.

Prvi značajan udarac "nadi" tako je došao u obliku privremenog sporazuma od 20. veljače, kojim je Syriza u osnovi pristala na nastavak Trojkinog (pod novim ime-

01 https://www.youtube.com/watch?v=730LBBehnk8
02 https://www.jacobinmag.com/2015/07/tsipras-debt-germany-troika-memorandum/
03 http://www.nytimes.com/interactive/2015/07/09/business/international/is-greece-worse-off-than-the-us-during-the-great-depression.html
04 https://www.youtube.com/watch?v=MEUWxNifJJ8

nom "institucije"[05]) *monitoringa* postojećih planova štednje kakve je zagovarala Nova demokracija.

Ipak, mnogi su to razumjeli kao osvajanje "političkog manevarskog prostora" kako bi se Syriza regrupirala i postigla bolju pogodbu tijekom pregovora u predstojećim mjesecima, unatoč društvenoj patnji koju to podrazumijeva. Istovremeno, fiskalna stabilnost ostalih perifernih država nagrađena je nakon dogovora s Grčkom – transferom velike količine novca preko mehanizma kvantitativnog olakšavanja u eurozoni (Eurozone Quantitative Easing – monetarnih poticaja), koja teško da je mogla stići do Grčke, uzevši u obzir specifičnost njezine situacije[06].

Referendum

Međutim, najgore je tek bilo pred nama.

Kako je postajalo sve jasnije da će Eurogrupa vršiti pritisak u smjeru nastavka i jačanja stroge fiskalne discipline, mašući prijetnjom prisilnog Grexita kao kazne, Tsipras je gurnut u vrlo tešku poziciju na domaćem terenu. S jedne strane, iako je izabran kako bi pokušao stati na kraj mjerama štednje (pa makar i u sklopu umjerene platforme), također je izabran na temelju najave zadržavanja u okvirima jedinstvene valute. Grčke su ankete neprekidno pokazivale visoku razinu potpore za potonje, a nepostojanje naširoko prepoznatog i uvjerljivog plana za Grexit značilo je da se to neće ubrzo promijeniti.

S druge strane, Tsipras je bio suočen sa strankom u kojoj je skepticizam po pitanju eura bio puno veći. Primjerice, Lijeva platforma je u suštini došla do zaključka da je Grexit nužan i neizbježan. Ukoliko bi ispregovarao loš plan koji uključuje mjere štednje, Tsipras bi se suočio s mogućnošću raspada vlade jer bi njegova vlastita strana u velikom broju glasala protiv njega. Tako je barem Varoufakis objasnio Tsiprasovu naglu odluku da sazove referendum zbog prijedloga Eurogrupe, priznajući da su tada očekivali kako će opcija "ne" izgubiti[07].

Bez obzira na to je li Tsipras očekivao (i/ili želio[08]) da opcija "ne" pobijedi, njegova kampanja za "ne" je kristalno jasno poručila da se referendumsko pitanje *ne* tiče Grexita[09].

> "Rezultati demokratskog izbora naših ljudi će se poštovati, kakav god njihov izbor bio. Međutim, želio bih naglasiti sljedeće: bilo kakav pokušaj da se ovaj referendum pretvori iz referenduma za odbijanje novog Memoranduma u referendum o državnoj valuti, služi potkopavanju samog demokratskog procesa te razotkriva temeljne prikrivene težnje podržavatelja Memoranduma.
> … Grčka nije ni posjetitelj niti gost u Europi. Mi smo jednaki među jednakima. Sukladno Europskim ugovorima koje smo svi potpisali, nitko nema pravo, čak niti institucionalnim putem, otjerati nas iz našeg zajedničkog doma. Ne namjeravamo prepustiti to pravo nikome ni iz kojeg razloga."

Uzmemo li u obzir najoptimističniju procjenu, narodno "ne" moglo se razumjeti kao poluga kojom bi Tsipras osigurao ponešto dodatnog manevarskog prostora unutar Eurogrupe. Međutim, ako imamo u vidu da siječanjski izbori nipošto nisu imali takav učinak, realističnija interpretacija neminovno nas vraća na Tsiprasovu domaću političku dilemu.

Naravno, poziv na referendum razbjesnio je partnere u pregovorima, ali i staru, diskreditiranu grčku političku klasu, koja se strmoglavila u anemičnu kampanju za "da" – utemeljenu na strahu od Grexita – zbog čega je i platila cijenu. Također je došlo i do značajnog poremećaja ekonomije, praćenog zatvaranjem banaka, ograničenjima na bankomatima, i kontrolama protoka kapitala. No, umjesto da pomogne proeuropskom kampu, ovakvo je stanje na kraju pogodovalo vladi.

Međutim, bila je to neobična službena kampanja za "ne", jer se Tsipras odmah po sazivanju plebiscita bacio na pokušaj pregovaranja s Europljanima o novom sporazumu koji uključuje mjere štednje[10], a Varoufakis im je čak ponudio i otkazivanje referenduma ukoliko uvjeti novog sporazuma budu prihvaćeni[11]. Budući da je njegova ponuda odbijena, Tsipras je zagovarao "ne" koje se temeljilo na razlazu sa strategijom starih stranaka, ali *unutar* eurozone[12].

Tsipras se trudio ostati nedorečen oko toga što će "ne" značiti po pitanju društvenih interesa. Stathis Kouvelakis iz Lijeve platforme, i sam pristalica narodnog Grexita, izjavio je kako ga je tijekom kampanje za "ne" bilo sram, jer nije imao odgovore na pitanja o tome koji će biti potezi Syrize u slučaju pobjede opcije "ne"[13].

05 http://www.keeptalkinggreece.com/2015/02/13/tsipras-the-troika-is-over-well-how-should-we-call-it-now/
06 http://money.cnn.com/2015/03/09/news/economy/europe-stimulus-qe-three-things/
07 http://yanisvaroufakis.eu/2015/06/28/as-it-happened-yanis-varoufakis-intervention-during-the-27th-june-2015-eurogroup-meeting/
08 http://www.telegraph.co.uk/finance/economics/11724924/Europe-is-blowing-itself-apart-over-Greece-and-nobody-can-stop-it.html
09 http://www.primeminister.gov.gr/english/2015/06/28/prime-minister-alexis-tsipras-speech-to-parliament-regarding-the-july-5th-referendum/
10 http://www.businessinsider.com.au/greece-debt-update-tsipras-compromise-letter-2015-7
11 http://www.theguardian.com/business/2015/jul/01/greek-debt-merkel-dismisses-tsipras-compromise-plan-referendum-bailout
12 http://www.primeminister.gov.gr/english/2015/07/01/prime-minister-alexis-tsipras-message/
13 https://www.jacobinmag.com/2015/07/tsipras-varoufakis-kouvelakis-syriza-euro-debt/

Postojalo je veliko proturječje između težnji lijevih aktivista koji su činili temeljne snage kampanje za "ne" (od kojih su mnogi već bili uvjereni kako situacija zahtijeva neku vrstu "raskida") s jedne strane, te namjera vlade i kolektivne svijesti glasača s druge.

3. srpnja, na posljednjem velikom okupljanju u sklopu kampanje za "ne", koje se dogodilo na trgu Syntagma u Ateni, Tsipras je jasno ponovio sljedeće:

> "U nedjelju ćemo Europi i čitavom svijetu poslati poruku o demokraciji i dostojanstvu. Ponovno ćemo odaslati poruku nade ljudima, jer u nedjelju ne odlučujemo o ostajanju u Europi. Odlučujemo o dostojanstvenom životu u Europi, o radu i napretku u Europi. O jednakosti u Europi za sve nas.
> Vjerujte mi da nam nitko nema pravo zaprijetiti da će odstraniti Grčku iz njezina prirodnog, geografskog doma. Nitko nema pravo prijetiti razdvajanjem Europe. Naša zemlja Grčka bila je, jest, i ostat će kolijevka europske civilizacije – a upravo otuda tehnokrati koji promiču mjere štednje žele ponovno oteti Europu.
> NE. Poručit ćemo im NE i u nedjelju. Nećemo ostaviti Europu u rukama onih koji je žele razdvojiti od njezine demokratske tradicije."

Upravo je to proturječje, ta ambivalentna i paradoksalna priroda glasa za "ne", ostala neopažena među brojnim radikalnim lijevim pobornicima te opcije. Kako su pristizale vijesti o velikoj podršci od 61 posto za "ne", ljevicu je preplavio val euforije, i tek su rijetki bili pripremljeni za političku katastrofu koja će ih snaći.

U okviru pravila

Čitavo političko polje je danima nakon grčkog referenduma bilo zatrpano komentarima koji su posve pogrešno protumačili ono što se netom dogodilo.

Neki su smatrali kako je glasanje poslužilo za vršenje pritiska na Eurogrupu, u svrhu ublažavanja njihovih zahtjeva. Drugi su očekivali da će "ne" rezultirati brzim prijelazom u neugodan, prisilni Grexit jer je Syriza prilično besramno pokušala staviti demokratsko glasanje svojih državljana ispred pravila i procesa eurozone. Oni na ljevici koji su favorizirali "narodni" Grexit, vidjeli su to kao priliku da se Tsipras opameti i napokon bude prisiljen raskinuti s logikom mjera štednje.

izvor: enikos.gr

Mnogi su se složili sa stavom da je "pozivom na referendum, premijer Alexis Tsipras pokrenuo mase"[14], te da je:

"U vrlo kratkom tjednu došlo je do razračunavanja. Naredni će mjeseci pokazati puni razmjer nedjeljne pobjede kroz spremnost radnika, studenata i nezaposlenih u Grčkoj kao i diljem Europe, da nastave s borbom protiv svih manifestacija mjera štednje."

Umjesto nastavljanja borbe dobili su grozan sporazum o mjerama štednje – s još više uvjeta Eurogrupe od onog koji je upravo bio odbačen na narodnom referendumu. Nije bilo ni riječi o Grexitu, nikakva pomaka prema "raskidu", a grčki je parlament velikom većinom izglasao novi Memorandum. Iako je ogranak Syrizine ljevice odbio glasati za novi sporazum, vođa Lijeve platforme Panagiotis Lafazanis nije otišao dalje od navedenog[15].

"Podržavamo vladu, a oni među nama koji su rekli "ne" podržavaju napore da Grčka iz krize izađe uzdignuta čela i socijalno pravedno... Mi smo poslanici ove vlade. Svesrdno je podržavamo, mi smo srce i duša Syrize, podržavamo stranku, podržavamo stranku u vladi, podržavamo premijera – ne podržavamo Memorandum."

U narednim tjednima nije došlo do masovne društvene pobune protiv sporazuma – prosvjedi su po veličini u najboljem slučaju bili usporedivi sa sićušnim dijelom skupova pristalica glasa "ne" prije referenduma. Štoviše, grčke ankete su pokazale da je Syriza zadržala

14 https://redflag.org.au/article/historic-vote-greece-challenges-ahead
15 http://www.sigmalive.com/en/news/greece/132224/lafazanis-we-support-govt-but-not-memorandums

svoje izborno vodstvo u odnosu na druge stranke[16]; da Tsipras uživa snažnu podršku po pitanju pregovaranja oko sporazuma, unatoč spoznaji koliko je to bilo protivno duhu glasa za "ne"; i u najboljem slučaju, minorni rast podrške opciji napuštanja eura. Nije bilo značajnijeg porasta potpore strankama krajnje ljevice izuzev Syrize.

Tsipras je već nekoliko dana kasnije u Parlamentu sumirao svoju viziju dobivenog mandata, izjavivši kako je "[grčki narod] odbio ultimatum. Nije dana podrška za raskid s eurom. Njihov mandat teži ojačavanju pregovaračkih napora u svrhu postizanja ekonomski održivog sporazuma."

Malo ljudi je predvidjelo s kakvom će se lakoćom njegova interpretacija, barem kratkoročno, prenositi. Dijelom su bili zatečeni klasnom distribucijom glasova – ljudi iz radničkih četvrti u pristojnom su se broju svrstali u "ne" tabor, dok su stanovnici bogataških četvrti pretežno favorizirali opciju "da"[17].

No, klasna distribucija glasova na referendumu nije isto što i pozitivno zastupanje interesa pojedine društvene klase. Kao što se tvrdi u izvješću *New York Timesa* nakon referenduma, realni prikaz dinamike pokazuje kako je Tsipras "zadnji ostao neporažen na grčkoj političkoj sceni, bez rivala na vidiku."[18]

Stručnjaci kažu kako će se gospodin Tsipras obraćati populaciji kojoj je dojadila onakva vrsta politike kakvu se vodi zadnjih četrdeset godina, i koja polaže nade u njega da ponudi promjenu. Obje stranke koje su se u to vrijeme izmjenjivale na vlasti, Nova demokracija desnog centra i Pasok lijevog centra – nalaze se u rasulu.

Jednostavno rečeno, Syriza je puno više rezultanta rapidnog kolapsa starog političkog poretka, nego što je predstavljala nekakav odraz društvenih pokreta protiv mjera štednje. Takvo je bilo pravo stanje stvari prije izbora 2012. godine, kao što sam tada tvrdio[19], a ono se pokazalo još istinitijim nakon sredine 2012., kada je, kao što je opće poznato, sveukupna razina društvene borbe značajno opala u usporedbi s prethodnim periodom.

Zanemarivanjem te činjenice – i umjesto toga zaokupljenošću Syrizinim povijesnim porijeklom u poslijeratnom komunizmu, njenim glavnim unutarnjim ideološkim trendovima, lukavim potezom kojim se povezala s "pokretom trgova" iz 2011., te iskazanom posvećenosti čak i njezinih konzervativnijih vođa borbi protiv mjera štednje i provođenju nekakvog "radikalno lijevog" programa – mnogi komentatori nisu uspjeli uvidjeti plitkost Syrizine društvene baze, a stoga i još mizerniju društvenu bazu njenih radikalnijih unutarnjih struja.

Dok je Pasok 1980ih na vrhuncu moći uspijevao crpiti snagu iz pozamašne društvene baze koju je održavao i uz pomoću koje je dominirao grčkom politikom, Syriza se puno više oslanja na negativan proces: pražnjenje i fragmentaciju starih stranaka. Stoga je 5. srpnja većinski glas za "ne" više predstavljao odlučno odbijanje stare promemorandumske političke klase, nego li bilo kakav radikalni klasni raskid s društvenom krizom koja uništava Grčku. Nadalje, to je značilo da Tsipras iza sebe neće imati nimalo veću društvenu snagu pomoću koje bi iznudio bitno drukčiji ishod tijekom pregovora, iako je unutar ovakvog maglovitog političkog polja uspio isplivati kao neprikosnoveni pobjednik.

Međutim, glas za "ne" jest poslužio Tsiprasu kao poluga kojom je pridobio glavne opozicijske stranke da ga pristanu službeno podržati u parlamentarnom glasovanju o novim pregovorima i mjerama štednje, omogućujući mu da kratkoročno zaobiđe disidente unutar vlastite stranke.

Rezultat je bio ojačavanje njegove pozicije u postojećem političkom sistemu, i razotkrivanje izoliranosti onih unutar njegovih redova koji su se sastali kako bi sastavili planove za Grexit. Za Lijevu platformu Grexit nije bio realistična strategija koja bi imala ikakvu šansu za implementaciju na temelju postojećih odnosa moći. Umjesto toga, u osnovi se radilo o pokušaju intelektualnog izvlačenja iz zamke u koju su upali i iz koje se u stvarnosti nisu znali izvući.

Umjesto da poraste, efektivna unutarnja opozicija Tsiprasu nakon toga se osula, upravo zato što se pokazalo da za nju ne postoji jasna društvena baza. Da upotrijebimo izraz koji koristi Pablo Iglesias (a posuđuje ga od Staljina) – ne postoje vojne "divizije" na koje se moglo osloniti kako bi radikalan izlazak iz eura postao izvediva opcija[20].

Tako je inicijalna većina članova unutar Syrizinog centralnog komiteta koja je bila protiv sporazuma[21] – rascjepkana[22], što je Lijevu platformu ostavilo u manjini i omogućilo Tsiprasu da progura sazivanje izvanredne stranačke konferencije s novim izborom delegata – što znači da će vodstvo stranke po svoj prilici raspolagati nadmoćnom većinom, a to će pak reflektirati trenutne slabosti njegovih protivnika.

16 http://greece.greekreporter.com/2015/07/24/new-greek--poll-shows-syriza-in-the-lead-anel-out-of-parliament/
17 https://www.jacobinmag.com/2015/07/tsipras-varoufakis-kouvelakis-syriza-euro--debt/
18 http://www.nytimes.com/2015/07/22/world/europe/alexis-tsipras-transforms-himself-as-he-sells-greek-bailout--terms.html
19 http://left-flank.org/2012/06/08/the-shock-of--the-not-so-new-or-the-greek--elections-syrizas-rise/
20 https://www.youtube.com/watch?v=730LBBehnk8
21 https://www.jacobinmag.com/2015/07/syriza-debt-tsipras-left-platform-kouvelakis/
22 http://www.ekathimerini.com/200111/article/ekathimerini/news/syriza-central-committee-votes-for-party-congress-in-september

Gotovo je sigurno da će Tsipras biti u stanju iskoristiti ovu prednost, ojačan nepostojanjem kredibilnog alternativnog programa Lijeve platforme, kako bi suzbio unutarnje disidente, održao vladu na okupu i izbjegao da bude primoran raspisati prijevremene izbore. Lijeva platforma više nego ikada ovisi o djelovanju unutar Syrize (a sada i unutar vlade), kako bi mogla vršiti bilo kakav utjecaj i zadržati svoju zastupljenost u parlamentu. Daleko od toga da dogovor o mjerama štednje potvrđuje perspektivu "poslije Tsiprasa smo mi na redu" – Lijeva platforma se nalazi u poziciji gdje nema kamo drugdje.

Zaboravljena društvena moć

Uz svu priču o pomanjkanju demokracije u Europskoj Uniji, o "ucjeni" i "sadizmu" Nijemaca (a potonja optužba u nekim komentarima dolazi isprepletena s neugodnim grčkim šovinizmom), u stvarnosti je Syriza dva puta antidemokratski smrskala vlastiti izborni mandat za zaustavljanje mjera štednje – prvi puta 20. veljače, kada je odgodila svoja (poprilično mlaka) izborna obećanja u prilog nastavljanju s programom mjera štednje, i drugi puta nakon 5. srpnja, kada je "ne" besramno pretvorila u "da".

Oni koji nastavljaju prikazivati vladu kao žrtvu zaboravljaju da nije samo grčka politička klasa spremno pristala na euro projekt – čak i "radikalno lijeva" Syrizina varijanta te političke klase tretira eurozonu (Varoufakisovim riječima) "kao u pjesmi Eaglesa "Hotel California" – možeš se odjaviti kad god poželiš, ali nikada ne možeš otići."[23]

Radi se o poznatom obrascu nemoćnih političara i vlada koje se skrivaju iza EU tehnokrata, čija se otuđenost od realnih društvenih interesa može mjeriti jedino s njihovim tvrdnjama kako nisu u poziciji osigurati te interese zbog istih onih institucija za koje se tako grčevito drže. Jedina novost ogleda se u tome da je radikalna ljevica uspjela ponuditi svježe lice za diskreditiran politički sistem, iskrenije po pitanju vlastite nemogućnosti da donese promjenu izvan političke sfere.

To da je Tsiprasu pošlo za rukom provesti jedan od najdrskijih zaokreta ikad viđen na radikalnoj ljevici odražava nepostojanje društvene baze za autentičnu alternativu. Štoviše, nedavni su događaji potvrdili skoro potpun izostanak društveno-klasnog sadržaja u temeljima Syrizinog političkog programa, koji je stoga i mogao biti odbačen bez puno muke jednom kada se situacija zaoštrila. Ako je izbor Syrize uistinu bio izraz (koliko god iskrivljen) masovnog društvenog pokreta protiv mjera štednje, onda je teško zamisliti kako su se događaji tijekom proteklih nekoliko tjedana odvili na ovakav način.

U konačnici, "nade" koje su se polagale u izbor Syrizine vlade bile su direktno proporcionalne pomanjkanju nade u mogućnost da društveni otpor mjerama štednje sam po sebi postane istinska alternativa. Na jednoj je razini to rezultat činjenice da se borbe iznikle tijekom perioda između 2010. i 2012. godine uglavnom nisu uspjele osloboditi ograničenja nametnutih sindikalnom birokracijom, a kamoli dostići makar i razinu pokreta 15-M u Španjolskoj[24].

Premda značajan, širi društveni otpor zadržao se unutar granica koje je postavio oslabljen politički poredak. Uvažavanje ove činjenice nije moralo pružiti povod očajavanju oko društvene borbe i predstavljati razlog da se traži neku vrstu "političke alternative" izvan same borbe. Umjesto toga, bila je nužna iskrena procjena kojom bi se ljude usmjerilo na to da promišljaju kako pomoći pokretu da se, koristeći vlastitu društvenu moć, izvuče iz slijepe ulice.

Grčki debakl se s pravom može smatrati osmrtnicom ideje da je radikalna lijeva politika koja pretendira na državnu vlast održivo rješenje za rastuća društvena proturječja u Europi. Uz svo uzbuđenje oko "zaokreta prema politici" ili "povratka strategiji", Syriza predstavlja zasljepljujuću demonstraciju ograničenja onakve vrste politike koja se vodi bez društvene baze, i koja porađa novu vrstu političara koji svoje glasače obrazuju kako ne bi očekivali previše u pogledu društvenih promjena (jer bit politike zapravo nije u takvim stvarima), i koji su vrlo zainteresirani za to da unutar državnog aparata za sebe pronađu poziciju s koje će propovijedati ovu poruku.

Pablo Iglesias je u tom slučaju u pravu kada, komentirajući radikalnu ljevicu u južnoj Europi, kaže da "u ovoj šahovskoj partiji iz koje nismo dobili gotovo ništa, ne postoji puno više toga što možemo učiniti."[25] Naravno, ono što u njegovoj analizi izostaje jest *društvena* moć, od koje su radikali čini se odustali, u korist operiranja (koliko god ingeniozno) prema pravilima političke igre.

23 http://www.theguardian.com/world/2015/jul/06/yanis-varoufakis-some-of-his-best-quotes
24 http://left-flank.org/2014/03/17/whatever-happened-indignados-part-1/
25 https://www.youtube.com/watch?v=730LBBehnk8

S engleskog prevela: Ivana Jandrić
Preneseno sa Slobodni Filozofski (2. siječnja 2016.): http://slobodnifilozofski.com/2016/01/tad-tietze-propala-strategija.html
Izvorno objavljeno 10. kolovoza 2015. godine na Jacobinu (https://www.jacobinmag.com/2015/08/syriza-referendum-podemos-austerity/)

TOUSSAINT, ÉRIC

Programi strukturne prilagodbe

"Fleksibilnost"

Dobro je poznato da se jedna te ista riječ pojavljuje posvud u preporukama za ekonomsku politiku – bilo da se odnose na industrijalizirane zemlje, Treći svijet ili nekadašnje "socijalističke" zemlje. Zaokret ka neoliberalizmu potaknuo je stvaranje gotovo identičnih skupova politika za sve zemlje svijeta – bile one na Jugu ili na Sjeveru. Ključna riječ je fleksibilnost. Na Sjeveru to znači demontiranje nekih ključnih institucija sigurnosti i rezanje socijalnih dobitaka što je u početku išlo pod ruku s poslijeratnim uspjesima u rastu, a što je kasnije postupno postalo zapreka kapitalističkoj profitabilnosti i akumulaciji. Na Jugu je državno interveniranje kao takvo postalo metom "pisama namjere" o kojima zemlje-dužnice pregovaraju s MMF-om koji zahtijeva politiku štednje na socijalnim davanjima (Coutrot i Husson, 1993).

MMF je dugo bio povezan sa zemljama periferije i posvetio im je mnogo pažnje te mu je moć u tim zemljama rasla od početka krize duga u 1980-ima. Što se Svjetske banke tiče, ona je odigrala još važniju ulogu na periferiji od kraja 1960-ih.

Od početka 1980-ih nadalje Svjetska banka i MMF zajedno su radile na upravljanju krizom duga i provođenju politike prilagodbe.

Istim su tempom postali globalni ubirači dugova.

Jedan od većih paradoksa je to što su snaga i status MMF-a i Svjetske banke nastavili rasti, iako njihov poznati cilj obnove dugoročnog rasta nije postignut, a njihove su politike zapravo povećale financijsku nestabilnost. Međutim, treba primijetiti da je MMF od Meksičke krize 1994. godine jači od Svjetske banke po pitanju definiranja državnih politika. MMF postao je još jači nakon Azijske krize 1997.-98. Svjetska banka još uvijek drži vodeću poziciju u bavljenju s najsiromašnijim zemljama, NGO-ovima (kako bi ih "kooptirali") te uspostavljanju programa za najsiromašnije dijelove populacije u zemljama periferije.

A što je s drugom sveprisutnom riječi – "prilagodbom" – čemu bi se točno trebale prilagoditi zemlje Juga? Svjetska ekonomija nije složan zbor, već je hijerarhijski ustrojena. Zemlje u razvoju ne mogu tek oponašati politike koje su se provodile u industrijaliziranim zemljama u nekom trenutku u prošlosti. Dakle, jasno je da strukturna prilagodba tih zemalja industrijaliziranom svije-

tom ne nudi prave prilike za razvoj. Zapravo je sasvim suprotno.

Poznati ciljevi zajmova za prilagodbu

Suština ciljeva zajmova za prilagodbu može se naći u Članku 1. povelje MMF-a: prioritet se mora dati "uravnoteženom rastu međunarodne trgovine". Kao takve zemlje koje uvijek uvoze više no što izvoze trebaju financijsku pomoć kako ne bi bile isključene iz međunarodne trgovine. Bez zajmova ne mogu kupovati. MMF objašnjava da takve intervencije ne samo da omogućuju tim zemljama da nastave sudjelovati u međunarodnoj trgovini; uslijed toga programima strukturne prilagodbe te se zemlje potiče da povećaju takvo sudjelovanje (Lenain, 1993; Christin, 1995; Norel and Saint-Alary, 1988).

Statuti MMF-a također određuju da se treba "usvajati politike kojima je cilj pomoći članicama da riješe svoje probleme s bilancom plaćanja i da osiguraju da ciljane zemlje poduzmu prikladne mjere za privremeno korištenje tih resursa". Na temelju toga MMF izravno intervenira u zaduženim zemljama kako upostavio svoje ekonomske politike.

Programi prilagodbe najbolje su moguće jamstvo da će zemlja nastaviti s otplaćivanjem duga. Prihodi od izvoza zaista su prioritet tih programa. Visok postotak te zarade od izvoza brzo nađe put do škrinja MMF-a i Svjetske banke – budući da one imaju prednost u odnosu na ostale zajmodavce – a zatim u škrinje privatnih banaka (članica Londonskog kluba) i zemalja-članica Pariškog kluba. Članice Londonskog i Pariškog kluba očito imaju interes u suradnji s MMF-om i Svjetskom bankom.

Dug i strukturna prilagodba

Jednom kada zemlje zaglibe u dug MMF i Svjetska banka mogu ih natjerati (svojevrsnom ekonomskom ucjenom) da preorijentiraju svoje makroekonomske politike u smjeru za koji se smatra da ponajviše drži korak s interesima međunarodnih vjerovnika.

Svrha toga je nametanje odnosa u kojemu se servisiranje duga podrazumijeva, dok se dužnike drži u luđačkoj košulji koja ih sprječava da se upuste u neovisnu ekonomsku politiku (Chossudovsky, 1994).

Politike strukturne prilagodbe provođene su na veliko. Iako uvjeti uvelike variraju od jedne do druge zemlje u "prilagodbi", iste se ekonomske prisile primjenjuju diljem svijeta. Prihvaćanje preporuka Fonda – kako to jasno stoji u paktovima o ekonomskoj stabilnosti – nije samo preduvjet za dobivanje zajmova multilateralnih institucija, već i zeleno svjetlo za Londonski i Pariški klub, za strane investitore, komercijalne bankarske institucije i bilateralne zajmovne agencije (Lenain, 1993).

Ne iznenađuje da se zemlje koje ne prihvate korektivne mjere MMF-a susreću sa strašnim poteškoćama u restrukturiranju svojih dugova i dobivanju novih financijskih sredstava za razvoj te dobivanju međunarodne pomoći.

MMF također može ozbiljno potkopati gospodarstvo neke države blokiranjem pristupa kratkoročnim kreditima koji su nužni za financiranje tekuće trgovine osnovnim dobrima.

Posjednici kapitala na Sjeveru sve više zahtijevaju od MMF-a i Svjetske banke da ubiru "loše zajmove" koje su dale komercijalne banke.

Svježa sredstva (u obliku kratkoročnih zajmova) ustupaju se kako bi se prisililo zemlje u razvoju da plate svoje dugove komercijalnim bankama i stranim vladama. Svježa sredstva se ustupaju kako bi se otplatili stari dugovi (Chossudovsky, 1994)

Međunarodne financijske institucije refinanciraju stare dugove što je postalo metodom za prisiljavanje zemalja Trećeg svijeta da vrate svoje dugove kao i zakašnjele uplate tih dugove.

Primjerice nakon brutalnog gušenja pobuna 1989. godine venecuelanska vlada je svoje "loše dugove" pretvorila u udjele koje su jamčile međunarodne financijske institucije. Ni novčić od tog paketa za spašavanje MMF-a i Svjetske banke nije zapravo ostao u zemlji.

Nedavni zajmovi koje su MMF, Svjetska banka i Azijska banka za razvoj dali Južnoj Koreji, Tajlandu, Indoneziji i Filipinima bili su namijenjeni za otplaćivanje kratkoročnog duga tih zemalja (prije svega njihovim privatnim tvrtkama), velikim špekulantima i institucionalnim investitorima sa Sjevera i iz same regije.

Makroekonomska reforma i program strukturne prilagodbe

Zajmovi od međunarodnih financijskih institucija (uključujući banke za regionalni razvoj povezane sa Svjetskom bankom) ustupljeni su kao potpora bilanci plaćanja – tj. kratkoročni zajmovi koji se koriste za financiranje uvozâ i servisiranje duga. Ti se zajmovi obično daju pod uvjetom da se provede određeni skup politika. Drugim riječima, to su politički zajmovi koje daju međunarodne institucije pod uvjetom da vlada o kojoj se radi usvoji program ekonomske stabilizacije i strukturnih ekonomskih reformi u skladu s zahtjevima međunarodnih institucija.

Sporazumi o takvim političkim zajmovima eksplicitno traže da se smanji opseg državnih poduzeća. Za razliku od konvencionalnih zajmova, ovi zajmovi nikada nisu povezani s investicijskim projektom.

(Bilješka autora: temeljim ovaj dio kao i opis dviju faza prilagodbe u Poglavlju 12 na prikazu Michela Chossudovskog u *Siromaštvu nacijâ* ("La pauvrete des nations"; CADTM, 1994) i u *Globalizaciji siromaštva* ("The Globalisation of Poverty", 1997) Nadopunio sam ovu analizu vlastitom analizom za čije sam dodatke isključivo ja odgovoran.)

Značajne reforme beziznimno već moraju početi prije no što je moguće pregovarati o bilo kakvom zajmu za strukturnu prilagodbu.

Vlade moraju dokazati MMF-u da su "iskreno angažirane u provođenju ekonomske reforme" prije no što pregovori o zajmu zaista mogu početi.

Taj se proces često odvija u okviru znanom kao "MMF-ov tajni program". MMF iznese niz smjernica za politike i daje tehničku potporu vladi – bez i najmanje pomoći u obliku zajma. Indonezijska vlada je morala, primjerice, zatvoriti nekoliko velikih banaka u studenom 1997. prije no što je primila sredstva koja im je obećao MMF. Prinudni bankrot tih banaka potakao je paniku širokih razmjera među stanovništvom. MMF je morao priznati tu taktičku pogrešku početkom siječnja 1998. (*New York Times*, 14. siječnja 1998.) Zatim su privolili indonezijskog diktatora da potpiše sporazum o podložnosti MMF-u pod arogantnim pogledom Michela Camdessusa; cijeli se događaj prenosio uživo na nacionalnoj i međunarodnoj televiziji.

Od vlade se očekuje da izvrši "tajni program" na zadovoljstvo MMF-a prije no što formalni pregovori o sporazmu o zajmu mogu zapravo početi.

U trenutku kada se zajam isplati, institucije sa sjedištem u Washingtonu pomno kvartalno nadziru provedbu preuzete politike.

Isplaćivanje zajma vrši se u nekoliko obroka i može se obustaviti ako se primijeti da potrebne reforme ne idu po planu.

Podjela rada između MMF-a i Svjetske banke

Treba primijetiti da MMF i Svjetska banka blisko surađuju kada se radi o provođenju programa strukturne prilagodbe.

U nekim zemljama dužnicama vlada određuje svoje prioritete u tzv. "okvirnom dokumentu o ekonomskoj politici" (eng. *policy framework paper*; "PFP"). Službeno ga sastavljaju zemlje dužnice, no ustvari se sastavlja pod nadzorom bretonvudskih institucija.

Postoji jasna podjela rada između dviju sestrinskih bretonvudskih institucija. S jedne strane, MMF se brine o glavnim pregovorima o strukturnim pitanjima, imajući na umu tečaj i proračunski deficit. S druge strane, Svjetska banka se izravno uključuje u strukturnu reformu kroz svoje lokalne predstavnike i različite tehničke misije. Nadalje, Svjetska banka također ima ljude koji rade u ključnim ministarstvima koja su odgovorna za sastavljanje specifičnog okvira za strukturnu prilagodbu. Reforme zdravstva, obrazovanja, industrije, poljoprivrede, transporta i okoliša sastavljene su pod budnim okom Svjetske banke.

Bretonvudske institucije imaju na raspolaganju arsenal zajmovnih mehanizama i itekako su spremne koristiti ih pod uvjetom da zemlja o kojoj se radi slijedi njihove preporuke politika.

Prva faza: Kratkoročna ekonomska stabilizacija

Devalvacija

Devalvacija i stvaranje jedinstvenog deviznog tečaja (ukidanje deviznih kontrola i višestrukih deviznih tečaja) bitna su oruđa u vladinoj politici. Treba primijetiti da

bretonvudske institucije izričito vrše devalvaciju. MMF igra glavnu ulogu u odluci da se devalvira.

Devizni tečaj određuje i realne cijene koje se plaćaju direktnim proizvođačima i realnu vrijednost njihovih zarada. Te realne zarade su smanjene što je posljedica porasta cijena i deindeksiranja plaća koje zahtijeva MMF.

U nekim slučajevima devalvacija daje osnovu za kratkotrajno ponovno oživljavanje cijelog komercijalnog poljoprivrednog sektora koji je orijentiran na izvoz. Profiti, pak, češće odlaze samo velikim komercijalnim operacijama i poljoprivrednim i industrijskim izvoznicima. U pripremnom razdoblju ovih devalvacija, bogate klase imaju dovoljno imaju dovoljno vremena da lokalnu valutu zamijene čvrstom valutom prije nego lokalna devalvira.

Nakon što se devalvacija provede, mijenjaju konvertibilnu valutu natrag u domaću valutu. Kada je švicarski franak devalvirao u siječnju 1994. godine (valuta koja se koristi u 13 bivših francuskih kolonija u Zapadnoj Africi), posjednici kapitala koji su svoj novac promijenili u konvertibilnu valutu na vrijeme umah su udvostručili vrijednost svog kapitala.

Kratkoročni dobici zemlje nakon devalvacija neizbježno se ponište čim druge konkurirajuće zemlje Trećeg svijeta također nužno devalviraju. Bretonvudske institucije često zahtijevaju devalvaciju valute kao uvjet za početak pregovora o zajmovima za strukturnu prilagodbu.

Proračunska štednja

MMF nameće veoma precizne smjernice; razmatra proračunski deficit i raspodjelu državne potrošnje. Te smjernice utječu i na operativnu potrošnju i na potrošnju na razvoj. Bretonvudske institucije diktiraju otpuštanja zaposlenika u javnom sektoru i drastične rezove potrošnje na socijalne programe.

Te mjere štednje pogađaju sve kategorije javne potrošnje.

Kada je započela kriza duga, međunarodne financijske institucije usmjerile su svoje interveniranje prema postavljanju ciljeva proračunskog deficita, koji bi omogućili zemlji u koju se intervenira izvršavanje obaveza servisiranja duga. Od kraja 1980-ih Svjetska banka strogo kontrolira samu strukturu javne potrošnje kroz *Izvještaj o javnim rashodima*. Tako bretonvudske institucije nadziru raspodjelu potrošnje svakog ministarstva.

Svjetska banka preporuča "efektivan prijenos troškova" s uobičajenih područja potrošnje na one sa "specifičnim ciljem". Prema Svjetskoj banci cilj "nadzora javne potrošnje" je "promicanje smanjenja siromaštva djelotvornom i učinkovitom potrošnjom". Struktura investicijske potrošnje također mora imati "specifičan cilj". Program javnog investiranja, koji također nadgleda Svjetska banka, zahtijeva da vlade oštro smanje broj investicijskih projekata. Koncept "investiranja koje treba odgovarati nametnutom cilju" koristi se kako bi se potrošnja namijenjena za osnovnu ekonomsku i socijalnu infrastruktura smanjila na goli minimum.

Što se potrošnje na socijalne programe tiče, međunarodne financijske institucije načelno zahtijevaju da korisnici (u zdravstvu su to pacijenti, a u obrazovnom sustavu roditelji) nadoknađuju osnovne troškove te da se države postupno povuku iz osnovnih zdravstvenih i obrazovnih usluga. Na području socijalne potrošnje koncept "zajmova koji su dani kako bi se ostvarili nametnuti ciljevi" primjenjuje se na tzv. "ranjive skupine".

Mjere štednje u socijalnim sektorima podrazumijevaju pomak s financiranja regularnih programa prema financiranju projekata s nametnutim ciljevima. To je bio glavni uzrok kolapsa u obrazovnom sektoru, zdravstvenim klinikama i bolnicama. Taj je proces omogućio institucijama iz Washingtona da se umiješaju i navuku na sebe kostim superjunaka.

Proračunski deficit: Pokretna meta

MMF proračunski deficit vidi kao pokretnu metu. Prvo postavi metu za proračunski deficit na 5 posto BNP-a. Vlada dosegne taj cilj. U pregovorima koji uslijede – ili unutar samog ugovora o zajmu – MMF smanji metu na 3.5 posto BNP-a pravdajući to tvrdnjom da vladini planovi potrošnje vode do inflacije. Jednom kad se dostigne cilj od 3.5 posto MMF želi da se deficit smanji na 1.5 posto BDP-a i tako dalje. Jasna je logika iza svega ovoga: osigurati da se državni prihodi služe za servisiranje vanjskog duga (Chossudovsky, 1997)

Liberalizacija cijena

Cilj ove mjere je eliminiranje subvencija i/ili kontrole cijena što ima trenutne posljedice po realnu zaradu, bilo u formalnom ili neformalnom sektoru. Deregulacija cijena žitarica za uporabu u kućanstvu i liberalizacija uvoza zaliha hrane sa Sjevera ključni su dijelovi tog procesa. Subvencionirani poljoprivredni proizvodi iz Europe i Sjeverne Amerike (u slučaju Europske unije poticaji u sklopu Zajedničke agrarne politike) preplave domaća tržišta. Tako se smanjuje zarada domaćih poljoprivrednika zbog čega mnogi od njih bankrotiraju. Ustvari, nerijetko se poljoprivredni viškovi sa Sjevera prodaju na Jugu po iznimno sniženoj cijeni.

Programi liberalizacije također utječu na cijene uvoznih dobara i sirovina. Kada to spojimo s devalvacijom valute, mjere liberalizacije povećaju domaću cijenu uvezenih inputa (gnojiva, herbicidi, sjeme, oprema itd.) te trenutno utječu na strukturu cijena u većini područja ekonomske aktivnosti.

Postavljanje cijena benzina i javnih službi

Cijenu benzina postavlja država pod nadzorom Svjetske banke. Povišenje cijena benzina i javnih službi (često i za nekoliko stotina postotaka) destabilizira lokalne proizvođače. Visoke domaće cijene za gorivo – često veće nego cijena na svjetskom tržištu – osjećaju se u strukturi troškova domaće industrije i poljoprivrede. Posljedica toga je inflacija troškova proizvodnje na razinu koja je viša od lokalnih cijena dobara zbog čega mnoga poduzeća bankrotiraju.

Periodični skokovi u cijeni proizvoda od benzina i nafte (što se provodi uz liberalizaciju uvoza osnovnih dobara) stvaraju "unutarnji porez na transakcije" čiji je cilj da se lokalne proizvođače odreže od njihovog vlastitog unutarnjeg tržišta.

U mnogim zemljama u razvoju visoki troškovi benzina paraliziraju transport dobara unutar zemlje. Visoki troškovi transporta – koje nameću međunarodne financijske institucije – glavni su čimbenik u sprečavanju malih lokalnih proizvođača da prodaju svoje proizvode na gradskim tržnicama na kojima se izravno natječu s poljoprivrednim proizvodima koji su uvezeni iz Europe i Sjeverne Amerike.

Nadalje, Svjetska banka vrši pritisak da se sve vladine usluge naplaćuju ili da ih se prebaci na privatni sektor. Ne samo zdravstvo i obrazovanju (vidi dalje u tekstu), već i infrastruktura: ceste, struja i voda.

> Zbog toga što su *čak i siromašni u potpunosti spremni plaćati za većinu infrastrukturnih službi*, postaje još lakše naplaćivati pristojbe. Participiranje privatnog sektora u menadžmentu, financiranju i vlasništvu bit će nužno, u većini slučajeva, kako bi se dala komercijalna prednost korištenju infrastrukture. (Svjetska banka, 1994) (naglasio autor).

Deindeksacija plaća

MMF nameće smanjenje realnih plaća tako da se plaće deindeksiraju i da se tržište rada liberalizira. To znači da se iz kolektivnih ugovora uklanjaju klauzule o prilagođavanju plaća troškovima života (inflaciji) i da se ukidaju zakoni o minimalnoj nadnici. Ne zaboravimo da iako realne plaće čine jednu desetinu ili jednu dvadesetinu plaća u naprednim kapitalističkim zemljama, programi strukturne prilagodbe (SAP-ovi) povećavaju cijenu osnovnih dobara za kućanstvo na cijene poput onih u razvijenom kapitalističkom svijetu. U nekim slučajevima cijene su i više.

Druga faza: prava strukturna prilagodba

Provođenje "makroekonomske" stabilizacije uvjet je za dobivanje MMF-ovih sredstava i ponovno pregovaranje o vanjskom dugu s Pariškim i Londonskim klubom. Nakon toga uvijek slijedi provođenje "nužnih" strukturnih reformi.

Između MMF-a i Svjetske banke postoji podjela rada. "Nužne" ekonomske reforme "ohrabruju" se zajmovima za strukturnu prilagodbu i zajmovima za sektorsku prilagodbu Svjetske banke. Paket strukturne reforme se sastoji od deset ključnih točaka:

1. Liberalizacija trgovine

Protekcionistička carinska ograničenja se ukidaju kako bi domaća ekonomija postala "konkurentnija". Zapravo liberalizacija trgovine uništava industrijsku proizvodnju za domaće tržište i "oslobađa" domaći kapital od istinski proizvodnih aktivnosti.

2. Liberalizacija bankarskog sustava

Pod time se misli na privatizaciju banaka u državnom vlasništvu i dereguliranje u sektoru poslovnog bankarstva. Središnja banka gubi kontrolu nad monetarnom politikom; kamate na slobodnom tržištu određuju komercijalne banke. Treba se sjetiti da su međunarodni sporazumi otvorili domaće bankarstvo stranim poslovnim bankama. Naginje se k slabljenju domaćih bankarskih institucija, bile one u državnom ili privatnom vlasništvu.

MMF također diktira velika povišenja kamatnih stopa, i u nominalnim i u realnim iznosima.Taj porast ima izravan učinak na domaće cijene i vodi do kolapsa kreditnog sustava zemlje, i u poljoprivredi i u industriji. Lokalna poduzeća su pritisnuta zbog visokih kamatnih stopa, a znatno teži pristup kreditima za niže klase – a čak i za srednje klase – znači drastičan pad u potrošnji. Nastavlja se s kratkoročnim kreditima za vanjsku trgovinu, ali domaći bankarski sektor udaljava se sve dalje i dalje od realne ekonomije. Politika visokih kamatnih stopa kakvu možemo vidjeti u zemljama poput Meksika i Brazila dovela je do akumulacije rentijerskog kapitala (koji je zainteresiran samo za špekulativne financijske operacije).

Taj kapital koji je "oslobođen" za razne neproizvodne aktivnosti također se zapliće s trgovinom na razne ilegalne načine, čime se drastično povećava količina prljavog novca. Zahvaljujući deregulaciji i odbacivanju nadzora nad valutom također je mnogo lakše oprati taj novac.

3. Privatizacija poduzeća u državnom vlasništvu

Uvijek postoji veza između privatizacije poduzeća u državnom vlasništvu i ponovnog pregovaranja o vanjskom dugu zemlje. Najprofitabilnija poduzeća ugrabi strani kapital ili konzorciji (uključujući strani i domaći kapital); zarade od tih prodaja idu u Pariški i Londonski klub. Tako međunarodni vjerovnici i multinacionalne korporacije počinju kontrolirati koncerne u državnom vlasništvu bez malone ikakvog pravog investiranja (vidi argentinski primjer kasnije u knjizi). Kada velik broj zemalja u isto vrijeme proda tvrtke u državnom vlasništvu, prodajna cijena naglo potone.

U skladu s privatizacijom i reformom bankarskog sustava, MMF zahtijeva potpuno otvaranje kolanju kapitala. Time se ispunjavaju dva cilja:

Kao prvo, stranim je zemljama dozvoljeno da izvlače profite na Sjever u čvrstoj valuti.

Kao drugo, zahvaljujući novostečenoj klimi nekažnjivosti, sredstva s tajnih računa (uključujući velike svote prljavog novca) usmjeravaju se na Jug. Ciljajući međubankovno tržište ta se sredstva brzo konvertiraju u lokalnu valutu kako bi se kupile tvrtke i zemlja u državnom vlasništvu, koje su rasprodane u sklopu programa privatizacije bretonvudskih institucija

4. Porezna reforma

Cilj reformi je potkopavanje domaće proizvodnje, i ponude i potražnje. Uvođenje porezâ na dodanu vrijednost (PDV) i poreza na promet uz promjene u strukturi izravnog oporezivanja znači veći porezni teret na one sa srednjim prihodima. Registracija malih proizvođača kao i radnika i malih trgovaca u neformalni sektor dio je politika Svjetske banke usmjerenih na povećavanje porezâ. Dio je politika Svjetske banke kojima je cilj povećavanje poreza.

Jedan istraživač koji podržava fiskalne politike MMF-a predstavlja ih na sljedeći način:

> MMF ohrabruje zemlje u razvoju u poreznim reformama kako bi poboljšale raspodjelu ekonomskih resursa. Dakle, traži ukidanje veoma progresivnih rasporeda poreza na dohodak jer oni stvaraju skupa iskrivljenja u preraspodjeli resursa čime se otvaraju vrata utaji poreza i povećava administrativna potrošnja na ubiranje poreznih dugova. (Lenain, 1993)

Patrick Lenain je nekada bio službenik MMF-a. Nema potrebe za komentiranjem njegovih zamjetbi.

5. Privatizacija zemlje

Ova politika uključuje dodjeljivanje prava vlasništva na zemlju, a gornja granica ispod koje se ne može ostvariti vlasništvo se povećava. Takve mjere koncentriraju zemlju u rukama nekolicine bogatih, dok mali poljoprivrednici prodaju svoju zemlju ili dižu hipoteke na nju – samo kako bi postali zakupnici (napoličari) i sezonski poljoprivredni radnici ili se pridružiti vojsci urbanih siromaha. Ta politika krši tradicionalna prava nad zemljom (npr. Africi i Indiji) i potkopava uspjehe autentičnih revolucionarnih preobrazbi. U Meksiku, primjerice, Članak 27 Ustava – koji je sigurno čuvao prava urođeničkih naroda i siromašnih seljaka nad kolektivnom zemljom poznata kao ejidos (vidi Poglavlje 15) – preinačen je u ranim 1990-ima. Takva vrsta kontrareforme mobilizirala je naveliko siromašne poljoprivrednike u Egiptu od 1997. godine.

Dug se može otplatiti i privatizacijom zemlje. Rasprodajom zemlje u javnom vlasništvu stvaraju se državni prihodi koje se zatim usmjerava prema međunarodnim vjerovnicima. Što ostane od prljavog novca vraća se u državu i usput pere bez dodatnih pitanja.

6. Reforme tržišta rada

MMF i Svjetska banka preporučuju labavljenje regulacija na tržištu rada. Tvrde da institucionalna rigidnost ograničava mobilnost radne snage i, dakle, uzrokuje nezaposlenost (Lenain, 1993; Decomoy, 1995; Valier, 1996). Svjetska banka je 1995. svoj cijeli *Izvještaj o globalnom razvoju* posvetila pitanju rada s naslovom *Rad u ekonomiji bez granica* (Svjetska banka, 1995). Ne okolišaju, daleko od toga:

> Zahtjev za većom mobilnošću radnika često će značiti usvajanje mjera čiji će cilj biti uništavanje radnih mjesta – između ostalog i otpuštanja u javnom sektoru [sid]. (Svjetska banka, 1995)

Svjetska banka se žestoko protivi uspostavljanju ili održavanju beneficija za dugoročno nezaposlene. Takve beneficije, zaključuju, upravo jesu uzrok nezaposlenosti. Tako Svjetska banka definira "politiku dobrovoljnog tržišta rada":

> [to je] politika kojom se nastoji pomoći nezaposlenima da nađu posao i pospješe buduće izglede onih koji već rade. To su pomoć pri traženju zaposlenja, obuka i inicijative za stvaranje poslova. [U drugu ruku] pasivna politika nastoji održati životni standard onih koji ne rade novčanom i drugim oblicima pripomoći. (Svjetska banka, 1995)

Svjetska banka se jasno protivi legislativi koja se tiče minimalne nadnice u zemljama Trećeg svijeta. Tvrdi da je minimalna nadnica tamo gdje postoji "previsoka u odnosu na zaradu u državi i druge nadnice; čak i malo povećanje smanjuje zaposlenost" (Svjetska banka, 1995). Kategorično zaključuju: "Uspostavljanje minimalne nadnice možda ima smisla u industrijaliziranim zemljama, ali se teško može naći opravdanje za nj u zemljama s niskim i srednjim prihodima" (Svjetska banka, 1995).

7. Sindikati

Prema Svjetskoj banci sindikati povećavaju "privilegije" radnika u formalnom sektoru i, kao posljedica toga, "remete raspodjelu prihoda" na štetu "mnogih radnika koji čine aktivnu populaciju u neformalnom i poljoprivrednom sektoru". (Svjetska banka, 1995) Svjetska banka također smatra da su "sindikati tu i tamo koristili svoju političku moć da se odupru strukturnoj prilagodbi" (Svjetska banka, 1995). Usprkos tome, Svjetska banka je tako širokogrudna da tolerira to što sindikati postoje: "Ne mora se odbijati prepoznavanje prava radnika da bi se dogodio rast prihoda". (Svjetska banka, 1995).

8. Mirovine

Posljednjih godina Svjetska se banka posvetila reformi mirovina. Aktivno promovira kapitalizirane mirovinske sustave koji se temelje na razvoju privatnih mirovinskih fondova. Takvi fondovi u Brazilu, Čileu i Meksiku nara-

sli su veličinom i brojem – što ohrabruju Svjetska banka i krupni kapital. U Brazilu je već nekolicina njih naišla na probleme; menadžeri tih fondova redovito su upleteni u korupcijske skandale.

9. Siromaštvo i socijalna sigurnosna mreža

Bretonvudske institucije odustale su od istrebljenja siromaštva pa čak i od poopćenog smanjenja siromaštva. Sada propovijedaju "upravljanje siromaštvom" kako bi postalo "podnošljivo". U isto vrijeme dok se socijalna izdvajanja reže, sastavlja se programe usmjerene na najsiromašnije sektore. Trebao bi to biti efikasniji sustav, a ipak se te programe kombinira s "povratom troškova" i "privatizacijom" zdravstva i obrazovanja (ljudi moraju plaćati za lijekove, liječničke konzultacije i školarine).

Država se povlači iz niza sektora. Nekim programima kojima su nekada upravljala državna ministarstva sada upravljaju građanske organizacije i NGO-ovi koji su preuzeli funkcije lokalne vlade. Budući da su programi strukturne prilagodbe (SAP-ovi) zamrznuli sredstva, mali proizvodni pogoni i i obrti, kooperantski ugovori s izvoznim kućama, obučavanje u zajednicama, lokalni programi za zapošljavanje i slične djelatnosti su pripojene "socijalnoj sigurnosnoj mreži". Tako se održavaju krhki uvjeti za preživljavanje domaćeg stanovništva, dok se u isto vrijeme ograničava opasnost od društvenih nemira.

10. Dobro upravljanje

Iako Svjetska banka to poriče, od početka 1990-ih davanje zajmova bilo je eksplicitno povezano s nizom političkih uvjeta. Dobro upravljanje je jedan od tih uvjeta. Mada provođenje SAP-ova svakako zahtijeva jačanje državne nedemokratičnosti, također se zahtijeva i fasada "demokratizacije" kao dodatak "slobodnom" tržištu.

Od početka 1990-ih nakon što je provođenje SAP--ova prouzročilo narodne ustanke u nekoliko zemalja, Svjetska banka je kao prioritet postavila dobro upravljanje. Nije to nikakvo iznenađenje: vlade koje provode SAP-ove gube svoj legitimitet u očima naroda utoliko što se čini da su izgubile svu autonomiju u odnosima s međunarodnim financijskim institucijama. Svjetska banka pere ruke od svega i krivnju za narodne ustanke prebacuje na faličnosti dotičnih vlada. Dobro upravljanje postalo je samo još jedan način da se zemlje-dužnice drži na uzdi.

Barber Conable, predsjednik Svjetske banke od 1986. do 1991. godine, 1990. godine izjavio je sljedeće nekolicini bankarskih guvernera iz Afrike:

> Bit ću otvoren: politička neizvjesnost i arbitrarno vladanje u toliko zemalja subsaharske Afrike velike su prepreke njihovom razvoju... I pri tome ne mislim na politiku. Govorim kao zagovaratelj veće otvorenosti i odgovornosti, kao zagovaratelj poštovanja ljudskih prava i vladavine zakona. Upravljanje je povezano s ekonomskim razvojem. Zemlje-davateljice sve više daju na znanje da će prestati s podupiranjem neefikasnih sustava koji se ne mogu nositi s osnovnim potrebama stanovništva (citirano u Lancaster, 1993).

Dobro upravljanje je još na dva načina od koristi Svjetskoj banci.

Prvo, kao način da se odgovori na međunarodne kritike koje se sve više šire: Svjetska banka uvjerava svoje kritičare da se sredstvima koja su dana vladama upravlja tako da "pomoć" dolazi do ciljanih skupina, bili to siromasi ili industrijalci. Drugo, kao strategija za uspostavljanje lokalne mreže, sastavljene od nevladinih baza, koja će pružati potporu za dostizanje njezinih ciljeva: domaći i strani NGO-ovi, mediji, vjerske institucije, trgovačke komore i udruge poslodavaca. Upravljanje je postalo prioritetom Svjetske Banke koja je 1992. objavila posebni izvještaj *Dobro upravljanje i razvoj* (Svjetska banka, 1992)

Jean Leca je 1985. godine ponudio sljedeću definiciju "dobrog upravljanja":

> Konformizam onih kojima se upravlja proistječe iz procesa koji je komplementaran instrumentalizirajućoj razmjeni sredstava: uspostavljanje zalihe lojalnosti [autorova napomena: unutar okvira pokornosti] koja dopušta privremeno prihvaćanje nepovoljne razmjene. ...Legitimacija moći može se definirati kao proces u kojemu oni koji upravljaju stvaraju (ili koriste) jedan (ili više) sustav(a) opravdavanja koji im omogućava da se pozivaju na, ako je potrebno, druga središta društvene moći – kako bi došli od stvarne poslušnosti. (Leca, 1985)

Ustvari razvoj dobrog upravljanja nema nikakve veze s demokracijom. To je prije skup politika kojima je cilj dobivanje suglasnosti od potlačenih. U mnogim slučajevima je pričanje o dobrom upravljanju smokvin list kojim se prikriva učvršćivanje izvršne moći i potkopavanje društvenih pokreta.

Izvedivost mjera štednje

OECD-ova Početnica za vlade

Christian Morrison, predstavnik Organizacije za ekonomsku suradnju i razvoj (OECD), nudi više preporuka u dokumentu namijenjenom isključivo vladama. Pri čitanju samog dokumenta će vam para krenuti iz ušiju; tekst sam za sebe sve govori. Evo nekoliko citata (podnaslovi su moji)

Prvo, o cilju izvještaja nazvanog *Politička izvedivost prilagodbe* (Morrison, 1996):

> Centar za razvoj nastoji identificirati i analizirati probleme koji će se pojaviti u srednjem roku , kako za zemlje-članice OECD-a tako i za one koje to nisu, te odrediti razvoj situacije kako bi olakšali rad na odgovarajućim politikama. U ovoj seriji *Bilježnica o ekonomskoj politici* mogu se naći rezultati istraživačkog rada Centra i ona je prvenstveno namijenjena političkim liderima i onima koji donose odluke, a na koje se te preporuke i odnose.
>
> Ekonomska stabilizacija i politike prilagodbe mogu prouzrokovati društvene nemire; mogu čak i ugroziti stabilnost zemlje. U ovoj Bilježnici o ekonomskoj politici analiziramo političke posljedice takvih programa. Na temelju pet temeljitih studija i uzoraka (dvije velike zemlje Latinske Amerike i Afrike) može se zapaziti da se politički troškovi (štrajkovi, prosvjedi i neredi) jako razlikuju ovisno koja se mjera stabilizacije primjenjuje. Zahvaljujući našem istraživanju možemo definirati kako bi trebao izgledati politički učinkovit program stabilizacije. Moguće je dobiti željene rezultate te u istovrijeme smanjiti političke rizike.

Politički je važno razlikovati stabilizaciju od strukturne prilagodbe. Stabilizacijski programi zaista se moraju brzo provesti i stoga nužno obuhvaćaju mnogo nepopularnih mjera: poput oštrog smanjivanja dohodaka kućanstava i potrošnje rezanjem plaća u javnom sektoru, subvencija i zaposlenosti u građevinskom sektoru. Mjere strukturne prilagodbe mogu se, pak, razvući na godine i godine; svaka mjera stvara pobjednike i gubitnike, i to tako da vlada lako može steći potporu onih koji se okoriste tom mjerom i koji će držati liniju.

U slučaju prilagodbe vlada može ugušiti društvene nemire kako bi kompenzirala pad u popularnosti zbog rezanja potrošnje. No takav pristup sa sobom povlači i neke negativne posljedice kao npr. povećanu ovisnost o vojsci i negativne reakcije iz inozemstva.

Tempiranje

Zapazili smo da od najave mjera stabilizacije prođe tri do šest mjeseci prije no što počnu štrajkovi, prosvjedi i drugo. Ta pauza između najave mjera i reakcije dokazuje da do političkih reakcija dolazi kada se mjere provodi, a ne kada ih se najavi (suprotno od teorije racionalnih očekivanja).

Hvalevrijedan uzor: Hassan II.

Ipak postoji primjer vlade koja je uspješno izbjegla taj rizik – vlada Maroka od 1983. do 1985. Postoje dva razloga koja objašnjavaju taj politički uspjeh: opreznost (rast cijena je bio umjeren i postepen) i dobri odnosi s javnošću (npr. kralj je najavio da siromašni trebaju biti zaštićeni od posljedica prilagodbe, koristeći pri tome slogan "Štednja 'da', pauperizacija 'ne'").

Mjere koje je najlakše nametnuti

Restriktivna monetarna politika koja podrazumijeva drastične rezove javnih ulaganja i troškova rada ne predstavlja nikakav rizik za vladu. To ne znači da takve mjere nemaju društvene i ekonomske posljedice; no svoje rezoniranje temeljimo isključivo na kriteriju smanjivanja rizika društvenih nereda.

Obično nema nikakve reakcije na rezanje u javnom ulaganju, čak i ako su ozbiljna: rez od 40 posto u tri godine u Maroku; 40 posto u dvije godine u Obali Bjelokosti; 66 posto između 1982. i 1985. u Venecueli; i 60 posto u dvije godine na Filipinima.

Pogreške koje treba izbjegavati

Teže je provesti program koji podjednako pogađa sve skupine – dakle, socijalno neutralan program – nego uvesti diskriminatoran program. Lakše je natjerati neke skupine da nose najveći teret prilagodbe te pritom poštediti ostale od kojih vlada može očekivati potporu.

Najbolja kontrola je potpuna kontrola

U slučaju nužde iznimna moć državnog poglavara je iznimno bitna kako bi se uspješno provela prilagodba. Za svaki slučaj vlade imaju na raspolaganju sredstva kojima mogu odbiti napade: snage zakona i reda. No kada neredi počnu biti prijetnja stabilnosti režima, autoritet državnog poglavara je veoma važan. U Maroku, Obali Slonovače i Venecueli se ispostavilo da je tome tako. Venecuelanski predsjednik imao je takav autoritet 1990. jer je ista stranka imala nadzor nad predsjedništvom, parlamentom i najvećim sindikatom.

Masovna privatizacija i otpuštanja: realistična agenda

Bilo to pitanje restrukturiranja ili privatizacije, u mnogim zemljama reforma poduzećâ u državnom vlasništvu naišla je na jaku opoziciju, s obzirom na to da takve reforme dovode u pitanje širok dijapazon interesa.

Vlade ipak u mnogim slučajevima uspiju iznijeti programe restrukturiranja koje bi se s prijezirom odbilo u razvijenim zemljama. Bolivijski predsjednik Victor Paz je, primjerice, 1987. godine proveo nekoliko drakonskih mjera: dvije trećine radne snage rudnika kositra u državnom vlasništvu je otpušteno, s obzirom na to da je tvrtka bila odgovorna za trećinu totalnog godišnjeg javnog deficita. To je dovelo do niza štrajkova i prosvjeda, ali vlada nije uzmaknula pred rudarima i ostala je na vlasti još tri godine.

Prijetite MMF-om

Prisjetimo se da je svaka prilagodba politički rizičan pothvat. S jedne strane, opozicija će za sve troškove prilagodbe kriviti vladu. S druge strane, ako vlada bude odgađala prilagodbu zbog straha od opozicije sve do izbijanja financijske krize, imat će puno manje prostora za manevriranje kad se nađe pred političkom krizom. Međutim, budući da nema ustupaka jednom kada se obveže MMF-u, vlada može odgovoriti opoziciji da je dužna poštovati sporazum s MMF-om, htjela ona to ili ne.

Vlada može objasniti da mora birati između masovnih otpuštanja i rezanja plaća jer je MMF nametnuo, primjerice, smanjenje ukupnih izdataka za plaće od 20 posto. Može reći da zbog interesa svih uključenih strana preferira rezanje plaća / potonje rješenje.

Sjever i Jug: Kako potkopati sindikalizam?

Ako su zaposlenici u državnom sektoru dobro organizirani, mogu se učinkovito odupriljeti vladinim odlukama [da se otpusti tisuće radnika ili privatizira]. Svaka politika usmjerena na slabljenje tih oblika korporatizma je poželjna [NB Morrison koristi termin "korporatizam" misleći na sindikalni pokret]. S ekonomskog gledišta to znači ukidanje zapreka za rast; politički, vlada se dokopava neke vrste manevarskog prostora koji može biti dragocjen za vrijeme prilagodbe. Neki će iznijeti prigovor da će takva politika naići na otpor; ali bolje je za vladu da započne tu bitku tijekom faze ekonomskog poleta nego kada je oslabljena u vrijeme krize. Takva politika dolazi u nekoliko oblika: jamstva minimalne razine usluge, obučavanje dodatnog kvalificiranog osoblja i, ako je moguće, privatizacija i podjela na nekoliko međusobno konkurentnih poduzeća.

Mjere koje treba izbjegavati

Prva mjera opreza koju treba poduzeti je izbjegavanje blagih politika za vrijeme blagostanja, budući da se tada stvaraju prava koja je kasnije teško osporiti.

Mnogi stanovnici slamova i siromašnih dijelova grada su kivni i osjećaju se isključenima u odnosu na ostatak urbane populacije. Pljačkanjem i pustošenjem trgovina u bogatim susjedstvima daju si oduška. Kada mjera stabilizacije (npr. rezanje subvencija) vodi do iznenadnog porasta troškova osnovnih artikala, tada ti dijelovi populacije agresivno ispoljavaju svoj očaj. Takve mjere uistinu brutalno snižavaju njihov ionako veoma nizak životni standard do te mjere da siromašni više nemaju što izgubiti.

Slijedeći primjer Maroka 1983-4., prvo treba povećati cijene poluproizvodâ , a ne onih osnovnih artikala koje konzumiraju siromašna kućanstva. Ako želite povećati cijene osnovnih dobara, tada to treba činiti s mjerom (manje od 20 posto odjednom) i vremenski razvući.

Štrajkovi učitelja: ne bi škodili da nema djece

Štrajkovi učitelja se ne tiču izravno vlade, ali mogu neizravno biti opasni jer daju mladim ljudima priliku i vrijeme za prosvjedovanje.

Pobjednička strategija za rezanje plaća: podijeli i vladaj

Kao dio diskriminatorne politike kojom se nastoji izbjeći ujedinjeni front između svih radnika u državnom sektoru, može se ukinuti bonuse samo u nekim odjelima. Naravno, nije preporučljivo ukinuti bonuse vojsci i policiji tijekom teških vremena kada postoji mogućnost da će vlada zatrebati njihove usluge.

Politički ništa nije opasnije od provođenja sveobuhvatnih mjera za rješavanje makroekonomskih problema. Ako su npr. snižene plaće u državnom sektoru, tada ih se treba smanjiti samo u jednom sektoru, a njihovu nominalnu vrijednost zamrznuti u drugom sektoru; možda je čak uputno povećati ih u nekom drugom, politički važnom sektoru.

To je lako

Ima više mjera koje ne stvaraju ama baš nikakve političke poteškoće. Kako bi se smanjilo javni deficit, velika smanjenja javnog ulaganja i smanjenje djelovanja ne stvaraju političke rizike. Ako se smanji djelovanje, važno je da kvantiteta usluge ne padne, čak i ako to podrazumijeva smanjenje kvalitete. Proračun škola i sveučilišta može se, primjerice, smanjiti; no bilo bi opasno ograničiti ukupni broj studenata. Obitelji nasilno reagiraju kada je njihovoj djeci odbijen pristup školi, no ne i kada kvaliteta poučavanja postupno opada; nadalje, škole se mogu, postupno i selektivno, obratiti obiteljima za pomoć ili ukinuti ovu ili onu aktivnost. To se mora učiniti mic po mic, u jednoj školi no ne i u susjednoj, a kako bi se izbjeglo opće nezadovoljstvo.

Za snažne vlade

Ako vlada želi imati dovoljno prostora za manevriranje programima prilagodbe, mora uživati potporu dviju stranaka koje podupire velika većina, prije no potporu koalicije malih stranaka. To znači da na parlamentarnim izborima, sustav "first-past-the--post"(sustav u kojemu pobjeđuje kandidat s najviše glasova pa i bez apsolutne većine, op. prev.) trebaju imati prednost nad proporcionalnim sustavima – ili bar neka njihova kombinacija. Također postoje i načini da se ojača izvršna grana, poput osiguravanja privremenih posebnih ovlasti i isključivo *ex post* sudskih moći – kako bi se spriječilo suce da blokiraju provođenje programa strukturne prilagodbe *ex ante*. Referendumi također mogu biti učinkovita oružja vlade pod uvjetom da samo ona ima pravo incirati referendumski proces.

Opće posljedice politika MMF-a i Svjetske banke Društvene posljedice programa strukturne prilagodbe

Obrazovanje

Obrazovne institucije su izgubile na kvaliteti; neke su se zatvorile i učitelji su ili otpušteni zbog manjka sredstava ili mjesecima rade bez plaće. Taj manjak operativnih sredstava kompenziran je uspostavljanjem školarina i posebnih pristojbi koje se prikuplja kroz udruge roditelja i lokalne zajednice. Time je došlo do djelomične privatizacije bitnih socijalnih službi i *de facto* do isključenja velikog dijela populacije naročito u ruralnim područjima.

Dva eksplicitna uvjeta za dobivanje zajmova za strukturnu prilagodbu su: zamrzavanje broja diploma dobivenih na učiteljskim fakultetima i porast broja učenika po učitelju. Proračune za obrazovanje se drastično reže; djeca provode najviše pola dana u školi. Posljedica toga je da svaki učitelj drži nastavu u dvije smjene za dva odijeljenja: ujutro i popodne (N'Diaye, 1995). Svaki učitelj sada obavlja posao za dvije osobe; ušteđeni novac odlazi za otplaćivanje državnog duga.

Na te mjere – izvršene u ime "efikasnosti troškova" – još uvijek se gleda kao nedovoljne. U subsaharskoj Africi neki su zajmodavci predložili sustav u kojemu bi učitelji izgubili plaću u zamjenu za mali zajam pomoću kojega bi pokrenuli svoje vlastite "privatne škole".

U tom sustavu bi, međutim, ministarstvo obrazovanje još uvijek bilo odgovorno za održavanje "kvalitete" podučavanja.

U Africi je upis u školu porastao sa 41 posto djece spremne za školu 1965. godine na 79 posto 1980. godine. Do 1988., međutim, taj je broj pao na 67 posto (UNDP, 1992).

U Zambiji između 1990. i 1993. godine vlada je potrošila 37 milijuna dolara na primarno obrazovanje i 1,3 milijarde dolara na servisiranje duga. Drugim riječima: na svaki dolar uložen u primarni obrazovanje dolazi 35 dolara koji odlaze izvan zemlja kako bi se otplatio dug. Do 1995. godine vlada je trošila šest puta manje na primarno obrazovanje nego deset godina prije. Ustvari 80 posto troškova primarnih škola snosile su obitelji djece.

Zdravstvo

Međunarodne institucije tvrde da državne subvencije za zdravstvo stvaraju nepoželjnu "tržišnu neučinkovitost" koje "ide na ruku bogatima". K tome u ime "veće pravednosti" i "učinkovitosti" argumentiraju da korisnici primarnih zdravstvenih usluga trebaju plaćati korisničke pristojbe čak i ako su iz osiromašenih ruralnih zajednica.

Svjetska banka je također izračunala da je totalna godišnja potrošnja od 8 dolara po osobi više no dovoljna da se pruže prihvatljivi standardi kliničke njege.

To je značilo sveobuhvatni kolaps preventivne i kurativne medicine: manjak medicinskih zaliha, užasni radni uvjeti i slabo, ako i uopće plaćeno, osoblje. Javne zdravstvene ustanove u subsaharskoj Africi i nekim zemljama Latinske Amerike i Azije zapravo su postale plodno tlo za bolesti i zaraze. Manjak sredstava za medicinske zalihe (uključujući igle i zavoje) i opremu te porast cijena (na preporuku Svjetske banke) struje, vode i goriva (nužnih za sterilizaciju instrumenata, primjerice) povećali su vjerojatnost zaraze (uključujući HIV).

Zahvaljujući tim drakonskim mjerama štednje sada postoji strahovita društvena nejednakost u pristupu zdravstvenim uslugama. Država se značajno povukla iz zdravstvenih pitanja, ionako visok postotak ljudi koji nemaju zdravstveno osiguranje još se više povećao, a čak je zabilježen i porast nekoć istrijebljenih zaraznih bolesti. Porast zaraznih bolesti je također povezan s rezovima u javnoj potrošnji na preventivne mjere – poput poboljšanja kanalizacije i pristupa pitkoj vodi.

Stopa smrtnosti dojenčadi (IMR) pouzdan je indikator blagostanja neke zemlje. Usvajanje programa strukturalne prilagodbe u afričkim je zemljama u potpunosti je uništilo teško ostvaren napredak tijekom prethodnih 15 godina. Najupadljiviji primjer je Mali gdje je IMR pao s 23 posto između 1960. i 1980., a između 1980. i 1985. se povećao za 26.5 posto. Ne postoje podaci za Madagaskar 1965. godine; međutim, 1980. IMR je iznosio 71 te se 1985. povećao na 109 – povećanje od 53 posto između 1980. i 1985. godine.

Prehrana i osiguranje hrane dva su ključna čimbenika zdravlja. UNICEF-ova studija u deset zemalja o učincima prilagodbe na zdravlje zaključila je da se dječja prehrana pogoršala u osam od deset zemalja. U Zambiji između 1980. i 1984. – upravo u razdoblju u kojemu su

provođeni programi strukturalne prilagodbe – smrtnost od posljedica neishranjenosti porasla je od 2 do 6 posto za djecu u dobi od 0 do 11 mjeseci; a za djecu u dobi od 1 do 14 godina porasla je za između 38 i 62 posto.

Do 1995. godine zambijska vlada trošila je 30 posto manje na zdravstvo nego u deset prethodnih godina. Posljedica toga je porast smrtnosti dojenčadi za 20 posto u deset godina.

MMF i Svjetska banka kažu da korisnici trebaju plaćati za zdravstvene usluge. Rezultat toga je pad broja konzultacija u bolnici u Maputu u Mozambiku za 24 posto između 1986. i 1987. U Maleziji – čak i prije krize koja je izbila 1997.-8. – 40 posto populacije nije si moglo priuštiti privatne zdravstvene usluge (Balasubramanlam, 1996).

Što se zdravlja majki tiče, u Nigeriji je broj žena koje rađaju u najvećem bolničkom odjelu za ženske bolesti i porode glavnog grada pao sa 6,535 1983. godine (kada je započelo provođenje programa strukturalne prilaodbe) na 4,377 1985. godine, zatim na 2,991 1988. godine (Bruno Dujardin, Institut za tropsku medicinu u Antwerpenu).

Socijalne troškove se opisuje kao "nuspojave"

U makroekonomskom smislu, mjere provedene u zdravstvu i obrazovanju dovele do dezintegracije ljudskih resursa zemlje-dužnice.

U izvještaju UNDP-a 1992. stoji:

> Kao rezultat ekonomske krize u 1980-ima i zbog nje usvojenih programa strukturalne prilagodbe kao odgovora na krizu, socijalna potrošnja oštro je smanjena u velikom broju teško zaduženih zemalja. To je izravno djelovalo na životni standard populacija, smrtnost dojenčadi, upis u školu i prehranu. (UNDP, 1992)

Kroz prizmu ideologije MMF-a i Svjetske banke "socijalni troškovi" SAP-ova su, međutim, "zasebno" pitanje. Za "nepoželjne nuspojave" ne može se kriviti ekonomski model. One spadaju u "poseban sektor": socijalni sektor. Prema MMF-u i Svjetskoj banci socijalni troškovi kompenziraju se "ekonomskim koristima" makroekonomske stabilizacije. "Socijalni troškovi" su kratkoročni dok su "ekonomske koristi" dugoročne.

Ekonomske posljedice politika prilogodbe

Proizvodnja za domaće tržište ozbiljno je potisnuta što je rezultat smanjivanja realnih plaća, liberalizacije uvoza, i reforme porezâ i cijena.

Mjere MMF-a su teoretski osmišljene kako bi pomogle zemljama da u prestrukturiranju svoje ekonomije kako bi stvorili suficit u svojoj trgovinskoj bilanci – tako mogu otplatiti svoje dugove i upustiti se u proces ekonomske obnove. Ustvari se dogodi sasvim suprotno. Štednja potkopava kapacitet zemlje da se oporavi te onemogućuje smanjenje tereta duga. Jedini efekt koju manje ili više osigurava je da se na vrijeme plate kamate na dug.

Mjere MMF-a zapravo povećavaju teret duga zemlje:

- zajmovi odobreni na osnovi politika prilagodbe, kako bi se otplatili stari dugovi, povećavaju i totalni dug i servisiranje duga;
- u kontekstu liberalizacije trgovine i uništavanja domaće proizvodnje odobravaju se kratkoročni zajmovi koji zemlji omogućuju da nastavi s uvozom dobara sa svjetskog tržišta;
- ukupni troškovi uvoza povećavaju se nakon devalvacije valute;
- u sektorima koji nisu izravno povezani s izvoznim sektorom dolazi do malo ili nimalo akumulacije kapitala.

Makroekonomska stabilizacija i programi strukturalne prilagodbe moćna su oruđa u službi ekonomskog prestrukturiranja koje negativno utječe na životni standard milijuna ljudi. SAP-ovi su izravno odgovorni za proces masovnog osiromašenja koje smo prethodno opisali. Provođenje "ekonomskih lijekova" MMF-a i Svjetske banke dovelo je do drastičnog rezanja realnih plaća i osnaživanja izvozne ekonomije koja se hrani jeftinom radnom snagom. Isti "recept" za proračunsku štednju, trgovinske liberalizacije i privatizacije proveden je istovremeno u više od 100 zaduženih zemalja Trećeg svijeta i Istočne Europe uključujući bivše sovjetske republike i Vijetnam.

Političke posljedice

Većina zemalja-dužnica izgubi dio ili svu svoju ekonomsku suverenost zajedno s kontrolom nad ekonomskom i monetarnom politikom. Središnju banku i ministarstvo financija se preorganizira; neke se državne institucije raspadnu utirući tako put za vanjski "ekonomski nadzor". Na teren dolaze lokalni timovi i misije MMF-a i Svjetske banke kako bi stvorili "paralelnu vladu" koja gazi lokalne organizacije i nacionalni parlament.

Zemlje koje ne poštuju MMF-ove "kriterije uspješnosti" dospiju na crnu lista. Danas je na toj listi Sudan, kao što je na njoj bila i Nikaragva između 1979. i 1990. godine.

MMF zahtijeva da se unutarnji sigurnosni aparat ojača: politička represija – uz suradnju elita Trećeg svijeta – podupire paralelni proces *ekonomske represije*. Strahovit očaj ljudi koji su osiromašili zbog tržišne ekonomije izvor je pobuna protiv programa strukturalne prilagodbe i narodnih ustanaka. Izdvojena su sredstva i obuka koji osiguravaju da se ti činovi proizašli iz očaja brutalno uguše.

Strukturna prilagodba jedna je od glavnih tehnika ekonomskog pritiska koji zemlje centra koriste protiv periferija. Strukturna prilagodba – provedena u više od sto zemalja istovremeno – imala je porazan socijalni učinak, djelujući negativno na način života i radne uvjete nekih 4 milijarde pojedinaca (Chossudovsky, 1994 i 1997).

Provođenje programa strukturalne prilagodbe u mnogim zaduženim zemljama dovelo je do "internacionalizacije" njihove makroekonomske politike pod izravnom kontrolom MMF-a i Svjetske banke – koji predstavljaju moćne financijske i političke interese (Pariški i Londonski klub, G7 i zatvoreni krug glavnih multinacionalnih korporacija). Ovaj novi oblik političke i ekonomske dominacije – neka vrst tržišnog kolonijalizma – ugnjetava narode i vlade impersonalnom interakcijom (i hotimičnim manipuliranjem) tržišnih sila. Birokracija sa središtem u Washingtonu izvršava zadaću upravljanja cjelokupnim ekonomskim pothvatom koja utječe na životne i radne uvjete više od 80 posto svjetske populacije.

Ni u jednom trenutku u povijesti "slobodno" tržište – s obzirom na to da djeluje bilo gdje u svijetu zahvaljujući makroekonomskim procesima – nije igralo tako ogromnu ulogu u sudbinama "suverenih" naroda.

Prestrukturiranje svjetske ekonomije pod brižnim okom financijskih institucija sa središtem u Washingtonu sve više onemogućuje zemljama Trećeg svijeta da izgrade nacionalnu ekonomiju. Internacionalizacija ekonomske politike pretvorila je te zemlje u ekonomski otvoreno područje, a njihove nacionalne ekonomije u "rezervoare" jeftine radne snage i sirovina.

Ujednačivanje cijena i podvojenost tržištâ rada

Mada postoje znatne razlike u životnom standardu između zemalja Sjevera i zemalja Juga, devalvacija nacionalnih valuta (vidi gore) zajedno s deregulacijom unutarnjih tržišta (pomoću programa strukturalne prilagodbe) dovela je do dolarizacije domaćih cijena. Domaće cijene hrane sve više se poravnavaju sa svjetskim cijenama hrane.

Nakon što je tadašnji peruanski predsjednik Alberto Fujimori proveo skup neoliberalnih politika (tzv. Fuji-šok) po zapovijedi Svjetske banke i MMF-a cijena benzina povećala se za 3 000 posto preko noći, a cijena kruha za 1000 posto. A minimalna nadnica je pak pala za više od 90 posto (u usporedbi s 1975.) U kolovozu 1990. poljoprivredni radnik u sjevernim provincijama zarađivao je 7.50 dolara mjesečno; u isto vrijeme mnoga osnovna dobra su više koštala u Limi nego u New Yorku (Chossudovsky, 1994).

Taj novi svjetski ekonomski poredak – utemeljen na internacionalizaciji cijena dobara i potpuno integriranog svjetskog tržišta – djeluje unutar dva distinktivna "tržišta rada" koja se sve više odvajaju jedno od drugoga. Drugim riječima, taj je globalni tržišni sustav okarakteriziran dualnom strukturom za nadnice i troškove rada, odvajajući zemlje periferije od onih na centru. Dok su cijene ujednačene i poravnane s cijenama na svjetskom tržištu, nadnice (i troškovi rada) u Trećem svijetu i Istočnoj Europi u prosjeku su pak 10 do 20 puta niži nego u zemljama OECD-a. Usto, zbog zatvaranja američkih i zapadnoeuropskih granica radna snaga s Juga više ne može slobodno cirkulirati i prodavati svoju radnu snagu u zemljama Sjevera. Time se utvrđuju granice koje odvajaju tržišta rada na globalnoj razini.

Smanjivanje uloge države i ukidanje autonomnih nacionalnih projekata

Svjetska banka naglašava veliki interes koji postoji da se smanji uloga države:

> Od 2.5 milijardi radnika u svijetu, 1.4 milijarde živi u zemljama koje se nalaze pred teškom zadaćom konačnog izlaska iz sustava državnog intervencionizma, pretjeranog protekcionizma i središnjeg planiranja... (Svjetska banka, 1995)
> U subsaharskoj Africi, Latinskoj Americi i Južnoj Aziji većina zemalja držala se različitih stupnjeva autonomnog razvoja koji je štitio određene industrije i diskiminirao poljoprivredu. Te su strategije pogodovale ograničenom broju privilegiranih ljudi (vlasnicima kapitala i radnicima zaposlenim u zaštićenom sektoru). Privilegije se često branilo institucionalnim interveniranjem (zabrane otpuštanja u Latinskoj Americi, pretjerano zapošljavanje u javnom sektoru u subsaharskoj Africi i Južnoj Aziji) umjesto da se postavljalo temelje povećanoj potražnji za radom ili poboljšanjima u produktivnosti. (Svjetska banka, 1995)
> Ništa bolje za rast i poboljšanje životnog standarda radnika od razvoja tržišta koje ohrabruje tvrtke i radnike da ulažu u fizički kapital, nove tehnike i obuku. Neke su zemlje pokušale pomoći radnicima investicijskim politikama koje su išle u korist industrije do te mjere da su obezvrijedili poljoprivredu – tako što su štitili radna mjesta malog broja privilegiranih radnika u industrijskom sektoru od međunarodne konkurencije, određivali povišenja plaća i stvarali višak radnih mjesta u javnom sektoru. Ti su pokušaji završili neuspješno i u Latinskoj Americi, bivšem Sovjetskom Savezu i drugdje. (Svjetska banka, 1995)

Može se primijetiti nekoliko stvari u tim izjavama Svjetske banke.

Kao prvo, sistematično se iskrivljuju činjenice o trenutnim radnicima u formalnom sektoru te se govori da su isto tako privilegirani kao i posjednici kapitala. Prema Svjetskoj banci, u svijetu ne postoji klasni antagonizam između kapitalista s jedne strane, i radnika s druge strane (bilo sitnih poljoprivrednika, tvorničkih radnika, radnika u obrazovanju i zdravstvu ili nezaposlenih). Prema Svjetskoj banci pravi antagonizam postoji između onih "privilegiranih" (radnika u zaštićenom sektoru, zaposlenicima u državnom sektoru i privatnih poslodavaca koje država štiti) s jedne strane, i siromašnih (nezaposlenih, radnika u neformalnom sektoru) s druge strane.

Kao drugo, država je odigrala ulogu negativca u većini ekonomija Juga i Istoka; dakle, mora se smanjiti njenu ulogu.

Kao treće, svi su pokušaji autonomnog razvoja bili neuspješni. Kao četvrto, može se opipati veselje autora izvještaja što su se otvorile tolike prilike za neoliberalne politike u tako različitim regijama poput Latinske Amerike, Afrike, Južne Azije i bivšeg Sovjetskog Saveza. To veselo klicanje čak prelazi u bešćutan i osvetoljubiv ton u sljedećem odlomku koji se tiče zemalja bivšeg sovjetskog bloka:

> Smatrajući sebe prvacima radništva, jamčili su svojim radnicima periodična povećanja nadnica i socijalnu zaštitu od kolijevke pa do groba – i stoga nisu smatrali da ima potrebe za slobodnim i neovisnim sindikatima. (Svjetska banka, 1995)

Moramo li naglasiti da se radi o čistoj demagogiji kada Svjetska banka spominje odsustvo slobodnih sindikata s obzirom na to da je podupirala (i nastavlja podupirati) Pinochetovu diktaturu u Čileu i Ceaucescuovu diktaturu u Rumunjskoj, da navedemo samo dva primjera?

Očito je da je glavni prioritet Svjetske banke ukidanje državnog intervencionizma te pokušajâ autonomnog razvoja i planiranja.

Ipak, općenito vrijedi da su uspješne zemlje periferije postale uspješne zato što su se ponajviše oslanjale na aktivnu ulogu države. To je naročito istinito za zemlje na koje se ne tako davno gledalo kao na modele za uspjeh: Južnu Koreju, Tajvan, Maleziju, Tajland, Brazil i Meksiko. Bilo da ih je vodila nacionalna buržoazija, dijelovi sitne buržoazije ili diktatorska birokracija u zemljama tzv. socijalističkog bloka, država je odigrala ključnu ulogu u poticanju pravog ako i deformiranog razvoja. "Prevelik razvoj" države u zemljama periferije (stavimo po stranu socijalistički blok) usko je povezan sa slabošću lokalne kapitalističke klase. Država je bila štaka domaćoj buržoaziji koju je hendikepirala dugogodišnja kolonijalna eksploatacija.

Smanjivanjem uloge države na periferiji Svjetska banka nastoji povećati ovisnost tih zemalja o krupnom kapitalu na centru.

Postoji nekoliko klopki koje moraju izbjegavati oni koji traže progresivni odgovor na taj izazov. Primjerice, pogrešno je braniti državu *per se* kao da je njezin socijalni sadržaj neutralan, a njegova uloga globalno pozitivna. U kapitalističkim zemljama Juga država je sila pomoću koje lokalne eksploatatorske klase imaju prevlast. Ta država organizira represiju narodnih pokreta i omogućava kapitalističkoj klasi da zgrne profite u miru. Neoliberali ne smiju imati monopol na kritiziranje države.

Uistinu Karl Marx nije jedini koji je osudio eksploatatorski karakter kapitalističke države. Klasični ekonomist Adam Smith napisao je: "Civilna vlada koja je uvedena kako bi se zaštitilo vlasništvo zapravo je uvedena kako bi se zaštitilo bogate od siromašnih, ili one koji imaju neko vlasništvo od onih koji ga nemaju." (Smith, 1776). Svjetska banka i neoliberali možda čak i mogu prisvajati ovaj odlomak pod uvjetom da se izostavi zadnji dio. Prema njihovom demagoškom pogledu na svijet "bogati" su radnici u državnom sektoru; ti radnici koriste državu kako bi eksploatirali siromašne. Ali ako se kaže da je država stvorena kako bi se obranilo privatno vlasništvo bogatih od onih koji ga nemaju, tada se radi o komunističkoj herezi.

Postoji dobar razlog da se protiv države bori i da ju se zamijeni. Rušenje kapitalističke države čini se kao dio autentične emancipatorne revolucije. Ta revolucija također mora završiti s odumiranjem novih državnih struktura koje su uspostavljene u prijelaznom razdoblju. Cilj je zaista ukidanje države – ne davanje slobode tržišnim silama, no radije zamjenjivanje klasne diktature slobodnim udruživanjem radnog naroda.

Što nas dovodi do sljedećeg pitanja: Što imaju na umu Svjetska banka i neoliberali kada grme protiv države? Da možda ne ciljaju na sustav socijalne zaštite koji se djelomično financira iz državnih sredstava? Ili suviše dostupno javno obrazovanje i zdravstvo? Ili zakone o radu koji manje ili više štite radnike od neopravdanog otkaza?

Glavne mete neoliberalnog gnjeva su fragmenti demokracije i kolektivne solidarnosti koji postoje unutar države i čije postojanje država jamči. Ti fragmenti demokracije i kolektivne solidarnosti potječu iz mješavine socijalnih dobitaka koje su izborili potlačeni i ustupaka koje su vladari morali učiniti kako bi zadržali društveni mir. Te fragmente demokracije i solidarnosti moramo zaštititi.

Svjetska banka nastoji ukinuti ostala područja državne nadležnosti. Ustraje u ukidanju preostalog zakonodavstva koje štiti domaća tržišta zemalja Juga. Nastoji ukinuti kontrolu koju neke od zemalja na Jugu još uvijek imaju nad strateški važnim industrijama i prirodnim resursima. Što se Svjetske banke tiče te se stvari mora ukinuti kako bi se dopustilo u potpunosti slobodno kruženje kapitala – što može potpomoći samo nadmoć multinacionalnih korporacija i ekonomija Sjevera.

U tom pogledu moramo se naučiti oprezno odnositi prema određenoj liniji argumentacije da ne bismo povjerovali demagogiji Svjetske banke. Svjetska banka argumentira, primjerice, da privatizacija poduzeća kojima upravlja država smanjuje korupciju, povećava efikasnost tvrtke i smanjuje korumpiranu državnu birokraciju. Nemojmo ići s goreg na gore: sigurno da u osvit trećeg milenija nema potrebe za dokazivanjem da je privatni kapitalistički menadžment neučinkovit i korumpiran.

Prije će biti da postoji potreba za strogom kontrolom javne administracije. To podrazumijeva aktivne društvene pokrete i provođenje temeljitih političkih i zakonskih reformi.

S engleskog prevela Marija Ćaćić
Preneseno sa Slobodni Filozofski (7. svibnja 2012.):
http://slobodnifilozofski.com/2012/05/eric-toussaint-programi-strukturne_09.html (14. svibnja 2012.)
http://slobodnifilozofski.com/2012/05/eric-toussaint-programi-strukturne_14.html (23. svibnja 2012.)
http://slobodnifilozofski.com/2012/05/eric-toussaint-programi-strukturne-2.html (11. lipnja 2012.)
http://slobodnifilozofski.com/2012/06/eric-toussaint-programi-strukturne-3.html
Na engleskom objavljeno u Éric Toussaint, *Your Money or Your Life* (Haymarket Books; Updated ed. edition, June 1, 2005)

TRAVERSO, ENZO

Totalitarizam. Povijest i aporije koncepta

Neobična se sudbina koncepta totalitarizma ogleda u tome što je istovremeno nezaobilazan i neupotrebljiv. Upotreba koncepta, nezaobilaznog u političkoj teoriji (zaokupljenoj definiranjem tipologije oblika moći) i praktično neupotrebljivog za historiografiju i društvene znanosti (koje se bave konkretnim historijskim iskustvima), u interdisciplinarnoj epistemološkoj perspektivi pokazuje se krajnje problematičnom. Podsjeća po tome na ideju čovjeka kakvu je elaborirala filozofija prosvjetiteljstva, i koju je u svojoj čuvenoj kritici problematizirao Joseph de Maistre rekavši da poznaje Francuze i Talijane, i kako, zahvaljujući Montesquieuu, zna čak i za postojanje Perzijanaca, ali "čovjeka" o kojemu je riječ u slavnoj Deklaraciji iz 1789. nikada nigdje nije vidio. U *Izvorima totalitarizma*, Hannah Arendt naglašava pertinentnost argumenata koje je zastupao još jedan kontrarevolucionar, Edmund Burke, u svojoj kritici *Deklaracije o pravima čovjeka*, kojoj priznaje "neosporivu... pragmatičku snagu", ali se očigledno ne slaže s njezinim zaključcima.[01]

Za one koji su se, poput Židova sredinom dvadesetog stoljeća, našli izvan sistema države-nacije i svake juridičke i političke rekognicije, dakle one najbliže apstraktnoj i univerzalnog definiciji "čovjeka", Deklaracija će se pokazati savršeno beskorisnom: ona je tek simbol, komad papira, ili najviše, eto, peticija dobrih namjera. Tvrdnja Hanne Arendt, naravno, nije smjerala odbacivanju racionalističke tradicije prosvjetiteljstva, nego razumijevanju njezinih ograničenja. Jednaka je stvar s totalitarizmom, koji Franz Neumann definira kao "idealtip", u veberijanskom smislu, koji gotovo nikada ne odgovara konkretnim historijskim realnostima,[02] te koji Pierre Bouretz karakterizira kao "a *priori* kategoriju", u kantijanskom smislu, jer se primjenjuje na historijske činjenice puno češće nego što se izvodi iz njihove analize[03]. Drugim riječima, "totalitarizam" je apstrakcija. Njegove ga žrtve poznaju pod drugim imenom, njihova su sjećanja konkretna. U tom idealtipskom obliku, više podsjeća na košmarni svijet kakav je zamišljao George Orwell u *1984.*, sa svojim ministarstvom Istine, Velikim bratom i novogovorom, negoli na konkretnu realnost fašizama ili staljinizma.

No, izvorno se koncept totalitarizma odnosi na točno tri historijska iskustva: iskustvo talijanskog fašizma (1922 – 1945), njemačkog nacional-socijalizma (1933 – 1945) te iskustvo ruskog staljinizma (između kraja

dvadesetih i početka pedesetih godina dvadesetog stoljeća). Ta su tri režima izrazila nove, ranije nepoznate oblike moći, čije sličnosti zahtijevaju komparatistički pristup, i čiji zločinački ishodi postavljaju nova pitanja o odnosu koji se u dvadesetom stoljeću uspostavlja između nasilja i države. Koncept totalitarizma nastoji odgovoriti na ova pitanja. Svi se teoretičari slažu barem oko jedne stvari: totalitarizam je antiteza, radikalna negacija pravne države kakva se razvila i proširila tijekom prethodnog stoljeća u Europi. Sve osnovne karakteristike klasične liberalne države – podjela vlasti, politički pluralizam, predstavničke institucije (iako, u većini slučajeva, na osnovi ograničenog prava glasa), kao i ustavno jamstvo određenih osnovnih političkih prava – radikalno su uništili totalitarni režimi: u Italiji su postupno demontirane, u Njemačkoj neposredno ukinute "karizmatskom" vlašću koja ignorira zakon (ali se ne zamara ukidanjem Weimarskog ustava), a u Rusiji poništeni revolucijom koja je za cilj imala uspostavljanje socijalističke demokracije, te će vrlo brzo skončati u jednopartijskom režimu (čija je uloga potvrđena Ustavom iz 1936.). Novina totalitarizma počiva u činjenici da njegovo osporavanje struktura liberalne države ne implicira povratak tradicionalne diktature i stare oblike apsolutne vlasti. Totalitarni režimi upisuju se u modernitet, pretpostavljaju industrijsko društvo. Ne odbacuju političku demokraciju i predstavničke institucije kako bi restaurirali državu *ancien régimea*, nego kako bi uspostavili vlast zasnovanu na regrutiranju masa i plebiscitarnom konsenzusu. Mase se konstantno mobiliziraju, ali i lišavaju svake subjektivnosti, nisu samoorganizirane nego svedene na puku ornamentalnu ulogu, baš kao u koreografijama fašističkih mimohoda koje su snimali Istituto Luce ili Leni Riefenstahl.[04] Totalitarizam, piše Franz Neumann, označava "uništenje svake razdvojenosti između države i društva te politizaciju cijeloga društva"[05]. Drugim riječima, apsorbiranje civilnog društva, sve do njegova uništenja državom, koja nije više Levijatan utemeljen na ugovoru, nego Behemot, carstvo kaosa i arbitrarnog, razarača samog principa grada.

Također, svi se teoretičari totalitarizma slažu da je teror, državni teror čije se žrtve broje u milijunima, jedan od njegovih bitnih elemenata. Totalitarni teror pretpostavlja državnu monopolizaciju nasilja, koja se ne vrši u ime ili za obranu prava, ali koji se ipak upotrebljava prema potpuno racionalnim metodama i procedurama, odnosno onima koje impliciraju ekonomsku, administrativnu ili vojnu racionalnost tipičnu za moderne države. S ove točke gledišta, koncept totalitarizma nadaje se kao pokušaj prevladavanja one aporije filozofije i političke sociologije koja je, od Thomasa Hobbesa do Norberta Eliasa, preko Maxa Webera, interpretirala proces državne monopolizacije nasilja kao faktor civilizacije, navodno neminovno povezan s osnaživanjem i proširenjem prava. Iako totalitarizam reproducira sve bitne karakteristike zapadnog racionalizma kakvim ga opisuje Weber, on dovodi do radikalne negacije onoga što je heidelberški sociolog definirao kao modernu racionalnu legalnu vlast i označava stupanje zločinačke države na scenu.[06]

Bilješke za povijest jednog koncepta

Nakon raspada SSSR-a i kraja sovjetskog bloka, pojam totalitarizma napustio je domenu aktualnosti te ušao u domenu povijesti političkog mišljenja i društvenih znanosti dvadesetog stoljeća. Naime, tako označena politička realnost nije sasvim nestala s planete, nego nam kraj dvaju historijskih iskustava koji su ga proizveli – staljinizma i fašizma u Europi – omogućava da pristupimo prvom pokušaju historizacije koncepta totalitarizma, od njegova pojavljivanja, oko sredine 1920-ih, sve do njegove recentne reanimacije. Ima nešto paradoksalno u eklatantnom povratku ove rasprave, i to upravo u trenutku kada njezin predmet (ili barem njegovi preostaci) nestaje s povijesne scene, naročito prisjetimo li se da takav nestanak – urušavanje SSSR-a zbog unutarnjih kontradikcija – nitko nije predviđao, da je tu mogućnost većina teoretičara totalitarizma čak i otvoreno isključivala. U svjetlu spomenutih teorijskih metamorfoza njegove recepcije i javne upotrebe, nije neosnovano razlikovati devet osnovnih etapa u razvoju intelektualne rasprave o totalitarizmu:

1) Pojava pridjeva "totalitarno" (*totalitario*) 1923. godine, u spisima pojedinih liberalnih talijanskih intelektualaca (naročito Giovannija Amendole), opisuje talijanski fašizam, koji je tek uspostavio vlast te se transformirao u režim.[07] Pojam "totalitarnog sistema" još uvijek nije značio novi tip dominacije utemeljen na teroru, nego prije modernu

01 Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York: Harcourt, Brace & Company, 1976., 299-301 (francuski prijevod: *L'impérialisme*, Pariz: Seuil, Biblioteka "Points", 286-289).
02 Franz Neumann, *The Democratic and the Authoritarian State. Essays in Political and Legal Theory*, Glencoe: The Free Press, 1957., 235.
03 Pierre Bouretz, "Le totalitarisme: un concept philosophique pour la réflexion historique", *Communisme*, br. 47-48, 1996., 40.
04 Taj je aspekt istraživao, na osnovu intuitivnih uvida Siegfrieda Kracauera, Peter Reïchel, u *La fascination du nazisme*, Pariz: Odile Jacob, 1993.
05 Franz Neumann, *The Democratic and the Authoritarian State. Essays in Political and Legal Theory*, Glencoe: The Free Press, 1957., 245.
06 Definiciju posuđujem od Yvesa Ternona, prema kojemu totalitarizam predstavlja "najdovršeniju formu" zločinačke države (*L'État criminel. Les génocides au XXe siècle*, Pariz: Seuil, 1995., 72).
07 O porijeklu koncepta, usp. Michelle-Irène Brudny, "Le totalitarisme: histoire du terme et statut du concept", *Communisme*, br. 47-48, 1996., 13-32, i naročito, Jens Petersen, "Die Entstehung des Tolalitarismusbegriffs in Italien", u: Eckhard Jesse (ur.), *Totalitarismus im 20. Jahrhundert. Ein Bilanz der internationalen Forschung*, Baden-Baden: Nomos Verlag, 1996., 95-117. O historiji ideje totalitarizma, usp. Abbott Gleason, *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War*, New York: Oxford University Press, 1995.

verziju apsolutizma, kako implicitno sugerira Amendolina referenca na Thomasa Hobbesa, kada talijanskom fašizmu pripisuje plan izgradnje "države-Levijatana". Termin koji su za definiranje fašizma najviše koristili njegovi onodobni protivnici bio je "tiranija". Zanimljivo je po tom pitanju primijetiti da prvi intelektualci, kao što su Francesco Saverio Nitti i Waldemar Gurian, koji u tom periodu pokušavaju izvesti usporednu analizu ruskog boljševizma i talijanskog fašizma, još uvijek ne govore o totalitarizmu.[08]

2) Fašizam usvaja koncept. Najprije Benito Mussolini na jednom mitingu u svibnju 1925. govori o "feroce volontà totalitaria" ("surovoj totalitarnoj volji") svojeg režima. Potom koncept upotrebljava službeni filozof fašizma, Giovanni Gentile, u članku koji se pojavio u časopisu *Foreign Affairs* 1928., da bi potom 1932. bio uveden u *Enciclopedia italiana*, u članku "Fašizam", koji su zajedno napisali Gentile i Mussolini.[09] Talijanski fašisti usvajaju kategoriju totalitarizma koja besprijekorno sumira njihovu filozofiju države, ne samo kao moralni i spiritualni entitet kadar utjeloviti svijest nacije, već ponajprije kao instituciju koja može u potpunosti obuhvatiti civilno društvo. Gentile tu vidi novu metamorfozu liberalizma i etičko dovršenje hegelijanske države.

Nekoliko godina kasnije, u sumrak Weimarske republike, ideolozi Konzervativne revolucije skovali su drugu ideju totalitarne dominacije. Koncept "totalne države" (*totale Staat*) javlja se od 1931. u spisima filozofa prava Carla Schmitta, kao definicija diktature koja utjelovljuje novi oblik suvereniteta (suveren bi bio onaj koji proglašava izvanredno stanje i drži svu vlast). Između 1930. i 1932., pisac Ernst Jünger u nekim svojim ratnim spisima, naročito u zbirci *Krieg und Krieger* i eseju *Der Arbeiter*, popularizira ideju "totalne mobilizacije" (*totale Mobilmachung*), koja vodi do diktature utemeljene na vladanju modernom tehnikom.[10]

3) S usponom Hitlera na vlast u Njemačkoj 1933., pojam totalitarizma udomaćuje se u literaturi antifašističkih izbjeglica. Filozof Herbert Marcuse i sociolog Paul Tillich posvećuju mu nekoliko članaka u glavnim znanstvenim časopisima njemačke emigracije: *Zeitschrift für Sozialforschung*, časopis Frankfurtske škole, i *Social Research*, koji u New Yorku objavljuje *New School for Social Research*[11]. U Francuskoj se riječ javlja iz pera dvaju katoličkih intelektualaca, Emmanuela Mouniera i Jacquesa Maritaina. Početkom 1936., godine prvog montiranog procesa u Moskvi koja označava novi represivni zaokret SSSR-a, ideja totalitarizma počinje cirkulirati, s prilično mutnim i nepreciznim statusom, među lijevim protivnicima staljinizma: najprije kod Victora Sergea, recentno oslobođenog iz sibirskog logora, potom kod Trockog, osobito u *Izdanoj revoluciji*[12].

4) Naravno, upravo će njemačko-sovjetski pakt iz 1939., koji je iznenada ukazao na Hitlera i Staljina kao dvije "bratske zvijezde" (Trocki) ideji totalitarizma dati goruću aktualnost. Od tog značajnog događaja njegova će se upotreba raširiti kako bi, pod zajedničkim nazivom, ukazala na dvije glavne europske diktature toga doba. Iste godine, američki politolog Carlton H. J. Hayes u Philadelphiji organizira prvi simpozij o totalitarizmu (*Symposion on the Totalitarian State*[13]), koji prethodi izdavanju nekoliko djela, od kojih najpoznatije ostaje ono bivšeg austrijskog komunista Franza Borkenaua (*The Totalitarian Enemy*, 1940.), gdje ovaj koncept postaje interpretacijski ključ paralelnog uspona njemačkog nacional-socijalizma i ruskog staljinizma[14].

Nakon što ga je teoretizirao talijanski fašizam, a različite grupe izbjeglih intelektualaca (s jedne strane talijanski i njemački antifašisti, s druge oponenti iz Rusije) koristile na uglavnom deskriptivan način, pojam totalitarizma po izbijanju Drugog svjetskog rata dospijeva do statusa ključne riječi u političkom vokabularu koji upotrebljava kako liberalno-konzervativna inteligencija, koja se od početka Ruske revolucije suprotstavlja komunizmu, tako i antifašistički intelektualci razočarani staljinizmom. Dolazak Hitlera na vlast bio ih je približio SSSR-u; no moskovski procesi, represija nad revolucionarnom ljevicom za vrijeme španjolskog građanskog rata, potom pakt Ribbentrop-Molotov, učinili su od totalitarizma slogan

08 Waldemar Gurian, "Faschismus, und Bolschewismus", *Heiliges Feuer*, 1927-1928., br. 15, 197-203; Francesco Saverio Nitti, "Bolscevismo, fascismo e democrazia", 1927., *Scritti politici*, Bari: Laterza, 1961., 263-280.

09 O Mussolinijevu diskursu, usp. M. I. Brudny, "Le totalitarisme: histoire du terme et statut du concept", *Communisme*, br. 47-48, 1996., 16; Jens Petersen, "Die Entstehung des Totalitarismusbegriffs in Italien", u: Eckhard Jesse (ur.), *Totalitarismus im 20. Jahrhundert. Ein Bilanz der internationalen Forschung*, Baden-Baden: Nomos Verlag, 1996., 98. G. Gentile, "The Philosophic Basis of Fascism", *Foreign Affairs*, 1928., br. 6, 299. O natuknici o totalitarizmu u *Enciclopedia italiana*, usp. Mario Stoppino, "Totalitarisme", u: Norberto Bobbio, Nicola Matteucci, Gianfranco Pasquino (ur.), *Dizionario di politico*, Torino: TEA-UTET, 1990., 1169.

10 Carl Schmitt, "Die Wendung zum totalen Staat", naknadno uključeno u zbirku *Positionen und Begriffe im Kampf mit Weimar – Genf – Versailles*, Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt, 1940. (ur. Duncker & Humblot, Berlin, 1988.). Ernst Jünger, "Totale Mobilmachung", Berlin, *Krieg und Krieger* (1930.), i *Le Travailleur* (1932.), Pariz: Christian Bourgois, 1989. O statusu pojma totalitarizma u djelu Carla Schmitta i Ernsta Jüngera, usp. Abbott Gleason, *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War*, New York: Oxford University Press, 20-28. Općenitije, o upotrebi tog koncepta kod teoretičara Konzervativne revolucije, usp. Jean-Pierre Faye, *Langages totalitaires*, Pariz: Hermann, 1972., 377-395.

11 Herbert Marcuse, "La lutte contre le libéralisme dans la conception totalitaire de l'État", 1934., u: *Culture et société*, Pariz: Éditions de Minuit, 1970., Paul Tillich, "The Totalitarian State and the Claims of the Church", *Social Research*, 1934., br. 1, 405-433.

njihova zaokreta udesno, njihova "degažmana" i političke deradikalizacije. Taj će se fenomen, započet 1939. godine, izrazito proširiti desetak godina kasnije, početkom Hladnog rata.

5) U ljeto 1941., s nacističkim napadom na SSSR i promjenom vojnih savezništava koja će definirati tijek rata, ideja totalitarizma, nakon što je iščezla iz propagandnih publikacija savezničkih sila (ili barem u svojem novom značenju komparacije dvaju totalitarizma), doživjela je značajan zalaz. I on će potrajati do početka Hladnog rata 1947., uz iznimku tek nekoliko djela koja se okušavaju u novoj teorijskoj sistematizaciji. Riječ je o knjizi Put u ropstvo (*The Road to Serfdom*[15]) liberala Friedricha Hayeka, objavljenoj 1944., te iz radikalno drukčijeg pristupa, o djelima marksista iz Frankfurtske škole u egzilu, Franza Neumanna i Marxa Horkheimera, čije su obje knjige objavljene 1942. godine. Neumann je napisao kapitalno djelo *Behemoth*, a Horkheimer esej "slobodarskog" tona, *Autoritarna država*.[16] Primijetit ćemo da se riječ "totalitarizam" ne nalazi u naslovu niti jednog od ovih djela.

6) Izbijanjem hladnog rata pojam totalitarizma vratit će se u punoj snazi: posvećuju mu se sveučilišni kolegiji (pod vodstvom Carla Friedricha, 1953.[17]), a naročito je značajan skup priloga koji nastoje kategoriju totalitarizma ili interpretirati kao barbarstvo 20. stoljeća (*Izvori totalitarizma*, koje je Hannah Arendt objavila 1950.), ili preko koherentnog teorijskog modela formalizirati fenomenološku i strukturalnu analizu staljinističkog i nacionalsocijalističkog režima (*Totalitarna diktatura i autokracija*, koju su 1956. objavili Carl J. Friedrich i Zbigniew Brzezinski[18]). U tom razdoblju, tema totalitarizma doživljava i najpoznatije književno uobličenje, u romanu *1984.* Georgea Orwella.

Razdoblje od 1947. do 1960. stoga je zlatno doba ideje totalitarizma. Puno više nego uspjeh ove skupine, u konačnici, vrlo heterogenih djela, upravo je transformacija pojma u istinsko propagandno oružje ono što mu je tijekom cijelog tog perioda osiguralo široku rasprostranjenost – neki u tom kontekstu govore o "borbenom konceptu" (*Kampfbegrieff*[19]). Kako je primijetio Wolfgang Kraushaar, jednom kada je taj pojam zaodjenuo suštinski antikomunističko ruho, nadalje ispunjava dvostruku političku funkciju: s jedne strane doprinosi "imunizaciji zapadnog sistema", pozicionirajući ga izvan svake kritike (oponenti u SAD-u i njihovi saveznici automatski se transformiraju u potencijalne ili stvarne simpatizere totalitarnog neprijatelja); s druge strane, implicira "neutralizaciju ili relativizaciju nacističke prošlosti", iz razloga avangardne uloge koju je Savezna republika Njemačka, država iznikla iz pepela nacionalsocijalizma, odigrala u borbi protiv komunizma[20]. Totalitarizam tako postaje barjak pod kojim se okuplja cijela armija bivših komunističkih intelektualaca koji su s oružjem i prtljagom prešli u militantni antikomunizam (Sidney Hook i James Burnham) ili su se nagnuli ka pacifističkom humanizmu slobodarskog tipa (Arthur Koestler, Manes Sperber, Dwight MacDonald i Ignazio Silone[21]). Njihov susret s liberalnim antikomunizmom stvorit će prilike za eksperiment Kongresa za slobodu i kulturu, koji će igrati važnu ulogu u širenju "totalitarističkih" teorija, zahvaljujući širokoj mreži časopisa na glavnim zapadnjačkim jezicima (*Encounter, Preuves, Der Monat, Tempo presente*[22]). Iako dominantna u

Enzo Traverso

12 O Sergeu, vidi Nicole Racine, "Victor Serge. Correspondances d'URSS (1920-1936)", *Mil neuf cent. Revue d'histoire intellectuelle*, 1990., br. 8. Spisi Trockog u kojima je koncept totalitarizma najviše korišten okupljeni su u njegovoj knjizi *Obrana marksizma*, (*Défense du marxisme*, Pariz: EDI, 1976.) O širenju pojma kod lijevih antistaljinista, usp. Bruno Bongiovanni, *La caduta dei comunismi*, Milano: Garzanti, 1995., 124-130.

13 Carlton Hayes (ur.), *Symposion on the Totalitarian State*, Philadelphia: Proceedings of the American Philosophical Society, 1940., br. 82.

14 Franz Borkenau, *The Totalitarian Enemy*, London: Faber and Faber, 1940.

15 Friedrich Hayek, *La route de la servitude*, Pariz: Presses universitaires de France, 1985.

16 Franz Neumann, *Behemoth. Structure et pratique du national-socialisme*, Pariz: Payot, 1987.; Max Horkheimer, "L'État autoritaire", Pariz: Théorie critique, Payot, 1978.

SAD-u i Njemačkoj, ta struja ostaje relativno minorna u zemljama poput Francuske i Italije, gdje su komunističke partije bile glavne političke snage Otpora koje nastavljaju vršiti odlučujući utjecaj unutar antifašističke kulture. Djelo C. Friedricha i Z. Brzezinskog nikada neće biti prevedeno na francuski niti talijanski, a knjiga Hanne Arendt, koja se pogrešno smatrala nekom vrstom "biblije hladnog rata"[23], bit će prevedena tek s nekoliko desetljeća zakašnjenja.

7) Društvena, politička i kulturna previranja 1968. proizvest će novi zalaz ideje totalitarizma na Zapadu, kada se ona doima kao ideološki preostatak Hladnog rata. Kubanska revolucija, vijetnamski rat i zapaljena iskra antikolonijalnih pokreta rehabilitiraju pojam imperijalizma, koji su "totalitarističke" teorije bile izbrisale ili suspendirale. Povratak marksizma, praćenog uzletom nove generacije historičara i sociologa oslobođenih ideoloških raskola iz 1950-ih godina pridonio je radikalnom preispitivanju ovog koncepta; američki politolozi Herbert Spiro i Benjamin Barber otvoreno predlažu da se ukine iz političkog vokabulara[24]. Tijekom ovog perioda, historičari sovjetskog svijeta i nacističke Njemačke orijentiraju se prema produbljivanju specifičnosti ovih režima, jer se više ne mogu zadovoljiti ideološkim, generalizirajućim, ali često površnim pristupima, koji su dominirali istraživanjima tijekom cijelog perioda 1950-ih godina. "Totalitariste" Leonarda Shapira i Karla Dietricha Brachera zamijenili su socijalni historičari kao što su Moshe Lewin, Martin Broszat i Hans Mommsen.

8) Paralelno s njegovim izbacivanjem iz kulturnog polja gdje je u prethodnih dvadesetak godina imao najveći utjecaj, koncept totalitarizma počinje se, od 1968. – godine francuskih svibanjskih gibanja, ali i sovjetske intervencije u Pragu – usađivati među inteligencijom centralne i istočne Europe, koja raskida s komunističkim partijama i orijentira se prema radikalnoj kritici realnog socijalizma, dijelom napuštajući marksizam (Leszek Kolakowski), a dijelom reelaborirajući ga u "zapadnjačkom" kontekstu (Budimpeštanska škola Agnes Heller i Ferenca Fehera sve do kraja 1970-ih godina[25]). Rijetki su istočnoeuropski intelektualci koji su, poput Czeslawa Milosza, autora *Zarobljenog uma* (1953) koristili taj termin prije 1968. godine. Nekoliko godina kasnije, prijevod knjige *Arhipelag Gulag* Aleksandra Solženjicina odjeknut će poput bombe u zemljama kao što je Francuska, uvodeći ondje raspravu koja ju je do tada tek marginalno dotaknula. Francuska "otkriva" totalitarizam 1974. godine, on postaje slogan iza kojeg se smještaju razočarani ideolozi maoizma (takozvani "novi filozofi"). U izrazito medijski forsiranoj raspravi, do izražaja dolaze kako najkoherentniji predstavnici liberalne kritike totalitarizma (Raymond Aron), tako i heretički marksisti oko časopisa *Socialisme ou Barbarie*, koji su od kraja 1940-ih godina oživjeli lijevu kritiku staljinizma (Cornelius Castoriadis, Claude Lefort[26]).

9) Okašnjela reanimacija rasprave o totalitarizmu potkraj 1980-ih godina u očiglednoj je vezi s krizom marksizma u Europi i restauracijom neoliberalnog svjetskog poretka. Riječ je o tome da se ovaj potonji imunizira, proglašavajući ga najboljim od mogućih svjetova, nasuprot diktaturama 20. stoljeća. Nesumnjivo nije slučajnost da je obnova interesa za totalitarizam koincidirala s fabrikacijom mita o "kraju Povijesti". Dvije knjige, *Europski građanski rat* (*Der europäische Bürgerkrieg*) Ernsta Noltea i *Prošlost jedne iluzije* (*Passé d'une illusion*) Françoisa Fureta predstavljaju najznačajnije intelektualne produkte novog "totalitarističkog" vala. Najtipičnija je njegova karakteristika svođenje povijesti antifašizma na gigantski propagandni pothvat u službi sovjetskih interesa (što je navelo Erica Hobsbawma da Furetovu knjigu predstavi kao "okašnjeli proizvod ere Hladnog rata"[27]).

Početkom 1989., epicentar tog intelektualnog zaokreta postala je Njemačka. Ne začuđuje što je zemlja koja je imala turobnu privilegiju da tijekom dvadesetog stoljeća svjedoči dvostrukom historijskom iskustvu nacionalsocijalizma i staljinizma, sada u središtu rasprave o totalitarizmu, jedinoj političkoj kategoriji koja je, u zajedničkoj definiciji, sposobna elaborirati to dvostruko nasljeđe. No tu se ipak javljaju problemi. Ponajprije, usposta-

17 Carl J. Friedrich (ur.). *Totalitarianism*, Proceedings of a Conference of the American Academy of Arts and Science, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1953.
18 Carl J. Friedrich, Zbigniew Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Authocracy*, New York: Praeger, 1966.
19 Usp. Karl Graf Ballestrem, "Aporien der Totaliiarismus-Theorie", u: Eckhard Jesse (ur.), *Totalitarismus im 20. Jahrhundert. Ein Bilanz der internationalen Forschung*, Baden-Baden: Nomos Verlag, 1996., 240.
20 Wolfgang Kraushaar, "Sich aufs Eis wagen. Plâdoyer fur eine Auseinandersetzung mit der Totalitarismustheorie", u: Eckhard Jesse (ur.), isto, 457.
21 Na ovu temu vidi izuzetan esej Isaaca Deutschera, "The Ex--Communist's Conscience", *Marxism, Wars &. Revolutions. Essays from Four Decades*, London: Verso, 1984., 49-59. Što se tiče američkih intelektualaca, usp. naročito Alan Wald, *The New York Intellectuals. The Rise and Decline of the Anti-Stalinist Left from the 1930s to the 1980s*, Chapell Hill and London, The University of North Carolina Press, 1987.
22 Usp. Pierre Gremion, *Intelligence de l'anticommunisme*, Pariz: Fayard, 1994. Usp. također Michael Rohrwasser, *Der Stalinismus und die Renegaten. Die Literatur der Exkommunisten*, Stuttgart: Klett-Cotta, 1991.
23 Alexander Bloom, *Prodigal Sons. The New York Intellectuals and their World*, New York: Oxford University Press, 1986., 219.
24 Herbert J. Spiro, Benjamin Barber, "Counter-Ideological Uses of 'Totalitarianism'", *Politics and Society*, 1970., br. 1, 21.
25 Leszek Kolakowski, "Hope and Hopelessness", Survey, Summer 1971., 37-52. Usp. također Jacques Rupnik, "Le totalitarisme vu de l'Est", u: Guy Hermet, Pierre Hassner, Jacques Rupnick (ur.). *Totalitarismes*, Pariz: Économica, 1984., 43-71. O Budimpeštanskoj školi iz 1970-ih, usp. Agnès Heller, Ferenc Fé-

vljanje paralela između ovih dvaju režima izravno podrazumijeva jednadžbe: Hitler = Honecker, Stasi = Gestapo, Bautzen = Buchenwald ili Auschwitz – koje su potpuno mistificirajuće. DDR je bio, u pravom smislu riječi, autoritarna i birokratska diktatura, a ne režim koji je na tisuće svojih disidenata slao u konc-logore. Iako je prisvojio, instrumentalizirajući je i deformirajući, ostavštinu suprotstavljanja Hitleru, režim nikada nije prakticirao politiku istrebljenja. Međutim, jedan sasvim drugi razlog čini ovaj povratak koncepta totalitarizma suspektnim. Reanimiran krajem povijesnog ciklusa suvremene Njemačke, koncept doprinosi premještanju analize s civilizacijskog prijeloma – koji čine nacionalsocijalizam i njegovi zločini, u prvom redu genocid nad europskim Židovima – prema geopolitičkom prijelomu – podjeli nacije krajem Drugog svjetskog rata. Teorija totalitarizma stoga omogućava da se nacistička prošlost stavi u vezu s nacionalnim raskolom, dok reunifikacija zemlje ponovno smješta njemačku povijest na tračnice, pružajući zemlji status "normalne" nacije.

Polisemičan koncept

Intelektualni itinerar koji smo ovdje ocrtali dostatan je da ukaže na polimorfni, elastični i uglavnom ambivalentni karakter koncepta totalitarizma. Integriran je u službenu doktrinu talijanskog fašizma, koji mu je osigurao koherentnu teorijsku artikulaciju, ali ga odbacuju ideologije dvaju režima na koje se najčešće primjenjuje: SSSR i nacistička Njemačka. U većini slučajeva, teoretičari totalitarizma odbijaju u tu kategoriju uključiti jedini režim koji ju je usvojio te je otvoreno prisvaja: talijanski fašizam, koji se karakterizira samo kao "nesavršeni" ili "nedovršeni" totalitarizam[28]. Upravo kako bi se distancirali od potonjeg, nacistički su ideolozi kritizirali fašističku filozofiju, u centru koje dominira totalna država kao krajnja i isključiva svrha, dok je u nacističkom *Weltanschauungu* država tek instrument u službi dominacije *Volka*, rase. Njemački pravnici, kao što su Otto Koellkreuter i Wilhelm Stuckart, jedan od autora Nürnberških zakona, nastojat će precizno formulirati tu doktrinarnu razliku između talijanskog fašizma i njemačkog nacional-socijalizma[29].

Pojam totalitarizma, kakav prisvaja fašizam, a odbacuje ruski komunizam, kao i njemački nacional-socijalizam, koristili su pak naširoko njihovi kritičari sa svih strana – talijanski i njemački antifašistički egzilanti, lijevi oponenti staljinizma, liberalni politički mislioci, bivši komunisti koji su postali antikomunisti, istočnoeuropski intelektualci u egzilu, marksisti i antimarksisti, slobodari i konzervativci, ideolozi hladnog rata i pacifisti – pripisujujući mu različita značenja, ovisno o konjunkturi, kontekstu i senzibilitetu.

Kulturno polje unutar kojega su tražili korijene, preteče ili prethodnike totalitarizma izrazito je široko. Karl Popper vratio se sve do Platona, koji je kriv zato što je uznosio mit o "savršenoj državi, državi Zlatnog doba, definitivno nepokretnoj državi[30]"; izraelski povjesničar Jacob L. Talmon grešku je vidio u filozofiji Jean-Jacquesa Rousseaua i historijskom presedanu jakobinske republike iz 1793.[31]; Friedrich Hayek vjerovao je da je otkrio kolijevku totalitarnog monstruma iz dvadesetog stoljeća u kolektivizmu i planiranju socijalističkih teoretičara, najkoherentnijih neprijatelja kapitalističkog tržišta[32]; za vrijeme 1930-ih godina, Raymond Aron interpretirao je totalitarizam, slijedeći Élie Halévy, kao tragični ishod jedne tehnike moći i koncepcije politike čiji je začetnik početkom modernog doba bio Machiavelli[33]; Herbert Marcuse otkrio je Hitlerovo nadahnuće u pozitivističkoj sociologiji Augusta Comtea, teoretičara hijerarhijskog i autoritarnog industrijskog društva[34]; Hannah Arendt, koja je proučavala antisemitizam i imperijalizam u devetnaestom stoljeću, upravo je tu pronašla neophodan laboratorij uzleta modernog totalitarizma te kao njegove prethodnike označila kritičare filozofije ljudskih prava, poput Edmunda Burkea, prve rasističke ideologe Arthura Gobineaua i Hustona Stewarta Chamberlaina te čak i žestokog pristašu kolonijalizma, Britanca Benjamina Disraelija[35]; nešto recentnije, Isaiah Berlin pronašao je nagovještaje totalitarnog terora u apologiji krvnika – kao stupa političkog poretka – kojoj se prepustio kontrarevolucionar Joseph de Maistre[36]. Ako takvo genealoško stablo začuđuje svojim bogatstvom i raznolikošću, jednako je s pokušajima da se kategorija totalitarizma, osim na fašizam i staljinizam, projicira i na druga historijska iskustva, katkad starija, katkad recentnija. Tako je Karl August Wittfogel koristio koncept za orijentalni despotizam, Pitirim Sorokin kako bi definirao drevni Egipat, a politolog Guglielmo Ferrero za karakte-

her, *Marxisme et démocratie. Au-delà du socialisme réel*, Pariz: Maspcro, 1981.; usporediti s elaboracijama iz narednih godina: Agnès Heller, Ferenc Féher *Eastern Left, Western Left: Totalitarianism, Freedom and Democracy*, Atlantic Highlands: Humanities Press, 1987.

26 Claude Lefort, *Éléments d'une critique de la bureaucratie*, Ženeva: Droz, 1971. O ovoj struji, usp. David Brosshart, "Die französischc Totalitarismusdiskussion", u: Eckhard Jesse (ur.), *Totalitarismus im 20. Jahrhundert. Ein Dilanz der internationalen Forschung*, Baden-Baden: Nomos Verlag, 1996., 252-260. Nakon raskida s marksizmom, početkom 1970-ih godina, zamjetno je liberalnije usmjerenje njihove antitotalitarne kritike, prototip čega je Lefortov esej *Un homme en trop. Réflexions sur l' "Archipel du Goulag"*, Pariz: Seuil, 1976.

27 Eric Hobsbawm, "Histoire et illusion", *Le Débat*, 1996., br. 89, 138.

28 Usp. Nicola Tranfaglia *La prima guerra mondiale e il fascismo*, Torino: TEA-UTET, 1995., 629-635, koji se po ovom pitanju nastavlja na analizu Alberta Acquaronea, *L'organizzazione dello Stato totalitario*, Torino: Einaudi, 1965.

29 Vidi naročito tekstove u aneksu djela Jean-Pierrea Fayea, *Théories du récit. Introduction aux langages totalitaires*, Pariz: Hermann, 1972., 91-99.

30 Karl Popper, *La société ouverte et ses ennemis*, Pariz: Éditions du Seuil, 1979., 26.

31 Jacob L. Talmon, *Les origines de la démocratie totalitaire*, Pariz: Calmann-Lévy, 1966.

32 "Fašisti i nacisti nisu puno toga morali izumiti. Tradiciju novog političkog pokreta, koji se prelijeva u sva područja života, već su u Njemačkoj i Italiji uspostavili socijalisti." (Friedrich Hayek, *La route de la servitude*, Pariz: Presses universitaires de France, 1985., 85).

33 Usp. Raymond Aron, *Machiavel et les tyrannies modernes*, Pariz: Éditions du Fallois, 1993.

34 Herbert Marcuse, *Raison et révo-*

rizaciju naravi rimskog carstva[37]. Frankfurtski filozof Herbert Marcuse, zauzvrat, stavio je naglasak na totalitarne elemente prisutne u demokratskim društvima kasnog kapitalizma, koji je izvor novog oblika opresije, utemeljene ne više u teroru nego u reifikaciji ukupnosti društvenih odnosa, u formalnom poštivanju sloboda i prava koji su pak kasnije ispražnjeni od svakog sadržaja (*Jednodimenzionalni čovjek*[38]).

Aporije koncepta

Gorecitirani primjeri čine od totalitarizma kameleonski pojam, koja se koristi u najrazličitijim kontekstima, više u deskriptivne nego u analitičke svrhe. Njegovoj rasprostranjenosti svakako je doprinio njegov polisemički karakter, no ona također, neosporivo, otkriva njegov temeljni zahtjev: spoznati i imenovati nove oblike dominacije i opresije koji su se pojavili u suvremenom svijetu. Kako je na ponešto apodiktičan način tvrdila Hannah Arendt, u dvadesetom stoljeću pojavili su se režimi za koje politički vokabular nije imao adekvatne definicije, i s kojima se politička misao nikad ranije nije suočila. Montesquieu je definirao despotizam kao arbitrarnu vlast utemeljenu na strahu; totalitarizam, naprotiv, prema Arendt označava jednu sasvim novu vrstu dominacije, koja je utemeljena u ideologiji i okončava u teroru[39]. Pokušat ću nadalje ukazati na plodnost kao i ograničenja ove Arendtine hipoteze. Dovoljno je ovdje utvrditi da, iako je prednost tog naziva što u jednoj riječi rezimira nasilje koje su milijuni muškaraca i žena pretrpjeli u nacističkim i staljinističkim logorima (riječi koja dakle, implicitno, priznaje heurističku vrijednost njihove usporedbe), imenovanje ipak ne dokida duboke razlike koje karakteriziraju ta nasilja.

Kako bismo uveli nešto reda u ovu plejadu definicija, bit će korisno razlučiti različite interpretacije totalitarizma u dvije glavne grupe: s jedne strane, imamo *funkcionalističke* teorije, koje naglašavaju strukturnu homologiju između Hitlerova i Staljinova režima; s druge pak, historijsko-genetičke teorije, koje nastoje pripisati određena konstitutivna obilježja totalitarnih režima njihovu porijeklu i procesima formacije.[40] Evidentno nije riječ o dvije "škole", nego jednostavno dvije metodološke tendencije, u vrlo širokom smislu, koje uspijevaju obuhvatiti međusobno vrlo udaljene pristupe.

Ostavimo li postrani najjednostranije interpretacije totalitarizma, koje mu daju krajnje reduktivnu definiciju – primjerice onu Erica Voeglina i Waldemara Guriana, prema kojima totalitarizmi u osnovi nisu ništa drugo doli sekularizirane religije, čak "ideokracije"[41], ili pak onu Friedricha Hayeka koji suštinu prepoznaje u "planskoj ekonomiji" suprotstavljenoj tržištu koje je prema njemu krajnji izvor modernih sloboda, funkcionalistički model su najdovršenije i najkoherentnije formulirali Brzezinski i Friedrich. Oni ne definiraju totalitarizam kao historijsku formaciju nego kao "sistem" koji opisuju u ovim terminima:

> "'Sindrom' ili shema (*pattern*) povezanih obilježja totalitarne diktature nalazi se u ideologiji, u jedinstvenoj partiji kojom upravlja pojedinac, terorističkoj policiji, u monopolu nad sredstvima komunikacije, u monopolu nad nasiljem i centralno upravljanoj ekonomiji[42]."

Ta se definicija dobro prilagođava nacističkoj Njemačkoj kao i staljinističkom SSSR-u, ali ona se ograničava na površan i statički opis izvanjskih oblika vlasti, koji ne govori ništa o njihovoj naravi, razvoju ili ciljevima[43]. Drugim riječima, ona zanemaruje genetičke, ekonomske, socijalne i ideološke razlike koje odvajaju ova dva režima: jedan potekao iz revolucije, drugi došao na vlast izbornim putem; jedan radikaliziran sve do ratnog sloma nakon dvanaest godina postojanja, drugi samourušen nakon sedamdeset godina, od kratke revolucionarne faze do dugog posttotalitarnog propadanja; jedan utemeljen na kolektivističkoj ekonomiji uspostavljenoj eksproprijacijom dominantnih bivših klasa, drugi osovljen na temeljima kapitalističke ekonomije, koji su podržale tradicionalne elite i veliki industrijski monopoli; jedan se poziva – nevažno s kolikim legitimitetom – na jednu univerzalističku i humanističku filozofiju emancipacije, dok drugi propovijeda biološki i rasni *Weltanschauung* žestoko suprotstavljen prosvjetiteljstvu. Osim toga, monopolistička uloga partije čini se puno naglašenijom u Sovjetskom Savezu nego u nacističkoj Njemačkoj, koju Franz Neumann često karakterizira kao polikraciju usidrenu u nekoliko centara moći: partiji, vojsci, privredi i policiji (polikraciji koja je još naglašenija u Italiji, gdje su Mussolini i fašistička partija uvijek bili konfrontirani s postojanošću monarhije i vlašću katoličke

lution. Hegel el la naissance de la théorie sociale, Pariz: Éditions de Minuit, 1968.

35 Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York: Harcourt, Brace & Company, 1976., 299-301 (francuski prijevod: *L'impérialisme*, Pariz: Seuil, Biblioteka "Points").

36 Isaiah Berlin, "Joseph de Maistre et les origines du totalitarisme", u *Le bois tordu de l'humanité. Romantisme, nationalisme et totalitarisme*, Pariz: Albin Michel, 1992., 100-174.

37 Usp. Uwe Backes, "Totalitarisme: un phénomène spécifique du XXe siècle?", u Yannis Thanassekos, Heinz Wismann (ur.), *Révision de l'Histoire. Totalitarismes, crimes et génocides nazis*, Pariz: Éditions du Cerf, 1990., 19-36.

38 Herbert Marcuse, *L'Homme unidimensionnel. Essai sur l'idéologie de la société industrielle avancée*, Pariz: Éditions de Minuit, 1968. Na ovu temu vidi: Simon Tormey, *Making Sense of Tyranny. Interpretations of Totalitarianism*, Manchester and New York: Manchester University Press, 1995., poglavlje IV, 100-132.

39 Hannah Arendt, "La nature du totalitarisme" (1953), *La nature du totalitarisme*, Pariz: Payot, 1990., 117.

40 Pojam "funkcionalizma" uveo je u studiji o nacističkoj sistemu moći Tim Mason (vidi naročito njegov esej "Banalisation du nazisme? La controverse actuelle sur les interprétations du national-socialisme", *Le Débat*, 1982., br. 21). Upravo Ernst Nolte vlastitu teoriju totalitarizma kvalificira kao "historijsko-genetičku" ("Sur la théorie du totalitarisme", *Le Débat*, 1996., br. 89, 143). Usp. također njegovu korespondenciju s Françoisom Furetom, objavljenju na talijanskom, *XX secolo. Per leggere il Novecento fuori dai luoghi comuni*, Rim: Liberal, 1997., 24. Tu definiciju preuzima François Furet, "Les différents aspects du concept de totalitarisme", *Communisme*, br. 47-48, 1996., 10.

41 Waldemar Gurian, "Totalitarianism as Political Religion", u C.

crkve). Staljinova karizma ne crpi iz istih izvora kao Hitlerova ili Mussolinijeva. Ona se temelji na najstrožoj kontroli aparata partijske države, u okviru režima rođenog iz revolucije u kojoj je Staljin igrao marginalnu ulogu, i koji ga je nadživio. Mussolinijeva i Hitlerova moć proizlazi iz karizme u veberijanskom smislu riječi, karizme vođe koji ima potrebu za kontaktom s masama koje ga vide kao čovjeka iznimnih kvaliteta, "pozvana" sudbinom (fašistički i nacistički režimi rađaju se i umiru sa svojim diktatorima[44]). Teror, konačno, predstavlja duboko različite karakteristike u oba sustava. Nasilje staljinizma vrši se protiv sovjetskih građana, koji čine gotovo ukupan broj njegovih žrtava. Ono je dvostruke naravi, ujedno socijalne i političke, teži na autoritaran način transformirati socioekonomske strukture zemlje i civilno društvo zauzdati represijom. Na vrhuncu staljinizma, svaki je sovjetski građanin bio potencijalna meta NKVD-a i upravo su sovjetski građani, masa od nekoliko milijuna osoba, ti koji čine populaciju logora, podvrgnutu uvjetima rada robovskog tipa. Žrtve nacional-socijalizma bili su, nasuprot tomu, uz iznimku izrazite manjine oponenata u odnosu na ukupan broj deportiranih, ne-Nijemci. Za Nijemce koji nisu uključeni u ilegalnu aktivnost otpora i koji ne pripadaju kategoriji *Gemeinschaftsfremde* (to su ponajprije Židovi, ali i homoseksualci, potom Romi, osobe s invaliditetom i druge grupe koje "odstupaju od normativa"), život pod Trećim Reichom nije konstantno ugrožen. U SSSR-u, teror potječe iz istinskog rata koji su pokrenule vlasti protiv tradicionalnog društva, kako bi se zemlja na autoritaran način transformirala u veliku industrijsku silu.

To je nasilje koje lomi i razgloblјuje društveni korpus, naročito u vrijeme prisilne kolektivizacije na selu. U Njemačkoj, nacistički teror podrazumijeva nacionalnu pacifikaciju i stabilizaciju, koje su od 1933.-1934. postignute zahvaljujući obuhvatnom procesu političke represije i "poravnanja" (*Gleichschaltung*) subalternih klasa. Nadalje, od 1939., to postaje nasilje osvajačkog rata i uništavanja (osvajanje "životnog prostora", uništenje SSSR-a, judeoboljševizma, vanjskih neprijatelja, likvidacija ratnih zarobljenika, itd.). Staljinov teror napao je tradiciju; nacistički teror je teror režima koji nikada ne dovodi u pitanje tradicionalne elite. Kvalitativno različitom također se čini narav sustava koncentracionih logora koji karakteriziraju ova dva režima jer, iako se radi o nesumnjivo bitnom obilježju za oba, taj sustav kod svakog ispunjava drugačiju funkciju. Logori istrebljenja, rezervirani za inferiorne "rase" poput Židova i Roma, ostaju specifičnost nacional-socijalizma. Iako smrt dubinski i vidljivo obilježava ruske konc-logore, ona je tek nusproizvod sistema, a ne, kao u nacističkim logorima istrebljenja, *neposredni cilj*. Sistem gulaga posjeduje određenu ekonomsku racionalnost koju u Trećem Reichu pronalazimo u širokoj mreži koncentracionih logora (*Konzentrationslager*), rezerviranih ponajprije za ratne zarobljenike i političke zatvorenike, ali koja je radikalno odsutna iz logora za istrebljenje (*Vernichtungslager*)[45]. Tu su razliku uostalom razumjeli najistančaniji predstavnici liberalne kritike totalitarizma, poput Raymonda Arona koji, iako preuzevši model Friedricha i Brzezinskog, nije propustio podsjetiti da je ishod terora u jednom slučaju bio prisilni rad, a u drugom plinska komora[46].

Historijsko-genetičke interpretacije totalitarizma izmiču, u većini slučajeva, sterilnim odstupanjima funkcionalističkog pristupa, ali tek kako bi se ponovno našle čas u aporetičkoj rekonstrukciji procesa formacije totalitarnih režima, čas u opsesivnoj potrazi za "kauzalnim vezama" koje bi mu objasnile dinamiku, rezultat čega je relativizacija, ako ne i brisanje autonomije i originalnosti.

Nerazmrsiva aporija karakterizira Arendtinu analizu totalitarizma, fokusiranu na tri središnje teme – antisemitizam, imperijalizam i totalitarni sistem – čije se povezanosti ne trudi razjasniti[47]. Iako rođenje modernog antisemitizma i uzlet rasističkih ideologija u 19. stoljeću svakako mogu činiti nužne etape u formaciji nacional-socijalizma, teško je uvidjeti odnos koji bi one mogle uspostaviti s ruskom revolucijom, sovjetskim režimom i Staljinovim terorom. Hipoteza koju skicira i prema kojoj bi panslavizam mogao u slučaju staljinizma igrati istu predvodničku ulogu koju je rasizam igrao za Hitlerovu Njemačku ne čini se argumentiranom niti uvjerljivom[48]. Korisno je na tu temu podsjetiti se da u inicijalnom projektu djela *The Origins of Totalitarianism* nije bilo riječi o "totalitarizmu" niti o SSSR-u. Prema planu koji je Hannah Arendt elaborirala 1946.[49], to je djelo koncipirano kao studija procesa formacije nacional-socijalizma i kao analiza ideoloških i kulturnih premisa nacističkih logora za istrebljenje.

Historijsko-genetičku analizu totalitarizma otvoreno zastupa povjesničar Ernst Nolte koji je analizirao povijest prve polovice 20. stoljeća kao "europski građan-

J. Friedrich (ur.). *Totalitarianism*, op. cit., 119-129; Eric Voegelin, *Les religions politiques* (1938.), Pariz: Éditions du Cerf, 1990.

42 Carl J. Friedrich, Zbigniew Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Authocracy*, New York: Praeger, 1966., 9. Vidi analizu ovog djela: Simon Tormey, *Making Sense of Tyranny Making Sense of Tyranny. Interpretations of Totalitarianism*, Manchester and New York: Manchester University Press, 1995., poglavlje III, 69-99.

43 Do tog zaključka dolazi Ian Kershaw (*Qu'est-ce que le nazisme? Problèmes et perspectives d'interprétation*, Pariz: Folio-Gallimard, 1992., 79-84), kao i Hans Mommsen ("Nationalsozialismus und Stalinismus. Diktaturen im Vergleich" (1994.), u: Eckhard Jesse (ur.), *Totalitarisme im 20. Jahrhundert. Ein Bilanz der internationalen Forschung*, Baden-Baden: Nomos Verlag, 1996., 471-481).

44 Usp. Ian Kershaw, *Hitler. Essai sur le charisme en politique*, Pariz: Gallimard, 1995.

45 Više autora naglašava taj aspekt. Navest ću ovdje studije koje mi se čine najznačajnijim: Dan Diner, "Nationalsozialismus und Stalinismus. Ûber Gedâchtnis, Willkur und Tod", *Kreislaufe. Nationalsozialismus und Gedâchtnis*, Berlin: Berlin Verlag, 1995., 49-75; Alan Bullock, *Hitler et Staline. Vies parallèles*, Pariz: Albin Michel/Fayard, 1994., tom II, 445; Ian Kershaw, "Retour sur le totalitarisme. Le nazisme et le stalinisme dans une perspective comparative", *Esprit*, siječanj-veljača 1996., 101-121.

46 Raymond Aron, *Démocratie et totalitarisme* (1965), Pariz: Folio-Gallimard, 1987., 298-299.

47 Usp. Margaret Canovan, *Hannah Arendt. A Reinter presentation of her Political Thought*, New York: Cambridge University Press, 1992., 19.

48 Hannah Arendt, *L'impérialisme*, Pariz: Seuil, Biblioteka "Points", poglavlje IV. Usp. također kritike koje je Arendt uputio Stephen Whitefield: *Into the Dark. Hannah Arendt and Totali-*

ski rat", otpočet Ruskom revolucijom iz 1917. godine. Nacional-socijalizam tu je zadobio oblik reakcije – nažalost ekstremne i pretjerane, ali u osnovi legitimne… – Zapada protiv "azijatskog" barbarstva boljševičke diktature[50]. Dobro su poznate polemike koje je izazvala njegova interpretacija koja svodi Auschwitz na kopiju gulaga, "logičkog i faktičkog prethodnika" totalitarnih zločina Drugog svjetskog rata[51]. Nolte tako zaboravlja da je nacizam imao duboke korijene u nacionalističkoj tradiciji i *völkisch* ideologiji, koje su puno starije od Ruske revolucije. Apologetski karakter te interpretacije totalitarizma nije potrebno dodatno naglašavati. Ono što ga čini problematičnim tendencija je da se SSSR i nacistička Njemačka vide ne kao paralelni i interaktivni režimi, nego kao genetički međuovisni, čega je rezultat njihova asimilacija (s prethodno utvrđenom aksiološkom hijerarhijom), umjesto njihove komparacije. Sovjetski savez i nacional-socijalizam rođeni su u istom historijskom kontekstu, obilježenom urušavanjem bivšeg europskog poretka tijekom Prvog svjetskog rata, ali zadobili su formu kao neovisni fenomeni, od kojih svaki posjeduje porijeklo i vlastitu dinamiku. Nolte ih, naprotiv, transformira u dva međusobno preklapajuća fenomena uklopljena, posve nerazumljiva, u evoluciji svojih uzajamnih odnosa i izvan svojeg srodstva. Ako je Ruska revolucija na određeni način i doprinijela stvaranju konteksta u kojem se razvio nacizam, bilo bi pogrešno među njima vidjeti odnos uzroka i posljedice koji ne uzima u obzir ni utjecaj talijanskog fašizma, ni povijest njemačkog nacionalizma, niti u konačnici društvenu situaciju Weimarske republike[52].

Auschwitz i Kolyma sada zauzimaju središnje mjesto u našoj historijskoj svijesti, kao simboli barbarstva dvadesetog stoljeća. Plodan komparatistički pristup na planu historijske sociologije sastojao bi se u shvaćanju njihovih sličnosti i razlika[53]. Nužno je ustvrditi da, u velikom broju slučajeva, pojam totalitarizma nije poslužio ovom tipu komparacije nego tek dvojbenim amalgamima između nacizma i komunizma, asimiliranima kao varijantama jedne te iste zločinačke biti, u kojoj "klasni genocid" odgovara rasnom genocidu, a gulag se prikazuje kao upisan u revoluciju iz 1917., kao što *Konačno rješenje* pronalazi svoje korijene u hitlerovskom *Weltanschauungu*. Antikomunistička "strast" guši tako svaki napor za razumijevanjem[54].

Poput mnogobrojnih kategorija političke filozofije, kategorija totalitarizma bavi se tek jednom tipologijom moći. Za razliku od drugih, međutim, puno joj je teže naći plodnu primjenu unutar polja društvenih znanosti. Ona može usmjeriti studiju o strukturama moći, ali ne govori ništa o njihovoj genezi ili historiji. Povjesničari i sociolozi ne mogu zanemariti taj pojam, ali ne mogu ga ni prihvatiti. Sada kada možemo početi promišljati o konceptu totalitarizma, konačno oslobođenom ideoloških i političkih uvjeta koji su značajno utjecali na njegov put, vrlo vjerojatno će se pokazati sasvim nedostatnim u dešifriranju enigme stoljeća koje se često naziva njegovim imenom.

S francuskog prevela Milena Ostojić
Preneseno sa Slobodni Filozofski (12. travnja 2018.): http://slobodnifilozofski.com/2018/04/totalitarizam-povijest-aporije-koncepta.html
Dijelovi teksta pročitani su u emisiji "Ogledi i rasprave" na Trećem programu Hrvatskog radija.
Tekst je objavljen pod naslovom "Le totalitarisme. Histoire et apories d'un concept" u tematu "Regards sur l'humanitaire" časopisa *L'Homme et la société*, br. 129, 97–111, 1998. Dostupno na https://www.persee.fr/doc/homso_0018-4306_1998_num_129_3_2963

tarianism, Philadelphia: Temple University Press, 1980., 80.

49 Vidi tekstove u dodatku: Hannah Arendt, "La nature du totalitarisme" (1953.), *La nature du totalitarisme*, Pariz: Payot, 1990., 171–182.

50 Ernst Nolte, *Der europäische Burgerkrieg. 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*, Frankfurt/M.-Berlin: Ullstein-Propylâen, 1987.

51 Usp. knjigu *Devant l'Histoire. Les documents de la controverse sur la singularité de l'extermination des Juifs par le nazisme*, Pariz: Éditions du Cerf, 1988.

52 François Furet, čija analiza komunizma ima mnogo sličnosti s Nolteovom, izbjeći će tu stranputicu: "Ako je komunizam neophodan za razumijevanje fašizma (ali i obrnuto je također točno), razlozi tomu su puno krupniji no što bi sugerirala kronologija koja ide od Lenjina do Mussolinija, 1917-1922., ili od Lenjina do prvog Hitlera, 1917-1923., prema logici akcije-reakcije. Boljševizam i fašizam idu ukorak, jedan iz drugoga nastaju, imitiraju se i bore, ali prije svega oni se rađaju iz istog tla, rata; oni su djeca iste historije." (François Furet, *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Pariz: Laffont/Calmann-Lévy, 1995. 197).

53 Za prvi pokušaj u tom smjeru, vidi knjigu koju su uredili Ian Kershaw i Moshe Lewin: *Stalinism and Nazism. Dictatorships in Comparison*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

54 Značajan primjer takva odstupanja predstavlja medijski izrazito promovirana *Crna knjiga komunizma* (*Livre noir du communisme. Crimes, terreur et répression*) Stéphanea Courtoisa (Pariz: Laffont, 1997.), gdje izračun broja žrtava nadomješta svaku kontekstualnu analizu revolucija 20. stoljeća i povijesti režima koji su iz njih proistekli.

VILENICA, ANA

Od socijalne države do socijalne majke

Pitanja pripremila: Karolina Hrga

— U svojem si se istraživačkom radu bavila kritikom institucionaliziranih praksi i normi materinstva u današnjim kapitalističkim društvima, nazivaš ih još i "režimima materinstva". Možeš li objasniti o kakvim se praksama, normama i režimima radi, te na koji su način povezani s postojećim materijalnim uvjetima i proizvodnim odnosima?

Svako društvo koje je zasnovano na eksploataciji rada automatski proizvodi instituciju ili režim materinstva. Za one koji zanima na koji se način istorijski uspostavlja ovakav odnos preporučujem knjigu Silvije Federici *Kaliban i veštica*. U današnje vreme to znači da je kapitalizam direktno zavistan od eksploatacije rada majki u korist države i akumulacije kapitala. Model logike roda razvijen od strane kolektiva Endnotes (https://endnotes.org.uk/issues/3/en/endnotes-the-logic-of-gender) mi se uvek čini kao dobar početak za pokušaj promišljanja ovog problema.

U kapitalizmu se rad žena reguliše dvojako – kroz razdvajanje sfere rada na direktno tržišno regulisanu sferu te indirektno tržišno regulisanu sferu. U tržišno regulisanoj sferi žene se kažnjavaju upravo zbog potencijala da rađaju. Ta kazna se zove jaz u platama, a ogleda se i u konstantnoj nesigurnosti radnog mesta u reproduktivnoj dobi. Ova kazna ponekad ima i humano lice. Zanimljiv je primer prakse kompanija kao što su Apple, Facebook i Google, koje svojim radnicama nude mogućnost da zamrznu jajne ćelije (http://www.businessinsider.com/egg-freezing-at-facebook-apple-google-hot-new-perk-2017-9) kako bi odložile materinstvo. Takvu praksu predstavljaju kao podršku slobodi izbora, dok je zapravo u pitanju suptilno ispostavljanje zahteva radnicama da se odreknu svojih reproduktivnih prava kako bi svoj rad investirale u kompaniju. Ove kompanije investiraju u svoju radnu snagu i žele da zadrže one koje su im neophodne za proces proizvodnje.

Sa druge strane, indirektno se tržišno reguliše sfera reproduktivnog rada koja se konstantno naturalizuje kao rad ljubavi. Taj rad postaje ono što je samopodrazumevajuća dužnost žena. U pitanju su kućni poslovi, briga o deci, nega starih, emotivna podrška. U neoliberalizmu se direktno i indirektno regulisana sfera delimično poklapaju u prostoru komodifikacije reproduktivnog rada. Sve je više žena iz perifernih zemalja koje prodaju svoj obezvređeni reproduktivni rad u zemljama centra.

Njihov posao je da preuzmu brigu o deci i starima tamo gde država blagostanja u povlačenju ostavlja prazninu.

Režimi materinstva su kontekstualno specifične institucionalne prakse koje održavaju ovakvo stanje stvari. Uopšteno govoreći, aktualni režimi materinstva nastaju u specifičnoj fazi razvoja kapitalizma, a to je neoliberalizam. Vezani su za proces povlačenja socijalnih funkcija države koji se ostvaruje kao namerna degradacija minimalne redistribucije izborene i uspostavljene u socijalizmima i državama blagostanja. Režimi materinstva su zasnovani klasno, a pored rodne dimenzije, nejednakosti se uspostavljaju i kroz dimenzije rase, etniciteta i seksualnosti. Oni nisu isti u zemljama centra i zemljama periferije, a proizvode se kroz regulaciju rada, različite politike, javne narative, kao i sistem vrednosti kojim se određuje šta znači biti dobra, a šta loša majka.

— Na koji način procesi sistemske retradicionalizacije rodnih uloga utječu na organizaciju svakodnevice današnjih, dijelom već transformiranih oblika obitelji i porodica?

Jedan od oblika sprovođenja retradicionalizacije je upošljavanje porodice u proces preživljavanja krize. Zahtev da se porodica upotrebi kao resurs nije lokalne prirode. Naime, 2013. godine generalni sekretar UN-a Ban Ki-moon objavio je preporuku državama, u kojoj stoji da bi se u vreme kapitalističke krize porodice trebale uposliti kao resurs. U Srbiji, privatna fondacija Novak Đoković, u sprezi sa državom, razvija program zasnovan na porodičnim savetnicima. Njihova funkcija je da pomognu porodicama da ostanu na okupu, kako bi se kriza amortizovala.

Jedna od posledica ovakvog pristupa u rešavanju krize je rat protiv jednoroditeljskih porodica. Ovakve porodice koje imaju manje resursa i koje su manje otporne na krizu sve više postaju pretnja i teret. "Samohrane majke" u medijima su portretirane kao parazitkinje, dok se korišćenje socijalne pomoći predstavlja kao kriminalna delatnost. Dobar deo onoga što je nekada obezbeđivala država i što je donekle bilo socijalizovano, sada se prebacuje na odnose unutar porodice ili na civilni sektor.

Posledice na svakodnevicu su višestruke. Na primer, stanovi i kuće, koji su jedan od porodičnih resursa, sve više postaju prenaseljeni. Oni u porodici koji primaju penzije postaju resurs za opstanak. Decu sve manje čuvaju vrtići, a sve više bake i prabake. Ovaj zaokret od socijalne države ka socijalnoj porodici proizvodi i neke veoma zanimljive oblike "hakovanja" institucija. Na primer, u Srbiji je zabeležena pojava hakovanja institucije braka. Kako bi obezbedili porodičnu egzistenciju, mladi se parovi razvode i formalno venčavaju sa članovima proširene porodice – nečiji tast ili tašta mogu postati suprug ili supruga, u nameri da se u kući zadrži inostrana porodična penzija.

— Koje su poveznice između aktualnih režima materinstva i konzervativnog udara na reproduktivna prava? U uvodu publikacije "Postajanje majkom na periferiji" (http://arhiv.rosalux.rs/userfiles/files/postajanje_majkom-1.pdf) navodiš citat Silvije Federici, koja u svojoj knjizi Kaliban i vještica upozorava da se, oduzimajući ženama kontrolu nad njihovim vlastitim tijelima, materinstvo degradira na razinu prinudnog rada. Kako danas odgovoriti na sve agresivniji biološki redukcionizam nacionalnih populacijskih politika?

Što se tiče konzervativnog zaokreta u polju reproduktivnih prava, rekla bih da dolazi podstaknut konzervativnim i nacionalističkim tendencijama koje sve više uzimaju maha kao reakcionarni odgovor na elemente kapitalističke krize. Sa jedne strane imamo novi tip patriotskog civilnog društva, dok sa druge, ovakve retrogradne prakse sve više postaju institucionalna stvarnost. Kako bi objasnila ovaj zaokret, Nancy Fraser spekuliše pojmom "kraj progresivnog neoliberalizma". U pitanju je novi savremeni izraz seksizma i rasizma, nakon perioda paralelnih napora da se zajedno sa finansijalizacijom uspostave hibridni oblici emancipacije u kapitalizmu.

Poreklo agresivnog biološkog redukcionizma u lokalnim kontekstima deo je istorije kontrarevolucionarnih ratova i proizvodnje novih nacionalnih država na mestu nekadašnjih kontradikcija nadnacionalne socijalističke tvorevine u nestajanju. Novi suvereni nacionalistički režimi uspostavljani su i uspostavljaju se uz pomoć različitih nasilnih praksi, među kojima je važnu ulogu zauzimao biološko-reproduktivni rat. Silovanje žena kao praksa odmazde, kažnjavanja i zatiranja neprijateljske imaginarne nacije, tokom devedesetih bila je skoro svakodnevna pojava.

Strah od maksimalne nacionalne katastrofe – izumiranja nacije – u Srbiji proizvodi neprekidnu moralnu paniku, koja za posledicu često ima kontradiktorne mere. Zahtev za rađanjem, koji Srpska država ispostavlja ženama, najčešće se artikuliše kroz različite kampanje koje vodi država ili patriotski civilni sektor, dok se u isto vreme čini vrlo malo ili gotovo ništa na polju poboljšanja uslova života u Srbiji. Srbija je primer države sa visokim brojem otpuštanja žena tokom i nakon trudnoće, stanje u javnom zdravstvu je alarmantno, nasilje nad ženama u trudnoći i tokom porođaja je veoma prisutno, naknade za porodiljsko odsustvo isplaćuju se neredovno, a ne postoji ni alimentacijski fond koji bi ženama omogućio da izdržavaju svoju decu ukoliko očevi odbijaju da plate. Insistiranje i guranje žene u materinstvo, kada za to ne postoje uslovi, definitivno je oblik prinudnog rada.

U pitanju je konstantna reproduktivna kriza koju bismo trebali da preživimo razvijanjem adaptivnih osobina, a jedna od njih je patriotizam. Neprestana pretnja krizom i slomom sistema proizvodi strah i razara društveno tkivo, dok sve više svodi naše živote na preživljavanje. U biti, konzervativizam i nacionalistička retorika proizvode identitetske ratove čija je funkcija da onemoguće masovni solidarni ustanak.

— Na 10. Subversive festivalu, kanadska feministkinja Adrienne Roberts predavala je (http://slobodnifilozofski.com/skripta-tv/rodno-uvjetovana-prekarnost-privatizirane-drustvene-reprodukcije-rodno-uvjetovano-siromastvo-drzava) o ulozi neoliberalne države u održavanju povijesno specifičnih rodnih normi u kontekstu plaćenog i neplaćenog rada, fokusirajući se na anglosaksonske zemlje. Možeš li nam reći na koje se načine i s kakvim posljedicama u zemljama bivše Jugoslavije zadnjih desetljeća odvija i proizvodi rodno uvjetovana prekarnost i privatizacija, odnosno komodifikacija društvene reprodukcije?

Zaokret od socijalne države ka socijalnoj majci u punom je jeku. Povlačenje mehanizama socijalne države prati individualizacija odgovornosti za reprodukciju kroz javne apologetske narative, u kojima se žene proglašavaju parazitkinjama ukoliko koriste socijalnu pomoć. U oktobru 2016., tadašnji premijer Srbije Aleksandar Vučić izjavio je da je socijalna pomoć koju majke primaju za drugo i treće dete kriva za to što majke u Srbiji ne rade. U dnevnim novinama se pojavljuju naslovi poput onog u Telegrafu iz avgusta 2015. godine: "Majke masovno pljačkaju državu". Članak govori o nadoknadi koju dobijaju majke za produženu negu o bolesnoj deci.

Kućanski rad (1993-1997), kuhinja (foto: Carolina Latorre Canet; izvor: commons.wikimedia.org, preuzeto i podrezano prema Creative Commons licenci).

Nezaposlenost u Srbiji u mnogo većoj meri pogađa žene, što čini njihov položaj nesigurnijim. U Srbiji je 16% veća nezaposlenost među ženama nego među muškarcima. Rodni jaz u platama sve se više produbljuje. U septembru 2016. u Beogradu su žene u proseku imale 21% nižu zaradu od muškaraca. Za isti je procent u proseku niža starosna penzija koju primaju žene.

Adrienne Roberts piše o kriminalizaciji feminizovanog siromaštva, kažnjavanjem praksi koje nastaju komodifikacijom reprodukcije. Rapidno povećanje beskućništva, prostitucije i trgovine drogom represivni državni aparat u anglosaksonskim državama sve više kažnjava zatvorskom kaznom. Slična je i situacija u Srbiji. U prilog ove teze govori slučaj majke Romkinje čije je troje dece izgorelo u požaru u baraci u kojoj ne postoje osnovni uslovi za život. Njoj se danas sudi za ubistvo iz nehata jer je zaboravila da ugasi sveću pre nego što je izašla iz prostorije. Istina je da je ovu decu ubila država Srbija koja sistematski diskriminiše siromašne, posebno Rome.

— Na koji se način strukturne poveznice između proizvodnje roda, rase, nacije i seksualnosti uspostavljaju kao mjesta ostvarivanja interesa kapitala i nacionalne države?

Režimi materinstva uvek su rodno, rasno-etnički-nacionalno i seksualno zasnovani. Proces tzv. tranzicije u našim zemljama, pored akumulacije kapitala u rukama vladajuće manjine i klasnog raslojavanja, podrazumevao je i akumulaciju rodnih, rasnih, etničkih, nacionalnih i seksualnih razlika i podela. U tranziciji je na primer, povampiren klasni rasizam spram Roma. Reprodukcija Romkinja smatra se nepoželjnom jer država i kapitalizam od nje ne mogu da profitiraju. Stanovništvo se danas deli prema funkciji koju određene skupine imaju za održanje sistema. Deli se na one koji su korisni, na one koji su nebitni, i one koji predstavljaju pretnju. Slični stereotipi kojima se proizvodi atmosfera mržnje i netrpeljivosti spram romskih žena, danas se upotrebljava spram migrantkinja koja beže od siromaštva i rata, najčešće u evropske zemlje prvog sveta. Obe ove grupacije žena optužuje se za instrumentalnu upotrebu trudnoće. U slučaju Romkinja, trudnoća se posmatra kao način da se prevari država i profitira od socijalnih službi. Na primer, česta je optužba da Romkinje koriste decu zarad dobijanja socijalnog stana. Sa druge strane, trudnoća migrantkinja se posmatra kao nameran čin, koji će im omogućiti da se okoriste o humanitarne procedure i lakše dobijanje legalnog statusa u mestima potraživanja azila.

— Koje su granice i dosezi liberalno-feminističkih nastojanja kada je u pitanju obrana reproduktivne sfere?

Smatram da su dosezi liberalno-feminističke pozicije ograničeni. Problem s ovom pozicijom jeste što ne ispituje strukturalne probleme društva već pokušava da putem prava i vrlo nejasnih ideja slobode i jednakosti reši probleme koje su proizvod sistemskih nejednakosti. Liberalni feminizam kroz zakone ispostavlja svojevrstan univerzalni zahtev koji se kao takav ne može univerzalno primeniti u društvu koje se bazira na klasnim razlikama. Naime, nemaju sve žene pravo na reprodukciju pod jednakim uslovima. U isto vreme, liberalno- feministički zahtev za jednakošću često je dovodio do situacija u kojima su se specifičnosti ženskog iskustva brisale u njeno ime. Tako su u SAD-u, kroz zahtev za jednakost, žene izgubile pravo na plaćeno porodiljsko odsustvo, kako se ne bi razlikovale od muškaraca. Liberalni feminizam jeste doveo u pitanje dominantnu ideologiju materinstva, koja majke posmatra kao jedine moguće opskrbiteljke nege i brige, ali nije uspeo da se problemu obrati u njegovoj kompleksnosti i klasnoj biti – delimično i zbog fokusa na interese majki iz srednje klase. Reprodukovanje ove pozicije vidimo danas kroz slavljenje emancipacije uspešnih poslovnih žena majki u Zapadnim zemljama, koje se emancipuju na plećima slabo plaćenih migrantskih radnica koje im odgajaju decu.

— Urednica si knjige *Postajanje majkom u vreme neoliberalnog kapitalizma* (http://www.rosalux.rs/bhs/postajanje-majkom-u-vreme-neoliberalnog-kapitalizma), koja ukazuje na nužnost klasne kritike institucionaliziranog materinstva – uz feminističko razlikovanje materinstva i majčinstva te problematizaciju reproduktivnog rada. O kakvim je razlikama riječ i što znači "postajanje majkom" radikalizirati kroz/kao "oblik političke subjektivizacije"?

Smatram da je neoliberalna institucija materinstva deo načina na koji vladajuća klasa proizvodi svoj hegemoni položaj. Laurence Cox i Alf Gunvald Nilsen ovaj način organizovanja određuju pojmom "pokret odozgo". U pitanju je kolektivno posredovanje grupe onih koji su na vlasti, u cilju održanja i modifikovanja postojećeg stanja. Sa druge strane nalazi se pokret odozdo, pokret onih koji su obespravljeni i koji se bore da preokrenu ovu situaciju. Radi se zapravo o dva pokreta. Sa jedne strane nalazi se retrogradni, neoliberalno kapitalistički pokret koji pokušava da nam oduzme resurse, dok se sa druge strane nalazi pokret koji se bori za drugačije, pravednije odnose i drugačiju redistribuciju resursa.

Za mene postajanje majkom znači upravo ulaženje u to polje borbe. Postajanje majkom znači ulaženje u normativno polje, regulisano neoliberalizmom i različitim režimima materinstva, ali ujedno predstavlja potencijal za drugačije političko subjektivizovanje, koje u najradikalnijem smislu može značiti i oslobađanje materinstva od roda i njegovo pretvaranje u funkciju koju može da vrši svako.

U vreme kada je nastajala knjiga *Postajanje majkom u vreme neoliberalnog kapitalizma*, na snazi je bio nelago-

dni konsenzus da je vreme feminističkih borbi završeno. Danas je jasno da to više nije slučaj. Vreme "progresivnog neoliberalizma" je završeno. Na snazi je konzervativni zaokret, u kojem se liberalna tolerancija rastače. Ako postoji išta pozitivno u ovoj situaciji, onda je to umnožavanje i intenzifikacija tačaka otpora.

Feministička se borba danas odvija u polju politika sećanja na prošle borbe i uspostavljanja poštovanja spram načina na koji one žive u sadašnjosti. Promišlja se istorija AFŽ-a, organizuju se feminističke izložbe kao otpor istorijskom revizionizmu (kojim se popločava put nesmetanoj kapitalističkoj otimačini, eksploataciji i opresiji nad svima onima koji nisu deo grupe na vlasti). Borba se dešava tamo gde eskalira nezadovoljstvo uslovima života, i u kome se troškovi kapitalističke krize plaćaju životom. Širom sveta žene se organizuju protiv nasilja na porođaju, koje je sve učestalije zbog namernog dovođenja zdravstvenog sistema u stanje raspada. Organizuju se majke koje su gurnute u beskućništvo, kao i one koje ugrožava odsustvo države i javnih resursa u polju brige o deci. Ova borba se odvija kao želja za boljom budućnošću koja inspiriše akcije i nove oblike solidarnosti. Ona je u u isto vreme lična borba svake od nas pojedinačno i kolektivna borba nas u međusobnim odnosima. Kriza koju proizvodi pokret odozgo reprodukuje se i unutar naših redova, kroz različite konflikte, nasleđene iz društva koje nas proizvodi. U tom smislu, sistemska promena podrazumeva i promenu stanara tog sistema, a to je svako od nas pojedinačno.

— Ukazuješ da se na globalnoj razini, u vrijeme sveopće ekonomske krize, migracijskih režima i tržišnog fundamentalizma, proizvode neokolonijalni odnosi zemalja centra prema zemljama periferije, između ostalog, na podlozi globalne ekonomije brige i skrbi – koje su točke alternativnih načina otpora i solidarne feminističke prakse u borbi protiv proizvodnje novih klasnih razlika, koje na koncu u najvećoj mjeri pogađaju upravo žene?

Neoliberalni pokret degradira sistem socijalne zaštite, a nove ekonomske i socijalne politike potržištavaju rad brige, navodno kao najefikasniji oblik rešavanja potrebe za negom starih i brigom o deci u domaćinstvima tzv. razvijenih zemalja. Zbog starenja populacije, kapitalizam u razvijenim zemljama mobiliše žensku radnu snagu u punom kapacitetu, što u isto vreme korespondira sa liberalnim idejama o emancipaciji kroz zaposlenost. U zemljama bivšeg Istočnog bloka, slom socijalnog sistema doveo je do ogromne nezaposlenosti među ženama, dok su one u radnom odnosu plaćene iznosom ispod egzistencijalnog minimuma. Žene iz ovih zemalja često postaju negovateljice i dadilje u privatnim domovima žena iz razvijenih zemalja. Ekonomistkinja Nancy Folbre naziva ove žene "zatvorenicama ljubavi". Njihov se rad odvija u privatnoj sferi, izvan kontrole inspekcije rada. Često su plaćene za šestočasovni radni dan, dok negovateljske dužnosti podrazumevaju 24-časovni angažman. Za mnoge od njih, gubitak posla znači i gubitak krova nad glavom.

U ovakvim uslovima, organizovanje je veoma komplikovan zadatak, iako ne i nemoguć. Postoje pokušaji organizovanja i približavanja postojećim sindikatima u mestima gde ove žene rade, kao i izgradnja solidarnih platformi koje služe organizovanom otporu reprodukciji neoliberalnih institucija rada. Ove platforme pomažu radnicama da se i na pravni način suprotstave eksploataciji od strane privatnih poslodavaca i privatnih kompanija. Primer rada žena iz Istočne Evrope samo je mali deo ove globalne mreže rada ljubavi, koja se u nekim zemljama opasno približava ropskome radu.

— Koristiš i termin zajedničkih reproduktivnih dobara – što podrazumijeva kolektivizacija brige, odnosno socijalizacija polja reprodukcije te što potonja može značiti u polju političkog organiziranja?

Pitanje socijalizacije polja reprodukcije je pitanje borbe za preuzimanje kontrole nad našim telima i našim životima. Kolektivizacija brige o deci znači deljenje odgovornosti za reprodukciju života naše dece, ali i otvaranje prostora za decu, kako bi ona postala ravnopravni deo društvenog pokreta odozdo. Pokušaji stvaranja autonomnih kolektiva u kojima postoji određeni oblik autonomije često su ograničenih dometa i kratkog veka, upravo zbog nedostatka resursa i slobodnog vremena koje nam je masovno uskraćeno. Uprkos teškoćama, postoje primeri onih koji nalaze načine da funkcionišu na potpuno samostalan način, poput vrtića Koko Lepo u Beogradu (https://www.facebook.com/KokoLepoAV/). Ipak, kako bi se ovakvi oblici organizovanja reprodukcije održali i poopštili, potrebni su resursi, a ti su

resursi oteti od strane vladajuće klase. Stoga je neophodno stvarati zajednička reproduktivna dobra.

Zajednička reproduktivna dobra mogu biti zemljište, voda, fizički prostori, ali i (do njegova ukidanja) novac. Jedna od metoda borbe mogao bi da bude nezavisni način finansiranja ovakvih eksperimentalnih praksi. Feministkinje su 1970-ih artikulisale zahtev za "nadnicama za kućni rad". Danas bi taj zahtev mogao da glasi "nadnice za samoorganizaciju"[01]. Ovo nije zahtev upućen višoj klasi. U pitanju je poziv na zajedničku mobilizaciju odozdo, u cilju proizvodnje zajedničkih resursa za revolucionarizovanje svih odnosa koji se zasnivaju na opresiji ili eksploataciji. Ovi resursi su nam neophodni kako bismo oslobodili vreme koje ćemo posvetiti jedni drugima, izvan prostora prinudnog rada u kome smo naterani da participiramo, bio to slabo plaćeni rad za gazdu ili neplaćeni rad usmeren na puko preživljavanje. Virginia Woolf je pisala o sopstvenoj sobi kao uslovu za stvaralaštvo. Sopstvena soba je danas vreme koje nam je oduzeto. Svaki otpor tome je početak političkog rada na odbijanju sveta u kome smo svedeni na puko preživljavanje.

01 Ova ideja nastala je u dijalogu sa Vanesom Janeković-Vasić

Preneseno sa Slobodni Filozofski (26. prosinca 2017.): http://slobodnifilozofski.com/2017/12/socijalne-drzave-do-socijalne-majke.html
Dijelovi intervjua prikazani su u prilogu o reproduktivnim pravima petnaeste epizode edukativno-mozaične emisije "Promjena okvira", emitirane 30.6.2017. na TV Istra te dostupne na SkriptaTV: https://www.youtube.com/watch?v=oYckndcPIzI

ZETKIN, CLARA

Za oslobođenje žena!

Govor na Međunarodnom radničkom kongresu u Parizu, 19. srpnja 1889. godine

Popraćena glasnim pljeskom, građanka Zetkin, delegatkinja radnica iz Berlina,[01] počela je govoriti[02] o pitanju ženskog rada.[03] Objasnila je da nema namjeru izvještavati o položaju radnica jer se njihov položaj ne razlikuje od položaja radnika. Umjesto toga, u dogovoru s onima koje su je poslale, namjerava razjasniti načelno stajalište po pitanju ženskog rada. Budući da je to pitanje izazvalo brojne nesporazume, za jedan je radnički kongres neophodno izravno se posvetiti ovome predmetu i razmotriti njegove temeljne postavke.

Govornicu ne začuđuje što reakcionarni elementi imaju reakcionarne stavove po pitanju ženskog rada. Ipak, posve je začuđujuće da se među socijalistima također može naići na pogrešan stav koji poziva na ukidanje ženskog rada. Pitanje emancipacije žena, koje u krajnjoj instanci podrazumijeva pitanje ženskog rada, ekonomsko je pitanje i od socijalistâ imamo pravo očekivati višu razinu razumijevanja ekonomskih pitanja od one koja se očituje u upravo navedenom stavu.

* * *

Socijalisti moraju biti svjesni da je ženski rad, s obzirom na trenutni ekonomski razvoj, nužnost; da je prirodna tendencija ženskog rada ili smanjiti broj radnih sati koje svaki pojedinac mora dati društvu ili pridonijeti povećanju društvenog bogatstva; da ženski rad sam po sebi nije taj koji u kompeticiji s muškim radom smanjuje nadnice, već to čini eksploatacija ženskog rada od strane kapitalista koji taj rad apropriraju.

Prije svega, socijalisti moraju znati da društveno ropstvo ili sloboda počivaju na ekonomskoj ovisnosti ili neovisnosti.

Oni koji su na svojim barjacima proklamirali oslobođenje svih koji imaju ljudski lik, ne bi smjeli kroz ekonomsku ovisnost polovicu čovječanstva osuditi na političko i društveno ropstvo. Kao što su radnici potlačeni od kapitalista, žene su potlačene od muškaraca i nastavit će biti u tom položaju sve dok ne postignu ekonomsku neovisnost. Rad je ključni preduvjet za njihovu ekonomsku neovisnost. Ako se žene želi pretvoriti u slobo-

01 Clara Zetkin predstavljala je dvije grupe na Kongresu u Parizu: jedna grupa radnika bila je povezana s *Berliner Volkstribüne*, a druga s radnicama Berlina (C. G. L. Alexander, *op. cit.*, str. 14).

02 Transkript govora započinje trećim paragrafom.

03 *Ženski rad* odnosi se na priključivanje žena industrijskoj radnoj snazi.

dna ljudska bića i muškarcima ravnopravne članove društva, ne smije se ukinuti ili ograničiti ženski rad, osim u vrlo iznimnim slučajevima.

Radnice koje teže društvenoj ravnopravnosti u borbi za vlastitu emancipaciju ne očekuju ništa od buržujskog ženskog pokreta koji se navodno bori za ženska prava. To je zdanje sagrađeno na pijesku i nema realistične temelje. Radnice su potpuno uvjerene da pitanje emancipacije žena nije izolirano, već čini dio šireg društvenog pitanja. Potpuno im je jasno da se to pitanje u današnjem društvu ne može riješiti bez temeljite transformacije samog društva. Pitanje emancipacije žena dijete je novog vijeka, rođeno u doba strojeva.

Emancipacija žena znači potpunu i fundamentalnu preobrazbu njihova društvenog položaja te revoluciju njihove ekonomske uloge. Stari je način proizvodnje, sa svojim manjkavim sredstvima za rad, vezao žene uz njihove obitelji i ograničio doseg njihovih aktivnosti na unutrašnjost doma. U krugu obitelji, žene su predstavljale iznimno produktivnu snagu. Proizvodile su gotovo sve obiteljske potrepštine. S obzirom na prijašnju razinu proizvodnje i trgovine, bilo bi teško, ako ne i nemoguće, proizvesti ih izvan obitelji. Sve dok su ti stari načini proizvodnje prevladavali, žene su bile ekonomski produktivne…

Mehanizirana proizvodnja uništila je ekonomsku aktivnost žena unutar obitelji. Krupna industrija proizvodi sve artikle jeftinije, brže i u mnogo većem broju nego što je to bilo moguće unutar pojedinačnih radinosti, uz uporabu nezadovoljavajućih alata i minijaturnu produkciju. Žene često moraju platiti više za sirovinu nego za gotov proizvod mehanizirane krupne industrije. Osim kupovne cijene (sirovina), žena mora uložiti još i svoje vrijeme i trud. Posljedično, proizvodna aktivnost unutar kućanstva postala je ekonomska besmislica te rasipanje vremena i truda. Iako uključenost žena u proizvodnju unutar obiteljskog kruga može koristiti nekim pojedincima, ta vrsta aktivnosti svejedno predstavlja gubitak za društvo kao cjelinu.

Zbog tog je razloga dobra kućanica iz dobrih starih vremena gotovo u potpunosti nestala. Krupna je industrija proizvodnju unutar kućanstva učinila nepotrebnom, a aktivnost žena u domaćinstvu beznačajnom. Istovremeno je stvorila podlogu za djelatnost žena u društvu. Mehanička proizvodnja, koja ne zahtijeva fizičku snagu i kvalificirani rad, omogućila je zapošljavanje žena u velikom broju. Žene su ušle u industriju sa željom da povećaju obiteljske prihode. S razvojem moderne industrije, ženski je rad u industriji postao nužnost. Pri svakom novovjekovnom unapređenju, muški je rad bivao suvišnijim, tisuće je radnika izbačeno na ulicu, stvorena je rezervna armija siromašnih, a nadnice su neprekidno tonule sve niže.

U prijašnjim su vremenima primanja muškarca, uz produktivnu aktivnost žene u kućanstvu, bila dovoljna za preživljavanje obitelji. Sada su ona jedva dostatna za preživljavanje neoženjenog radnika. Oženjeni radnik nužno mora računati na plaćeni rad svoje supruge.

Ovom su činjenicom žene oslobođene ekonomske ovisnosti o muškarcima. Žene koje su aktivne u industriji i koje nikako ne mogu isključivo ostati kod kuće kao puki ekonomski dodaci muškarcima, postale su svjesne svoje ekonomske moći koja ih je učinila samodostatnima i neovisnima o muškarcima. A jednom kada su žene postale ekonomski neovisne o muškarcima, nema suvislog razloga da o njima budu društveno ovisne. Međutim, u ovome trenutku ta novoostvarena ekonomska neovisnost ipak ne pomaže samim ženama, već kapitalistima. Zahvaljujući monopolu nad sredstvima za proizvodnju, kapitalisti su uzurpirali nove ekonomske faktore, okrenuvši ih isključivo u vlastitu korist. Žene koje su oslobođene svoje ekonomske ovisnosti o muškarcima naprosto su zamijenile gospodara i postale podređene ekonomskoj moći kapitalista. Ropkinja muža postala je ropkinja poslodavca. Ipak, žene su ovom promjenom na dobitku; više nisu u ekonomski neravnopravnom i podređenom položaju spram muškaraca, već su im postale ravnopravne. Kapitalisti se, međutim, ne zadovoljavaju tek eksploatiranjem samih žena, već se koriste njima i kako bi još temeljitije eksploatirali muški rad.

Za početak, ženski je rad bio jeftiniji nego rad muškaraca. Muška nadnica originalno se obračunavala tako da pokriva izdržavanje cijele obitelji. Ženska je nadnica od početka predstavljala tek troškove izdržavanja jedne osobe, a i to djelomično, jer se podrazumijevalo da će žena nastaviti raditi kod kuće nakon što završi svoj radni dan u tvornici. Nadalje, proizvodi koje su žene kod kuće izrađivale primitivnim alatima predstavljali su, u usporedbi s proizvodima krupne industrije, tek malu količinu društvene proizvodnje srednje razine. Ovo je navelo na zaključak da su žene manje sposobne za rad te

da prema tome za svoj rad trebaju biti manje plaćene. Među navedene razloge za niža primanja potpao je i stav prema kojem žene općenito imaju manje potreba nego muškarci.

Međutim, ono što je žensku sposobnost za rad učinilo posebno privlačnom kapitalistima nije samo niska cijena, nego i veća submisivnost žena. Kapitalisti računaju na sljedeća dva čimbenika: plaćanje radnica što je moguće manje, i smanjivanje nadnica muškarcima putem ove konkurencije koliko god je to moguće. Na isti se način koriste dječjim radom kako bi snizili nadnice ženama, te radom strojeva kako bi u potpunosti potisnuli ljudski rad. Sam kapitalistički sistem razlog je zašto ženski rad postiže upravo suprotan rezultat od svoje prirodne tendencije; što rezultira dužim, umjesto osjetno kraćim trajanjem radnog dana; što nije istoznačan s porastom društvenog bogatstva, pod čime se misli na viši životni standard za svakog pojedinog člana društva, već s porastom profita tek šačice kapitalista i istovremeno sve većim masovnim osiromašenjem. Pogubne posljedice ženskog rada, koje se danas tako bolno osjećaju, nestat će jedino ukidanjem kapitalističkog načina proizvodnje.

Kako ne bi podlegao konkurenciji, kapitalist mora stremiti prema tome da postigne što veću moguću razliku između kupovne (proizvodne) i prodajne cijene svojih proizvoda; dakle, nastojati da proizvodi što je moguće jeftinije, a prodaje što je moguće skuplje. Kapitalistu je, dakle, svakako u interesu da produljuje radni dan unedogled i da plati radniku što je moguće ridikuloznije nisku nadnicu. Ova težnja u izravnoj je suprotnosti s interesom radnica, kao i s interesom radnika. Prema tome, ne postoji stvarni sukob između interesâ radnika i radnica, ali svakako postoji nepomirljiva suprotnost između interesâ kapitala i interesâ radničke klase.

Ekonomski razlozi govore protiv podrške zabrani ženskog rada. Trenutno je ekonomsko stanje takvo da ni kapitalist ni muškarac ne može bez ženskog rada. Kapitalist ga mora održati kako bi ostao konkurentan, a muškarac mora računati na njega ako želi zasnovati obitelj. Zakonska zabrana ženskog rada ne bi povećala muške nadnice. Kapitalisti bi vrlo brzo nadoknadili nedostatak jeftine ženske radne snage uvođenjem efikasnijih strojeva – i ubrzo bi sve bilo kao i prije.

Pokazalo se da su nakon velikih štrajkova, čiji su ishodi bili povoljni za radnike, kapitalisti poništili uspjehe radnika uvođenjem učinkovitijih strojeva.

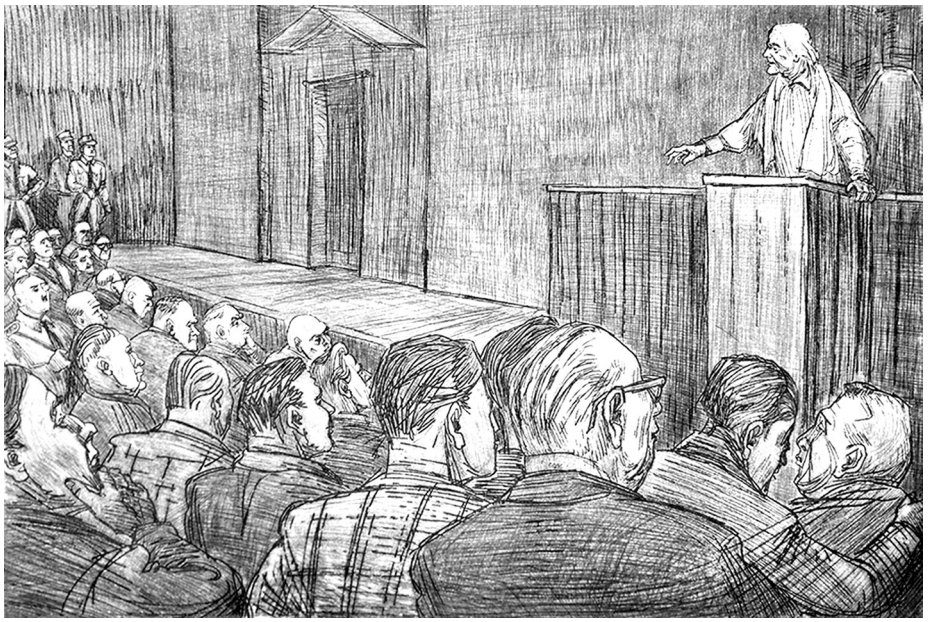

Clara Zetkin, crtež Roberta Diedrichsa (izvor: Krückstock, preuzeto i podrezano prema Creative Commons licenci).

Ako netko traži ukidanje ili ograničavanje ženskog rada zbog porasta konkurencije koju isti stvara, onda je po jednakoj logici opravdano tražiti i ukidanje strojeva te restauraciju srednjovjekovnog cehovskog sistema u kojemu je za svaku vrstu posla postojao određen točan broj radnika.

No osim ekonomskih razloga, prije svega postoje i načelni razlozi protiv zabrane ženskog rada. Svaki put kada žene protestiraju protiv takvih pokušaja, potrebno je da se usredotoče upravo na principijelnu stranu problema. One moraju pružiti najžešći, a istovremeno i najopravdaniji otpor, jer znaju da njihova društvena i politička ravnopravnost s muškarcima počiva isključivo na njihovoj ekonomskoj neovisnosti koju im omogućuje rad u društvu izvan vlastitih obitelji.

Sa stajališta principa, mi žene snažno protestiramo protiv ograničavanja ženskog rada. Budući da nipošto ne želimo odvajati svoje ciljeve od ciljeva radničke klase u cjelini – nećemo formulirati nikakve posebne zahtjeve. Ne zahtijevamo nijednu vrstu zaštite osim one koju rad općenito zahtijeva od kapitala.[04]

Dozvolit ćemo samo jednu iznimku u prilog trudnice, čije stanje zahtijeva posebne mjere zaštite koje su u interesu same žene, kao i njezina potomstva. Ne priznajemo nikakvo zasebno žensko pitanje i ne priznaje-

04 U ovom razdoblju, Clara Zetkin odbijala je bilo kakvu posebnu zaštitu za radnice, primjerice zakone koji su ženama zabranjivali zapošljavanje na određenim poslovima koji su se smatrali opasnima za žene. Jedinu iznimku činila je u slučaju trudnica. Kao što je poznato, kasnije je promijenila svoj stav.

05 Dr. Edward Aveling bio je jedan od britanskih delegata na Kongresu. Oženio je Eleanor Marx, kćerku Karla Marxa, koja je također bila delegatkinja.

mo nikakvo zasebno žensko radničko pitanje! Ne očekujemo svoju potpunu emancipaciju ni od pripuštanja u ono što se naziva slobodnim profesijama, ili dobivanja prava na obrazovanje kakvo imaju muškarci (iako je zahtjev za tim pravima potpuno prirodan i pravedan), kao ni od priznavanja političkih prava. Stanje u zemljama u kojima navodno postoji univerzalno, slobodno i direktno pravo glasa, pokazuje nam njegovu relativno beznačajnu vrijednost. Pravo glasa koje nije popraćeno ekonomskom slobodom predstavlja ni manje ni više nego promjenu bez glave i repa. Socijalno pitanje ne bi postojalo u zemljama s univerzalnim pravom glasa kada bi društvena emancipacija ovisila o političkim pravima. Emancipacija žena, kao i cijeloga čovječanstva, nastupit će jedino u okviru procesa emancipacije rada od kapitala. Žene, kao i radnici, u potpunosti će ostvariti svoja prava tek u socijalističkom društvu.

Imajući to u vidu, ženama koje su zaista zainteresirane za vlastito oslobođenje ne preostaje drugi izbor nego se učlaniti u socijalističku radničku partiju, koja se jedina bori za oslobođenje rada.

Bez pomoći muškaraca, štoviše, često i protiv njihove volje, žene su stupile pod barjak socijalizma. Mora se priznati da su u određenim slučajevima, čak i protivno vlastitim namjerama, bile snažno potaknute na taj korak – naprosto na osnovu jasnog razumijevanja ekonomske situacije.

No sada stoje pod tim barjakom i ostat će pod njim! Pod njime će se boriti za svoju emancipaciju i priznanje žena kao jednakopravnih ljudskih bića.

Stupajući uz socijalističku radničku partiju, spremne su podijeliti sav teret i sve žrtve koje ova borba donosi, ali su isto tako čvrsto odlučne nakon pobjede zahtijevati sva ona prava koja im pravično pripadaju. Što se tiče žrtava, obaveza kao i prava, one ne traže ni više ni manje od svojih muških drugova koji su pod istim uvjetima primljeni u redove boraca.

(Glasan pljesak – koji se ponovio nakon što je građanka Aveling[05] prevela govor na engleski i francuski).

[*Protokol Međunarodnog kongresa radnika u Parizu, održanog od 14. do 20. srpnja 1889. godine.* Nürnberg 1890, str. 80-85.]

S engleskog prevela Barbara Šarić
Preneseno sa Slobodni Filozofski (1. ožujka 2017.): http://slobodnifilozofski.com/2017/03/za-oslobodenje-zena.html
Engleski prijevod izvornog teksta na njemačkom (https://www.marxists.org/deutsch/archiv/zetkin/1889/07/frauenbef.htm) objavljen je pod naslovom "For the Liberation of Women" u knjizi Clara Zetkin, Selected Writings (Chicago: Haymarket, 2015), 45-50. Tekst je preveden s engleskog jezika uz konzultiranje njemačkog originala zbog djelomično netočnog prijevoda.